

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI

A. BAKIXANOV ADINA TARİX İNSTİTUTU

AZƏRBAYCAN

TARİXİ

XIII-XVIII əsrlər

YEDDİ CİLDDƏ

III CİLD

DƏST 24684

BAKI. ELM. 2007

Bu kitab "Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. III cild" (Bakı, Elm, 1999) nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır.

Məsul redaktor:

Oqtay Əfəndiyev
AMEA-nın müxbir üzvü

ISBN 978-9952-448-39-9

947.5402-dc22

Tarix - Azərbaycan

Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. III cild (XIII-XVIII əsrlər). Bakı. "Elm". 2007. **592** səh. + 56 səh. illüstrasiya.

Azərbaycan Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu və digər institut əməkdaşlarının uzun illər boyu apardıqları axtarıqların yekunu olan bu cildə Vətənimizin orta əsrlər tarixinin XIII əsrdən başlayaraq son dövrü işıqlandırılmış, moңqol əsarəti və onun nəticələri, burada təşəkkül tapan Azərbaycan dövlətlərinin tarixi, onların yaranması və süqutu, xanlıqlar dövrü, xalqımızın xarici işğalçıların təcavüzünə qarşı azadlıq mübarizəsi, eləcə də dövrün ictimai-iqtisadi, mədəni həyatı ətraflı şərh olunmuşdur.

"Elm" nəşriyyatı, 2007

GİRİŞ

"Azərbaycan tarixi"nin III cildi xronoloji baxımdan XIII əsrin 20-ci illərindən - monqol işğalından başlayaraq XIII əsrin sonunadək olan dövrü əhatə edir. XIII əsrin ilk rübündə inkişaf etmiş şəhərlər ölkəsi olan Azərbaycan köçəri monqolların viranedicilərin hücumlarına məruz qaldı. Xalqımıza böyük itkilər və dağıntılar gətirən monqol basqınları Azərbaycanın iqtisadi və mədəni yüksəlişi prosesini müvəqqəti olsa da dayandırdı. Qafqaz ölkələri, xüsusən Şirvan, Gürcüstan hakimləri və Azərbaycan Atabəyi bu qorxunc təhlükə qarşısında öz qüvvələrini birləşdirə bilmədilər. Hətta hər bir şəhər qonşu feodalların köməyi olmadan monqollara qarşı təkbaşına vuruşurdu. İşğalçılar bir sıra şəhərləri yerlə yeksan etdilər. Mühüm ticarət və sənətkarlıq mərkəzinin - Beyləqanın taleyi daha faciəli oldu. Şəhər bir daha yüksəlmə bilməyib süqut etdi.

XIII əsrin ortalarından paytaxtı Təbriz olan monqol imperiyasının (Hülakülərin) mərkəzi vilayəti Azərbaycanın siyasi-iqtisadi mövqeyi güclənməyə başladı. Qazan xanın islahatları nəticəsində Azərbaycanın Şərqi, Qərbi ölkələri ilə iqtisadi əlaqələri bərpa olundu və genişləndi. Marko Polo və digər Avropa səyyahları Təbrizin Şərqi ən iri, möhtəşəm sənətkarlıq və ticarət mərkəzi olduğunu qeyd edirdilər.

XIV əsrin ortalarında Hülakular dövləti daxili böhran nəticəsində dağılmağa başladı. Qızıl Orda xanları bundan faydalanaraq Azərbaycana şimaldan basqın etdilər. Nəticədə Kürdən cənubda yerləşən Azərbaycan əraziləri Cəlairilər dövlətinin tərkibinə daxil oldu. Şirvanşahlar öz dövlətlərinin müstəqilliyini xarici düşmənlərin təcavüzündən qoruya bildilər, ağıllı siyasət nəticəsində, hətta ən ağır şəraitdə belə, sərhədlərinin bütövlüyünü saxlamağa müvəffəq oldular.

XIV əsrin sonunda Azərbaycan iki qüdrətli fətehin - Teymurun və Toxtamışın müharibə meydanına çevrildi.

XV əsrin əvvəllərində Azərbaycanın yadellilərin ağılığından xilas olması üçün əlverişli beynəlxalq şərait yarandı. Şirvanşah İbrahim ölkənin şimal və cənub hissələrini vahid bir dövlət daxilində birləşdirmək üçün təşəbbüs etdi, lakin təəssüf ki, buna nail ola bilmədi. Teymurilərin zəifləməsindən istifadə edən Qaraqoyunlular Təbrizi ələ keçirərək onların hakimiyyətinə son qoydular. Azərbaycanın əksər ərazisi Qaraqoyunlu dövlətinin tərkibində birləşdi. Azərbaycanda Qaraqoyunluların hakimiyyətini Ağqoyunlular əvəz etdi. Hər iki tayfa ittifaqı özlərini eyni etnosla, "rürkman" adlandıran ulusa mənsub edirdilər. Onların ana dili Azərbaycan dili olmuşdur ki, bunun aşkar edilməsi son illərin

tarixi-filo loji araşdırmalarının bəhrəsidir, yekunudur. Bu tarixi gerçəklik "pantürkizm" damğası altında uzun zaman "ört-basdır" edilirdi.

Qaraqoyunlu və Ağqoyunluların hakimiyyət dövrü Azərbaycanın dövlətçilik tarixində mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Ağqoyunlu dövlətinin qüdrətli hökmdarı Uzun Həsənin təşəbbüsü ilə Azərbaycanın Avropa ölkələri və Rusiya ilə siyasi-diplomatik münasibətlərinin yaranması dövrün əlamətdar hadisələrindəndir. Osmanlı sultanının təcavüzünə qarşı Avropa dövlətləri ilə Ağqoyunlu dövləti ittifaqının nəticəsiz qalmasına baxmayaraq, bu, ikitərəfli siyasi münasibətlərin canlanmasına, Qərbin Azərbaycana marağının artmasına səbəb oldu.

XV əsrin sonlarında Azərbaycan - Uzun Həsənin qurduğu dövlət onun övladları arasında hakimiyyət uğrunda gedən qanlı toqquşmalar meydanına çevrildi. Qətl və qarətdən, dözülməz zülm və aclıqdan cana doymuş xalq nicat yolu axtarırdı. O ağır günlərdə Uzun Həsənin nəvəsi - Ərdəbil şeyxlərinin övladı Şah İsmayıl Xətayi vətəninin və xalqının köməyinə gəldi.

Şah İsmayıl Xətayinin qurduğu Səfəvilər, yaxud Qızılbaşlar dövlətinin xalqımızın tarixində müstəsna yeri vardır. Tarixdə ilk dəfə ölkəmizin şimal və cənub vilayətləri Azərbaycan dövlətinin sərhədləri daxilində birləşdirildi. Bu isə Azərbaycanın iqtisadi və mədəni baxımdan yüksəlişi üçün əlverişli şərait yaratdı.

Bir-birini əvəz edən Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Qızılbaş-Səfəvi dövlətlərini quran və yaşadanlar azərbaycanlılar olmuşdur. Onlar arasında mövcud olmuş siyasi və dini ziddiyyətlər bu həqiqəti inkar etmir. Həmin dövrün qonşu hökmdarları da Səfəvilər dövlətini Qaraqoyunlu və Ağqoyunluların varisləri sayırdılar ki, bu da tarixi gerçəkliyi əks etdirirdi.

Xalqımızın tarixində Səfəvilər dövlətinin əhəmiyyəti bir daha ondadır ki, Azərbaycan dilinin ilk dəfə dövlət dili səviyyəsinə qalxması, diplomatik yazışmalarda işlədilməsi məhz bu dövrə aiddir. Sarayda, ordu içərisində Azərbaycan dili hakim idi. Bu dildə ümumdünya şöhrəti qazanmış ədəbi əsərlər yaradılmışdı. Səfəvilər dövrünü Azərbaycan mədəniyyətinin Yeni intibah dövrü hesab etməyə haqqımız vardır.

XVI əsrin sonlarında Səfəvi-Osmanlı müharibələri, Şah Abbasın daxili siyasəti və həyata keçirdiyi islahatlar, xüsusilə paytaxtın İsfahana köçürülməsi nəticəsində Səfəvilər dövlətində Azərbaycan öz aparıcı rolunu itirdi, qızılbaş əyanlarının farslar və digər İran etnik ünsürləri tərəfindən sıxışdırılması başlandı. Beləliklə, Səfəvilər dövlətinin İran dövlətinə çevrilməsinin əsası qoyuldu.

XVII əsrin sonu - XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövləti siyasi-iqtisadi böhrana uğrayaraq zəiflədi. Bundan istifadə edən Rusiya çarı I Pyotr

Qafqaza doğru təcavüzünü gücləndirdi, müvəqqəti olsa da, Azərbaycanın Xəzərboyu ərazisini işğal etdi. Buna cavab olaraq Türkiyə Azərbaycann qərb vilayətlərini tutdu.

XVIII əsrin ortalarında Azərbaycanda bir-birilə rəqabət aparan çoxsaylı müstəqil xanlıqlar meydana gəldi. İran və Rusiyanın Azərbaycana qarşı qəsbkar niyyətləri həyata keçirilməyə başlandı.

Azərbaycann müvafiq dövrünün tarixi ilk növbədə əsrimizin ikinci yarısında tarixçilərimizin tədqiqatlarında işıqlandırılmışdır. Akademik Ə.Əlizadə, akademik Z.Bünyadov, S.Aşurbəyli, M.Nemətova, O.Əfəndiyev, F.Əliyev, Ə.Rəhmani, Q.Əhmədov, M.Heydərov, S.Onullahi, C.İbrahimov, Y.Mahmudov, Ş.Fərzəlibəyli, V.Piriyev, S.Məmmədov, R.Məmmədov, Ş.Məmmədova və başqalarının əsərləri buna misaldır.1 Bundan əvvəl ölkəmizin tarixi ayrıca, sistemli şəkildə elmi-tədqiqat obyektı olmamışdır. Bu baxımdan ilk monoqrafiya Ə.Əlizadənin 1956-cı ildə rusca nəşr etdirdiyi "XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanın siyasi və sosial-iqtisadi tarixi" adlı əsəridir.

Azərbaycan tarixinin bəhs olunan dövrü xarici tədqiqatçıların əsərlərində də öz əksini tapmışdır. Buraya ilk öncə sovet və Rusiya (adları çəkilən bu və ya digər müəlliflərin əsərləri haqqında kitabın sonunda verilmiş ədəbiyyat siyahısına bax tarixçilərinin əsərlərini aid etmək yerinə düşər. Bunlardan akademik V.Bartoldun əsərləri xüsusi əhəmiyyətə malikdir. O, bilavasitə Azərbaycanın tarixinə böyük maraq göstərmiş və 1925-ci ildə Bakı Universitetində oxuduğu mühazirələrində Azərbaycan tarixinin ümumi mənzərəsini şərh etmişdir. Tariximizin öyrənilməsində məşhur rus şərqşünası prof. İ.P.Petruşevskinin dəyərli xidmətləri olmuşdur. Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvilər dövlətlərinin tarixində xalqımızın aparıcı rolunun ilk dəfə aşkar edilməsi məhz bu alimə məxsusdur. O, həmçinin ilk dəfə Səfəvilər dövlətini "İran milli dövləti" kimi təsvir edən Avropa şərqşünaslarının müddəalarını elmi dəlillərlə tənqid etmiş, bu baxışların səhv olduğunu göstərmişdir.

Türkiyə tədqiqatçıları Z.Toqan, M.Ymanç, İ.Uzunçarşılı, B.Kütükoğlu və F.Sümerin əsərləri həmin dövrün işıqlandırılması baxımından son dərəcə qiymətli dir. "Qaraqoyunlular" kitabında F.Sümer onların etnik-siyasi tarixini şərh etmiş, dillərinin "bu gün azəri ləhcəsi deyilən Şərqi oğuz və ya türkmən ləhcəsi olduğu" qənaətinə gəlmişdir. Tariximizin bir sıra problemlərinin aydınlaşdırılmasında Qərb iranşünaslarının, xüsusən B.Şpuler, H.Römer, J.Oben, K.Röhrborn, R.Seyvori, C.Vuds, B.Fraqnerin əsərlərindəki faktiki material və müddəaların əhəmiyyəti az deyildir. İran tarixçilərindən Ş.Bayani, N.Fəlsəfi,

Bastani-Parizi, Ə.Kəsrəvi, Ə.Nəvai kimi mütəxəssislərin araşdırmaları da müəyyən əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində V.Minorskinin tədqiqatları xüsusi qeyd edilməlidir. Onun 13 kitab və məqalələrdən ibarət olan "Turkmenika" adlandırdığı araşdırmalar seriyası bu baxımdan son dərəcə dəyərlidir.

Xaricdə yaşayan soydaşlarımızın, xüsusilə İ.Melikoff və T.Gəncəyinin tədqiqatları tariximizin, mədəniyyətimizin bəzi problemlərinin aydınlaşdırılmasına əvəzsiz töhfədir.

Təqdim edilən cild müəllif kollektivinin uzunmüddətli gərgin əməyinin məhsuludur. 50-ci illərin sonunda nəşr edilən "Azərbaycan tarixi"nin cildindən bəri 40 ilə yaxın bir müddət keçmiş, bu dövrdə tariximizin müxtəlif problemləri monoqrafiyalarda öz əksini tapmış, tədqiqata yeni mənbələr cəlb olunmuşdur. Lakin bununla belə, ayrı-ayrı problemlər hələ də qənaətbəxş səviyyədə öyrənilməmiş və öz tədqiqatçılarını gözləyir. Məsələn, Türkiyə və İranın Azərbaycana qarşı işğalçılıq siyasəti qabarıq şəkildə şərh edildiyi halda, çar Rusiyasının Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana doğru istiqamətlənmiş qəsbkar niyyətləri hərtərəfli və dərinlən aşkarlanmamış, xalqımızın Şimaldan gələn işğalçılara qarşı mübarizəsi, demək olar ki, kölgədə qalmışdır. Sovet dövrünün nəzəri ehkamları illər boyu Azərbaycan tarixinin araşdırılmasına öz mənfi təsirini göstərmişdir.

Bu cildin yazılmasında müəllif kimi iştirak edən, lakin vaxtsız aramızdan getmiş elm fədailərimizi - akademik Əbdülvahab Salamzadəni, Azərbaycan EA-nın müxbir üzvü Kərim Kərimovu, tarix elmləri doktorları Fuad Əliyevi, Mikayıl Heydərovu, Əbülhəsən Rəhmanini, filologiya elmləri doktoru Araz Dadaşzadəni, tarix elmləri namizədləri Rauf Məmmədovu və Hüseyn Dəlilini böyük minnətdarlıqla yad etməyi özü müzə borc bilirik. Onların ruhu şad olsun.

FƏSİL VƏ PARAQRAFLAR AŞAĞIDAKI MÜƏLLİFLƏR TƏRƏFİNDƏN YAZILMIŞDIR

Giriş - tarix elmləri doktoru, professor Oqtay Əfəndiyev.

I FƏSİL. AZƏRBAYCANDA MƏNQOL ƏSARƏTİ. AZƏRBAYCAN XALQININ MƏNQOLLARA QARŞI MÜBARİZƏSİ

Azərbaycan monqol yürüşləri ərəfəsində - *tarix elmləri doktoru, professor Vaqif Piriye*v.

Monqolların ilk yürüşü. İstilaçılara qarşı xalq müqaviməti –*Vaqif Piriye*v.

Xarəzmşah Cəlaləddinin Azərbaycanı zəbt etməsi və istilaçılara qarşı mübarizə - *Vaqif Piriye*v.

Monqolların ikinci yürüşü və Azərbaycanın istila olunması -*Vaqif Piriye*v.

Azərbaycan Hülakular dövlətinin mərkəzi kimi - *Vaqif Piriye*v.

Azərbaycan uğrunda Qızıl Orda xanlarının Hülakularla mübarizəsi - *Vaqif Piriye*v.

Hülakular dövlətinin süqutu. Azərbaycanda Çobanilərin hökmranlığı - *Vaqif Piriye*v.

Azərbaycan Cəlairilərin hakimiyyəti altında - *Vaqif Piriye*v.

Şirvanşahlar dövləti XIII-XIV əsrlərdə - *Vaqif Piriye*v.

Arsax-Xaçın knyazlığı - *tarix elmləri doktoru Fəridə Məmmədova*.

Teymur və Toxtamışın hücumları. Azərbaycan xalqının istilaçılara qarşı mübarizəsi - *Vaqif Piriye*v.

Azərbaycanda dövlət quruluşu və idarə sistemi - *Vaqif Piriye*v.

II FƏSİL. XIII-XIV ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA İCTİMAİ-İQTİSADİ QURULUŞ

Monqol işğallarının viranəedicisi nəticələri - *tarix elmləri doktoru Mikayıl Heydərov*.

Kənd təsərrüfatı və aqrar münasibətlər - *Mikayıl Heydərov*. Vergi və nüfuzlu işləyicilər - *Mikayıl Heydərov*. Qazan xanın islahatları - *Mikayıl Heydərov*. Sənətkarlıq istehsalı. Əsnaflar - *Mikayıl Heydərov*. Ticarət. Ticarət yolları. Pul dövriyyəsi - *tarix elmləri namizədi Rauf Məmmədov*.

Şəhərlər - *Mikayıl Heydərov*. Xalq hərəkatı - **Vaqif Piriye**v.

III FƏSİL. XV ƏSR AZƏRBAYCAN DÖVLƏTLƏRİ

XIV əsrin sonu - XV əsrin əvvəllərində Azərbaycanın siyasi vəziyyəti - *tarix elmləri doktoru, professor Oqtay Əfəndiyev*.

Qaraqoyunlu dövlətinin yaranması və genişlənməsi - *Oqtay Əfəndiyev*.

Şirvanşah I İbrahimin birləşdirici siyasəti. Gürcüstanla ittifaq -*tarix elmləri doktoru Şahin Fərzəlibəyli*.

Ağqoyunlu dövlətinin yaranması - *Şahin Fərzəlibəyli*.

Ağqoyunlu dövlətinin xarici siyasəti. Teymurlər və Osmanlı dövləti ilə mübarizə - *Şahin Fərzəlibəyli*.

Səfəvi-Qızılbaş hərəkatı. Səfəvilərin Ərdəbil malikanəsi - *Oqtay Əfəndiyev*.

Azərbaycan-Rusiya münasibətləri. Avropa ilə əlaqələr - *tarix elmləri dokтору, professor - Yaqub Mahmudov*.

Siyasi quruluş, idarə sistemi, hərbi qüvvələr - *tarix elmləri dokтору Seyidağa Onullahi*.

IV FƏSİL. XV ƏSRDƏ AZƏRBAYCANIN İCTİMAİ-İQTİSADI HƏYATI

Kənd təsərrüfatı və aqrar münasibətlər - *Oqtay Əfəndiyev*. Şəhərlər. Sənətkarlıq və ticarət. Pul dövriyyəsi – *Mikayıl Heydərov, Şahin Fərzəlibəyli*.

Uzun Həsən və onun varislərinin islahatları - *Oqtay Əfəndiyev*. Xalq hərəkatı - *Oqtay Əfəndiyev*.

V FƏSİL. XIII-XV ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ

Maarif. Elm - *Seyidağa Onullahi*.

Ədəbiyyat - *Şahin Fərzəlibəyli**.

Epiqrafik abidələr - *tarix elmləri dokтору Məşədixanım Nemətova*.

İncəsənət və memarlıq - *akademik Əbdülvahab Salamzadə, Azərbaycan EA-nın müxbir üzvü - Kərim Kərimov, Azərbaycan EA-nın müxbir üzvü - Rasim Əfəndiyev, tarix elmləri dokтору - Seyidağa Onullahi*.

Fəlsəfi fikir-fəlsəfə elmləri dokтору - *Zümrüd Quluzadə*.

Maddi mədəniyyət-tarix elmləri dokтору, professor - *Qara Əhmədov*.

VI FƏSİL. AZƏRBAYCAN XVI ƏSRDƏ. AZƏRBAYCAN SƏFƏVİLƏR DÖVLƏTİ - *Oqtay Əfəndiyev*.

VII FƏSİL. XVI ƏSRDƏ AZƏRBAYCANIN İCTİMAİ-İQTİSADI HƏYATI

Kənd təsərrüfatı və aqrar münasibətlər - *Oqtay Əfəndiyev*. Şəhərlər. Sənətkarlıq - *Mikayıl Heydərov*. Ticarət. Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri. Pul dövriyyəsi - *Oqtay Əfəndiyev*, *Şahin Fərzəlibəyli*.
1571-1573-cü illər Təbriz üsyanı - *Oqtay Əfəndiyev*.

VIII FƏSİL. AZƏRBAYCAN XVII ƏSRDƏ

Azərbaycan Osmanlı və Səfəvi feodallarının hakimiyyəti altında - *tarix elmləri doktoru - Əbülhəsən Rəhmani*.

Azərbaycan xalqının azadlıq mübarizəsi. Cəlalilər hərəkatı - *Əbülhəsən Rəhmani*.

Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin İran dövlətinə çevrilməsinin başlanğıcı - *Oqtay Əfəndiyev*.

XVII əsrin birinci yarısında Osmanlı-Səfəvi müharibələri və Azərbaycan - *Əbülhəsən Rəhmani*.

XVII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın siyasi vəziyyəti - *Əbülhəsən Rəhmani*.

IX FƏSİL. XVII ƏSRDƏ AZƏRBAYCANDA İCTİMAİ-İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏR

Kənd təsərrüfatı və aqrar münasibətlər - *Əbülhəsən Rəhmani*. Şəhərlər. Sənətkarlıq - *Əbülhəsən Rəhmani*, *Mikayıl Heydərov*. Ticarət. Pul dövriyyəsi - *Əbülhəsən Rəhmani*. XVII əsrin sonlarında Azərbaycanda iqtisadi tənəzzül - *Mikayıl Heydərov*.

Xalq hərəkatı - *Əbülhəsən Rəhmani*.

X FƏSİL. XVI-XVII ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ

Maarif. Elm - *Seyidağa Onullahi*. Ədəbiyyat - *Şahin Fərzəlibəyli*. Epigrafiq abidələr - *Məşədixanım Nemətova*. İncəsənət və memarlıq - *Əbdülvahab Salamzadə*, *Kərim Kərimov*, *Rasim Əfəndiyev*, *Seyidağa Onullahi*. Fəlsəfi fikir - *Zümrüd Quluzadə*.

XI FƏSİL. AZƏRBAYCAN XVIII ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA

Səfəvi dövlətinin tənəzzülü və XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda xalq azadlıq hərəkatının qüvvətlənməsi - *tarix elmləri doktoru, professor Fuad Əliyev*.

Şirvan üsyanı. 1722-1735-ci illərdə Azərbaycanın Xəzərboyu əyalətlərinin Rusiya tərəfindən işğal olunması - *Fuad Əliyev*.

1724-cü il İstanbul müqaviləsi. 1724-1735-ci illərdə Azərbaycanın qərb və cənub-qərb ərazisinin Osmanlı Türkiyəsi tərəfindən işğal edilməsi - *Fuad Əliyev*.

Çarizmin Azərbaycanın Xəzərboyu əyalətlərində iqtisadi siyasəti. 1732-ci il Rəşt müqaviləsi - *Fuad Əliyev*.

Azərbaycan torpaqları Osmanlı hakimiyyəti dövründə - (1723-1735-ci illər) - *tarix elmləri doktoru Tofiq Mustafazadə*.

Xarici işğalçılara qarşı xalq azadlıq mübarizəsi - *Tofiq Mustafazadə*.

Azərbaycan ərazisində İran-Osmanlı müharibələri. 1735-ci il Gəncə müqaviləsi - *Fuad Əliyev*.

XVIII əsrin 30-40-cı illərində Azərbaycanda xalq hərəkatı - *Fuad Əliyev*.

XVIII əsrin 40-cı illərində Xəzər hövzəsində ingilis-rus rəqabəti - *Fuad Əliyev*.

Azərbaycanda İran hakimiyyətinin süqutu - *Fuad Əliyev*.

XII FƏSİL. XVIII ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA AZƏRBAYCANIN SOSIAL-İQTİSADI QURULUŞU – *Fuad Əliyev*.

XIII FƏSİL. AZƏRBAYCAN XVIII ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA - *Fuad Əliyev, tarix elmləri doktoru, professor* -*Süleyman Məmmədov*.

XIV FƏSİL. XVIII ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA AZƏRBAYCANIN İCTİMAİ-İQTİSADI VƏZİYYƏTİ – *Fuad Əliyev*.

XV FƏSİL. XVIII ƏSR AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ

Maarif. Elm - *tarix elmləri namizədi Hüseyin Dəlili*. Ədəbiyyat - *fülogiya elmləri doktoru - Araz Dadaşzadə*. Epixrafik abidələr - *Məşədixanım Nemətova*.

İncəsənət və memarlıq - *Əbdülvahab Salamzadə, Kərim Kərimov, Rəsim Əfəndiyev.*

Fəlsəfi fikir - *Zümrüd Quluzadə.*

Müəlliflər və redaksiya heyəti cildin çapa hazırlanmasında, nəşrində iştirak edən EA Tarix İnstitutu Orta əsrlər tarixi şəbəkəsinin əməkdaşlarına, nəşriyyat və mətbəə işçilərinə öz minnətdarlığını bildirir.

I FƏSİL

AZƏRBAYCANDA MONQOL ƏSARƏTİ. AZƏRBAYCAN XALQININ MONQOLLARA QARŞI MÜBARİZƏSİ

Azərbaycan monqol yürüşləri ərəfəsində. XIII əsrin əvvəllərində Mərkəzi Asiyada güclü hərbi qüdrətə malik olmuş Monqol dövlətinin qonşu ölkələrə yürüşü bu ölkələri təhlükə qarşısında qoydu. Monqollar arasında tatarlar, naymanlar, keraitlər, merkitlər, tayciutlar, onkutlar adlanan tayfa birləşmələri vardı. Çingiz xanın (1206-1227) başçılığı ilə təşkil edilmiş monqol feodal dövləti qonşu vilayətləri zəbt etməyə başladı. Təşkilati və hərbi cəhətdən möhkəm olan ordu hissələri monqol feodalların qarşısında geniş imkanlar açdı. Qonşu ölkələrdə hökm sürən feodal pərakəndəliyi isə Çingiz xanın işğalçı planlarının həyata keçməsi üçün əlverişli şərait yaratdı.

Monqol yürüşləri ərəfəsində Azərbaycanın vəziyyəti acınacaqlı idi. Ölkənin şərq sərhədlərində mövcud olan Xarəzmşahlar dövləti daxilən möhkəm əsaslar üzərində qurulmadığı üçün iqtisadi və güclü hərbi qüdrətə malik deyildi. Xalq kütlələrinin vəziyyətinə laqeyd olan, feodal qruplarının əksəriyyəti tərəfindən müdafiə edilməyən Xarəzmşahlar dövləti monqollara qarşı mübarizə apara bilmədi. Monqol qoşunları bu dövlətin ərazisindən keçərək, ciddi müqavimət görmədən irəliləyə bildilər.

İranın, Orta Asiyanın, Azərbaycanın yerli köçəri və oturaq feodal əyanları daxili çəkişmələrə və ziddiyyətlərə son qoymadılar, düşməne qarşı birgə mübarizə aparmaq əzmi ilə vahid cəbhədə birləşə bilmədilər. Monqol hücumlarına məruz qalmış hər bir şəhər ayrılıqda öz daxili qüvvələri hesabına istilacılar qarşı döyüşür və məğlub olurdu. Monqol qoşunları tutduqları şəhərlərdə görünməmiş dağıntılar törətdilər, əhalini qırdılar, qul etdilər, var-dövlətini taladılar və yerli əhalinin yeni etiraz çıxışları üçün zəmin saxlamadılar.

Monqol yürüşləri ərəfəsində Azərbaycan ərazisində vahid, mərkəzləşmiş dövlət yox idi və burada feodal pərakəndəliyi hökm sürürdü. Azərbaycanda

Eldənizlər (yaxud Atabəylər) dövləti və Şirvanşahlar dövləti mövcud idi, Marağada isə Rəvvadilər nəslindən olan yerli Ağsunqurilər sülaləsi (1108-1227) hökmranlıq edirdi.

XII əsrin sonunda Eldənizlər dövləti əzəli qüdrətini itirmişdi. Atabəylər ailəsinin ayrı-ayrı üzvləri arasında səltənətə varis olmaq uğrunda şiddətli mübarizə gedirdi. Qızıl Arslanın xələfi olan Atabəy Əbubəkr (1191-1210) yalnız Azərbaycanda (Şirvan və Marağa istisna olunmaqla) hakimiyyət sürürdü. İraq-Səlcuq sultanlığının qalan ərazisi hakimiyyət uğrunda mübarizə aparən feodalların və atabəylərin nümayəndələri arasında bölüşdürülmüşdü. Daxili feodal çəkişmələri o dərəcəyə çatdı ki, bəzi feodal qruplar Əbubəkri hakimiyyətdən salmağa və Azərbaycana ələ keçirməyə cəhd göstərdilər. Marağa hakimi Ələddin ilə İrbil hakimi Müzəffərəddin ittifaq bağlayaraq Əbubəkrin üzərinə yürüş etdilər. Əbubəkr daxili vəziyyəti nizama salmaq, feodalların cəhdlərinin qarşısını almaq üçün öz keçmiş vassalı, Həmədan hakimi Aydoğmuşu müraciət etməyə və ondan kömək istəməyə məcbur oldu. Hakim sülalənin nümayəndələri arasındakı mübarizə də şiddətləndi. Əbubəkrin qardaşı Qutluq İnanç bir ay müddətində 4 dəfə onun üzərinə yürüş etdi.

Atabəylərin son nümayəndəsi olan Özbək (1210-1225) feodal qrupların əlində oyuncuğa çevrildi. Bütün dövlət işləri onun iştirakı olmadan həll edilirdi. Özbəyin dövlət ərazisini genişləndirmək məqsədilə İraqi Əcəmə etdiyi yürüşlər uğursuzluqla nəticələndi və buna görə də daxili feodal çəkişmələri daha da artdı.

Qonşu ölkələrdə mövcud olan şəraitdən istifadə edən Çingiz xan hakimiyyətinin ilk illərindən etibarən işğalçı müharibələr aparmağa başladı. 1211-ci ildə Şimali Çin, 1215-ci ildə Pekin və Şərqi Türkünstan ələ keçirildi. 1219-cu ildə monqollar Xarəzm dövləti ərazisinə basqın etdilər. Orta Asiyanın Otrar, Buxara, Səmərqənd şəhərləri xarabalığa çevrildi. Monqol hücumlarına ciddi müqavimət göstərə bilməyən Xarəzmşah Məhəmməd və onun oğlu Cəlaləddin İrana qaçdılar. Çingiz xanın əmri ilə Xarəzmşahlar dövlətinə göndərilmiş monqol sərkərdələri (Cəbə və Subutay) Xorasanı və İraq-i Əcəmi qarət etdilər, Azərbaycan üzərinə yürüşə hazırlaşdılar.

Monqolların ilk yürüşü. İstilaçılara qarşı xalq müqaviməti. Monqollar Azərbaycana ilk dəfə 1220-ci ildə yürüş etdilər. Monqol sərkərdələri Cəbə və Subutay Zəncanı, Ərdəbili, Sərabı və başqa şəhərləri talan etdilər, dağıtdılar, Təbrizə yaxınlaşdılar. Şəhər möhkəm qala divarları ilə əhatə edilmişdi və onu silah gücünə zəbt etməyin çətin olacağını anlayan monqollar danışıqlar aparmayı lazım bildilər. Eldəniz hökmdarı Özbək şəhərin müdafiəsinə arxayın deyildi və monqollarla sazişə girməyi üstün tutdu. O, Cəbə və Subutayın yanına elçi göndərdi,

onlara xeyli ərzaq, paltar, mal-qara və qızıl verdi. Monqollar böyük xərac aldıqdan sonra qışlamaq üçün Muğana yollandılar və oradan Gürcüstana basqın etdilər. 1221-ci ilin əvvəllərində Cəbə və Subutayın dəstələri Gürcüstandan Azərbaycana qayıtdılar və Təbrizə tərəf yönəldilər. Təbriz hakimi Şəmsəddin Tuğrayı pul, geyim və mal-qaradan ibarət xərac verməklə şəhəri qarətdən xilas edə bildi. Bundan sonra monqollar qəflətən Marağa üzərinə yürüş etdilər. Şəhər hakimi (adı naməlum olan qadın) Ruyendej qalasında gizlənməyə məcbur oldu. Lakin xalq kütlələri doğma şəhərin müdafiəsinə qalxdılar, düşməyə ciddi müqavimət göstərdilər.

Monqollar divardağdan qurğuların köməyi ilə Marağaya soxuldular və əhaliyə qanlı divan tutdular. Sahnəmçinin verdiyi xəbərə görə, monqollar əsirləri məcbur edirdilər ki, onlar şəhərdə "monqollar çıxıb getmişlər" deyə car çəksinlər. Nəticədə bir çoxları aldanmış, gizləndikləri yerlərdən küçəyə çıxmış və həmin məqamda düşmən tərəfindən qətlə yetirilmişdilər.

Monqollar Marağada ikən Həmədanda xalq üsyanı baş verdi, Cəbə və Subutay Azərbaycanı tərk etməli oldular. Tezliklə Cəbə və Subutay Həmədanda üsyanı yatırdılar, sonra isə Ərdəbilə basqın edərək şəhəri ələ keçirdilər.

Monqol qoşunu Ərdəbil istiqamətindən Təbrizə üçüncü dəfə hücum etdi. Özbək düşmənin şəhərə yaxınlaşdığı eşidib Naxçıvana qaçdı. Təbrizlilər bu dəfə də şəhər rəisi Şəmsəddin Tuğrayının başçılığı ilə Təbrizin müdafiəsinə qalxdılar. Təbriz hər tərəfdən möhkəmləndirildi, istehkamlar yaradıldı, qala divarları təmir olundu. Monqol sərkərdələri (Cəbə və Subutay) Təbrizin ciddi mübarizəyə hazır olduğunu görüb açıq döyüşə girməkdən çəkildilər və yenidən xərac almaqla kifayətləndilər. Beləliklə, Təbriz üçüncü dəfə qarətdən xilas oldu.

Monqollar Sərab şəhərini zəbt etdikdən sonra Beyləqana tərəf yönəldilər. Monqol qoşunları ilə şəhər əhalisi arasında qanlı vuruşma baş verdi. Amansız döyüşdən sonra Beyləqan zəbt edildi və əhaliyə qanlı divan tutuldu. Monqollar nəinki qocaları və uşaqları, hətta ana bətnində olan körpələri də çıxarıb öldürüdürlər. Beyləqanın monqollar tərəfindən dağıdılması və yandırılmasına dair ilk mənbələrin verdiyi məlumatı şəhərdə aparılmış arxeoloji qazıntılar da sübut edir. Güclü qarətdən sonra Beyləqana od vurub yandıran monqol sərkərdələri Cəbə və Subutay şəhər əhalisindən xərac alıb Gürcüstana getdilər və oradan qayıdıb Şirvana soxuldular. Şirvanşah qalalardan birinə sığınmalı oldu. Şamaxı əhalisi düşməyə qəti müqavimət göstərməyi qərara aldı. Monqollar mühasirə nərdivanlarından istifadə etdilər, lakin şəhərə girə bilmədilər. Onlar meyitlərdən qalaqlar düzəldilər və bu qalaqlar üzərinə çıxıb şəhərə od yağdırmağa başladılar. Lakin bu üsul da şəhərin mərd müdafiəçilərini qorxutmadı. Onlar qəhrəmancasına ölməyi düşməyə əsir düşməkdən üstün tutdular. Ərəb tarixçisi İbn əl-Əsir

şamaxılılar barədə yazırdı ki, əhali "qılınca sarılmaq lazımdır, bizə ölümdən qurtuluş yoxdur, döyüşmək və şərəflə ölmək hər şeydən yaxşıdır" deyərək düşməyə ciddi müqavimət göstərirdi. Mübarizə üç gün davam etdi. Sayca üstün olan monqollar şəhəri ələ keçirə bildilər. İbn əl-Əsirin ifadəsi ilə desək, "şəhərdə əhalinin kökü kəsildi".

Monqollar 1222-ci ildə Şamaxıdan şimala tərəf yönəldilər. Dərbənddən keçməyin çətinliyini anlayaraq hiyləyə əl atdılar və danışıqlar üçün Şirvanşaha xəbər göndərdilər. Şirvanşah təklifi qəbul etdi və 10 nəfərlik elçi heyəti göndərdi. Monqollar elçilərdən birini öldürdülər, digərlərini isə məcbur etdilər ki, onları gizli yollarla Dərbənddən şimala keçirsinlər. Beləliklə, monqol qoşunları 1222-ci ildə Azərbaycan ərazisini tərk etdilər və Monqolustana qayıtdılar. Monqolların ilk yürüşləri kəşfiyyət xarakteri daşıyırdı. Lakin bu yürüşlər Azərbaycanda siyasi pərakəndəliyin hökm sürdüyünü bir daha sübut etdi. Düşməyə qarşı yekdilliklə mübarizə aparılmaması monqolların qələbəsini təmin etdi. Monqolların ilk yürüşləri Azərbaycanın ictimai-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatına böyük zərər vurdu. Monqolların keçdikləri ərazidə mədəniyyət abidələri, ticarət yolları dağıdıldı, kənd təsərrüfatı talan edildi, əkin yerləri tapdalandı, xırmanlar yandırıldı, mal-qara sürülüb aparıldı.

İqtisadi və siyasi qüdrətini itirmiş Eldənizlər dövləti ölkədə vəziyyəti nizama salmaq iqtidarında deyildi. Azərbaycanda yaranmış ağır vəziyyət yeni istilacıların həmlələri üçün imkan yaratdı. 1223-cü ildə qıpçaq dəstələri Şimali Qafqaz çöllərindən keçərək Dərbəndə gəldilər və buradan Azərbaycana soxuldular. Şirvanda qarətçilik edən qıpçaqlar Arrana gəlib Qəbələ və Gəncəyə tərəf irəlilədilər. Qəbələ şəhəri qıpçaqların yürüşündən böyük zərər çəkdi. Qıpçaqlar Gəncə hakimi ilə danışıqlar apardılar, onun nüfuz dairəsində olan ərazidə yaşamalarına razılıq istədilər və buna nail oldular. Lakin tezliklə qıpçaqlar Gəncədə yerli əhaliyə əziyyət verməyə başladılar, onların əmlakını talayıb özlərini qul etdilər. Qıpçaqlara qarşı Arran, Şirvan, Gürcüstan və Dağıstan əhalisi arasında ittifaq yarandı və nəticədə qıpçaq dəstələri məğlub edildilər. Lakin Azərbaycanın ağır vəziyyətindən istifadə edən gürcü feodalları 1225-ci ildə Gəncəyə hücum etdilər, şəhər qarət olundu.

Xarəzmşah Cəlaləddinin Azərbaycanı zəbt etməsi və istilacılara qarşı mübarizə. 1225-ci ildə Azərbaycan Xarəzmşah Məhəmmədın oğlu Cəlaləddinin hücumuna məruz qaldı. Monqolların Orta Asiyaya hücumu nəticəsində hakimiyyətdən məhrum olmuş Cəlaləddin İrani və qonşu ölkələri zəbt etməyi qərara aldı. O, Azərbaycana basqın etdi, Marağanı ələ keçirdi və əhalini öz tərəfinə çəkmək məqsədilə şəhərdə bərpa işləri apardı. Cəlaləddin buradan Təbrizə yönəldi.

Atabəy Özbək ailəsini də şəhərdə qoyub Gəncəyə qaçdı, sonra isə Əlincə qalasında gizləndi və orada vəfat etdi. Onun ölümü ilə (1225) Azərbaycanda Eldənizlər dövləti sona çatdı.

Cəlaləddin Təbrizə yaxınlaşdı. Təbrizlilər 7 gün ərzində mərdliklə vuruşdular. Lakin Cəlaləddin onların müqavimətini qırdı, 1225-ci ilin iyulun 25-də şəhəri ələ keçirdi. Nizaməddin Tuğrayı şəhər rəisi təyin olundu.

Atabəylərin Gəncədəki canişini Cəmaləddin əl-Qumi şəhəri Cəlaləddinin sərkərdəsi Urxana təslim etdi. Urxan Arranın bir sıra şəhərlərini (Beyləqan, Bərdə, Şəmkir, Şutur) də ələ keçirdi. Tezliklə Azərbaycanın başqa yerləri də Cəlaləddinin əlinə keçdi, Ağsunqurilər dövləti süqut etdi. Şirvanşahlar isə ildə yüz min dinar xərac vermək şərti ilə Cəlaləddinin hökmranlığını qəbul etməli oldular.

Azərbaycanın Cəlaləddin tərəfindən zəbt edilməsi qonşu vilayətləri ciddi təhlükə qarşısında qoydu. Gürcüstanın bir hissəsi qarət olundu, ölkənin təsərrüfatına ağır zərbə endirildi. Cəlaləddin Gürcüstanda ikən Təbrizdə istilacılarla qarşı mübarizə genişləndi. Bunun əsas səbəbi Cəlaləddin in vəziri Şərəf əl-Mülkün şəhər əhalisindən qeyri-qanuni vergilər yığması idi. Bu barədə Şərəf əl-Mülkdən məktub alan Cəlaləddin Təbrizə qayıtdı. Şəmsəddin Tuğrayı zindana salındı, onun qardaşı oğlu Nizaməddin isə edam edildi. Lakin tezliklə Şəmsəddin həbsdən azad edildi və yenidən öz malikanəsinə sahib oldu.

Cəlaləddinin Azərbaycanda abadlıq işi aparacağı və əhalinin vəziyyətini nizama salacağı barədə verdiyi vədlərinin həyata keçirilməsi üçün heç bir tədbir görülmədi. Əksinə, Xarəzmşahlar sarayını istismar aparatını saxlamaq üçün Azərbaycan və ümumiyyətlə, Cənubi Qafqaz əhalisi üzərinə ağır vergilər qoyuldu.

Cəlaləddin İraqa səfər etdiyi dövrdə yerli feodallardan bir qrupu Təbrizdə hakimiyyəti ələ almağa və Eldənizlər dövlətini bərpa etməyə cəhd göstərdi. Onlar Özbəkin həbsdə saxlanılan nəvəsini azad etdilər və onu səltənətə çıxarmaq istədilər. Lakin Təbriz ətrafında baş vermiş qanlı döyüşdə üsyançı dəstələr məğlub oldular.

Vaxtını daim hərbi yürüşlərdə keçirən Cəlaləddinin vəziri Şərəf əl-Mülk Azərbaycanı aşkar şəkildə qarət edirdi. Zülm və qəsbkarlığa məruz qalmış xalq kütlələri Təbrizdə şəhər rəisi Bəhaəddin Məhəmməd ibn Bəşir Yarbəyin başçılığı ilə üsyana qalxdılar. Lakin Təbriz əyanları (xüsusilə Şəmsəddin Tuğrayı) xarəzmlilərə qarşı açıq mübarizədən çəkindiklər. Xalq hərəkatı bütün Azərbaycanı bürüdü. Nəşəvinin məlumatına görə, Azərbaycanın digər şəhərlərində də insan qanı axıdılır, Xarəzmşahların xəzinəsi torbalarla, çantalarla daşınırdı.

Cəlaləddinə qarşı baş vermiş 1231-ci il Gəncə üsyanı xalq hərəkatının ən yüksək zirvəsi oldu. Hadisələrin şahidi olan Nəşəvi yazırdı ki, Cəlaləddinin

iqamətgahı olan Gəncədə xarəzmlilərin ağalığına qarşı üsyan əhvali-ruhiyyəsi çoxdan mövcud idi. Bu hərəkətdə şəhər əhalisinin bir qismi (başda sənətkar Bəndər olmaqla) fəal iştirak edirdi. Gəncədə şəhər hakiminin sarayı dağıdıldı, məmurlar və qulluqçular öldürüldü. Şəhərdə olan Xarəzm hərbi hissəsi məhv edildi. Cəlaləddin üsyançılarla danışıqlara başladı, lakin bu, müsbət nəticə vermədi. Tarixçi Nəsəvinin də iştirak etdiyi səfirlər heyəti üsyançıların nümayəndələri ilə görüşüb onları itaətə çağırırdı. Sonra Cəlaləddinin özü də qoşunla Gəncəyə yaxınlaşdı, şəhər ətrafındakı bağlardan birində məskən saldı. O, gəncəlilərlə danışıqlar üçün dəfələrlə elçi göndərdi, onlara əmin-amanlıq vəd etdi. Nəsəvi yazırdı ki, "bu cür vədləri eşitdikdə qayalar da yumşaldı". Gəncəlilər isə mübarizədən əl çəkmədilər. Üsyançılar şəhərdən çıxdılar və sultan ordusuna hücum etdilər. Lakin qanlı döyüşdən sonra onlar şəhərə doğru geri çəkilməli oldular. Cəlaləddin onların ardınca qala darvazasından özünü şəhərə saldı və üsyanı yatıra bildi. Üsyan başçılarından 30 nəfəri edam edildi, Bəndər isə tikə-tikə doğrandı. Azərbaycanın Xoy, Mərənd, Naxçıvan və digər şəhərlərində də Xarəzmşah Cəlaləddinə qarşı üsyanlar qalxdı və hərəkət geniş vüsət aldı. Monqolların barışmaz düşməni kimi şöhrət tapmış Cəlaləddin siyasi vəziyyətdən səmərəli istifadə edə bilmədi. O, daim qonşu ölkələrin hakimləri ilə müharibə apardı, monqollara qarşı onların qüvvələrini birləşdirmək əvəzinə daha da zəiflətdi. Beləliklə, monqolların Azərbaycanı və qonşu ölkələri zəbt etməsi üçün daha əlverişli şərait yarandı.

Monqolların ikinci yürüşü və Azərbaycanın istila olunması. Monqol qoşunları Cormağunun başçılığı ilə Rey və Həmədan şəhərlərini zəbt edib, 1231-ci ildə ikinci dəfə Azərbaycana soxıldular. Azərbaycanda mövcud olan vəziyyət düşməyə güclü müqavimət göstərməyə imkan vermədi, lakin bir sıra şəhərlərdə istilaçılara qarşı gərgin mübarizə getdi. Marağa şəhəri düşməyə ciddi müqavimət göstərdi. Monqollar şəhəri çətinliklə tuta bildilər və əhali üzərinə ağır vergi qoyuldu. Sonra Təbriz şəhəri mühasirəyə alındı. Lakin şəhər ayanları yenidən istilaçılarla danışıqlar apardılar. Onları qiyəmətli hədiyyələrlə razı saldılar və şəhəri növbəti qırğından xilas etdilər. Bu danışıqlar nəticəsində Təbrizin bir çox tanınmış sənətkarları da monqolların tələbi ilə onların vətəni olan Qaraqoruma göndərildilər.

Monqollar buradan Gəncəyə yönəldilər və şəhəri tutmağa cəhd etdilər. Əhalinin müqaviməti elə güclü idi ki, işğalçılar qala divarlarını dağıtdıqdan sonra da bir həftə ərzində şəhərə girməyə cürət etmirdilər. Bəzi gəncəlilər öz əmlaklarının düşmən əlinə keçməməsi üçün evlərini yandırdılar, var-dövlətlərini məhv etdilər. Uzun mübarizədən sonra 1235-ci ildə Gəncəni zəbt edən düşmənlər əhaliyə qanlı divan tutdular. Monqol əsgərləri qənimət əldə etmək məqsədilə binaların xarabalıqlarını da qazdırdılar, şəhər əhalisi tərəfindən gizlədilmiş qızılı,

gümüşü və qiymətli əşyaları tapmağa cəhd göstərdilər. Monqolların hücumundan sonra Gəncə 4 il ərzində xaraba vəziyyətdə qaldı və yalnız sonralar şəhərin bərpasına cəhd göstərildi.

Monqollar Azərbaycanın digər şəhərlərində də dağıntılar törətdilər, şəhər və kənd əhalisini qarət etdilər. Onlar Şəmkirdə ciddi müqavimətə rast gəldilər. Düşmən şəhərə yaxınlaşdıqda şəmkirilər şəhər hakimi Bəhramdan yadellilərə qarşı mübarizəyə qalxmağı tələb etdilər. Lakin Bəhram buna razı olmadı. Monqollar Şəmkiri mühasirəyə aldılar, şəhər ətrafındakı xəndəklərə odun və saman dolduraraq qala divarlarına qalxmağa cəhd göstərdilər. Şəmkirilər bundan xəbər tutub gecə ikən samana od vurub yandırdılar. Şəhərə can atan monqol qoşunu xəndəkləri qum ilə doldurdu və bu üsulla atəşə son qoyaraq şəhərə soxula bildi. Şəmkir yandırıldı, onun sakinləri qılıncdan keçirildi.

Monqollar Azərbaycanın digər şəhərlərinə də yürüş etdilər. Bakı və Tovuz ələ keçirildi. 1239-cu ildə Dərbənd şəhərinin zəbt olunması ilə bütün Azərbaycan monqollar tərəfindən istila edildi.

İlk yürüşlərdən fərqli olaraq monqolların ikinci yürüşündə əsas məqsəd zəbt edilmiş ölkələrdə (ilk növbədə Azərbaycanda və ona qonşu olan ərazidə) möhkəmlənmək idi. Buna görə də monqollar qələbə əldə etdikdən sonra Monqolustana qayıtmadılar, Cənubi Qafqazda və İranda məskunlaşdılar.

Azərbaycan və ümumiyyətlə Cənubi Qafqaz ərazisi 1239-1256-cı illərdə Ali monqol xaqanlığının təyin etdiyi canişinlər tərəfindən idarə olunurdu. Arqun Ağa Xorasan, İraq-i Əcəm, Azərbaycan (Şirvan da daxil olmaqla), Gürcüstan, Ermənistan, Lur və Kirmana canişin təyin olundu. Arqun ağanın Azərbaycanda həyata keçirdiyi siyasətin əsas məhiyyəti yerli feodalların (vassalların) köçəri monqol əyanlarından asılılığını getdikcə gücləndirməkdən ibarət idi. İri köçəri əyanlardan təyin olunan canişinlərə Ali monqol xaqanlığı böyük etimad bəsləyirdi. Onların təyin olunduqları ölkələrdə böyük imtiyazları vardı. Heç kimin canişinin işinə qarışmağa ixtiyarı yox idi. Azərbaycanın əksər torpaq sahələri və otluqları monqol canişinliyinin əlində toplanmışdı. Monqollar, ilk növbədə, tabe olmayan yerli feodallara qarşı mübarizə aparır, onların əksəriyyətini torpaq malikanələrindən məhrum edirdilər. Belə ki, Muğan ərazisi 110 monqol noyonu arasında bölündü. Yerli feodalların bir qismi monqolların vassalı kimi fəaliyyət göstərirdi. Onlar monqollara maddi yardım göstərməli, ordunu ərzaq, geyim, at və digər ləvazimatla təmin etməli idilər.

Azərbaycan Hülakular dövlətinin mərkəzi kimi. Monqol xaqanlığının Ön Asiyanı, Cənubi Qafqazı və Kiçik Asiyanı ələ keçirməsinə baxmayaraq, XIII əsrin ortalarında həmin vilayətlərdə bir sıra iri feodal malikanələri hələ də öz

müstəqilliyini itirməmişdi. Ali monqol xaqanı Munke istilaları davam etdirmək məqsədilə 1253-cü ildə Ön Asiyaya qoşun göndərdi. Munkenin qardaşı Hülaku xanın başçılıq etdiyi bu yürüşdə əsas məqsəd İranın, İraq-i Ərəbin, Suriyanın və digər vilayətlərin müstəqil fəaliyyət göstərən hakimlərini itaətə cəlb etməkdən ibarət idi. Hülaku xan iri feodalların köməyi ilə bu vilayətlərdə bir çox yerli hakimləri özünə tabe etdi, iri şəhərləri alaraq çoxlu qənimət ələ keçirdi. 1256-cı ildə Şimali İranda İsmaililərin Ələmut hökmranlığı süquta uğradı. 1257-ci ildə isə Azərbaycan tabe edildi. 1258-ci ilin fevralında Hülaku Bağdadı ələ keçirdi və 500 ildən artıq mövcud olmuş Abbasilər xilafətinə son qoyuldu. Zəbt edilmiş yeni ərazilər hesabına beşinci monqol ulusu - Hülakular (Elxanilər) dövləti yaradıldı. Bu dövlət Azərbaycanda bir əsr (1357-ci ilədək) fəaliyyət göstərdi.

Hülakular dövlətinin yaranması və yüz il müddətində fəaliyyət göstərməsi tədricən Azərbaycanın ictimai-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatına təsir etdi, onun hüdudlarında, əhalisinin etnik tərkibində, dini görüşlərində, mədəniyyətində, dilində nəzərəcarpacaq dəyişikliklər baş verdi.

Hülakular dövləti Yaxın və Orta Şərqdə geniş ərazini əhatə edirdi. Bu dövlətin sərhədləri Misirdən Amudəryaya, Hörmüz körfəzindən Dərbəndə (Bab əl-Əhvaba) qədər uzanırdı. Hülakular dövlətinin tərkibinə Azərbaycan (İraq-i Ərəb, İraq-i Əcəm, Kirman, Gürcüstan, Kiçik Asiya, Rum), Ermənistan, Kürdüstan, Fars, Xuzistan, Xorasan və s. vilayətlər daxil idi. Azərbaycan Hülakular dövlətinin siyasi-inzibati mərkəzinə, Marağa, sonra isə Təbriz onun paytaxt şəhərlərinə çevrildi. XIII-XIV əsrlərdə Arran, Şirvan, Şəki, Muğan, Qarabağ, Naxçıvan, Guştasfi, Qaradağ və Arasbar əraziləri Azərbaycanın tərkibinə daxil olub, ictimai-siyasi, etnik, mədəni və mədəni baxımdan onun ayrılmaz hissələri sayılırdı.

Tarixən şərqdən Xəzər dənizi boyu uzanan Azərbaycan cənub-şərqdən Gilan, cənubdan isə Fars vilayətləri ilə həmsərhəd idi. Azərbaycanın cənub sərhədləri Zəncan, Savucbulaq, Uşnu şəhərlərinin və Ruyendej qalasının cənubundan keçirdi. Qərbdə sərhəd Urmiya, Səlmas, Xoy, Maku şəhərlərinin qərbindən uzanaraq Arrana çatırdı. Arranın Ermənistan və Gürcüstanla həmsərhəd olduğunu qeyd edən Həmdullah Qəzvini yazırdı ki, Naxçıvan Ermənistanla sərhəddədir, Dvin şəhəri Azərbaycanın uzaq hüdudlarında yerləşir. Həmin müəllifin məlumatına görə, Göyçə gölü Azərbaycanla Ermənistan arasında, Xunan isə Azərbaycanla Gürcüstan arasında sərhəd olmuşdur.

Azərbaycan sərhədləri daha sonra Şəki vilayətinin qərbindən və şimalından keçərək Dərbəndə doğru uzanırdı. Azərbaycanın şimal sərhədi Dərbənd şəhərinin şimalından keçərək Xəzərə qovuşurdu. Dərbənd Hülakular dövlətinin şimal müdafiə istehkamı idi. Yaqut Həməvinin (XIII əsr) yazdığına görə, Dərbənddə

böyük bir dağın üzərində hər il çoxlu odun toplayırdılar ki, düşmən hücumu zamanı tonqal qalayıb Arran və Şirvan əhalisini təhlükədən xəbərdar etsinlər. Abaqa xanın (1265-1282) dövründə şahzadə Yuşmutun Dərbənd, Şirvan və Muğana hakim təyin edildiyini xəbər verən Rəşidəddin Şirvanşahların iki min ildən artıq müddətdə Dərbəndin və Şabranın hökmdarı olduqlarını da bildirir. 1328-ci ildə Əbu Səid (1316-1335) Əmir Əkəncini Dərbənd hakimi təyin etdi. Özbək xanın qoşunu 1335-ci ildə Şirvanda məğlubiyyətə uğradı və Dərbəndə doğru çəkildi. Həmdullah Qəzvini qeyd edirdi ki, onlar "oradan öz ölkələrinə getdilər". 1367-ci ildə Cəlairi Şeyx Üveys Şirvanı istila etdiyi zaman Dərbənd hakimləri (Hacı Fərəməz və Hacı Firudin) onun hüzuruna gəlib öz itaətlərini bildirdilər.

XIII əsrin anonim məxəzi olan "Əcaib əd-dünya"da məlumat verilir ki, türklər Arranda əsas etnik qrup idi: "Arranda 100 000 türk süvarisi vardı".

Azərbaycanda (xüsusilə Qarabağın dağlıq ərazilərində) alban etnik qrupu da mövcud idi. Dövrün salnaməçisi Gəncəli Kirakos "Tarix" əsərində albanları ermənilərdən və gürcülərdən fərqlənən müstəqil etnik qrup hesab edir. Müəllif 1220-ci ilin hadisələrindən danışarkən yazdı: "Tatarlar Dərbənd qapılarından keçib Albaniyaya gəldilər ki, oradan Ermənistanı və Gürcüstana soxulsunlar". Deməli, XIII əsrdə "Albaniya" və "Ermənistan" bir-birindən fərqli anlayışlar idi.

XIII əsrin ortalarında Hülaku xanın hərbi hissələrinin tərkibində Cənubi Qafqaza bir çox türk-moңqol mənşəli qəbilə gəlmişdi. Mənbələrin məlumatı və toponimik materiallar 20-dən artıq qəbilənin, o cümlədən sulduz-çobani, cəlairi, ciğatay, kurqan, sukait, corat, budat, oyrat, tatar, dolan, onqut və s. qəbilələrin həmin dövrdə Azərbaycana gəlib məskunlaşdıqlarını təsdiqləyirdi. Onların tərkibində türkdilli tayfalar çoxluq təşkil edirdi. Belə tayfaların Azərbaycanda məskunlaşması türkdilli əhalinin sayının daha da artmasına səbəb oldu. Artıq XIV əsrdə türklər Hülakular dövləti ərazisində mühüm, Azərbaycanda isə əsas yeri tuturdular. Türk dili dövlət dili mövqeyi qazandı. Məhəmməd Naxçıvaninin məlumatına görə, Hülakular dövlətində mühüm sənədlər 3 dildə (ərəbcə, farsca və türkcə) hər xalqa öz dilində, o cümlədən türklərə türk dilində çatdırılırdı. Moңqol istilaları dövründə Azərbaycana gəlib məskunlaşmış moңqol, türk qəbilələri ilə yerli əhalinin dini baxışlarında ciddi fərqlər mövcud idi. Əsasən büt-pərəstlərdən ibarət olan moңqollar ilk dövrdə Azərbaycanda, habelə digər vilayətlərdə büt-pərəstliyin yayılması və möhkəmlənməsi üçün əməli tədbirlər gördülər. Xoyda, Marağada və s. yerlərdə büt-pərəstlik abidələri - büt-xanalar tikildi, büt-pərəst din xadimlərinin (bəxşilərin) hazırlanması üçün geniş imkanlar yaradıldı.

Moңqollar büt-pərəstliyi yaymaq məqsədilə İslama qarşı ciddi mübarizə apardılar. Onların hakimiyyətinin ilk 30 ili ərzində mərkəzi dövlət aparatında

"Ölkənin baş qazisi" vəzifəsi rəsmən tanınmadı, vəqf torpaqlar müsadirə edildi, dini işlərin idarəsi icarəyə verildi və nəticədə islamın dövlət aparatındakı mövqeyi zəiflədi. İlk Elxanilərin islama qarşı mənfi münasibətində xristianlığın, yəhudiliyin, buddizmin, habelə Avropanın xristian dövlətləri başçıların böyük təsiri oldu.

İlk Elxanilərin dini siyasəti yerli əhali ilə gəlmələr arasında ziddiyyətin artmasına, ölkənin daxili və xarici vəziyyətinin gərginləşməsinə gətirib çıxardı. Moңqol şahzadələri taxt-tac uğrunda apardıqları mübarizədə bu və ya digər dindən istifadə edir, bu vasitə ilə öz məqsədlərinə nail olmağa çalışırdılar. Məhz bu baxımdan ciddi addım atmış Qazan xan (1295-1304) hakimiyyətə yiyələnmək naminə uşaqlıqdan itaət etdiyi büt-pərəstlikdən üz döndərdi, islamı qəbul etdi və onu yenidən dövlət dini elan etdi.

Qazan xanın dini islahatı islamın mərkəzi dövlət aparatındakı mövqeyini bərpa etdi və bu din rəsmən dövlət dini kimi fəaliyyət göstərməyə başladı. Dövlət fərmanlarında, sikkə zərbində, xütbə oxunuşunda yenidən islam ifadələrindən istifadə olundu. Həmin islahata görə, Qazan xan "altıncı əsr (hicri) islam dininin islahatçısı" kimi tanındı.

Qazan xanın dini islahatı büt-pərəstliyin, xristianlığın, digər dinlərin mövqelərini sarsıtdı. İlk dövrdə inşa edilmiş büt-xanalar, kilsələr, yəhudi məbədləri (sinaoqlar) dağıdıldı və onların yerində məscidlər, xanəqahlar tikildi.

Hülaku xan geniş əraziyə malik olan dövlət təşkil etdikdən sonra köçəri zadəganlara arxalanaraq ali hakimiyyət orqanlarını, hərbi-siyasi idarələri və vilayətləri şahzadələrin, tanınmış əmirlərin arasında böldü. Şahzadə Yüşmut Arranın hakimi təyin olundu. Azərbaycanın əksər ərazisində, xüsusilə onun şimal hissəsində moңqolların güclü hərbi dəstələri məskən saldılar. Oturaq əhalinin istismarı, yerli feodalların sıxışdırılması nəticəsində Hülaku xan tezliklə iqtisadi cəhətdən qüvvətlənmiş və mərkəzləşdirilmiş dövlət təşkil etdi. Onun hakimiyyəti dövründə Hülakular dövləti öz qüdrətini və vahidliyini mühafizə edə bildi. Lakin köçəri feodalların getdikcə qüvvətlənməsi Hülakular dövlətinin daxilində mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxışların baş verməsinə və feodal çəkişmələrinin güclənməsinə səbəb oldu. Bu mübarizə Abaqa xanın (1265-1282) hakimiyyətinin sonlarında gücləndi və getdikcə açıq şəkil aldı. Onun ölümündən sonra hakimiyyətə Əhməd xan (1282-1284) sahib oldu. Lakin o, tezliklə narazı qalmış feodalların səyi nəticəsində hakimiyyətdən məhrum edildi və taxta Arqun xan (1284-1291) çıxdı. Arqun xanın hakimiyyəti dövründə feodal müharibələri daha da gücləndi. Mərkəzi hakimiyyətə qarşı Əmir Novruzun başçılığı ilə mübarizə uzun müddət davam etdi.

Arqun xanın ölümündən (1291) sonra yeni elxanın seçilməsi uğrunda ciddi çəkişmələr başlandı. Abaqa xanın oğlu Keyxatu xan (1291-1295) feodal

müharibələrindən qalib çıxdı və elxan elan olundu. Lakin o, tez bir zamanda feodal qruplarının əlində oyuncağa çevrildi.

Bir çox vilayətlərin hakimləri ona qarşı çıxdılar. Mərkəzi dövlət aparatı zəiflədi və müxəlif qüvvələrə qarşı mübarizə aparmaq iqtidarını itirdi. 1295-ci ildə Azərbaycanda iki elxan dəyişdi. İri feodal qruplarının köməyi ilə Keyxatunun əvəzinə Baydu elxan elan edildi. Lakin o, bir neçə aydan sonra hakimiyyətdən məhrum edildi və Qazan xan (1295-1304) Qarabağda Hülakular dövlətinin başçısı elan olundu.

Köçəri əmirlər Qazan xanın siyasətinə qarşı mübarizəyə qalxdılar. Onların müəyyən hissəsi Azərbaycanın şimalında (xüsusilə Arranda) fəaliyyət göstərirdi. Arranda Arslanoğlunun başçılığı ilə Qazan xana qarşı sui-qəsd təşkil olundu. Lakin sui-qəsdin üstü açıldı və onun iştirakçıları öldürüldülər. 1297-1298-ci illərdə Azərbaycanın şimalında Tayçuoğlunun başçılığı ilə Qazan xana qarşı yeni bir qiyam baş verdi. Qazan xan bu çıxışları yatıra bildi və mərkəzi hakimiyyəti qüvvətləndirdi.

Qazan xanın ölümündən sonra Hülakular dövlətinin taxtına onun qardaşı Sultan Ulcaytu (1304-1316) çıxdı. O, Qazan xanın siyasətini davam etdirdi, mərkəzi hakimiyyəti daha da qüvvətləndirdi. Gilan və Herat əraziləri onun dövründə istila olundu. Lakin Ulcaytudan sonra Azərbaycanda vəziyyət yenidən pisləşdi. Elxanilər taxt-tacına çıxmış 12 yaşlı Əbu Səidin (1316-1335) dövründə dövlətin idarəsi baş əmir Çobanın ixtiyarına keçdi. Bu, ölkədə feodal çəkişmələrinə təkan verdi. Azərbaycandakı daxili vəziyyətdən istifadə edən qonşu dövlətlər Hülakulara qarşı mübarizəyə qalxdılar.

1318-ci ildə Xorasanda Əmir Yasavur mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxdı və Hülakular dövlətinin bir sıra vilayətlərini qarət etdi. Həmin ildə Elxanilərə qarşı bir tərəfdən Misir sultanı, digər tərəfdən isə Qızıl Orda xanı hücumə keçdi. Hülakular dövləti üçtərəfli təhlükə qarşısında qaldı. Qızıl Orda qoşunu Dərbəndi keçərək Kür çayı sahillərinə kimi gəldi və əhalini qarət etdi. Hülakular Qızıl Orda xanının hücumunun daha təhlükəli olduğunu bildikləri üçün əsas qüvvələrini Azərbaycana göndərdilər və qızılordalıları geri çəkilməyə məcbur etdilər. Elxanilər şimal sərhədlərini daha da möhkəmləndirdilər.

1319-cu ildə Hülakular dövləti (Gürcüstan) ərazisində Əmir Qurumişinin başçılığı ilə mərkəzi hakimiyyətə qarşı üsyan qalxdı. Üsyançılar Gürcüstandan Azərbaycan ərazisinə daxil olub, Təbrizə qədər irəlilədilər. Naxçıvan şəhəri onların istinadgahına çevrildi. Sultaniyyədə üsyançılarla Elxanilərin qoşunu arasında ciddi vuruşma oldu. Sultan Əbu Səid döyüş meydanına girdi, vuruşmada böyük şücaət göstərdi və üsyançıların ordusu dağıdıldı.

Lakin ölkədə daxili çəkişmələr güclənirdi. 1320-ci ildə Gürcüstanda, 1322-ci ildə Rum vilayətində mərkəzi hakimiyyətə qarşı qiyamlar baş verdi və hər iki qiyam zamanı səltənətin yeni sultanı elan olundu. Sultan Əbu Səid Baş əmir Çobanın köməyi ilə həmin qiyamları yatıra bildi və mərkəzi hakimiyyəti nisbətən gücləndirdi.

Dövlətin xarici düşmənlərə qarşı mübarizəsi ciddi şəkil aldı. 1319-1325-ci illərdə Qızıl Orda dövlətinə yürüşlər təşkil olundu və müvəffəqiyyət əldə edildi.

Əbu Səidin azyaşlı olması baş əmir Çobana Elxanilər dövlətinin idarəsini bütünlüklə öz əlinə almağa imkan verdi. Əmir Çoban Elxanilər dövlətinin faktiki hökmdarı oldu. Əbu Səid 1328-ci ildə Çobanilərin nüfuzundan xilas ola bildi, lakin digər feodalın (Qiyasəddin Məhəmməd Rəşidinin) başçılıq etdiyi qrupun təsirinə məruz qaldı.

1334-cü ildə Sultaniyyədə mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxışlar baş verdi və bu çıxışlar çətinliklə yatırıldı. 1335-ci ildə Qızıl Orda xanlarının Azərbaycana növbəti yürüşü oldu. Sultan Əbu Səid dövlətin əsas qüvvələrini qızılordalılara qarşı mübarizəyə səfərbər etdi və Kür çayının sahillərinə gəldi. Bunu eşidən Qızıl Orda xanı Özbək geri çəkildi. Lakin Sultan Əbu Səid çəkişmələr nəticəsində öldürüldü. Onun ölümündən sonra Elxanilər dövləti tədricən tənəzzülə uğradı və parçalandı.

Azərbaycan uğrunda Qızıl Orda xanlarının Hülakularla mübarizəsi. Azərbaycanda Hülakular dövləti yarandığı zamandan etibarən həmin dövlətlə Qızıl Orda xanları arasında tez-tez hərbi toqquşmalar baş vermişdir. Ərəb tarixçiləri bu mübarizənin səbəbini dini təfəriqlə əlaqələndirirlər. Tarixi faktlardan görünür ki, iki dövlət arasındakı ziddiyyətlər Hülakuların islam dinini qəbul etdikdən (XIII əsrin sonu) sonra da davam etmişdir. Bu da həmin dövlətlər arasındakı münaqişənin dinlə əlaqədar olmadığını göstərir.

Qızıl Orda xanları Azərbaycanı öz əraziləri hesab etmiş və bu ərazinin Elxanilər dövlətinə daxil edilməsini qeyri-qanuni saymışlar. Onlar öz iddialarını Çingiz xanın vəsiyyətinə görə Azərbaycanın Batı xanın payına düşməsi ilə əsaslandırmağa çalışmışlar.

Şərqlə Qərbi birləşdirən əsas karvan yollarından biri Azərbaycandan keçirdi və Qızıl Orda dövlətinin Misirlə ticarətinin əsas hissəsi bu yolla gedirdi. Azərbaycanda Elxanilər dövləti təşkil edildikdən sonra Qızıl Orda tacirlərinin Misirlə, digər Şərq və Qərb ölkələri ilə ticarət əlaqələrinə ciddi maneə yarandı. Azərbaycan ərazisindən keçən tacirlər böyük məbləğdə gömrük haqqı verməli oldular.

Azərbaycanda xeyli təbii otlaq vardı və bu, köçəri tayfalar üçün əlverişli idi. Qızıl Orda xanları da Azərbaycanın bu təbii üstünlüyünü nəzərə alaraq ölkəni ələ keçirməyə can atırdılar.

Elxanilər dövləti Azərbaycanda ticarətdən, sənətkarlıqdan çoxlu vəsait əldə edirdi. Qızıl Orda xanları Azərbaycanı istismar etmək, onun təbii sərvətlərinə sahib olmaq istəyirdilər.

Azərbaycan tarix boyu əlverişli strateji mövqeyə malik olmuşdur. Elxanilər şimaldan təhlükəsizliyi təmin etmək üçün, ilk növbədə, Azərbaycanda möhkəmlənməli və ölkənin təbii üstünlüklərindən müdafiə məqsədilə istifadə etməli idilər. Qızıl Orda dövləti də bu cəhəti nəzərə alaraq Elxaniləri Azərbaycandan məhrum etməyə və onları daim təhlükə qarşısında saxlamağa cəhd göstərirdi.

Beləliklə, Elxanilər dövlətinin təşəkkül tapması və Azərbaycanın həmin siyasi qurumun mərkəzi vilayətinə çevrilməsi Qızıl Orda dövlətinin mənafeyinə zidd idi.

Azərbaycanın malik olduğu üstünlüklər Elxanilərlə qızılordalılar arasında uzun müddət gedən müharibələrin əsas səbəbi idi. Qızıl Orda xanları Azərbaycana olan iddialarından əl çəkmədilər və dəfələrlə bu ölkəyə hərbi yürüşlər etdilər.

Qızılordalıların hər bir yürüşü zamanı Azərbaycan ərazisi (xüsusilə Şirvan) işğalçılar tərəfindən tapdalanır, əhalisi qarət edilir, iqtisadiyyatına böyük ziyan vurulurdu. Qızıl Orda qoşunu çox halda Kür çayının sahillərinə kimi gəlir və belə vaxtlarda Kür çayı iki mönqol qoşunu arasında sərhəd xətti rolunu oynayırdı. Qızıl Orda xanları Azərbaycanın yerli feodalları ilə əlaqə saxlayır, onlarla əlbir olub, ölkəni ələ keçirməyə cəhd göstərirdilər. Şirvanşahlarla qızılordalıların ittifaqı daha sıx idi. Bu hal Şirvanın həmin dövlətlə bilavasitə həmsərhəd olmasından irəli gəlirdi. Qızılordalıların Təbrizdək gedərək bütün Azərbaycanı zəbt etdikləri vaxtlar olmuşdur.

Qızılordalılarla Elxanilər arasında ilk toqquşma hələ Hülaku xanın (1256-1265) hakimiyyəti dövründə baş verdi. Qızıl Orda hökmdarı Bərkə xan (1256-1266) sərkərdə Noqayın başçılığı ilə 30 minlik qoşunu Şirvana göndərdi. Hülaku xan vilayətlərdən qoşun topladı və Şirvana yola saldı. Dərbənd Hülaku xan tərəfindən tutuldu. Elxanilərin qoşunu qızılordalıların izləyərək Terek çayına yetişdi. Bərkə xan Elxanilərin üzərinə yeni qüvvələr göndərdi. 1263-cü il yanvarın 13-də Terek çayı sahilində baş vermiş qanlı vuruşmada Hülaku qoşunu məğlubiyyətə uğradı və Şabrana doğru geri çəkildi. Dərbənd şəhəri yenidən qızılordalıların əlinə keçdi.

Qızılordalıların Azərbaycana ikinci yürüşü Abaqa xanın (1265-1282) dövründə baş verdi. Qızıl Orda əmiri Noqay müxtəlif bəhanələrlə Dərbəndi keçdi və Şirvana soxuldu. O, ilk növbədə, Şirvanı, Arranı və Muğanı, sonra isə Azərbaycanın cənub vilayətlərini ələ keçirməyə can atdı. 1265-ci il iyulun 25-də Hülaku sərkərdəsi Yuşmut Noqaya qarşı hərəkət etdi. Ağsu çayı sahilindəki vuruşmada Noqay yaralandı, onun qoşunu məğlub olaraq Kür çayının şimalına doğru geri çəkildi. Abaqa xan çayı keçdi, lakin Bərkənin böyük hərbi qüvvə ilə buraya gəldiyini öyrənib geri döndü. Düşmənin cənuba doğru irəliləməsinin qarşısını almaq üçün çayın üzərindəki bütün körpülər dağıdıldı. Bərkə 14 gün Kürün şimal sahilində qaldı və çayın cənub sahilinə keçə bilmədi. O, Kür çayını keçmək məqsədilə Tiflisə tərəf getdi, lakin yolda xəstələndi və öldü. Qızıl Orda qoşunu geri qayıtmağa məcbur oldu.

Qızıl Orda qoşunlarının ölkəyə üçüncü yürüşü Arqunun zamanında (1282-1291) baş verdi. Dərbənddən Azərbaycana 50 minlik qoşun göndərildi. Lakin 1288-ci ilin mayında Arqun xanın Biləsuvarın Şamaxıya gəldiyini eşidən düşmən geri qayıtmağı lazım bildi.

Qızılordalılar Azərbaycana dördüncü dəfə 1290-cı ilin martında yürüş etdilər. Arqun xanın başçılığı ilə düşməne qarşı çıxmış Elxani qoşunu aprelin 27-də Qarasu adlanan yerdə Dərbənddən şimalda onunla üz-üzə gəldi. Baş vermiş qanlı vuruşmada 10 minlik Qızıl Orda qoşunu məğlub edildi.

Qızıl Orda dövlətində siyasi vəziyyətin pisləşməsi ilə əlaqədar Azərbaycana olan yürüşlər bir müddət kəsildi. Lakin Qazan xanın (1295-1304) hakimiyyəti dövründə şimaldan Azərbaycana basqınlar yenidən başlandı. Elxanilərin Misir məmlükləri ilə müharibələri qızılordalıları Azərbaycana zəbt etməyə şübhələndirdi. Qazan xan şimal sərhədlərinin daha da möhkəmləndirilməsini lazım bildi. O, Əmir Nurin başçılığı ilə Şirvana əlavə qoşun hissələri göndərdi və qızılordalılar döyüşə girmədən geri çəkilməli oldular.

Qızıl Orda ilə Elxanilər dövlətinin münasibətləri 1315-ci ildə yenidən pisləşdi və getdikcə kəskinləşdi. Sultan Əbu Səidin (1316-1335) hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın daxili vəziyyətinin pisləşməsindən istifadə edən qızılordalılar buranı ələ keçirməyə səy göstərdilər. Qızıl Orda xanı Özbək (1312-1340) Misir məmlükləri ilə ittifaq bağladı və hər iki tərəfin qoşunları 1318-ci ildə Elxanilər dövləti ərazisinə basqın etdilər. Qızıl Orda qoşunu Kür çayının sahillərinə qədər gəldi. Həmin dövrdə Elxanilər dövlətinin şimal-şərqində (Xorasanda) mərkəzi hakimiyyətə qarşı üsyan baş verdi. Elxanilər dövləti üçtərəfli təhlükə qarşısında qaldı. Elxani sultanı Əbu Səid hərbi qüvvələri səfərbər etdi və hər üç istiqamətə qoşun hissələri göndərildi. Lakin Elxanilərin əsas qüvvələri şimala -

Özbəkə qarşı yönəldildi və baş əmir Çobanın idarə etdiyi həmin hissələr qızılordalıları məğlubiyyətə uğratdılar. Bundan sonra Çoban özü iki dəfə (1319 və 1325-ci illərdə) Qızıl Orda dövlətinin ərazisinə basqın etdi.

1335-ci ildə Özbək iki dəfə Azərbaycana soxuldu. Onun ilk yürüşü zamanı Əbu Səid Bağdad və Diyarbəkir qoşununu Arrana göndərdi və sonra da özü buraya gəldi. Əbu Səidin gəlişi Özbək xanın geri çəkilməsinə səbəb oldu. Lakin bu zaman Əbu Səid daxili ziddiyyətlərin qurbanı oldu (öz arvadı Bağdad xatun tərəfindən Qarabağda zəhərləndi). Onun ölümü ilə ölkə daxilindəki vəziyyət son dərəcə gərginləşdi. Əbu Səidin ölüm xəbərini almış Özbək yenidən Azərbaycana soxuldu və Kür çayına qədə irəlilədi. Əbu Səidin varisi Arpa xan (1335-1336) 45 gün qızılordalılarla vaxtaşırı vuruşaraq düşməni ölkədən qovmağa nail oldu.

Qızıl Orda xanlarının Azərbaycan uğrunda mübarizəsi XIV əsrin 50-ci illərində də davam etdi. Elxanilər dövləti daxilində yaranmış acınacaqlı vəziyyətdən, xalq kütlələrinin Çobani feodallarına qarşı mübarizəsindən istifadə edən Qızıl Orda xanı Canı bəy (1340-1357) yerli feodallarla əlaqəyə girdi və 1357-ci ildə Azərbaycana gəldi. Qızıl Orda qoşunu Azərbaycan ərazisində ciddi müqavimətə rast gəlmədən Təbrizə daxil oldu. Qəddar Çobani əmiri Məlik Əşrəf tutuldu və öldürüldü. Onun ölümü ilə Azərbaycanda Hülakular dövləti süqut etdi. Azərbaycan müvəqqəti olaraq Qızıl Orda dövlətinə tabe edildi.

Hülakular dövlətinin süqutu. Azərbaycanda Çobanilərin hökmranlığı.

Əbu Səidin ölümündən (1335) sonra Hülakular dövlətində feodal müharibələri şiddətləndi. Həmdullah Qəzvini yazır ki, "bu dövrdə ölkədə çoxdan gözlənilən fitnə baş qaldırmışdı, dövlət əyanlarının hər birinin iddiası var idi, hər kəs öz nümayəndəsini səltənətə sahib etmək niyyətində idi". Əbu Səidi əvəz etmiş Arpa xanın mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirmək üçün gördüyü tədbirlər nəticəsiz qaldı. Əmir Əli Padşahın başçılığı ilə mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxmış Oyrat qəbiləsi Arpa xanı hakimiyyətdən məhrum etdi və Musa xan padşah elan olundu (1336). Lakin tezliklə o da yeni padşahla-Məhəmməd xanla (1336-1338) əvəz edildi. Məhəmməd xanın dövründə hakimiyyət uğrunda gedən mübarizə yeni şəkil aldı. Feodal qrupları artıq vahid Hülakular səltənətini ələ keçirmək məqsədilə deyil, ayrı-ayrı vilayətlərdə müstəqilləşmək və Elxanilərin təsirindən tamamilə azad olmaq uğrunda mübarizə aparmağa başladılar. Hülakular dövlətinin ərazisində çoxhakimiyyətlik meydana çıxdı.

Monqol-türk feodalları (xüsusilə Cəlairilər, Çobanilər və Xorasan əmirləri) arasında gedən müharibələr, müxtəlif vilayətlər arasındakı iqtisadi, etnik və mədəni əlaqələrin zəifliyi, əmtəə istehsalının artması və natural təsərrüfat ənənəsinin üstün mövqə tutması, monqollar tərəfindən əsarətə alınmış xalqların azadlıq mübarizəsi

və vaxtaşırı baş verən xarici hücumlar Hülakular dövlətinin XIV əsrin 40-cı illərinə yaxın öz vahidliyini itirməsinə, onun müxtəlif hissələrə parçalanmasına səbəb oldu. 1339-1340-cı illərdə Şərq ölkələrini gəzmiş ərəb səyyahı İbn Bəttutənin verdiyi məlumatdan Hülakular dövlətinin 10-a yaxın hissəyə parçalandığı məlum olur. Azərbaycanda və ona qonşu olan ərazilərdə Hülakular dövləti bir müddət Çobani feodal qrupu tərəfindən (formal olsa da) "mühafizə olundu".

Hülakular dövlətinin Baş əmiri Çobanın ölümündən (1328) sonra onun oğlanları və nəvələri Rumda, Qarahisar qalasında möhkəmlənmişdilər. Əmir Çobanın tarixdə "Kiçik Həsən" kimi tanınan nəvəsi Şeyx Həsən Çobani 1338-ci ildə mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxdı. O öz ətrafında hərbi qüvvələr topladı və Təbrizə tərəf irəlilədi. Məhəmməd xan və Şeyx Həsən Cəlairi (tarixdə "Böyük Həsən" kimi tanınır) məğlubiyətə uğradılar. Şeyx Həsən Çobani Sultan Məhəmməd Xudabəndənin qızı Satıbəy xatunu (1339-1340) padşah elan etdi və öz fəaliyyətini onun adı ilə qanuniləşdirdi. 1338-ci ilin payızında bağlanmış sülh müqaviləsinə əsasən Şeyx Həsən Cəlairi Qəzvinə, oradan isə Bağdada getdi və Cahan Teymur xanı padşah elan etdi. Çobanilər və Satıbəy xatun Azərbaycana sahib oldular. Çobanilərin nüfuz dairəsinə Azərbaycan, İraq-ı Əcəm, Həmədan, Qum, Kaşan, Rey, Vərəmin, Fuqan, Gürcüstan vilayətləri və Ermənistanın böyük bir qismi daxil idi.

Azərbaycanda və qonşu ölkələrdə hakimiyyət Şeyx Həsən Çobaninin əlində cəmlənmişdi. Satıbəy xatunun hərəkətlərindən narazı qalan Şeyx Həsən (Kiçik) onu 1340-cı ildə Süleyman xanla (1340-1344) əvəz etdi. Həmin ildə Şeyx Həsən Cəlairi Azərbaycana hücum etdi, lakin məğlub olub geri çəkildi. Tezliklə Çobani qoşunu Bağdada hücum etdi və müvəffəqiyyətsizliyə uğradı. Şeyx Həsən Cəlairi 1341-ci ildə yenidən Azərbaycana hücum etdi. Onlar bu dəfə də qələbə qazanmadılar.

Şeyx Həsən Çobani 1343-cü ilin axırlarında öldürüldü. Azərbaycanda siyasi vəziyyət kəskinləşdi. Süleyman xan dövləti idarə etmək iqtidarında deyildi. O, Çobani əmiri Məlik Əşrəfi qardaşının əvəzinə Baş əmirliyə dəvət etdi. Lakin Süleyman xan tezliklə gördüyü işdən peşman oldu. Feodal çəkişmələrində qələbə qazanmış Əşrəf Hülaku şahzadəsi Ənuşirəvani (1344-1355) padşah elan etdi və ona "Adil" adı verdi. Ənuşirəvani Adilin səltənətdə yalnız adı vardı. Dövlətin bütün müqəddəratı qəddar və zalım şəxs olan Məlik Əşrəfin ixtiyarında idi.

Məlik Əşrəf 1347-ci ildə Bağdada yürüş etdi. Çobanilər bir müddət şəhəri mühasirədə saxladılar, lakin geri çəkilməyə məcbur oldular. 1350-ci ildə İsfahana yürüş təşkil olundu və bu vilayət tabe edildi. 1352-ci ildə Məlik Əşrəfin zülmünə qarşı Qarabağda Dəli Bayazidin başçılığı ilə qalxmış üsyan çətinliklə yatırıldı. Məlik Əşrəf bundan sonra tərkidünyalığa, ruh düşkünlüyünə qapıldı və dövlət işləri

ilə fəal məşğul olmadı. Azərbaycanda yaranmış vəziyyətdən istifadə edən Qızıl Orda xanı Canı bəy 1357-ci ildə buraya gələrək yerli feodalların müşayiəti ilə Təbrizə daxil oldu və Məlik Əşrəfi edam etdirdi. Çobani feodalları 1338-1357-ci illərdəki fəaliyyətləri dövründə Azərbaycanda və onların nüfuz dairələrində olan ərazidə Hülakuların təsirindən azad, müstəqil dövlət təsis etmədilər. Onlar bütün fəaliyyətləri dövründə Hülakular dövlətinin müdafiəsi bayrağı altında mübarizə apardılar və dövləti Hülaku şahzadələrinin (Satıbəy xatunun, Süleyman xanın, Ənuşirəvani Adilin və Həsən xanın) adından idarə etdilər. Çobanilər dövründə orta əsrlərdə Şərqi dövlətlərində səltənət rəmzi hesab olunan sikkə zərbi və xütbə oxunuşu mərasimi onların adından deyil, Hülaku şahzadələrinin adından həyata keçirilirdi, fərmanlar da Hülakuların adından verilir. Çobanilər əməli olaraq hakimiyyəti ələ aldılar, lakin onlar qonşu dövlətlər tərəfindən müstəqil, tamhüquqlü dövlətin hökmdarları kimi tanınmadılar. Məlik Əşrəfin öldürülməsi ilə Çobanilərin Azərbaycanda Hülakular dövlətinin mühafizəsi uğrunda mübarizəsi də başa çatdı və Hülakular dövləti 1357-ci ildə süqut etdi.

Azərbaycanda hakimiyyəti ələ almış Canı bəy oğlu Bərdi bəyi Təbrizdə taxta oturdu və geri döndü. Bərdi bəy cəmi iki ay hakimiyyətdə qaldı və atasının xəstələndiyini eşidib Qızıl Orda dövlətinə qayıtdı. Təbrizin sahibsiz qaldığını görən Çobani əmiri Əxicuq buraya gəldi, şəhərə sahib oldu və bir il qədər hökumət etdi. Əxicuq Azərbaycan ərazisini Çobani əmirləri arasında bölüşdürdü. Daxili və xarici vəziyyətin gərginləşdiyindən istifadə edən Cəlairi sultanı Şeyx Üveys Azərbaycana yürüş etdi. Əxicuq ona qarşı çıxdı və rəqib dəstələr Sina dağı ətrafında üzləşdilər. Tərəflər arasında gedən sülh danışıqları müsbət nəticə vermədi. 1358-ci ilin oktyabr ayında şiddətli vuruşma baş verdi. Şeyx Üveys qələbə çaldı və Təbrizə tərəf irəlilədi. Çobani əmirləri şəhəri qarət edib Naxçıvana tərəf çəkildilər. Şeyx Üveys Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirdi.

Azərbaycan Cəlairilərin hakimiyyəti altında. Cəlairilər hələ XIII əsrin ortalarında Hülaku xanın Yaxın Şərqi ölkələrinə yürüşündə iştirak etmiş, Cənubi Qafqaza gəlmişdilər. Onların nümayəndələri Hülakular dövlətinin hərbi və inzibati idarələrində xidmət etmişlər. Şeyx Həsən Cəlairi XIV əsrin birinci rübündə Rumda hakim idi. O, 1336-cı ildə Oyrat qəbiləsindən olan Əmir Əli Padşahı və onun taxta çıxardığı Musa xana qalib gələrək, Hülaku Məhəmməd xanı Rumda padşah elan etdi və bir müddətdən sonra Təbrizə daxil oldu. O, Azərbaycanı və İraqı öz hakimiyyəti altında birləşdirdi.

1338-ci ildə Şeyx Həsən Cəlairi daha qorxulu rəqiblə - Şeyx Həsən Çobani ilə qarşılaşmalı oldu. Həmin ilin iyul ayının 17-də Çobanilərlə vuruşmada məğlub olmuş Şeyx Həsən Cəlairi Sultaniyyənin hakimi kimi tanındı. O, bir müddətdən

sonra Xorasan əmirləri ilə ittifaq bağladı, Toqa Teymur xanı padşah elan etdi və Çobanilərə qarşı mübarizəni gücləndirdi. Şeyx Həsən Cəlairi 1339-cu ildə Bağdada çəkilərək Toqa Teymuru hakimiyyətdən məhrum etdi, onun əvəzinə Keyxatu xanın nəslindən olan Cahən Teymuru hakimiyyətə gətirdi. 1340-cı ildə Şeyx Həsən Cahən Teymuru taxtdan saldı, özünü padşah elan etdi və beləliklə, Bağdadda Cəlairilər dövlətinin əsası qoyuldu.

Şeyx Həsən Cəlairi Azərbaycana olan iddialarından əl çəkməmişdi. Onun 1340, 1341 və 1344-cü illərdə Azərbaycanı ələ keçirmək cəhdləri boşa çıxdı. Azərbaycan ərazisi Şeyx Həsən Cəlairinin ölümündən sonra, 1359-cu ildə onun oğlu Şeyx Üveys tərəfindən Cəlairilər dövlətinin tərkibinə daxil edildi. Çobani əmirlərinin bir hissəsi Naxçıvana toplandı və sonradan Əxicuğun başçılığı altında birləşib Arrana gəldi, burada məskən saldı. Onlara qarşı göndərilən Cəlairi qoşunu Əmir Piltənin xəyanəti nəticəsində məğlubiyətə düşərək oldu. Şeyx Üveys Bağdada doğru geri çəkildi. Təbriz yenidən Əxicuğun ixtiyarına keçdi. 1359-cu ilin payızında Fars hakimi Məhəmməd Müzəffər Azərbaycana hücum etdi və Təbrizə daxil oldu. Lakin bir həftədən sonra Şeyx Üveys yenidən Azərbaycana gəldi və Təbrizi tutdu. Beləliklə, Azərbaycan Cəlairilər dövlətinin tərkibinə daxil oldu. Cəlairilər dövlətinin ərazisi Azərbaycan, İraq-İ Ərəb, İraq-İ Əcəm, Gürcüstan və Ermənistanı əhatə edirdi.

Şeyx Üveys dövründə Azərbaycanın təsərrüfat və mədəni həyatında nəzərəcarpacaq canlanma baş verdi. Suvarma kanalları çəkildi, memarlıq abidələri inşa olundu, kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək üçün müəyyən şərait yaradıldı. Lakin ölkədə vaxtaşırı olaraq üsyanlar baş verir, qiyamlar qalxırdı. 1364-cü ildə Şirvanşah Kavus Cəlairilər dövlətinə qarşı çıxdı və müstəqillik uğrunda mübarizəyə başladı. Bu dövrdə Cəlairilər dövlətinin digər hissəsində - Bağdadda da qiyam baş verdi və buna görə Şeyx Üveys Şirvana səfərini təxirə saldı. O, Bağdada getdi və qiyamı yatırdı.

Şeyx Üveysin Bağdadda olmasından istifadə edən Şirvanşah Kavus iki dəfə Qarabağa gəldi və əhalinin bir hissəsini (Şirvanın işçi qüvvəsinə olan ehtiyacını ödəmək məqsədilə Şirvana köçürdü). Cəlairi qoşunu Bayram bəyin başçılığı ilə 1367-ci ildə Şirvana daxil oldu və 3 ay ərzində Şirvanda qaldı. Kavus ölkənin vəziyyətini nəzərə alıb Cəlairilərlə danışıqlara başladı. Bayram bəy Şirvanı ələ keçirdi və Kavusu sultanın hüzuruna apardı. Lakin 3 aylıq həbsdən sonra Şeyx Üveys onu yenidən Şirvana hakim təyin etdi.

Şeyx Üveysin ölümündən sonra hakimiyyət onun oğlu Sultan Hüseyin (1374-1382) qismət oldu. Cəlairilər dövlətinin daxilində feodal özbaşınalığı gücləndi. Şirazda Şah Şüca, Diyarbəkirdə Qaraqoyunlu Qara Məhəmməd

Cəlairilərin hakimiyyətini qəbul etmədilər. Şah Şüca 1376-cı ildə Cəlairi qoşununu məğlubiyyətə uğratdı və Təbrizə daxil oldu. Təbriz şəhəri 4 ay müddətində onun əlində qaldı. Lakin Şah Şüca vaxtının çox hissəsini eys-ışrətə sərf etdi, dövlət işləri ilə məşğul olmadı. O, 1377-ci ildə Azərbaycana qayıtmış Sultan Hüseynə qarşı dura bilmədi və Şiraza döndü. Ucanda keçirilmiş qurultayda Qaraqoyunlu Bayram Xacəyə və Qara Məhəmmədə qarşı mübarizə aparmaq qərarına gəlmiş Cəlairilər yürüşə başladılar və onları itaətə cəlb etdilər.

Lakin buna baxmayaraq, Cəlairilər dövləti ərazisində feodal müharibələri kəsilmədi. 1378-ci ildə Bağdad əmirləri mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxdılar, 10 minlik ordu ilə sultanın yay iqamətgahı olan Ucan şəhərinə hücum etdilər. Cəlairi qoşunu vaxtında düşmənin qarşısını aldı və onu məğlubiyyətə uğrada bildi.

Azərbaycanı tutmaq niyyətlərindən əl çəkməyən Şiraz hakimi Şah Şüca 1381-ci ildə yenidən Təbrizə tərəf irəlilədi. Lakin o, tezliklə Şiraza qayıtmalı oldu.

Vəziyyəti sabitləşdirmək, getdikcə artan dövlət xərclərini ödəmək üçün Sultan Hüseyn əhalinin üzərinə vergilər qoydu və varlılardan böyük məbləğdə pul aldı. Vilayət hakimləri, dövlət məmurları və vergi toplayanlar lazımi dövlət nəzarətinin olmaması üzündən əhalini hər vasitə ilə talamağa başladılar. Bu hal xalq kütlələri arasında narazılığın artmasına səbəb oldu.

Sultan Hüseynin qardaşı Sultan Əhməd oturaq əhalinin və yerli feodalların narazılığından istifadə edərək hakimiyyətə yiyələnməyə səy göstərdi. O, 1382-ci ildə Muğana və Arrana getdi, tez bir zamanda xeyli qoşun topladı və Təbrizə tərəf irəlilədi. Əhməd qardaşını öldürərək taxtda oturdu və 1410-cu ilə qədər (fəsilələrlə) Azərbaycanda hökmranlıq etdi.

Sultan Əhmədin hakimiyyətə gəlməsi dövlətin siyasi və iqtisadi həyatında əhəmiyyətli dəyişiklik əmələ gətirmədi. Feodal müharibələri davam edirdi. Sultan Əhmədin qardaşı Sultan Bayazid Təbrizdən qaçdı və Sultaniyyə hakimi olan Əmir Adilin yanına getdi. Adil vəziyyətdən istifadə edərək Bayazidi sultan elan etdi və Təbrizə tərəf irəlilədi. Sultan Əhməd Əmir Adilə müqavimət göstərmək iqtidarında olmadığı üçün Naxçıvana gəldi. Əmir Adil Təbrizə daxil olduqdan sonra Sultan Əhmədi təqib etdi. Lakin onun bir sıra əmirləri Əhmədin tərəfinə keçdilər. Buna görə də Adil Təbrizi tərk edərək geri qayıtdı. Şəhər yenidən Əhmədin ixtiyarına keçdi. Lakin Sultan Əhməd bu dəfə Təbrizdə çox qala bilmədi. Onun ikinci qardaşı Bayazid Şeyx Əli və Əli Barəkin başçılıq etdikləri Bağdad qoşunu ilə birlikdə Azərbaycana soxuldu. Sultan Əhməd Ucana getdi və ordu tedarikü ilə məşğul oldu. Buna baxmayaraq, Sultan Əhməd hərbi qüvvələrə, xüsusilə əmirlərə etibar etmədi. Buna görə də o, Naxçıvana gəldi və Qaraqoyunlu Qara Məhəmmədlə ittifaq bağlayaraq onun qoşunu ilə Bağdad əmirləri üzərinə hücumu keçdi. Tərəflər

arasında baş vermiş vuruşmada Şeyx Əli və Barək öldürüldülər, Sultan Əhməd isə Təbrizə qayıtdı. Beləliklə, İraq-i Ərəb yenidən Sultan Əhmədin ixtiyarına keçdi. Tezliklə Sultan Əhməd üçüncü dəfə Təbrizi tərk etməli oldu. Adillə Sultan Bayazidin Təbrizə yürüş etdiklərini eşitmiş Əhməd Qarabağa gedib Muğanda Şirvanşah Huşənglə ittifaq bağladı. Adil və Sultan Bayazid Muğana gələrək Sultan Əhmədə qarşı vuruşdular. Şirvanşah Huşəng qardaşlar arasında danışıqlar aparılmasına nail oldu. Qarşılıqlı razılığa əsasən Azərbaycan (Kürdən cənuba) Sultan Əhmədə, İraq-i Əcəm Sultan Bayazidə verildi. İraq-i Ərəb isə hər iki qardaşın nümayəndələri tərəfindən idarə olunmalı və bölgənin gəliri iki yerə bölünməli idi. Lakin belə bir şərt Əmir Adili qane etmədi. O öz əmirlərini Bağdada göndərdi və şəhərin idarəsini əlinə aldı. Sultan Əhməd Bağdada yürüş təşkil edib, Adili oradan qovdu və Təbrizə qayıtdı. Lakin Adil Təbrizə yürüş edib şəhəri ələ keçirdi. Sultan Əhməd Marağaya çatarkən Adil güclü qoşunla onun qarşısına çıxdı və Neylan adlı yerdə tərəflər arasında vuruşma baş verdi.

Tərəflərdən heç biri qələbə əldə etmədi. Adil Sultaniyyəyə, Əhməd isə Marağaya getdi. Adil Müzəffərilər sülaləsindən olan Şah Şüca ilə ittifaq bağlayaraq yenidən Sultan Əhmədin üzərinə yürüş təşkil etmək fikrinə düşdü, lakin öz məqsədinə nail ola bilmədi. Əhməd onların ittifaqını vədlərlə pozaraq, Şah Şücanı öz tərəfinə cəlb edə bildi. Sultaniyyə Bayazidin ixtiyarına keçdi. Lakin onun özbaşınalığı şəhərdə narazılığa səbəb olduğu üçün Sultan Əhməd buraya gəldi və şəhəri döyüşsüz ələ keçirdi. Beləliklə, Cəlairilər dövlətinin bütün ərazisi 1384-cü ildə yenidən Əhmədin hakimiyyəti altında birləşdi.

Mərkəzi Orta Asiyada olan Teymur imperiyasının yaranması və onun qonşu ölkələrə hücumu, Qızıl Orda xanı Toxtamışın Azərbaycanı ələ keçirmək cəhdləri ölkənin vəziyyətini daha da gərginləşdirdi. Nəticədə Azərbaycanın əsas ərazisi Cəlairilər dövlətinin nüfuz dairəsindən çıxdı və Sultan Əhmədin vaxtaşırı cəhdlərinə baxmayaraq, müxtəlif zamanlarda Teymurilərin, bir sıra yerli feodallarının və Qaraqoyunluların sərəncamında oldu. Cəlairilər də bir neçə dəfə Azərbaycana yürüş edərək, Təbrizdə hakimiyyəti ələ aldılar. Əlincə qalası uzun müddət Cəlairi şahzadələrinin əlində qalsa da, onlar 1386-cı ildən Teymurun ölümünədək (1405) Azərbaycanda öz siyasi qurumlarını bərqərar edə bilmədilər.

Şirvanşahlar dövləti XIII-XIV əsrlərdə. Şirvan vilayəti əsrlər boyu Şirvanşahlar tərəfindən idarə olunurdu. Atabəy Qızıl Arslanın (1186-1191) ölümündən sonra Şirvanşahlar dövləti möhkəmləndi, tamamilə müstəqil fəaliyyət göstərməyə başladı və Azərbaycanın monqollar tərəfindən tam istilasına qədərki dövrdə müstəqil qaldı. XIII əsrin əvvəllərində Şirvan dövlətini Şirvanşah Gərşasb idarə edirdi. Onun dövründə monqol qoşunları Cəbə və Subutayın başçılığı ilə

Şirvana soxuldu. Şamaxı şəhəri mühasirə edildi. Şəhər əhalisi ilə istiləçilər arasında qanlı vuruşma oldu. Monqollar Şamaxını ələ keçirdilər və dağıtdılar. Onların keçəcəkləri əsas yol (Dərbənd keçidi) güclü mühafizə olunurdu. Buna görə də Cəbə və Subutay şəhərdən yan keçmək qərarına gəldilər. Onlar hiylə işlədərək Şirvanşaha xəbər göndərdilər və onunla danışıqlar aparmaq istədiklərini bildirdilər. Şirvanşah buna razı oldu və öz nümayəndələrini onların yanına göndərdi. Monqol sərkərdələri Şirvanşahın elçilərini bələdçiliyə məcbur edərək, Dərbənddən yan ötüb-keçdilər.

Monqollar Şirvandan çıxdıqdan sonra ölkə qıpçaq və gürcü qoşunlarının həmlələrinə məruz qaldı. Şirvanşah Gərşasb dövlətin möhkəmləndirilməsi işi ilə ciddi məşğul olmadı. 1225-ci ildə Şirvanşah Gərşasbın oğlu Fəribürz atasına qarşı çıxdı, onu hakimiyyətdən məhrum etdi və ölkədən qovdu. Gərşasb gürcü feodallarından yardım alaraq Şirvan üzərinə yeridi, lakin məğlubiyyətə uğradı. Fəribürzün hakimiyyəti ordu və xalq tərəfindən müdafiə olundu. O, Şirvanı XIII əsrin ortalarına kimi (1244) idarə etdi. Fəribürzün hakimiyyəti dövründə Azərbaycana yürüş etmiş Xarəzmşah Cəlaləddin onunla sazişə girdi. Cəlaləddinlə bağlanmış müqaviləyə əsasən Şirvanşahlar xərac ödəməli oldular. Lakin Şirvanşahlar 1227-ci ildə Cəlaləddinə vergi verməkdən də imtina etdilər və monqolların ikinci yürüşünə kimi müstəqil fəaliyyət göstərdilər.

1231-ci ildə Cormağunun başçılığı ilə Azərbaycana ikinci dəfə gəlmiş monqollar Şirvanı da zəbt etdilər. Şirvanşahlar monqolların hakimiyyətini qəbul etməyə məcbur oldular və tədricən asılı vəziyyətə düşdülər. XIII əsrin 50-ci illərində Şirvanşah Axsitan dövləti idarə etməyə başladı.

XIV əsrin birinci yarısında Şirvanı Keyqubad və Kavus idarə etmişlər. Dərbənd şəhəri Hülakular dövlətinin tərkibinə (Şirvan ərazisinə) daxil idi. Əbu Səid Dərbəndin mühafizəsini Əmir Buzəngiyə tapşırırdı. Qızıl Orda xanı Özbək 1318-ci ildə Şirvana müdaxilə etdi, lakin ciddi müqavimətə rast gəlib geri çəkilməyə məcbur oldu. Bu yürüş zamanı Pirsaat çayı sahilindəki Pir Hüseyn məqbərəsi qarət edildi. 1324-cü ildə Şirvan vilayəti (Gürcüstan və Şəki vilayətləri ilə birlikdə) Əmir Çobanın oğlu Şeyx Mahmuda tapşırıldı. 1328-ci ildə isə Əmir Əqbəxi Şirvana hakim təyin olundu. 1335-ci ildə Şirvan iki dəfə Qızıl Orda qoşunlarının hücumlarına məruz qaldı.

Şirvanşahlann istiqlal mübarizəsi XIV əsrin 40-cı illərinə doğru Şirvanın müstəqil dövlət kimi fəaliyyət göstərməsinə səbəb oldu. Bu dövrdə Şirvanın hökmdan Keyqubadın oğlu Kavus idi. O, feodal müharibələrində fəal iştirak etdi və Şirvanın müstəqilliyinə nail oldu. 1338-ci ildə (Azərbaycanda Çobani feodal qrupu ağıllığa başladığı vaxt) Şirvanşah Kavus Çobanilərə tabe olmadı və Şirvanı müstəqil surətdə idarə etdi.

1345-ci ildə Çobani Məlik Əşrəf Qarabağda Şirvanşah Kavusla danışıqlar apararkən onu məhv etmək və Şirvanı ələ keçirmək qərarına gəldi. Kavus bundan xəbər tutdu və Şirvana qayıtdı. Şirvanşahlarla Çobanilərin münasibətləri daha da kəskinləşdi. Məlik Əşrəf 1347-ci ildə Şirvana yürüş etdi. Vəziyyətdən xəbər tutan Şirvanşah Kavus Kür çayının sahilinə qoşun yeritdi və Çobaniləri geri çəkilməyə məcbur etdi. Tərəflər arasında sülh danışıqları oldu və Əşrəf Təbrizə qayıtdı. Lakin 1348-ci ilin axırlarında o, Qarabağa gəldi və yenidən Şirvana hücum etdi. Kavus və atası Keyqubad Çobanilərə müqavimət göstərə bilməyərək qalalarda möhkəmləndilər. Çobanilər Şirvanda qarətçiliklə məşğul oldular. Şirvanşah Kavus Çobanilərin ağalığını qəbul etməli oldu. Lakin Şirvanşahlar Çobanilərə qarşı mübarizəni davam etdirdilər və bu məqsədlə Şimal qonşuları olan Qızıl Orda xanı ilə əlaqəyə girdilər. Qızıl Orda xanı Canı bəy 1357-ci ildə Şirvan ərazisini maneəsiz keçərək Təbrizə daxil oldu. Şirvanşah Kavus da Canı bəylə Təbrizə gəldi və Çobani əmiri Əşrəfin öldürülməsində yaxından iştirak etdi. Kavus Arran feodallarına hərbi yardım göstərdi və oğlu Novdarı qoşunla Arrana göndərdi. Novdar Arran feodalları ilə birləşib Çobanilərə qarşı vuruşmağa başladı. Lakin Çobani əmiri Əxicuq Arranı və Qarabağı öz tabeliyinə ala bildi, Kavus isə Şirvana qayıtdı.

Şirvanşahlar Azərbaycan vilayətləri Cəlairilər dövləti tərəfindən istila edildikdən sonra da müstəqillik uğrunda mübarizə apardılar. 1364-cü ildə Şirvanşah Kavus Cəlairilərə qarşı üsyan qaldırdı. Cəlairi sultanı Şeyx Üveysin 1367-ci ildə Bağdada səfərindən firsət kimi faydalanan Kavus bu müddət ərzində iki dəfə Təbrizə yürüş etdi, Arranı və Cənubi Azərbaycana onların hakimiyyətindən azad etməyə cəhd göstərdi. Lakin Şeyx Üveys Azərbaycana qayıtdığı vaxt Kavus Şirvana dönməyə məcbur oldu. Şeyx Üveysin Şirvana hücumu zamanı Cəlairilərə müqavimət göstərə bilməyən Kavus qalalarda möhkəmləndi. Cəlairilər 3 ay ərzində Şirvanda qalıb əhalini qarət etdilər. Cəlairi əmiri Bayram bəy Kavusu Üveysin yanına gətirdi. Kavus 3 ay həbsdə qaldıqdan sonra Üveys onu yenidən Şirvana hakim təyin etdi.

Kavusun ölümündən (1372) sonra onun oğlu Huşəng Şirvanı idarə etməyə başladı. O, Cəlairi hökmdarının etibarını qazandı və Sultan Əhmədlə ona qarşı çıxmış Bayazidin arasında münasibətlərin nizama salınmasına nail oldu.

1382-ci ildə Şirvanşah Huşəng öldürüldü. Hakimiyyətə Şeyx İbrahim gəldi (1382-1417). Onun hakimiyyəti dövründə Şərq ölkələrində siyasi vəziyyət kəskinləşdi. Teymurun işğalçı yürüşləri ilə əlaqədar olaraq Cəlairilər dövləti tədricən tənəzzülə uğradı.

XIV əsrin axırlarında Şirvanşahlar şimaldan və cənubdan gözlənilən iki qorxulu təhlükə qarşısında qaldılar. Cənubdan Şərqi ölkələrini (o cümlədən Azərbaycanı) zəbt edib irəliləməkdə olan Teymurun qoşunları, şimaldan isə Qızıl Orda xanı Toxtamışın həmlələri Şirvanın daxili və xarici vəziyyətinin gərginləşməsinə səbəb oldu.

1385-ci ildə Qızıl Orda xanı Toxtamış 90 minlik ordu ilə Şirvana daxil oldu və əhalini qarət edərək, Azərbaycanın cənub ərazisinə soxuldu. Bir müddətdən sonra qızılordalılar Şirvan ərazisini vuran edərək geri qayıtdılar. Bu yürüş zamanı Şirvanşah İbrahim qiymətli hədiyyələrlə Teymurun yanına Qarabağa getdi və onunla ittifaq bağladı. Teymurla aparılmış danışıqlar nəticəsində o, Şirvanın hakimi kimi tanındı. Şimal sərhədlərinin möhkəmləndirilməsi və mühafizəsi İbrahimə tapşırıldı. Şirvanşahlarla bağlanmış ittifaq Teymur tərəfindən də yüksək qiymətləndirildi. Teymur İbrahimin simasında Toxtamışa qarşı mübarizədə sadıq müttəfiqini gördü. İbrahim Teymurla yaranmış əlaqələrdən istifadə etdi, Şirvanı iqtisadi, siyasi və hərbi cəhətdən qüvvətləndirə bildi. Şirvanşah İbrahim Azərbaycanın yerli feodallarının - Marağa, Şəki hakimlərinin Teymurla danışıqlar aparmasında mühüm rol oynadı. Teymur 1399-cü ildə üçüncü dəfə Azərbaycana gəldikdə Şeyx İbrahim Cənubi Qafqazın Miranşaha qarşı üsyan qaldırmış yerli feodallarının (o cümlədən Şəki vilayətinin hakimi Seydi Əhmədin) Teymur ilə ittifaq bağlamasına nail oldu və beləliklə, Azərbaycan ərazisinin bu hissəsini də işğaldan xilas etdi. Teymurun ölümündən (1405) sonra onun imperiyası daxilində mübarizə gücləndi və bu siyasi qurum tezliklə parçalandı. Vəziyyətin dəyişdiyini anlayan Şirvanşah İbrahim Teymurla münasibətdə yeni xətt qəbul etdi.

Arsax-Xaçın knyazlığı. XII-XIII əsrlər Arsax-Xaçın knyazlığının yüksəliş dövrü oldu. Qədim Albaniyanın bir hissəsi olan bu knyazlığın mərkəzi Xaçınçayın və qismən Tərtər çayının hövzələrində yerləşirdi. Alban Mehranilər sülaləsinin nümayəndələrindən, xələflərindən biri Həsən-Cəlal (1215-1261) bu knyazlığın hökmdarı idi. Həsən-Cəlalın Mehranilər sülaləsinə mənsub olduğunu təsdiqləyən dəqiq şəcərələr də mövcuddur. Beləliklə, Xaçın knyazlığının hökmdarı olmuş Həsən-Cəlalın vaxtilə hökmlərini etmiş alban Mehranilər sülaləsi ilə həm bilavasitə genetik (qohumluq) əlaqəsi, həm də böyük bir dövr ərzində - VII əsrdən XIII əsrdək alban hökmdarının siyasi hakimiyyətinin varisliyi izlənməkdədir.

Həsən-Cəlal Xaçın və qismən Arranın süzeren knyazı olub, gürcü çarlığından asılı deyildi. Bu Arsax-Xaçın hökmdarı erməni, gürcü və fars sinxron (eyni dövrə aid olan) mənbələrdə, habelə epigraflıq yazılarda ali titullarla qeyd olunmuş, "knyazlar knyazı", "əzəmətli, parlaq hökmdar", "Xaçın ölkələrinin knyazı", "Xaçının və Arsax ölkələrinin əzəmətli knyazı", "çar", "Albaniya çarı",

"Albaniyanın əzəmətli sahibi", "tacdar" adlandırılmışdır. Həsən-Cəlal özünü "mütləq hökmdar" titulu ilə nəzərə çatdırırdı. Qanzasar məbədinin daşüstü yazısında oxuyuruq: "Arsax ölkəsinin və Xaçın hüduqlarının təbii mütləq hökmdarı". Bu hökmdarın ən təmtəraqlı titulu Qanzasar monastırında, 1240-cı ildə tərtib olunmuş daşüstü yazıda göstərilmişdir: "Mən, Allahın müti qulu, Vaxtanqın oğlu, əzəmətli Həsənin nəvəsi, geniş əraziləri olan yüksək və böyük Arsax ölkəsinin təbii mütləq hökmdarı Həsən-Cəlal...".

Şübhəsizdir ki, Həsən-Cəlalın həmin tarixi mərhələnin nüfuzlu hakim sülalələri ilə qohumluq əlaqələri Xaçın-Arsax hökmdarının yüksək mövqeyini səciyyələndirir. Həsən-Cəlalın hökmranlıq illərini Albaniyanın iqtisadi, siyasi və mədəni intibahı dövrü kimi qiymətləndirmək mümkündür. Bu yüksəliş ədəbiyyatda, mülki tikintidə, memarlıqda, sənaye qurğularının yaradılmasında öz əksini tapmışdı. Gəncəli Kirakos məhz bu zaman özünün "Tarix" əsərini yazmışdı. Öz hakimiyyətinin böyük alban Mehraniləri ilə varislik əlaqəsini sübut etməyə can atan, alban hökmdarının hakimiyyətinin fasiləsizliyini qeyd etməyə çalışan Həsən-Cəlalın göstərişi ilə Moisey Kalankatlının "Albanların tarixi" əsərinin (salnaməsinin) yazılışı davam etdirildi, salnaməyə dörd yeni fəsil əlavə olundu. Həmin fəsilərdə Həsən-Cəlalın hökmranlıq illəri, onun hakimiyyəti dövründə Qanzasar kompleksinin tikintisi öz əksini tapmışdır. Bu əməllə alban tarixi-ədəbi ənənəsi dirçəldildi.

Həsən-Cəlal bir çox ölkələrin əsrlər ərzində yaradılmış maddi-mənəvi dəyərlərini tarix səhnəsindən çıxarmış mənbələrlə yaxşı münasibətlər qura bilmiş, mənbə xanlarının alban xalqına müsbət münasibət bəsləməsinə təmin etmişdi. Alban xalqı ağır tarixi sınaqlar dövründə etnik özünüdərkini qoruyub saxlaya bildi (özlərini erməni deyil, alban hesab edirdilər), Nax-Dağıstan dil qrupuna aid olan alban dilini, ərazi, siyasi və dini vəhdətini mühafizə etdi.

Arsax-Xaçın knyazlığının əhalisi XII-XIII əsrlərdə müxtəlif tipli yazılı abidələri alban və qədim erməni dillərində yaradırdı (qədim Albaniyanın düzənlik hissəsinin əhalisi də vaxtilə arran-alban, türk, fars və ərəb dillərində ünsiyyətdə olmuş, yazılı abidələr yaratmışdır). Bununla belə, yerli alban mədəniyyətinin ənənəvi komponentləri (IX-XIV əsrlərin alban xaç başdaşlarındakı dünyəvi sülhətər, il hesabının bənzəri olmayan, erməni il hesabından fərqlənən kiçik alban təqvim) hələ də fəaliyyət göstərirdi.

Qanzasar monastır kompleksi Həsən-Cəlalın təkidi ilə inşa edilmişdir. Qanzasar monastırının qədim hissələri Həsən-Cəlalın hakimiyyəti zamanından xeyli əvvəl mövcud idi və Xaçın hakimləri olmuş Cəlalilərin nəslə məzarlığı kimi fəaliyyət göstərmişdir. Həsən-Cəlalın özü 1261-ci ildə burada dəfn edilmişdir.

Qanzasar baş kilsəsi 1216-cı ildən 1238-ci ilədək alban patriarx katolikosu Nersesin məsləhəti və Həsən-Cəlalın göstərişi ilə tikilmişdir. Hökmdar özü bu kilsəni "Albaniyanın (Ermənistanın yox - *məsul red.*) taxt-tac kilsəsi" adlandırdı. Kilsədə olan daşüstü yazıda bildirilir ki, bu kilsə albanlar üçün inşa edilmişdir. Bu kilsədə cəmi 84 daşüstü yazı mövcuddur. Hazırda Dağlıq Qarabağda, Ağdərə rayonunun Vəngli kəndində yerləşən Qanzasar monastır kompleksi orta çağların alban memarlığının incisidir və erməni memarlığında həmin abidənin bənzəri yoxdur.

Həsən-Cəlalın yaşadığı dövr Qafqaz tarixində zənginliyi ilə fərqlənir. Həmin tarixi dövrü bir sıra həməsr tarixçilər ətraflı təsvir etmişlər. Onlardan bəzisi (məsələn, Gəncəli Kirakos) həmin dövrdə baş vermiş hadisələrdə yaxından iştirak etmişdir.

1227-ci ildə və yaxud bir qədər sonra Cəlaləddin Məngburnunun vəziri Şərəf əl-Mülk tələb olunan vergiləri yığaraq Xaçın qalasına yaxınlaşdı. Həsən-Cəlal bu qalada qərar tutmuşdu. O, 20 min dinar ödəmək və əsirləri azad etməklə yaxasını qurtara bildi.

1236-cı ildə bir çox knyazların sırasında Həsən-Cəlal da monqollara itaətini bildirdi. İtaət edəcəklərini bildirmiş hakimlərin mülklərinə toxunulmadı. Müəyyən müddət ərzində onlardan vergi alınmadı. Tezliklə monqolların Xaçın üzərinə amansız yürüşü başlandı. Hətta alınmaz qalalar belə monqolların güclü təzyiqi və atəşi qarşısında davam gətirə bilmədi. "Torpaq həlak olmuş adamların meyitləri ilə örtülmüşdü, qan su yerinə axırdı, heç kəsə aman verilmirdi, sümük qalaqları bu hadisədən sonra uzun müddət ərzində daşlardan əmələ gəlmiş dağları xatırladırdı".

Monqolların yürüşündən xəbər tutan Həsən öz vilayətinin sakinləri ilə birlikdə Koxanaberd qalasına sığındı. Monqollar qalanı mühasirəyə aldılar və qalanın çətinliklə ələ keçiriləcəyini anlayaraq mühasirədə olanlarla danışıqlara başladılar. Monqollar "əlavə ərazilərlə birgə Xaçın hökmdarına onun ölkəsini təqdim etdilər". Həsən-Cəlal nəhayətsiz vergilər verməyin labüdlüyünü irəlicədən başa düşərək tez-tez onun ölkəsinə gələcək monqol çaparlarının qəbul olunması üçün müəyyən hazırlıq tədbirləri gördü, monqolları hər bir şeylə bolluca təchiz etdi və öz təbəələrinin canını qurtardı. Güman etmək olar ki, Cormağunun oğlu Bora-Nainin Həsənin qızı Ruzukanla evlənməsi əhvalatı həmin zamanla bağlıdır.

Bu dövr ərzində Həsən-Cəlal monqol Ali baş komandanlığının etibarını qazana bilmişdi və ona müəyyən qədər təsir göstərmək iqtidarında idi. Lakin bütün bunlar Həsən-Cəlalə qarşıdakı ağır sınaqlardan yaxa qurtarmaqda yardım etmədi. Sonralar Cəlalın həyatında fəlakətli rol oynamış Arqunun və Buqayın başçılığı ilə monqol vergiyənləri gəldilər. Buqay bütün alban zadəganlarının işti-rakı ilə

Həsəni bir çox cəzalara məruz qoydu, onun alınmaz qalalarını dağıtdırdı. Həsən yalnız Buqaya xeyli qızıl və gümüş verdikdən sonra ondan yaxasını qurtara bildi.

Nəhayət, Həsən-Cəlal özü üçün qüdrətli himayəçi tapmağa müvəffəq oldu. Qızıl Orda xanı Batının oğlu, xristian Sartak tezliklə öz həmdinlərinin müdafiəçisinə çevrildi. Həsən-Cəlalın irsi mülkləri olan "Cəraberd, Akana və Qarqar onun özünə qaytarıldı". Xaçın hökmdarı alban katolikosu Nerses üçün mühüm imtiyazlar almağa nail oldu. Cəlalın Sartakla əlaqəsi alban hökmdarının vəfatınadək davam etdi.

Arqunun məkrli əməlləri Həsən-Cəlalı uzaq səyahətə çıxmağa -Ali monqol xaqanı Munkenin sarayına getməyə vadar etdi. 1255-ci ildə - Batı xanın vəfatı ilində Sartak Munkenin sarayına getdi. Bu zaman Həsən-Cəlal öz arvadı və oğlu ilə birgə Qızıl Ordada idi. Həsən fürsətdən istifadə etməyi qərara aldı və Sartakla birlikdə Monqolustana yollandı. Munke Həsən-Cəlalın knyazlıq etməsi, mülkə sahib olması haqqında fərman verdi.

Arqun Monqolustana çağırıldı, ağır ittihamnamə ilə məhkəməyə verildi. 1256-cı ildə Arqunla yaxşı münasibətlərdə olan Smbat Orbelian Munkenin sarayına səfəri zamanı Arqunu azad etdirə bildi.

Nəticədə Arquna qarşı düşmən münasibətdə olan iki hakim edam olundu, keçmiş müttəhim isə əvvəlki səlahiyyətləri ilə Qafqaza qayıtdı. Həsən-Cəlal yalnız beş ildən sonra vətəninə dönə bildi. Lakin tezliklə o, Arqun tərəfindən ələ keçirildi və dözülməz işgəncələrə məruz qaldı.

Həsənin qızı Ruzukan atasını xilas etmək üçün "böyük və şərəfli hökmdar, xristianların ümidi və pənahgahı olan" Hülakunun arvadı Doquz xatunun yanına getməyə tələsdı (Hülakunun arvadı xristian idi). Bundan xəbər tutan Arqun Həsəni gecə ikən öldürmək üçün sərəncam verdi. Həsən-Cəlalı oynaqlarından hissə-hissə doğradılar. Həsən-Cəlalın oğlu Atabəy qətlə yetirilmiş atasının cəsədinin hissələrini almağa və Qanzasara aparmağa müvəffəq oldu. Həsən-Cəlalın cəsədi 1261-ci ildə Qanzasardakı nəslı məzarlıqda torpağa tapşırıldı.

Təqribən bütün sonrakı alban katolikosları və Həsən-Cəlal nəslinin nümayəndələri Qanzasarda dəfn olunmuşlar. Bunu məzar lövhələri üzərindəki yazılar təsdiqləyir.

XV əsrdə alban Həsən-Cəlalın nəslı (Cəlalilər) Qaraqoyunlu Cahanşahdan "məlik" titulu aldı. Sonralar Cəlalilər nəslı beş müxtər alban feodal knyazlığına - məlikliyinə parçalandı (Gülüstən, Cəraberd, Xaçın, Vərəndə, Dizaq məliklikləri). "Məlik" titulu soyadlarına əlavə edilirdi (Məlik-Yeqanov, Məlik-Şahnazarov və s.). İslamı qəbul etmiş bu soyadlar Azərbaycan soyadları hesab edilirdi. Əlamətdardır ki, məlikliklər yalnız Qarabağ üçün səciyyəvidir, yəni bu siyasi qurumlar əzəldən

Qarabağda meydana gəlmişdir. Sonralar XVII-XIX əsrlərdə məliklərə İrəvanda, Sünikdə, Şəkildə də təsadüf olunur ki, bu da şübhəsiz, həmin məliklərin miqrasiyası ilə bağlıdır.

Erməni tarixşünaslığında dəfələrlə, həqiqətin əksinə olaraq, məliklik institutunu "erməni gerçəkliyi" üçün səciyyəvi hadisə kimi qələmə vermək cəhdləri olmuşdur. Azərbaycan, habelə erməni feodal nəsillərinin tədqiqi sübut edir ki, Kiçik Asiya və İrəndə erməni mühitində məliklər mövcud olmamışdır. Bu siyasi qurumlar yalnız son orta çağlarda Xaçın vilayətində yaşamış alban feodal nəsilləri üçün xəsdir. Özü də həmin nəsillər Həsən-Cəlal nəslinə, daha qədimlərdə isə alban Mehranilər və alban Arşakilər sülalələri ilə bağlıdır.

Erməni tarixçiləri məliklərin erməni mənşəli olduqlarını sübut etməyə çalışaraq, XVII-XIX əsrlərdə İrəvandan, Sünikdən və Qafandan olan məlik nəsillərini nümunə kimi irəli sürürlər. Lakin məlumdur ki, bu məliklərin hamısı Arsaxdan - Qarabağdan çıxmışlar.

Məlik istilahına gəldikdə isə qeyd olunmalıdır ki, bu istilah Qaraqoyunlu hərbi-köçəri əyanlarının ictimai-hüquqi normalarının doğurduğu nəticələrdən biridir. Erməni gerçəkliyi üçün işxan, tanuter, paron istilahları səciyyəvidir. Aydın şəkildə görünür ki, XV əsrdə alban feodal əyanları məlik istilahını, məlik institutunu xüsusi məqsədlə qəbul etmişdilər və bu hal onların özlərini ermənilərdən fərqləndirmək istəyinin nəticəsi olmuşdur.

Ələmətdardır ki, Həsən-Cəlal nəslinə XV əsrdə Xaçında dünyəvi hakimiyyətə məlik olmuş, XV əsrdən (nəslin beş məlikliyə parçalanmasından) sonra isə bu nəslin nümayəndələri Qan zəsarında yerləşən Alban avtokefal (müstəqil) apostol kilsəsinin patriarx-katolikosları vəzifələrini yerinə yetirmişlər. Yəni onlar bu zamandan etibarən - 1836-cı ildə Alban kilsəsinin ləğv olunmasınadək Arsax-Xaçın knyazlığının ruhani rəhbərlərinə çevrilmişdilər.

Beləliklə, IX-XV əsrlərdə Xaçın knyazlığı alban xristian əhalisinin mühüm siyasi, mədəni-mənəvi mərkəzi olmuşdur. Bu əhali özünün ərazi, siyasi, dini vəhdətini, alban özünüdərkini qoruyub saxlaya bilmişdi. İ.P.Petruşevskinin haqlı qeyd etdiyi kimi, "Qarabağ (Arsax) heç bir zaman erməni mədəniyyəti mərkəzlərinə mənsub olmamışdır" (kursiv redaktorundur).

Teymur və Toxtamışın hücumları. Azərbaycan xalqının istilaclara qarşı mübarizəsi. XIV əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycandakı siyasi sabitsizlik Əmir Teymurun və Toxtamışın bu ölkəyə hücumu üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Teymur 1385-ci ildə bir sıra qonşu dövlət başçılarna məktub göndərdi və onlardan tabe olmağı tələb etdi. Xorasan hakimi Şahvəli ətraf vilayətlərin hakimlərinə (o cümlədən Azərbaycan hökmdarı Cəlairi sultanı Əhməd) xəbər göndərərək

Teymura qarşı birləşməyi təklif etdi. Lakin o, müsbət cavab almadığı üçün müharibə meydanında tək qaldı və məğlub oldu.

Teymurun Xorasanı tutub Azərbaycana tərəf irəlilədiyini eşidən Sultan Əhməd ona qarşı qoşun göndərdi, lakin Sultaniyyə ətrafındakı vuruşmada məğlubiyyətə uğradı. Sultaniyyə şəhərini almış Teymur Orta Asiyada baş vermiş hadisələrlə əlaqədar Səmərqəndə qayıtdı.

Cəlairilər dövlətinin zəifləməsi, Sultan Əhmədin Bağdadda olması və Teymurun Səmərqəndə qayıtması nəticəsində yaranmış əlverişli vəziyyətdən istifadə edən Qızıl Orda xanı Toxtamış 1385-ci ildə 90 minlik ordu ilə Dərbənddən Şirvana keçərək Azərbaycana soxuldu. Təbriz mühasirəyə alındı. Təbrizlilər şəhərin müdafiəsinə qalxdılar. Şəhərdə xəndəklər qazıldı, səngərlər yaradıldı. Toxtamış şəhərin möhkəm müdafiə olduğunu görüb danışıqlar apardı və xərac kimi 250 tümən qızıl pul almaq şərti ilə geri çəkilməyinə razılıq verdi. Şəhər əhalisi sülh ümidi ilə silahı yerə qoydu. Təbriz əyanları Toxtamışa veriləcək məbləğin toplanılması ilə məşğul oldular və vəziyyətdən istifadə edən Toxtamış qoşunu şəhərə buraxdı. Əhalini qarət etməyə başladılar. Təbriz əhalisi 8 gün ərzində işğalçıların zülmünə məruz qaldı. Toxtamış şəhərə yaxınlaşmış Sultan Əhmədin qoşununu geri çəkməyə məcbur etdi. Marağa şəhəri düşmənin əlinə keçdi və qarət olundu. Qızılordalılar iki qismə bölündülər. İşğalçıların bir qismi Mərəndə və Naxçıvana gedib əhalini qarət etdi və şəhərləri dağıtdı, digər hissələr isə Əhər istiqamətində irəlilədi. Hər iki dəstə Qarabağda birləşdi və onlar şimala çəkildilər. Toxtamış Azərbaycandan geri qayıdarkən 200 minə qədər adamı əsir apardı.

Toxtamışın ardınca Azərbaycan 1386-cı ilin baharında yenidən İrana və Cənubi Qafqaza yürüş etmiş Teymurun hücumuna məruz qaldı. Teymurun bu yürüşü tarixdə üçillik yürüş kimi tanınır. O, ilk növbədə, bir sıra əmirlərini Sultaniyyəyə göndərdi. Onlar burada yerli hakim olan Adillə birləşdilər və Təbrizə gəldilər. Sultan Əhmədin Təbrizdəki əmirlərinin bir qismi Əlincə qalasına, bir qismi isə Bağdada çəkildi. Təbriz Adilin ixtiyarına keçdi. Sultan Əhmədin Təbrizə göndərdiyi qoşun yenidən məğlub olub geri qayıtdı.

Az sonra Adil Teymuru qarşılamaq üçün Həmədana gedərkən Sultan Əhməd bir daha Təbrizə tərəf irəlilədi. O, Marağa vilayətinə daxil olduqda Adilin əmirləri Təbrizi tərk edib geri çəkildilər. Adillə birləşmiş Teymur Ucana çatdıqda Sultan Əhməd düşməne qarşı müqavimət göstərmək iqtidarında olmadığı üçün Təbrizdən çıxıb Naxçıvana getdi və düşərgəsini tərk edərək oradan Bağdada çəkildi. Təbrizə daxil olmuş Teymur bir müddətdən sonra Naxçıvana getdi və orada, Əlincə qalasının ətəklərində birgünlük vuruşmadan sonra Qarabağa qışlamağa gəldi. Teymur Qarabağda olduğu zaman Şirvanşah İbrahim qiymətli

hədiyyələrlə onun yanına gedib öz itaətini bildirərək onunla ittifaq bağladı. XIV əsrin son rübündə Cənubi Qafqazda baş vermiş hadisələr (ilk növbədə Teymurun və Şirvanşah I İbrahimin fəaliyyəti) nəticəsində Azərbaycanın şimal-qərb sahələri genişləndi. Tarixçi Şərəfəddin Əli Yəzdinin məlumatına görə, bu dövrdə Azərbaycan ilə Gürcüstan arasdakı sərhəd Debed (Tebeder) çayı boyunca keçirdi.

1387-ci ildə Teymur Toxtamışın Buxara və Səmərqənd üzərinə hücumu ilə əlaqədar Azərbaycanı tərk etməli oldu. O, burada öz şahzadələrindən və yerli əyanlardan ibarət canişinlərini qoydu. Təbriz şəhəri Miranşahın başçılığı ilə Əmir Məhəmməd Dəvati və Qara Bəstama, Sultaniyyə Əxi İranşaha, Marağa Şahliyə, Pişkin Əmir Şəbli və Hacı Əhmədə tapşırıldı. Lakin tezliklə Teymurun canişinləri arasında çəkişmələr başladı. Azərbaycanda hakimiyyəti ələ almağa çalışan bir sıra yerli feodal qrupları da mübarizəyə qalxaraq, həm Teymurlərlə, həm də öz aralarında toqquşurdular. Sultan Əhmədin Təbrizdə hakimiyyətini bərqərar etməyə çalışan əmirlər, Mahmud Xalxalının idarə etdiyi feodal qrupu, Qara Yusifin başçılığı ilə Qaraqoyunlular, Marağa hakimi Yadıqar şahın dəstələri və hakimiyyətdə möhkəmlənməyə can atan Teymuri əmirləri bu çəkişmələrin başlıca iştirakçıları idi.

1387-ci ildə Təbriz hakimlərindən olan Qara Bəstam və Pişkin hakimi Əmir Şəbli ittifaqa girərək Məhəmməd Dəvatinin üzərinə hücum etdilər, onu məğlubiyətə uğradaraq Təbrizin idarəsini öz əllərinə aldılar. 1388-ci ilin fevralında Əlincə qalasının kutvalı Xacə Cövhər Cəlairi əmiri Altunun başçılığı ilə Təbrizə qoşun göndərdi. Şəbli Mərənddə onlara qarşı çıxdı, lakin məğlub oldu. O, əvvəlcə Təbrizdə, sonra isə Marağada əhalini qarət etdi.

Təbrizdə Şəblinin naibi Əmir Dövlətyar hökumranlıq edirdi. Vəziyyətdən istifadə edən Məhəmməd Dəvati Qaraqoyunlu Qara Məhəmmədi şəhəri tutmağa çağırırdı. Həmin ilin may ayının 25-də Qaraqoyunlu qoşunu Təbrizə çatdı, şəhərdə olan Şahəlini həbs edib Şəblinin ardınca getdi. Onlar Həşturddakı vuruşmada qələbə çaldılar. Şəbli öldürüldü. Lakin Qaraqoyunlularla Ağqoyunlular arasında vuruşma başlandığı üçün Qara Məhəmmədin dəstəsi Təbrizdən çıxmalı oldu. Onlar şəhəri Qara Bəstama və Əmir Caliqə tapşırıldı. Tezliklə Qaraqoyunlu əmirləri də şəhəri tərk etdilər və Təbriz Şeyx Adilin sərəncamına keçdi. O, Əlincə qalasının kurvalı Cövhəri Təbrizə dəvət etdi. Cövhərin Təbrizi tutub Arrana qoşun göndərməsindən narazı qalmış Xalxal hakimi Mahmud ona qarşı qoşun yeritdi və Təbrizə yürüş edib şəhəri ələ keçirdi. Təbriz 5 ay müddətində Mahmud Xalxalının başçılıq etdiyi əmirlər qrupunun (Şeyx Hacı, Satılmış, Məlik Nizaməddin, Xalq və b.) ixtiyarında oldu. Bundan sonra isə şəhər Əlincə qalasından Altunun hücumuna məruz qaldı. Altun Mahmud Xalxalının bir neçə əmirini tutub Əlincə qalasına

göndərdi, özü isə Təbrizə daxil oldu. Lakin 1391-ci ildə Mahmud Xalxali yenidən Sultaniyyədən Təbrizə yürüş etdi, Altun ilə qanlı vuruşmalar apardı və qalib gələrək Təbrizdə hakimiyyəti ələ aldı. O, 6 aydan sonra Əmir Məlik Nizaməddini şəhərdə qoyub Xalxala qayıtdı. Vəziyyətdən istifadə edən Qara Yusif Xoydan Təbrizə gəldi, şəhəri tutdu və bir neçə gündən sonra əmirilərini burada qoyub geri qayıtdı. Az sonra Əmir Altun bir daha Əlincə qalasından Təbrizə hücum etdi, şəhəri ələ keçirdi. O da öz nümayəndələrini şəhərdə qoyub geriyə - Əlincəyə qayıtdı. Bu vaxt Mahmud Xalxali Təbrizə yürüş edərək, Altun ilə 12 günlük vuruşmadan sonra qələbə çaldı və şəhərə daxil oldu. Lakin o, bu dəfə də Təbrizdə möhkəmlənə bilmədi. 1392-ci ildə Alatağ yaylağından Təbrizə irəliləyən Qara Yusif şəhəri tutdu, Mahmud Xalxala çəkildi. Təbriz bir neçə gündən sonra Əmir Bəstam və onun müttəfiqlərinin (qardaşı Mənsur və Xalıqın) əlinə keçdi. Qara Yusif şəhərdən çıxmalı oldu.

Bu zaman Marağada da feodal çəkişmələri gedirdi. Ruyendej qalasında Əmir Məhəmməd Dəvatini həbsə almış Yadigarşah Marağada hökumranlığa başladı və bir neçə gündən sonra Təbrizə yürüş etdi. Lakin şəhəri tutmaq ona müyəssər olmadı.

Təbriz Bəstam Cakir və onun müttəfiqlərinin ixtiyarında çox qalmadı. Qara Yusif şəhərə yürüş edib oranı tutdu və bir aya yaxın şəhərdə qaldıqdan sonra Əmir Satılmışı canişin təyin edib şəhərdən çıxdı. Bu xəbəri almış Yadigarşah bir daha Marağadan Təbrizə yürüş etdi. Bir neçə gün əvvəl baş vermiş vuruşmalarda tərəflərdən heç biri qələbə qazana bilmədi. Bu əsnada Teymurun qoşunları Azərbaycan sərhədlərində göründü. Qaraqoyunlular Təbrizi tərk edib öz vilayətlərinə tərəf çəkildilər. Yadigarşah isə Marağaya getdi. Teymurun qoşunu 1392-ci ildə Təbrizə daxil oldu.

Cəlairi sultanı Əhmədin Azərbaycanda yeganə istinadgahı Əlincə qalası idi. Cəlairilərin xəzinəsi qalada saxlanılırdı. Qala Sultan Əhməd oğlu Sultan Tahirin başçılığı ilə Əmir Altun və qalabəyi Xacə Cövhər tərəfindən müdafiə olunurdu. Burada Cəlairilərin 300-dən artıq əsgəri var idi. Azərbaycanı zəbt etmiş Teymur Sultan Əhmədə tabe olmaq barədə məktub yazdı, lakin rədd cavabı aldı. Buna görə də o, Bağdada hücumə keçdi, oranı qarət etdikdən sonra geri qayıdıb Əlincəyə qoşun göndərdi. Qalanın müdafiəçiləri mərdliklə döyüşürdülər. Teymur qalanın mühasirəsini daha da gücləndirdi və bütün giriş yollarını nəzarət altına aldı. Əmir Teymur Gürcüstana yürüş etdi, oranı viran qoydu və 1393-cü ildə Şəki vilayətinə soxuldu. Şəki hakimi Seydi Əli düşmənə müqavimət göstərə bilmədiyi üçün qaçdı. Teymur buradan Muğana qayıtdı və Mahmudabadda qışladı.

1395-ci ilin baharında Teymur Dərbəndi keçərək Qızıl Orda üzərinə hücum etdi. Şirvanşah İbrahimin və Marağa hakimi Əmir Yadigarın iştirak etdiyi bu yürüşdən 1396-cı ilin baharında qələbə ilə qayıtmış Teymur şimal sərhədlərinin qorunması məqsədilə Dərbəndin müdafiə istehkamlarını daha da möhkəmləndirdi. Şirvanşah İbrahim Şirvanın hakimi kimi tanındı və o da şimal sərhəddinin müdafiəsi ilə məşğul oldu.

Əlincə qalası istisna olunmaqla, bütün Azərbaycanı zəbt etmiş Teymur oğlu Miranşahı Dərbənddən Bağdada, Həmədandan Ruma qədər olan böyük bir əraziyə hakim təyin etdi və Səmərqəndə qayıdaraq Hindistan səfərinə getdi.

Teymur Hindistan səfərində olarkən Azərbaycanın, eləcə də Cənubi Qafqazın bir çox yerli feodalları müstəqillik uğrunda mübarizə apararaq Teymurlərə itaət etməkdən boyun qaçırdılar. Əlincə qalasının müdafiəçiləri ilə birləşmiş Şəki və Gürcüstan hakimləri Teymurlərlə vuruşdular və hətta bir çox hallarda onlara qalib gəldilər.

Miranşahın yeritdiyi mənfur siyasət bir çox feodalların və xalq kütlələrinin narazılığına səbəb olurdu. Azərbaycanda və Cənubi Qafqazda baş verən hadisələrdən xəbərdar olmuş və Miranşahın vəziyyəti nizamlamaqda acizliyini hiss etmiş Teymur Hindistan səfərindən qayıtdıqdan sonra (1399-cu ilin sentyabr ayında) Azərbaycana yürüş etdi. Bu yürüş tarixdə "Yeddiillik müharibə" adlanır.

Azərbaycana gəlmiş Teymur Qarabağdan Gürcüstana getdi və Kür çayının sahillərində məskən saldı. Bu zaman Cənubi Qafqazın bir sıra vilayət hakimləri onun hüzuruna gedib itaət edəcəklərini bildirdilər. Həmin hakimlərlə Teymur arasındakı münasibətlərin yaxşılaşdırılmasında Şirvanşah İbrahimin böyük rolu oldu. Seydi Əli öldüyü üçün Şəki vilayətinə hakimlik edən oğlu Seydi Əhməd, həmçinin gürcü çarı Georgi Şirvanşah İbrahimin vasitəçiliyi ilə Teymurun yanına gedib, onunla ittifaqa girdilər.

Teymurun bu yürüşü zamanı uzun müddət cəsarətlə müdafiə olunan Əlincə qalası da tabe edildi. Qalada baş vermiş feodal çəkişmələri onun süqutu üçün əsas səbəb oldu.

Teymur bir müddətdən sonra Səmərqəndə qayıtdı və 1405-ci ildə vəfat etdi. Azərbaycan bu dövrdə Miranşahın oğlu Mirzə Ömər in ixtiyarında, Şirvan isə İbrahimin hakimiyyəti altında idi.

Teymurun ölümündən sonra onun imperiyası daxilində çəkişmələr başlandı və "Teymur vəliəhdliyi" uğrunda feodal müharibələri şiddətləndi. İmperiyanın mərkəzində baş vermiş hadisələr ətraf vilayətlərə də təsir göstərdi. Azərbaycan hakimi Mirzə Ömər Teymurun ölüm xəbərini alan kimi öz adına xütbə oxutdurdu və sikkə zərb etdirməklə imperiyanın təsirindən çıxmağa səy göstərdi. İmperiyanın

bir çox ərazilərində azadlıq hərəkatı genişləndi. Vəziyyətdən istifadə edən Şirvanşah İbrahim tabeçilikdən imtina etdi, tam müstəqillik qazandı. Teymurilər Şirvanın müstəqilliyini tanımalı oldular.

Azərbaycanda dövlət quruluşu və idarə sistemi. Hərbi-feodal, müləqqiyət üsuli-idarəsindən ibarət olan Hülakular dövlətinin təsisi və köçəri monqol-türk qəbilələrinin Azərbaycanda məskunlaşması ictimai-siyasi həyatın bir sıra sahələri ilə yanaşı, ölkənin dövlət quruluşuna, idarə sisteminə də təsir göstərirdi. Monqol imperiyası mükəmməl idarə sistemi, kargüzarlığı ilə seçilirdi. Monqollar Azərbaycana qərarlaşmış idarə sistemi ilə gəlmişdilər. Lakin onlar boş səhralara və yaxud zəif inkişaf etmiş ölkəyə deyil, ictimai-iqtisadi, mənəvi və mədəni cəhətdən xeyli inkişaf etmiş bir diyara gəlmiş, dünya miqyaslı yüksək mədəniyyətə malik olan xalqlarla qarşılaşmışdılar.

Hülakulara (ümumiyyətlə, monqollara) məxsus olan dövlət quruluşu və idarə sistemi Azərbaycanda qərarlaşmış yerli dövlət quruluşu və idarə sistemi ilə çulğuşmuşdu. Ölkədə iki əhəmiyyətli idarə sisteminin - yerli əhaliyə və köçəri monqollara məxsus olan sistemlərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində təcridən vahid, təkmilləşmiş, inkişaf etmiş idarə sistemi meydana gəlmişdi. Monqollar hərbi sahədə öz üstünlüklərini qoruyub saxlamışdılar, lakin mülki idarədə və maliyyə sistemində yerliyə məxsus cəhətlər üstünlüyə malik idi. Monqollar özləri ilə bir sıra hərbi, mülki və s. anlayışlar da gətirmişdilər ki, onların bəzisi (bukavul, bəxşi, yurdçı, bəlarquçı və s.) vətəndaşlıq hüququ qazanmış, həmin dövrün yeni idarə sistemində işlənməmişdir.

Hülakular dövlətində ölkənin ali orqanı qurultay hesab olunurdu. Qurultaylar öz vəzifələrinə görə 2 yerə bölünürdü: Böyük qurultay və ümumiyyətlə qurultay (iclas). Böyük qurultaylarda mühüm dövlət əhəmiyyəti kəsb edən məsələlər müzakirə olunurdu: elxanlar seçilir, vilayət hakimləri və mühüm dövlət məmurları təyin olunur, hərbi, təsərrüfat planları, müharibə, sülh və dini məsələlər müzakirə olunur, dövlət fərmanları təsdiq edilir, əyanlara mükafatlar və ya cəzalar verilir. Böyük qurultaylar ildə bir dəfə çağırılırdı. Onlar 3 gündən 1 ay müddətində uzana bilirdi. Belə məclislərdə bəzən iki min nümayəndə iştirak edirdi. Qurultayın işində iştirak etmək məcburi idi. Müzakirə olunan məsələlər qurultay nümayəndələrinin əksər çoxluğunun iştirakı şəraitində, səs üstünlüyü ilə həll olunurdu. Adi qurultaylarda - iclaslarda nisbətən az əhəmiyyətli cari məsələlərə baxılırdı.

Dövlətin başçısı elxan (və ya sultan) himayəsində olan ərazinin, əhalinin müləqq hakimi idi və onun səlahiyyəti məhdudlaşdırılmırdı. Hülakular taxt-tacına sahiblik irsi idi. Adətən, atanı oğlu əvəz edirdi. Belə hallarda Hülakular sülaləsinin bütün üzvləri öz razılığını bildirməli, həmin məsələ qurultayda həll olunmalı, yeni hökmdar

İxtisaslı divanlar təsərrüfatın müxtəlif sahələrini idarə edirdilər, ölkənin baş mustovfisi tərəfindən idarə olunan istifa divanı dövlət gəlirlərinin müəyyənləşdirilməsi, toplanması və xərclənməsi üzrə ümumi mühasibat aparırdı. Uluq bitikçi ölkənin əmlak rəisi sayılırdı, dövlət sərvətlərinin cəmlənməsi və xərclənməsinə cavabdeh idi. Münşi əl-məmalik dövlət sənədlərinin tərtibi ilə məşğul olur və xarici dövlətlərlə əlaqələri tənzimləyirdi. Dövlət xəzinələri üç nəfər tərəfindən idarə olunurdu: nazir dövlət xəzinəsinin məsrəflərinə, müşrif xəzinənin gəlirlərinin toplanmasına cavabdeh idi. Xazen (xəzinədar) isə xəzinənin varidatını mühafizə edirdi. İsfəhsalar dövlətin təhlükəsizliyini təmin etməli, şəhərləri qorunmalı, asayişə, dövlət qanunlarının düzgün icrasına nəzarət etməli idi. Dövlət arbitrajları (həkim əl-mələlik) məhkəmə proseslərinə nəzarət edir, mübahisələrin qanun çərçivəsində həll olunmasına çalışırdı. Bayrat divanı istifadəsiz qalmış torpaqların qeydə alınması və istifadə olunması, imarət divanı tikinti işləri, məsas divanı sənətkarlıq işləri ilə məşğul olurdu. Dövlət sikkəxanalarının işi üçün xüsusi reis məsuliyyət daşıyırdı. Ticarət işləri məlik ət-tüccarın ixtiyarında idi. Ölkədə rabitə işləri yam sistemi üzrə aparılırdı. Əsas yollarda hər 3 fərsəxdən bir (təxminən 20 kilometr) dayanacaqlar (yamlar) təşkil olunmuşdu. Rabitə işləri bir yandan digərinə ötürülmə vasitəsilə həyata keçirilirdi.

Dövlətin ərazisi vilayətlərə, onlar isə öz növbəsində tümənlərə bölünmüşdü. Tümən hərbi və inzibati bölgü baxımından eyni ərazini əhatə edirdi. Azərbaycan müstəqil vilayət kimi 9 tümənə ayrılmışdı və onların hər biri ölkənin iri şəhərlərindən birinin adı ilə, məsələn, Təbriz tüməni, Ərdəbil tüməni, Naçıvan tüməni və s. adlanırdı.

Vilayətlərin idarəsi hakimlərə həvalə olunmuşdu. Vilayət və şəhərlərdə hərbi canişinlər də mövcud idi. Vilayətlər mərkəzi dövlət idarəsi sistemi çərçivəsində idarə olunurdu. Mərkəzi dövlət aparatındakı bütün divanlar vilayətlər, daha sonra isə şəhərlər üzrə saxələnirdi. Vilayət və şəhərlərdə hakim, hərbi canişin, vəzir, qazı, mustovfi, bitikçi, nazir, müşrif, isfəhsalar və s. kimi mərkəzi orqanların nümayəndələri ilə yanaşı, mütəsərrif, şəhnə, qələmi, müqənnən, müəddil, mühəssil kimi vəzifəli məmurlar mövcud idi.

Vilayətlərdəki dövlət və səltənət torpaqlarının idarəsi müqatiyəyə (icarəyə) verilirdi. İcarədarlar (mütəsərrif) adətən, 3 il müddətinə təyin olunurdular. Şəhnələr vilayətdə və şəhərdə asayiş qoruyurdular. Qələmi mərkəzi dövlət aparatındakı uluq bitikçi vəzifəsinə uyğun idi. Müqənnən vilayətlər üzrə dövlət torpaqlarının həcmini müəyyənləşdirir və bu barədə xüsusi kitablar - "Qaunnamə"lər tərtib edirdi. Kənd yerlərində bu işi mütəlliqan adlı məmurlar görürdülər. Mühəssillər yerlərdə dövlət

vergilərinin toplanılması və mərkəzi divana təhvilə ilə məşğul olurdular. Gənclərin idarəsi işi kənd rəislərinə həvalə edilmişdi.

Ölkənin dini işlərinin idarəsi baş ruhani təşkilatının sərəncamında idi. Bu təşkilata elxanın xüsusi fərmanına əsasən təyin olunan qazi əl-qüzzat (qazılar qazısı) başçılıq edirdi. Mərkəzi dini təşkilatda dörd aparıcı qazi mövcud idi. Onların hər biri islamın ən çox seçilən təriqətlərindən birini (şafeiləri, malikiləri, hənəfiləri və hənəbililəri) təmsil edirdi. Qazi əl-qüzzat həmin qazıların tərkibindən seçilirdi. Dövlətin baş qazısı dini mühakimələrin aparılması, beyt əl-məlin (xəzinənin) mühafizəsi, vəqf gəlirlərinin toplanılması və məsrəfi üzərində nəzarəti, kəbin kəsilməsi, ölkədə islamın inkişafı və s. vəzifələri yerinə yetirirdi.

Vilayət və şəhərlərdə vilayət və şəhər qazıları mövcud idi. Nahiyə və kənd qazıları mühakimə işlərinə baxmaq hüququna malik deyildilər. İcma halında yaşayan qəbilə, tayfa və ya qrupların xüsusi qazıları (qaziye xeyl-xane) vardı. Müsəlman əhliindən zəkatın toplanılmasına zəkat amili, qeyri-müsəlmanlardan cizyə toplanılmasına cizyə mütəsərrifi cavabdeh idi. Ehtisab təşkilatı və onun başçısı mühtəsib təqribən şəhərin bütün ictimai-iqtisadi, mədəni və mənəvi həyatına nəzarət edirdi.

Dövlətin mərkəzi dini təşkilatında vəqf divanı mövcud idi. Vəqflər dövlət vəqfləri və seyid vəqfləri olmaqla iki yerə bölünürdü. Dövlət vəqfləri qazi əl-qüzzatın nəqibi tərəfindən, seyid vəqfləri isə seyidlərin baş nəqibi (nəqib ən-nüqabai sadat) tərəfindən idarə olunurdu. Ayrı-ayrı vəqflər mütəvəllilərin ixtiyarında idi. Vəqf əmlakı beyt əl-mal adlanan xəzinələrdə saxlanılırdı.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda Yarıq və Şəriət məhkəmələri fəaliyyət göstərirdi. Əslində onlar dövlətin vahid məhkəmə sisteminin müxtəlif qolları idi. Hər iki məhkəmənin sədriləri elxan tərəfindən təyin olunurdu. Yarıq məhkəmələri Çingiz xanın "Yasa"sının tələblərinə əsasən mühakimə aparır və monqol-türk qəbilələrinə məxsus şəxslər arasında baş vermiş mübahisələri həll edirdi. Monqollarla yerli əhali arasındakı mübahisələrə də Yarıq məhkəmələrində baxılırdı. Yarıq məhkəmələrində elxan müstəsna səlahiyyətə malik idi və hər bir məsələni öz iradəsinə uyğun surətdə müstəqil həll edə bilirdi. Mühüm dövlət əhəmiyyəti kəsb edən məsələlərə qurultayda baxılırdı və belə hallarda elxan baş hakim mövqeyində dururdu. Hərbi bölmələrdə mühakimə işlərinə baş əmir, tümən əmiri və yarquçilər baxırdılar. Məhkəmələrdə isfəhsalar, şəhnə və b. məmurlar iştirak edirdilər. Məhkəmələrin qərarları yuxarı məqamlar, mühüm hallarda isə elxanın özü tərəfindən təsdiq olunmalı idi.

Yerli əhaliyə aid olan mübahisələrə şəriət qanunlarına əsaslanan qəza məhkəmələrində baxılırdı. Məhkəmə prosesi beş mərhələdən keçirdi: məhkəməyə

müraciət, müqəssirin məhkəməyə cəlb olunması, tərəflər üçün vəkillərin müəyyənləşdirilməsi, istintaq və üzləşdirmə, məhkəmə hökmünün çıxarılması. Şəriət məhkəmələrində kargüzarlıq işləri dar ül-qəza adlanan orqanda aparılırdı. Katibin başçılıq etdiyi bu orqanda əmin (nəzarətçi), müvərrix (salnaməçi-mühafizəçi), müdir (müstəntiq), vəkil və b. məmurlar çalışırdılar. Şəriət məhkəmələri müzəlim divanında, ədliyyə idarələrində (dar ül-ədl), mədrəsələrdə və bu məqsədlə tikilmiş xüsusi binalarda keçirilirdi. Məscidlərdə məhkəmələr keçirmək qadağan idi. Dini məhkəmələr öz fəaliyyətlərində müstəqil olub, yalnız baş qaziya və elxanın özinə tabe idi. Yarğu əmirlərinin şəriət məhkəmələrinin işinə qarışması qanunla qadağan olunmuşdu.

II FƏSİL

XIII-XIV ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA İCTİMAİ-İQTİSADİ QURULUŞ

Monqol işğallarının viranedicili nəticələri. Monqol işğalı Azərbaycanın iqtisadiyyatına çox ağır zərbə vurdu. Əhalinin kütləvi şəkildə məhv edilməsi monqol qoşunlarının ilk yürüşlərinin nəticəsi idi. Monqol yürüşləri, işğalları orta əsrlər ərzində görünməmiş terror və zülm sisteminin tərkib hissəsi olmuşdur. Xeyli maddi dəyəri və insan ehtiyatını özündə cəmləşdirmiş iri ticarət-sənətkarlıq mərkəzləri - şəhərlər monqol qoşunlarının başlıca hücum hədəfləri idi.

Monqolların birinci və ikinci yürüşləri nəticəsində Ərdəbil, Beyləqan, Marağa, Gəncə, Şamaxı, Naxçıvan, Xoy, Səlməs, Sərəb, Şəmkir, Kağəzkonan, Bərdə, Ucan və Qəzvin şəhərləri daha böyük dağıntılara məruz qaldı. Yalnız Qəzvin şəhərində 40 minədək insan qətlə yetirildi.

Ərdəbil və Beyləqan şəhərləri 7-8 il ərzində əhalidən məhrum olmuş, viran edilmiş vəziyyətdə qaldı. Bu şəhərlər Xarəzmşah Cəlaləddinin dövründə qismən bərpa edildi. Lakin 1257-ci ildə Beyləqan Hülaku xanın çoxsaylı qoşunları tərəfindən mühasirə olundu. 3 aylıq mühasirədən sonra şəhər ələ keçirildi və yerlə yeksan edildi.

XIII əsrin 60-cı illərindən XIV əsrin 50-ci illərinədək Azərbaycanın (xüsusilə Şirvanın) ərazisi Hülaku qoşunları ilə Qızıl Orda hərbi qüvvələri arasında geniş miqyaslı müharibə meydanına çevrilmiş, ölkənin iqtisadiyyatına əsaslı zərbə dəymişdi.

Monqol yürüşləri Azərbaycanda mövcud olmuş süni suvarma şəbəkəsini xeyli dərəcədə sarsıtmışdı. Şərq ölkələrinin əksəriyyətində olduğu kimi,

Azərbaycanda da süni suvarma ölkənin kənd təsərrüfatı üçün həlledici əhəmiyyətə malik idi.

Buna görə də su bəndlərinin və digər suvarma qurğularının dağıdılması, bu qurğuların bərpa edə biləcək canlı qüvvələrin kəskin surətdə azalması kənd təsərrüfatının tənəzzülünə, əkinçilik məhsulları istehsalının bir neçə dəfə azalmasına səbəb olmuşdu. XIII əsrin sonlarında Azərbaycanda əkin üçün yararlı olan torpaqların yalnız 10 faizi becərilirdi.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda köçəri maldarlıqla məşğul olan əhalinin sayı gəlmə türk-moңqol tayfaları hesabına kəskin şəkildə artmışdı. Köçəri maldarlığın artması ölkənin müxtəlif vilayətlərində əkinçiliyin tərəqqisinə maneçilik törədirdi. Köçəri maldarlar çox zaman Azərbaycanın oturaq əkinçi əhalisinə qarşı talançı yürüşlər təşkil edirdilər. İlk dövrdə işğalçıların tətbiq etdikləri qeyri-müəyyən vergi və mükəlləfiyyətlər sistemi, hökm sürən özbaşnalıq şəhərlərin iqtisadi inkişafı prosesində, əkinçiliyin tərəqqisində ciddi əngələ çevrilmişdi. Fəzlullah Rəşidəddin qeyd edirdi ki, "bu sui-istifadə hallarının artması nəticəsində vilayətlərdəki rəiyyətin bir hissəsi ölkəni tərk etmiş, başqa ölkələrdə məskunlaşmış, şəhər və kəndlər boşalmışdı".

Göstərilən əlverişsiz ictimai-iqtisadi və siyasi amillərin məcmusu vaxtilə iri ticarət-sənətkarlıq mərkəzləri kimi tanınmış şəhərlərin aqrarlaşmasına, tənəzzülünə səbəb olmuşdu. Beyləqan, Kağəzkonan, Şiz, Bəcirəvan, Xalxal və Miyanə şəhərləri kəndlərə çevrilmişdi.

Ölkənin ictimai həyatında quldarlığın müvəqqəti dirçəlişi moңqol işğalının mürtəce nəticələrindən biri idi. Əsir alınmış sənətkarlar və kəndlilər quldarlığın əsas mənbəyi olmuşdu. Fərdi feodal karxanalarında və xəzinəyə məxsus emalatxanalarda, kənd təsərrüfatında qul əməyindən geniş istifadə edilirdi. Məsələn, yalnız Fəzlullah Rəşidəddinin Təbriz yaxınlığındakı iki bağında 1200 qul işləyirdi. Fəzlullah Rəşidəddinə məxsus olan Rəbi-Rəşididə 5 kəndin əsası qoyulmuşdu və bu kəndlərdə 80 qul istismar edilirdi.

Azərbaycanda moңqol işğalının ağırlığını müəyyən qədər azaldan amillər də mövcud idi. Bəzi şəhərlər (Təbriz, Bakı və s.), dağlıq və dağətəyi ərazilərin bir hissəsi moңqol yürüşlərinə, işğalına, talanına məruz qalmamışdı. Təbriz şəhəri moңqol mənşəli Elxanilər dövlətinin paytaxtına çevrilmiş, ictimai-iqtisadi, mədəni inkişafın yüksək mərhələsinə çatmışdı. Təbrizdə moңqol feodalları yerli dövlət ənənələrinin təsiri altına düşmüşdülər.

XIII əsrin sonu - XIV əsrin əvvəllərində Qazan xan islahat keçirdi, müəyyən olunmuş vergi sistemi tətbiq edildi. Hülakular dövləti kimi iri bir siyasi vahidin yaranması xeyli dərəcədə mütərəqqi prosesin güclənməsinə səbəb oldu,

vahid dövlət hüduundakı ölkələrin mədəni baxımdan qarşılıqlı təsirinə, tranzit ticarətin inkişafına əlverişli şərait yaratdı.

Kənd təsərrüfatı və aqrar münasibətlər. Monqol yürüşlərində olan dövrdə Azərbaycan Ön Asiyanın inkişaf etmiş əkinçilik ölkələrindən biri olmuşdur. Kəndlilər ölkə əhalisinin əksəriyyətini təşkil edirdilər. Əkinçilik və maldarlıq kəndlilərin başlıca məşğuliyyəti idi. Qoyunçuluq və atçılıq maldarlığın əsas sahələrini təşkil edirdi. Muğan, Şirvan, Urmiya, Uşnu, Kür və Araz çayları arasındakı ərazilərdə maldarlıq üçün əlverişli otlaqlar var idi.

Monqol işğallarına qədərki dövrdə əkinçiliyin inkişafı sıx suvarma şəbəkəsinə əsaslanırdı. Suvarmanın çayların, kəhrizlərin və quyuların su ehtiyatlarına əsaslanan üç növü mövcud idi. Araz və Kür çayları arasındakı ərazidə çay suvarma növündən geniş surətdə istifadə edilirdi. Vergilərin məbləğinin dəqiq müəyyən olunması, vergi sahəsində bəzi güzəştlər əkinçiliyin dirçəlməsi üçün müəyyən şərait yaratdı. Əkinçiliyin yüksəlişi prosesi ilk növbədə suvarma şəbəkəsinin genişləndirilməsindən sonra başladı. Suvarma şəbəkəsinin bərpası və inkişafı isə külli miqdarda xərc tələb edirdi. Təbriz və onun ətrafında suvarma şəbəkəsi xeyli genişləndirildi. XIV əsrin əvvəllərində bu bölgədə Acıçaydan çəkilmiş kanallardan başqa 900 kəhriz vardı. Suyun əsas hissəsi əkinçiliyin ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəldilmişdi. Lakin mövcud olan su ehtiyatı zəruri tələbatı ödəmirdi. Kür-Araz ovalığı suvarma şəbəkəsinin bir hissəsi bərpa olunmuşdu. Qədim əkinçilik mədəniyyəti bölgəsi olan Guştəsfidə mənbəyini Kür və Araz çaylarından alan kanallar inşa edilmişdi. Bu kanalların ətrafında bir sıra kəndlər yaranmışdı. Azərbaycanın Urmiya, Uşnu, Mərənd, Marağa, Bəcirəvan, Xoy və s. vilayətlərində də çay, quyru və bulaq sularına əsaslanan suvarma sistemləri bərpa olundu.

Taxılçılıq əkinçiliyin əsas sahəsi idi. Buğda və darı əkilmiş sahələr ölkənin bütün vilayətlərini əhatə edirdi. Təbriz, Marağa, Ərdəbil, Kür və Araz çayları arasındakı ərazi, xüsusilə Beyləqan bölgəsi, Guştəsfidə, Talış vilayətlərində çəltik əkilmiş sahələr vardı.

Texniki bitkilər arasında daha mühümü və geniş yayılmışı pambıq idi. Pambıqçılıq Naxçıvan, Azad, Beyləqan, Marağa, Kəhran, Mərənd, Dizmar, Dehxarkan, Neylan vilayətlərində, Kür çayının aşağı axarında yerləşən bölgələrdə inkişaf etmişdi.

Bağçılıq əkinçiliyin əsas sahələrindən biri idi. Bağlarda müxtəlif növ meyvələr - alma, armud, üzüm, ərik, şaftalı, heyva, tut, albalı, gilənar, badam, limon, zeytun və s. becərilirdi.

Təbriz, Xoy, Naxçıvan, Marağa, Bərdə, Zünuz, Tasuc, Meşkin, Ordubad, Azad, Xoy, Səlmas, Dehxarkan, Leylan vilayətləri mühüm bağçılıq və üzümçülük bölgələri idi. Azad bölgəsində hazırlanmış şərablar geniş şöhrət qazanmışdı. Paxlalı bitkilərin, tərəvəzin müxtəlif növləri becərilirdi. Ən yaxşı paxlalı bitki növləri Təbriz bölgəsində əkilirdi. Təqribən 580 hektar sahədə yemiş becərilirdi. Qarabağda və Şirvanda qarpız əkilən sahələr xeyli genişlənmişdi.

Əkinçilik məhsulları istehsalın mühüm hissəsinin şəhərtrafi kənd bölgələrində mərkəzləşməsi şəhər əhalisinin tələbatından doğmuşdu. Əkinçilik məhsulları (ilk növbədə texniki bitkilər) əmtəə mübadiləsinə cəlb edilmişdi. Lakin ölkənin şəhərlərdən uzaq olan vilayətlərində natural təsərrüfat hökm sürməkdə idi.

XIV əsrin əvvəllərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatında baş vermiş nisbi yüksəlişə baxmayaraq, kənd təsərrüfatı istehsalının həcmi XIII əsrin əvvəllərindəki səviyyəyə çatmadı. Bir çox vilayət və bölgələrdə kənd təsərrüfatından əldə olunan gəlirlər təxminən 8-10 dəfə azalmışdı.

Maldarlıq iki formada inkişaf edirdi. Köçəri maldarlar Muğanın, Arranın və Cənubi Azərbaycanın çöl bölgələrində qışlayır, yazda və yayda isə dağlıq ərazilərə köçürdülər. Tarixçi Ən-Nəsəvinin məlumatına görə, "ən təhlükəli şəraitdə Beyləqan yaxınlığında mövcud olan bir körpünün üzərindən saysız-hesabsız qoyun sürüləri keçirilmişdi".

Heyvandarlıq kənd təsərrüfatının yeganə sahəsi idi ki, monqol işğalları dövründə geniş surətdə inkişaf etmişdi. Lakin heyvandarlığın inkişafı, ekstensiv köçəri maldarlığın tərəqqisi türk-monqol mənşəli köçəri tayfaların miqrasiyası ilə əlaqədar idi. Qoyunçuluq, atçılıq, iş heyvanlarının yetişdirilməsi heyvandarlığın mühüm sahələri olmuşdur. İri feodallar yüz minlərlə qoyuna, on minlərlə ata mülk idi. Daxili və xarici bazarlarda ticarət obyektinə çevrilmiş Azərbaycan atları xüsusi şöhrət qazanmışdı. Marko Polo yazırdı ki, "burada xeyli əla at vardır, bu atlar Hindistana satılmaq üçün aparılır, onlar çox bahadır".

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda, eləcə də Yaxın və Orta Şərq ölkələrində torpaq mülkiyyətinin əvvəllər mövcud olmuş aşağıdakı formaları vardı: 1) dövlət torpaqları - divani; 2) hakim sülaləyə məxsus olan torpaq mülkləri - xassə, Hülakular dövründə isə incu və yaxud xass incu; 3) mülklər; 4) dini idarələrə və xeyriyyə təşkilatlarına məxsus olan vəqf torpaqları; 5) iqta torpaqları (dövlətə qulluq müqabilində verilmiş, çox zaman irsi səciyyəə daşıyan torpaq sahələri); 6) camaat - icma torpaqları.

İlk monqol yürüşləri qısamüddətli kəşfiyyət xarakteri daşımış, Azərbaycanın aqrar münasibətləri sisteminə əsaslı surətdə təsir etməmişdi. Atabəylər dövlətinin süqutundan və monqol işğalından sonra vəziyyət xeyli dəyişdi. Divan və xassə

torpaqları Hülakular dövlətinin hakim sülaləsinin ixtiyarına keçdi. Beyləqan və Ərdəbil bölgələrində geniş torpaq sahələri bu sülalənin əlində cəmlənmişdi. Cənubi Azərbaycan ərazisində (Səlmas, Urmiya, Xoy vilayətlərində) geniş torpaq mülkləri iqtə hüququnda xırda və orta feodallara verildi. Arran ərazisində (Beyləqan, Bərdə, Şəmkir və s.) də bir çox feodallara iqtə hüququnda torpaq sahələri bağışlanmışdı. Hülakular dövründə mövcud olan torpaq fondu əsasən hakim sülalənin və monqol-türk mənşəli hərbi-köçəri əyanlar arasında bölüşdürüldü. Muğanda keçirilmiş qurultayın qərarına əsasən Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanda olan torpaq sahələri 110 əyan arasında paylanmışdı. Yerli feodalların bir hissəsi hərbi toqquşmaların gedişində məhv edildi, digər hissəsi isə torpağa sahib olmaq hüququndan məhrum olundu. Ölkədə mövcud olan torpaq fondunun yalnız cüzi bir hissəsi yerli əyanların əlində qaldı.

Qazan xanın islahatından sonra torpaq mülklərinin bölüşdürülməsində dəyişikliklər baş verdi. 1303-cü ildə hərbi xidmət etmiş monqollara dövlət fondundan torpaq paylanması haqqında fərman verilmişdi. İqtə torpaqlarının paylanması monqol qoşununun strukturuna uyğun gəlirdi. İqtə torpaqlarının satılması qadağan edildisə də, onlar gerçəkdə irsi səciyyə daşıyırdı. Bu torpaqlardan əldə olunan vergilər iqtə sahibinə, iqtədara məxsus idi. İqtə mülkləri iri qoşun vahidləri üçün nəzərdə tutulmuş böyük torpaq sahələrinə ayrılırdı. Hülakular dövlətinin metropoliyası olan Azərbaycanda daha çox iqtəlar paylanmışdı. Şirvanda geniş torpaq sahələri, Məşkin və Guştəsfə bölgələri bütövlüklə feodallara iqtə hüququnda verilmişdi.

Qazan xanın islahatından sonra dövlət torpaq fondu hesabına mülk və vəqf torpaqlarının artması prosesi sürətləndi. XIV əsrin birinci yarısında iri feodalların əlində geniş torpaq sahələrinin cəmləşməsi prosesi gücləndi. Boş qalmış sahələrin istifadəsi və abadlaşdırılması bu işdə az rol oynamadı. Lakin bu proses əsasən xırda torpaq mülkiyyətçilərinin iflası hesabına gedirdi.

Monqol işğalları dövründə azad kəndlilərin torpağa təhkim edilməsi prosesi gücləndi. Qazan xanın 1303-cü ildə verdiyi fərmana əsasən torpaq mülkiyyətçiləri yaşayış yerindən qaçmış kəndliləri 30 il ərzində geri qaytara bilərdilər. Torpaq sahiblərinə başqa sahibkarın mülkündən qaçmış kəndlini qəbul etmək qadağan olunmuşdu. Bu, Azərbaycanda (eləcə də Şərqdə) kəndlilərin torpaq sahibinə deyil, torpağa təhkim olunması haqqında ilk hüquqi sənəd idi.

Monqol işğalı dövründə kənd icmaları da dövlətdən asılı vəziyyətə salınmışdı.

Vergi və mükəlləfiyyətlər. XIII əsrin 30-50-ci illərində monqolların tətbiq etdiyi ağır vergi siyasəti ölkə iqtisadiyyatına yeni zərbə vurdu. Monqol

hökmdarları vergilərin yığılmasında istifadə olunan üsulların, zorakı tədbirlərin faydasızlığına əmin olduqdan sonra vergi sistemində müəyyən qayda yaratmağa cəhd etdilər. 1254-cü ildə Munke xanın sərəncamı ilə bütün Monqol imperiyası hüdudlarında əhalinin ümumi siyahıya alınması keçirildi. Gəncəli Kirakos yazırdı: "Qadınlar istisna olunmaqla, on yaşına çatmış bütün adamları siyahıya alırdılar. Əhalidən müəyyən olunmuş həddən artıq olan vergiləri a mənsizliklə tələb edirdilər, xalq dilənçi vəziyyətinə düşmüşdü. Vergi yığanlar əhaliyə görünməmiş əzab və işgəncələr verirdilər".

XIII əsrin 50-ci illərinin sonlarında təşəkkül tapmış Hülakular (Elxanilər) dövlətində monqol canişinlərinin hakimiyyəti dövründəki vergi sisteminin qaydaya salınması, mərkəzləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirildi. Elxanilər yerli inzibati vergi sisteminin əsaslarını əsasən saxlamağa, bu sistemi Çingiz xan dövründən miras qalmış "Ulu Yasa"nın geridə qalmış feodal-patriarxal qaydaları ilə uzlaşdırmağa çalışırdılar.

XIII-XIV əsrlərin mənbələrindən məlum olur ki, bu dövrdə zəhmətkeş əhalidən dövlət və feodalların mənafeyinə 45 adda müxtəlif vergi və mükəlləfiyyət tələb edilirdi.

İstifadə olunan torpağın müqabilində alınan başlıca vergi xərac idi. Atabəylər dövləti dövründə bu vergini ödəmək əhali üçün həllo olunmaz problem deyildi: "xərac vergisi becərilən əkin sahələrinin, bağların müqabilində ödənilməli idi. Məhsulsuzluq şəraitində bu vergi tələb olunmurdu. Alınan xərac məhsuldar mülk torpaqlarından əldə olunan məhsulun 10 və yaxud 5 faizini təşkil edirdi".

Monqol hökmdarlığı dövrü (XIV əsrin əvvəlləri istisna olunmaqla) vergilərin (habelə xəracın) artımı təməyülü ilə səciyyəvi olmuşdur. Hətta rəsmi sənədlərdə qeyd edilmiş məlumatlardan aydın olur ki, xərac vergisi məhsulun 60-70 faizini, əlavələrlə isə 70-80 faizini təşkil etməyə başlamışdı. Lakin vergiyığanlar və vergilərin yığılması işini icarəyə götürmüş şəxslər əhalidən müəyyən edilmiş həddən artıq məhsul qoparmağa can atırdılar. Xərac ildə iki dəfə yığılırdı: ilin əvvəlində (Novruzda) bu vergi əsasən pulla, məhsul yığımı dövründə isə pul və məhsulla ödənilirdi.

Verginin kəmiyyəti becərilən torpağın sahəsinə müvafiq idi. Divan torpaqlarından xəracın yığılması işi ayrı-ayrı feodalların icarəsinə veriliirdi. Yığılan xəracın 1/3 hissəsi xəzinəyə daxil edilir, 1/3 isə icarədarın xeyrinə gedirdi.

Monqol işğalçılarının tətbiq etdiyi ağır vergilərdən biri də qopçur (monqol dilində "otlaq" mənasına gəlir) idi. Bu vergini əvvəllər köçəri maldarlar ödəyirdilər (hər 100 baş mal-qaradan 1 baş heyvan alınır). Tədricən qopçur can vergisinə çevrilərək şəhər və kəndlərin oturaq əhalisinə də şamil edildi. Qopçurun tətbiq

edilməsi müsəlman hüququna (şəriətə) zidd idi. Şəriətə görə, can vergisi yalnız müsəlman olmayan əhalidən alınmalı idi. Qazan xanın hakimiyyəti dövründəki qopçurum nə dərəcədə ağır vergi olduğunu Fəzlullah Rəşidəddinin bu məlumatından anlamaq mümkündür: "Bu vilayətləri hakimlərin icarəsinə verirdilər, həmin hakimlərə yardım etmək üçün zəruri sayda xidmətçilər verilir... Bu cür hakimlər hər il rəiyyətdən 10, bəzi hallarda isə 20-30 qopçur məbləğində vergi yığırdılar, toplanmış verginin xeyli hissəsi hakimlərin, vergiyığanların əlində cəmlənirdi".

Qazan xanın islahatı qopçur vergisinin yığılmasında müəyyən dönüş yaratdı, vergi məbləğinin özbaşına artırılması qadağan olundu. Lakin bu islahata baxmayaraq, qopçur ağır vergi olaraq qalmaqda idi.

Çingiz xanın dövründən etibarən şəhər sənətkarlarından, ticarətdən alınan vergilər tamğa istilahi ilə qeyd edilirdi. Tamğa vergisi pulla ödənilirdi və onun məbləği çox yüksək idi. Tamğanın iki növü mövcud olmuşdu: böyük və kiçik tamğa. Böyük tamğa şəhər darvazalarında, gömrükxanalarda, məhsulların şəhərlərə gətirildiyi zaman alınır. Vergiyığanlar böyük məbləğ təşkil edən bu verginin ədalətliyini təsdiq etmək üçün iri tərəzilərdən istifadə edirdilər. Kiçik tamğa vergisi isə bazarlarda, məhsulların satışı zamanı ödənilirdi. Tamğa Elxanilər xəzinəsinin zənginliyini təmin etmiş ən sabit vergi olmuşdur. XIII əsrin sonlarında yalnız Təbriz şəhərindən əldə olunan tamğanın məbləği 80 tımənə çatmışdı və Hülaku dövləti xəzinəsinin gəlirlərinin 5 faizini təşkil edirdi. XIV əsrin əvvəllərində də, Qazan xanın islahatlarına uyğun surətdə, şəhər həyatının dirçəldilməsi məqsədilə bəzi şəhərlərdə tamğa vergisi müvəqqəti olaraq ləğv edilmiş, digər şəhərlərdə isə 50 faiz azaldılmışdı. Lakin ticarətin və sənətkarlığın inkişafı sayəsində tamğanın ümumi həcmi nəinki azaldı, əksinə, bu məbləğ artmağa başladı. Məsələn, 1340-cı ildə Təbrizdə yığılmış tamğa vergisinin ümumi məbləği 87 tımən 5000 dinar olmuşdur.

Əvvəllər olduğu kimi, bu dövrdə də ticarət karvanlarından yol haqqı - bac alınır. Bac şəhər darvazalarının yanında, körpülərdə ödənilirdi. Bu işlə xüsusi gömrükxana məmurları məşğul olurdular. Bac əsasən başqa şəhərlərdə satılmaq üçün nəzərdə tutulmuş məhsulların müqabilində alınır. Əgər əmtəə şəhər bazarına satış üçün gətirilərsə, onun əvəzində tamğa vergisi ödənilməli idi. Bac yığımının ən iri gömrük məntəqələrindən biri Araz çayı üzərində olan Xudafərin körpüsü olmuşdur.

Dövlət aparatının ayrı-ayrı zümrələrinin maddi cəhətdən təmin olunması üçün şəhər və kənd əhalisindən müxtəlif vergilər alınır. Orta əsr mənbələrində bu vergilərin məcmusu ixracat istilahi ilə qeyd edilmişdir.

Ordu hissələrinin, hərbi məmurların, elçilərin ərzaqla, heyvanla, ələflə təchizini ehtiva edən müxtəlif vergi və mükəlləfiyyətlər sistemi də mövcud idi. Sabit olmayan ictimai-siyasi, iqtisadi şəraitdə bu cür vergi və mükəlləfiyyətlər sistemi zəhmətkeşləri xüsusilə incidirdi. Müxtəlif təyinatlı, təcili xərcləri ödəmək məqsədilə dövlət və feodallar tərəfindən alınan avariz də əhalini müflisləşdirən vergilərdən biri idi.

Poçt xidmətinin ehtiyaclarını ödəmək üçün kəndlilər xüsusi mükəlləfiyyət daşıyırdılar: onlar rabitə məntəqələrini at, ulaq, qatır və digər nəqliyyat vasitələri ilə təmin etməli idi. Kəndlilər, şəhər əhalisi hərbi məmurları, elçiləri, əmirləri və digər yüksək rütbəli şəxsləri (onları müşayiət edənlərlə birlikdə) qonaq saxlamağa məcbur edilirdilər.

Qazan xan dövründə poçtla əlaqədar olan mükəlləfiyyətlər ləğv edildi və bu tədbir Azərbaycanda, eləcə də qonşu ölkələrdə iqtisadi inkişafa müəyyən təkan verdi. Lakin XIV əsrin 40-cı illərində bu mükəlləfiyyət yenidən adi gerçəkliyə çevrildi.

Bağlardan xüsusi xərac alınır. Bu xərac bağbaşı (farsdilli mənbələrdə "bağşomare") adlanırdı. Hökmdara, hakimlərə, əyanlara verilməli peşkəş və hədiyyələrin müəyyən toplusu da mövcud olmuşdur. Həmin peşkəş və hədiyyələr ali şəxslərə onların müəyyən məkana gəlişi, müxtəlif dini və mülki bayramlarda iştirakı münasibətilə təqdim edilirdi.

Tərx adlanan mükəlləfiyyət əhali üçün ağır idi. Bu mükəlləfiyyətə əsasən əhali dövlət anbarlarında yığılıb qalmış izafə kənd təsərrüfatı məhsullarını bazar qiymətlərindən yüksək qiymətə almaları olurdur. Tərx mükəlləfiyyəti dövlətə və feodallara kənd təsərrüfatı məhsullarını, sənətkarlıq məmulatını bazar qiymətlərindən aşağı qiymətə almaq imkanını da yaratmışdı.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan əhalisi vergi və mükəlləfiyyətlərin dəhşətli ağırlığı altında əziyyət çəkmişdir. Vergilərin yığılması prosesində mövcud olan özbaşmalılıqlar bu zülmü daha dözülməz edirdi. Həyat şəraitinin ağırlaşması zəhmətkeşlərin kütləvi şəkildə yaşayış yerlərini tərk etməsinə səbəb oldu. Qazan xan dövründə vergi ağırlığının nisbətən azaldılması, iqtisadiyyatın müəyyən qədər yüksəlişi ümumi tənəzzül təmayülünü aradan qaldırmadı. Məsələn, Naxçıvan, Mərənd və Sərab əhalisi şikayət edərək bildirmişdi ki, vergiyiğənlər və məmurlar Qazan xanın fərmanına əməl etmir, istədikləri məhsulları ələ keçirir, tələb olunandan artıq məbləğdə vergilər alır, "bir dinar əvəzinə 20 dinar tələb edirlər".

Dözülməz zülm nəticəsində Naxçıvanda mövcud olan evlərin 5/6 hissəsi boşalmışdı. Baş verən müxtəlif yoluxucu xəstəliklər, məhsulsuzluq əhalinin həyat şəraitini xeyli ağırlaşdırmışdı.

Qazan xanın islahatları. XIII əsrin 80-90-cı illərində Hülakular dövlətində baş verən siyasi və ictimai-iqtisadi böhran ən yüksək səviyyəyə çatdı. İşğal altındakı ölkələrin müdhiş dağıntılara məruz qalması, arası kəsilməyən feodal çəkişmələri, zəhmətkeş əhalinin amansız şəkildə talan olunması nəticəsində öz yerlərini tərk etməsi və digər amillər kənd təsərrüfatı istehsalının kəskin surətdə azalmasına, şəhərlərin iqtisadi həyatının ölgünləşməsinə gətirib çıxarmışdı.

Dövlət xəzinəsinin, feodalların gəlirinin azalması Elxani hökmdarı Qazan xanı (1295-1304) daxili siyasət istiqamətini əsaslı surətdə dəyişməyə, bir sıra mühüm islahatlar keçirməyə məcbur etdi. Qazan xan dövlətin mərkəzləşdirilməsi prosesinə maneçilik törədən monqol mənşəli hərbi-köçəri əyanlara qarşı mübarizədə yerli əyanlara, müsəlman ruhanilərinə, hakim sülalə ilə əlaqədar olan, hakimiyyətin mərkəzləşdirilməsinə tərəfdar çıxan monqol-türk mənşəli köçəri əyanların bir qisminə arxalanırdı. Qazan xan, onun ardınca isə monqol hərbcilərinin əksəriyyəti fəth olunmuş ərazidə öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün islamı qəbul etdilər. İslam yenidən dövlət dini səviyyəsinə yüksəldi. Müsəlman müqəddəslərinə məxsus olan vəqflərə, dini təşkilatlara, ruhanilərə geniş torpaq sahələri bağışlandı.

Qazan xanın həyata keçirdiyi islahatların əsas təşəbbüskarı və həyata keçirəni baş vəzir, təbib, dövrün məşhur tarixçisi Fəzlullah Rəşidəddin idi. İslahat vergi sisteminin sabitləşdirilməsi, vergi zülmünün yumşaldılması, vergilərin yığılması prosesində mövcud olan sui-istifadə hallarının aradan qaldırılması vasitəsilə əkinçiliyin və şəhər iqtisadiyyatının yüksəlişini təmin etmək məqsədi güdürdü.

Tədbiri həyata keçirən şəxslərin qənaətinə görə, bu islahat dövlət xəzinəsinin sabit şəkildə gəlirlərlə təchiz olunmasını təmin etməli idi.

İslahatların əsas hissəsi 1297-1304-cü illər ərzində həyata keçirildi və inzibati aparatın təqribən bütün sahələrini əhatə etdi. Baş verə biləcək müxtəlif qeyri-qanuni əməllərin aradan qaldırılması üçün Qazan xan Elxanilər dövlətinin bütün maliyyə vergi sisteminin yenidən qurulması siyasətini yeritməyə başladı. Vergi verməli olan əhalinin siyahısı tərtib olundu, vergilərin növləri, məbləği və vaxtı dəqiq müəyyən edildi. Vergilərin növləri, ödənilmə vaxtı taxta, metal, daş lövhələr üzərində həkk olundu və müxtəlif yaşayış məntəqələrinin nəzərəcarpan yerlərində qoyuldu. Tərtib olunmuş dövlət sənədlərinə düzəlişlərə imkan verməmək məqsədilə həmin sənədlərin əsl Şənbi-Qazanda yerləşmiş xüsusi yerə təhvil verilməli idi.

Həyata keçirilən islahata əsasən xərac və qopçur vergilərinin məbləği, ödənilmə vaxtı, qaydası müəyyən edilmişdi. Dövlət torpaqlarından alınan xərac

vergisi məhsulun 60 faizini təşkil edirdi, xüsusi torpaq sahələrində isə əldə olunan məhsulun 10 faizi xərəc vergisi şəklində ödənilməli idi. Vergi alınarkən tərک edilmiş, uzun müddət ərzində becərilməmiş torpaq sahələrini becərənlərə güzəştlər edilirdi. Bu cür sahələrin sahibləri becərmənin ilk ilində bütün vergilərdən azad olunurdular. Üçüncü ildən etibarən, torpaq becəriləkdən sonra, torpağın becərilməsi çətinliyindən asılı olaraq xərəcənin məcmusu tədricən 3/4, 2/3 və 1/2 qədər azaldılmışdı. Belə torpağı becərən şəxs mülk hüququnda həmin torpaq sahəsinin sahibinə çevrilirdi.

Qazan xan şəhər iqtisadiyyatının inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir sıra islahatlar da keçirmişdi. Pul tədavülü üzrə, ticarət yollarının qorunması, bac toplanması, tamğa vergisinin yığılması sahələrində təsirli tədbirlər görülmüşdü. Bütün Hülakular dövləti miqyasında sikkə zərb olunması işində vahid qayda bərqərar edildi. 1301-1302-ci illərin islahatı nəticəsində dövlət ərazisində vahid ölçü və çəki sistemi tətbiq olundu. Təbrizdə mövcud olmuş çəki və ölçü vahidlərindən nümunə kimi istifadə edilirdi. Yol keşikçilərinin (rahdarların) sayı artırılırdı. XIV əsrin əvvəllərində rahdarların sayı 10 min nəfərə çatmışdı.

Qazan xanın islahatları Azərbaycanda şəhər həyatının müəyyən dirçəlişinə, ticarətin canlanmasına yardım etdi. Lakin bu islahatlar tam şəkildə həyata keçirilmədi. Bunun üçün o dövrdə obyektiv şərait də yox idi. Qazan xanın islahatları ticarət yollarının təhlükəsizliyini təmin edə bilmədi.

Dövlət miqyasında tətbiq edilmiş vahid ölçü və çəki sistemi tənəzzülə uğradı.

1303-cü ildə Qazan xan hərbi feodal əyanlarının mənafeyi naminə xüsusi fərman vermişdi. Bu fərmana əsasən dövlət torpaq mülkiyyəti (divani) fondundan onlara iqta hüququnda sahələr verilməyə başlandı. Türk-moңqol mənşəli feodallar Muğan, Şirvan və Arranda geniş iqta sahələrinə məlik oldular.

XI-XII əsrlərdə iqta ömürlük şərti torpaq sahəsi idi. XIV əsrdə isə bu sahələr feodalların irsi istifadəsinə keçdi. İqtadar vergi toxunulmazlığı hüququna məlik olub, iqta ərazisindəki əhali üzərində geniş səlahiyyətlərdən istifadə edirdi. 1303-cü il fərmanına əsasən kəndlilərin bir yerdən digər yerə keçməsi qadağan olunmuşdu. Kəndli torpağa təhkim edilmişdi. Lakin qaçmış kəndlilərin əksəriyyəti keçmiş məskənlərinə qayıtmadı. Onları zorla qaytarmaq isə torpaq sahiblərinə müyəssər olmadı.

Qazan xanın torpaq islahatı dövlətin mərkəzləşdirilməsi xəttinə zidd idi, obyektiv olan proseslərin qarşısını ala bilmədi və XIV əsrin 30-cu illərində feodal separatçılığının güclənməsi dövlətin tənəzzülü üçün əlverişli zəmin yaratdı.

Sənətkarlıq istehsalı. Əsnaflar. Monqol işğalları dövründə əksər şəhərlərdə iqtisadiyyatın kəskin surətdə zəifləməsi yaşayış məskənlərində ticarət və sənətkarlıq ünsürlərinin artmasına səbəb oldu. Lakin iri, orta, bəzi xırda şəhərlərin əhalisinin ictimai tərkibində əsaslı dəyişikliklər baş vermədi. Sənətkarlar və tacirlər faiz baxımından şəhər əhalisi arasında aparıcı mövqeyə malik idilər. Hələ XIII əsrin 70-ci illərində səyyah Marko Polo qeyd edirdi ki, Təbrizin əhalisi əsasən sənətkarlardan və tacirlərdən ibarətdir. XIII əsrin sonu və XIV əsrin əvvəllərində Təbriz şəhərinə tacir və sənətkarların axını prosesi davam edirdi, bunun sayəsində şəhərin qala divarlarından xaricdə geniş ticarət-sənətkarlıq məhəllələri meydana gəldi. XIV əsrin əvvəllərində Elxanilər iqamətgahının yerləşdiyi Sultaniyyə şəhəri ərazisində xeyli miqdarda tacir, sənətkar məskunlaşdı.

Sənətkarlığın ən geniş yayılmış sahələrindən biri toxuculuq idi. Toxuculuqda pambıq və ipək parçaların istehsalı mühüm yer tuturdu. Toxuculuq Təbriz, Gəncə, Naxçıvan, Xoy, Beyləqan və Ərdəbil şəhərlərinin iqtisadiyyatında əsas rol oynayırdı.

Elxani hökmdarları Çindən, Orta Asiyadan, İrandan, Hindistandan, Kiçik Asiya və Ərəb ölkələrindən müxtəlif ixtisasdan olan sənətkarları Azərbaycana cəlb edirdilər.

XIII əsrin sonu - XIV əsrin əvvəllərində xeyli xərc çəkilməklə Təbrizdə bir sıra iri sənətkarlıq emalatxanaları (karxanalar) təşkil edildi. Bu karxanalarda monqol xanlarının tələbatını ödəyən bahalı ipək parçalar hazırlanırdı. Həmin dövrdə zərli parçalara tələbat çoxalır, bu cür parçaların istehsalı kəskin surətdə artırdı. Təbriz şəhərinin ətrafında (məsələn, Rəbi-Rəşididə) xeyli toxuculuq karxanası fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycanda və dövlətin digər ərazilərində mövcud olan karxanaların çox hissəsi dövlətin (xəzinənin), baş vəzir işləmiş Fəzlullah Rəşidəddinin ixtiyarında idi. Dövlət (xəzinə), iri feodallar bu karxanalardan külli miqdarda gəlir əldə edirdilər.

XIII əsrin 70-ci illərində Azərbaycanda olmuş Marko Polo Şirvanı nəzərdə tutaraq qeyd edirdi ki, "burada xeyli ipək var, zərli və ipək parçalar hazırlanır, belə gözəl parçalara heç bir yerdə təsadüf etməzsiniz".

Azərbaycan şəhərlərində toxuculuqla əlaqədar olan başqa sənət sahələri də vardı. İpək və pambıq parçalardan süfrələr, çalmalar, ipək və yun parçalardan çadırlar hazırlanması, dərzilik, bədii tikmə sənəti, boyaqçılıq işi və s. geniş yayılmışdı.

Azərbaycan sənətinin mühüm və geniş yayılmış növlərindən biri xalçaçılıq idi. Azərbaycan xalçaları ölkənin hüdudlarından kənar da məşhur idi. Elxani xəzinəsi və ayrı-ayrı feodallar şəhər və kənd xalçaçılarından xüsusi vergilər

alındılar. Bir çox xalçalar müxtəlif dini və tədris müəssisələrinə (məscid, xanəqah, mədrəsə və s.) bağışlanırdı.

Metalişləmə sənəti şəhərlərin iqtisadi həyatında mühüm yer tuturdu. Orta əsr şəhərləri Beyləqanın, Qəbələnin ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntılar, yazılı mənbələr sübut edir ki, metal üzərində işləmiş orta əsr sənətkarları soyuq və isti üsulla döymənin, tökmənin müxtəlif texniki vasitələrindən istifadə etmiş, bütün əmək alətlərini, məişət üçün zəruri ləvazimatı, bir sıra silahları hazırlamağı bacarmışlar.

Mis və mis-bürünc məmulatının, əsasən məişət təyinatlı qab-qacağın istehsalı metalişləmə sənətinin iri sahələrindən olmuşdur. Təbriz, Gəncə-Naxçıvan, Xoy, Şəmkir şəhərləri monqol yürüşlərinə qədərki dövrdə metalişləmə sənətinin mühüm mərkəzləri idi. Həmin şəhərlərdə bu sənətin bütün sahələri üzrə sənətkarlar fəaliyyət göstərirdilər. Gəncədə soyuq silahlar, Xoyda mis silah növləri, Şəmkirdə bıçaqlar hazırlanırdı. Siz bölgəsində qızıl və qurğuşun hasil edilir, emal olunurdu. Monqol işğallarından sonra bu şəhərlərdə metal emalı işi tənəzzülə uğradı. Yalnız Təbrizdə sənətin bu sahəsi inkişaf etdi və yüksək tərəqqi səviyyəsinə çatdı.

Elxanilər soyuq silahların istehsalına böyük əhəmiyyət verirdilər. Şəhərlərdə müxtəlif soyuq silahlar hazırlayan xeyli yerli və monqol mənşəli sənətkar vardı. Əsir kimi istismar olunan belə sənətkarlar dövlət müəssisələrində (karxanalarda) ağır əmək şəraitində çalışırdılar. Qazan xan həmin karxanalarda işləyən sənətkarların vəziyyətini bir qədər yüngülləşdirər bilən xüsusi islahat keçirdi: silah hazırlayan emalatxanalar adı sənətkarlıq emalatxanalarına çevrildi. Dövlət xəzinəsi silahları bazarlarda pul ödəmək şərti ilə almağa başladı və bu tədbir yaraq-əsləhə istehsalının bir qədər genişlənməsi üçün şərait yaratdı.

Yaxın və Orta Şərqdə mövcud olmuş məşhur mərkəzlərin monqol işğalçıları tərəfindən viran edilməsi dulusçuluq məmulatı istehsalının tənəzzülünə səbəb olmuşdu. Lakin məişət təyinatlı dulusçuluq məmulatı istehsalının azalması baxmayaraq, inşaat üçün zəruri olan keramika məmulatının hazırlanmasında canlanma müşahidə edilirdi. Azərbaycanın xatirə və mülki təyinatlı obyektlərində keramik mozaikadan geniş istifadə olunurdu. Təbrizdə, Sultaniyyədə bu istiqamətdə nəzərəcarpacaq uğurlar qazanılmışdı. XIV əsrin əvvəllərindən etibarən Təbriz şəhəri keramika məmulatı istehsalı sahəsində yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdı, Şərq ölkələrinin dulusçuluq məmulatı istehsalının tərəqqisinə mühüm təsir göstərməyə başladı. 1357-ci ildə Bağdadda inşa olunmuş Mərcaniyyə məscidinin keramik mozaikasının müəllifi təbrizli Əhmədşah olmuşdur.

1256-cı ildə inşa edilmiş Pir Hüseyn xanəqahının (Şamaxı bölgəsində, Pirsaatçay sahilində yerləşir) keramik baxımdan tərtibatı Yaxın və Orta Şərqi bədii keramika sənətinin incisidir.

Ərdəbil də dulusçuluq istehsalının mərkəzlərindən biri idi. Burada iri dulusçuluq emalatxanaları vardı.

Azərbaycan sənətkarlığında dəri məmulatı istehsalı mühüm yer tuturdu. Təbriz və Marağa nəinki Azərbaycanda, habelə bütün Yaxın və Orta Şərqi dəri məmulatı istehsalının başlıca mərkəzləri idi.

Bu şəhərlərdə hazırlanmış dəri məmulatı Elxani hökmdarlarının, digər feodalların tələbatını ödəyirdi. Təbrizdə dəri məmulatının satıldığı xüsusi bazar fəaliyyət göstərirdi. Marağada istehsal olunmuş dəri məmulatı nəinki şəhərdaxili tələbatı ödəyirdi, habelə başqa şəhər və vilayətlərə də aparılırdı. Ərdəbil yaxınlığında yerləşmiş Xiyav şəhərciyi dəri məmulatının istehsalında ixtisaslaşmış mərkəz idi. Şəhərcikdə ayaqqabı istehsalı xüsusilə inkişaf etmişdi.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanın ağac emalı sahəsində nəccarlıq (xarratlıq) və dülgərlik mühüm yer tuturdu. Dülgərlər əsasən inşaat işi üçün zəruri olan qapı və pəncərə çərçivələri hazırlayırdılar. Xarratlar isə əsasən məişət təyinatlı əşyalar düzəltməklə məşğul olurdular. Moqol işğallarınadək olan dövrdə Ərdəbil və Naxçıvan ölkənin əsas ağac emalı mərkəzləri idi.

XIV əsrin birinci yarısında Azərbaycanda inşaat işinin inkişafı müxtəlif sahələrdə baş vermiş ixtisaslaşma prosesində də öz əksini tapmışdı. Memarlıq layihəsinin, inşaat işinin rəhbəri olan memarların rolu getdikcə artmağa başladı. Əməyin sosial təşkilində dəyişikliklər baş verdi.

Orta əsr Azərbaycanda məişət təyinatlı şüşə qablara, estetik tələbatı ödəyən şüşə bəzəklərə böyük ehtiyac vardı. Təbriz və Xiyav şəhərləri ölkənin əsas şüşə məmulatı istehsalı mərkəzləri idi.

Mənbələrdə metal hasilatına dair məlumat cüzdür. Məlumdur ki, bu zaman Azərbaycanda mis məmulatının hazırlanması üçün zəruri olan xam metal Qafan və Naxçıvan bölgələrində hasil edilirdi. XIII əsrin əvvəllərində Şizdə qızıl, qurğuşun və civə yataqlarından da istifadə olunmuşdur. Bakıda neft və duz çıxarılırdı. Ehtimal etmək olar ki, Gəncədə müxtəlif silahların istehsalı Daşkəsənin metal filizi ehtiyatlarına əsaslanmışdır.

Bədii sənət sahəsində cildçi, xəttat, rəssam, həkkək, musiqiçi, katib ixtisasları xüsusilə qiymətləndirilməkdə idi. Bədii əlyazmaların tərtibatı işi mürəkkəb sahələrdən biri olmuşdur. Tərtibat işində xəttatlar, nəqqaşlar, cildçilər və zərquqlar iştirak edirdilər.

Sənətkarlar, xırda tacirlər ictimai mənafeələrinin müdafiə olunması üçün dini ictimai-siyasi təşkilatlar (əxi) və peşə təşkilatları (əsnaf, möhtərifə, monqol işğalı dövründə isə ozan) yaratmışdılar.

Əxi təşkilatları Azərbaycanın əksər şəhərlərində, Azərbaycana qonşu olan müsəlman Şərqi ölkələrində mövcud idi. Gəncə, Təbriz, Ərdəbil, Beyləqan və Bakıdakı gizli əxi təşkilatları haqqında yazılı və epiqrafik mənbələrdə məlumatlar vardır.

Əxilər şəhər əhalisinin aşağı təbəqələrini (sənətkarları, xırda tacirləri və b.) birləşdirən qardaşlıq təşkilatları idi. Bu təşkilatlar antifeodal səciyyə daşıyırdı və mürəkkəb daxili quruluşa malik idi. Bir şəhərin hüdudunda əxi təşkilatına əxi şeyxi başçılıq edirdi. Xırda əxi qruplarına, təşkilatlarına rəhbərlik edən şəxslər əxi şeyxinə tabe idi. Əxi təşkilatının subay üzvləri bu təşkilat sisteminin aşağı pilləsində olmuşlar. Əxi təşkilatına üzv olmaq istəyən şəxs dini-əxlaqi təmizlik baxımından sınaqdan keçməli idi. Bütün bu qaydalar əxi təşkilatının xüsusi nizamnaməsində - fütüvvənamədə öz əksini tapmışdı. Nizamnamə sənədinin əsas və mühüm maddələrindən birində deyilirdi ki, təşkilat üzvü olmaq istəyən şəxs qurşaq bağlamalıdır. Şəxs mənəvi sınaqların mürəkkəb məcmusuna tab gətirə bilirdisə, təşkilata qəbul edilirdi. Məkan və zamandan asılı olaraq təşkilatın yeni üzvlərini igid və yaxud cəmərd adlandırırdılar.

Əxilərin başlıca cəhəti qonaqpərvərliyə sitayiş idi. Əxiliyin insanpərvər ideyaları, yoxsullara, səyyahlara yardım etməyə olan səmimi meyil Nizamının "İsgəndərnamə"sində, ərəb səyyahı və alimi İbn Bətutənin (XIV əsr) qeydlərində xüsusi heyranlıqla qiymətləndirilmişdir. Əxi təşkilatlarının insanpərvərliyi aşkar ictimai istiqamətə malik idi. Onlar bir çox hallarda zülmkarlıq edən feodalları qətlə yetirirdilər.

Əxilər sənətkarlıq cəmiyyətlərinin (əsnaf, möhtərifə) təşkilat və ideya baxımından formalaşmasına böyük təsir göstərmişlər. Əsnaflar bütün ticarət-sənətkarlıq mərkəzlərində vardı. Sənətkarlar peşə prinsipi əsasında birləşmişdilər (hər peşənin öz təşkilatı var idi).

Qazan xanın islahatına baxmayaraq, monqol hakimiyyəti dövründə şəhərlərdəki sənətkarlıq təşkilatlarının hüquqları məhdudlaşdırılmışdı. Əvvəllər seçkili olan rəislər başçısı Elxanilər dövründə ali hökmdar tərəfindən təyin edilirdi. Məsələn, XIII əsrin 30-50-ci illərində Təbriz möhtərifəsinin başçısı vəzifəsinə monqol feodalı Munke Fulad təyin olunmuşdu. Hətta Qazan xanın hakimiyyəti dövründə xüsusən sənətkarlıq təşkilatlarında (ozanlarda) Elxani hökmdarlarının nəzarətçiləri fəaliyyət göstərirdilər. Bu nəzarətçilərin başlıca diqqət obyektii sənətkarlıq təşkilatlarının maliyyə işləri olmuşdur.

Monqol işğalı şəhər özünüidarəsi işində meydana gəlmiş təmayüllərin inkişafı prosesi üçün əngəllər yaratdı. Cəmiyyətdə mövcud olan bərişmaz ziddiyyətlər, feodal istismarının güclənməsi, XIV əsrin 30-cu illərində feodal çəkişmələrinin artması, şəhər əhalisinin amansız şəkildə qarət olunması və s. amillər şəhər zəhmətkeşlərini ictimai-siyasi, peşə təşkilatlarında birləşməyə məcbur etmişdi.

Ticarət. Ticarət yolları. Pul dövriyyəsi. XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın monqollar tərəfindən işğalı kənd təsərrüfatı və sənətkarlıqda olduğu kimi, ticarətə də ağır zərbə vurdu. XI-XII əsrlərdə mövcud olmuş bir sıra şəhərlər, yaşayış məntəqələri, sənətkarlıq, ticarət mərkəzlərinin əksəriyyəti dağıdıldı və bir hissəsi tənəzzül etdi. Təsərrüfat pozğunluğu yalnız daxili bazarın deyil, həmçinin xarici bazarın da tənəzzülünə səbəb oldu.

XIV əsrin əvvəllərində ölkənin iqtisadiyyatı yenidən dirçəlməyə başladı. Toxuculuq, ipəkçilik, xalçaçılıq, zərgərlik, metalışləmə, şüşə və saxsı qablar istehsalı, çəkməçilik, xəz məmulatı istehsalı və başqa sənət sahələri getdikcə canlanırdı. Azərbaycanın iqtisadi mərkəzlərində əsas əmtəə aşağıdakılar idi: xam ipək, pambıq, taxıl, ipək, yun və pambıq parçalar, kətan parça, pambıqdan toxunmuş parça məmulatı, dəvə yunundan hazırlanmış parça və yun bürüncəklər, çuxa, çalma, xalça, tabaq, kasa, kuzə, daraq, çəkmə, çul, musiqi alətləri, dəri məmulatı, keçə, mis qablar, saxsı və ağac məmulatı, zinət əşyaları və s. Zəkəriyyə Qəzvini məlumat verirdi ki, Gəncə ipəyi öz qəşəngliyi və zərifliyinə görə fərqlənirdi. Bu zaman Şamaxı və Bərdə ipəyi şöhrət tapmışdı. Azərbaycan şəhərlərindən Şamaxı, Gəncə, Bərdə, Qəbələ ipəkçilikdə, Bakı neft və duz istehsalında, Beyləqan şirniyyat (natif) və duluşçuluqda, Təbriz, Şirvan, Xursan xalçaçılıqda, Şəmkir dəri istehsalında mühüm yer tuturdu. Ərdəbildə zolaqlı və alabəzək parçalar, Bərzənddə isə xüsusi örtüklər hazırlanırdı. Xoyda hazırlanan parça şəhərin adı ilə "Əl-siyab əl-Xü-veyyə" adlanırdı. "Mücmə əl-büldan"ın verdiyi məlumata görə, Təbrizdə xitai, atlaz və başqa parçalar toxunurdu; onları Şərq və Qərbi ölkələrinə aparırdılar. Azərbaycanda olmuş venesiyalı səyyah Marko Polo yazırdı: "Təbriz böyük şəhərdir... Burada əhali ticarət və sənətkarlıqla məşğul olur; çox qiymətli zərli ipək parçalar toxunur... Buraya Hindistandan, Bağdaddan, Məsuldan... mallar gətirilir; xarici mallar almaq məqsədilə latın tacirləri də gəlirlər. Şəhərdə daşqas boldur. Təbrizə gələn tacirlər böyük mənfəət əldə edirlər".

Mənbələrdə Bərdə ipəyinin böyük bir hissəsinin Farsa və Xuzistana ixrac edildiyi qeyd olunur. Şirvandan, xüsusilə Bakıdan başqa şəhərlərə və qonşu ölkələrə dəri tuluqlarda neft ixrac edilirdi. Azərbaycanda yetişdirilən taxıl, pambıq, çəltik (düyü), qarğıdalı (peyğəmbəri), paxla, qoz, fındıq, şabalıd, mövüc, kişmiş,

zəfəran, duzlanmış və qurudulmuş balıq (şahmayı), nar, armud, kahı, heyva, şaftalı, əncir, ərik, yemiş, sumax, üzüm, narınc, tut, badam və s. meyvələr qonşu ölkələrə ixrac edilirdi.

Təbriz, Ərdəbil, Naxçıvan, Gəncə, Bakı, Beyləqan, Marağa, Şəmkir şəhərlərində iri bazarlar mövcud idi. Böyük şəhərlərdə, adətən, bir neçə məhəllə bazarı da olurdu. Əsas bazar şəhərin mərkəzi hissəsində yerləşirdi. Bazarlarda, adətən, misgərlərin, dəmirçilərin, dulusçuların, zərgərlərin, bəzzazların, meyvəsatanların ayrıca ticarət guşələri olurdu. Yaxın Şərqi başqa ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da bazarlar örtülü idi və hasara alınmışdı.

Karvan ticarətinin genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq şəhərlərdə və ticarət yolları üzərində xeyli karvansara tikilmişdi. Bu dövrdə tikilmiş ticarət obyektlərindən Təbrizdəki Zübeydə karvansarasını, Culfa, Salyan (XIV əsr), Bakı (İçərişəhər), Buxara, Multanı və Qaradağda mövcud olmuş karvansaralar göstərilə bilər. Ticarət yolları kənarında karvanları qaçaq və quldurların basqınından qorumaq üçün karvansalar adlanan xüsusi keşikçi dəstələri qoyulurdu.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan Çin, Hindistan, İran, İraq, Misir, Ermənistan, Gürcüstan, Dağıstan, Rusiya və Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqələri saxlayırdı. Azərbaycan xarici ölkələrə xam ipək, yun və pambıq, neft, duz, qızılı boya, zəfəran, ədviyyat, şabalıd, düyü, zoğal, badam, müxtəlif növdən olan zərif parçalar, xalça, mis, ağac və saxsı məmulatı ixrac edirdi. Mənbələrdə qeyd edilir ki, İtaliya və Fransaya xeyli miqdarda Şirvan ipəyi aparılırdı. Xarici ölkələrdən Azərbaycana nəfis ipək və zəri, pambıq parçalar, fil sümüyü, metal məmulatı, boya, ədviyyat, dərman, mal-qara, xəz və s. idxal edilirdi. Marko Polo məlumat verirdi ki, Hindistandan, Bağdaddan və Mosuldan Təbrizə xeyli əmtəə gətirilirdi. Qərb ölkələri ilə olan ticarətdə venesiyalı və genuyalı tacirlər mühüm rol oynayırdılar. XIV əsrin sonlarında Genuya tacirləri Təbrizdə, Şamaxıda və Bakıda olmuşlar. Bu dövrdə Azərbaycan Avropa tacirlərinin diqqətini cəlb edirdi. Onlar ipək almaq üçün burada xammal mənbəyi və bazar axtarırdılar. Genuya və Venesiya tacirləri Xəzər dənizində də ticarət donanması saxlayırdılar. Onlar Xəzər dənizi sahillərində yerləşmiş şəhərlərdə öz nümayəndəliklərini yaratmışdılar.

Bakıda, Naxçıvanda, Beyləqanda, Şamaxıda, Gəncədə aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində İranın Rey, Kaşan, Sultanabad şəhərlərində istehsal olunmuş saxsı qab qalıqları aşkara çıxarılmışdır. Azərbaycanın müxtəlif yerlərindən (Bakı, Gəncə, Şamaxı, Beyləqan, Gülistan qalası, Qaleyi-Buğurd, Naxçıvan, Qəbələ, Bəndovan, Qırxcıraq və s.) Çində hazırlanmış yüksək keyfiyyətli saxsı qablar da tapılmışdır. Bu qablar XII-XIII əsrlərdə Orta Asiya və İran, yaxud Hind okeanı, Fars körfəzi və Bağdad yolu ilə Azərbaycana gətirilmişdir. Bu dövrdə Azərbaycana

Çində istehsal olunmuş başqa məmulat da (xam ipək, ipək parçalar, zərlə toxunmuş dibai, saxsı qablar və s.) idxal edilirdi. XIV əsrdə Dağıstanda (Kubaçi) hazırlanmış bürünc çiraqların Bakıda tapılması Azərbaycan şəhərlərinin bu ölkə ilə iqtisadi əlaqə saxladığını göstərir. Azərbaycan şəhərləri ilə Orta Asiya şəhərləri arasında da əmtəə mübadiləsi mövcud idi.

XIII-XIV əsrlərdə Hülakular dövlətinin əhatə etdiyi ərazidən keçən ticarət yollarının bir sıra mühüm qolları (şahralı) Azərbaycan ərazisindən keçirdi. Əsas şimal yolu Təbrizdən və Mərənddən keçərək Araz çayı sahillərinə qədər çatırdı. Başqa bir yol Sultaniyyə, Zəncan, Kağəzkonan (Xunəc), Miyanə, Ucan, Təbriz, Sərab, Ərdəbil, Biləsuvar, Mahmudabad, Bakı, Şamaxı və Dərbəndədək uzanırdı. Həmin baş yolun bir qolu Araz çayının kənarındakı Bəcərəvana, Beyləqana, Ləmbərana, Bərdəyə, Gəncəyə, Şəmkirə, sonra isə Tiflisə doğru yönəlirdi. Baş yolun ikinci qolu isə Bərdədən Dərbəndə, oradan şimala, sonra isə Kırma doğru gedirdi. Baş qərb yolu Təbrizdən başlayıb Mərəndə, Xoya, Naxçıvana, Dəbilə (Dvinə), oradan isə Ərcişə, Ahlata, Malazgirdə, Ərzuruma, Ərzincana, Sivasa, Trabzona, Qara dəniz sahillərinə doğru uzanırdı. Cənubla şərqə əlaqələndirən başqa bir yol Təbrizdən başlayıb, Sərab və Ərdəbildən keçir, Xəzər dənizi sahillərinə, Talışa istiqamətlenirdi. Təbrizdən Əhərə, Bəcərəvana və Arrana doğru ayrıca bir yol istiqamət alırdı.

Azərbaycanın cənub əyalətlərindən keçən ticarət yolları əsasən iki məntəqədən - Həmədandan və Sultaniyyədən başlanırdı. Həmədandan başlanan yol Zəncana çatdıqda Tarom və Miyanə yolları adlanan iki qola parçalanırdı. Zəncandan Taroma gedən yolun bir qolu Xalxal və Ərdəbilə, digəri isə Səfidrud vadisinə, sonra isə Səfidrud sahili ilə Gilana və Ənzəliyə gedirdi. Ənzəli ilə Bakını İ dəniz yolu da birləşdirirdi.

Zəncandan Miyanəyə gedən yol üç qola haçalanırdı: 1) Şimal yolu: Ərdəbil, Muğan, Beyləqan, Bakı, Dərbənd (Bab ül-Əbvab); 2) Şimal-qərb yolu: Ucan, Urmiya gölünün şimalından keçərək Ermənistana, Qara dəniz sahilinə və Kiçik Asiyaya gedən yol; 3) Qərb yolu: Marağa, Urmiya gölünün cənubu - Ravənduz, Mosul, Hələb, Qara dəniz sahillərinə qədər uzanırdı. Volqa yolu Astara vasitəsilə Təbrizlə əlaqədər idi. Karvan Təbriz-Trabzon yolunu təxminən otuz gün müddətinə qət edirdi. Bakı Şamaxı ilə tranzit ticarətdə Xəzər dənizində ən yaxşı liman hesab olunurdu.

Çin və Hindistandan gələn ticarət yolu Orta Asiya və İrandan keçərək Azərbaycana çatır, Xəzər dənizi sahili boyunca şimala doğru yönəlir, Qara dəniz sahillərindəkə uzanırdı. Çin və Hindistandan Orta Asiyaya, Xəzər dənizi vasitəsilə Azərbaycana ticarət yolu vardı. Gətirilmiş mallar Kür və Rion çayları vasitəsilə

Qara dəniz sahillərinə çatdırılırdı. Başqa birbaşa yol - Araz sahili boyunca keçərək Ermənistana, Suriyaya (Şam) və Beyn əl-Nəhreynə gedən qədim yol hələ də öz əhəmiyyətini itirməmişdi. Şimaldan Həştərxan vasitəsilə Qızıl Ordanın ərazisinə, Çinə istiqamətlanmış xüsusi karvan yolu da mövcud idi.

Çini Orta Asiya vasitəsilə Yaxın Şərq, Qara dəniz, Xəzər dənizi və Aralıq dənizi ilə birləşdirən karvan yolu qədimdən İpək yolu adı ilə məşhur olmuşdur. Bu yolun əhəmiyyəti yalnız beynəlxalq ticarətlə məhdudlaşmırdı. Asiyanı Avropa ilə əlaqələndirən İpək yolu müxtəlif xalqların siyasi-diplomatik və mədəni münasibətlərinin inkişafında müstəsna rol oynamışdır. Azərbaycan bu yolda Şərqlə Qərb arasında sanki körpü idi.

XIII əsrin 30-cu illərindən etibarən "gümüş böhranı" tədricən aradan qalxdı, Azərbaycanda yenidən gümüş sikkələr zərb edilməyə başlandı. Gümüş pul sistemi bərpa edildi. Qızıl pula nisbətən gümüş pul daha çox buraxılırdı. Ən yüksək pul vahidi tümən, qızıl və gümüş balıq hesab olunurdu. Dinar, fəls, gümüş dirhəm daha az dəyərə malik idi. XIII əsrin ikinci yarısında dövriyyədə yalnız qızıl tümən və qızıl balıq qalmışdı. Bu dövrdə gümüş dinar da buraxılmağa başlanmışdı. Azərbaycanın pul dövriyyəsində xarici ölkələrin qızıl sikkələrindən də istifadə olunurdu. Elxani hökmdarı Əhməd in hakimiyyəti dövründə (1282-1284) sikkələrin dəyərini aşağı enməsi prosesi başlandı və bu proses XIII əsrin sonlarına doğru daha da gücləndi. Elxanilər dövləti maliyyə böhranına məruz qaldı və dövlətin xəzinəsi boşaldı. Bununla əlaqədar olaraq 1294-cü ildə Keyxatu xanın əmri ilə Təbrizdə kağız pulçao buraxılmasına başlanıldı. Çao daxili pul dövriyyəsi üçün nəzərdə tutulmuşdu. Keçirilmiş islahatın məqsədi dövriyyədə olan qızıl və gümüş pulları icbari yolla dövlət xəzinəsində cəmləşdirmək, onların xarici ölkələrə axınının qarşısını almaqdan ibarət idi. Əhali kağız pulu qəbul etməkdən imtina edirdi. Kağız pulların buraxılması yolu ilə böhranı aradan qaldırmaq təşəbbüsü baş tutmadı. Bu islahat dövlətin maliyyə vəziyyətini nəinki yaxşılaşdırdı, əksinə, onu daha da pisləşdirdi.

Qazan xan (1295-1304) bir sıra iqtisadi, sosial tədbirlər həyata keçirməyə, o cümlədən sikkə zərbi işini sabitləşdirməyə başladı və bütün Hülaku dövləti üçün vahid pul sistemi yaratdı. Sui-istifadə hallarına yol verməmək məqsədilə Qazan xan vahid sikkə nümunəsi müəyyən etdi. Sikkənin üzərində səciyyəvi hərfzlərlə icra olunmuş üç gizli hərf işarəsi qeyd olunurdu. Qazan xanın pul islahatı ticarət əməliyyatının genişlənməsinə yardım etdi.

Qazan xanın islahatı nəticəsində ticarət əməliyyatları normal pul hesabı ilə aparılmağa başlandı. Bu isə dövlətin ümumi mədaxilinin artmasına səbəb oldu. Ticarətin canlanması və pula olan tələbat yeni zərbxanaların açılmasını zəruri etdi.

Bu zaman Hülakular dövlətinin ərazisində 75 zərbcəxana var idi. Səlməs, Urmiyə və Sarayı-Mənsuriyyədə yeni zərbcəxanalar açıldı. Bərdə, Gəncə, Təbriz, Marağa, Naxçıvan, Beyləqan, Qazaniyyə (Şənbi-Qazan) zərbcəxanaları öz fəaliyyətlərini bərpa etdilər.

Ulucaytu xanın (1304-1316) hakimiyyəti dövründə vəziyyət yenidən dəyişdi. Müxtəlif tipli pullar buraxılır, sikkələrin çəkisi və dəyəri aşağı düşür, zərbcəxanaların sayı azalırdı. Sultan Əbu Səidin hakimiyyəti illərində (1316-1335) pulun yüksək əyarlığı nisbətən saxlanılırdı, lakin sikkənin çəkisi tədricən və ardıcıl şəkildə aşağı enirdi. Bununla əlaqədar olaraq sikkələrin alıcılıq qabiliyyəti və real dəyəri nisbətən aşağı düşmüşdü.

Şəhərlər. Monqol qoşunlarının başlıca hücum obyektləri şəhərlər olmuşdur. Təbriz şəhəri, digər iri ticarət-sənətkarlıq mərkəzlərinin bir qismi külli miqdarda qiymətli məhsulu düşmənlərə güzəşt etməklə talan və qarətlərdən xilas ola bilmişdi. İri məskənlərin tarmar edilməsi, əhalinin kütləvi şəkildə məhv olunması strategiyasını həyata keçirən monqol işğalçıları Ərdəbil, Beyləqan, Gəncə, Marağa, Naxçıvan, Şamaxı, Xoy, Səlməs, Sərab, Şəmkir, Bərdə və Ucan şəhərlərini dağıntılara məruz qoydular. Yalnız Ərdəbil və bəzi şəhərlərdəki əhalinin bir qismi ölümdən qurtara bilmişdi. 1231-ci ildə monqolların ikinci yürüşü zamanı Gəncə şəhəri tamamilə dağıdıldı. Şəhər 4 il ərzində əhalisi olmayan viran edilmiş məntəqə kimi qalmışdı. XIII əsrin 20-ci illərində Xarəzm sultanı Cəlaləddinin divan başçısı olmuş Şərif əl-Mülkün Beyləqanda və Ərdəbildə həyata keçirdiyi bərpa tədbirləri də ölkədə hökm sürən siyasi sabıtsızlığı, ümitsizlik şəraitini, şəhər iqtisadiyyatının ümumi tənəzzül meylini aradan qaldırmadı.

1257-ci ildə Hülaku xan 3 ay çəkmiş mühasirədən sonra Beyləqan şəhərinin qala divarlarını darmadağın etməyə müvəffəq oldu və şəhəri ələ keçirdi. Beyləqan dəhşətli dağıntılara, talan və qarətlərə məruz qalaraq tənəzzül etdi.

Monqol işğal dövründə tətbiq edilmiş soyğunçu vergi siyasəti, Qızıl Orda xanlarının XIII əsrin 60-cı illərindən başlamış yürüşləri Azərbaycanı şəhər həyatına mənfi təsir göstərmiş əsas amillər idi. Hülakular dövlətinin paytaxtına çevrilmiş Təbriz istisna olunmaqla bütün şəhərlərin əhalisi bir neçə dəfə azalmışdı. Şəhərlərin kəndlərə çevrilməsi təmayülü güclənmişdi. Beyləqan, Kağəzkonan, Şiz, Bərzənd, Ucan, Şəmkir, Uşnu, Bəcirəvan və s. yaşayış məntəqələri artıq sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri deyildi.

Monqol işğalının ağır nəticələrinə baxmayaraq, şəhər iqtisadiyyatı əsaslı iflasa uğramadı. Təbriz, Bakı və s. şəhərlər monqol qoşunlarının dağıdıcı yürüşlərinə məruz qalmamışdı. Yeni məkanda yeni dövlət qurmuş Elxanilər Hülaku xandan (1256-1265) başlayaraq saray, mədrəsə, rəsədxana, şəhər və

şəhəratrafi yaşayış məntəqələrini inşa etməyə meyil göstərirdilər. 1290-cı ildə Təbrizin ətrafında Arquniyyə adlanan böyük bir şəhərin əsası qoyuldu. Qazan xanın hakimiyyəti dövründə bu şəhər Şənbi-Qazan adlandırılmağa başlandı və xeyli inkişaf etdi. Arqun xanın hakimiyyəti illərində qala divarlarının uzunluğu 12 min addımdan (təqribən 11,5 km) ibarət olan Sultaniyyə şəhərinin əsası qoyuldu. XIII əsrin sonlarına yaxın Təbriz şəhəri Yaxın və Orta Şərqi ən iri mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi.

Qazan xanın islahatlarından sonra şəhər həyatının canlanması, iqtisadiyyatın müəyyən dirçəlişi müşahidə edilirdi. XIII əsrin birinci yarısında Marağa, Naxçıvan, Ucan, Urmiya, Xoy, Səlmas, Sərab və Uşnu şəhərləri əsrin əvvəllərindəki inkişaf səviyyəsini xeyli ötmüşdü. Məsələn, Urmiyanın qala divarlarının uzunluğu 10 min addım (9,5 km), Səlmanın qala divarlarının uzunluğu isə 8 min addım (7,7 km) olmuşdur. Bu faktlara əsasən iddia etmək olar ki, həmin şəhərlərdən hər birinin 10 minlərlə əhalisi vardı. XIV əsrin əvvəllərində Təbrizin qala divarlarının uzunluğu 25 min addım (24 km), şəhərin ümumi sahəsi isə 36006 hektar idi. Ehtimal edilə bilər ki, bu dövrdə Təbrizin əhalisi 1 milyona yaxın olmuşdur. Avropa səyyahlarından biri - rahib Jurden de Severak XIV əsrin əvvəllərində Azərbaycanda olmuş və öz qeydlərində göstərmişdir ki, o, "burada Təbriz adlanan böyük şəhərə təsadüf etmişdir. Şəhərdə 200 min ev mövcud idi". Yalnız Təbrizin yanında olan Rəbi-Rəşididə (əsası Fəzlullah Rəşidəddin tərəfindən qoyulmuşdur) 30 min ev vardı. Burada 24 karvansara, 1500 dükən, üçmərtəbəli karvansaralar, məscid, bazar, hamam, zərbxana, 7 min tələbəsi və 4500 müəllimi olan tədris müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi. Lakin Rəbi-Rəşidinin çiçəklənməsi uzun çəkmədi. 1318-ci ildə baş vəzir Fəzlullah Rəşidəddin edam edildikdən bir müddət sonra qəzəblənmiş kütlə 1336-cı ildə şəhərciyə talan və viran etdi. Beləliklə, Rəbi-Rəşidi süqut etdi.

1321-ci ildə Təbrizə gəlmiş italyalı Odorik Perdenon belə yazır: "Təbriz şahənə şəhərdir. Ticarət baxımından dünyada Təbrizdən yaxşı şəhər yoxdur. Çünki yer üzündə elə mal tapılmaz ki, Təbriz anbarlarında həmin maldan olmasın. Şəhərin yerləşdiyi mövqe də çox yaxşıdır. Ona görə ki, dünyanın hər yerindən adamlar ticarət üçün oraya gəlirlər. Təbrizdə yaşayan xristianlar mənə dedilər ki, şahın bu şəhərdən əldə etdiyi gəlir Fransa kralının Fransadan əldə etdiyi gəlirdən çoxdur".

Qazan xan Kürün mənsəbində, Xəzər dənizi sahilində Mahmudabad şəhərinin əsasını qoydu. Bu şəhər sonralar inkişaf etdi.

Azərbaycanda iri və orta şəhərlərin əhalisi əsasən sənətkarlardan və tacirlərdən ibarət idi. Lakin şəhərlərdə sinfi simasını itirmiş zümrələr və kəndlilər də məskunlaşdılar.

Şəhərlər yarınmaqrar səciyyə daşısalar da, sənətkarlıqda və ticarətdə apancı mövqeyə malik olmuşdur. Təbriz şəhərində toplanan tamğa vergisi Elxanilərin Cənubi Azərbaycan vilayətlərindən götürdüğü gəlirin ümumi məbləğinin 50 faizini təşkil edirdi.

Xalq hərəkatı. Azərbaycanda Hülakular dövlətinin təsisindən sonra xalq kütlələrinin vəziyyəti Elxanilərin həyata keçirdikləri torpaq və vergi siyasəti nəticəsində daha da ağırlaşdı. Feodal rentasının və vergilərin son dərəcə artması, istismarçı sinfin zülmü ölkədə sinfi mübarizəni alovlandırdı. Sinfi mübarizənin şikayətlər, xahişnamələrlə hakim sinfə müraciət etmək, təsərrüfatdan baş götürüb getmək və s. üsulları ilə yanaşı, xalq kütlələrinin silahlı üsyanı və qaçaq hərəkatı kimi daha fəal formaları da geniş yayıldı. Kəndlilərin, şəhər əhalisinin öz yerlərini, təsərrüfatını tərkdib kütləvi surətdə qaçmaları prosesinin qarşısını almaq üçün ilk monqol hökmdarlarının göstərdiyi cəhdlər nəticəsiz qalırdı. Qaçqınlar çox zaman silahlı dəstələr halında birləşib mübarizə aparırdılar. Yerli əhali tərəfindən müdafiə olunan belə dəstələr vaxtaşırı monqol feodalları və dövlət məmurları üzərinə hücumə keçib onların malikanələrini dağıdırdı, karvanları qarət edirdilər. Tarixçi Rəşidəddin bu cür qaçqınları "quldur", "yolkəsən" və s. adlandırsa da, onların yalnız feodal sinfinə qarşı mübarizə apardıqlarını və yoxsullara toxunmadıqlarını etiraf etməyə məcbur olmuşdur.

XIII əsrin 60-cı illərində Gürcüstan və Azərbaycanda monqollar əleyhinə üsyan qalxdı. Yerli feodalların başçılıq etdiyi həmin üsyan Hülaku xan tərəfindən göndərilmiş hərbi hissələrin köməyi ilə yatırıldı. Bu zaman Qarabağın dağlıq ərazisi tarmar edildi və Xaçın hökmdarı Həsən Cəlal itaətə cəlb olundu.

1275-ci ildə monqol hökmdarı Abaqa xan (1265-1282) Arranda ova çıxdığı vaxt silahlı üsyançı dəstələr onun üzərinə hücum etdilər. Monqol süvariləri ilə vuruşmada üsyançılar məğlub edilsələr də, bu hadisə Abaqa xanı çox qorxutdu və o, ümumi üsyan baş verəcəyindən çəkinərək ətraf ərazilərdən qoşun hissələrini Arrana gətirdi. 1301-ci ildə isə Qazan xan Şirvanın dağlıq hissələrində qalxmış xalq hərəkatını yatırmaq məqsədilə hərbi əməliyyat aparmalı oldu. Onun əmrinə əsasən qiyamçıları təqib etmək və karvan yollarını qorumaq məqsədilə xüsusi dəstələr təşkil olundu. Bu dəstələrdə bütün vergilərdən azad olunmuş döyüşçülər (tərxan) qulluq edirdilər.

Azərbaycan şəhərlərində sənətkarlar arasında yaranmış usta şagird birlikləri də monqollara qarşı mübarizə aparırdı.

1338-ci ildə Çobani feodallarının siyasi meydana çıxmaları ilə əlaqədar yerli əhali onların simasında yeni zülmkarlara qarşı mübarizə aparmalı oldu. Yerli oturaq təsərrüfatı aradan götürməyə cəhd göstərən Çobani feodalları əhalini amansızcasına

istismar edirdilər. İlk günlərdən başlayaraq Azərbaycanda qarətçiliklə məşğul olan Çobani feodalları çox keçmədən ölkəni tamamilə viran qoydular, məhsuldar qüvvələri məhv etdilər, əkin sahələrinə yararlı vəziyyətə saldılar.

Həmdullah Qəzvini əvvəllər öz gözəlliyi ilə məşhur olan yerlərin indi yararlı hala düşdüyünü, qurda, tülküyə məskən, bayquşa yuva olduğunu yazır. Çobani feodallarının özbaşınalığı, xüsusilə Həsən Çobaninin öldürülməsindən sonra hakimiyyəti ələ almağa cəhd göstərən Əşrəf Çobaninin qəddarlığı məzlum xalq kütlələrinin feodallara qarşı mübarizəsinə təkan verdi. Üsyanın əsas səbəbi Çobani feodallarının zülmü və qarətçiliyi idi. Onların növbəti özbaşınalığına dözməyən əhali silaha sarılaraq şəhərdəki Çobani əmirilərini və yaxın qohumlarını əsir etdi. Təbrizə daxil olan bütün yollarda xəndəkləri qazıb onları su ilə doldurdu. Ağaclar kökündən çıxarılarək küçələrə atıldı, səngərlər yaradıldı. Şəhərdəki Çobani əmirilərini bir çoxu öldürüldü. Məlik Əşrəf Çobani bu zaman şəhərdə yox idi. Təbrizə qayıtmaq istəyən Məlik Əşrəfi əhali şəhərə buraxmadı. Məlik Əşrəf əsir alınmış əmirilərini, onların qohumlarının azadlığa buraxılmasını tələb etdi, lakin bu tələb qəbul olunmadı. Tərəflər arasında qanlı vuruşma baş verdi. Təbrizlilər qəhrəmanlıqla döyüşsələr də, təlim görmüş nizami qoşuna qarşı axıradək müqavimət göstərə bilmədilər və geri çəkildilər. Üsyançılardan çoxlu ölən və yaralanan oldu. Sağ qalanlar isə şəhəri tərk edib qaçdılar.

Azərbaycan tarixçisi Əbubəkr Əhərinin məlumatına görə, Azərbaycanda "zölm, bahalıq və vəba" kimi üç şey bolluq təşkil edirdi. 1347-ci ildə Əşrəfin zölmünə tab gətirməyən yerli əhali vətəni tərk edərək Gürcüstana, Ruma, Şama, Bağdada və digər yerlərə getməli oldu.

Azərbaycan 1357-ci ilə qədər Çobani Əşrəfin zölmü altında qaldı. Öz qüvvələri ilə Çobani feodallarına qalib gəlməyin mümkün olmadığını gören Azərbaycan əhalisi və bir sıra yerli feodallar Qazi Məhiyəddin Bərdəyinin və Şirvanşah Kavusun başçılığı ilə Qızıl Orda hökmdarı Canı bəyi Azərbaycana dəvət etdilər. Azərbaycanı öz nüfuz dairəsinə salmağa çalışan Qızıl Orda xanı Təbrizə gəldi və Məlik Əşrəfi ələ keçirdi. Canı bəyin Əşrəfi öldürmək istəməməsi xalq kütlələrinin etirazına səbəb oldu. Məlik Əşrəf edam edilmək üçün meydana gətirilərkən şəhər əhalisi onu cəlladların əlindən aldı, başına kül-torpaq ataraq atdan çəkib yerə saldı və nəhayət o, xəncərlə qətlə yetirildi.

III FƏSİL

XV ƏSR AZƏRBAYCAN DÖVLƏTLƏRİ

XIV əsrin sonu - XV əsrin əvvəllərində Azərbaycanın siyasi vəziyyəti.

Bəhs etdiyimiz dövrdə Cənubi Qafqaz, Yaxın və Orta Şərqi siyasi vəziyyətində bir sıra mühüm amillər əsaslı rol oynadı. Bunlardan ən başlıcası Azərbaycanın və qonşu ölkələrin Teymurun dağıdıcı basqınlarına məruz qalması idi.

Bu zaman Azərbaycanın şimalında Şirvanşahlar dövləti I İbrahim (1382-1417) hakimiyyəti altında müəyyən iqtisadi-siyasi tərəqqiyə nail olmağa başladı. I İbrahim ağıllı və təmkinli siyasəti nəticəsində Şirvan Azərbaycanın digər hissələrindən fərqli olaraq öz istiqlaliyyətini itirmədi, xarici işğalçıların zülmünə məruz qalmadı. Böyük siyasi nüfuz qazanmış I İbrahim eyni zamanda Orlat sülaləsindən olan Şəki hakimi Seydi Əlinin oğlu Seydi Əhməd Teymurla barışdırıb Şəki torpaqlarını işğalçıların basqınından xilas etdi. Gürcü çarı Georginin də Teymurla sülh müqaviləsi bağlamasında şirvanşahın müsbət rolu özünü göstərdi. Təbii ki, Teymurun vassallarına çevrilmiş Şirvan şahı və Şəki hakimi öz qonşuları ilə Teymurun 1402-ci ildə Osmanlı sultanı I Bayazidə qarşı yürüşündə iştirak etmədilər. Məhz bu yolla onlar öz daxili müstəqilliklərini qoruya bildilər.

Azərbaycanın zəngin təbii sərvətləri və münbit torpaqları əzəldən Qızıl Orda xanlarının da diqqətini cəlb etmişdi. Qızıl Orda xanları Elxanilər dövlətinə qarşı Azərbaycan uğrunda uzun-uzadı mübarizədə nəticə etibarilə müvəffəqiyyət əldə edə bilmədilər. Onların Dərbənddən cənuba tərəf basqınları ölkəyə böyük zərər yetirdisə də, bu hücumlar Elxanilər tərəfindən dəf edildi. Toxtamışın da ölkəni ələ keçirmək cəhdləri Teymurun və Şirvanşahların müqavimətinə rast gələrək boşa çıxdı.

Azərbaycanın cənub (Kürdən cənuba) hissəsi Cəlairilər dövlətinin tərkibinə daxil idi. XIV əsrin son rübündə köçəri tayfaların nüfuzu artdı və siyasi hakimiyyət onların əlinə keçdi. Son Cəlairi sultanı Əhməd (1382-1410) hakimiyyət uğrunda çətin mübarizədə qardaşlarına qalib gəldi. O, Müzəffəri sülaləsinin nümayəndəsi olan Şahsücanı (1364-1384) Sultaniyyədən qova bildi və Cəlairilər dövlətinin ərazisini qısa müddət ərzində bərpa etdi.

Əhməd daxili çəkişmələrlə məşğul olduğu zaman Mavərnəhərdə Teymurun güclü dövləti yarandı. Köçəri əmirlərin və feodal əyanlarının mənafeyini güdən Əmir Teymur geniş miqyaslı işğallara başladı. O, qısa bir zamanda daxili ziddiyyətlərdən zəifləmiş qonşu dövlətləri məğlub edərək, 1385-ci ildə Cəlairilər dövlətinin hüdudlarına çatdı.

Beləliklə, daxili düşmənləri yenicə aradan qaldırmış Sultan Əhməd onun dövlətinin müstəqilliyinə ciddi təhlükə törədən güclü və müdhiş bir düşmənlə üz-üzə gəldi. Sultan Əhməd Teymurun hücumuna dözmədi və Bağdada qaçdı.

Azərbaycanın cənub hissəsi Cəlairi hökmdarının əmiri olan Qaraqoyunlu Qara Məhəmmədin qoşunları tərəfindən zəbt edildi.

Azərbaycan uğrunda Teymurla Toxtamış arasında gedən mübarizə Teymurların xeyrinə qurtardı. Teymur 1395-ci ildə Dərbənddən şimala keçərək Qızıl Orda xanının torpaqlarına soxuldu. Bu yürüşdə Şirvanşah I İbrahim də iştirak edirdi. Teymurun qoşunları Həştərxan və Saray şəhərlərini viran etdilər (1395). Beləliklə, Azərbaycan Qızıl Orda xanlarının basqınlarından xilas oldu və qısa müddətə Teymurun əsarəti altına düşdü.

Şirvandan fərqli olaraq Azərbaycanın Kürdən cənuba doğru hissəsi Teymurların yürüşləri zamanı böyük qırğına, dağıntı və qarətlərə məruz qaldı. Yerli feodalların bir hissəsinin əmlak və torpaqları əllərindən alındı, kəndlilər üzərinə ağır vergilər qoyuldu. Məhsuldar qüvvələrə ağır təsir edən bütün bu amillər ölkənin iqtisadi tənəzzülünə səbəb oldu.

Azərbaycanın cənub hissəsi Teymurun oğlu Miranşahın hakimiyyəti altına keçdi. Arasıkəsilməyən feodal müharibələri xalqın vəziyyətini daha da ağırlaşdırdı. Miranşah yerli əhaliyə zülm edir, azacıq şübhəyə düşən kimi günahsız adamları edam etdirir, yerli hakimlərə divan tutur, ölkəni amansızcasına viran qoyur, qiymətli maddi mədəniyyət abidələrini dağıdırdı. Miranşahın Bağdada, Sultan Əhmədin üzərinə uğursuz səfəri zamanı Təbriz əhalisi ona qarşı üsyana qalxdı, lakin Miranşah qayıtdı və qiyamçılara divan tutdu.

Şəki hakimi Seydi Əli Orlata qarşı qoşun göndərmiş Miranşah Şəki ərazisini viran etdi. Şəkililər Teymurlərə qarşı inadlı müqavimət göstərir, böyük qəhrəmanlıq nümayiş etdirirdilər. Əlincə qalasının müdafiəsi (1387-1401) xalqımızın azadlıq uğrunda mübarizəsinin mühüm səhifələrindəndir. 14 illik mühasirədən sonra qala müdafiəçilərinin köməyinə gəlmiş müttəfiq şəkili-gürcü dəstələri qalib gəldilər. Bu sübut etdi ki, Teymurun Azərbaycanda hakimiyyəti zəifləmiş, yerli feodallar ona tabe olmaqdan boyun qaçırmışlar.

Teymurun vəfatından (1405) sonra Cənubi Azərbaycanı Miranşahın oğlu Ömər idarə edirdi. Teymurun vəfatı onun imperiyasında sülalə ixtilaflarına, övladları arasında hakimiyyət uğrunda arasıkəsilməyən toqquşmalara zəmin yaratdı. Azərbaycan yeni müharibələr meydanına çevrildi. Əlverişli siyasi vəziyyətdən faydalanan yerli hakimlər xalq kütlələrinin yardımı ilə müstəqillik uğrunda mübarizəyə başladılar. Şirvanşah I İbrahim, Ərdəbil hakimi Bestam Cagir, Şəki hakimi Seydi Əhməd və Gəncə hakimi Əmir Qaraman Teymuri Ömərə qarşı qüvvələrini birləşdirdilər. Bunu bilən Ömər Kürü keçməkdən imtina etdi və geri qayıtdı.

Bundan sonra Azərbaycan müvəqqəti olaraq Miranşahın oğlu Əbubəkrin əlinə keçdi. Lakin xalqa zülm edən Əbubəkrə qarşı geniş qiyamlar başlandı və xarici işğala son qoyuldu.

Teymurilərin hakimiyyətinin zəifləməsindən faydalanan Sultan Əhməd 1406-cı ildə qayıdıb Təbrizi ələ keçirdi və Cəlairi dövlətini bərpa etdi. Lakin öz əmirləri ilə əhaliyə zülm edən Əhməd xalqın nifrətini qazandı. Buna görə təbrizlilər Əbubəkrə müraciət edib onu şəhərə dəvət etməyə məcbur oldular. Əhməd yenə Bağdada qaçdı. Əbubəkr də tezliklə Qaraqoyunlu Qara Yusif tərəfindən məğlubiyətə uğradıldı.

Beləliklə, həmin dövrdə Azərbaycan (Şirvan və Şəki istisna olmaqla) böyük itki və dağıntılara düşər oldu. Ölkənin cənub hissəsində kənd təsərrüfatı və şəhər həyatının inkişafı üçün əlverişli şərait yox idi.

Qaraqoyunlu dövlətinin yaranması və genişlənməsi. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu adlanan oğuz mənşəli tayfa birləşmələri XIII əsrdən etibarən Anadoluda yanmköçəri həyat sürürdülər. Qaraqoyunluların mərkəzi vilayəti Van gölünün şimalındakı Ərciş, Ağqoyunluların cəmləşdiyi bölgə isə Diyarbəkir idi. Hər iki tayfa birləşməsi "türkman" adlanan eyni etnik qrupa mənsub olub, ünsiyyət vasitələri Azərbaycan dilinin cənub ləhcəsi idi. Bu tayfa adlarının totem sayılan qoyunların rəngi ilə əlaqədar olduğu ehtimal edilir. Həmin tayfalara məxsus olan qoç heykəlləri şəklində məzar daşlarının zamanəməzədək çatdığı məlumdur.

Qaraqoyunluları və Ağqoyunluları təşkil edən tayfa və boyların bu əraziyə Orta Asiyadan gəlməsini Səlcuqların Yaxın Şərqə köçməsi ilə bağlayırlar. Lakin onların Azərbaycana və Qərbi İrana köçməsinə daha erkən dövrə (VIII-IX əsrlər) aid etməyə müəyyən əsasımız vardır. Ehtimal etmək olar ki, həmin etnik qruplar monqol işğalı dövründə Azərbaycan və İrandan qərbə doğru hərəkət etməyə məcbur olmuş, Kiçik Asiya, İraq və Suriyada məskunlaşmışdılar.

Qaraqoyunluları təşkil edən əsas tayfalar bunlardır: Baharlı, Sədli, Qaramanlı, Alpout, Duharlı, Çağırılı, Hacili, Ağacəri. Bu tayfalar arasında Baharlı və Sədli oymaqlarının siyasi rolu müstəsna olmuşdur. Sədli oymağının qədim vətəni Naxçıvan və Sürməli idi. Qaraqoyunlular XIV əsrin sonlarında Şərqi Anadoluda bəylik yaratmış və onun əsasını qoyan şəxs Bayram Xoca olmuşdur. Baharlı oymağının rəisi olmuş Bayram Xoca Cəlairi Sultan Üveysin Təbriz sarayında nüfuzlu əmirlərdən biri idi. Onun oğlu Qara Məhəmməd qızını Sultan Əhmədə verərək sülalə əlaqələrini möhkəmlətməmişdi. Qaraqoyunluların Azərbaycanda hakimiyyətinin möhkəmlənməsində Cəlairi əmirlərinin böyük rolu olmuşdur.

Teymurun ölümündən sonra Miranşah və onun böyük oğlu Əbubəkr zahirən Ömər hakimiyyətini qəbul etdilər. Lakin Ömər hakimiyyətinə qəsd olacağını düşündüyü üçün Sultaniyyəyə onun yanına gəlmiş Əbubəkri həbs etdirdi. Qala keşikçiləri ilə dil tapıb həbsdən azad olan Əbubəkr atası Miranşahla Xorasanda qoşun topladı. Şirvanşah I İbrahimə qarşı yürüş etmiş Ömər şəhərdə olmadığı üçün Əbubəkr Sultaniyyəni ələ keçirdi və maneəsiz Təbrizə daxil oldu.

Cənubi Azərbaycan Əbubəkr və Ömər arasında gedən qanlı toqquşmalar meydanına çevrilmişdi. Təbriz əldən-ələ keçir və şəhərin sakinləri qətl və qarətlərə məruz qalırdı. Lakin təbrizlilər işğalçılara qarşı mübarizədə böyük hünər və mətinlik göstərərək onları şəhərdən çıxmağa məcbur etdilər. Mənbələrdə Təbrizin müdafiəsinin təşkilində Qazi Qiyasəddin, Əbdül Möhsün Qəzvini, Şeyx Əxi Qəssab və Qazi İmadəddinin qeyrət və bacarığı xüsusi qeyd olunur.

Qaraqoyunlu tayfa ittifaqının başçısı Qara Yusif ilə Əbubəkr ilk dəfə 1406-cı il oktyabrın 14-də Naxçıvanın qərbində, Araz çayının sahilində toqquşdular. Qaraqoyunluların həmləsinə davam gətirməyən Teymurilər qaçmağa üz qoydular. Qara Yusif döyüş meydanından Naxçıvana gəldi. O, burada ikən Təbrizin adlı-sanlı rəislərindən olan Xacə Seyid Məhəmməd Keçəçi Qara Yusifin hüzuruna gəldi, şəhərin Əbubəkr tərəfindən qarət olunduğunu söylədi və onu Təbrizə gəlməyə təşviq etdi. Qara Yusif isə müvəqqəti olaraq şəhəri mühafizə etmək üçün darğa göndərdi və Sultaniyyəyə yürüş etdi. Əbubəkr şəhəri tərک etdi və Reyə qaçdı. Sultaniyyəyə girmiş Qaraqoyunlular şəhəri qarət etdilər, sonra isə əhalini Təbriz, Marağa və Ərdəbilə köçürdülər. Xorasan hakimi olan qardaşı Şahruxdan yardım alan Əbubəkr Azərbaycana ələ keçirmək üçün yeni təşəbbüs etdi. Bundan xəbər tutan Qara Yusif Təbriz ətrafında yerləşən Şənbi-Qazana gəldi. 1408-ci il aprelin 21-də Təbrizin cənubundakı Sədrud adlı yerdə 20 minlik Qaraqoyunlu qoşunu Teymurilərini darmadağın etdi. Miranşah öldürüldü, Əbubəkr isə qaçmağa müvəffəq oldu.

Qara Yusifin Əbubəkr üzərində ikinci qələbəsinin mühüm tarixi əhəmiyyəti vardır. Bundan sonra Azərbaycanda Teymurilərin ağalığına son qoyuldu, Teymurilər imperiyasının böyük bir hissəsi metropoliyadan ayrılmış və bu ərazidə Azərbaycan Qaraqoyunlu dövləti (1410-1467) yaranmışdı. Bu qələbədən sonra, 1409-cu il payızın başlanğıcında Qara Yusif Təbrizə daxil olmuş, Şəki hakimi Seydi Əhmədə qarşı qoşun göndərmişdi. Lakin Qaraqoyunlu sərkərdələri döyüşə yaxşı hazırlanmış Şəki hakiminin hərbi qüvvələrinə hücumə cəsarət etməmiş və Şirvanın bəzi yerlərini qarətlə kifayətlənərək geri qayıtmışlar. Qara Yusif öz siyasi məqsəd və fəaliyyətini Cənubi Azərbaycanla məhdudlaşdırmırdı. O, lap əvvəldən

Azərbaycanın şimal hissəsini də özünə tabe etmək istəyirdi. Şəki və Şirvana göndərilmiş Qaraqoyunlu qoşun dəstələrinin fəaliyyəti buna sübutdur.

1410-cu il avqustun 30-da Təbriz yaxınlığında, Əsəd qəsəbəsi kənarındakı döyüşdə keçmiş müttəfiqi Cəlairi Sultan Əhmədi məğlub etmiş Qara Yusif ona hakimiyyətin yeni sülaləyə keçməsinə qanuniləşdirən sənədlərə qol çəkirdi, Sultan Əhməd Qara Yusifin oğlu Pərbudağı öncədən oğulluğa götürmüşdü. Bu məsələni Sultan Əhmədə xətrilədən Qara Yusif Azərbaycanın Pərbudağa verilməsi haqqında yarlıq yazdırdı. 1411-ci ildə Qara Yusif Təbrizdə Azərbaycan əyanları və Qaraqoyunlu əmirlərinin məclisində Pərbudağı "sultan" elan etdi, lakin dövlət işlərini bütövlükdə öz əlində saxladı. Beləliklə, Azərbaycan Qaraqoyunlu dövləti yarandı. Azərbaycanın Kürdən cənubdakı ərazisi, Ermənistan, Anadolunun şərq vilayətləri və İraq-i Ərəb bu dövlətin daxilində idi.

Qaraqoyunlu dövlətinin ən güclü düşməni Xorasanda qərar tutmuş Teymuri hökmdarı Şahrux idi. 1419-cu ildə Qara Yusif böyük ticarət əhəmiyyəti olan Sultaniyyə və Qəzvini tutdu. Qaraqoyunluların şərqə irəliləməsi Şahruxu qəti tədbirlərə əl atmağa sövq etdi. O, 1420-ci ilin yayında 200 minlik qoşunla Azərbaycana tərəf hərəkət etdi. Lakin Qara Yusif də geniş hərbi hazırlıq görmüşdü: atlı qoşunla yanaşı burada ilk dəfə olaraq piyada döyüşçülər (Təbriz vilayətinin oturaq əhalisi, kəndlilər) ordu sıralarına cəlb edilmişdilər. Şahruxun Təbrizə göndərdiyi elçisinin Qara Yusif tərəfindən həbs edilməsi, Qara Yusifin döyüş məqsədilə paytaxtdan çıxması xəbəri Şahruxun ordusunda böyük həyəcan və tələş doğurmuşdu. Şahrux qüdrətli sərkərdə kimi geniş şöhrət tapmış Qara Yusifdən ehtiyat edirdi.

Qara Yusif yaxşı silahlanmış güclü qoşunu üçün baxış təşkil etmişdi. Teymuri tarixçiləri bu ordunun "günəşin zərrələri və buludun damlaları qədər saysız-hesabsız" olduğunu göstərirlər. Lakin əslində Qara Yusifin qoşununun sayı 50 mindən çox deyildi. Təbrizdən düşmən qarşısına çıxmış Qara Yusif yolda ikən ağır xəstələndi və qəflətən vəfat etdi.

Qara Yusifin ölümü Qaraqoyunlu ordugahında böyük qarışıqlığa və hərəmərəliyə səbəb oldu. Şahzadələrdən heç biri burada deyildi; Şahməhəmməd Bağdadda, İsgəndər Kərkükdə, İspənd Adilcəvazda, Cahanşah Sultaniyyədə, Əbu Səid isə Ərzincanda idi. Yaxınlaşan Teymuri qoşunundan vahiməyə düşmüş Qaraqoyunlu əmirləri ordugahdan qaçdılar. Bir dəstə adam Qaraqoyunlu padşahının cəsədi olan otağa girdi, buranı qarət etdi, cəsədin əynindən paltarını çıxardı, hətta onun qulaqlarındakı qızıl sırğaları da bıçaqla kəsib götürdü. Yalnız iki gündən sonra Qara Yusifin cəsədi Təbriz əyanları (Seyid Məhəmməd Keçəçi və başqaları) tərəfindən götürüldü, Təbrizə, buradan da Ərcişə - ata-babasının

məzarları yanına gətirildi və dəfn edildi. Təbriz əyanlarının Qara Yusifə qarşı belə münasibəti onu göstərir ki, oturaq şəhər əhalisi Qaraqoyunlu hökmdarını yabançı sülalənin nümayəndəsi kimi deyil, yerli Azərbaycan hökmdarı kimi qiymətləndirirdi.

Beləliklə, heç bir müqavimətə rast gəlməyən Şahrux Azərbaycanı zəbt etdi, lakin Qaraqoyunlu dövləti dağılmadı. Qala Yusifin böyük oğlu İsgəndər Şahruxa qarşı inadlı mübarizəyə başladı. Qaraqoyunlu tayfalarını öz ətrafına yığmış İsgəndər Ələşkert vadisində üç gün davam edən (30 iyul - 1 avqust 1421) qanlı döyüşdə Teymurilər tərəfindən məğlub olundu. Sayı 50 mindən çox olmayan Qaraqoyunlu qoşunları sayca 4-5 dəfə artıq olan Şahruxun hərbi qüvvələrinə qalib gələ bilməzdilər. Teymurilərin qoşununda Hindistandan gətirilmiş döyüş filləri də vardı. Ağqoyunlu əmiri Qara Osman da öz qoşunu ilə Şahruxun ordusuna qoşulmuşdu.

Şahrux Təbrizi tərk etdikdən sonra İsgəndər yenidən buraya gəldi və Qaraqoyunlu dövlətini bərpa etdi (1422-1429).

Şahrux Azərbaycana ikinci səfərini 100 minlik ordu ilə 1429-cu ilin yayında başladı. Qaraqoyunlu İsgəndərlə Şahrux arasında həmin ilin sentyabrın 17-də baş vermiş Səlməs vuruşması iki gün davam etdi. İsgəndərin qəhrəmanlıq göstərməsinə baxmayaraq, Şahruxun ehtiyat qüvvələri bu döyüşü də onun xeyrinə həll etdilər.

Şahrux Azərbaycanda Qaraqoyunluların hakimiyyətini aradan qaldırmağa qadir olmadığını anlamışdı. Buna görə də o, Qara Yusifin oğulları arasında gedən rəqabət və düşmənçilikdən istifadə etməyi münasib bildi. Şahrux İsgəndərə qarşı Qara Yusifin ən kiçik oğlu Əbu Səidə arxalanmağı qərara aldı. 1430-cu ildə Qarabağda qışlayan Şahrux yanına gəlmiş Əbu Səidi Azərbaycanın hakimi təyin etdi. Lakin Əbu Səid Azərbaycan taxtında ancaq 5-6 ay otura bildi. Azərbaycana gəlmiş İsgəndər Əbu Səidi ələ keçirib öldürdü və yenə hakimiyyəti öz əlinə aldı (1431-1435).

1434-cü ilin ortalarında İsgəndər Şirvan üzərinə qarətçi yürüş etdi. Şirvanşah I Xəlilullah sığındığı Mahmudabad qalasından Şahruxun yanına öz adamını göndərdi, ölkənin görünməmiş surətdə viran və qarət edildiyini ona xəbər verdi. Xəlilullah eyni zamanda Qara Osmandan da yardım istəmişdi. Ağqoyunlu bəyi dərhal böyük qoşunla Diyarbəkirdən hərəkət etdi və Ərzurumu mühasirəyə aldı.

Teymuri sülaləsi ilə qohum olan Xəlilullahın yardım istəməsi və Qaraqoyunlu şahzadələri arasında baş verən münaqişələr 1435-ci ildə Şahruxu Azərbaycana üçüncü dəfə yürüş etməyə həvəsləndirdi. Həmin ilin fevralında Reydə qışlayan Şahrux Vanda olan Cahanşahı öz yanına dəvət etdi. Cahanşahın qardaşı

İsgəndərə dəfələrlə itaətsizlik göstərdiyini Şahrux yaxşı bilirdi. 1436-cı ilin mayında Şahrux Qarabağı tərk etdi, Ucana gəldi və burada vassallığı qəbul etmək şərti ilə Azərbaycan hökmdarlığını Cahanşaha verdi.

1438-ci ilin baharında Cahanşah bəzi Qaraqoyunlu və Şirvan əmirləri ilə birlikdə Ərdəbildən Təbrizə hərəkət etdi. Onunla vuruşmaq üçün İsgəndər də Təbrizdən çıxdı və Sufiyani keçərək Həft Çeşməyə gəldi. Döyüşdən əvvəl Qaramanlı tayfa başçısı Piri bəyin Cahanşahın tərəfinə keçməsi İsgəndərin qələbəyə olan ümidini tamamilə qırdı və onun hər b meydanından qaçmasına səbəb oldu. Cahanşah İsgəndərin gizləndiyi Əlincə qalasını mühasirəyə aldı. Qalada İsgəndər oğlu Şahqubad tərəfindən qətlə yetirildi.

İsgəndərin ölümündən sonra Qaraqoyunlu taxtında onun qardaşı Cahanşah əyləşdi (1438-1467). Şahruxun ölümünə qədər Cahanşah özünü onun vassalı kimi qələmə verir və Şirvanşahla münasibətlərində düşmənçilikdən çəkinirdi. Cahanşahın əsas rəqibi Ağqoyunluların başçısı olan Uzun Həsən idi. Onunla mübarizə gedişində Qaraqoyunlular Şərqi Anadolunun böyük bir hissəsindən əl çəkməli oldular.

1440-cı ildə Cahanşahın Gürcüstana ilk yürüşündə Ərdəbil şeyxi İbrahim Şeyxşah və Səfəvi təriqətinin müridləri fəal iştirak etdilər. 1441 -ci ildə Cahanşah Gürcüstana basqın etdi və gürcü knyazı Vaxtanqın güclü müqavimətinə rast gəldi.

1445-ci ildə Cahanşah Bağdad hakimi olan qardaşı İspəndin ölümündən sonra şəhəri zəbt etdi. Beləliklə, İraq-i Ərəb də Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinə qatıldı.

Şahruxun ölümü (1447) Cahanşahın əl-qolunu açdı. O özünü müstəqil hökmdar kimi aparmağa başladı, "sultan" və "xaqan" titulları aldı. Elə bu zamandan etibarən Cahanşah öz adına xütbə oxutdurmağa, sikkə vurdurmağa başladı. Ağqoyunlu ordusu Şərqi-İraq-i Əcəmə hərəkət etdi və Şahruxun dövründən münaqişələrə səbəb olan sərhəd şəhərlərini (Sultanıyyə, Qəzvin) ələ keçirməyə çalışdı. Şahruxun nəvəsi Məhəmməd Sultan əvvəlcə müqavimət göstərmək istədi. Lakin Şahruxun Cahanşahı "oğulluğa götürmüş" arvadı Gövhərşad bəyimin vasitəçiliyi nəticəsində düşmənçilik münasibətlərinə son qoyuldu; Məhəmməd Sultan Cahanşahın qızını aldı və İraq-i Əcəm Cahanşaha verildi.

Teymurilər dövləti ərazisinin şahzadələr arasında mübarizə meydanına çevrildiyini görəndə Cahanşah fürsətdən istifadə etdi. O, qərbdə (Diyarbakir vilayətində) Ağqoyunlularla gedən ağır və mənasız mübarizəni dayandırmaq qərarına gəldi və əsas diqqətini İrana yönəltdi.

1453-cü ilin baharında Cahanşah böyük qoşunla şərqlə doğru hərəkət etdi. Onun oğlu Pırbudaq Qum şəhərini zəbt etdi və İsfahana yönəldi. Qaraqoyunlu qoşunu İsfahanı tutaraq Şiraza yollandı. Bu şəhər müqavimət göstərmədən Cahanşaha tabe oldu.

1454-cü ildə Qaraqoyunlu qoşunu Pırbudağın başçılığı ilə Kirman və Yəzdi zəbt etdi. 1457-ci ildə isə Xorasan hakimi Babur Mirzənin ölümündən sonra taxta çəkilmələrindən istifadə edən Cahanşah İranın şərqlinə doğru hərəkət etdi. O, Xəzər sahili ilə irəlilədi, Mazandaran və Astrabadı zəbt etdi. Qaraqoyunlu padşahı Məshədi və Nişapuru keçərək Teymurilərin paytaxtı olan Herat şəhərinə daxil oldu. 1458-ci il iyunun 28-də Cahanşah Teymuri hökmdarı Şahruxun taxtında əyləşdi. Xarici dövlətlərin elçiləri Herata gəlib onu salamlayıb, ənam və hədiyyələrini təqdim edirdilər. Lakin həmin ildə Cahanşah Heratı tərk etməli oldu.

60-cı illərin ortalarında Qaraqoyunlu dövləti Azərbaycandan başqa əşğalçılıq əraziləri özündə birləşdirirdi: İraqın hər iki hissəsi, Fars, Girman və Ermənistan. Lakin Cahanşahın qurduğu dövlət daxili çəkişmələr və feodal özbaşnalığı nəticəsində getdikcə zəifləyirdi.

Təbrizdə Həsənəlinin üsyanını yenidən yatırmış Cahanşah o biri oğlu Pırbudağın Şirazdakı qiyamını da yatırmalı oldu (1462). Farsdan qovulmuş Pırbudaq Bağdadda da atasına qarşı çıxış etdi (1464) və bir il sürən ağır müharibədən sonra öldürüldü (1466).

Azərbaycan Qaraqoyunlu dövləti 1467-ci ilin sonunda süquta uğradı və Azərbaycan zəminində yeni siyasi qurum - Uzun Həsənin Ağqoyunlu dövləti təşəkkül tapdı.

Şirvanşah I İbrahimin birləşdirici siyasəti. **Gürcüstanla ittifaq.** XV əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Teymuri hakimiyyəti altından çıxması və birləşməsi üçün çox əlverişli şərait yaranmışdı. O zaman beynəlxalq mübarizələr meydanında Azərbaycan üçün təhlükə yarada biləcək qüvvə yox idi. Teymurun vəfatından sonra (1405) onun işğalçı siyasəti nəticəsində yaranan Teymurilər dövləti tezliklə dağılmağa başladı. Müxtəlif ölkələrdə hökmranlıq edən Teymuri şahzadələri arasındakı ixtilaf nəticəsində bir sıra əyalətlər bu xanədanın təsir dairəsi altından çıxmış, müstəqillik qazanmışdı. Teymurilər arasındakı feodal hərə-mərciliyi davam edirdi. Bu vəziyyət Azərbaycanda da hökm sürməkdə idi. Hələ atası Teymurun sağlığında Azərbaycandakı hakimiyyətindən (Qarabağ və Muğan istisna olmaq şərti ilə) kənar edilmiş Miranşah atasının ölüm xəbərini eşidən kimi bir sıra əyalətlərdə hökmranlıq edən doğma oğlu Mirzə Ömərə qarşı müharibəyə başladı. Bu işdə marağı olan Mirzə Əbubəkr də kiçik qardaşının əleyhinə atası Miranşahla birləşdi. Bu çəkişmələr və döyüşlər

nəticəsində Teymurilərin Azərbaycandakı hakimiyyəti zəifləməyə başladı. Ölkədə xalq kütlələri arasında xarici əsarətdən azad olmaq meyilləri qüvvətləndi. Təbriz, Marağa və Qarabağda həyəcanlar artdı. Müxtəlif əyalətlərin birləşməsi üçün əlverişli şərait yarandı.

Azərbaycanın, eləcə də Şirvanın müstəqilliyini qorumaq və yadellilərin iştirakı olmadan hakimiyyəti öz əlində cəmləşdirmək üçün I İbrahim ciddi fəaliyyətə başladı. O, Bərdə yaxınlığında Teymuri dövlətinin səlahiyyətli nümayəndələri ilə sülh sazişi bağlamış və bu sazişdə Şirvanın daxilən müstəqil olduğu qeyd edilmişdi.

İbrahim tezliklə Şəki, Dərbənd, Qəbələ şəhərlərində də (Qarabağ düzənliyinə qədər) öz nüfuzunu möhkəmləndirmiş, müttəfiqi olan Seydi Əlinin oğlu Seydi Əhməd i Şəki hakimi etmişdi.

I İbrahim feodal təbəqələrinin mənafeyini güdmək və bütün Azərbaycanda müstəqil hakim olmaq niyyəti ilə ölkəni dağıntılardan xilas etməyə cəhd göstərdi. O, yaranmış şəraiti nəzərə alaraq müxtəlif siyasi qrupların vəziyyətindən bacarıqla istifadə etdi, çoxdan nəzərdə tutduğu məqsədin - Araz çayının cənubunda yerləşən torpaqların Şirvan ətrafında birləşdirilməsi planının həyata keçirilməsi üçün qətiyyətlə fəaliyyətə başladı.

Bəzi feodallar və şəhər ayanları da öz mənafeləri baxımından I İbrahimin bu planını müdafiə etdilər. Təbriz tacirləri də onu öz hakimləri kimi görmək istəyirdilər. Çünki I İbrahim ticarət və sənətkarlığı inkişaf etdirməyə çalışırdı. Azərbaycan torpaqlarının vahid siyasi qurumda olması isə ticarətin genişlənməsinə labüd imkan və şərait yaratmalı idi.

I İbrahim özünün birləşdirmə siyasətini həyata keçirmək üçün gürcü çarı II Konstantin, Şəki əyalətinin hakimi Seydi Əhməd, Gəncə hakimi Yarəhməd Qaramanlı və Ərdəbil hakimi Bestam Cakirlə ittifaq bağladı. Onların birləşmiş qoşunu Kür çayı sahilində toplandı. O zaman Təbriz hakimi olan Ömər Şirvanşahı qabaqlamaq məqsədilə hücum keçdi. Bir həftə davam edən döyüşlər həlledici nəticə vermədi. Mirzə Ömər in Kür sahilinə getməsi xəbərini eşidən Miranşah və oğlu Əbubəkr Təbriz üzərinə hücum keçdilər. Təbriz əhalisi onlara müqavimət göstərərək üsyana qalxdı. Üsyançılar kömək üçün I İbrahimə müraciət etdilər. Bu isə Şirvanşaha sərhədi keçmək üçün əlverişli imkan yaratdı.

1406-cı ilin may ayında Şirvanşahın döyüşçüləri maneəsiz Təbrizə daxil oldular. Təbrizin I İbrahimin əlinə keçməsi Azərbaycan torpaqlarının vahid hakimiyyət altında birləşməsi demək idi. Bütün Azərbaycanın Şirvana birləşdirilməsi I İbrahimin böyük diplomatik qələbəsi olsa da, bu birləşmə Azərbaycanın bir sıra güclü qonşularının mənafeyi ilə ziddiyyət təşkil edirdi. Çünki

Azərbaycanın siyasi cəhətdən dağınmıq və bir-biri ilə heç bir əlaqə saxlamayan əyalətlər şəklində olması işğalçı qonşuların xeyrinə idi. Azərbaycanın vahidliyi isə onu qarətçi hücumlardan qoruyardı.

Mənbələrdən məlum olur ki, I İbrahimin Azərbaycanın cənub vilayətlərinə təyin etdiyi məmurlar ədalətlə hərəkət edirdilər. Lakin I İbrahimin birləşdirmə siyasəti uğursuzluqla nəticələndi. Sultan Əhməd Cəlairi və Qara Yusif Qaraqoyunlunun qoşunları Təbriz üzərinə hücumə keçdilər. Şirvanşah öz yaxın adamları ilə məsləhətləşdikdən sonra belə qərara gəldi ki, Araxın şimal sahilinə qayıtmaq zəruridir. Bu qərarın məqsədi tamamilə aydın idi: Məlumdur ki, o zaman I İbrahimin yaxşı silahlanmış döyüşçüləri Azərbaycanın feodal əyanlarından ibarət idi və onlarda "vətən" məfhumu yalnız yaşadığı ərazi ilə məhdudlaşdı. I İbrahimə kömək edən başqa tayfa əmirləri də Azərbaycanın birləşməsində maraqlı deyildilər və daha qüvvətli sərkərdələrə xidmət etmək meyli onları xəyanətə vadar edirdi.

1406-cı ilin iyulunda Şirvandan gələn döyüşçülər Təbrizi tərk etdilər və beləliklə, Azərbaycanı birləşdirmək uğrunda I İbrahimin etdiyi ilk cəhd uğursuz oldu. İkinci cəhd isə 1410-cü ildə edildi. Həmin ilin birinci yarısında Azərbaycanın cənub ərazilərində Sultan Əhməd Cəlairinin rəsmi hökmdar olmasına baxmayaraq, Qara Yusifin də xüsusi nüfuzu və təsiri var idi. Qara Yusifin iştirakı olmadan Azərbaycanda hakim olmaq meylinə düşən Sultan Əhməd Qara Yusifin Ağqoyunlu köçəri qəbilələrinin başçısı Qara Osmanla döyüşə getməsindən istifadə etdi və Təbrizə qoşun yeritdi. O, eyni zamanda Şirvanşahdan kömək göstərməsini xahiş etdi. I İbrahim oğlu Kəyümərsin başçılığı altında Təbrizə qoşun yolladı.

Qara Yusifin Şirvana da hücum edəcəyini başa düşən I İbrahim Təbrizə qoşun göndərməklə həm Cəlairilərlə müttəfiq olar, həm də Azərbaycanda qalib öz mövqeyini möhkəmləndirə bilərdi. Lakin hələ Şirvan qoşunu gəlib çatmamış, 1410-cu il avqustun 30-da Şənbə-Qazan yaxınlığında Sultan Əhmədlə Qara Yusif arasında baş verən həlledici döyüşdə Cəlairilər məğlub edildilər. Beləliklə, Şirvanşah I İbrahimin Cənubi Azərbaycan vilayətlərini Şirvana birləşdirmək üçün etdiyi ikinci cəhdin də səmərəsi olmadı.

Qara Yusif Şirvanşahın tam müstəqilliyini aradan qaldırmaq və onu özündən asılı vəziyyətə salmaq üçün bir neçə cəhd etdi. Həmin cəhdlər I İbrahim tərəfindən etirazla qarşılandı. Çünki Şirvanşah çətinliklə əldə etdiyi istiqlalıyyəti itirmək istəmirdi və ölkəsini müstəqil surətdə idarə etmək əzmində idi. O, eyni zamanda Qara Yusiflə müharibə olacağını labüd hesab edir və özü də buna hazırlaşdı.

I İbrahim həmin məqsədlə Şəki hakimi Seydi Əhməd və gürcü çarı II Konstantinlə dostluq əlaqələrini davam etdirirdi.

Qara Yusif və I İbrahimın hərbi hazırlıqları iki il davam etdi. 1412-ci ilin noyabr-dekabr aylarında Kür çayının sahilində Qaraqoyunlu və Şirvan qoşunları arasında böyük döyüş baş verdi. Qara Yusif tərəfində Qarabağın, Muğanın və Naxçıvan əyalətinin sayca çox olan qoşunları, I İbrahimın tərəfində isə 2 min atlı ilə ona qoşulmuş II Konstantinin məhdud miqdarda aznaurları (hərbçiləri) döyüşürdülər. Qüvvələrin qeyri-bərabərliyi nəticəsində Şirvanşah I İbrahim, onun oğulları, qardaşları, əmirləri və məşhur sərkərdələri, habelə II Konstantin əsir alındılar. Tezliklə gürcü çarı və 300 aznaur edam edildilər, I İbrahim isə 1413-cü ilin baharında həbsdən azad olundu və Şirvana qayıtdı.

Ağqoyunlu dövlətinin yaranması. XIV əsrdə Kiçik Asiyanın şərqində məskunlaşmış Qaraqoyunlulardan qərbdə Ağqoyunlular yaşayırdılar. Cənubda - Urfada, Mardində, şimalda - Bayburdda, Dəclə çayının müxtəlif qollara ayrıldığı sahələrdə qışlaq və yaylaq həyat təzi keçirən Ağqoyunluların mənşəyi mübahisələr doğurur.

Ağqoyunlu ittifaqına daxil olmuş qəbilə və etnik qruplar da Qara-qoyunlu tayfaları kimi oğuz mənşəlidir. Ağqoyunlu etnik birliyinin başında Bayandur qəbiləsi dururdu və bununla əlaqədar olaraq Ağqoyunlular "Bayanduriyyə" də adlandırılırdılar. Bu ittifaqa Pörmək, Mosullu, Əfşar, Bayat və b. tayfalar, boylar da daxil idi. Mahmud Kaşğari (XI əsr) adlarını bir-bir sadaladığı 24 oğuz qəbiləsi içərisində Kınık və Kayıdan sonra Bayandur qəbiləsinin də olduğunu qeyd etmişdir.

Rəşidəddinin (XIV əsr) məlumatına görə, X əsrdə Sırdərya çayı sahillərində hökmlənən olan Yabqu oğuzlarının həyatında Bayandur qəbiləsi böyük rol oynamışdır.

Əbubəkr Tihri "Tarixi-Diyarbəkriyyə" kitabında (1471-ci ildə yazmışdır) Ağqoyunlu sülaləsinin məşhur hökmdarı olmuş Uzun Həsənin şəcərəsini vermişdir. Bu şəcərə məlumatının çoxu tarixi həqiqətdən uzaqdır, lakin onun verdiyi bəzi tarixi adların (məsələn, Turəlinin Trabzon imperatorunun qızı ilə evlənmə hekayəti - VI boy) "Kitabi-Dədə Qorqud" əsərindəki adlarla uyğun gəlməsi maraqlıdır. Bu tarixçinin təsdiqinə görə, Uzun Həsənin əcdadlarından biri Qutlu bəy Trabzona hücum etmiş, yerli hökmdarı məğlubiyətə uğratmış və onun qızını əsir götürmüşdü.

Bu hekayət "Dədə Qorqud" surətlərini xatırladır, tarixi həqiqətlə uzlaşır. Məlumdur ki, Qutlu bəy Ağqoyunlu 1352-ci ildə Trabzon imperatoru III Aleksinin

bacısı Mariya ilə evlənmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Ağqoyunlu sülaləsinin məşhur nümayəndələrindən biri olmuş Qara Osman onların oğludur.

XIV əsrin sonu və XV əsrin əvvəllərində Ağqoyunlu tayfa ittifaqı daxilində gedən mübarizələr kəskinləşməyə başladı. Müxtəlif feodal qrupları Qutlu bəyin üç oğlu (Əhməd, Pirəli və Qara Osmanın) ətrafına toplaşaraq hakimiyyəti möhkəmləndirməyə çalışdılar. Əvvəl üstünlük qazanmış Əhməd və Pirəli qorxulu saydıqları Qara Osmanı məğlub edib həbsə aldılar. Lakin tezliklə Qaraqoyunlu Qara Yusifin böyük qüvvə ilə Ağqoyunlu torpaqlarına hücumu ilə əlaqədar olaraq Qara Osman həbsdən azad edildi və Qaraqoyunlular əleyhinə yaradılmış qoşunun başında durdu. O, Qaraqoyunlularla olan döyüşdə qələbə çalaraq Diyarbəkirdə möhkəmləndi və Ağqoyunlu bəyliyinə əsasını qoydu. Sonralar Ərzincan və Mardin əraziləri də Ağqoyunlu tayfa ittifaqının hakimiyyəti altına düşdü.

Qara Osman (1394-1435) Diyarbəkiri Ağqoyunlu tayfa ittifaqının mərkəzinə çevirdi, öz adından pul kəsdirdi. O, həyata keçirdiyi bir sıra tədbirlər vasitəsilə Ağqoyunlu tayfa ittifaqını xeyli möhkəmləndirdi. Tabe olunmuş ərazilərdə Ağqoyunlu tayfa ittifaqı əleyhinə baş vermiş feodal çıxışları Qara Osmanın ağır zərbələri nəticəsində məğlub edilirdi.

Osmanlı dövləti ilə həmsərhəd olan ərazilərdə Ağqoyunlu tayfa ittifaqının getdikcə möhkəmlənməsi Osmanlı sultanlığını təşvişə saldı. Sultan Bayazid İldırım öz qüvvələrini topladı və Ağqoyunlulara qarşı mübarizəyə başladı. Vəziyyətin gərginliyini hiss etmiş Qara Osman osmanlılar əleyhinə mübarizədə Teymurun qüvvələri ilə əlaqəyə girdi, Teymur qoşunlarının Kiçik Asiyaya yürüşü zamanı onlar üçün əlverişli şərait yaratdı.

Qara Osman Sivas müharibəsində, Əlbistan və Malatyanın alınmasında da iştirak etmişdi. Malatyanı zəbt etmiş Teymur onu Qara Osmana verdi. Tezliklə Ərzincan və Sivas da onun əlinə keçdi. Bundan sonra Teymur Suriyaya hücum etdi. Hələ müharibədə Qara Osman və onun oğulları da döyüşdülər. Qara Osmanın oğlu İbrahim bəy bu müharibədə böyük şücaət göstərdiyinə görə Əmir Teymur Amid (Diyarbəkir) şəhərini mükafat kimi ona verdi. 1401-ci ildə Teymur Bağdadı ələ keçirdi, Qara Osman isə Mardini zəbt etdi.

Teymur 1402-ci ildə Kiçik Asiyaya yürüş edərkən Qara Osman, Əhməd və Pirəli də onun dəstələrinə qoşulmuşdular.

XV əsrin əvvəllərində Ağqoyunlu tayfa ittifaqı Osmanlı sultanlığı əleyhinə apardığı mübarizələrlə yanaşı, özünün keçmiş düşmənlərindən birinin - Qara Yusifin əleyhinə də kəskin mübarizə aparmalı oldu. Azərbaycanın cənub vilayətlərində möhkəmlənə bilmiş Qaraqoyunlular öz qonşuluqlarında Ağqoyunlu

tayfa ittifaqının getdikcə yüksəlməsini özləri üçün böyük təhlükə hesab edir, onları zəiflətməyə çalışırdılar. Bu işin həyata keçirilməsində Qara Yusif daha fəal cəhdlər göstərmişdi. Öz niyyətini həyata keçirməyə çalışan Qara Yusif hiylə işlədərək Ağqoyunlu tayfa ittifaqlarına tabe edilmiş ərazilərin feodal hakimləri ilə əlaqə yaratdı. 1408-ci ildə Ağqoyunlu tayfa ittifaqı əleyhinə Qaraqoyunlularla mardinlilər arasında ittifaq əmələ gəldi. Qara Yusif hazırlıq gördükdən sonra həmin ilin yaz aylarında böyük hərbi qüvvə ilə Ağqoyunluların mərkəzi olan Diyarbəkir üzərinə hücumə keçdi.

Diyarbəkir yaxınlığında Ağqoyunlularla Qaraqoyunlular arasında gərgin döyüşlər getdi. 20 gün davam edən bu vuruşma Qaraqoyunlu qüvvələrinin qələbəsi ilə nəticələndi. İki tərəf arasında bağlanmış sülh müqaviləsinə əsasən Mardin vilayəti Ağqoyunlu tayfa ittifaqının hakimiyyəti altından çıxdı və müstəqil oldu. Qaraqoyunlu Qara Yusif böyük qənimət əldə edərək Təbrizə qayıtdı.

Bu hadisədən bir qədər sonra Təbriz yaxınlığında Qaraqoyunlu qüvvələri ilə Teymuri şahzadələrindən Əbubəkr Mirzənin qoşunu arasında baş verən toqquşmadan istifadə edən Qara Osman öz qüvvələrini cəmləşdirib Mardin üzərinə hücumə keçdi. Mardin ətrafında Ağqoyunlularla mardinlilər arasında gərgin döyüşlər getdi. Bu döyüşlərdə Qara Osmanın oğlu öldürüldü, lakin döyüş Ağqoyunlu qüvvələrinin qələbəsi və Mardinin işğalı ilə nəticələndi.

1420-ci ildə Qaraqoyunlu hökmdarı Qara Yusifin vəfatından sonra onun yerinə keçmiş Qara İsgəndərin dövründə Qaraqoyunlu-Ağqoyunlu münasibətləri və onlar arasında gedən mübarizə daha da kəskinləşdi.

Ömrünü müharibə və döyüşlərdə keçirmiş Qara Osman 1435-ci ildə, 90 yaşında ikən Qaraqoyunlu döyüşçüləri ilə vuruşmalardan birində ağır yaralandı və öldü.

XV əsrin 40-50-ci illərində Ağqoyunlu tayfa ittifaqında hakimiyyət uğrunda gedən mübarizənin ardı-arası kəsilmədi. Qara Osmanın dövründə qüvvətli mövqə tutmuş Ağqoyunlu tayfa ittifaqında başlanan arasıkəsilməyən daxili mübarizə Osmanlı dövlətinin diqqətini yenidən cəlb etdi. Osmanlı sultanlığı Ağqoyunlular əleyhinə bir sıra tədbirlər həyata keçirməyə cəhd etdi, lakin əhəmiyyətli nəticələr əldə edə bilmədi.

Qara Osmandan sonra Ağqoyunlu tayfa ittifaqının başçısı olmuş oğlu Əli bəy (1443-1444) daxili və xarici mübarizədə müəyyən üstünlüklər əldə edə bildi, lakin təkbaşına tam qələbə çala bilməyəcəyini anlayaraq Misir sultanlığı ilə yaxınlaşmağa çalışdı. İki tərəf arasında başlanan danışıqlar müsbət nəticələndi. Ağqoyunlu tayfa ittifaqı ilə Misir sultanlığı arasında bağlanmış müqavilədə qarşılıqlı kömək məsələsi nəzərdə tutulurdu. Bu müqaviləyə əsasən Misir hakimi

olan Məlik Əşrəf (1453-1461) Ağqoyunlu tayfa ittifaqının köməyinə 50 min nəfərlik hərbi qüvvə göndərdi.

Əli bəyin və Məlik Əşrəfin birləşmiş qoşunu ilə Əli bəyin qardaşı Həmzə bəyin qoşunları arasında kəskin mübarizə getdi. Günlərlə davam etmiş əlbəyaxa döyüşlər müttəfiq qoşunlarının məğlubiyəti və Diyarbəkirin Həmzə bəyin qoşunları tərəfindən tutulması ilə nəticələndi.

Vəziyyətin ağırlığını anlayan Əli bəy öz qüvvələrini yenidən təşkil etmək, Misir sultanlığı ilə bağladığı müqaviləni möhkəmlətmək məqsədilə Misirə gəldi, lakin heç bir nəticə əldə etməyərək geri qayıdarkən yolda öldü. Bu zaman Həmzə bəy sui-qəsd nəticəsində məhv edildi. Əli bəyin oğlu Cahangir Mirzə yaranmış vəziyyəti münasib hesab edərək Ağqoyunlu tayfalarını bir yerə topladı və Diyarbəkirə möhkəmləndi.

XV əsrin 50-ci illərində Ağqoyunlu ərazisində vəziyyət müəyyən qədər sabitləşdi. Ağqoyunlular əleyhinə çıxmış qüvvələrə qarşı mübarizədə Cahangir Mirzənin qardaşı Uzun Həsən böyük şücaət göstərdi və şöhrətləndi. Tezliklə Ağqoyunlu əyanları Uzun Həsənin ətrafında daha sıx birləşərək Cahangir Mirzənin əleyhinə mübarizəyə qalxdılar. Bu zaman Cahangir Mirzənin əsas qüvvələri Diyarbəkirə idi və Uzun Həsən əsas zərbəni öncə Diyarbəkirə vurmağa çalışdı. 1453-cü ilin yanvar ayında baş vermiş döyüşdə Cahangir Mirzənin qüvvələri darmadağın edildi, özü isə Mardinə qaçmaqla yaxasını qurtara bildi. O, sonralar qardaşı Uzun Həsənə qarşı mübarizədə özünə müttəfiq tapmaq məqsədilə Ağqoyunluların əsas düşməni olan Qaraqoyunlu Cahənşahla ittifaqa girmək üçün Təbrizə gəldi.

Uzun Həsənin Ağqoyunlu tayfa ittifaqına başçılıq etdiyi ilk dövrlərdə feodal mübarizələrinin arası kəsilmədi, lakin Ağqoyunlu əyanları Uzun Həsənin böyük nüfuzu ilə hesablaşmalı oldular.

Uzun Həsən Ağqoyunlu tayfa ittifaqını daha da möhkəmlətmək və bu ittifaqın ərazisini Azərbaycan torpaqları hesabına genişləndirmək, Azərbaycanın cənub vilayətlərində hakimiyyəti ələ keçirmək, orada hökmranlıq edən Qaraqoyunlulara qarşı mübarizə aparmaq üçün tədbirlər görməyə başladı. O, əyanlara böyük imtiyazlar və vədlər verdi, onları öz ətrafında sıx birləşdirməyə müvəffəq oldu.

XV əsrin ortalarında Qaraqoyunlularla Ağqoyunlular arasındakı mübarizə daha da kəskinləşdi. Mübarizənin ilk dövrünün xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, hər iki tərəf dövlətlərdəki daxili ziddiyyətlərdən fəal surətdə istifadə etməyə başlamışdı. XV əsrin 50-ci illərində Uzun Həsən ermənilərin yaşadığı torpaqları və Gürcüstanın Qaraqoyunlu hakimiyyəti altında olan şərq hissəsini ələ keçirərək,

öz hakimiyyətinə tabe etdi. Bu zaman Qaraqoyunlu Cahanşah böyük qüvvə topladı, Uzun Həsənə qarşı hərbi yürüş təşkil etdi. Bundan xəbər tutan Uzun Həsən oğlu Xəlil Mirzəni iki min atlı ilə Cahanşahın qarşısına yolladı. 1467-ci il noyabrın 10-da Muş düzündə hər iki tərəf arasında başlanmış döyüş Cahanşahın öldürülməsi və Qaraqoyunluların məğlubiyyəti ilə nəticələndi. Muş məğlubiyyətindən sonra Qaraqoyunlular bir daha öz qüvvələrini bərpa edə bilmədilər. Bağdada qədər olan geniş ərazilər Ağqoyunluların əlinə keçdi.

Cahanşahdan sonra onun oğlu Həsənəli Azərbaycanın cənubunda Qaraqoyunlu hakimiyyətini bərpa etməyə cəhd göstərdi, lakin buna müvəffəq olmadı. 1468-ci ildə Uzun Həsən asanlıqla Cənubi Azərbaycanı və Qarabağı ələ keçirdi. Nəticədə Qaraqoyunlu tayfalarının böyük bir hissəsi Ağqoyunlu dövlətinin tərkibinə daxil oldu. Uzun Həsən Təbriz şəhərini yeni dövlətin paytaxtı elan etdi.

Ağqoyunlu dövlətinin xarici siyasəti. Teymurilər və Osmanlı dövləti ilə mübarizə. Kiçik Asiyadakı Osmanlı dövlətinin yeritdiyi fəal xarici siyasət Cənubi Qafqazın inkişafı üçün mənfəətli bir amil idi. Uzun Həsən bəylikdə hakimiyyət başına gələrkən (1453) Osmanlı türkləri Konstantinopolu fəth edərək Qara dəniz boğazlarında ağalığa başlamışdılar. Bu hal Cənubi Qafqazın Balkan ölkələri ilə qədim ticarət və diplomatik münasibətlərinin gedişinə təsir etdi. Osmanlı sultanlarının Avropa-Asiya tranzit ticarətinə böyük zərbə vuran gömrük siyasəti Cənubi Qafqazın Avropa ilə ticarət əlaqələrinin zəifləməsinə səbəb olurdu.

Osmanlı sultanları Cənubi Qafqazı, xüsusilə Azərbaycanı ələ keçirməyə cəhd edirdilər. XV əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində Osmanlı dövlətinin təcavüzünə qarşı Ağqoyunluların apardıqları mübarizə diqqəti daha çox cəlb edir. Bu dövrdə Ağqoyunluların Qaraqoyunlularla kəskin mübarizəsindən istifadə etməyə çalışan Osmanlı sultanı II Mehmed Ağqoyunlulara qarşı böyük hərbi yürüş hazırladı və onların müttəfiqi olan Trabzon krallığı üzərinə hücumu keçdi.

Qara dəniz sahilində yerləşən Trabzon şəhəri Avropanın Şərqi ölkələri, Hindistan və Çinlə ticarətində vasitəçi rolunu oynayırdı. Bu şəhər Ağqoyunlu tacirləri üçün də Qara dənizə ən əlverişli çıxış yolu idi.

Azərbaycanda hakimiyyətə gəlməmişdən xeyli əvvəl Ağqoyunlu bəyləri Trabzon hökmdarları ilə dostluq, hətta qohumluq əlaqələri yaratmışdılar.

II Mehmed Ağqoyunlulara zərbə vurmaq məqsədilə öncə Trabzon krallığı ilə hesablaşmaq qərarına gəldi. Vəziyyəti anlayan Trabzon hakimi 1457-ci ildə elçisini Diyarbəkirə, Uzun Həsənin yanına yolladı, Trabzonu Osmanlı sultanının hücumundan xilas etmək naminə hər sazişə hazır olduğunu bildirdi. Uzun Həsən bunun əvəzində Kalo İoannın gözəlliyi ilə məşhur olan qızı Katerinanın ona

verilməsini xahiş etdi. Elçi geri qayıtdıqdan sonra Katerina rahib və keşişlərdən ibarət böyük bir heyətlə Diyarbəkirə gəldi və dəbdəbə ilə qarşılandı.

1460-cı ilin dekabrında Romaya toplanmış bir çox Qərb və Şərq hökmdarları (o cümlədən Uzun Həsənin də elçisi) Osmanlı dövlətinə qarşı ümumi hərbi yürüşə çıxmaq məsələsini müzakirə etdilər. Sultana qarşı yeni səlib yürüşünə başlayacaq xristian Avropa monarxları Osmanlı dövlətinin şərqindən hərbi əməliyyata başlamalı idilər. Lakin Qərb hökmdarlarının təntənəli qəbul mərasimlərinə, vədlərinə baxmayaraq, bu səlib yürüşü həyata keçmədi.

II Mehmedin bütün bu məsələlərdən xəbəri vardı. O, Trabzonu fəth etmək üçün fürsət gözləyirdi.

Ağqoyunlu qüvvələrinin osmanlılarla ilk toqquşması sərhəd boyunda, Qoyluhisar adlanan yerdə baş verdi. Bu döyüşlərdə Osmanlı sərkərdəsi Həmzə bəyin qoşunu ağır məğlubiyyətə düşərək oldu. Vəziyyəti anlayan II Mehmedin özü böyük qüvvə ilə strateji əhəmiyyətə malik olan Qoyluhisarı geri qaytarmaq üçün hərəkət etdi.

Uzun Həsən vəziyyətin çətinliyini görərək osmanlılarla sülh yaratmaq qərarına gəldi və sultanı Trabzon yürüşü fikrindən uzaqlaşdırmaq məqsədilə anası Saray xatunu II Mehmedin düşərgəsinə göndərdi. Saray xatun II Mehmedlə görüşərək onu Trabzon yürüşündən daşındırmağa çalışdı, lakin bir nəticə əldə edə bilmədi. Nəhayət, Trabzon şəhəri bir aylıq mühasirədən sonra sultan qoşunu tərəfindən tutuldu və Xıdır bəy adlı Osmanlı sərkərdəsi Trabzona canişin təyin olundu. Beləliklə, Bizans imperiyasının Kiçik Asiyada son qalığı olan Trabzon çarlığı 1461-ci ildə süqut etdi.

Uzun Həsənin qayını, son Trabzon hakimi David Komnen İstanbula göndərilərək edam edildi.

Trabzonu fəth etdikdən sonra II Mehmed işğalçılıq siyasətini davam etdirdi. O, Azərbaycan ərazisini də öz əlinə keçirmək üçün Ağqoyunlulara qarşı qəti mübarizəyə hazırlaşdı. Uzun Həsən isə Azərbaycana soxulmağa çalışan Osmanlı qoşununa sərhəddən uzaqlarda zərbə vurmaq niyyəti ilə tədbir görməyə başladı. O, bir sıra dövlətlərin (Venesiya, Polşa, Macarıstan, Neapol kralığı, habelə Kipr və Qaraman) köməyi ilə qüdrətli Osmanlı imperiyasını darmadağın etmək üçün plan hazırladı.

Osmanlılar əleyhinə ittifaqın yaranmasından az sonra, 1471-ci ilin aprelində Kiçik Asiya sərhədlərində osmanlıların ağır təzyiqi şəraitində yaşayan tayfaların Osmanlı sultanı II Mehmedin dözülməz siyasətinə qarşı üsyanı başlandı, hərəkəti yatırmaq üçün II Mehmed öz vəziri Mehmed paşanın başçılığı ilə böyük qüvvə göndərdi, lakin müvəffəqiyyət qazana bilmədi. Mehmed paşanın hərbi qüvvəsi

qaramanlılar tərəfindən məğlub edildi. Lakin Qaraman tayfa başçılarından olan Pir Əhməd və Qasım yeni hücumlara keçən sultan qoşunları ilə daha ciddi vuruşmaq məqsədilə Uzun Həsənə müraciət edərək ondan kömək istədilər. Uzun Həsən Pir Əhməd və Qasım ilə ittifaq yaratdı, sultanla döyüşə hazırlaşmağa başladı.

Kiçik Asiyada Toqat adlanan yerdə ağır döyüşlər baş verdi. Qeysəriyyə şəhəri ətrafında və Kiçik Asiyanın digər yerlərində Ağqoyunluların qaramanlılarla birləşmiş qüvvələri sultan qoşununa güclü zərbə vura bildilər.

Ağqoyunlu qüvvələrinin bu qələbələri II Mehmed qorxuya saldı. 1472-ci il avqustun 18-də Konya yaxınlığında II Mehmedin oğlu Mustafanın başçılıq etdiyi sultan qoşunları ilə baş vermiş döyüşlərdə Ağqoyunlu qüvvələri məğlub oldular. Ağqoyunlu sərkərdələrindən olan Uzun Həsənin oğlu Yusif Mirzə digər iki qardaşı ilə birlikdə əsir alındı və edam edildi.

Sayca az olan Ağqoyunlu qüvvələrini məğlub etmiş II Mehmed özünün əsas arzusunun (Azərbaycanı tutmaq məqsədinin) həyata keçirilməsi üçün qüvvələrini yenidən təşkil etməyə başladı. O, 100 minlik ordusunu Ağqoyunlulara qarşı yeritdi. Vəziyyətin ağırlığını hiss etmiş Uzun Həsən də öz qüvvələrini yenidən topladı və düşməni sərhəddən xeyli uzaqlarda qarşıladı. II Mehmedin qoşunu Qaramana yetişərkən Uzun Həsən də öz qüvvələri ilə Fərat çayı sahillərinə çatdı və döyüşə hazırlaşmağa başladı.

1473-cü il avqust ayının 4-də Malatiya yaxınlığında II Mehmedin sərkərdəsi Xasmuradın qoşunları ilə Uzun Həsənin hərbi qüvvələri arasında döyüş başlandı. Ağqoyunlu qoşunu düşməni aldatmaq məqsədilə bir az geriyyə çəkildi. Bu hərəkəti zəiflik sanan Xasmuradın qüvvələri mühasirəyə alındılar, Uzun Həsən qalib gəldi, Osmanlı sərkərdəsi isə həmin döyüşdə öldürüldü. Lakin Uzun Həsənin osmanlılara qarşı apardığı hərbi əməliyyatlar nəticə etibarilə uğursuz oldu. 1473-cü il avqustun 11-də Tərcanda (Otluqbəli adlanan yerdə) Osmanlı qüvvələri Ağqoyunluları məğlub etdi.

Ağqoyunlu qüvvələrinin məğlubiyyətinin bir səbəbi Uzun Həsənin ordusunda kifayət qədər odlu silahın olmaması idi. Osmanlılar əleyhinə ittifaqa daxil olmuş Avropa dövlətlərinin mənafeyi də bir-biri ilə toqquşduğu üçün bu ittifaq Uzun Həsənə kömək edə bilmədi. Ağqoyunlu qoşununun məğlubiyyətinin əsas səbəblərindən biri də Uzun Həsənin osmanlılara qarşı mübarizə aparmaqda olan Misir və Suriya qüvvələrindən istifadə edə bilməməsi ilə izah olunmalıdır. O, hətta Ağqoyunlu dövləti ilə iqtisadi, siyasi və diplomatik əlaqə saxlayan qonşu Gürcüstanla osmanlılar əleyhinə ittifaq yarada bilmədi.

Uzun Həsənin osmanlılara qarşı apardığı mübarizənin tarixi əhəmiyyəti bundan ibarətdir ki, Osmanlı qoşunlarına ağır zərbə vuruldu, onların şərqə doğru yürüşlərinin qarşısı alındı.

1471-ci ildə İosafat Barbaronun başçılığı ilə Azərbaycana yola düşmüş Venetsiya səfərəti (elçilik heyəti) üç ildən sonra (1474-cü ilin əvvəllərində) Uzun Həsənin qərargahına gəlib çatdı. Lakin Uzun Həsən onu hörmətlə qarşılamadı. Katerino Zeno vasitəsilə bağlanmış müqavilə əsasında Venesiya Respublikası öz vədinə əməl etməmişdi və buna görə də Uzun Həsən İosafat Barbaro ilə yeni danışığa girmək istəmədi. Barbaronun nəticə əldə edə bilmədiyini anlayan Venetsiya senatı Ambroco Kontarinini fəvqəladə səfir kimi Uzun Həsənin yanına yola saldı. Kontarinin heyəti Almaniya, Polşa, Moskva dövlətləri və Krımdan keçərək beş ay yol qət etdikdən sonra, 1474-cü il avqustun 4-də Təbrizə çatdı. O, Təbrizə yetişərkən Uzun Həsənin oğlu Uğurlu Məhəmməd Ağqoyunlu dövlətinə qarşı qiyam qaldırmışdı. Kontarini özünün "Səyahətnamə"sində yazmışdı: "Təbrizə yetişdikdən sonra bir karvansaraya düşdük. Küçələrdə bərk çaxnaşma vardı. Məlum oldu ki, Uzun Həsənin oğlu Məhəmməd Şirazi tutub öz qayınanasına vermiş, Uzun Həsən də onu dəf etmək üçün Şiraz səmtinə qoşun göndərmişdir. Uğurlu Məhəmmədin tərəfdarlarından biri öz dəstəsi ilə Təbrizə qədər gələ bilmişdi. Təbrizdən hərəkət edib padşah ordusu olan yerə getmək istədim. Lakin gördüm ki, bu çox çətinidir. Ona görə də həmin karvansarada qalmağa məcbur oldum. Karvansara sahibi də müvəqqəti olaraq çıxmağımı məsləhət görmədi. Bu zaman Uzun Həsənin oğlanlarından biri (Maqsud bəy) min nəfər atlı ilə Təbrizə, atasının köməyinə gəldi. Mən də xeyli zəhmətdən sonra onunla görüşə bildim və gətirdiyim hədiyyələri verdim. Uzun Həsənin yanına getmək üçün mənə minik vasitəsi ilə təmin etməsini ondan xahiş etdim. Maqsud bəy hədiyyələri qəbul etdi, lakin başqa sözlərimə əhəmiyyət vermədi. Şəhərin vəziyyəti çox pis idi. Maqsud bəy qoşun hazırlamaq üçün camaatdan pul tələb edirdi. Lakin camaat onun bu tələbini rədd etdi və dükən-bazarı bağladı. Çörək, su tapılmadı".

1474-cü il sentyabrın 5-də Venesiya Respublikası tərəfindən Azərbaycana müəyyən tapşırıqla göndərilmiş Bartolomeo Liompardo da Təbrizə gəldi. Kontarini Təbrizdə rast gəldiyi ağır vəziyyət haqqında topladığı məlumatı Liompardo vasitəsilə Venesiyaya göndərdi. Sonra o, Uzun Həsənin olduğu İsfahan şəhərinə tərəf yollandı və ay yarımından sonra oraya çatdı. O vaxtlar Barbaro da İsfahana gəlmişdi. Uzun Həsən 1474-cü il noyabrın 4-də Venesiya elçilərinin hər ikisini öz sarayına çağırdı və onları qəbul etdi.

Uzun Həsən Ağqoyunlu dövlətinə tabe edilmiş ucqar yerlərdə, xüsusilə İsfahanda yaranmış qarışıqlığı aradan qaldırıqdan sonra 1474-cü il noyabrın 25-də Azərbaycana qayıtdı. Venesiya səfirləri də onunla bərabər yola düşdülər.

1475-ci il mayın 30-da Təbriz yaxınlığında boloniyalı Fiqaro Lodoviko adlı bir katolik rahibi Uzun Həsənin sarayına gəldi. Rahib özünün Antioxiya baş ruhanisi olduğunu və Burqundiya hersoqluğu tərəfindən səfir kimi gəldiyini söylədi. Ertəsi gün Uzun Həsən Lodo-vikonu Kontarini və Barbaro ilə birlikdə öz yanına çağırdı. O, öz məqsədini təfəsilatı ilə Uzun Həsənə bildirdi və iki tərəf arasında başlanmış danışıqlar müəyyən razılaşma ilə bitdi.

1475-ci il iyunun 11-də Uzun Həsən Təbrizə gəldi. O, bir neçə dəfə Venesiya və Burqundiya səfirlərini qəbul etdi. Uzun Həsən osmanlılara qarşı çıxış etmək bərədə onlarla danışıq apardı və baş verə biləcək Osmanlı basqınlarından müdafiə üçün hazırlıq işləri görməyə başladı. Kontarini yazır: "Padşah səfir-rahibə Fransaya qayıtmasım təklif etdi. Qeyd etdi ki, mən öz vədimə vəfalyam, osmanlılara qarşı müharibə edəcəyəm və hazırda müharibə tadarükü ilə məşğulam. Sonra isə məni də öz yanına çağıraraq dedi: "Venesiyaya qayıt və bu rahiblə birlikdə öz padşahının nəzərinə çatdır ki, mən müharibəyə hazırlıq işləri ilə məşğulam. O, müharibəni başlasın və bu haqda bütün xristian hakimlərinə xəbər versin..." Yola düşməzdən bir gün əvvəl yenə də Uzun Həsənin sarayına getmişdik. Moskva dövləti tərəfindən də Uzun Həsənin yanına Marko Rosso adlı səfir gəlmişdi. Həmin gün padşahın yanında iki nəfər yerli əyan var idi. Padşah onların birini Moskvaya, digərini isə Bur-qundiyaya səfir göndərmək istəyirdi. Padşah Burqundiya səfirinə və mənə sözlərini xristian hakimlərinə yetirməyi tapşırırdı".

Uzun Həsən Ağqoyunlu dövlətinin qərb sərhədlərində böyük müvəffəqiyyət əldə edə bilmədi, lakin şərq tərəfdə vəziyyəti yaxşılaşdırmağa nail oldu. O, İranda gedən feodal müharibəsindən məharətlə istifadə edərək, əvvəlcə Cahanşaha (1467), sonra isə Muğanda Teymuri Əbu Səidə (1469) qalib gəlmiş, nəticədə Xorasan, Gilan və Mazandarandan başqa bütün İranı öz hakimiyyəti altında saxlaya bilmişdi. Sultan Əbu Səidin ölümündən sonra Teymuri şahzadələri arasında taxt-tac uğrunda başlamış mübarizədə Uzun Həsən Şahruxun varisi olan Yadigar Məhəmmədi müdafiə edirdi. O zaman Tey-murilərin əsas qüvvələri Xorasanda idi, buna görə də Uzun Həsən buraya zərbə endirə bilmədi və Xorasan vilayəti Teymurilərin əlində qaldı.

Xorasanda Sultan Hüseyin Bayqara tərəfindən məğlub edilmiş Yadigar Məhəmməd Uzun Həsənə müraciət etdi və ondan kömək istədi. Bu xahiş müqabilində Uzun Həsən Xorasana böyük qüvvə göndərərək, onu yenidən Heratda taxta çıxardı. Lakin Ağqoyunlu qoşunu Xorasandan qayıdan kimi Sultan Hüseyin

Bayqara hakimiyyəti yenidən ələ keçirdi və Yadigar Məhəmmədi edam etdirdi. Xorasan 36 il Sultan Hüseyn Bayqaranın hakimiyyəti altında qaldı. Beləliklə, Uzun Həsənin Yadigar Məhəmmədi taxta çıxarmaqla Xorasanı öz təsiri altına almaq cəhdi müvəffəqiyyətsizliyə uğradı.

Uzun Həsən Şirvanşah Fərrux Yəsarlə və Ərdəbil şeyxi Heydər Səfəvi ilə ömrünün sonuna kimi dostluq əlaqəsi saxlamışdır. Hələ hakimiyyətə qədərki dövrdə o, qızını Şeyx Heydərə əvə vermişdi. Bu, Trabzon imperatoru Kalo İohann Komnenin vaxtilə Uzun Həsənə verdiyi Katerinanın qızı idi.

Üç dövlət arasında olan dostluq ittifaqı ölkənin daxilində sabitlik yaranmasını təmin etmişdi. Uzun Həsənin vəfatından sonra ölkənin sabit həyatı pozuldu, onun daxilində kəskinləşmiş feodal mübarizəsi Azərbaycanın iqtisadi və mədəni inkişafına olduqca ağır təsir etdi.

Uzun Həsən feodal pərakəndəliyindən istifadə edərək Gürcüstanı öz hakimiyyəti altına salmaq üçün cəhdlər etmişdi (1458, 1463, 1466, 1472 və 1475-ci illər).

1472-ci ildə Gürcüstana qarşı yürüş isə Ağqoyunluların osmanlılarla az sonra edəcəyi müharibəyə hazırlıq kimi düşünülmüşdü. Uzun Həsən asanlıqla qazanılmış qələbələrlə əsgərlərin döyüş ruhunu yüksəltmək istəmiş, onların müəyyən qədər qənimət əldə etməsinə şərait yaratmışdı.

Uzun Həsən müxtəlif illərdə (1462, 1464, 1472, 1475) Misir və Suriya məmlüklərinə qarşı da yürüş təşkil etmişdi.

Uzun Həsənin ölümündən sonra (5 yanvar 1478-ci il) Ağqoyunlu dövlətinin daxili zəifliyi özünü göstərdi. Köçəri əyanların tələbatını ödəmək məqsədilə onlara böyük güzəştlər etmiş və geniş ərazi ələ keçirmiş Uzun Həsənin yaratdığı Ağqoyunlu dövləti daxili çəkişmələr nəticəsində təcridən tənəzzülə uğradı.

Uzun Həsənin nəslindən yalnız oğlu Sultan Yaqubun hakimiyyəti uzun sürdü (1478-1490). O, ziyalı hökmdar idi, ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinə himayədarlıq edirdi. Sultan Yaqubun hərbi qələbələrində lələsi Süleyman bəy Bicənoğlunun rolu olmuşdur. Süleyman bəyin sərkərdəlik məharəti xüsusilə Misir və Suriya sultanı Qayıt bəyin ordusu ilə müharibədə özünü göstərdi. 1480-ci ildə 40 minlik Məmlük ordusu Ağqoyunlu sərhədlərini keçərək Urfanı (Ruhanı) almağa cəhd etdi. Lakin Süleyman bəy və Bayandur bəyin başçılığı altında Ağqoyunlu qoşunu düşməyə ağır zərbə endirərək onu darmadağın etdi. Məmlük ordusunun başçısı Yaşbəy qətl edildi, bir sıra Məmlük sərkərdələri isə əsir düşdü. Sultan Yaqubun qəfil ölümü əyanlar arasında taxt-tac uğrunda qanlı toqquşmalara səbəb oldu. Sultan Yaqubun (Şirvanşah Fərrux Yəsarin qızından olan) 9 yaşlı oğlu Baysunqur lələsi Sufi Xəlil Mosullunun köməyi ilə taxta çıxarıldı (1460-1492).

Sufi Xəlil Süleyman bəy Bicənoğlu tərəfindən məğlub edildi və hakimiyyət onun əlinə keçdi. Lakin çox çəkmədi ki, Bayandur əyanlarından Eybə Sultan adı ilə məşhur olan Dana Xəliloğlu İbrahim Uzun Həsənin Əlincə qaladakı nəvəsi Rüstəmi həbsdən azad edib onu Təbriz taxtına çıxartdı. Baysunqur babası Fərrux Yəsarin sarayında sığınacaq tapdı. Süleyman bəy isə Diyarbəkirə qaçdı və orada öldürüldü.

Rüstəm beş il hakimiyyətdə qaldı (1492-1497). Türkiyədən gələn Uzun Həsənin başqa nəvəsi (Uğurlu Məhəmmədin oğlu) Gödək Əhməd Eybə Sultanın xəyanəti nəticəsində Rüstəmə qalib gəldi və Təbrizdə taxta çıxdı. Lakin altı aydan sonra Gödək Əhməd Eybə Sultanın növbəti xəyanəti və qiyamı nəticəsində öldürüldü. 1499-cu ildə Ağqoyunlu dövləti artıq iki hissəyə bölündü, iki ildən sonra isə öz yerini Uzun Həsənin nəvəsi İsmayılın qurduğu Səfəvi-Qızılbaş dövlətinə verdi.

Səfəvi-Qızılbaş hərəkəti. Səfəvilərin Ərdəbil malikanəsi. XV əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın siyasi həyatında Səfəvi xanədanına mənsub olan Ərdəbil şeyxləri mühüm rol oynamağa başladılar. Səfəvi xanədanının, habelə Ərdəbil "Səfəvi təriqəti"nin adı Şeyx Səfiəddinlə (1252-1334) bağlıdır.

Bəzi İran tarixçiləri Səfəvilər dövlətini İranın "milli dövləti" kimi qələmə verməyə çalışır, Səfəvilərin mənşəcə fars və yaxud kürd olduqlarını göstərməyə cəhd edirlər. Şeyx Səfiəddinin azərbaycanlı və onun ana dilinin də Azərbaycan dili olduğu tarixi faktlara əsaslanır. Səfəvilərin mənşəyinə aid bu yanlış müddəə isə İran müəlliflərinin millətçi dünyagörüşünün bəhrəsidir.

XV əsrin ortalarında Səfəvilər Ərdəbildə dərviş şeyxləri idi və onların fəaliyyəti əsasən dini səciyyə daşıyırdı. Şeyx Səfiəddinin xələfləri olan Şeyx Sədrəddin (1334-1392), Şeyx Xoca Əli (1392-1427) və Şeyx İbrahim (1427-1447) təriqət başçıları kimi böyük nüfuz qazanmışdılar. Onların dövründə Ərdəbil təriqətinin Gilanda, Farsda və Rumda (Kiçik Asiyada) çoxlu müridi olmuşdur. Bu müridlər müxtəlif ictimai təbəqələrdən idi. Onlar arasında kəndlilər, sənətkarlar və müxtəlif peşə sahibləri ilə yanaşı, feodal dairələrin də nümayəndələri vardı. Əvvəllər adi kəndli olmuş, əkinçiliklə və xırda ticarətlə dolanmış Səfəvilər tez bir zamanda Ərdəbildə, qonşu vilayətlərdə böyük torpaq, vəqf əmlakı sahiblərinə çevrildilər. Ərdəbildəki Şeyx Səfi (Səfiəddin) məqbərəsi yaxın və uzaq yerlərdən gələn mürid və zəvvarların ziyarətəgahına çevrildi.

Sonradan yaranmış tarixi ənənəyə görə, Səfəvilər guya lap əvvəldən şiə məzhəbli olmuş, şiəliyi təbliğ etmişlər. Lakin indi sübut edilmişdir ki, təriqət banisi Şeyx Səfiəddin və onun ilk xələfləri şiə deyil, sünni olmuşlar. Səfəvilərin şiə təriqətinə qoşulması XV əsrin ortalarına təsadüf edir və bu, onların siyasi mübarizə meydanına çıxması ilə əlaqədardır. Səfəvilər başa düşürdülər ki, onların

Azərbaycanda hakimiyyətə gəlmək niyyətləri hərbi qüvvə olmadan mümkün deyildir. Buna görə onlar Azərbaycanda, qonşu ölkələrdə yaşayan yarımköçəri tayfaları öz tərəflərinə çəkmək və onlardan hərbi qüvvə kimi istifadə etmək qərarına gəldilər. Şamlı, Rumlu, Ustaclı, Təkəli, Əfşar, Qacar, Zülqədər belə tayfalardan idi. Onların bir hissəsi Kiçik Asiyada Osmanlı sultanlarının hakimiyyəti altında yaşayırdı.

XIV-XV əsrlərdə Yaxın Şərqdə və Orta Asiyada mövcud olmuş dövlətlərin hakim dini islamın sünni məzhəbi idi. Şiəlik bədətçi cərəyan hesab edilir, şiələr isə təqib olunurdular. Bu vəziyyət məzlum xalq kütlələri içərisində şiəliyin geniş yayılmasına səbəb olur, rəsmi sünniliyə qarşı nifrət və qəzəb doğururdu. Şiəlik yuxarıda adları çəkilən yarımköçəri tayfalar arasında xüsusilə geniş yayılmışdı. Səfəvi şeyxlərinin bu tayfalarla sıx əlaqələri hələ Şeyx Səfi dövründə yaranmışdı və sonralar sabit xarakter almışdı. Bu tayfalar "müqəddəs" Səfəvi şeyxlərinin mürsidliyini qəbul etdilər və onların "müridləri", "dərvişləri", "sufiləri" hesab olunmağa başladılar. XV əsrin ikinci yarısından etibarən bu tayfalar Səfəvi şeyxlərinin hərbi dəstələrinin əsasını təşkil etdilər.

Səfəvilər Azərbaycanda siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizəyə Şeyx Cüneydin (1447-1460) və Şeyx Heydər (1460-1488) təriqət rəhbərliyi dövründə başladılar. O vaxtlar Ərdəbil rəsmən əvvəlcə Qaraqoyunlu, sonra isə Ağqoyunlu dövlətinin tərkibində olsa da Səfəvi şeyxləri artıq Ərdəbildə hakimiyyəti ələ keçirmişdilər.

1449-cu ildə Şeyx Cüneydin nüfuzunun artmasından ehtiyatlanan Cahanşah Qaraqoyunlu onu Ərdəbildən çıxmağa məcbur etdi. Cüneyd 7 il ərzində Kiçik Asiyada və Suriyada Varsağ və Zülqədər tayfaları hesabına öz müridlərinin sayını artırdı. O, 1456-cı ildə 20 min müridlə Diyarbəkir hakimi Uzun Həsənin yanına gəldi. Cahanşahla mübarizəyə hazırlaşan Uzun Həsən Səfəvilərlə ittifaqa girməyi münasib bildi və bu məqsədlə bacısı Xədicə bəyimi Şeyx Cüneydəərə verdi.

Ərdəbildə Səfəvi təriqətinin rəhbərliyinə Cahanşahın köməyi ilə Cüneydin əmisi Şeyx Cəfər (1449-1470) keçdi. 1459-cu ildə Şeyx Cüneyd Ərdəbilə qayıtmaq istədi, lakin əmisi buna icazə vermədi. O, bir dəstə müridlə "çərkəz diyarı"na qəzavət yürüşü təşkil etdi və sonra qışlamaq üçün Qarabağa qayıtdı. 1460-cı ildə Cüneyd bir daha Dərbənddən şimala hərbi səfərə çıxdı. Səfərlər vaxtı müridlər hər dəfə Şirvandan keçməli olurdular, bu isə Şirvanşah Fərrux Yəsəri narahat etməyə bilməzdi. Bu dəfə Şirvan qoşunları Cüneydin yolunu kəsdilər. Martın 4-də Samur çayı sahilində baş vermiş döyüşdə Şeyx Cüneyd həlak oldu.

Şeyx Cüneydin oğlu Şeyx Heydər atasının siyasətini inadla davam etdirdi. O, Uzun Həsənin qızı Aləmşah bəyimlə evlənərək öz hökmdar dayısı ilə ittifaqı

daha da möhkəmləndirdi. Cahanşah Qaraqoyunlu və Teymuri Əbu Səidlə mübarizədə Uzun Həsənə kömək etdi. Ağqoyunlu hökmdan 1470-ci ildə Şeyx Heydəri Ərdəbilə gətirdi və onu təriqət rəhbərliyinə qaytardı.

Şeyx Heydər döyüşçülərinə 12 şiə imamı şərəfinə 12 qırmızı zolaqlı papaq geydirdi. Bundan sonra Ərdəbil şeyxinin bütün tərəfdarlarını "qızılbaş" adlandırmağa başladılar. Qızılbaşlar Azərbaycan dilində "qurban olduğum, sadağa olduğum, pirim, mürşidim", - çağırışı ilə döyüşə girdilər.

Dağıstana, "kafirələrə" qarşı cahad yürüşləri davam edirdi. Zəngin qənimət ələ keçirmiş Ərdəbil şeyxləri daha da qüvvətləndilər. 1488-ci ildə Şeyx Heydər Dağıstana növbəti yürüşü zamanı Şirvanşah Fərrux Yasar Ağqoyunlu Sultan Yaqubdan kömək istədi. Tabasaranda, Şahdağın kənarında Ağqoyunlu sərkərdəsi Süleyman bəy Bicənoğlunun qoşunu ilə toqquşmada qızılbaşlar məğlub oldular. Şeyx Heydər isə öldürüldü.

Beləliklə, XV əsrin ikinci yarısında Səfəvi şeyxləri Cüneydin və Heydər Azərbaycanı dövlət qurmaq cəhdləri boşa çıxdı.

Bundan sonra Sultan Yaqub Ərdəbili asanlıqla ələ keçirdi və Şeyx Heydər üç oğlunu (Sultan Əlini, İbrahimi və İsmayılı) anaları ilə birlikdə İstəx qalasında (Şirax yaxınlığında) dustaq etdi. Onlar dörd il yarım burada qaldılar.

Ağqoyunlu taxtını ələ keçirmiş Rüstəm rəqibləri ilə apardığı mübarizədə qızılbaşlardan istifadə etməyi özü üçün əlverişli saydı. O, Heydər övladlarını həbsdən azad etdi, şeyxin böyük oğlunu -Sultan Əlini Ərdəbilə qaytardı və onu şeyx kimi tanıdı. Lakin düşmənlərini qızılbaşların köməyi ilə aradan qaldırmış Sultan Əlinin nüfuzunun artmasından vahiməyə düşən Rüstəm qoşununu onlara qarşı yönəltdi. 1494-cü ildə Ərdəbil yaxınlığında qızılbaşlar məğlub oldular, Sultan Əli isə döyüşdə öldürüldü. Lakin qızılbaş sərkərdələri Səfəvi təriqətinin varisi olan 7 yaşlı İsmayılı əvvəlcə Ərdəbildə, sonra isə Səfəvilərin tərəfdarı və Gilan hakimi, Karkiya sülaləsindən olan Mirzə Əlinin yanında gizlətdilər. İsmayıl 6 il burada qaldı. Bu müddət ərzində Səfəvi təriqətinin bütün işlərini Şeyx Heydər yaxın silahdaşları olan Hüseyn bəy Lələ, Xadim bəy Xüləfa və Dədə bəy Talış idarə edirdilər. Onlar yeni çıxışlar üçün əlverişli fürsət gözləyirdilər. Ağqoyunlu dövləti daxili ziddiyyətlər və tayfa toqquşmalar nəticəsində dağılmağa başladı. Səfəvi şeyxlərinin irsi xələfi hesab olunan İsmayılı xalqın rəğbəti get-gedə artırdı. Beləliklə, XV əsrin sonunda Səfəvilərin hakimiyyətə gəlməsi üçün əlverişli şərait yarandı.

Azərbaycan-Rusiya münasibətləri. Avropa ilə əlaqələr. XV əsrdə Azərbaycan Şirvanşahlar dövləti ilə Moskva knyazlığı arasında daha geniş əlaqələr yaranmışdı. Şirvan tacirləri Dərbənd keçidindən şimala gedən karvan yolu və

Xəzər-Volqa su yolu ilə Volqaboyu xalqlarla, Moskva dövləti ilə geniş ticarət əlaqələri saxlayırdılar. Şirvanşahlar dövlətinin mühüm liman şəhərləri olan Bakı, Niyazabad və Dərbənddən, Yaxın və Orta Şərqi ən böyük sənətkarlıq və ticarət mərkəzlərindən biri olan Şamaxıdan Volqaboyuna və Moskva knyazlığı ərazisinə cürbəcür ipək və pambıq parçalar, xam ipək, xalça-palaz məmulatı, zinət əşyaları, ədviyyat, tumac, düyü, qoz-fındıq, neft, duz, müxtəlif silahlar və s. ixrac olunurdu. Azərbaycan-Moskva ticarət əlaqələrinin həyata keçirilməsində Həştərxan mühüm rol oynayırdı. Azərbaycan tacirləri Həştərxandan sonra səfərlərini davam etdirərək su, karvan yolu ilə Moskvaya, Tverə və Rusiya dövlətinin başqa ticarət mərkəzlərinə gedirdilər. Rus tacirləri isə Həştərxandan cənuba enir, Şirvanın mühüm ticarət mərkəzlərinə, o cümlədən Şamaxıya gəlir, buradan isə yollarına davam edərək İran vilayətlərinə gedib çıxırdılar. Rus tacirləri Azərbaycan bazarlarına cürbəcür xəz-dərilər, o cümlədən samur xəzi, bal, mum, kətan parçalar, gön, qab-qacaq, yaraq-əsləhə, ov quşları və s. gətirirdilər.

Şirvanşahlar dövləti ilə Moskva knyazlığı arasında diplomatik münasibətlər də yaranmışdı. Şirvanşah Fərrux Yəsərin (1462-1500) elçisi - Azərbaycan diplomatı Həsən bəy 1465-ci ildə Moskvaya getmiş, III İvanla danışıqlar aparmışdı. Moskva knyazı isə 1466-cı ildə Vasili Papinin başçılığı ilə Azərbaycana xüsusi səfirlik göndərmişdi. 1465-1466-cı illərdə Şirvanşahlar dövləti və Moskva knyazlığı arasında aparılmış danışıqlar iki ölkə arasında qarşılıqlı surətdə faydalı olan ticarət əlaqələrini genişləndirmək məqsədinə xidmət edirdi.

XV əsrdə Azərbaycan-Rusiya əlaqələri barədə səyyah Afanasi Nikitinin "Üç dənizə səyahət" adlı gündəliyində də maraqlı məlumatlar vardır. Afanasi Nikitin o dövrdə Şirvanla geniş ticarət əlaqələri saxlayan Tver şəhərindən idi. Səyyahın gündəliyindən məlum olur ki, ticarət məqsədilə Şamaxıya getməyə hazırlaşan bir dəstə Tver taciri (o cümlədən Afanasi Nikitin), Vasili Papin başda olmaqla, Şirvana göndərilən Moskva elçilərinə qoşulmaq üçün Nijni Novqoroda yola düşmüşdü. Lakin tverlilər Nijni Novqoroda çatanadək Vasili Papin getmiş və onlar III İvanla danışıqlar aparıb Moskvadan qayıdan Şirvan hökmdarının elçisi Həsən bəyi gözləməli olmuşdular.

Afanasi Nikitinin gündəliyindən məlum olur ki, yolda tatarlar tərəfindən qarət edilən, sonra isə Qaytaq hakimi tərəfindən əsir alınan rus tacirlərini Fərrux Yəsər azad etdirmiş və Şamaxıda onları çox yaxşı qarşılamışdı. Vətənə qayıtmaq üçün vəsaiti olmayan bəzi rus tacirləri Şamaxıda qalmış, digərləri isə Şirvanın başqa şəhərlərinə dağılıbmışdılar. Afanasi Nikitin geriyə - Moskvaya yola düşərək Dərbəndə çatmış, burada isə fikrini dəyişib Bakıya qayıtmışdı.

1499-cu ildə başqa Azərbaycan diplomatı - Şirvan elçisi Şəhabəddin Moskvaya getdi və III İvanla danışıqlar apardı. Şirvan-Moskva əlaqələri daha da genişləndi.

Ağqoyunlu dövləti ilə Moskva knyazlığı arasında da əlaqələr yaranmışdı. Uzun Həsənin qələbələrindən və Ağqoyunlu dövlətinin mühüm hərbi-siyasi qüvvəyə çevrilməsindən xəbərdar olan III İvan bu dövlətlə dostluq münasibətləri yaratmağa çalışırdı. O, Qızıl Orda hökmdarı Əhməd xana (1459-1481) qarşı ittifaq bağlamaq istəyirdi. III İvan öz məqsədinə nail olmaq üçün Təbrizə - Uzun Həsənin sarayına elçi heyəti göndərmişdi. Həmin dövrdə Azərbaycanda olmuş Venesiya diplomatı Kontarini bu rus elçisini Ağqoyunlu sarayında görmüş, onun Uzun Həsənlə danışıqlarının şahidi olmuşdu. Kontarininin Marko Rosso adlandırdığı Moskva elçisi Qızıl Ordaya qarşı Ağqoyunlu dövləti ilə ittifaq bağlamaq üçün göndərilmişdi. III İvan Ağqoyunlu hökmdarı ilə dostluq etməklə Əhməd xanı qorxuya salmaq istəyirdi. Lakin o zaman Osmanlı dövləti ilə müharibədə məğlubiyyətə uğramış, daxili iğtişaşları yatırmqla məşğul olan Uzun Həsən Moskva knyazlığına hərbi yardım göstərə bilmədi. Uzun Həsəndən ehtiyat edən Əhməd xan Marko Rossodan bir az əvvəl Təbrizə qiymətli hədiyyələrlə 200 nəfərlik böyük bir elçi heyəti göndərmiş, Uzun Həsəndən Qızıl Ordanın cənub sərhədlərini pozmayacağı barədə təminat almışdı. Lakin Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən Moskva dövləti ilə də əlaqələrini genişləndirməyə çalışırdı. Buna görə də o, Marko Rosso ilə danışıqları başa çatdırmış, öz elçisini III İvanla danışıqlar aparmaq üçün Moskvaya yola salmışdı.

Afanasi Nikitinin səyahətnaməsində Ağqoyunlu dövləti haqqında da məlumat vardır. O, Hindistandan qayıdarkən 1472-ci ildə Təbrizdə olmuş, buradan isə osmanlılara qarşı hərbi əməliyyata başlamış Ağqoyunluların Ərzincandakı hərbi düşərgəsinə getmişdi. Səyyah on gün Ağqoyunlu ordugahında qalmış, Uzun Həsənlə görüşmüş və onunla söhbət etmişdi. Onun gündəliyində Uzun Həsənin Teymurilər, Qaraqoyunlular üzərindəki qələbələri və Ağqoyunlu-Osmanlı müharibəsi haqqında maraqlı qeydləri vardır.

XV əsrdə Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə əlaqələri də genişləndi. Bu dövrdə Azərbaycanla Venesiya Respublikası, Roma papalığı, Neapol krallığı, Polşa-Litva, Avstriya, Macarıstan, Çexiya, Almaniya dövlətləri, Burqundiya hersoqluğu, habelə Kipr, Rodos və s. dövlətlər arasında əlaqələr yaranmışdı. Bu əlaqələrin dərin iqtisadi əsasları vardı. Asiya ilə Avropanı əlaqələndirən çox mühüm beynəlxalq karvan yolları Azərbaycan ərazisindən keçirdi. Avropalılar Azərbaycan ərazisindəki ticarət mərkəzlərindən müxtəlif Şərqi malları, xüsusən xəm ipək, ipək və pambıq parçalar, xalça-palaz məmulatı, ədviyyat, nadir boyalar, daş-

qaş və s. alıb aparırdılar. Azərbaycan tacirləri isə o dövrdə Hələb, Şam (Dəməşq), Trablis (Tripoli), Beyrut, Konya, Bursa, İstanbul, Trabzon kimi məşhur ticarət mərkəzlərində avropalılarla qızğın ticarət edirdilər. Qərb ölkələri ilə əlaqələrdə Azərbaycan ipəyi mühüm rol oynayırdı. Azərbaycan ipəyinin əsas alıcıları olan İtaliya tacirləri Qara dənizdən Azov və Don vasitəsilə Volqaya keçir, Xəzərsahili ticarət mərkəzləri ilə geniş əlaqələr yaradırdılar. Onlar müxtəlif Şərq malları xüsusən xam ipək almaq üçün Təbriz bazarlarına gəlib çıxırdılar. İtalyan səyyahı Odorik de Pordenon XIV əsrdə Təbrizə "dünyanın hər yerindən tacirlər gəldiyini" qeyd edir. Genuya Respublikası Təbrizdə daimi ticarət şirkəti yaratmağa cəhd göstərmişdi. XIV əsrin sonu və XV əsrin əvvəllərində Azərbaycana səyahət etmiş İohann de Qalonifontibus Azərbaycan xalqının müxtəlif ipək istehsalı sahəsində böyük səriştəyə malik olduğunu göstərir.

XV əsrin əvvəllərində Azərbaycanda olmuş İohann Şiltberger ölkədən Ön Asiyanın Dəməşq, Bursa kimi məşhur ticarət mərkəzlərinə xeyli ipək ixrac olduğunu və orada həmin ipəkdən "yaxşı parçalar toxunduğunu" qeyd edir. 1474-cü ilin avqust-sentyabr aylarında Təbrizdə olmuş Venesiya diplomatı Kontarini Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələrindən bəhs edərək göstərir ki, "buraya (yəni Təbrizə) çoxlu ipək gətirilir ki, sonra da bu ipək karvanlarla Hələbə yola salınır". İtaliya tacirləri-venesiyalılar və genuyalılar ipək almaq üçün Şamaxıya da gəlirdilər. 1475-ci ilin payızında Şamaxıya gəlmiş venesiyalı Kontarini göstərir ki, "bu şəhərdə bizdə talaman ipəyi adı ilə məşhur olan ipək istehsal olunur". Azərbaycanın xam ipəyindən İtaliyada - Venesiya və Lukkada "əla məxmər" toxunurdu. Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin gömrük fərmanlarında "firəngi atlas", "qumaş" adlarının çəkilməsi də Azərbaycanın Qərb ölkələri ilə geniş ticarət əlaqəsi saxladığını sübut edir. Azərbaycan ipəyi Bursa, İstanbul şəhərlərindəki toxuculuq müəssisələrinin də xammalla təmin olunmasında mühüm rol oynayırdı. Təbrizi Bursa ilə birləşdirən və o zaman İpək yolu kimi məşhur olan karvan yolunun Osmanlı iqtisadiyyatı üçün böyük əhəmiyyəti vardı. Azərbaycandan Bursaya ipək aparın hər karvanda təqribən 300-400 yük heyvanı olurdu.

XV əsrin ortalarında Avropa ilə Asiyanı, Qara dənizlə Aralıq dənizini əlaqələndirən karvan və su yollarının qovşağında möhkəmlənmiş Osmanlı imperiyası Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqələrini çətinləşdirdi. Osmanlı dövləti ərazisindən keçən, Aralıq dənizi və Qara dəniz sahilindən gedən ticarət karvanlarından xeyli gömrük haqqı alınır. Ön Asiyadakı ticarət mərkəzlərinə gələn Avropa tacirlərindən (o cümlədən venesiyalılardan) əmtəənin dəyərini 4 faizi qədər gömrük haqqı alınır. 1476-cı ildə həmin məbləğ 5 faizə

qaldırıldı. Osmanlı sultanları Asiyadan Qara dəniz və Aralıq dənizi sahillərinə gələn karvan yollarını tamamilə öz nəzarəti altına almaq və Avropa - Asiya ticarətində vasitəçiliyi ələ keçirmək üçün ipəyin vətəni olan Azərbaycanı, ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazı, habelə İran ərazisini Osmanlı dövlətinə ilhaq etmək niyyətində idilər. Osmanlı Türkiyəsi Avropada da geniş işğallara başlamışdı. Bu isə Osmanlı imperiyasından ehtiyat edən və onu təkliddə məğlub etməyə qadir olmayan Avropa və Asiya dövlətləri arasında yaxınlaşmaya səbəb oldu. Osmanlı dövləti əleyhinə koalisiya yaradılması məqsədilə danışıqlar aparılmasına başlandı. Beləliklə, Azərbaycanın Qərb ölkələri ilə əsrlərdən bəri davam etmiş ənənəvi ticarət əlaqələri XV əsrin ortalarından etibarən hərbi-siyasi xarakter almağa başladı.

Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən Qərb dövlətləri ilə hələ Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirməmişdən əvvəl (XV əsrin 50-ci illərindən) əlaqə yaratmışdı. O zaman Ağqoyunlu - Avropa əlaqələrində yunan mənşəli Trabzon dövləti vasitəçilik edirdi. XV əsrin 60-cı illərində Ağqoyunlu diplomatları olan Məhəmməd (1464) və Həsən Əzəm (1465) İtaliyaya getmiş, Venetsiya hakimləri ilə danışıqlar aparmışdılar. Venetsiya senatının 1463-cü il 2 dekabr tarixli qərarı ilə Lazaro Kvirino Ağqoyunlu sarayına səfir (1464-1469) göndərilmişdi. Uzun Həsən Qaraqoyunluları məğlub edərək (1467), paytaxtı Təbrizə köçürdü. Teymuri Əbu Səid məğlub edil-dikdən (1468) sonra Ağqoyunlu-Avropa əlaqələri daha da genişləndi. Təbrizdə Venetsiyanın daimi səfirliyi fəaliyyətə başladı. Venesiya səfirləri olmuş Katerino Zeno (1471-1473), İosafat Barbarc (1474-1478), Paolo Onyibene (1474), Ambrocco Kontarini (1474-1475) və başqaları müxtəlif diplomatik tapşırıqlarla Azərbaycanı göndərilmişdilər. Uzun Həsənin elçiləri olmuş Murad bəy, İshaq, Xoca Mirək, Hacı Məhəmməd və b. İtaliyaya gedərək, Venesiya hökuməti, Roma papası və Neapol kralı ilə danışıqlar apardılar.

Ağqoyunlu hökmdarı Osmanlı imperiyasına qarşı Roma papaları olmuş III Kalikst (1455-1458), II Piy (1458-1464), II Pavel (1464-1471) və IV Siktə (1474-1484) də danışıqlar aparmış, Polşa-Litva, Macarıstan və Neapol krallıqları, Avstriya, Çexiya, Burqundiya hersoqluğu, Kipr, Rodos və başqa dövlətlərlə diplomatik əlaqələr yaratmışdı. Qərb ölkələri ilə aparılmış danışıqlar nəticəsində XV əsrin 70-ci illərinin əvvəlində Osmanlı dövləti əleyhinə Ağqoyunlu dövləti, Venesiya Respublikası, Papalıq, Neapol krallığı, Macarıstan, Rodos, Kipr, Burqundiya və Qaraman bəyliyiindən ibarət koalisiya yarandı.

Lakin Sultan II Mehmedin hərbi qüvvələrini iki cəbhəyə parçalamaq və onu məğlub etmək planı iflasa uğradı. Venesiya və başqa Qərb dövlətləri Ağqoyunlulara vəd etdikləri odlu silahları və artilleriya mütəxəssislərini də vaxtında göndərmədilər. Ağqoyunlu diplomatı Hacı Məhəmməd, venesiyalı İosafat

Barbaro, habelə Neapol kralı və Roma papası elçilərinin müşayiəti ilə Aralıq dənizi sahillərinə göndərilən silah yüklənmiş gəmi, habelə 200 nəfərə qədər artilleriya mütəxəssisi mənzilbaşına çata bilmədi, bir ilədək Kipr sahillərində qaldı.

Siyasi quruluş, idarə sistemi, hərbi qüvvələr. Azərbaycanın cənub vilayətləri Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin metropoliyası, yəni mərkəzi ərazisi idi. Hər iki dövlətin paytaxtı Təbriz şəhəri olmuşdur. Cənubi Azərbaycan bilavasitə padşahın və ya sultanın özü, onun mənsəb sahibləri tərəfindən idarə edilirdi. Başqa vilayətlərə isə (Kürdüstan, İraq-i Ərəb, İraq-i Əcəm və s.) sülalə üzvlərindən canişinlər təyin olunurdu.

Hər iki dövlətin hökmdarları əsasən padşah titulu daşımışlar. Uzun Həsən özünün Osmanlı və Teymuri sultanları səviyyəsində hökmdar olduğunu qeyd etmək məqsədilə *sultan* titulu qəbul etmişdi.

Sülalə üzvlərindən və yaxud yüksək rütbəli əmirlərdən seçilən *hləsi* (atabəyi) şahzadənin yanında olurdu. O, şah tərəfindən təyin edilir və şahzadənin bütün hərbi, mülki və maliyyə işlərini onun adından idarə edirdi. Məsələn, Cahanşah İsfahan əyalətini oğlu Məhəmməd Mirzəyə verərkən şahzadə həddi-bülüğa çatmadığından əyalətin bütün işləri lələ Məhəmmədə tapşırılmışdı.

Hakim sülalə üzvləri və ya yarımköçəri əyanlardan vaxtaşırı təyin edilən baş sərkərdələr *əmir ül-üməra* adını daşımışlar. Onlar hökmdardan sonra dövlətdə mühüm mövqe tutur və qoşuna başçılıq edirdilər. Bestam Cakir və Əmir Qaraman Qaraqoyunlu dövlətinin əmir ül-üməralarından olmuşlar.

Dövlət aparatında ikinci şəxsiyyət *sədr-əzəm* (baş sədr) idi və o, bütün müsəlman ruhanilərinə rəhbərlik edirdi. Vəqf əmlakı, onların gəliri, mədrəsələr və xeyriyyə idarələri tamamilə onun ixtiyarında idi. Ağqoyunlu dövlətində sədrin rolu daha əhəmiyyətli olmuşdur. Ağqoyunlu sədri Qazi İsanın Sultan Yaqubun dövründə böyük ixtiyar sahibi olduğu məlumdur. Mərkəzi idarə aparatında mühüm mövqelərdən birini də dövlət gəlirləri və maliyyə sistemini idarə edən baş vəzir tuturdu. O, həmçinin xarici ölkələrlə əlaqələri nizamlayırdı. Baş vəzir *ali divana* rəhbərlik edir və buna görə də *sahib-divan* adlanırdı.

Dövlətin müharibə, sülh, taxta varislik və s. kimi mühüm siyasi məsələlərini sülalə üzvləri və əmirlərin kənqaş adlanan qapalı müşavirəsi həll edirdi.

Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu sarayında digər vəzifələr də (*eşik-ağası, qapıçı, möhrdar, xəzinədar, əmiraxur* və s.) vardı. Bundan başqa, mənbələrdə *münşi əl-məmalik, mustovfi, qazi əlqüzzat, divanbəyinin* də adları çəkilir.

Ağqoyunlu qoşununda hökmdarın təminatında olub, müəyyən imtiyazlara malik qvardiya hissələri, bəy və xassə nökrələri vardı. Onlar əsasən Ağqoyunlu tayfalarından olan və hakimiyyət başında duran Bayandur elinə mənsub idi.

Qoşun ali rəislərinə *əmir* adı verilirdi, kiçik başçılar isə qibtəul adlanırdı. Hər iki vəzifə əyanlara mənsub idi və bu vəzifələrə köçəri tayfaların başçıları təyin olunurdu.

Qoşun *puşandarlardan* (ağır silahlı süvarilərdən) və tirkəşbendlərdən (oxatanlardan) ibarət idi. *Qulluqçu* adlanan, at və dəvələrə nəzarət edən, rəislərin çadırlarında, nəqliyyat vasitəsi yanında xidmətdə olan şəxslər də hərbi qüvvələrin tərkibində idi.

Zeno və Barbaronun məlumatına görə, puşandarlar "dəmir zireh", tirkəşbendlər isə möhkəm dəri paltarlar geyinirdilər və bunlara qılınc, ox sirayət edə bilmirdi. Uzun Həsənin döyüşçülərinin silahı ox və yaydan, qılınc və kiçik qalxandan ibarət idi. Ağqoyunlu döyüşçüləri uzun papaqlar qoyurdular. Qulluqçular və piyadalar kütləsi isə məcburi surətdə rəiyyətdən (oturaq kəndlilərdən) səfərbərliyə alınırdı.

Teymuri hökmdarı Şahruxla müharibəyə hazırlaşan Qaraqoyunlu Qara Yusif 1420-ci ildə Təbriz vilayəti kəndlilərindən piyada qoşunu toplanmasını əmr etmişdi. Bu məlumatın müəllifi Hafız Əbrü qeyd edirdi ki, belə bir qayda bu ölkədə ilk dəfə tətbiq olunurdu. Təbiidir ki, piyadalar qoşun daxilində ən hüquqsuz bir vəziyyətdə idilər. Hərb etmək əzmində olmayan və təlim keçməmiş kənd camaatından əsasən xəndək qazmaq, istehkam qurmaq və s. kimi yardımçı işlərdə istifadə edilirdi.

Əsasən yarımköçərilərdən ibarət olan döyüşçüləri, adətən, onların ailələri, qulları və xidmətçiləri müşayiət edirdilər. Buna görə də qoşun təşkilatı köçəri ənənələrlə sıx surətdə bağlı idi. Qoşun səfərdə olduğu zaman (ilin fəsillərindən asılı olaraq) qışlaq və yaylaq yerlərində dayanırdı.

Qoşunların miqdarı haqqında dəqiq məlumatımız yoxdur. Qaraqoyunlu qoşununda təxminən 50 min nəfər, Ağqoyunlu qoşununda isə 100 min nəfər döyüşçü olduğunu ehtimal etmək olar.

Zenonun məlumatına görə, Uzun Həsənin qoşunu 100 min nəfərdən ibarət olub, bunun 40 min nəfərini döyüşçülər, 60 min nəfərini isə xidmətçilər təşkil edirdi. Zeno göstərir ki, Ağqoyunlu qoşunundan başqa heç bir qoşunda bu cür gözəl süvari dəstəsi olmamışdır. Barbaro isə həmin dövrdə Uzun Həsənin qoşununun 25 min nəfər atlıdan və 3 min piyadadan ibarət olduğunu qeyd edirdi.

Barbaronun hesablamasına görə, Uzun Həsənin ordusunda 6 min çadır (alaçiq), 30 min dəvə, 5 min yük qatırı, 5 min yük atı, 2 min ulaq, 20 min minik atı, 2 min minik qatırı, 2 min qaramaldan ibarət sürü, 20 min qoyun, 100 ov pələngi, 200 "cins" və "mələz" qızılquş, 3 min tazi, 1 min müxtəlif it, 50 qırğı, 15 min qılınc ilə silahlanmış döyüşçü, 2 min qılınclı qul, dəvəsürən və ox-kamanla silahlı 1

min qulluqçu olmuşdur. Qoşunu 10 min əyan və nöqərlərin arvad-uşaqları, 5 min qul qadın, 6 min on iki və daha yuxarı yaşlı uşaq, 5 min azyaşlı və körpə uşaq müşayiət edirdi. Orduda müxtəlif sənətkarlar və peşə sahibləri, o cümlədən dərzilər, dəmirçi, yəhərçi, çəkməçi və b. vardı. Alverçilər, "bazar əhli" ərzaq tədarükçüləri və hətta əcaçılar da qoşuna xidmət edirdilər. Müxtəlif yerlərdə "ordu bazarları" təşkil olunurdu və burada qoşun üçün lazım olan hər şey almaq mümkün idi.

Qoşun nəfir (şeypur), nağara, kəbrəkə (böyük nağara), təbil və başqa musiqi alətlərində çalan dəstənin müşayiəti ilə döyüşə yollanırdı. Hücum vaxtı gərranay - uzun zurna, qələbə qazanılanda isə, adətən, nağara çalırdı.

Ordunun sol cinahı *cəvanğar* (yaxud *meysərə*), sağ cinahı isə *bərənğar* (yaxud *meymənə*), mərkəzi *qul* adlanırdı. Qoşunun ön hissəsinə *münqəlay* deyilirdi. Orduda müxtəlif hərbi mənəblər vardı. *Təvaçilər* müharibə gözlənilən təqdirdə əyalətlərə gedən, hərbi qüvvə toplayan və ayrı-ayrı qoşun dəstələri arasında əlaqə yaradan əmirlər idi. Xəbərəparan qoşun xidmətçisinə *tuğacı* deyilirdi. Döyüş zamanı meydana öncə çıxarılan dəstə *çərxçi* adlanırdı. Çərxçilər Ağqoyunlu qoşununda da mövcud olmuşdur (Sultan Yaqub 1478-ci ildə rəqibi Xəlillə döyüşdə çərxçilərdən istifadə etmişdir). Döyüş zamanı hərbi qüvvələrin bir hissəsi ehtiyatda durur, vuruşmanı müşahidə edir və lazım olduqda döyüş meydanına çıxırdı. Belə ehtiyat dəstəsinə *muçi* deyilirdi. Döyüş başlanmazdan əvvəl qoşunun bir dəstəsi kəşfiyyata göndərilirdi və həmin dəstə qarovul adlanırdı. Qarovulun vəzifəsi düşmənin vəziyyətini öyrənmək və imkan daxilində əsir ələ keçirmək, yəni "dil" tutmaq idi.

Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu qoşunları hərbi təşkilat və təchizat baxımından nəinki o zaman ki Avropa, hətta Osmanlı və Məmlük (Misir) ordusundan da geridə qalırdı. Odlu silah, top və tüfəng Azərbaycanda ilk dəfə Ağqoyunlu ordusunda istifadə edilmişdir. Məlumdur ki, Uzun Həsən topu və digər odlu silahı venesiyalılarından cüzi miqdarda ala bilirdi. Tərcanda (1473) Ağqoyunlu ordusunun osmanlılar tərəfindən məğlub edilməsinin əsas səbəbi orduda odlu silahların olmaması idi.

IV FƏSİL

XV ƏSRDƏ AZƏRBAYCANIN İCTİMAİ-İQTİSADİ HƏYATI

Kənd təsərrüfatı və aqrar münasibətlər. XV əsrdə Azərbaycanın iqtisadi həyatının müxtəlif sahələri qeyri-bərabər nisbətlərdə inkişaf etmişdi.

Şirvanın iqtisadiyyatında baş vermiş yüksəliş Avropa səyyahlarının (xüsusilə Şiltbergerin) diqqətini cəlb etmişdir. 1475-ci ildə Şirvanda olmuş

Venesiya səyyahı Kontarini Şirvanşah mülklərinin səciyyəsinə belə vermişdir: "Bu ölkə başlıca olaraq gözəl, məhsuldar düzənlikdən ibarətdir və Uzun Həsənin mülklərindən daha yaxşı, daha məhsuldardır". Şirvanda kənd təsərrüfatı əmtələrinin ucuz qiyməti venesiyalıni heyran etmişdi. Şamaxı və Dərbənd arasındakı ərazidə yerləşmiş Şabran, onun ətrafı Kontarininin diqqətini xüsusilə cəlb etmişdi: "Yolun yarısında biz yaxşı bir şəhəriyə təsadüf etdik. Burada xeyli meyvənin, xüsusilə almanın yetişdiyinin şahidi olduq. Biz əla keyfiyyəti olan almanın bu cür bolluğuna inana bilmirdik".

Dərbəndilər sülaləsindən olan ilk üç Şirvanşahın (I İbrahim, I Xəlilullah və Fərrux Yəsər) hakimiyyəti illərində Şirvan iqtisadi yüksəliş mərhələsində olmuşdur. Bu dövrdə Şirvan kəndlilərinin vəziyyəti Azərbaycanın başqa vilayətlərinə nisbətən yüngül idi. Azərbaycanın bu vilayətində kənd təsərrüfatının yüksək inkişaf səviyyəsi daxili siyasi şəraitin sabitliyi ilə əlaqədar olmuşdur.

Azərbaycanın cənub vilayətlərində viranedicilərin müharibələri və feodal çəkişmələri davam edirdi. Bu hadisələr kənd təsərrüfatının inkişafına əngəl törədirdi. Teymuri hökmdarlarının yerli əhali hesabına hərbi hissələri təchiz etməklə sahəsindəki soyğunçu tədbirləri, Cəlairi və Qaraqoyunlular arasında baş verən hərbi toqquşmalar geniş əhali kütələrinə müflisləşdirirdi.

Mənbələrdən məlum olur ki, bu dövrdə ölkənin cənub vilayətlərində dəhşətli aclıq və dağıntı hökm sürmüş, 1413-cü ildə baş vermiş aclıq zamanı çörəyin qiyməti görünməmiş dərəcədə artmışdı.

Ağqoyunluların hakimiyyətə gəlməsi ilə ölkənin iqtisadi vəziyyətində müəyyən dirçəliş baş verdi. XV əsrin 70-ci illərində Cənubi Azərbaycanda və İranın mərkəzi vilayətlərində olmuş Kontarini göstərirdi ki, "bu yerlər həyat üçün zəruri olan müxtəlif ərzaqla, meyvələrlə zəngindir". Lakin səyyah əlavə edirdi ki, "Ağqoyunlu dövlətinin ərazilərində ərzaq və başqa məhsullar çox baha idi".

Azərbaycan feodal dövlətlərində monqol hökmdarlığı dövründə formalaşmış torpaq mülkiyyəti növləri mövcud idi (*divani, xassə, mülk, vəqf*). Müsəlman və xristian dini idarələrinə məxsus olan vəqf mülkləri *vəqfi-xeyri* adlanırdı. Seyidlərə, dərviş şeyxlərinə, müqəddəs hesab olunan şəxslərə məxsus vəqflər isə *vəqfi-əhli* adı ilə tanınırdı.

Əvvəllər mövcud olmuş *iqta* institutunu *soyurqal* əvəz etməkdə idi (monqol mənşəli *soyurqamışı* istilahındandır və *bəxşiş* mənasını verir). Azərbaycanda soyurqallara dair ilkin məlumatlar XIV əsrin ikinci yarısına, Cəlairilərin hakimiyyəti dövrünə təsadüf edir. Soyurqal feodallara sultan tərəfindən bağışlanırdı. Hərbi və mülki xidmət müqabilində bağışlanmış bu mülklər feodalların irsi istifadəsində olurdu. İqtaya nisbətən soyurqal sahibinin hüquqları

daha geniş idi. Soyurqal sahibi vergi tədbirlərində və məhkəmə-inzibati fəaliyyətində müstəqil olmuşdur. Vergi toxunulmazlığı hüququ soyurqal sahibinin zənginləşmə vasitəsi idi; əvvəllər dövlət xəzinəsinə daxil olan vergilər mülk sahibinin ixtiyarına keçmişdi. Soyurqal sahibinin öz torpaq sahəsində vəzifəyə təyin etdiyi şəxslər yalnız onun qarşısında hesabat verirdilər.

Soyurqal institutunun geniş yayılması mərkəzi hakimiyyətin maddi əsasını məhdudlaşdırır, onun gəlirlərini xeyli dərəcədə azaldırdı. Soyurqalın irsiliyi soyurqal sahibini mərkəzi hakimiyyət üçün təhlükəli ünsürə çevirməkdə idi. İri soyurqal sahibləri artıq özlərindən asılı olan şəxslərə xırda soyurqallar bağışlamağa başlamışdılar. Feodalların siyasi təsiri torpaq sahələrinin kəmiyyəti və məhsuldarlığı ilə deyil, onların sahib olduğu nöqərlərin (soyurqal almış xırda feodalların) sayı ilə müəyyən edilirdi. XV əsrin ikinci yarısından mərkəzi hökumət soyurqal sistemini sarsıtmaq üçün mübarizəyə başladı. Əgər XV əsrin birinci yarısında (Qaraqoyunlu hakimiyyəti illərində) soyurqallar əsasən hərbi-köçəri əyanların nümayəndələrinə verilirdisə, Ağqoyunlu hakimiyyəti dövründə bu mülklər başlıca olaraq ruhanilərə və mülki bürokratiya nümayəndələrinə bağışlanırdı. Ağqoyunlu Yaqub və Əhməd güclənmiş soyurqal sahiblərinə qarşı qəti mübarizəyə başlamağa cəhd etdilər. Lakin mərkəzi hökumətin bu əməli feodal qiyamlarına səbəb oldu və XV əsrin sonlarında Ağqoyunlu dövlətinin süqutu ilə nəticələndi.

Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərində hakim sinif tərkib baxımından müxtəlif idi. Bu sinif əsasən aşağıdakı qruplardan ibarət olmuşdur:

a) padşah (sultan) başda olmaqla hakim sülalə; b) Barani, Sədli, Baharlı, Bayandur, Pörmək, Mosullu və Qacar tayfalarının hərbi-köçəri əyanlar kütləsi; c) yerli, oturaq əyanlar (məliklər); ç) ali mülki bürokratiya nümayəndələri; d) ali müsəlman (sünni) ruhaniləri. Ali xristian ruhaniləri təbəqəsi Azərbaycanın bəzi vilayətlərində torpaq sahələrinin mülkiyyətçisi idi. Azərbaycan tayfalarının hərbi-feodal əyanları göstərilən qruplar arasında aparıcı yer tutmurdular.

Şirvanşahlar dövlətində feodal sinfinin strukturu problemi az öyrənilmişdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, yerli oturaq feodalların nümayəndələri Şirvanın hakim sinfinin aparıcı qüvvəsi idi.

XV əsrin rəsmi sənədlərindən məlum olur ki, bu dövrdə otuzdan çox adda vergi və mükəlləfiyyət mövcud idi və bu ağır vergi sistemi əhalini əzirdi. *Malcəhət* (və yaxud bəhrə) əsas vergi olmuşdur. Uzun Həsənin "Qanunnamə"sində əsasən bəhrə əldə edilən məhsulun 1/5 hissəsini təşkil etmişdir. Kəndlilər istifadə olunmuş suyun müqabilində də bəhrə vergisi ödəyirdilər. Hərbcilərin, mülki və ruhani vəzifələr tutan şəxslərin xeyrinə toplanan vergilərin məcmusu ixracat adı ilə

tanınmışdı. Qeyri-qanuni surətdə, özbaşına şəkildə toplanan vergilər *şiltaqat* adlanırdı. Kəndlilər feodal ziyafətlərinin təşkilinin ağırlığını da çəkməli olurdular (*şilənbəha, süfrəbəha* və başqa mükəlləfiyyətlər). Yerli inzibati-polis məmuru (*dəruğəki*), vergiyığan məmurların (mümayizane), ruhani başçıların (*rəsm əlvüzarə*) xeyrinə toplanan vergilər mövcud idi. Feodallar müxtəlif təyinatlı tələbatlarını ödəmək üçün mürəkkəb vergi sistemi yaratmışdılar. Məhdərlərdən çobanbəyi vergisi alınmırdı.

Azərbaycan feodalları, adətən, şəhərlərdə yaşayırdı, vergiləri xüsusi məmurlar vasitəsilə toplayırdı, əldə olunan nemətləri israfçılıqla istehlak edirdilər. Bir çox hallarda feodallar vergilərin toplanması hüququnu icarəyə verirdilər (*müqatiə*). İcarədarlar mülkiyyət sahibinin mənimləyəcəyi vergilərin bütün məbləğini əvvəlcədən ödəyirdi, kəndlilərin dilənçi halına düşməsi, müflisləşməsi prosesini sürətləndirirdilər.

Şəhərlər. Sənətkarlıq və ticarət. Pul dövriyyəsi. XIV əsrin 70-ci illərindən XV əsrin 30-cu illərinədək Azərbaycanda şəhər həyatının, ticarətin və xüsusilə sənətkarlığın təcridən tənəzzül etməsi prosesi baş vermişdir. Sosial-iqtisadi, hərbi, siyasi, ideoloji hadisələrin zənginliyi baxımından bu dövr Azərbaycan tarixinin əlamətdar gerçəkliklərindən biri olmuşdur. Ən əhəmiyyətli şəhərlərin iqtisadi səviyyəsinin enməsi, həmin mərkəzlərin xırdalaşması, onların kənd təsərrüfatı təmayülündə tərəqqisi, bəzən bir sıra orta və kiçik miqyaslı şəhərlərin məhv olması bu dövrün səciyyəvi əlamətlərindəndir. Bu proseslər Teymurun yürüşlərində olanda tarixi mərhələdə başlanmışdı. Azərbaycan ərazisində baş vermiş hərbi-siyasi səciyyəvi proseslər şəhərlərin dağılmasına, əhəlinin kütləvi şəkildə miqrasiyasına səbəb olurdu. Bu dövrdə Şirvan daha əlverişli sosial-iqtisadi və siyasi şəraitdə inkişaf edirdi. Lakin 1434-cü ildə İskəndər Qaraqoyunlunun qoşunu Şirvana hücum etdi, ipək istehsalı üçün zəruri olan tut bağları amansızlıqla məhv olundu. Şamaxı şəhəri qarət, dağıntı və talanlara məruz qaldı. Bu, moŋqol yürüşlərindən sonra ən viranedicisi basqın olmuşdur.

XV əsrin 30-80-ci illəri ölkənin nisbətən sabit siyasi şəraitdə inkişaf etməsi ilə əlamətdardır. Cahanşah Qaraqoyunlunun, Uzun Həsən Ağqoyunlunun və Sultan Yaqubun hakimiyyətləri dövründə şəhər həyatı daha yüksək inkişaf səviyyəsində olmuşdur. Uzun Həsənin islahatı (vergi və mükəlləfiyyətlərin qeydə alınması) şəhərlərin yüksəlişini təmin edən rəsmi tədbir idi. Şirvan, xüsusilə onun paytaxtı Şamaxı şəhər təsərrüfatının inkişaf prosesində yeni mərhələyə daxil oldu.

XV əsrin sonları - XVI əsrin başlanğıcında Azərbaycanda feodal müharibələri yenidən gücləndi və bunun nəticəsində şəhərlərin inkişafı prosesi də ləngidi.

Bütövlükdə XV əsr (əsrin əvvəli və sonu istisna olunmaqla) Azərbaycanda şəhər həyatının nəzərəcarpacaq dərəcədə canlanması, şəhərlərin ticarət-sənətkarlıq əhəmiyyətinin artması dövrü kimi qiymətləndirilə bilər. Şəhərlərin inkişafı həm daxili, həm də xarici bazarda əmtəələrə olan tələbatın artması ilə əlaqədar idi. Kapitalın ilkin yığılımı prosesinin xeyli sürətləndiyi Avropa ölkələrində və Asiyada əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı hər iki qitə arasında tranzit ticarətin genişlənməsinə şərait yaratmışdı. Azərbaycan şəhərləri (xüsusilə Təbriz) bu inteqrasiya prosesində mühüm rol oynamışdı.

1395-ci ildə Həştərxanın və 1400-cü ildə Bağdad şəhərinin Əmir Teymurun ordusu tərəfindən dağıdılması Təbrizin ticarət-sənətkarlıq əhəmiyyətinin artmasına şərait yaratmışdı. 1404-cü ildə Təbrizdə olmuş ispan taciri Klavixo qeyd edirdi ki, şəhərdə 200 minədək ailə vardır. Onun məlumatı əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, XV əsrin başlanğıcında Təbrizdə 1 milyonadək əhali yaşamışdır. Lakin ispan səyyahının məlumatı gerçəklikdən uzaqdır. Ehtimal edilə bilər ki, o dövrdə Təbriz əhalisinin sayı 300 min nəfərdən çox olmamışdır. I Şah İsmayılın anonim salnaməçisi göstərirdi ki, 1500-cü ildə Təbrizdə 200-300 min nəfər yaşamışdır.

Alman səyyahı Siltberger qeyd edirdi ki, Teymuri hakimi Miranşahın yalnız Təbriz şəhərindən əldə etdiyi gəlir həmin dövrün ən güclü Avropa hökmdarlarının gəlirindən çox idi.

Bakı XV əsrin ikinci yarısında Xəzərdə başlıca limana çevrilmişdi. Şəhər Həştərxanı, Orta Asiyanı, Moskva dövlətini ticarət əlaqələri ilə bağlayan mühüm mərkəz olmuşdu. Burada neft hasil olunur, sənətkarlıq və ticarət inkişaf edirdi. Bakıda sikkəxana fəaliyyət göstərirdi. Şəhər daşdan tikilmiş ikiqat qala divarları ilə əhatə olunmuşdu. XV əsrdə Bakı şəhəri Şirvanşahlar dövlətinin siyasi, iqtisadi mərkəzi olmuş, bu gerçəklik isə öz ifadəsini Şirvanşahlar sarayının gözəl memarlıq ansamblında tapmışdır. Bakının ictimai-iqtisadi, siyasi, ticarət əhəmiyyətinin artması ilə Dərbənd şəhəri özünün keçmişdəki təsərrüfat əhəmiyyətini itirməyə başlamışdı.

Şamaxı bu dövrdə də Azərbaycanın mühüm şəhərlərindən biri olmuşdur. Barbaronun verdiyi məlumatlara əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, XV əsrdə Şamaxıda 30-60 min nəfər yaşamışdır. Bu şəhər Azərbaycan miqyasında ən iri, Yaxın Şərq miqyasında isə orta səviyyəli iqtisadi mərkəz idi. Kontarini Təbriz və Şamaxını müqayisə edərək belə qənaətə gəlmişdi ki, Şamaxı həyat üçün əlverişli məhsulların çoxluğu baxımından Təbrizdən üstün olmuşdur.

Marağa, Ərdəbil, Gəncə və Xoy şəhərləri XV əsrdə də iri ticarət-sənətkarlıq mərkəzləri idi. Klavixo qeyd edir ki, "Xoy ətrafında xeyli bağ və bostan vardı. Şəhərə çoxlu kəhriz çəkilmişdi".

XV əsrdə Sultaniyyə şəhəri özünün çiçəklənmə mərhələsini yaşamışdır. Klavixə Sultaniyyəni iri ticarət mərkəzi kimi təqdim edir və göstərir ki, bu şəhər ticarət əməliyyatlarından xeyli gəlir əldə edir və dövlətin xəzinəsini zənginləşdirirdi. Coğrafi cəhətdən bir-birinə yaxın olan Təbriz və Sultaniyyə şəhərləri XIV-XV əsrlərdə rəqabət aparmışlar. XIV əsrin sonu - XV əsrin əvvəllərində Sultaniyyə hərbi-siyasi çəkişmələrdən xeyli zərər çəkmişdi. Qara Yusif Qaraqoyunlu ara müharibələrində Sultaniyyəni müdafiə edəcəyinə inamını itirdi, əhalinin bir hissəsini Təbrizə və Marağaya köçürməli oldu. Bu dövrdən etibarən Təbriz yenidən Azərbaycan və qonşu ərəzilərdə yaranan dövlətlərin paytaxtına çevrildi. XV əsrin 70-ci illərində Sultaniyyədə olmuş Kontarini şəhərin ticarət-iqtisadi əhəmiyyətindən könülsüz danışmışdır. Venesiya səyyahı qeyd edirdi ki, "şəhərdə Ulcaytu türbəsindən başqa diqqətəlayiq olan bir şey yoxdur". Kontarini Təbriz haqqında daha həvəslə söhbət açmış, şəhər əhalisinin çoxluğunu, ərzaq bolluğunu, şəhərin abadlığını, ticarət fəaliyyətinin genişliyini xüsusilə qeyd etmişdir.

XV əsrdə Azərbaycanın digər şəhərləri haqqında mənbə məlumatları səthidir. Bəzi hallarda şəhərlərin yalnız adları çəkilir: Şabran, Mahmudabad, Beyləqan, Ucan, Səidabad, Cavad, Miyanə və s.

XV əsrin əvvəllərində Teymurilər Beyləqan şəhərini bərpa etməyə başladılar. Əbdürrəzaq Səmərqəndinin məlumatlarından aydın olur ki, "Əmir Teymur Beyləqanı abadlaşdırmış, orada hamam, ibtidai ruhani məktəb (dəbistan) tikdirmiş, Beyləqanın kəhriz şəbəkəsinin bərpa olunmasına səərəncam vermişdi". Klavixə də bu barədə məlumat verir. Lakin onun məlumatları dəqiq deyildir. Əmir Teymur Beyləqanın dirçəldilməsinin qeyri-mümkün olduğunu anladı və bərpa işləri dayandırıldı. Teymuri hökmdarı Şahruxun dövründə Beyləqanda zəlzələ baş verdi və hökmdar dağılmış şəhəri tərk etməli oldu. Bu baxımdan Əbdürrəşid Bakuvinin Beyləqanı əhəmiyyətli, iri şəhər kimi təqdim etməsi gerçəklikdən uzaqdır.

Ucan şəhərinin də taleyi Beyləqan şəhərinin taleyinə bənzəyir. XIV əsrin sonu və XV əsrin əvvəllərində Ucan şəhəri adı kəndlərdən birinə çevrildi. Halbuki Elxani hökmdarı Qazan xanın dövründə bu şəhər ölkənin iqtisadi həyatında əhəmiyyətli rol oynamışdır. 1489-cu ildə Yaqub Ağqoyunlu Qazan xanın "zamanın zərbələri altında viran qalmış" sarayını, Ucan şəhərinin digər mülklərini bərpa etmək haqqında əmr verdi. Bərpa işləri qısa müddətdə başa çatdı və Sultan Yaqub sarayı ziyarət etdi. Lakin şəhərdə bərpa işləri davam etdirilmədi. Ucan əhalisinin əksəriyyəti Təbrizə köçdü.

Bu dövrdə Miyanə xırda şəhər kimi tanınırdı. Klavixə öz qeydlərində çox zaman Miyanə adlanan yaşayış məntəqəsini kənd kimi təqdim edir.

Ümumiyyətlə, XV əsrdə Azərbaycan şəhərlərinin tərəqqisi ziddiyyətli olmuşdur. Bu baxımdan Təbriz istisna təşkil edirdi.

XIV əsrin birinci yarısında Təbriz əhalisinin sayına görə Yaxın və Orta Şərqi bütün şəhərlərdən üstün idi.

XV əsrdə isə Təbriz şəhəri regional miqyasda mövqeyini bir qədər itirmişdi.

XIV əsrin axırı və XV əsrin əvvəllərində hərbi əməliyyatlar nəticəsində ticarət-sənətkarlıq mərkəzləri və sənətkarlıq xammalının cəmləşdiyi bölgələrdəki böyük dağıntılar, tranzit yollarında təhlükənin artması Azərbaycanın bir çox ticarət-sənətkarlıq mərkəzlərində, o cümlədən Təbriz, Naxçıvan, Mərənd, Sərab və digər şəhərlərdə iqtisadiyyatın zəifləməsinə səbəb olmuşdu.

XV əsrdə Təbriz, Gəncə, Ərdəbil və Şirvan şəhərləri (ilk növbədə Şamaxı) Azərbaycanın mühüm toxuculuq mərkəzləri sayılırdı. Bakuvi qeyd edirdi ki, Gəncə sakinləri ipək qurdunun yetişdirilməsində və ipəyin hazırlanmasında məhir idi. Siyasi inkişafda nisbi sakitlik və feodal istismarının bir qədər yumşalması sayəsində

XV əsrin ikinci yarısından etibarən Şirvanın iqtisadiyyatı daha böyük sürətlə tərəqqi edirdi. Şirvanın ipək parçaları geniş beynəlxalq nüfuz qazanmışdı. Bütövlükdə XV əsr i toxuculuqda, tikinti işində, dulusçuluqda, monqol işğalından sonra yaranmış bəzi sənətkarlıq sahələrində müxtəlif üslub və texniki üsulların təşəkkül tapması və möhkəmlənməsi dövrü hesab etmək olar. Hülakular dövlətinin paytaxtı Təbriz və onun ətrafı monqol hakimləri tərəfindən işğal olunmuş ölkələrdən məcburi şəkildə gətirilmiş on minlərlə sənətkarın toplaşdığı məkan idi. Bura İrandan, Çindən, Kiçik Asiyadan, Suriyadan və digər ölkələrdən minlərlə sənətkar köçürülmüşdü. Bu sənətkarlar özləri ilə rəngarəng bədii və texniki inşa üslubu, sənətkarlıq istehsalı vərdişləri də gətirmişdilər. Yerli sənətkarların nailiyyətləri ilə əlaqədar bu üsullar sənətkarlıqda və incəsənətdə XV əsrdə kamilliyə çatmış yeni istiqamətlərin meydana gəlməsinə şərait yaradırdı.

XV əsr Azərbaycanda xalçaçılığın inkişafında mühüm mərhələdir. Bu dövrdə Azərbaycan xalçalarına böyük tələbat vardı. Azərbaycan xalçaları beynəlxalq bazara müdaxilə edirdi. Asiya və Avropa ölkələrində Təbriz və Şirvan xalçaları xüsusi şöhrətə malik idi. İran və Türkiyə miniatürçülərinin, Qərbin İtibah dövrü rəssamlarının əsərlərində Azərbaycan xalçaları əks olunmuşdur. Niderland rəssamı Hans Memlinqin 1472-ci ildə çəkdiyi məşhur "Məryəm ana uşaqları ilə" əsərində Quba-Şirvan tipli xovlu Azərbaycan xalçası təsvir edilmişdir.

Azərbaycanda dulusçuluğun ən böyük mərkəzi Təbriz idi. Təbriz ustaları Azərbaycanda, İranda, Kiçik Asiyada, Misirdə və Şərqi digər ölkələrində saray,

dini və mülki tikililəri bəzəyən göy, mavi, ağ və firuzəyi rəngli tikinti materialı yaradırdılar.

Saxsı mozaikanın incilərindən biri hesab olunan "Göy məscid" bir çox səyyahları heyran edirdi. Dəməşqdəki Əl-Təbrizi məqbərəsinin (1423-cü ildə tikilmişdir), Ədimədəki Muradiyyə və Türkiyədəki "Yaşıl camə" məscidlərinin bədii tərtibatı Təbriz ustalarının əməyinin nəticəsidir.

Metal emalının ən böyük mərkəzləri Təbriz, Ərdəbil, Gəncə və Şamaxı sayılırdı. Metal emalının əsas sahələri misgərlik və dəmirçilik idi. XV əsrdə mis qablar əhalinin geniş təbəqələrinin, ayanların məişətində özünə möhkəm yer tutmuşdu. Hətta Uzun Həsənin sarayında əsas qab-qacaq misdən idi. Təbriz iri metaltökmə mərkəzi olaraq qalırdı. Teymur sənətkarlığın digər sahələrinin nümayəndələri ilə birlikdə şəhərdən məhir metaltökmə ustalarını da aparmışdı. Onların arasında Teymur dövrünün texniki və bədii metaltökmə incisi adlandırılan, Türkünstan şəhərindəki "Hacı Əhməd Yasəvi" məscidindəki iki tonluq tunc qazanı hazırlamış məşhur usta Əbdüləziz də var idi.

XV əsrdə metal emalı işi Şamaxıda da inkişaf etmişdi. Şəhər ərazisindəki arxeoloji qazıntılar nəticəsində xeyli miqdarda dəmir ərintisi və ağac kömürü qalıqları, dəmirçixana aşkar edilmişdir.

Azərbaycanda ağac emalı və şəbəkəli oyma sahəsində çoxlu məhir sənətkar var idi. Bursadakı "Yaşıl camə" məscidi (1420) qapısının şəbəkəli oymasında usta (xərrat) Əli Təbrizi Hacı Əhməd oğlunun adı həkk olunmuşdur. Şirvanda, Xəzər dənizində kiçik gəmiqayırma sahələri var idi. Venetsiyalı Kontarini XV əsrin 70-ci illərində Dərbənd və Həştərxan arasında üzən yerli gəmilərin təsvirini belə verirdi: "Oradakı gəmilər balıq formasındadırlar... Gəmiləri ağac mıxlarla quraşdırır və möhkəm qətranlayırlar..."

Mənbələr XV əsrin Azərbaycan şəhərlərində daha çox "məhtərifə" termini ilə ifadə olunan sənətkar təşkilatlarının mövcudluğunu qeyd edirlər. Bu sənətkar təşkilatları zahirən dini səciyyə daşıyırdı. Əxi və Sufi təşkilatları onlara güclü təsir göstərirdi. Əxilər və sufilər də bu təşkilatların üzvü kimi fütüvvətnamələrdə (əxi, sufi traktatlarında) əks olunmuş ayinləri icra edirdilər. XV-XVI əsrlərin qovşağında əxilərin siyasi və təşkilat müstəqilliyinin tənəzzülü sənətkar təşkilatlarının əxilərin qəyyumluğundan azad olmasına, sonralar isə onların daha müstəqil inkişaf etməsinə gətirib çıxardı. Lakin buna baxmayaraq, sənətkar təşkilatları əxilərin təşkilat quruluşundan və ənənələrindən çox şey əxz etmişdilər.

XV əsrin sonunda Teymur imperiyasının meydana gəlməsi asılı ölkələrin (o cümlədən Azərbaycanın) pul tədavülündə dönüşə səbəb oldu.

Bu pul sistemi cəmi 6,2 qrama yaxın olan iri nominal (təngə) üzərində qurulmuşdu.

Teymurun Hindistan təcrübəsindən əxz etdiyi yeni pul vahidi (*təngə*) tezliklə əvvəlki pul vahidini (Ərəb xilafəti dövründə yeddi əsrdən artıq Şərq dövlətlərində pul vahidi kimi istifadə olunan *gümüş dirhəmi*) dövriyyədən sıxışdırıb çıxardı.

Teymurun ölümündən sonra təngə XV əsr Azərbaycan dövlətlərinin (Şirvanşahların, Qaraqoyunluların və Ağqoyunluların) pul sisteminin əsasını təşkil edirdi.

Teymurilər arasında baş vermiş iğtişaşlar və daxili müharibələr təngənin çəkisinin bir qədər aşağı düşməsinə səbəb oldu. Şahruxun dövründə təngənin çəkisi 4,72 qram müəyyən edildi və bu nominal *Şahrux təngəsi* adlanmağa başladı.

Teymurun ölümündən sonra onun adı Şirvan sikkələri üzərində zərb edilmirdi. Şirvanın zərbxanalarında bir neçə il ərzində nominal hakimiyyət rəmi kimi Qızıl Orda xanı Cuçi Şadi bəyin adından pul kəsilirdi. Bu təngələrin çəkisi 5,6 qrama yaxındır.

Ehtimal etmək olar ki, 1407-1408-ci illərdən etibarən Bakı və Şamaxının sikkəxanaları Qara Yusifin və onun oğlu Pırbudağın adı ilə gümüş pullar buraxmışdır. 1412-1413-cü illərdə isə Qara Yusifə Şirvanşah İbrahimi məğlub etmək, onu vassal asılılığına salmaq müyəssər oldu. Bu tarixi hadisə Şirvan və Bakı sikkələrində öz əksini tapdı. Gümüş sikkələrin zərb edilməsi Şamaxıda cəmləşdi. Dərbənd və Bakıda isə yalnız mis sikkələr kəsilirdi. Beləliklə, Şirvanşahlardan I İbrahim və I Xəlilullahın adları sikkələrdə zərb olunmamışdır. Onların dövründə sikkələr anonim surətdə (Şirvanşahların adları qeyd edilmədən) zərb edilirdi. Yalnız Fərrux Yəsar öz adını sikkələrə zərb etdirdi və bu vaxtdan etibarən gümüş pullar üzərində ancaq şirvanşahın adı zərb olundu. Sikkələrin şəklinin dəyişməsi çəkinin azalması ilə müşayiət edilirdi. 2,56 qrama yaxın orta çəki 1485-ci ilə qədər qalmışdı, 1486-cı ildən onun çəkisi 2,05 qrama düşmüşdü. 1494-1495-ci illərdə sikkələrin çəkisi 1,89 qrama, 1500-1501-ci illərdə isə 1,70 qramadək azalmışdı. Beləliklə, XV əsrin ikinci yarısında zərb olunmuş Şirvan sikkələri öz çəkisinə görə Azərbaycanın qalan hissəsinin və ona yaxın ölkələrin sikkələrindən kəskin surətdə fərqlənirdi. Daha güclü hökmdarlarla əhatə olunmuş Şirvanşahlar öz pul vahidlərindən nadir hallarda istifadə edirdilər. Şirvanşahların qızıl sikkələri bizə məlum deyildir. Şirvanın mis sikkələri anonimdir və Şamaxıda, Dərbənddə, Bakıda, Şabranda, Mahmudabadda zərb edilmişdir.

Fərrux Yəsarın hakimiyyəti illərində Şirvan dövləti yüksəliş və müstəqillik dövrünü yaşayırdı. Bunu onun hakimiyyətinin birinci ilində (1465-ci ildə)

Şamaxıda, Şirvanşahların adı ilə zərb edilmiş gümüş sikkə (təngə) kimi numizmatik dəlil sübut edir. 1948-ci ildə İçərişəhərdə aşkara çıxarılmış dəfinədə aşağıdakı yazılı, Şamaxı zərbli mis sikkələr var idi: "Əlahəzrət sultan, Şirvanşah Fərrux Yəsar". Sikkənin arxa tərəfində isə tarix, məzhəbin adı simvolu və dörd xəlifənin adı həkk edilmişdir. Fərrux Yəsarın sikkələrində *şirvanşah* titulu da qeyd edilmişdir.

Bu dəfinədən tapılmış külli miqdarda Şirvan sikkəsi ölkədə ticarətin və əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafını göstərir.

Azərbaycanın Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinə daxil olan qalan hissəsində Teymurun pul sistemi mövcud idi. Ana xətti (709/1309-10), Əmircan (Xilə) məscidinin kitabəsində isə *sahib əl-əzəm* (vəzir) Fəxrəddinin digər oğlu, *əmirhac* vəzifəsində çalışmış Nizaməddinin adı çəkilir (730/1329-30).

Kitabələrdə əks olunmuş saraydakı vəzifələrdən biri də *hacibdir*. Hacib bəzən sipəhsalardan sonra gələn hərbi vəzifə kimi qiymətləndirilirdi. Hacib hökmdarın xüsusi hərbi dəstəsinin ən yüksək rütbələrindən sayılırdı və onun adı qoşun başçısından sonra gəlirdi.

XII-XV əsrlərin kitabələri Şirvanda *böyük sədr*, *sədr* vəzifələrinin olduğunu və 8 vəzifə sahibinin adlarını qeyd edir.

Pir Hüseyn xanəqahını Şərq baştağındakı kitabədə (641/1273 -74) *sədr əl-kəbir* (böyük sədr Həsən b. Məhəmməd b. Hüseyn əl-Bavidinin, İçərişəhərdəki Şəfulla məscidinin kitabəsində (700/1300) Nəsirəddin Guştəsb b. Hüseynin (hacib), İçərişəhərdəki "Gilək" məscidinin kitabəsində (708/1309) *baş sədr* (sədr əl-müəzzəm) Əmin əddin Comərd Gərayın, Nardaran piri kompleksindəki məscid kitabəsində (765/1364) *sədr əl-əzəm* Xacə Hacı Həməzə b. Qutlu Mahmud Şahabəddinin, Mərdəkəndəki "Tubaşahi" məscidinin kitabəsində (744/1372) *baş sədr* Hacı Bahəddin b. Xacə Nurəddinin, İçərişəhərdə qazıntıdan tapılmış kitabədə (785/1383) sədr əl-müəzzəm Keyxosrovun, sədr (sədr əl-möhtərəm) Xacə Zeynəddin b. Mövlana Şəhabəddin əd-Damqaninin, İçərişəhərdəki məscid kitabəsində (818/1415-16) Xacə Əmirşah b. Xacə Hacı Yəqubun adları çəkilir. Baş sədr Şirvanşahlar dövlətində ali ruhani vəzifə idi. O, bütün vəqf əmlakını idarə edirdi.

Azərbaycan ərazisində dövrümüzədək qalmış bir sıra kitabələrin öyrənilməsi göstərir ki, sufiilik Azərbaycanda ən geniş yayılmış sosial-ideoloji cərəyanlardan biri olmuşdur. Kitabələrə əsasən sufi təşkilatlarının mərkəzləri, onların müşidləri aşkar edilmiş və həmin mərkəzlərin fəaliyyətinin xronoloji çərçivəsi, təsir sahəsi və islam dünyası ilə sıx mədəni-ideoloji əlaqələri müəyyənləşdirilmişdir.

Dini-ideoloji mərkəzlərdən biri xanəqahlar idi. Xanəqahlar monqol hökmdarlarına islamın qəbul etdirilməsində böyük rol oynamışdır. Xanəqah şeyxlərinin xalq kütlələri arasındakı nüfuzundan ehtiyat edən Elxanilər və Qızıl Orda hökmdarları Azərbaycanda elmi, fəlsəfi fikir tarixində mühüm rol oynamış Pir Hüseynin (XI əsr) xanəqahını dəfələrlə ziyarət etmişlər. Monqolların Pir Hüseyn xanəqahına xüsusi diqqət yetirmələri minarənin giriş qapısı üzərindəki dirilməsi sahəsində bəzi tədbirlər gördü. Onun dövründə köçəri ənənələrinin itirilməsi, mərkəzi dövlət hakimiyyətinin oturaq əhaliyə arxalanması prosesi gedirdi. Bu proses hələ Qaraqoyunlu Cahənşahın hakimiyyəti dövründə hiss edilməyə başlamışdı. Uzun Həsən hərbi-tayfa əyanlarının separatizmini zəiflətmək, ərazicə geniş olan dövlətini gücləndirmək üçün bəzi maliyyə və inzibati islahatlar həyata keçirməyə təşəbbüs göstərirdi.

Qaynaqlarda Uzun Həsənin islahatçılıq fəaliyyəti haqqında müfəssəl məlumat verilməmişdir. Onun tərtib etdiyi "Qanunnamə" nin mətni bizə gəlib çatmamışdırsa da, islahatlar haqqında salnaməçilərin "Həsən padşah qanunları" və ya "Dəsturi-Həsən bəy" adlandırdıqları qanunlar bərdəki cüzi məlumatlarına əsasən mühakimə yürütmək mümkündür. Ağqoyunlular dövlətinin Osmanlı imperiyası tərkibinə qatılan (Diyarbakir, Mardin, Urfa, Ərzincan, Xarput və s.) qərb ərazilərinə aid olan bəzi sənədlər Türkiyə arxivlərində saxlanılır. Bu mənbələr Ağqoyunlu dövlətinin vilayətlərində feodal münasibətlərini araşdırmaq baxımından əhəmiyyətlidir.

Uzun Həsənin islahatının ümumi xarakteri haqqında "Tarix əl-Qiyasi" də deyilir: "Uzun Həsən ədalətli və xeyirxah idi. O, bütün dövləti ərazisində tamğanı ləğv etmək istəyirdi. Lakin əmirləri onunla razılaşmadılar. Sultan tamğanı yarıbayarı azaldaraq iyirmidə bir dirhəmə çatdırmışdı... O, bütün ölkədə yığılan vergilərin həcmi dəqiqləşdirdi. Uzun Həsən əhali arasındakı mübahisə və şikayətlərə aid "Qanunnamə" də tərtib etdirmişdi. O, günahkarları sərt şəkildə cəzalandırmağı tələb edirdi. Sultan "Qanunnamə"ni icra edilmək üçün dövlətin bütün vilayətlərinə göndərmişdi".

Uzun Həsənin tamğanı ləğv etmək cəhdi zəngin gəlir mənbəyini itirmək istəməyən əmirlərin güclü müqaviməti ilə qarşılaşdı. Buna baxmayaraq, tamğa məhsulun dəyərinin 5 faizi həcmində (yəni 1/20) alınmağa başlandı. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, islahata qədərki dövrdə həmin vergi 1/10 həcmində alınmırdı. Digər vergilərin də həcmi dəqiqləşdirildi. Məsələn, torpaq vergisi azaldılaraq məhsulun həcmi 1/6-i qədər oldu.

Uzun Həsən feodal özbaşnalığını məhdudlaşdırmaq və vergilərin yığılması zamanı sui-istifadə hallarını aradan qaldırmaqla iqtisadiyyatın inkişafına təkən verdi.

Ağqoyunlu hökmdarı Yaqub da müəmmalı şəkildə həlak oldu (1490). Sonuncu Ağqoyunlu padşahlarından Gödək Əhmədin dövründə, 1497-ci ildə vergi islahatını həyata keçirməyə yenidən cəhd göstərildi. Əhməd Uzun Həsənə qarşı üsyan qaldırmış və Türkiyəyə qaçmış Uğurlu Məhəmmədin oğlu idi. Uğurlu Məhəmməd Sultan Mehmedin qızı ilə evlənmiş və bu izdivac nəticəsində Əhməd doğulmuşdu. O, Sultan Bayazidin sarayında mükəmməl təhsil almış və Osmanlı hökmdarının qızlarından biri ilə evlənmişdi. Əhməd Uzun Həsənin nəvələri olan Baysunqurla (Yaqubun oğlu) Rüstəm (Maqsudun oğlu) arasında şiddətli mübarizə getdiyi zaman Azərbaycana gəlmişdi.

Əhməd ruhanilərə və mülki idarə başçılarına arxalanmaqla hərbi-feodal əyanlarını zəiflətməyə çalışırdı. Bu dövrdə Osmanlı Türkiyəsində dövlət hakimiyyətinin mərkəzləşdirilməsi sahəsində böyük uğurlar qazanılmışdı və əmirlər Əhmədi "Rum padşahlarının üsulu ilə" hərəkət etməkdə günahlandırılırdılar.

Xandəmir yazırdı ki, Əhməd rəiyyətə və əkinçilərə ədalət qaydalarının tətbiq olunduğunu elan etdi. O, "şəriətin himayə bayrağını qaldırdı və hökm verdi ki, vergilər şəriətə uyğun surətdə qoyulsun, vəzirlər, divan məmurları kəndlilərə şəriətdən xaric bir dinar və bir man (buğda) da almaqla əziyyət verməsinlər, rəiyyəti divan vergilərindən azad bilib, heç kəsi ixracat və şiltaqla incitməsinlər". Sonra onun fərmanı ilə mülk sahiblərinin soyurqal hüquqları ləğv olundu, çalma sahibləri (ərbabi-əməim) vergilərdən azad edildilər. Əhməd sələflərinin hərbi-feodal əyanlara vermiş olduqları imtiyaz fərmanlarını qanunsuz elan etdi. O, bununla xəzinəni zənginləşdirməyə çalışır, vergiləri azaltmaq üçün zəmin yaratmaq istəyirdi. Onun islahatı tayfa əmirlərinə qarşı yönəldilmişdi, ruhanilərin isə soyurqalları saxlanılmışdı. Feodal sinfinin qabaqcıl nümayəndəsi kimi Əhməd başa düşürdü ki, kəndlilərin vəziyyətini yüngülləşdirmədən şəhər iqtisadiyyatını və kənd təsərrüfatını yüksəltmək mümkün deyildir.

Monqol hakimləri tərəfindən tətbiq olunmuş vergi və mükəlləfiyyətlərin ləğv edilməsi, islama, şəriətə qayıtmaq ideyaları xalq kütlələri arasında geniş yayılmışdı. Əhmədin, həmçinin onun sələfləri olan Yaqubun və Uzun Həsənin islahatları bu ideyaları təmin etmək istəyirdi. O, bu siyasəti həyata keçirərkən mərkəzi dövlət aparatının möhkəmləndirilməsində maraqlı olan ruhanilərə və mülki bürokratiyaya da arxalanırdı. Güman etmək olar ki, Uzun Həsənin dövründə xalqın vəziyyəti bir qədər yüngülləşmişdi.

Uzun Həsənin varisi olan Yaqub öz hakimiyyətinin başlanğıcında vergiləri 70 min tümən məbləğində azaltmağa məcbur oldu. O, atasının əmirlərin özbaşmalığını məhdudlaşdırmaq siyasətini davam etdirdi.

Yaqubun tərbiyəçisi və vəziri olan Qazi İsa yeni torpaq-maliyyə islahatını həyata keçirmək üçün plan tərtib etdi. Ehtimal etmək olar ki, onun əsas məqsədi soyurqal torpaq sahibliyini azaltmaq və torpaq vergisinə yeni əlavələr etmək idi. Saray tarixçisi Fəzullah ibn Ruzbihan şahın bu sahədəki tədbirlərinin səbəbini izah edərək yazırdı: "Çingiz xanın zamanından etibarən torpaq işi pozulmuş, müsəlman hüququ Çingiz Yasası ilə sıxışdırılmışdı və şahın qanuni istəyi şəriətin müəyyən etdiklərini həyata keçirmək idi". Tarixçinin sözlərinə görə, Qazi İsa çalışırdı ki, əsas gəlir mənbəyinə daxil olan torpaqlardan aşkar yollarla pul toplansın və müxtəlif tamğalardan olan gəliri ödəyən qanuni məbləği almaqla islama zidd olan bu vergini ləğv etmək işini asanlaşdırsın. Yaqubun islahatının son məqsədi tamğanı ləğv etmək olmuşdur. 1489-cu ilin əvvəllərində Qazi İsa islahatı həyata keçirməyə başladı.

Qazi İsa yeni vergi məbləğini müəyyən etmək üçün torpağın sahəsini dəqiqləşdirmək işini vəzirə həvalə etdi. Divan əmiri Nəcməddin Məsud Pərvanəçi, divan müşrifli vəzir Şərəfəddin Mahmud Deyləmi də bu planla tanış idi. Şərəfəddin Mahmud qardaşı İmadəddin Şeyx Əli ilə birlikdə yerlərdə torpağın təftişi üçün öncə Farsa və İraqı Əcəmə göndərilmişdi. Yerlərə göndərilmiş bukavullar divan işçilərinin torpaq sahəsinin ölçüsünü və qiymətini müəyyənləşdirdilər, soyurqalın (*həşvi və xərci*) ləğv olunduğunu elan etdilər. Dövlət və xəzinə ərazilərindən verilmiş xeyli soyurqal ləğv olundu. İslahat yalnız ruhanilərin deyil, hərbi tayfa əyanlarının soyurqallarına da toxunurdu.

İslahat keçirmək cəhdləri Yaqubun qəflətən ölümü ilə dayandırıldı. Qazi İsa Qarabağda Əmir Sufi Xəlil Mosullunun əlinə keçdi və əzabla edam edildi. Beləliklə, islahat Ağqoyunlu hərbi, köçəri əyanlarının güclü müqaviməti nəticəsində uğursuzluqla nəticələndi. Ağqoyunlu hökmdarı Yaqub da müəmməli şəkildə həlak oldu (1490).

Sonuncu Ağqoyunlu padşahlarından Gödək Əhmədın dövründə, 1497-ci ildə vergi islahatını həyata keçirməyə yenidən cəhd göstərildi. Əhməd Uzun Həsənə qarşı üsyan qaldırmış və Türkiyəyə qaçmış Uğurlu Məhəmmədin oğlu idi. Uğurlu Məhəmməd Sultan Mehmedin qızı ilə evlənmiş və bu izdivac nəticəsində Əhməd doğulmuşdu. O, Sultan Bayazidin sarayında mükəmməl təhsil almış və Osmanlı hökmdarının qızlarından biri ilə evlənmişdi. Əhməd Uzun Həsənin nəvələri olan Baysunqurla (Yaqubun oğlu) Rüstəm (Maqsudun oğlu) arasında şiddətli mübarizə getdiyi zaman Azərbaycanca gəlmişdi.

Əhməd ruhanilərə və mülki idarə başçılarına arxalanmaqla hərbi-feodal əyanlarını zəiflətməyə çalışırdı. Bu dövrdə Osmanlı Türkiyəsində dövlət hakimiyyətinin mərkəzləşdirilməsi sahəsində böyük uğurlar qazanılmışdı və əmirlər Əhmədi "Rum padşahlarının üsulu ilə" hərəkət etməkdə günahlandırılırdılar.

Xandəmir yazırdı ki, Əhməd rəiyyətə və əkinçilərə ədalət qaydalarının tətbiq olunduğunu elan etdi. O, "şəriətin himayə bayrağını qaldırdı və hökm verdi ki, vergilər şəriətə uyğun surətdə qoyulsun, vəzirlər, divan məmurları kəndlilərə şəriətdən xaric bir dinar və bir man (buğda) da almaqla əziyyət verməsinlər, rəiyyəti divan vergilərindən azad bilib, heç kəsi ixracat və şiltaqla incitməsinlər". Sonra onun fərmanı ilə mülk sahiblərinin soyurqal hüquqları ləğv olundu, çalma sahibləri (ərbabi-əməim) vergilərdən azad edildilər. Əhməd sələflərinin hərbi-feodal əyanlara vermiş olduqları imtiyaz fərmanlarını qanunsuz elan etdi. O, bununla xəzinəni zənginləşdirməyə çalışır, vergiləri azaltmaq üçün zəmin yaratmaq istəyirdi. Onun islahatı tayfa əmirlərinə qarşı yönəldilmişdi, ruhanilərin isə soyurqalları saxlanılmışdı. Feodal sinfinin qabaqcıl nümayəndəsi kimi Əhməd başa düşürdü ki, kəndlilərin vəziyyətini yüngülləşdirmədən şəhər iqtisadiyyatını və kənd təsərrüfatını yüksəltmək mümkün deyildir.

Monqol hakimləri tərəfindən tətbiq olunmuş vergi və mükəlləfiyyətlərin ləğv edilməsi, islama, şəriətə qayıtmaq ideyaları xalq kütlələri arasında geniş yayılmışdı. Əhmədin, həmçinin onun sələfləri olan Yaqubun və Uzun Həsənin islahatları bu ideyaları həyata keçirmək cəhdləri idi. Əhmədin islahatına əsasən yalnız şəriətdə nəzərdə tutulan vergi və mükəlləfiyyətlər saxlanılmışdı: torpaq vergisi olan *xərac* və *üşr* (onda bir), maldarlıqdan, əmlakdan və ticarətdən - *zəkat*, qeyri-müsəlmanlardan alınan can vergisi - *cizyə*, monqollar tərəfindən tətbiq edilmiş və "Qanun"da nəzərdə tutulmayan 20-yə yaxın vergi və mükəlləfiyyət ləğv olundu. İxracat, şiltaqlar, biyar və müsəlmanlardan adambaşına, ev hesabına alınan ən ağır vergilər də ləğv edilmişdi. Şəhər iqtisadiyyatının və ticarətin inkişafına əngəl törədən *tamğa* da bu sırada idi. Tamğanın ləğv olunması Ağqoyunlu hakimlərinin həyata keçirdiyi islahatın ən mühüm məqsədlərindən biri idi.

Hakimiyyətin mərkəzləşdirilməsinə yönəldilmiş islahat cəhdləri bu dəfə də nəticəsiz qaldı. Bu dövrdə islahatı həyata keçirməyə qarşı çıxmış siyasi qüvvələr daha güclü idi. Əhməd cəmi 7 ay hakimiyyətdə olmuş və əmirlərin qiyamı zamanı qətlə yetirilmişdi.

Xalq hərəkəti. XV əsrdə istismar olunan kəndlilərin, şəhərilərin feodal sinfinə qarşı mübarizəsi, adətən, Teymurilərin hakimiyyətinə qarşı azadlıq hərəkəti, işğalçıların qovulması və yerli, Azərbaycan dövlətlərinin yaranması prosesi ilə qovuşurdu. Teymurun ölümündən sonra baş vermiş daxili müharibələr Azərbaycan

əhalisinə olmazın əzablar gətirmişdi. XV əsrin birinci rübündə ölkədə qoşunların fasiləsiz yerdəyişməsi və hərbi əməliyyatlar xalq kütlələrinin güzəranını ağırlaşdırdı. Dözülməz həyat şəraiti yoxsul, əzilən kütlələri fəaliyyətə cəlb etdi. Dövrün tarixçiləri bu gerçəklik haqqında az da olsa məlumat vermişlər.

Bu dövrdə antifeodal mübarizəsi dini müxalifət şəklində təzahür edirdi. Xalq narazılığı və həyəcanlarının artması haqqında Azərbaycanda, həmhüdüd ölkələrdə radikal şiə məzhəbinin, hürufiliyin geniş yayılması əsasında mühakimə yürütmək olar. Şiələr, Hürufilər Teymurilərə və feodal özbaşınalığına qarşı inadlı, barışmaz mübarizə aparırdılar. Hürufilik təliminin banisi azərbaycanlı Məhəmməd Təbrizinin oğlu Fəzlullah Nəimi idi.

Əl-Hürufi təxəllüslü Fəzlullah Nəimi XV əsrin əvvəlində Əmir Teymurun oğlu Miranşah tərəfindən Şirvanda həbs olunmuş və bidətçi kimi edam edilmişdi. Teymurilər o dövrdə dərviş və zəvvar kimi çıxış etmiş xalq hərəkəti başçılarına amansız divan tururdular. Xalq arasında böyük nüfuza malik olan Baba Niki adlı bir dərvişin fəaliyyəti Teymuri hökmdarı Öməri vahiməyə salmışdı. Ömər hiylə ilə onu sarayına gətirib edam etdirmişdi. 1406-cı ildə Təbriz əhalisi onlardan böyük məbləğdə pul tələb etmiş Ömərin casuslarına qarşı silahlı mübarizə yoluna keçdi. Təbriz sənətkarları və yoxsullarının fəal iştirak etdiyi bu üsyana şəhərin yuxarı təbəqəsinin nümayəndələri Şeyx Əxi Qəssab və Qazi İmadəddin rəhbərlik edirdilər.

Azərbaycan ərazisi Sultan Əhmədin əlinə keçərkən Qazi İmadəddin Naxçıvan məhalının idarəçiliyini ələ aldı. Qara Yusif İmadəddinin məhaldakı hakimiyyətini tanımağa məcbur oldu. Dövrün tarixçiləri məlumat vermişlər ki, bundan sonra Qazi əhalidən alınan vergilərin həcmi özü müəyyən etmiş və az vaxt ərzində xeyli sərvət yığmışdı. Şəhər sakinləri hakimin zülmünə qarşı üsyan etdilər, onu öldürdülər, məmurlarına isə divan tutdular. Hakimin əmlakı üsyançılar tərəfindən qarət olundu.

Hürufilərin fəaliyyətinin dövlət üçün təhlükəli olduğunu, onun antifeodal təməyülünü bu fakt da göstərir ki, Cahanşah Qaraqoyunlunun hakimiyyəti dövründə Təbrizdə onun əmri ilə 400 hürufi edam edilmişdi.

Cahanşahın məğlubiyyəti və ölümündən sonra başlanmış iğtişaşlar dövründə, 1467-ci ildə Təbrizdə üsyan baş verdi. Salnaməçinin məlumatına görə, "alçaqlıq və əclafılıqda məşhur olan Sarvanqulu adlı bir şəxs qaçqınlar dəstəsi ilə Təbrizə gəldi və pozğun ünsürlərin (ərəzil) rəhbəri oldu". O, "zorakılığa geniş şərait yaratdı və pozğun ünsürləri, qara camaatı (ronud və ovbaş) özünə cəlb etdi, şəhəri ələ keçirməyə başladı". Məlumatdan aydın olur ki, söhbət "dəvə çarvadarı"nın (sarvanın) başçılıq etdiyi xalq üsyanından gedir. Güman etmək olar ki, Sarvanqulun başçılıq etdiyi üsyanda Təbriz yoxsulları və sənətkarları da iştirak

edirdilər. Üsyan Qara İskəndərin qızları Arayış bəyim və Şahsaray bəyim tərəfindən yatırıldı. Onlar paytaxtda hakimiyyəti ələ keçirməyə çalışaraq, qoşunun bir hissəsi ilə həmlə etdilər. Salməçi Arayış bəyimi cəsarətli bir qadın kimi səciyyələndirmişdir: "O, qadın bəzəklərini hərbi yaraqla, örpəyi isə dəbilqə ilə əvəz etmişdi. Qeyri-adi gücə malik olan Arayış bəyim düşməni (yəni Sarvanqulunu) ələ vurdu ki, onun sinəsindən çıxdı". Arayış bəyim üsyanı yatırdı, müvəqqəti olaraq hakimiyyəti öz əlinə aldı.

XV əsrin ikinci yarısında xalq narazılığının artması Azərbaycanda şiəliyin və onun ifrat cərəyanlarının (qulət) geniş yayılmasında öz əksini tapırdı.

Aqrar islahatdakı uğursuzluqlar, zülmün artması Ağqoyunlu dövləti ərazisində şiə təlimləri əsasında inkişaf edən və Ərdəbilin Səfəvi feodalları tərəfindən idarə olunan geniş xalq hərəkatını doğurmuşdu. Qaradağ və Talış vilayətləri Səfəvi (qızılbaş) hərəkatının əsas mənbəyi sayılırdı. Bu vilayətlərdə Babəkin, xürrəmilərin ictimai bərabərlik, maddi sərvətlərin bərabər şəkildə bölünməsi ideyaları hələ də yaşamaqda idi. Feodal istismarına qarşı yönəlmiş xalq kütlələri hərəkatından Ərdəbil şeyxləri istifadə etdilər.

V FƏSİL XIII-XV ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ

Maarif. Elm. Monqol zülmü Azərbaycan mədəniyyətinə müəyyən zərbə vurmuş, maarifin və elmin inkişafını ləngitmişdi. Monqol əsarəti müxtəlif xalqların çoxəsrlik mədəniyyətinə mənfi təsir göstərmişdi. Monqollar yerli mədəniyyəti istər-istəməz qəbul etməli olmuşdular.

Azərbaycan hətta monqol işğalı dövründə də Şərqi ən mühüm mədəniyyət mərkəzlərindən biri olaraq qalırdı. Maarif sahəsində xeyli inkişaf nəzərə çarpırdı. Yeni məktəblər, mədrəsələr və ali təhsil müəssisələri təsis edilirdi.

İbtidai təhsil müəssisəsi "məktəb", orta təhsil müəssisəsi isə "mədrəsə" adlanırdı. Şagird məktəbdə müxtəlif fənlər haqqında ilkin məlumatlar əldə edirdi. Məktəb mədrəsə üçün hazırlıq mərhələsi sayılırdı. Belə məktəblərdə, adətən, yaşlı uşaqlardan bir-iki nəfər "xəlifə" təyin edilirdi. Xəlifələr dərslərin hazırlanmasında başqa uşaqlara kömək edir, müəllimin göstərişlərini həyata keçirirdilər. Şagirdlər 15 yaşına çatanadək ilk təhsili məktəbdə alır, sonra isə mədrəsəyə qəbul olunurdular. İbtidai bilik verən bu məktəblər sırasına "yetimlər evi" və "təlim evi" adlanan xeyriyyə müəssisələri də daxil idi. Məktəblərdə xüsusi tədris proqramı yox idi. Qurani öyrəndikdən sonra uşaqların çoxu məktəbi bitirmiş hesab olunurdu.

Mədrəsələrdə dini təlim əsas yer tuturdu. Lakin bununla yanaşı, ədəbiyyat, tarix, coğrafiya, riyaziyyat, nücum, məntiq, fəlsəfə dərsləri də keçirilirdi.

Artıq XIII-XV əsrlərdə Təbrizdə "Qazaniyyə", "Fələkiyyə", "Şeyx Kəmaləddin Xocəndi", "Dəməşqiyyə", "Qazi Şeyx Əli", "Məqsudiyyə", "Müzəffəriyyə", "Nəsriyyə" mədrəsələri məşhur idi. Şənbə-Qazandakı "Şəfiyyə" və "Hənəfiyyə" mədrəsələri, Bakıda Şirvanşahlar sarayının "Şah məscidi" yanındakı mədrəsə, Seyid Yəhya mədrəsəsi, Ərdəbildə Şeyx Səfi məqbərəsi nəzdindəki "Darül-irşad", Dərbənd məhəllə məscidi yanındakı mədrəsə, Rəbi-Rəşididə 500 nəfərə qədər ustadın çalışdığı ali təhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi. Mədrəsələrdə Azərbaycanın məşhur münəccimi, riyaziyyatçısı, tarixçisi Xacə Nəsirəddin Məhəmməd Tusinin "Ədəb əl-mütəllimin və mühəssilin" ("Mütəllimlər və tələbələr üçün ədəb qaydaları") adlı əsərində sadə və ümumi tərzdə şərh edilmiş qaydalara riayət edilməsi qarşıya qoyulurdu.

Bağdadın "Nizamiyyə" mədrəsəsindən sonra XIV əsrin əvvəllərində Təbrizin şimal-şərqində yerləşən Rəbi-Rəşididə təsis edilmiş Darülfünun Yaxın və Orta Şərqin ən böyük ali təhsil müəssisəsi sayılırdı. Həmin elmi müəssisədə 7 min tələbə təhsil alırdı. Tələbələrin min nəfəri Rəbi-Rəşididə, 6 min nəfəri isə Təbrizin özündə yaşayırdı. Onların Rəbi-Rəşididə qaldıqları yer "Tələbə məhəlləsi" adlanırdı.

Çindən, Hindistandan, Misirdən və Suriyadan Darülfünuna cəlb edilmiş 50 görkəmli alim tədris işi ilə məşğul olur, həmçinin xəstələri müalicə edirdi.

Darülfünunda təbiətşünaslıq, fəlsəfə, tarix, təbabət, nücum, məntiq, ilahiyyat şöbələri var idi. Təbabəti tədris edən hər müdərrisin 12 tələbəsi olurdu. Təbabət şöbəsində təhsil müddəti 5 il idi. Təhsilini bitirmiş tələbədən bir il ərzində Rəbi-Rəşididə xəstələri müalicə etmək tələb olunurdu. Bu müddət ərzində tələbənin aldığı ixtisasın keyfiyyəti hərtərəfli yoxlanılır, xəstələri müalicə etmək qabiliyyəti, tibb sahəsində ustalığı müəyyənəndirildikdən sonra həkim işləmək üçün ona icazənamə verilirdi. 5 ildən sonra yeni müdavimlər qəbul olunurdu. Təbabət şöbəsinin tələbələri aldıqları ixtisas üzrə Rəbi-Rəşididə yerləşən "Dar üş-şəfa"da ("Şəfa evi") təcübə işi aparırdılar. Təbabətdən dərs deyən həkim-mütəllimlər üçün Rəbi-Rəşididə ayrıca məhəllə salınmışdı. Məktəblər, mədrə-sələr və ali təhsil müəssisələri nəzdində kitabxanalar fəaliyyət göstərirdi. Alimlər tərəfindən yazılmış, məşhur xəttatlar tərəfindən üzü köçürülmüş, müzəhhiblər və nəqqaşlar tərəfindən haşiyələrlə bəzədilmiş kitabların sayı vəqf hesabına artırdı.

Rəbi-Rəşididə elmin müxtəlif sahələrinə dair 60 min nüsxə kitabın saxlanması böyük bir kitabxana var idi.

Tarixçi Vəssaf Şənbi-Qazandakı iki böyük kitabxananı "Qiyətli kitablar xəzinəsi" adlandırmışdı.

Təbriz, Ərdəbil, Bakı, Şamaxı və Gəncədə də böyük kitabxanalar vardı. Bakıdakı Şirvanşahlar sarayında, Ərdəbildəki Şeyx Səfi məqbərəsinin kitabxanasında elmin müxtəlif sahələrinə aid yüzlərlə kitab toplanmışdı. Təbrizdə Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin və Sultan Yaqubun saraylarında da böyük kitabxanalar fəaliyyət göstərmişdir.

Məktəb və mədrəsələrdə ərəb və fars dilləri ilə yanaşı, Azərbaycan dili də səslənirdi. Təsədüfi deyildir ki, XIII-XV əsrlərdə Azərbaycan dilində bir sıra əsərlər yazılmış və onlardan bəzisi fars dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir.

Yaxın və Orta Şərqi ən məşhur rəsədxanası Azərbaycan alimi *Xacə Nəsirəddin Məhəmməd Tusinin* (1201-1274) göstərişi və iştirakı ilə 1259-cu ildə Marağa ətrafında, yüksək bir yerdə təsis edilmişdi. Onun nücum elminə dair "*Zic Elxani*" ("Elxani cədvəlləri") əsəri səyyarələrin (planetlərin - ulduzların. - *məsul red.*) və digər səma cisimlərinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdu. Alimin yaradıcılığında "Əxlaqi-Nasiri", "Əxlaqi-möhtəşəmin", "Övsafül-əşrəf", "Risaleyifəlsəfi", "Qəvaidi-elmi-tibb" adlı fəlsəfi, əxlaqi, məntiqi, riyazi əsərlər mühüm yer tutur. Görkəmli alimin maliyyə məsələlərinə, musiqiyə və s. sahələrə aid sanballı əsərləri də vardır. Alim Orta Şərqdə məşhur nücum və riyaziyyat məktəbinin əsasını qoymuş və sonralar bu məktəbin bir çox nümayəndələri görkəmli alim kimi geniş şöhrət qazanmışlar. Marağa rəsədxanasının təsisində mühüm xidmətləri olmuş Marağalı Fəxrəddin, Şirvanlı Şəmsəddin bunlara misal göstərilə bilər.

Marağa rəsədxanası böyük elm və tədris ocağı idi. 50 ilə yaxın fəaliyyət göstərmiş bu rəsədxanada Yaxın və Orta Şərq ölkələrindən, Çindən gəlmiş tədqiqatçılar elmi axtarışlar aparırdılar. Nəsirəddin Tusinin rəhbərliyi ilə burada təşkil edilmiş ali təhsil müəssisəsində onlarca xarici tələbə təhsil alırdı. Tusinin başçılığı ilə bir sıra qiymətli kitablar yunan dilindən ərəb və fars dillərinə tərcümə olunmuşdu. O, nücum və həndəsəyə aid tədris kitabları da tərtib etmişdir. Alimin "Evklidin həndəsi üsulları kitabı"ndan uzun müddət tədris vəsaiti kimi istifadə olunmuşdur.

Xacə Nəsirəddin Məhəmməd Tusi vəfat etdikdən sonra rəsədxananın işi onun övladları Sədrəddin Əli və Əsiləddin Həsən tərəfindən (1317-ci ildə vəfat etmişdir) davam etdirilmişdir.

XIV əsrin əvvəllərində Şənbi-Qazanda da əzəmətli bir rəsədxana tikilib istifadəyə verilmişdi. Böyük elmi mərkəz sayılan bu rəsədxana Marağa rəsədxanası üslubunda Qazan xanın təşəbbüsü ilə tikilmiş və dəqiq cihazlarla təchiz edilmişdi.

Həm Marağa, həm də Şənbi-Qazan rəsədxanaları başqa ölkələrdə nücum elminin inkişafına həlledici təsir göstərmişdi. Tarixçi Vəssaf Şənbi-Qazan rəsədxanasından bəhs edərək yazırdı ki, orada təkcə ulduzların hərəkəti deyil, habelə hesablamalar, cədvəllər və başqa sahələr tədris olunurdu.

Məşhur alim *İzzəddin Əbu Məhəmməd Əbdülvahab Xacə Nəsirəddin Məhəmməd Tusinin* xahişi ilə Təbrizdə nücum elminə aid "Ət-təzkirə" əsərini yazmışdı. Xacə Fəzlullah Rəşidəddin (1247-1318) elmin müxtəlif sahələrindən bəhs edən 24 cildlik "Əl-əhya vəl-əsar" adlı ensiklopedik əsərin müəllifidir. O, həmçinin "Cami ət-təvarix", "Ər-risələt əs-Sultaniyyə", "Lətaif əl-həqaiq", "Tovzihat", "Bəyan ül-həqaiq" kimi məşhur əsərləri yazmışdır. "Tənsuqnamə" əsəri Rəbi-Rəşididə Rəşidəddinin göstərişi ilə Çin dilindən ərəb dilinə tərcümə etdirilmişdi.

XIII-XV əsrlərdə tibb elminə dair bir sıra əsərlər yaranmışdı. Görkəmli alim, filosof və əcazçı *Mahmud ibn İlyas* 1260-cı ildə "Elmi-tibb" ("Tibb elmi") əsərini yazmışdı. O, "İnayətül fi-tibb" ("Tibb elminə kömək") və "Kitab əl-xəfi fil-mədavi" ("Müalicə elmi haqqında kitab") əsərlərinin müəllifidir.

Ərdəbil həkimlərindən olmuş *Sədi Ərdəbili* və şirvanlı *Şükrulah* bu dövrdə daha çox tanınmışdılar. Şükrullah Şirvani tibb sahəsində Qahirədə ixtisaslaşmış, İstanbulla getmiş və Sultan Mehmed Fatehin sarayında çalışmışdı. Həkim Sədi Ərdəbili də bir sıra əsərlərin müəllifidir.

Bu dövrdə də Şərqi görkəmli alimlərinin (xüsusilə Əbu Əli ibn Sinanın) əsərləri Azərbaycan alimlərinin diqqətini cəlb etməkdə idi. *Nəcməddin Əhməd Naxçıvani* (1253-cü ildə vəfat etmişdir) Əbu Əli ibn Sinanın əsərlərinə tənqidi şərh yazmışdı.

Riyaziyyat sahəsində də bir sıra görkəmli alimlər yetişmişdi. "Risələt ül-hesab" ("Hesab kitabı") əsərinin müəllifi *Übeyd Təbrizi* tanınmış riyaziyyatçı idi. Tarixçi Əbülqasım Kaşani yazırdı ki, "dünyəvi və dini elmlərdə onun misli-bərabəri yox idi".

Riyaziyyatçılar *Şeyx Abdulla Şəbüstəri* və *Məhəmməd Təbrizi* bir sıra əsərlərin müəllifləri olmuşlar. Məhəmməd Təbrizi "Kitabi-irşad fi-mərifətül-ədəd" adlı əsərini Şirvanşah Şeyx İbrahimə həsr etmişdi.

Fəlsəfə sahəsində *Şeyx Mahmud Şəbüstəri* (1252-1320) tanınmışdı. "Gülşəni-raz" ("Sirlər gülşəni") və "Səadətname" əsərləri onun ən dəyərli yaradıcılıq məhsulları idi. XV əsrdə *Seyid Yəhya Bakıvi* (1464-cü ildə vəfat etmişdir) "Gülşəni-raz" əsərinə şərh yazmış, "Əsrar ət-talibin" ("Həqiqət axtaranların sirləri") adlı fəlsəfi traktatı yaratmışdır. O, nücum və tarixə dair də bir

sıra əsərlər yazmışdı. Onun tələbələri Ziyaəddin Şirvani (1485-ci ildə vəfat etmişdir) və *Əbdülməcrid Şinani* də bir sıra elmi əsərlərin müəllifləri idi.

Təbrizli Bədrəddin *Seyid Əhməd Laləvi* (1506-cı ildə vəfat etmişdir) məntiqi, sərfi-nəhvi, ədəbiyyatı və riyaziyyatı gözəl bilirdi. O, bir sıra əsərlərin müəllifidir.

Hüquqşünaslıq sahəsində də bir sıra alimlər yetişmişdi. *Nəcməddin Məhəmməd Üskui*, *İbrahim Səlməsi* dövrün məşhur hüquqşünasları olmuşlar.

Filosof və tarixçi *Cəlaləddin Məhəmməd Dəvvani* bir müddət Təbrizin Nəsryyə mədrəsəsində tədris işi ilə məşğul olmuş, fəlsəfəyə dair bir sıra əsərlər yazmışdı. Onun Xacə Nəsirəddin Tusinin "Əxlaqi-Nasiri" əsəri üslubunda əxlaq məsələlərinə həsr edilmiş "Əxlaqi-Cələli" əsəri məşhurdur. Bu əsər Yaxın və Orta Şərqdə geniş yayılmışdı.

Həmin dövrdə baş vermiş hadisələri qələmə almaq üçün Elxanilər öz saraylarına tarixçiləri cəlb etməyə çalışırdılar.

Əbülhica əl-Rəvvadinin zəmanəmizdək gəlib çatmayan "Tarixi-Azərbaycan", *Bərdəinin* "Tarixi-Arran", *İbn əl-Müsənnanın* "Tarix əl-Marağa" əsərləri bu dövrün bəhrəsi idi. XIV əsrin əvvəllərində Təbrizdə tarixçilər "Cami ət-təvarix" ("Salnamələr məcmuəsi") adlı dünya əhəmiyyətli çoxcildli tarixi əsər yazmışlar. Qiymətli mənbə hesab edilən bu elmi əsər məşhur alim və dövlət xadimi Fəzlullah Rəşidəddinin rəhbərliyi altında hazırlanmışdı. Orta əsrlər Şərqi in əhəmiyyətli yazılı abidəsi olan bu əsərin yaradılmasında xeyli tarixçi, müzəhhib, rəssam, cildçi iştirak etmişdir.

XIV əsrin əvvəllərində Təbrizdə yaşamış Kaşanlı Əbülqasım "Cami ət-təvarix" əsərinin yazılmasında iştirak etmiş, "Zeyli-Cami ət-təvarix", "Zübdət ət-təvarix" və "Tarixi-Ulcaytu" əsərlərini qələmə almışdır. Əbülqasım Təbrizdə, Elxanilər sarayında vəqifnəvis olmuş, Ulcaytu Sultan Məhəmmədə həsr etdiyi əsərini də məhz bu üslubda yazmışdı.

XIV əsrdə yaşamış Azərbaycan tarixçisi *Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani* "Dəstur əl-katib" əsərinin müəllifidir. Bu əsərdə XIII-XIV əsrlərdə ölkəmizin siyasi, ictimai, iqtisadi tarixini əks etdirən xeyli sənəd vardır. XIV əsrin görkəmli tarixçilərindən biri də təbrizli *Əhməd ibn Məhəmməddir*. O, "Tarix əl-nəvadir" və "Şahənşahnamə" adlı mənzum tarixi əsərlərin müəllifidir. "Şahənşahnamə" hicri 738 (1337-1338)-ci ildə Sultan Əbu Səidin şərəfinə nəzmlə yazılmış əsərdir.

Təbrizdə yaşamış məşhur tarixçi və coğrafiyaşünas Həmdullah Qəzvinli "Tarixi-qozide" və "Nüzhət əl-qülob" kimi məşhur əsərlərin müəllifidir. XIV əsrin tanınmış alimlərindən biri də *Əbdür-rəşid Saleh oğlu Bakuvidir* (1402-1473). Onun

tarixə və coğrafiyaya dair qiymətli əsərləri vardır. Tarixi coğrafiyaya aid "Təlxis əl-əsar" ("Əsərlərin xülasəsi") əsəri Azərbaycan şəhərlərindən və memarlıq abidələrindən bəhs edir.

Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqubun sarayına xeyli alim və şair cəlb olunmuşdu. Tarixçilərdən Əbubəkr Tihrani, İdris Bidlisi, Fəzlullah Ruzbihan Xunəci bu hökmdara qulluq edirdilər. *Əbubəkr Tihraninin* Uzun Həsən dövrünə həsr etdiyi "Tarixi-Diyarbəkriyyə" və *Fəzlullah Ruzbihan Xunəcinin* Sultan Yaqubun dövrünü əhatə edən "Tarixi-ələm arayi-Əmini" əsərləri məşhurdur. Elmin inkişafı kitaba olan ehtiyacı və zərurəti artırmış, xəttatlıq sənəti Azərbaycanda xeyli inkişaf etmiş, Təbrizdə böyük xəttatlıq məktəbi yaranmışdı. *Abdulla Seyrəfi* (1342-ci ildə vəfat etmişdir) "müsənnə" xəttinin, *Mir Əli Təbrizi* isə "nəstəliq" xəttinin yaradıcısı idi.

Ədəbiyyat. XIII-XV əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı çox çətin şəraitdə inkişaf etmişdir. XIII əsrin başlanğıcından etibarən bütün Yaxın Şərqi, Avropanın bir qismini işğal etmiş monqol qoşunları Azərbaycana da ələ keçirdilər, şəhər və kəndləri xarabalığa çevirdilər. Qətl və qarətlər, qanunsuz vergilərin toplanması əhalini var-yoxdan çıxarmış, yoxsullaşdırmışdı. Lakin ədəbi yaradıcılıq işi davam etməkdə idi. XIII-XV əsrlər saray ədəbiyyatının, qəsidə şerinin nisbətən zəiflədiyi bir dövrdür. Nəimi, Nəsimi, Əvhədi kimi görkəmli şairlər yaradıcılığın ideya istiqaməti baxımından saray ədəbiyyatına, məddahlığa yabançı idilər. Lakin Seyid Zülfüqar Şirvani, Arif Ərdəbili kimi şairlər saray şerinin ənənələrini davam etdirirdilər.

Zülfüqar Şirvani 1190 (və ya 1192)-cı ildə Şamaxıda anadan olmuş, orada mükəmməl təhsil almış, bir sıra elmlərin (o cümlədən məntiqin, astronomiyanın, fəlsəfənin) əsaslarını öyrənmişdir. Şair özünün 6 dildə (həmçinin azərbaycanca) şeir yazdığına işarə etmişdir. O, şeirlərində tez-tez Aristotelin, Platonun, Sokratın və digər yunan filosoflarının adlarını çəkir, yunan fəlsəfəsinə mükəmməl bələd olduğunu nümayiş etdirir. Zülfüqar Şirvani nəsr əsərləri də yazmışdır. O, XIV əsrin əvvəllərində Təbrizdə vəfat etmiş və Sorxab qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.

Seyid Zülfüqar Şirvaninin qəsidə, qəzəl, qitə və rübailərdən ibarət olan böyük divanı (1345-ci il) Sankt-Peterburqda, M.E.Saltıkov-Şedrin adına Dövlət Kütəvi Kitabxanasının əlyazmalar şöbəsində saxlanılmışdır.

Zülfüqar Şirvaninin yaradıcılığı və dünyagörüşü ziddiyyətlidir. Şair həm saray mühiti ilə bağlı olmuş, feodalları mədh etmiş, həm də istedadlı bir sənətkar kimi dövrün ictimai hadisələrindən kənar qalmamışdır.

Dini-idealist mahiyyətli dünyagörüşünə malik şairə sufizm ideyaları da ciddi təsir göstərmişdir.

XIV əsrdə yaşamış şairlərdən biri də *Arif Ərdəbilidir*. O, Şirvanşah Kavus ibn Keyqubadın (1345-1373) dəvəti ilə Şirvana gəlmiş, sarayda yaşamış, qəsidələr yazmışdır. Lakin Nizaminin "Xosrov və Şirin" əsəri mövzusunda yazdığı "Fərhadnamə" poeması onu daha çox şöhrətləndirmişdir. Müəllifin XIV əsrdə Nizami ənənələrini davam və inkişaf etdirməsi "Fərhadnamə"nin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindəki əhəmiyyətini artırır. Arif Ərdəbili Nizamini təkrar etməmiş, yeni, orijinal əsər yazmışdır. Əsərin müqəddiməsindən aydın görünür ki, poemanın baş qəhrəmanı Xosrov deyil, Fərhadır. Bu poemada Fərhad və Şirin haqqında Azərbaycanda yayılmış şifahi xalq ədəbiyyatı materialları mühüm yer tutur.

XIV əsrdə Azərbaycan şeri nisbətən daha sürətlə inkişaf edirdi. Bu əsrin ədəbiyyatı məzmun etibarilə də əvvəlki əsrlərin ədəbi nümunələrindən fərqlənirdi. O dövrdə həyatı daha geniş surətdə əks etdirən epik dastanlar meydana çıxmışdı. Bu əsərlərdə yaradılmış həyat lövhələri, insan surətləri poeziyanın mistikadan uzaqlaşdığını, onun həyatla əlaqələrinin gücləndiyini göstərir. Arif Ərdəbilinin "Fərhadnamə"si və Əssar Təbrizinin "Mehr və Müştəri" adlı poeması bu keyfiyyətləri parlaq surətdə əks etdirən əsərlərdir.

Şəmsəddin Hacı Məhəmməd Əssar Təbrizi əsrin görkəmli söz ustadlarından və alimlərindən olmuş, riyaziyyat və astronomiya sahəsindəki tədqiqatı ilə də tanınmışdır.

Əssar Təbrizi əruz vəznə və qəfiyə haqqında əsər yazmış, "Əlvafi fi tədadül-qəvafi" adlı qəfiyə lüğəti tərtib etmişdir. O, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə məşhur "Mehr və Müştəri" əsərinin müəllifi kimi daxil olmuşdur.

"Mehr və Müştəri" poeması Nizami ənənələrinin XIV əsrdə də inkişaf etdiyini, xalq dastanlarının yazılı ədəbiyyata qüvvətli təsir göstərdiyini sübuta yetirən bir əsərdir. 1376-cı ildə tamamlanmış bu romantik poemada məhəbbət, sədaqət və qəhrəmanlıq məqamları üzvi surətdə birləşmişdir.

Əssar Təbrizinin bu poeması həyatiliyi, yüksək şəriyyəti və sənətkarlığı ilə XIV əsrin Azərbaycan poeziyasında əhəmiyyətli hadisədir. Poemanın Yaxın Şərqi ədəbi mühitində geniş yayılması və sonrakı ədəbiyyata təsiri də bunu aydın surətdə göstərməkdədir.

Nizaminin əsərlərindən ilhama gələrək öz yaradıcılığında onun qabaqcıl şeir ənənələrini davam etdirən görkəmli şairlərdən biri də XIII əsrin sonunda - XIV əsrin əvvəllərində yaşamış Marağalı Əvhədidir (1274-1338). Əvhədi də öz əsərlərini Arif Ərdəbili və başqa şairlər kimi, o zamanın şeir ənənəsinə sadıq qalaraq fars dilində yazmışdır.

Əvhədi "Cami-Cəm" adlı əsərində şahların zülmkarlığını, özbaşınalığını, məmurların soyğunçuluğunu və rüşvətçorluğunu, hakimlərin nadanlığını təsvir etmişdir. Əvhədinin yaradıcılığında dini, mistik meyillər də qüvvətli olmuşdur.

Əvhədi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə Nizami ənənələrinin davamçısı, mütərəqqi ideyalar təbliğ edən görkəmli bir şair kimi daxil olmuşdur.

Bu dövrün Azərbaycan şerində sufizm ideyaları daha çox yayılırdı. Bunu daxili və xarici təzyiqin, istismarın artması ilə izah etmək olar. Müsibətlər, ölkənin maddi sərvətlərinin qarət edilməsi, aclıq və yoxsulluq xalq kütlələri içərisində etiraz doğurmuş, müəyyən ziyalı təbəqələrində və sənətkarlarda da həyatdan narazılıq, məyusluq, ümitsizlik meyillərini gücləndirmişdi. Bu vəziyyət bəzi şair və alimlərin sufizm ideyalarına meyil etməsinə şərait yaradırdı.

XIII-XIV əsrlərdə inkişaf edən sufi poeziyasının ən görkəmli nümayəndələrindən biri *Şeyx Mahmud Şəbüstəridir* (1287-1320). O, mədrəsə təhsili almış, ərəb və fars dillərini, təbiyyatı, nücumu, orta əsrlərin dini-mistik fəlsəfəsini öyrənmiş, Yaxın Şərq ölkələrinə səyahət etmiş və min beytə yaxın məşhur "Gülşəni-raz" əsərini yaratmışdır. Bu əsər sufizmin nəzəri-fəlsəfi məsələlərinə həsr edilmiş və sual-cavab şəklində yazılmışdır. Burada panteizmin əsasları, mütəfəkkir şairin dünyagörüşü əks olunmuşdur.

"Gülşəni-raz" əsəri 1836-cı ildə Vyanada, alman dilinə tərcüməsi ilə birlikdə nəşr edilmişdir. Mahmud Şəbüstəri habelə "Risaleyi-həqqül-yəqin fimerifəti-rəbbül-aləmin", "Mirati-mühəqqiqin", "Şühədanamə" kimi fəlsəfi-əlmi əsərlər yazmış, İmam Qəzalinin "Məlci ül-abidin" adlı əsərini ərəbcədən farscaya tərcümə etmişdir.

Uzunmüddətli monqol işğalının ağır nəticələri aradan qaldırılmamış XIV əsrin sonlarında bir sıra Yaxın Şərq ölkələri kimi Azərbaycan da yeni təhlükəyə - Əmir Teymurun istilasına məruz qaldı.

İstismar və aramsız davam edən müharibələr nəticəsində Azərbaycanda məhsuldar qüvvələrin inkişafı zəifləmiş, əhalinin həyat şəraiti ağırlaşmışdı. Bu şəraitdə Azərbaycanda hürufilik təriqəti meydana çıxmış və o, ədəbi inkişafa qüvvətli təsir göstərmişdir. Fəlsəfi məzmun baxımından sufizm ilə üzvi surətdə bağlı olmuş hürufilik təriqətinin əsasını məşhur şair və mütəfəkkir *Fəzlullah Nəimi Təbrizi* (1330-1396) qoymuşdur.

Fəzlullah Nəimi Təbrizdə mükəmməl təhsil almış, ərəb, fars dillərini, Yaxın Şərq ədəbiyyatının, Şərq və yunan fəlsəfəsini, din tarixinə dair əsərləri dərinləndirən öyrənmişdir. O, təxminən 1385-1386-cı illərdən etibarən hürufilik haqqındakı görüşlərini təbliğ etməyə başlamışdır. Fəzlullah Nəiminin təlimi onun

"Cavidannamə" adlı əsərində şərh edilmişdir. Onun yaxın dostlarından olan Şeyx Əbülhəsən "Cavidannamə"ni nəzmə çəkmişdir.

Fəzlullahın şeirlərinin bir qismi Sankt-Peterburqda, qəzə, tərçibənd, qitə və rübaiyərdən ibarət olan divanının əlyazması isə İstanbuldadır.

XIII-XIV əsrlərdən etibarən Azərbaycan dilində yaranmış poeziya nümunələrinin artması ilə əlaqədar olaraq ərəbcə və farsca bədii əsər yazmaq ənənəsi tədricən zəifləməyə başladı. XIII əsrdən bizə *Əli* adlı bir şair tərəfindən yazılmış "Qisseyi-Yusif" adlı bir əsər gəlib çatmışdır. Bu əsər həm Azərbaycan dilinin, həm də poeziyamızın tarixini öyrənmək baxımından çox əhəmiyyətlidir. Əsər 1233-cü ildə tamamlanmışdır.

İzzəddin Həsənoğlunun iki qəzəli nisbətən məşhur olduğuna baxmayaraq, *Nəsir Bakuvinin* müxəmməsi son illərdə üzə çıxarıldığından az məlumdur. Ərçun xanın üçüncü oğlu, 23 yaşlı Ulcaytu qardaşı Qazan xanın vəfatından sonra Təbrizə gəlib onun yerini tutmuşdu. Tarixi mənbələrdə ədalətli və maarifpərvər bir sultan kimi xatırlanan Ulcaytu şair Nəsir Bakuvi tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

Təbiidir ki, bu müxəmməsi XIII əsrdə Azərbaycan dilində yazılmış yeganə əsər kimi qiymətləndirmək olmaz. "Dədə Qorqud" dastanı kimi bədii cəhətdən zəngin bir abidə aşkar surətdə göstərir ki, hələ XIII əsrə qədərki dövrdə Azərbaycan dilində ədəbi əsərlər yaradılmışdır. Azərbaycan dilində yazılmış əsərlər sırasında *İzzəddin Həsənoğlunun* iki qəzəli və *Nəsir Bakuvinin* Sultan Məhəmməd Ulcaytuya (1304-1316) həsr etdiyi müxəmməsi diqqətəlayiqdir.

...Səltənət təxtinə yetgəc əqlü tədbir eylədi,
Ayəyi-ədli bəyanə çəkdi təqdir eylədi,
Tərhi-məmarı təküb vıranı təmir eylədi,
Himməti-şahanəsini hər yerdə təksir eylədi,
Xanələr abad qıldı əmr ilən, fərman ilən...
Beydəqi-İslami Əla qılmağa amadədir,
Dad edər kim dad qılsa, dadə çün dildadədir.
Binəsib olmaz o kəs kim, payinə üstadədir,
Afərin ol şahə kim, həqqa Hü laku zadədir,
Zərdə Hatəm, zürdə həmtaydur xaqan ilən.

XIV əsrdə Azərbaycan dilində yaradılmış şeir nümunələri içərisində *Qazi Bürhanəddinin* (1344-1398) əsərləri böyük maraq doğurur. O, şair, alim və dövlət xadimi olmuşdur. Sənətkarın məhəbbəti tərənnüm edən şeirlərində folklorun təsiri duyulmaqdadır:

Ol göz ki yüzün görmiyə, göz demə ona,
Şolyüz ki tozun silmiyə, yüz demə ona,
Şol söz ki içində, sənəmə, vəsfin yox,
Sən badi-həva tut onu, söz demə ona.

Bürhanəddinin şeirlərində tez-tez vəzn və ahəngin pozulması hallarına, söz və ifadələrin düyünlü olmasına da rast gəlirik. Bunun səbəbi onun şeir dilinin kifayət qədər cilalanmamasıdır. Sonralar Nəsimi və Füzuli kimi böyük sənətkarların əsərlərində Azərbaycan ədəbi dili, şeirin vəznini və ahəngi inkişaf etmişdir.

XIV əsrin ikinci yarısında - XV əsrin əvvəllərində Azərbaycan şeirinin inkişafında mühüm rol oynamış şairlərdən biri də *İmadəddin Nəsimidir*. Nəsimi Azərbaycan dilində böyük divan yaratmışdır. O, ərəb və fars dillərində də şeir yazmış, lakin Azərbaycan dilində yazdığı şeirlər doğma dilin tarix səhnəsinə çıxmasını, elm və mədəniyyət vasitəsi kimi möhkəmlənməsini təmin etmişdir. Nəsimi Azərbaycan ədəbi dilini canlı xalq dili hesabına zənginləşdirmiş, şeiri bədii ifadə vasitələri, janr, vəzn və ahəng cəhətdən inkişaf etdirmişdir.

Seyid İmadəddin Nəsimi 1369/70-ci ildə Şamaxıda anadan olmuşdur. O, mükəmməl təhsil almış, fars və ərəb dillərini, məntiqi, riyaziyyatı, təbabəti, nücumu öyrənmişdir.

Nəsimi ilk şeirlərini "Hüseyni" təxəllüsü ilə yazmışdır. Hürufilik təriqətinin banisi olan Fəzlullah Nəimi 1394-cü ildə Şirvana gəlmiş və Nəsimi ilə görüşmüşdür. Onun hürufi görüşləri Nəsiminin yaradıcılığına və dünyagörüşünə dərin təsir göstərmişdir.

Şair insanları müasir həyatın tələb və vəzifələrindən uzaqlaşdıran zahidlərə, onların axirətpərəstliyinə, insanları boş vədlərlə aldatmalarına qarşı çıxır, cənnət, cəhənnəm əfsanələrinə inanmır:

Firdovse, məni dəvət edən zahidə söylə,
Ol dikanə gözdikmə ki, gülzanımı buldum.

Nəsimi yaradıcılığının çıxış nöqtələrindən biri də məhəbbət mövzusu idi:

Ey eşqə günəh deyən günəhkar,

Türk eyləməzəm mən ol günahı.

Nəsimi öz yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatına qiymətli yeniliklər gətirmiş, milli poeziyanın inkişafında mühüm rol oynamışdır.

XV-XVI əsrlər Azərbaycan xalqının siyasi, iqtisadi, mədəni həyatında yeni yüksəliş dövrüdür. XV əsrdən etibarən Azərbaycan ədəbiyyatı əsasən doğma dildə inkişaf etməyə başladı.

XV əsrdə Azərbaycanın ictimai və mədəni həyatında görkəmli rol oynamış şəxsiyyətlərdən biri də şair *Cahanşah Həqiqidir*. Qaraqoyunlular dövlətinin banisi Qara Yusifin üçüncü oğlu Cahanşah 1397 (h.800)-ci ildə Xoy şəhəri yaxınlığında doğulmuşdur. Həqiqi şerə, musiqiyə, folklorla böyük həvəs göstərmiş, dövrünün mütərəqqi şəxsləri ilə yaxın əlaqə saxlamış, elmə və maarifə rəğbət bəsləmişdir.

Şair klassik şerimizin ənənələrini davam etdirmiş, öz lirik qəhrəmanını inco ifadələr, gözəl təşbihlər, rəngarəng bədii boyalarla təsvir etmişdir:

Çəməndə sərv qədintək çinar görməmişəm,
Rüxin kimi sənəmi-gülüzar görməmişəm,
Fəraqi-dərdi-qəmindən nə fikrim olsa mənim,
Çü sən tək sənəmi-qəmgüsər görməmişəm.

Şair 1467-ci ildə Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən tərəfindən döyüşdə öldürülmüşdür. Onun oğlu Pirbudaq da şair idi.

Orta əsr təzkiyəçilərinin verdiyi məlumata görə, *Nemətullah Kişvəri* Qəzvində anadan olmuş, lakin Təbriz şəhərində yaşamışdır. Əsərlərindən məlum olur ki, şair Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqubun diqqətini özünə cəlb etmək istəmişdir:

Qələndər Kişvəridir bir süxəndan,
Süxənguyadır üstə kuyi-meydan.
Onun hər beytidir bir dürri-qəltan,
Qulaq asmaz ona Yəqub Sultan,
Məni bu qayğı öldürdü, mədəd hey.

Başqa bir şerində isə şair Sultan Yaqub dövrünü (1478-1490) arzulaşmışdır.

Kişvəri Nəsimi irsinə bağlı olmuş, lakin məhəbbət mövzusunda daha artıq meyil etmiş, təriqətçilik təsirindən uzaq olmuşdur.

Kişvərinin şeirlərində "dəli" əvəzinə "tilbə", "xəstə" əvəzinə "sayru", "sərxoş" əvəzinə "əsrük", "piyalə" əvəzinə "əyaq" kimi qədim Azərbaycan sözləri çox işlənir. Həmin sözlər sonrakı dövrlərdə ədəbi dilimizdə ərəb və fars kəlmələri ilə əvəz edilmişdir.

XIII-XV əsrlərdə ədəbi inkişafın uğurlarını belə yekunlaşdırmaq olar: bu dövrdə sxolastika, saray şəri, qəsidəçilik və mədhiyyəçilik zəiflədi, Şəbüstəri, Nəimi, Əvhədi, Nəsimi, Həqiqi, Kişvəri kimi mütəfəkkir şairlərin yaradıcılığı ilə fəlsəfi lirika qüvvətləndi, işğalçı müharibələrə, ədalətsizliyə etiraz motifləri mistik formada öz bədii ifadəsini tapdı, ədəbiyyatda şəriət ehkəmpərəstliyi, irticaçı ruhani ideologiyası tənqid olundu və etiqad sərbəstliyi ideyalarının tərənnümü qüvvətləndi.

Epiqrafik abidələr. Tarixi yaradan ata-babalarımızın əli ilə əsrlərin daş yaddaşına həkk olunmuş, bizim bu torpağa vərəsəlik hüququmuzu sənədləşdirən, xalqımızın bəşər tarixində yerini müəyyənləşdirən, məzmun cəhətdən çox rəngarəng inşaat kitabələri, dövlət aktları və ictimai sənədlər, epitafiyalardan ibarət epiqrafik abidələr əsrlərin keşməkeşlərinə, təbii təxribatlara sinə gərəkək zəmanəmizə qədər gəlib çıxaraq bir çox hadisələr haqqında bəzən yeganə, hətta orijinal məlumat verir.

Bakıdakı tarixi-məmarlıq abidələrinin qoruq muzeyi "Şirvanşahlar sarayı" kompleksində qəbəri təsvirlərdən, yazılardan ibarət olan "Bayıl daşları"nın bədii tərtibatı, paleoqrafiyası və daşların ölçülərinə əsasən demək olar ki, kitabələrin sayı öncədən ehtimal ediləndən xeyli çoxdur. Aşkar olunmuş 700-ə qədər daş parçası əsasən kitabələrin tam mətnini bərpa edib oxumaq mümkün deyil. Həm də dəniz dibindən qaldırılmış daşların yazılarının çoxunu su yuyub tamamilə pozmuşdur.

Kitabələrin aşkar olunduğu obyekt ədəbiyyatda "Karvansara", "Atəşpərəstlər məbədi", "Sualtı şəhər", "Bayıl daşları" kimi məlumdur. Son zamanlara qədər mübahisəli olan tikintinin təyinatının sirri dünyada misli görünməmiş islam epiqrafik abidələri içərisində öz bədii tərtibatı, canlı və əsətiri aləmin təsviri ilə seçilən nəhəng kitabələrdədir.

Bürclü qala hasarını kəmərvəri əhatə edən bir sətirik kitabələrdən birində deyilir: "Mərhəmətli və rəhmli Allahın adıyla. Bu bina müdrək, adil Allahın köməyi ilə zəfər çalmış, ələddünya və əddin şirvanşah, islam və müsəlmanların padşahı, hökmdarların və sultanların tacı, Cami Əfruddinin varisi Əbülmüzzəffər Şirvanşah Fəribürz, Gərşasb, Fərruxzad, Salar, Yəzid, Əhməd, Məhəmməd, Məhəmməd Məzyəd əş-Şeybaninin hakimiyyəti vaxtında, Məhəmməd Mustafa Əleyhüssəlamın hicrətindən sonra hicri 630 (1232-1233)-cu ildə bina edilmişdir".

İkinci kitabədə Şirvanşahların şəcərəsi eyni ilə təkrar olunmuşdur. Bu kitabə Şirvanşah Fəribürzün oğlu Şirvanşah Axsitanın adı ilə başlanmalıdır. Çünki qalada tikinti və bərpa işləri onun dövründə də davam etmişdir. Həmin kitabə bədii tərtibatına görə bütün Bayıl qəsri yazılarından fərqlənir. Xəttat-həkkak yuxarı hissədə qalmış geniş boşluğu cürbəcür əsatiri və canlı təsvirlərlə doldurmuşdur ki, bu da abidəyə əsrarəngiz və gözəl görkəm vermişdir. Burada eyni kökdən sağa və sola ayrılan hissələrdə verilmiş taclı insan başları, həmin formada təsvir olunmuş bəbir, çalağan başları Şirvanşahlar şəcərəsinə, bu sülalədən olan hökmdarların başçılıq etdiyi 1000 illik tarixə malik olan dövlətin yenilməzliyinə işarədir. Bu tikinti müharibə ərəfəsində hərbi istehkam, sülh zamanı isə ticarət-liman məntəqəsi kimi xidmət etmişdir.

Şirvanşahlar dövlətinin hərbi qüdrətini, iqtisadi-ictimai inkişafını göstərən tikililər arasında Mərdəkan qalasının kitabəsi də maraqlıdır. Kitabədə qalanın "müdrək, adil Allah tərəfindən kömək olunmuş müzəffər islam və müsəlmanların bəzəyi, dinin mübarizi Gərşasb, Fərruxzad, Mənuçehr vaxtında hicri 600 (1203-1204)-cü ildə" bina olunması haqqında məlumat verilir. Kitabədə "dinin müdafiəçisi", "müdrək", "dinin və dövlətin ulduzu", "sipəhsalar" və başqa bu kimi epitetlərlə səciyyələndirilmiş Əl-Əmir İshaq Kakili qala sahibi kimi qeyd olunmuşdur.

Abşeronda mövcud olan 30-dan çox qalanın baş komandanlar və hərbi sərkərdələr tərəfindən tikilməsini təsdiq edən kitabələr, bütün qalaların Şirvanşahlar dövlətinin vahid müdafiə sisteminə daxil olmasını sübut edir.

Şirvanşahlar dövlətinin XIII-XV əsrlərdə qüdrətli bir dövlət olması, onun şimal sərhədlərinin Cənubi Dağ istanda Samur çayına qədər gedib çıxması, Dərbənd qala divarlarının möhkəmləndirilməsi, orada bərpa işlərinin aparılması, Axtıda, Zaxurda istehkam xarakterli bürclərin bina edilməsi haqqında xəbər verən kitabələr az deyildir.

Şirvanşahlar dövlətində şirvanşahdan sonra ikinci əsas vəzifə hesab olunan *sipəhsalar* (baş komandan) vəzifəsinə hökmdarların qohumları təyin olunurdu. Bu fikri indi "Qız qalası" ilə üzbəüz sərgidə nümayiş etdirilən baş komandan "Əmir əl-əzəm əl-ələm əl-əkrəm", "Dəstur əl-üməra fı-ələm" Təhmurəs Şeyx Bəhlulun çox nəfis bədii tərtibata malik sənduqə formalı məzar daşının kitabəsi sübut edir. Təhmurəs (vəfatı cumada əl-axır 863/5. IV-4.V.1459) Şirvanşah I Xəlilullahın əmisi oğludur. Onun hakimiyyəti dövründə sarayda baş komandan vəzifəsini daşımış və döyüşdə şəhid olmuşdur. Təhmurəsin atası Şeyx Bəhlul isə Şirvanşah I Şeyx İbrahim qardaşı idi.

Min il mövcud olmuş Şirvanşahlar dövlətinin tarixinə dair əsərlər və yazılı sənədlər dövrümüzə qədər çatmamışdır. Tarixçi Qazi Əhməd Quminin "Xülasət ət-təvarix" əsərində verdiyi məlumata görə, 1538-ci ildə sonuncu şirvanşah gənc Şahrux Buqurd qalasında təslim olarkən Səfəvi qoşunları Şirvanşahların həmin qalada saxlanılan zəngin dövlət xəzinəsini, kitabxana və sənədləri ələ keçirmişdi. Təəssüf ki, bunlardan heç biri zəmanəmizə qədər çatmamışdır. Lakin Şirvanşahlar ərazisində, xüsusilə Bakıda, Abşeronda qalmış kitabələr bu dövlətin inzibati quruluşu haqqında dəqiq məlumat verir.

Məhəmməd Naxçıvanının təsvir etdiyi Elxanilər dövlətindəki vəzifələrin mövqeyi, səlahiyyəti Şirvanşahlar dövlətində mövcud olmuş kitabələrdə öz əksini tapmışdır: *baş sədr* şirvanşahdan sonra dövlətdə üçüncü şəxsiyyət idi.

XIV əsrin ikinci yarısından sonra baş komandan vəzifəsi *məlik ül-üməra* istilahlı ilə qeyd olunmuşdur. Bakıda, İçərişəhərdəki Cümə məscidinin minarəsində hörlülmüş, məscidin bərpası ilə əlaqədar kitabədə Fəxrəddinin oğlu məlik ül-üməra Şərəfəddinin (709/1309-10), Əmircan (Xilə) məscidinin kitabəsində isə *sahib əl-əzəm* (vəzir) Fəxrəddinin digər oğlu, *əmirhac* vəzifəsində çalışmış Nizaməddinin adı çəkilir (730/1329-30).

Kitabələrdə əks olunmuş saraydakı vəzifələrdən biri də *hacibdir*. Hacib bəzən sipəhsalardan sonra gələn hərbi vəzifə kimi qiymətləndirilirdi. Hacib hökmdarın xüsusi hərbi dəstəsinin ən yüksək rütbələrindən sayılırdı və onun adı qoşun başçısından sonra gəlirdi.

XII-XV əsrlərin kitabələri Şirvanda *böyük sədr*, *sədr* vəzifələrinin olduğunu və 8 vəzifə sahibinin adlarını qeyd edir.

Pir Hüseyn xanəqahının Şərq baştağındakı kitabədə (641/1273 -74) *sədr əl-kəbir* (böyük sədr Həsən b. Məhəmməd b. Hüseyn əl-Bavidinin, İçərişəhərdəki Şəfiulla məscidinin kitabəsində (700/1300) Nəsirəddin Guştəsb b. Hüseynin (hacib), İçərişəhərdəki "Gilək" məscidinin kitabəsində (708/1309) *baş sədr* (sədr əl-müəzzəm) Əmin əddin Comərd Gərayın, Nardaran piri kompleksindəki məscid kitabəsində (765/1364) *sədr əl-əzəm* Xacə Hacı Həməzə Qutlu Mahmud Şahabadinin, Mərdəkandakı "Tubaşahi" məscidinin kitabəsində (744/1372) *baş sədr* Hacı Bahəddin Xacə Nurəddinin, İçərişəhərdə qazıntıdan tapılmış kitabədə (785/1383) sədr əl-müəzzəm Keyxosrovun, sədr (sədr əl-möhtərəm) Xacə Zeynəddin, Mövlana Şəhabəddin əd-Damqaninin, İçərişəhərdəki məscid kitabəsində (818/1415-16) Xacə Əmir şah Xacə Hacı Yəqubun adları çəkilir. Baş sədr Şirvanşahlar dövlətində ali ruhani vəzifə idi. O, bütün vəqf əmlakını idarə edirdi.

Azərbaycan ərazisində dövrümüzədək qalmış bir sıra kitabələrin öyrənilməsi göstərir ki, sufilik Azərbaycanda ən geniş yayılmış sosial-ideoloji cərəyanlardan biri olmuşdur. Kitabələrə əsasən sufi təşkilatlarının mərkəzləri, onların mürsidləri aşkar edilmiş və həmin mərkəzlərin fəaliyyətinin xronoloji çərçivəsi, təsir sahəsi və islam dünyası ilə sıx mədəni-ideoloji əlaqələri müəyyənləşdirilmişdir.

Dini-ideoloji mərkəzlərdən biri xanəqahlar idi. Xanəqahlar monqol hökmdarlarına islamın qəbul etdirilməsində böyük rol oynamışdır. Xanəqah şeyxlərinin xalq kütlələri arasındakı nüfuzundan ehtiyat edən Elxanilər və Qızıl Orda hökmdarları Azərbaycanda elmi, fəlsəfi fikir tarixində mühüm rol oynamış Pir Hüseynin (XI əsr) xanəqahını dəfələrlə ziyarət etmişlər. Monqolların Pir Hüseyn xanəqahına xüsusi diqqət yetirmələri minarənin giriş qapısı üzərindəki kitabədə aydın görünür. Daş kitabədə monqolların xanəqaha vəqfləri, oranın abadlaşdırılmasına fikir vermələri haqqında məlumat vardır. Kitabədə deyilir: "Adil hökmdar Munke Buqanın vaxtında görkəmli Şirvan şeyxi Pir Hüseyn xanəqahında bu minarə bina olundu. Bina Allahın köməkliyi ilə tikildi. Arqun ağanın diqqəti və daimi vəqfləri hesabına tikildi. Əgər minarə bundan sonra təxribata uğrasa, həmin gəlir hesabına təmir olunsun". Lakin minarə üzərindəki digər kitabələrə əsasən demək olar ki, o, Arqun ağanın canişinliyi dövründən əvvəl Şirvanşah II Axsitan, III Fərruzzad vaxtı 654/1256-cı ildə bina olunmuş, II Gərşasb Axsitan vaxtında (693/1294) da bərpa edilmişdir. Digər kitabələrdə minarənin memarı Şəmsəddin Məhəmməd Əbülabbas, Mahmud İbrahimin adları qeyd olunmuşdur. Kitabələrə əsasən demək olar ki, Ordubadda Əbu Səid Əbül-Xeyrin yeddi arxa övladlarından biri - Əbu Səid adlı şeyxin xanəqahı Məlik İbrahim qəbiristanlığında yerləşmişdi. Məzar daşında "Rəhmli və mərhəmətli Allahın adıyla. Bu qəbir xalqın mürsidi, həqiqət sahiblərinin nümunəvisi, dünyanın və dinin tacı, Şeyx Əbu Səid adıyla tanınmış xorasanlı Əbu Səid Əbül-Xeyrin-Allah onun əziz ruhunu müqəddəsləşdirdin - yeddi arxa övladlarından olan şeyxülislamındır... Ölüm tarixi 21.XII.1357-ci ildir...".

Ordubad bölgəsinin Xanağa kəndində də sufi xanəqahı olmuşdur. Kəndin adı məhz xanəqahla əlaqədar yaranmışdır. Lakin xanəqah kompleksindən qədim tikililər qalmamışdır. Ziyarət yerindəki başdaşlarının tarixi 707 (1307-1308) və 1010 (1601-1602)-cu illərdir.

Naxçıvandakı Əlincə qalası ətəklərində uyuyan görkəmli şəxsiyyətlərlə əlaqədar Şeyx Xorasan xanəqahının tarixi haqqında dəqiq məlumatımız yoxdur.

Bəzi tədqiqatçılar xanəqahı Teymurlərə qarşı Azərbaycanda baş vermiş hürufilər hərəkatı və onun şeyxi, görkəmli ədib və filosof Fəzlullah Nəimi ilə

əlaqələndirirlər. Hələlik bu barədə dəqiq tarixi məlumat yoxdur. Yalnız xanəqahın sufilərə məxsus olduğunu göstərən kitabələr mövcuddur.

Kompleksdə konstruktiv memarlıq formasına görə XII-XIII əsrlərə aid edilmiş türbə binasının qapısı üzərindəki kitabənin axıncı sətirindəki sözlər və tarix daş ovulub töküldüyü üçün qalmamışdır. Ərəbcə yazılmış kitabənin tərcüməsi belədir: "Bu müqəddəs, mübarək məqbərənin tikilməsinə öz xüsusi malı hesabına əmir isfəhsailər, qüdrətli, böyük alim, adil, dinin və dövlətin xoşbəxtliyi, islamın gözəlliyi, hökmdarların və sultanların qılncı, hər iki müqəddəs yerin (Məkkənin və Mədinənin) şöhrəti, Hacı Zəvvarın və iki müqəddəs mübarək məkanın dayağı Uluq Qutluq Lələ bəy əs-Səfvəti (sufi) Allah onun kölgəsini əsirgəməsin - bu imarətin memarı hörmətli alicənab Xacə Cəmaləddindir..."

Türbəni tikdirən şəxsin çox yüksək titulları, ləqəbləri onun baş sərkərdə, alim olduğunu göstərir. Lakin türbənin kimin üçün tikdirdiyi bir müəmma olaraq qalmaqdadır.

"Şeyx Xorasan" dedikdə, bəzi tədqiqatçılar bu adın Günəş mənasında Fəzlullah Nəimiyə verildiyini söyləyirlər. Mənbələrdəki məlumatlara görə, Teymurilər onu Əlincə qalasına qədər təqib edib, oralarda edam etmişlər. Çox mümkündür ki, onu yerli əhali gizlicə basdırdığı üçün qəbri məlum olmamışdır.

Xanəqahın sufizmlə bağlılığını isə ikinci türbə üzərindəki kitabə və orada dəfn edilmiş alimin, şeyxin vaxtilə Naxçıvanda sufiliyi yayan müşəidlərdən olduğu bir daha sübut edir. Ərəbcə yazılmış kitabənin məzmunu belədir: "Bu cənnət (məqbərə) səxavətli, kamil, mükəmməl alim, şeyx, hacıların və iki müqəddəs məkanın (Məkkənin və Mədinənin) iftixarı, xalqlar içərisindəki tayfaların, sufi cəmiyyətlərinin müşəidi, Allahı tanıyanların şeyxi Hacı Lələ Məlikindir. Tikinti əzəmətli, kərəmətli xatun Xond Bikə xatunun - onuri isməti artıq olsun - səyi ilə 901 (1495-1496)-cı ildə tamam oldu". Türbəni tikdirmiş Xond Bikə xatunun birinci türbədə dəfn edilmiş Qazi Məcdəddinin qızı Xond Bikə olduğu güman edilə bilər. Kitabədə adı çəkilən Şeyx Hacı Lələ Məlik böyük sufi şeyxi olmuşdur.

Kitabələrə görə, sufi xanəqahının Şamaxının cənub-şərqindəki Göylər kəndində, qədim Şamaxı-Cavad-Ərdəbil yolu üzərində də fəaliyyət göstərdiyi müəyyən edilmişdir. Xalq arasında "Piri Mərdəkan" adı ilə şöhrət tapmış və memarlıq tarixinə daxil olmuş xanəqah kompleksindən ancaq türbə binası salamat qalmışdır.

Türbədə məzar üzərində qoyulmuş başdaşı və divara hörülmüş kitabələr abidənin düzgün adını və təyinatını işıqlandırır. Başdaşında süls xətti ilə ərəbcə yazılmışdır: "Rəhmli və mərhəmətli Allahın adıyla. Bu qəbir şeyx, imam, ən böyük alim, mömin Tahir Tac I Hüda Mədəkani ibn Əlinindir. Allah ona rəhmət eləsin".

Bunu əhatə edən haşiyədə, ayrı-ayrı xonçalar içərisində 13 dəfə Allah" sözi yazılmışdır. Epitafiyanın tarixi yoxdur. Lakin qapıdan giriş yerində, sol divara hörülmüş kitabəyə əsasən onun tarixini müyyənləşdirmək mümkündür. İki sətirik kitabənin salamat qalmış hissəsi belədir: "...ən böyük padşah, xaqan... Fərruxzad ibn Fazil əl-müvəhhid (yeganə bilikli) Mənuçehr...".

Kitabənin paleoqrafik xüsusiyyəti, türbənin konstruktiv-məmarlıq forması imkan verir ki, kitabədə adı çəkilən şirvanşahın III Mənuçehrin oğlu Fərruxzad olduğunu qəbul edək. O, 600 (1203-1204)-cü ildə vəfat etmişdir. Deməli, türbə Şirvanşah Fərruxzadın əmri ilə tikilmişdir.

Alim Tac əl-Hüdanın "mömin", "şeyx" titullarına və "imam" vəzifəsinə görə onun xanəgah imamı olduğunu söyləmək mümkündür. Şeyxin Mərdəkanla heç bir əlaqəsi yoxdur. O, Cənubi Azərbaycanda, Həsənabadın 27 kilometr cənub-şərqində yerləşmiş Mədəkdəndir. Tac əl-Hüda Mədəkaninin Şirvanda yaşayıb fəaliyyət göstərməsi təsadüfi deyildi. Şamaxı "Dər ul-ədəb"ində və "Şairlər məclisi"ndə dövrün görkəmli şair və ədibləri, alimlər toplaşmışdılar. Görkəmli alim, həkim və filosof Kafiəddin Ömər ibn Osman (Xaqaninin əmisi), şair və mütəfəkkir Xaqani Şirvani məhz bu dövrdə Şamaxıda yaşamış, elm və ədəbiyyat aləminə tükənməz incilər bəxş etmişlər. Kafiəddin ibn Ömər ibn Osman "Yerin və insanların günəşi" adını almışdı. Onun davamçıları da "Dədəgünəş nəsl" kimi şöhrət tapmışdılar. Şamaxı bölgəsinin Dədəgünəş kəndi adını ondan almışdır. Deyilənə görə, Dədəgünəşdə Kafiəddinin yaratdığı Tibb Akademiyası uzun müddət fəaliyyət göstərmişdir. Dədəgünəşdən aşağıda yerləşmiş Məlhəm kəndində vaxtilə kükürdlü su və palçıq yataqları olmuşdur. Həmin təbii məlhəmlər Dədəgünəşin müalicə içində böyük rol oynamış və onun xalq arasında "Yerin və insanların günəşi" adlanmasının əsil səbəblərindən biri olmuşdur. Dədəgünəşdə Kafiəddin adını əbədləşdirən ziyarətgah yaranmış və bu gün də fəaliyyət göstərməkdədir. "Piri Sultan Dədəgünəş" adlanan məqbərə binası iki otaqdan ibarətdir. Otaqlardan birində iki məzar vardır. Birinin qəbir daşı üzərində Ərəbcə yazılmışdır: "Bu məqbərə mərhum, bağışlanmış, xoşbəxt Şəhid, əhalinin iftixarı, yüksək mövqelərin və böyüklərin görkəmlisi, möminlərin qulu, Allah yolu gedənlərin.. həqiqət axtaran övliyalarm rəisi, Dədəgünəş övladlarından olan şeyx Məhəmməd ibn şeyx Dədə Qulunundur- Allah onların günahlarını bağışlasın. Allah onların dərəcələrini yüksəltsin. Min on birinci il tarixdə. (1011-1602-03).

Azərbaycan miniatüründə baş verən keyfiyyət dəyişmələri və üslubun formalaşmasının təkamülü "Cami ət-təvarix" əsərinin 1310-1415-ci illər əlyazmalarına çəkilmiş miniatürlərdə (Paris Milli kitabxanası), Sultan Əhməd Cəlairinin "Divan"ına (1405-1410-cı illərdə) və Nizaminin "Xosrov və Şirin"

əlyazmasına (hər ikisi Vaşinqtonun Frir qalereyasında saxlanılır) çəkilmiş miniatürlərdə öz əksini tapmışdır.

XV əsrin ikinci yarısında rəssamlar, kitab sənəti ustaları Uzun Həsənin (sonralar Sultan Yaqubun) Təbrizdəki və Şirvanşahların Şamaxıdakı saray kitabxanasında cəmləmişdilər. Bu dövrün miniatürlərlə bəzədilmiş əlyazmaları nadirdir. Hidayətin "Divan"-ının əlyazmasına çəkilmiş miniatürlər 1478-ci ilə aiddir (Dublində, Çester Bitti kitabxanasındadır). Uzun Həsənin oğlu Sultan Xəlim tərəfindən tərtib edilmiş bu əlyazması Azərbaycan dilindədir və əlyazmaya miniatür əlavə olunmuşdur.

Bu dövr Təbriz məktəbinin, habelə Yaxın və Orta Şərqi incilərindən biri Nizami "Xəmsə"sinin 1481-ci ildə tərtib edilmiş əlyazmasıdır (o əlyazmanı saray xəttatı Əbdürrəhim əl-Yaqubi tərtib etmişdir və hazırda bu əsər İstanbulun Topqapı muzeyindədir). İki rəssam Şeyxi və Dərviş Məhəmməd bu əlyazmanı 19 miniatürə zəngin ləşdirmişdi. Özünün quruluşu və kolorit həllinə görə bu rəsmlər XIV əsrin əvvəllərinin miniatürlərindən xüsusilə seçilir.

XV əsrdə Təbriz məktəbinin təsiri altında Azərbaycanın digər inzibati-mədəni mərkəzlərində də miniatür rəssamlığı inkişaf edirdi. 12 məşhur Şərq şairinin əsərlərinin əlyazmasının toplusu olan Şamaxı "Məcmuə"sindəki miniatürlər Şirvan məktəbinin parlaq nümunələridir. 1468-ci ildə yerli xəttat Şərəfəddin Hüseyn Sultani tərəfindən tərtib edilmiş "Məcmuə" 8 miniatürə bəzədilmişdir (əsər Londonda, Britaniya muzeyində saxlanılır). Miniatürlərdə gerçək həyatın müxtəlif səhnələri əks etdirilmişdir. Bakı rəssamı Əbdülbaqi Bakuvinin müxtəlif vərəqlərdə çəkdiyi 2 miniatür böyük maraq doğurur (İstanbulda, Topqapı muzeyində saxlanılır). Bu miniatürlərin müəllifi "Siyah qələm" adlanan üslubun mahir ustası kimi məşhurlaşmışdı.

XV əsrin ikinci yarısında, xüsusilə Sultan Yaqubun hakimiyyət dövründə Təbriz yenidən bütün müsəlman Şərqi'nin mühüm siyasi və mədəni mərkəzinə çevrildi. Bu zaman miniatürlərlə bəzədilmiş oxlu əlyazması tərtib edildi. Xüsusi elmi ədəbiyyatda bu əsərlər "türkman məktəbi"nə mənsub olan nümunələr kimi təqdim olunur. Lakin qeyd etmək vacibdir ki, bu əlyazmaların əksəriyyəti Təbriz məktəbinə məxsusdur.

Bu dövrdə sənətkarlığın güclü yüksəlişi xüsusilə nəzərə çarpırdı. Azərbaycan şəhərlərində müxtəlif parçalar, xalçalar, metal və saxsı məmulatı hazırlanırdı. Ölkənin sənətkarlığında Gəncə, Bərdə, Beyləqan, Naxçıvan, Şamaxı, Bakı, Təbriz və Ərdəbil şəhərləri aparıcı mövqe tutmaqda idi.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda geniş yayılmış dekorativ-tətbiqi incəsənət növləri arasında keramika aparıcı yer tuturdu.

Müəyyən olunmuşdur ki, XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan ərazisində bir neçə saxsı istehsalı mərkəzi vardı. Bu mərkəzlərdə həm məişət təyinatlı məmulatlar, həm də binaların üzvlən məsi üçün yüksək keyfiyyətli kaşılar hazırlanırdı. Bu dövrdə Azərbaycan dulusçuluq sənətinin ən zəngin sahəsini məyetutumlu saxsı istehsalı təşkil etmişdir. Digər Şərq ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da dulusçuluq məmulatı minalanırdı (bu əməliyyat hazırlanan məhsulların möhkəmliyini artırmaq məqsədilə aparılırdı).

Dekorativ-təbiiq incəsənətin digər növlərində olduğu kimi, dulusçu ustalar da yaradıcılıq prosesində gerçək təbiətdən ilhamlanır, artıq qərarlaşmış bədii ənənələri təkmilləşdirirdilər. Sənətkarları əhatə edən bütün gerçəklik (bitkilər, heyvanlar, quşlar, müxtəlif məişət əşyaları, memarlıq elementləri və s.) bu dövrdə hazırlanmış saxsı məmulatı bəzəklərində özünün ümumiləşdirilmiş ifadəsini tapmışdı.

Saxsı ustaları mürəkkəb süjet kompozisiyalarını daha çox və böyük ustalıqla təsvir edirdilər. Lakin müraciət olunan mövzu dairəsi geniş deyildi. Daha çox təsvir olunan mövzulara ov səhnələri aid idi. Firdovsinin və Nizaminin əsərlərindəki motivlər də ustaların diqqətini cəlb edir, bu işə saxsı məmulatının dekorativ tərtibatında öz əksini tapırdı.

Ustaların yaradıcılıq təxəyyülü nəinki saxsı məmulatının hazırlanması və bəzədilməsində, habelə daşın bədii baxımdan emal olunmasında özünü bürüzə verirdi. Abşeron yarımadasında bədii oymaya dair xeyli maraqlı abidə mühafizə edilir. XIII-XIV əsrlərə aid olunan bu abidələrə sandıq şəkilli qəbirüstü daşlar aiddir.

Həmin sənduqələr gözəl həndəsi və nəbati naxışlarla bəzədilmişdir. Öküzün qabarıq təsvirlərinə malik olan daş lövhələr də bu abidələr qisminə daxildir. Lakin "Bayıl daşları" adı ilə məşhurlaşmış müxtəlif vaxtlarda Xəzər dənizinin dərinliklərində, Bakı körfəzində aşkar olunmuş oyma, yonma daş nümunələri daha maraqlıdır. Bu qabarıq lövhələr üzərində daşın daxilinə sirayət etdirilmiş yazılar mövcuddur. Ərəb qrafikasına əsasən həkk olunmuş bu yazılara nəbati naxışlar, insan və heyvan təsvirləri ilə əhatə edilmişdir. "Bayıl daşları" arasında realist ifadə tərzilə fərqlənən portret təsvirləri xüsusilə diqqətəlayiqdir. Tədqiqatçılar ehtimal edirlər ki, bu kişi və qadın təsvirləri aid olduğu dövrün məşhur şəxsləridir. Azərbaycanın başqa ərazilərində də "Bayıl daşları"na bənzər nümunələrə təsadüf edilmişdir. Bunlara ilk növbədə Ağdam bölgəsinin Xaçındarbat kəndindəki məqbərənin üzərində oyulmuş, 1314-cü ilə aid edilən müxtəlif heyvan təsvirləri ilə (öküz, maral, şir, bəbir və s.) bəzədilmiş nümunələr daxildir.

Azərbaycan ərazisində dəmirin, misin, qızılın və digər metalların mövcudluğu bu əsrlərdə daha bir dekorativ-tətbiqi incəsənət sahəsinin metalın bədii emalının geniş surətdə yayılması üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Bu dövrün metal məmulatı nümunələri həm ölkəmizin muzey kolleksiyalarında, həm də xarici ölkələrdə kifayət qədərdir (müxtəlif boşqablar, qazanlar, küplər, şamdanlar, quş, inək və s. şəkilli fiqurlar). Həmin nümunələr həm dekorativ, həm də utilitar (məişət) təyinatlıdır.

Mənbələrdən məlumdur ki, XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda metal məmulatının hazırlanmasının mühüm mərkəzləri Gəncə, Bərdə, Naxçıvan, Şamaxı, Təbriz və Ərdəbil olmuşdur.

Orta əsr mənbələrində metal məmulatının hazırlanması ilə məşğul olan sənətkarlıq emalatxanaları karxana adlanırdı. Məsələn, Təbriz şəhərində zərgərlərin və dəmirçilərin karxanası olması haqqında məlumat verilir. Həmdullah Qəzvinini də Naxçıvanın, Gəncənin mis və dəmir mədənlərini qeyd edir.

Son onilliklərdə Şirvanda (Bakı, Şamaxı və s.), Naxçıvanda, Mil düzündə (Örənqala, Qəbələ) aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində xeyli maraqlı və özünəməxsus fiqurlu, maye tutumlu dulusçuluq məmulatı aşkar edilmişdir. XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda hazırlanmış fiqurlu qablar böyük elmi maraq kəsb edir.

Çünki bu material "müsəlman Şərqiində heykəltəraşlıq nümunələrinin olmaması" haqqında köhnə baxışı rədd edir.

İndiyədək Azərbaycan sənətkarları tərəfindən metaldan hazırlanmış xeyli fiqurlu məmulat bizə gəlib çatmışdır. Lakin bunlar içərisində ən qiymətli si 1206-cı ildə istehsal edilmiş, hazırda Sankt-Peterburqdakı Ermitaj kolleksiyasında saxlanılan bürünc su qabıdır. İnək, buzov və bəbir fiqurlarından ibarət kompozisiyalı, özünəməxsusluğu ilə fərqlənən bu qabı Şirvan sənətkarı Əli ibn Məhəmməd hazırlamışdır. Hər üç fiqurun üzərini bəzəyən rəsmlər qabın xüsusilə seçilən məziyyətlərindən biridir. Fiqurlar üzərində ov, ziyafət, nərd oyunu və s. kimi səhnələr, ornamentli motivlər təsvir edilmişdir.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan ustaları su və şərbət saxlamaq, xörək bişirmək üçün nəzərdə tutulmuş iri bürünc, tökmə qazanlar hazırlanması sahəsində böyük uğurlar qazanmışdılar. 1399-cü ildə Əbdüləziz ibn Şərifəddin Təbrizinin hazırladığı nadir bürünc qazan metaltökmə texnikasının möcüzəli nümunəsi hesab olunur. Bu qazan Əmir Teymurun Xoca Əhməd Yasəvi məscidinə peşkəşi idi. Qazanın ağırlığı 2000 kiloqram, hündürlüyü 158,3 santimetr, diametri 243,4 santimetrdir. Hazırda bu qazan Sankt-Peterburqda, Ermitajda saxlanılır.

Qoyunçuluğun mövcudluğu, gözəl təbii boyaq maddələrinin və bitkilərinin olması bu dövrdə xalçaçılığın da inkişafı üçün əlverişli imkanlar yaratmışdı. Azərbaycan xalçaları nəinki daxili tələbatı ödəyir, habelə digər ölkələrə də geniş

surətdə ixrac edilirdi. Azərbaycan xalqlarının bu dövrdə ölkədən kənarında geniş yayıldığını görkəmli Qərbi Avropa və Şərqi rəssamlarının əsərlərindəki xalça təsvirləri də təsdiq edir.

XV əsrdə başlıca olaraq şəhərlərdə cəmləşmiş yerli sənətkarlar məişət tələbatını ödəyən və bədii əhəmiyyət kəsb edən müxtəlif dekorativ incəsənət əşyaları hazırlayırdılar. Bu dövrdə Azərbaycan ustaları bedii metal emalı sahəsində daha yüksək səviyyəyə çatdılar. Metaldan silah, məişət avadanlığı, müxtəlif səciyyəli elmi cihazlar hazırlanırdı. Elmi cihazların hazırlanması işində Şirvan ustaları daha böyük uğurlar qazandılar. Bədii metal emalının Şirvan məktəbinə məxsus olan bir nümunəsi (bürünc üstürlab) hazırda ABŞ-da, R. Xararın in şəxsi kolleksiyasındadır. Bu üstürlab həm astronomik alət, həm də maraqlı təbiiq incəsənət nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir.

Bu dövrdə monumental-dekorativ saxsı istehsalı yüksək inkişaf mərhələsində idi və dulusçuluq məmulatı istehsalının aparıcı sahəsini təşkil edirdi. Məscid, xanəqah və məqbərələrin daxili, xarici hissələrinin dekorativ tərtibatında bu istehsal növündən geniş istifadə olunurdu. Bu baxımdan 1465-ci ildə Təbrizdə tikilmiş "Göy məscid" diqqəti cəlb edir. Burada müxtəlif tipli, ölçülü, rəngli, təsvirli kaşlar işlənmişdir. Məscidin bəzəyində mavi və göy rəngli kaşlardan daha çox istifadə edilmişdir (məhz buna görə də o, "Göy məscid" adı ilə tanınır).

XIII-XV əsrlərdə Azərbaycanda musiqiçilərlə yanaşı, xeyli musiqi nəzəriyyəçisi də vardı. Təbriz şəhərinin mədəni mühiti Yaxın və Orta Şərqi ölkələrində məşhur olmuş musiqişünasları - Xacə Nəsirəddin Tusini, Səfiəddin Urməvi, Əbdülqadir Marağayini, Xacə Rizvanşah ibn Zəki Təbrizini, Hafizi və Yusifşahi yetirmişdi. Səfiəddin Urməvi, Xacə Rizvanşah Təbrizi və Əbdülqadir Marağayi Azərbaycan musiqi nəzəriyyəsinin ənənəvi, peşəkar musiqi məktəblərinin və not yazılışı sahəsinin baniləri hesab olunurlar.

Səfiəddin Urməvi (1216-1293) Azərbaycanın Urmiya şəhərində anadan olmuş, təhsilini isə Bağdadda almışdır. O, ədəbiyyata, tarixə və xəttatlığa dərinləndirilmiş, Bağdadda xəlifənin kitabxanasında əsərlərin üzünü köçürmüş, məşhur alimlərin əsərləri ilə də tanış olmuşdur. O, əl-Fərabinin və İbn Sinanın əsərlərini tədqiq etmiş, onların əsasında fərdi musiqi nəzəriyyəsinə yaratmış, 12 muğamın, 6 avazatın və başqa əsərlərin müəllifi olmuşdur.

Təqribən XIII əsrin üçüncü rübündə Səfiəddin Urməvi Təbrizə, Elxanilərin baş vəziri, şair və ədib Şəmsəddin Məhəmməd Cüveyninin yanına gələrək baş vəzirin böyük oğlu Şərəfəddin Haruna musiqi təhsili verməyə başladı. Səfiəddin burada yazdığı "Risaleye-Şərəfiyyə" adlı əsərini də Şərəfəddinə ithaf etmişdi.

Səfiəddin Urməvinin "Kitab əl-ədvar"ı ("Musiqi dövrləri haqqında kitab") Azərbaycan türk musiqisi haqqında ilk elmi-nəzəri əsər idi. Əbdülqadir Marağayi bu əsərə XV əsrdə fars dilində şərh yazmış, onu "Zübdət əl-ədvar fi-şərhi risalət əl-ədvar" adlandırmışdır. Səfiəddin Urməvinin əsəri XV əsrdə Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir və musiqişünaslardan Mübarəkşah Cürəni, Qütbəddin Şirvani, Lütfullah Səmərqəndi, Əbdülqadir Marağayi tərəfindən tədqiq olunmuşdur.

Səfiəddin Urməvi sonralar geniş yayılmağa başlamış və Əbdülqadir Marağayi tərəfindən təkmilləşdirilmiş mükəmməl not sisteminin banisidir. O, həm də bir sıra yeni musiqi alətlərinin (*nüzhə və muğni*) ixtiraçısıdır. Nüzhə formaca cəngə oxşayırdı. Onun 81, muğninin isə 33 teli vardı. Muğninin çanağı üçbucaqlı idi. Bu alət rübabdan bir qədər böyük və enli olmuşdur.

Salnaməçilərin yazdığına görə, Səfiəddin Urməvinin musiqi və xəttatlıq sahəsində bir sıra şagirdləri vardı. Məşhur xəttat Cəmaləddin Yaqut Müstəəmi, xəttat və musiqişünas Şəmsəddin Sührəvərdini, musiqiçi Əli Sultanini, Həsən Zamarini, Hüsəməddin Qutluğu onlara misal göstərmək olar.

Səfiəddin həm də məhir bərbətçalan idi. Hülaku xan Bağdad sarayında onun bərbət çalmasına valeh olmuş, musiqiçiyə ildə 10 min dinar məbləğində "mizrab haqqı" ödənilməsi barədə fərman vermişdi. Tarixçi Vəssaf yazırdı ki, bu məbləğ uzun müddət ərzində Səfiəddinə və onun övladlarına ödənilirdi.

XIII əsrə qədərki dövrdə Azərbaycan musiqisi saraylarda və feodal əyanlarının məclislərində özünə geniş yer tapırdı. XIII-XIV əsrlərdə isə o, xalq kütlələri arasında daha geniş yayılırdı. Azərbaycan, fars və ərəb dillərində yazılmış şeirlərə bəstələnmiş musiqi əsərləri zənginləşir, nəfəsli, telli və zərb musiqi alətlərinin miqdarı artır və onlar təkmilləşirdi. Azərbaycan musiqisi elmi və nəzəri cəhətdən, musiqi alətlərinin təkmilləşdirilməsi baxımından xüsusi bir tərəqqi mərhələsi keçmişdir. Səfiəddin Əbdülmömin Urməvinin 12 əsas muğam və 6 avazatına XIV əsrdə 24 şöbə də artırıldı. Müxtəlif simli musiqi alətlərinin tellərinin sayının artırılması, alətlərdə formaca müəyyən dəyişikliklər edilməsi nəticəsində musiqi daha da zənginləşdi. Zərb, nəfəsli və simli musiqi alətləri məclislərdə səslənir, vokal-instrumental musiqi əsərlərinin sayı artırdı. XIII-XIV əsrlərdə də simli alətlərdən (*bərbət, rübab, tənbur, qanon, cəng*), nəfəsli alətlərdən (*ney, zuma, ney-balaban*) və zərb alətlərindən (*dəf, nağara, təbil, dünbək*) geniş istifadə olunurdu. Müxtəlif formalı Şirvan, Təbriz və türk tənburuları yaranmışdı.

Qazan xandan sonra Ulcaytu Sultan Məhəmmədin musiqi ifasını qadağan etmək haqqında fərman verməsinə baxmayaraq, Ulcaytu əhalisi, möminlərin qulu, Allah yolu ilə gedənlərin..., həqiqət axtaran övliyaların rəisi, Dədəgünəş övladlarından olan Şeyx Məhəmmədi ibn Şeyx Dədə Qulunundur - Allah onların günahlarını

bağışlasın! Allah onların dərəcələrini yüksəlsin. Min on birinci il tarixdə. (1011/1602-03).

Məqbərə ətrafındakı məzar daşlarında yazılmış "Əlini çağır": (Nadi Əliyev) duasına əsasən qeyd edilən mərkəzin Şirvanda uzun müddət fəaliyyət göstərmiş "Bektaşiyə" və onun qolu olmuş "Baba Samit dərvişləri" sufi cəmiyyəti olduğunu söyləməyə imkan verir.

Azərbaycanda digər bir sufi cəmiyyətinin - "Qədriyyə"nin də fəaliyyət göstərdiyini ancaq kitabələr əsasında müəyyənləşdirmək mümkün olmuşdur. Bu cəmiyyətin mərkəzi Cəbrayıl bölgəsinin Şıxlar kəndində, qocaman dağların qoynunda, Arazboyu keçən qədim karvan-ticarət yolu üzərində yerləşmiş, xalq arasında "Şıxlar baba" piri adlanan yerdə olmuşdur. Mərkəzdəki kompleksdən zamanəmizə ancaq günbəzi uçuq türbə binası, onun qarşısında divar qalıqları və ətrafda dəfn olunmuş mötəbər şəxsiyyətlərin məzar daşları qalmışdır.

Məqbərəyə giriş qapısının kənarında qoyulmuş məzar daşında ərəbcə "Pərəstiş edilən rəcəb ayı yeddi yüz yeddinci il", (27.XII. 1307-26.I.1308) yazılmışdır. Eyni mətni olan başdaşı türbəni əhatə edən divardan kənardakı qəbirlərdən birinin üzərində də vardır: "Rəcəb (ay), yeddi yüz yeddinci il". Divarın içəri tərəfində, kərpic hörgüdəki taxça içərisində çox nəfis işlənmiş mərmər; başdaşı qoyulmuşdur. Ərəbcə olan kitabədə deyilir: "Bilik bulğundan içdi. Bu qəbir Şeyx Qiyasəddinin oğlu mərhəmətli şeyxzadə Şeyx Əbdülsəlamındır. İyirmi ramazan, yeddi yüz əlli doqquzuncu il tarixdə (27 avqust 1358-ci ildə) vəfat etmişdir". Ətrafda XIV-XVI əsrlərə aid mürid və şeyxlərin abidələri qalmışdır. Deyilənə görə, Şıx Baba "Qədriyyə" cəmiyyətinin şeyxi olmuşdur. Cəmiyyət ərəb ölkələrində, Afrikada, Hindistanda, Türkiyədə, İstanbulda fəaliyyət göstərmişdir. Onun Azərbaycanda fəaliyyəti haqqında qeyd olunan kitabədən başqa heç bir işarə yoxdur.

Yerli əhali tərəfindən "Şıxbaba" ziyarətgahı kimi tanınmış digər sufi xanəqahı Füzuli bölgəsinin Babi kəndində olmuşdur. Xanəqah kompleksində "Şeyx Babi" məqbərəsi, məscid və yardımçı binaların bünövrəsi, minarənin aşağı hissəsi, böyük qəbiristanlıq və kompleksi əhatə edən divar qalıqları mövcuddur.

Məqbərənin ərəb dilində, kufi xətti ilə yazılmış kitabəsinin tərcüməsi belədir: "Bu müqəddəs məqbərənin zahid, kamil Şeyx Babi Yəqub ibn İsmail Qurxər üçün tikilməsinə altı yüz yetmiş ikinci ildə əmr edilmişdir. Yer üzərində nə varsa, məhv olacaqdır" (hicri 672 (1273-1274)-ci il). Kitabənin Qurandan 55-ci surənin 26-cı ayəsinin "Yer üzərində nə varsa, fanidir, ancaq Allah baqidir" sözləri ilə bitməsi dəfn edilmiş şeyxin sufi olduğunu, məqbərəsinin müqəddəs ziyarətgaha çevrildiyini bildirir. Şeyxin məqbərəsi ətrafındakı tikinti kompleksi Qarabağda sufi xanəqahı olduğunu və onun geniş fəaliyyət göstərdiyini bir daha sübut edir.

XIII əsr tarixçisi Fəzlullah Rəşidəddinin verdiyi məlumatlara görə, demək olar ki, Babi Yəqubun başçılığı altında Qarabağda başlanmış xalq hərəkatı artıq dini çərçivədən çıxıb hərbi-siyasi xarakter almışdı. Onun Arranda fəaliyyət göstərən müridləri ilə əlaqə saxlamış Elxani hökmdarları haqqında Rəşidəddin yazır ki, Sultan Əhməd Hülaku xanın Kutay xatundan olan yeddinci oğlu Təkudar Şeyx Babi Yəqubun müridlərinə çox hörmət edirdi.

Rəşidəddin 1282-1284-cü il hadisələrindən bəhs edərkən göstərir ki, Sultan Əhməd Şeyx Babi Yəqub və onun müridlərindən kömək istəmişdi. Onun misal gətirdiyi mənzum parçalardan aydın olur ki, Şeyx Babi Yəqub vəfat etsə də, müridləri onun işini davam etdirirdilər. Şeyx Babi Yəqubun kitabədə İsmail Qurxərin oğlu kimi qeyd olunması onun İsmaililər hərəkatı ilə də bağlılığı ehtimalını doğurur.

Zəngilan bölgəsinin Məmmədbəyli kəndindəki türbə binasının qapısı üzərində nəhəng daş lövhədə oyma üsulu ilə ərəbcə yazılmış kitabə vardır: "Mən bu imarətin sahibi, yüksək Allahın mərhəmətinə ehtiyacı olan zəif qul Yəhya ibn Məhəmməd əl-Hacəm Əli Məcdəddinin əli ilə (memar) ramazan (ay) 704-cü ildə bina olunmuşdur" (28.III.-27.IV. 1305). Kitabənin əvvəlində və haşiyədə Qurandan ayələr yazılmışdır. Kitabədən görüldüyü kimi, türbə Yəhya ibn Məhəmmədin xatirəsini əbədiləşdirməkdən ötrü tikilmişdir. Həmin şəxsin Muhiyyəddin Məqr ibn Əndəlusı adı ilə şöhrət tapmış, "Cam-i üs-səğir" adlı əsərin müəllifi Yəhya ibn Məhəmməd olduğunu güman etmək mümkündür. O, Xacə Nəsirəddin Tusinin dəvəti ilə Marağa rəsədxanasında işləmişdir. Mərhumun atası Əl-Hac da dövlətdə yüksək məqamlarda olmuş kənd onunla əlaqədar "Məmmədbəyli" adını almışdır. Türbənin memarı Əli Məcdəddin Araz və Həkərə çayları hövzəsindəki gözəl memarlıq abidələrini yaratmış məktəbin banisidir.

Bərdə türbəsi Azərbaycan memarlığının ən gözəl nümunəsi kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Abidənin bəzəyində istifadə olunmuş müxtəlif tərtibatlı və xətli kitabələr diqqəti xüsusilə cəlb edir.

Türbənin kufi xətli kitabədən ibarət olan aşağı kəmərvari hissəsindən yuxarı biz hissəsinə qədər uzanan silindrvari gövdəsinin adı, qırmızı şirsiz kərpiclə yaşılmıtlı, mavi şirli kərpiclərlə düzülüşündən alınan "Allah" sözünün 200-dən artıq təkrarı bəzək elementi kimi işlədilmişdir ki, bu da abidəyə əsrarəngiz bir görkəm verir. Türbə üzərindəki digər kitabələrin mətnini Quran ayələri təşkil edir. Kitabələrdən birində Əcəmi Naxçıvani məktəbinin davamçısı, memar Əhməd ibn Əyyub əl-Hafiz ən-Naxçıvaninin adı və 722(1322)-ci il bina tarixi qeyd edilmişdir.

Memarın nəfis əsərləri sırasına Naxçıvandan 40 kilometr şimal-qərbdə - Qarabağlar kəndindəki memarlıq tikililəri kompleksi qoşamınarəli baştağ, türbə binası da daxildir. Təkrar olunan kufi kitabənin mətni budur: "Allahdan başqa məbud

yoxdur. Məhəmməd Allahın rəsuludur". Abidənin friz hissəsində və baştağlardakı nəsxlə kufi xətlə kitabələrin mətnini Quran ayələri təşkil edir. Minarələr arasında giriş üzərindəki nəsxlə xətti ilə yazılmış kitabənin qalıqında "Bu binanın tikilməsini... Cahan Kudi xətun əmr etmişdir" sözlərini oxumaq mümkündür.

Kitabələrdə Azərbaycanca sənətkarlar, şəhər yoxsulları ilə əlaqədar fəaliyyət göstərmiş Əxi qardaşlıq cəmiyyəti haqqında da maraqlı faktlar vardır. Abşeronun Kürdəxanı kəndində olmuş Əxi zaviyəsinin kitabəsində deyilir: "Bu şərafətli zaviyənin əzəmətli şeyxlərin nümunəvisi, vahid müdafiənin şəri Əxi Nurullah ibn Hacı Əbayilə üçün tikilməsini səkkiz yüz əlli ikinci ildə (h. 852/1448⁹) əmr etmişdir". Bakının İçərişəhər Qala divarındakı iki kitabə (XIV-XV əsrlər), Nardaran piriində dəfn edilmiş Mirzə Məhəmməd ibn Hacı Əxi Aşurun epitafiyası, əhali azərbaycanlılar olmuş indiki Ermənistanın Ələyaz kəndindəki Əxi Təvəkkülün zaviyəsinin (XVI əsr) kitabəsi də Cənubi Qafqazda Əxi təşkilatının olmasını göstərir.

Şirvanda sufi cəmiyyətlərindən Xəlvətiyyə də fəaliyyət göstərmişdir. Xəlvətiyyənin abidələri Qubanın Pir Vahid, Xaçmaz bölgəsinin Şıxlar kəndində qalmışdır.

Xəlvətiyyə təriqətinin ikinci şeyxi Seyid Yəhya Bakuvə Şirvanşahlar sarayında yaşamışdır. Onun məqbərəsi, məscidinin bünövrəsi saray kompleksi abidələri içərisində əhali tərəfindən "dərviş məqbərəsi" kimi tanınmaqdadır. Şirvanşah Fərrux Yəsərin 879 (1471)-cu il tarixli, bizə qədər gəlib surəti çatmış yeganə fərmanında Guştəsfə və Salyan vilayətlərinə və Mahmudabad şəhərinə hakim təyin olunmuş Fərrux Yəsərin böyük oğlu Şamxal Sultan Məhəmməd Qazi bəyə verilən tapşırıqlardan ruhanilərin dövləti idarə sistemində nə qədər böyük rol oynadıqları aydın görünür. Şirvanşahın fikrincə, " ruhanilər dövlətin sütunlarıdır. Onların köməyi olmadan rəiyyəti itaətdə saxlamaq mümkün deyil".

Seyid Yəhya Bakuvədən irşad almış Mövlana Şeyx Yusif Xaçmaz bölgəsinin Şıxlar kəndində fəaliyyət göstərmişdir. Onun ərəbcə yazılmış "Bəyan ül-əsrar" adlı fəlsəfi əsəri məlumdur. Mövlana Yusifdən sonra onun işini oğlu Məhəmməd Əmin və digər müridləri davam etdirmişlər. Onun məqbərəsi Şıxlar kəndindədir. Mövlana Yusifin və onun ayağı altında dəfn olunmuş dörd müridin məzar daşında kitabə yoxdur. Yalnız oğlunun məzar daşındakı kitabə belədir: "Bu qəbir Mövlana Şeyx Yusifin oğlu mərhum Məhəmməd Əminindir. Səkkiz yüz altmışıncı il" (860/1455-56-cı il). Türbədə və ətrafda dəfn olunmuş Xəlvətiyyə təriqətinin davamçılarının başdaşları yuxarıdan çiyinlərdən qalxan papaqlı baş formasında tamamlanır. Papaq yanındadır.

Quba bölgəsinin Pir Vahid kəndindəki "66 övliyə" ziyarətgahında da qeyd edilən formada məzar daşlarına rast gəlmək olur. Lakin bu abidələr tək-təkdir.

Ziyarətgah yerində, adından görüldüyü kimi, 66 övliyanın fəaliyyət göstərdiyi Xəlvətiyyə mərkəzi mövcud imiş. Deməli, vaxtilə ziyarət yerində cəmiyyətin 66 övliyasının məzarı olmuşdur. Bu məzar daşlarını torpaq altına almış, böyük bir sahədə daşların izləri qalmış və yaxud torpaq altından kiçik hissələri görünür. Təkcə bir daşda oxuduğumuz "Bu məzar bir xəlvətiyyə..." sözləri fikrimizi təsdiqləyir. Daşların əksəriyyəti forma etibarilə Səfəvi abidələrini xatırladır. Həcməə başdaşılar böyük, papağın forması uzunsov və 12 dilimlidir ki, bu da şiə məzhəbli Səfəvi dövlətinin 12 imama etiqadına işarədir. Qərribə burasıdır ki, sünni məzhəbli Şirvanşahlar dövlətinə xidmət edən mərkəzin ərazisində Səfəvi dövlətini təmsil edən şiə məzhəbli cəmiyyət fəaliyyət göstərmişdir.

"Diri baba" türbəsi Mərzədə, köhnə Bakı-Şirvan karvan-ticarəti yolu üzərində böyük bir qayalıqda oyulub çapılmış boşluğun içərisində tikilmişdir. Kitabədə deyilir: "Ən böyük sultan, xalqların ixtiyar sahibi, sultan oğlu Sultan Cəlal əd-dünya Şeyx İbrahim xanın - Allah onun dövlət hökəmrənliyini əbədiləşdirsən və hər iki dünyanı onun dəlili ilə aydınlaşdırsən - hakimiyyəti günlərində, səkkiz yüz beşinci (805/1402-03) ilin aylarında. Onu (kitabəni) dərviş yazdı". Kitabənin mətnindən türbədə dəfn olunmuş müqəddəsin şəxsiyyəti aydınlaşmır. Kitabəni yazmış xəttat-dərvişin sarayda yaşamış Seyid Yəhya Bakuvi olduğu güman edilir, "Diri baba" kimi yaddaşlarda həkk olunmuş müqəddəs Şirvanşah Şeyx İbrahimin və Seyid Yəhya Bakuvinin müasiri, Seyid İbrahimin müridi olmuşdur.

Şirvanşah Şeyx İbrahimin vaxtında yaşamış və Qəbələ bölgəsinin Həzrə kəndində fəaliyyət göstərmiş Həzrəti Şeyx Mənsurun oğlu Mövlana Bəkir, davamçılarından Şeyx Bədrəddin ibn Şeyx Şəmsəddin (vəfatı 850/1447), Şeyx Məhəmməd ibn Şeyx Barikin (vəfatı 970/1562-63) türbələri indi ən müqəddəs ziyarətgahdır. Şeyx Mənsurun məqbərəsi üzərindəki kitabədə deyilir: "Hesab etmə ki, Allah yolunda ölənlər ölüdür (Quran). Onlar öz Allahlarından pay alırlar. Ən böyük xaqan, əzəmətli sultan Şeyx İbrahimin—yüksək Allah onun hökəmrənliyini əbədiləşdirsən - hakimiyyəti zamanında Mərhəmətli Həzrəti Şeyx, Şeyx Mənsurun məqbərəsidir. Allah onun qəbrini işıqlandırsın".

Həzrə kəndi öz adını XIII əsrdə türbədə dəfn olunmuş müqəddəsin adı ilə əlaqədar almışdır. Türbələrin ətrafında yaranmış qədim qəbiristanlığın sahəsi təqribən 3,5 hektara yaxındır. Sənduqə formalı məzarüstü abidələr (XIV-XVI əsrlər) zərif işlənmiş nəbati-həndəsi naxışlar, süls, nəsx, nəstəliq xətlilə kitabələr, sütunlar, tağçalar, eşmə haşiyələr, prizmatik və sxematik stalaktitlər, şəkəklər və s. bu kimi kiçildilmiş memarlıq ünsürləri ilə bəzədilmişdir. Abidələrin tərəfləri

müxtəlif səthdə iç-içə həkk olunmuş çoxtəbəqəli nəbati ornamentlərdən ibarət xalça naxışları - gülxənça, haşiyə və s. motivlərlə işlənmişdir.

Həzrə kəndində belə zəngin abidələrə məxsus böyük qəbiristanlığın olması XIII-XVI əsrlərdə buranın mühüm iqtisadi, ideoloji-siyasi əhəmiyyətə malik şəhər tipli yaşayış məntəqəsi olduğunu sübut edir. Türbələrin kitabələri xəttat Şeyx Sultan, memar Mahmud, İzzəddin, şamaxılı usta Şəmsəddin haqqında məlumat verir. Qeyd olunan dini mərkəzdən, Həzrənin strateji xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, Səfəvilər vaxtında da istifadə edilmişdir.

XI-XV əsrin kitabələri mədəniyyət tarixinə bir sıra alimlərin, təriqət başçıların, şeyxlərin, ölkənin sosial-siyasi həyatında mühüm rol oynamış dövlət xadimlərinin, memar, bəna, xəttat, naqqaş, həkkək və digər sənətkarların adlarını verir.

Dərbənddə Şirvanşah Fərrux Yəsərin əmri ilə Cümə məscidi kompleksində böyük mədrəsə binası tikilmişdir. Kitabəsində deyildiyi kimi, mədrəsə Şirvanşahın adı ilə "Fərruxiyyə mədrəsəsi" adlanmışdır. XIII-XV əsrlərdə Bakının yüksəlişini göstərən kitabələr də çoxdur. Bakıdakı Şirvanşahlar sarayına türbə, məscid, hamam binalarının əlavə olunmasını, sarayın genişləndirilməsini göstərən kitabələr XV əsrdə Şirvanşahlar dövlətinin iqtisadi-siyasi nüfuzunun artdığını bildirir.

XV əsrdə Azərbaycanda bir sıra karvansaraların, ticarət yollarının üzərində xanəqahların, imarətlərin, ovdanların və müxtəlif ictimai obyektlərin yaranması, mövcud olan tikinti komplekslərinin genişləndirilməsi ölkədə iqtisadi, ictimai, mədəni yüksəlişin baş verdiyini sübut edir.

Abşeron yarımadasında - Xəzər sahilində digər ticarət məntəqələrinin əhəmiyyət kəsb etməsini, bununla əlaqədar olaraq Bilgəh, Nardaran, Şüvəlan, Qala, Zığ, Novxanı və Masazırda kompleks səciyyəli tikililərin, qalaların, karvansaraların, istehkamların, ictimai binaların meydana çıxmasını da göstərən kitabələr çoxdur.

İncəsənət və memarlıq. XIII-XIV əsrlərdə təsviri incəsənət inkişaf etməkdə idi. Təsviri sənətin əsas və daha çox tərəqqi etmiş növünə kitab tərtibatını, miniatür sənətini misal göstərmək olar. Marağada, Şamaxıda, xüsusilə Təbrizdə - Rəşidəddinin bədii emalatxanalarında çoxsaylı dini və dünyəvi məzmunlu əlyazma kitablar hazırlanırdı. Məşhur xəttatlar tərəfindən üzü köçürülmüş bu kitablar dekorativ baxımdan tərtib edilmiş səhifələrlə zəngin idi. Cildlənmə işində kitab sənətinin istedadlı ustaları iştirak edirdilər.

Dövrün ən görkəmli xəttatlarından biri Mübarəkşah Zərrinqəri olmuşdur. O, klassik ərəb qrafikasının bütün altı xəttindən məharətlə istifadə edirdi. Kitab sənətinin

məşhur ustaları sırasında tatlardan Abdulla Seyrəfi Təbrizini, Məhəmməd ibn Şüca Şirvanini, Abdulla Marağayini, cildçilərdən Məhəmməd Əli Təbrizini göstərmək olar.

Dünyəvi məzmunu malik olan kitablar (tarixi əsərlər və klassik poeziya nümunələri) əlvan miniatür rəsmləri ilə bəzədilirdi. Təsviri sənətin məhz bu sahəsində (miniatür rəssamlığında) Azərbaycan xalqının dünya bədii mədəniyyətində tutduğu mövqeyi əhəmiyyətlidir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan miniatür sənəti Şərqi müsəlman ölkələrində miniatür rəssamlığının ümumi inkişafı prosesində aparıcı rol oynamışdır. Orta Şərq xalqlarının ilkin kitab miniatür nümunələri Azərbaycan şəhərləri olan Xoyda, Marağada və Təbrizdə yaradılmışdır. "Vərqa və Gülşə" (XIII əsr) və "Cami ət-təvarix" (1307, 1314-cü illər) kimi məşhur əlyazmalarına çəkilmiş miniatürlər Azərbaycanda bədii ənənənin mövcudluğunu, Orta Şərqdə bədii məktəbin yarandığını sübut edir.

Miniatür rəssamlığında Təbriz məktəbinin formalaşması və inkişafının ilkin mərhələsində müxtəlif məktəblərin ənənələri çulğışırdı. Uyğur rəssamları vasitəsilə Şərqi Türküstan ənənələri, Mesopotamiya təsviri sənət ənənələri və yerli təsviri sənət ənənələri bu məktəbin yaranmasının əsas mənbələri olmuşdur. XIV əsrin əvvəllərində miniatür rəssamlığının daha da inkişaf etdiyini Rəşidəddinin "Cami ət-təvarix" əlyazmasına çəkilmiş miniatürlər sübut edir. Müxtəlif tarixi hadisələri, mifoloji süjetləri əks etdirən xeyli miniatür azad qrafik tərzdə, Uzaq Şərq rəssamlığı üslubunda çəkilmişdir.

Lakin XIII əsrin sonu - XIV əsrin əvvəllərində yaradılmış bu iarırlərin bəzilərində Uzaq Şərq və Ərəb-Mesopotamiya ənənələri nəinki birgə mövcuddur, hətta üzvi surətdə çulğışı, yerli bədii ənənələrin təsiri altında yeni keyfiyyət kəsb etməyə başlayırdı. Tədricən Təbriz məktəbinin miniatür sənətində yeni obrazlı quruluşlar işlənib hazırlandı. Bu quruluşun başlıca cəhəti onun əsasən dekorativ başlanğıca istinad etməsi idi.

Artıq XIV əsrin ortalarında miniatür rəssamlığının Təbriz məktəbində müxtəlif bədii ənənələri sintez etmiş tamamilə yeni və orijinal üslub formalaşdı. Burada 1330-1340-cı illərdə Firdovsinin "Şahnamə"sinə çəkilmiş miniatürlər nəinki Azərbaycan miniatürünün, habelə bütün Şərq rəssamlıq sənətinin inkişafında yeni və yüksək mərhələni təşkil edir. Bu əlyazma miniatürlərinin böyük hissəsini ustad Şəmsəddin çəkmişdir. Miniatürlərin başqa bir qismini onun şagirdinə, XIV əsrin ikinci yarısının tanınmış rəssamı Əbdül Xoyluya aid edirlər.

XI-XIV əsrlərdə dünyəvi məzmunlu əlyazmalarından başqa, ilahiyata həsr olunmuş əlyazmaları da omamental-dekorativ motivlərlə bəzədilirdi. Bu əlyazmaların

mətni iri hərflərlə, bəzən bir neçə klassik xətti dəyişməklə yazılırdı. Abdulla Seyrəfinin 1329-cu ildə və Abdulla Marağayinin 1338-ci ildə üzünü köçürdükləri Quran nüsxələri dekorativ tərtibatına görə nadir sənət nümunələri hesab edilir.

XIV əsrin sonlarında Şirvanda hazırlanmış "Kitabi-kimya əssəadət", 1388-ci ildə Təbrizdə üzü köçürülmüş "Əcayib əl-məxluqat" əsərləri kitab sənətinin gözəl nümunələridir.

XV əsrdə Şirvanşahların, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu hökmdarlarının saray kitabxanalarında elmi, tarixi, ədəbi-bədii məzmunlu əsərlərin üzü köçürülür, əlyazmalarına gözəl miniatürlər çəkilirdi. Bu dövrdə Təbrizdə, Şamaxıda, digər Azərbaycan şəhərlərində Mirəli Təbrizi, Mirabdulla Təbrizi, Cəfər Təbrizi, Əzhər Təbrizi, Əbdürrəhim əl-Yaqubi (Ənisi), Süleyman Əli Yaqubi, Nizaməddin Əli Ərdəbili kimi xəttatlar fəaliyyət göstərirdilər. Məlumdur ki, Uzun Həsənin "Əmeleye-kitabxaneye-hümayun" kitabxanasında 58 mahir xəttat və rəssam çalışmaqda idi. Xəttat *Mirəli Təbrizi* "nəstəliq" xəttinin yaradıcısı kimi məşhurlaşmışdı. Cəfər Təbrizi Ağqoyunlu Baysunqurun saray kitabxanasına uzun müddət rəhbərlik etmişdi (kitabxanada 45 xəttat işləyirdi). Onun sağirdi Əzhər Təbrizi Süleyman Əli Məşhədinin, Şah Mahmud Nişapurinin və Sultan Məhəmməd Nurun müəllimi olmuşdur. Bəzi monumentalist xəttatlar memarlıq abidələrinin yazılarını və dekorativ bəzəklərini işləyirdilər.

Tam əsasla qeyd etmək olar ki, XIV-XVI əsrlərdə Təbriz miniatür məktəbinin inkişafında fasilə olmamışdır. Bu dövrdə Təbriz məktəbinin bədii üslubu tam şəkildə formalaşdı.

Məhəmmədin Təbrizdəki sarayında oğlan və qızların cəng, tənbur, serud, ney, dəf sədalan altında yallı getməsi haqqında dövrün mənbələrində məlumat vardır.

XIV əsrin ikinci yarısında, Cəlairilər dövründə Azərbaycan musiqisi saraya daha artıq dərəcədə yol tapmışdı. 1371-ci ildə Şah İşuca Təbrizi işğal edərəkən şəhərin üç böyük şəxsiyyəti - şair Salman Savəci, musiqişünas Hafiz Yusifşah və alim Şeyx Məhəmməd Keçəçi haqqında ona məlumat verildi. Salnaməçilər Hafiz Yusif-i şahı "ürəkaçan nəğmələr sahibi" adlandırırdılar.

Görkəmli musiqişünas *Əbdülqadir Marağayinin* (1353-1435) əsas yaradıcılığı Cəlairi hökmdarları Sultan Hüseyn, Sultan Əhməd və Əmir Teymurun oğlu Miranşahın hakimiyyəti dövründə Təbrizdə keçmişdir. Məşhur xanəndə olmuş Əbdülqadir bəstələdiyi mahnılara özü şeir yazırdı. Onun Azərbaycan, fars və ərəb dillərində yazdığı şeirlərdən nümunələr indiyədək qalmışdır. Sənətkarın bəstələdiyi bir mahnının sözləri - Azərbaycan dilində yazılmış "Bizi unutma" rədifli şeri geniş yayılmışdı.

Əbdülqadir Marağayi ramazan ayının 30 günü ərzində 30 muğam əsəri bəstələmiş, əsərlərini Cəlairi hökmdarı Sultan Hüseynə təqdim etmişdi. Bütün musiqi ustaları, o cümlədən məşhur musiqişünas Xacə Rizvanşah bu məharətə heyran qalmışdılar. Şah Sultan Hüseyn mükafat olaraq Əbdülqadirə 100 min dinar məbləğində pul vermişdi. Salməçilərin verdikləri məlumata görə, Əbdülqadir Marağayi müxtəlif elmlər sahəsində də misilsiz biliyə malik idi. Əbdülqadir Əmir Teymurun əmri ilə digər sənətkarlarla birlikdə Təbrizdən Səmərqəndə aparılmışdır. Bu zaman Əbdülqadir musiqi sahəsində artıq tanınmış bir şəxsiyyət idi. Onun "Məqasid əl-əlhan", "Kənz ül-əlhan", "Ləhinə", "Fəvaidi-əşərə", habelə Səfiəddin Əbdül- mömin Urməvinin "Kitab əl-ədvər" əsərləri musiqi nəzəriyyəsi sahəsində böyük elmi nailiyyət idi. Bu əsərlərdə musiqinin bütün nəzəri və təcrübi məsələlərinə toxunulmuşdur.

Əbdülqadir Marağayi Miranşahın hakimiyyəti dövründə Səmərqənddən Təbrizə qayıtdı və saray musiqiçiləri Həbib Udi, Qütbəddin Nai (neyçalan), Əbdülmömin Quyəndə ilə birlikdə musiqi fəaliyyətini davam etdirdi. Miranşah atdan yıxıldığı üçün əsəbləri pozulmuşdu. O, günlərini eyş-ışrətdə keçirirdi. Bundan xəbər tutan Teymur Təbrizə gəldi və "Miranşahı eyş-ışrətə məcbur edən musiqiçilərdir" fikrində qərarlaşaraq Həbib Udini, Qütbəddin Naini və Əbdülmömin Quyəndəni Təbrizdə edam etdirdi. Əbdülqadir Marağayi isə Təbrizdən Bağdada qaçaraq Sultan Əhməd Cəlairinin yanına getdi. Teymur Bağdadı ələ keçirdikdən sonra yenə də Əbdülqadiri edam etdirmək istədi. Əbdülqadir dar ağacının ipi boynunda ikən Quran ayəsindən bir neçə cümləni muğam axarında və xoş avazla oxudu. Əbdülqadirin bu hərəkəti Teymurun xoşuna gəldi və o, verdiyi hökmdən imtina etdi.

Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu hökmdarlarının dövründə Azərbaycanda musiqi xeyli inkişaf etmişdi. Bu dövrdə Təbrizin musiqi həyatı Avropa səyyahları və elçilərinin də diqqətini cəlb etmişdi.

Musiqi yalnız sarayda deyil, Təbrizin 30 min tamaşaçı tutan "Qurd meydanlarında" təşkil olunan müxtəlif məclislərdə də səslənirdi. Barbaro yazırdı ki, Təbrizin meydanında hər birinin uzunluğu bir gəzdən artıq olan cəng, ud, bərbət, ney və sinc çalınırdı.

Müharibə və döyüşlər zamanı da musiqi alətləri (xüsusilə şeypur, sinc, gərranay, təbil və s.) səslənirdi.

Monqol yürüşlərinin memarlıq və səhərsalma işləri üçün viranəediciləri Azərbaycan memarlığının qərarlaşmış ənənələrini, memarların əldə etdikləri yüksək ustalığı səviyyəsini aradan qaldıra bilməzdi. Ağır itkilərə baxmayaraq, Azərbaycanın formalaşmış orta əsr memarlıq məktəbləri (Arran,

Naxçıvan və Şirvan-Abşeron) yerli ənənələrin sarsılmazlığını nümayiş etdirirdi. Monqol yürüşləri nəticəsində Arran memarlıq məktəbi daha çox ziyan çəkmişdi. Əsas mərkəzlərin (Şəmkirin, Gəncənin və Beyləqanın) viran edil-məsindən sonra orta əsr Azərbaycan memarlığında Arran məktəbinin əhəmiyyəti xeyli azaldı.

Baş vermiş tarixi-siyasi dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq Təbriz memarlıq məktəbi mühüm və aparıcı mövqə qazandı.

XIII əsrin ikinci yarısında nisbi sabitliyin qərarlaşması Azərbaycan memarlığının daha da inkişafı üçün əlverişli şərait yaratdı. Azərbaycan torpaqlarının Hülaku (Elxani) dövlətinin başlıca mərkəzi olması bu inkişafda böyük rol oynamışdır.

Hələ Hülaku xan dövründə tanınmış bir alim olan *Nəsirəddin Tusinin* başçılığı ilə Marağada rəsədxana inşa edildi. Rəsədxana nəinki öz dövrünün iri elmi mərkəzi idi, habelə görkəmli memarlıq kompleksi kimi də məşhurlaşmışdı (mövcud olan tarixi salnamələr və Marağa yaxınlığındakı rəsədxananın varlığı bunu sübut edir). Beləliklə, XII əsrdə Azərbaycan memarlığının mühüm mərkəzlərindən biri sayılan Marağanın Azərbaycan memarlığı ənənələrinin XIII əsrin ikinci yarısından başlanan dirçəlişində əhəmiyyətli rolu olmuşdur.

Məlumdur ki, Elxanilər dövlətinin başlanğıc mərhələsində islam, buddizm və xristian dinlərinin müəyyən rəqabəti baş vermişdi. Bu isə xristian və buddizm ənənələri əsasında tikilmiş bəzi memarlıq obyektlərinin meydana gəlməsində özünü göstərmişdi. Lakin Qazan xan islamı qəbul etdikdən sonra həmin memarlıq abidələri dağıdıldı. Buna baxmayaraq, XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycana gəlmiş, buddizmə etiqad edən uyğur ustaları XIV əsrin əvvəllərində Təbrizdə yaratdıqları miniatür əsərlərində Uzaq Şərq təsirinin izlərini qoydular.

Elxanilər dövlətinin paytaxtı elan edilmiş Təbriz şəhəri Qərblə Şərq arasında ən iri mədəni mərkəzə çevrilirdi. Təbriz böyüklüyünə, əhəlisinin sayına və ticarətin həcminə görə Qərbin ən iri şəhərlərini geridə qoymuşdu. Ərqun xanın dövründə başlanmış şəhərsalma tədbirləri Qazan xanın hakimiyyəti illərində daha geniş miqyas aldı. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsində baş vəzir Rəşidəddinin böyük rolu olmuşdur.

1297-ci ildə Şənb adlı yerdə Təbrizin yeni mərkəzinin əsası qoyuldu ("Şənb-Qazan" və yaxud "Qazaniyyə" adı ilə tanınmışdı). Qazaniyyə kompleksində Qazan xanın məqbərəsi mərkəzi yeri tuturdu. Yazılı mənbələrdəki məlumatlara görə XVI əsrdək mövcud olmuş bu məqbərə Azərbaycanın qülləvan abidələri tipinə aid idi və kaşılara bəzədilmişdi. Əbdülkəzım əl-Kaşanınin məlumatlarına əsasən, kompleksi təşkil edən tikililərin, habelə məqbərənin müəllifi memar *Tacəddin Əlişah* idi. O dövrdə Təbrizdə yaradılmış iri memarlıq obyektlərindən biri də Rəbi-Rəşidi və

yaxud Rəşidiyyə adlandırılmış şəhərcikdir (Qazan xanın vəziri Rəşidəddinin rəhbərliyi ilə inşa olunmuşdur). Kompleksə daxil olan obyektlər arasında 24 iri karvansara, 1500 dükan, 30 min ev və s. xüsusi yer tutur. Hamamlar, kağız istehsal edən karxana, boyaqçı emalatxanaları, xiyabanlar, sikkəxana, bağlar, dəyirmanlar, rəssam və xəttatların fəaliyyət göstərdiyi emalatxanalar Rəşidiyyənin çoxfunksiyalı şəhərcik olduğuna dələlət edirdi.

Təbrizdə aparılan şəhərsalma tədbirlərinin miqyası orta əsrlərdə görünməmiş hadisə idi. Böyük karvan yollarının qovuşuğunda yeni şəhərin - Sultaniyyənin əsasının qoyulması, onun intensiv inkişafı dövrün əlamətdar hadisələrindən biri olmuşdur. Şəhərin inşasına Ərçun xanın dövründə, XIII əsrin 80-ci illərinin sonlarında başlanılmış və tikinti işləri 1305-ci ildə, Ulcaytunun hakimiyyəti zamanı başa çatdırılmışdı.

XIII-XIV əsrlərdə Təbrizin və Sultaniyyənin ümumi memarlıq simasına dair yeganə təsviri sənədli mənbə XVI əsrin 30-cu illərində Sultan Süleyman qoşunlarının tərkibində bu şəhərlərdə olmuş Osmanlı səyyahı, şairi və rəssamı, memarlıq sahəsində də tanınan *Mətrakçi Nasuhun* özünəməxsus rəsmləridir. Rəssam Təbrizin rəsmlərində şəhərdə mövcud olmuş 80-dən artıq müxtəlif təyinatlı memarlıq obyektini əks etdirmişdir. Mətrakçi Nasuhun rəsmlərindən aydın olur ki, Sultaniyyədəki Ulcaytu məqbərəsi XVI əsrdə də tam şəkildə qalmaqda idi.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanın bir sıra şəhərlərində də müəyyən şəhərsalma tədbirləri həyata keçirilirdi. Lakin öz miqyası və keyfiyyətinə görə bu tədbirlər Təbrizdəki və Sultaniyyədəki işlərdən xeyli geri qalırdı.

Göstərilən dövrün aparıcı memarlıq tipi məqbərələr olmuşdur. XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda inşa edilmiş məqbərələrin əksəriyyəti qülləvari formaya malik idi (bu tipli məqbərələr keçmiş memarlıq ənənələrini davam etdirirdi). Bu sahədə Naxçıvan memarlıq məktəbinin uğurlan ilk nüvbədə qeyd olunmalıdır.

Naxçıvanın Qarabağlar kəndində mövcud olmuş məqbərə ümumi quruluşunun fərqi cəhətləri ilə fərqlənir. Zənn edilir ki, bu abidə də memar *Əhməd ibn Əyyub Naxçıvani* tərəfindən XIV əsrin 30-cu illərində inşa olunmuşdur.

Bu dövrün qülləvari məqbərələri Səlmas və Xiyav şəhərlərində də qorunub saxlanılmışdır. Qarabağ ərazisində XIII-XIV əsrlərdə inşa edilmiş xeyli məqbərə vardır. Onların əksəriyyətinin memarlıq həllində Naxçıvan memarlıq istiqamətinin güclü təsiri hiss olunur. Məqbərələrin Araz-Qarabağ qrupuna əsrin Azərbaycan memarlığının inkişafının ümumi təmayülləri baxımından qiymət verərkən qeyd etmək olar ki, bu abidələr özlərində Naxçıvan və Şirvan-Abşeron memarlıq istiqamətlərinin qarşılıqlı təsirini əks etdirir.

Bu dövrdə müdafiə qurğularının inşası da geniş miqyas almışdı. Başlıca şəhərlərin qala divarları, qüllələr, müxtəlif mövqeli feodallara məxsus olan qəsrlər

həmin qurğuların aparıcı növləri idi. Təbrizin və Sultaniyyənin etibarlı müdafiəsi üçün XIII-XIV əsrlərdə mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdi. Qazan xanın hakimiyyəti illərində Təbriz şəhərinin ətrafını möhkəmləndirmək məqsədilə yeni qala divarlarının inşasına başlandı, lakin Elxani hökmdarının ölümü ilə əlaqədar bu tədbir sonadək həyata keçirilmədi.

Müdafiə qurğularının mühüm qismini XIII-XIV əsrlərdə Abşeronda tikilmiş feodal qəsrləri təşkil edir. Bu komplekslər, adətən qala divarları ilə əhatə olunmuş saraydan ibarət idi və onların mərkəzində qüllə ucalırdı. Belə tikintilərə Mərdəkandakı dördguşəli qüllə, Nardarandakı qəsir (1301-ci ildə memar Mahmud ibn Sədi tərəfindən inşa olunmuşdur), yüksək qayalıq üzərində ucaldılmış Ramana qəsri, Şağanda olan qəsir misal ola bilər. Vaxtilə Abşeronda bu cür qəsrlər daha çox idi.

Dairəvi qülləyə malik olan Mərdəkan qəsri mühüm fərdi cəhətlərinə görə fərqlənir. Abidənin üzərində onun 1232-ci ildə memar *Əbdülməcid ibn Məsud* tərəfindən tikildiyini təsdiq edən yazı vardır. XIII əsr Azərbaycan memarlığının özünəməxsus abidəsi olan Bayıl qəsri dövrünün ən güclü istehkamlarından idi. Abidənin nadir cəhətlərindən biri üzərində insanların, heyvanların, quşların və əfsanəvi varlıqların təsviri, ərəb qrafikası əsasında yazılar olan üzlük daşların çoxluğuudur. Bu cür daş lövhələrin 1200 ədəd olduğu güman edilir və indiyədək onların 700-ə qədəri tapılmış, tədqiq olunmuşdur.

Bu dövrdə dini təyinatlı obyektlərin inşası geniş miqyas almışdı, lakin müasir dövrdə həmin abidələrin az bir qismi qalmışdır. Təbrizdə tikilmiş Cümə məscidi bunlardan biridir. Bu məscid daha çox Əlişah, yaxud Ərk məscidi adı ilə tanınmışdır. Kompleks səciyyəsi daşıyan bu obyektə mədrəsə, hovuz, saray, digər tikililər vardır. Mənbələrdə verilən məlumatlarda məscidin qızıl və gümüş elementləri ilə naxışlanması qeyd edilmişdir.

1309-1310-cu illərdə Bakıda tikilmiş Cümə məscidi də plan quruluşuna və formasına görə özünəməxsus abidə olmuşdur (XIX əsrin sonlarında bu məscidin yeri müəyyən edilmiş və XX əsrin əvvəlində həmin yerdə yeni məscid inşa olunmuşdur). Əldə edilmiş epiqrafik materiallara əsasən güman edilə bilər ki, burada V əsrə qədər də dini obyekt mövcud olmuşdur.

Xanəqahlar da dövrün başlıca dini təyinatlı tikililəri idi. Xanəqahlar əsasən ziyarət yerləri ətrafında meydana gəlib formalaşan, məqbərələri, hücrələri və karvansaraları özündə ehtiva edən, divarlarla əhatə olunan kompleks səciyyəsi daşmışdır. Pirsaat çayı yaxınlığındakı xanəqahın ilkin əsasının yaranması XIII əsrə şamil oluna bilər. Xanəqahın mərkəzini təşkil edən Pir Hüseyn türbəsi sərdaşesinin zəngin şəkildə bəzədilməsi ilə seçilir. Xanəqahın minarəsi Şirvan-Abşeron memarlığının qiymətli

abidəsidir. Minarədə abidənin 1256-cı ildə memar Mahmud ibn Məqsud tərəfindən tikildiyi göstərilir.

XIII-XIV əsrlərdə bir çox mülki obyektlər (karvansara, hamam, mühəndis qurğuları, xüsusilə su təchizatı şəbəkələri) də inşa edilmişdir. Bunlardan birini - memar Guştəfif ibn Musa tərəfindən 1388-ci ildə Nardaranda tikilmiş hamamı misal göstərməklə kifayətlənmək olar.

Verilmiş qısa icmal göstərir ki, moŋqol yürüşləri nəticəsində müvəqqəti tənəzzül etmiş Azərbaycan memarlığı XIII əsrin ikinci yarısından etibarən yeni yüksəliş mərhələsinə daxil olmuşdur. Memarlar keçmiş dövrlərdən əldə edilmiş bilik və təcrübəni dirçəltmiş, Azərbaycan memarlığına bir çox yeniliklər gətirmişlər. XIII-XIV əsrlərin memarlığı orta əsr Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı tarixində əhəmiyyətli yer tutur.

XIII əsrin sonlarında Elxanilər dövlətinin tənəzzülü, Şirvanşahlar dövlətində vəziyyətin qeyri-sabitliyi ilə əlaqədar olaraq baş vermiş qısamüddətli durğunluqdan sonra ölkənin cənubunda və şimalında siyasi hakimiyyətin mərkəzləşməsi mövcud Azərbaycan memarlıq ənənələrinin inkişafını təmin etdi. XIV əsrin sonu - XV əsr memarlığının tərəqqisində Təbriz istiqaməti (ölkənin cənubunda) və Şirvan-Abşeron məktəbi (Azərbaycanın şimal ərazisində) aparıcı mövqedə olmuşdur. Təbriz, Şamaxı və Bakı bu memarlıq məktəblərinin əsas mərkəzləri idi. Ölkənin cənubunda baş verən tarixi hadisələr (sülalələrin tez-tez dəyişməsi, digər siyasi olaylar) Təbrizin memarlıq baxımından intensiv inkişafına mane ola bilməmişdi.

Bu dövrdə şəhərsalma işi memarlıq fəaliyyətinin mühüm sahəsi olaraq qalırdı. Şəhərsalma təcrübəsi baxımından Təbriz, Şamaxı,

Bakı və Ərdəbil ən mühüm mərkəzlər sırasında olmuşdur. XV əsrdə Sultaniyyə, Naxçıvan və Gəncə şəhərləri mühüm şəhərsalma obyektlərindən idi. Dərbənd şəhəri Şirvan-Abşeron şəhərsalma təcrübəsi axtarına qoşulmuşdu.

XV əsrdə şəhərsalmanın inkişafı haqqında ən aydın təsəvvürü Bakının timsalında görə bilərik. Şirvanşahların iqamətgahının Şamaxıdan bu şəhərə köçürülməsi, bir sıra obyektlərin, xüsusilə saray kompleksinin tikilməsi Bakını öz dövrü üçün intensiv şəhərsalma fəaliyyəti meydanına, mərkəzinə çevirdi.

Şirvanşahlar sarayı kompleksi bu baxımdan daha səciyyəvi hesab olunmalıdır. Biz indi bu kompleksin Bakıda ilk saray kompleksi olduğunu iddia edə bilmərik. Şirvanşahlar sarayı kompleksi təxminən XV əsrin 10-cu illərində tikilmişdir. Ən yüksək mövqedə sarayın ikimərtəbəli binası yerləşir. Divanxana binası da bu səviyyədə saraya birləşir. Əks tərəfdə, aşağıda türbə və şah məscidi, üçüncü mövqedə isə dövrün görkəmli alimi Seyid Yəhya Bakuvinin Səkkizguşəli məqbərəsi yerləşir. Məqbərənin yanında vaxtilə mövcud olmuş məscid hazırda

yoxdur. Şimal istiqamətində saray tikililərinə şah hamamı və ovdan birləşirdi (yardımcı tikililər də məhz bu mövqedə idi). Kompleksin tikintisində memarlar Abşeronun yeganə materialından - oyma, yonma, naxışlama təsirinə asanlıqla məruz qalan əhəngdaşından istifadə etmişlər. Divanxana və türbədəki alaqaşlarda daş üzərində oyma işləri özünün incəliyi ilə insanı heyrətə salır. İndiyədək iddia edilirdi ki, Şirvanşahların saray kompleksinin tikintisində düşünülmüş plan olmamışdır. Bu fikir səhvdir. Son illər ərzində Şirvanşahlar sarayının planının diqqətli tədqiqi göstərdi ki, saray kompleksi aydın surətdə düşünülmüş s xəmə malikdir. Bu s xəmə əsasən kompleks iki hissəyə (rəsmi işlər üçün və şəxsi istifadə məqsədli) ayrılır. İndiyədək qeyd olunurdu ki, qərb tərəfdən saray divarlarının ayrı-ayrı olması sarayın özülünün xüsusiyyətləri, onun qayalıqda yerləşməsi ilə əlaqədardır. Lakin indi aydındır ki, bu, memarın sənət tapıntısıdır. Məhz bu tapıntı sayəsində sarayın rəsmi işlər üçün olan hissəsinin dənizə geniş mənzərəsi açılmış, burada daha əlverişli iqlim şəraiti yaradılmışdır. Saraya birləşən divanxana tikilisinin funksiyası problemi indiyədək mübahisə obyektinə olmuşdur. XIX əsr elmi ədəbiyyatında onu məhkəmə üçün yer kimi qiymətləndirirlər. Lakin feodal Şərqi in saray memarlığı təcrübəsinin tədqiqi göstərdi ki, divanxana bütün saray kompleksinin vacib elementidir və o, müxtəlif rəsmi görüşlər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Saray kompleksinin tarixi bir neçə daşüstü yazıda öz əksini tapmışdır. Məsələn, türbənin alaqaşında göstərilir ki, türbə Şirvanşah I Xəlilullah tərəfindən inşa etdirilmişdir (türbə Şirvanşahın anası və oğlu üçün nəzərdə tutulmuşdur). Bu yazıdan obyektin 1435-ci ildə inşa edildiyi məlum olmuşdur. Digər bir yazıya əsasən abidənin memarı da aşkar edilmişdir (memar Əli nəinki türbəni, habelə saray kompleksinin bəzi qurğularını da inşa etmişdir).

Əsrimizin 20-ci illərinə doğru Şirvanşahlar sarayı yarıda qalmış vəziyyətdə idi. 20-ci illərdə burada təmizlik işləri aparılmış, 1932-1933-cü illərdə isə bərpa-təmir tədbirləri həyata keçirilmişdir. 1946-cı ildən etibarən burada əsaslı bərpa işləri görülmüş, saray kompleksi həmin tədbirlər sayəsində təxminən ilkin formasına qaytarılmışdır.

Bir sıra mənbələrin məlumatlarına əsasən, Təbrizdə Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Uzun Həsən tərəfindən iri saray kompleksi tikdirilmişdi. Mənbələrdə mübaligəyə yol verilir və qeyd edilir ki, sarayda 20 min otaq mövcud idi. Saray kompleksinin fərqli xüsusiyyəti onun ərazi baxımından böyük olan bağ daxilində yerləşməsidir. Ehtimal etmək olar ki, "Həşt-behişt" adlanan bu saray kompleksi Bakıdakı saray kompleksindən əsaslı şəkildə fərqlənən prinsiplər üzrə inşa edilmişdir. Güman edilə bilər ki, burada çoxsaylı əlahiddə saraylar mövcud idi və

xiyabanlar, hovuzlar, fəvvarələr bu sarayları vahid şəkildə birləşdirən elementlər olmuşdur.

Feodalizm dövrünün bütün mərhələlərində memarlıq fəaliyyətinin başlıca elementi müdafiə qurğuları idi. Lakin əvvəlki dövrlərə nisbətən XV əsrdə bu sahədə müəyyən dəyişikliklər baş verdi. Abşeron tipli feodal qəsrləri artıq tarixi dəyərini itirdi. Bu cür qəsrlər XV əsrdə tikilmirdi. Müdafiə qurğularının başlıca növləri Şəhərlərin qala divarları, strateji keçidlərdə, dağlıq yerlərdə inşa edilmiş qalalar idi.

Müdafiə qurğularının ən nadir nümunələrindən biri Bakının XV əsrdə tikilmiş qala divarlarıdır. Qala divarları bütün şəhəri əhatə edir və hər iki tərəfdən Xəzər dənizinin dərinliklərində itib-batırdı.

XV əsrdə Şamaxı şəhərinin qala divarları yenidən qurulurdu. Təbriz dini-xatirə təyinatlı iri tikililərin mərkəzi olaraq qalırdı.

Bu dövrün ən məşhur dini-xatirə obyektı olan "Göy məscid" Cahanşah Qaraqoyunlunun əmri ilə 1465-ci ildə tikilmişdir və o, Şərqi memarlıq sənətinin ən nadir incilərindən biri kimi tanınmışdır.

Şirvan-Abşeron məktəbinə məxsus dini-xatirə təyinatlı obyektlər sırasında Şirvanşahların saray kompleksinə daxil olan Şaly məscidi (1442) və Mərdəkanda yerləşən Tubaşahi məscidi (1482) xüsusilə seçilirdi.

Seyid Yəhya Bakuvinin Səkkizgüşəli türbəsi (Bakı) və Şamaxı bölgəsinin Mərəzə kəndindəki "Diri Baba" türbəsi Şirvan xatirə tikililərindəndir. "Diri Baba" həm öz mövqeyinə, həm də memarlıq həllinə görə nadir abidədir. Bu türbə relyef üzərində tikilməmiş qayalıqda oyulmuş bir sahədə inşa edilmişdir. Türbə ikimərtəbəlidir. Birinci mərtəbə ziyarətə gələnlər və xidmətçilər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Sərdabənin yerləşdiyi başlıca otaq isə ikinci mərtəbədə yerləşir. İkinci mərtəbədə otaq günbəzşəkillidir. Sərdabə türbənin içərisində deyil, qayada oyulmuş xüsusi yerdə saxlanılırdı. Türbənin naxışları içərisində memarın adı tam göstərilməmişdir ("Ustad Hacı'nın oğlu"). Lakin məlumdur ki, türbəni inşa etmiş şəxs peşəkar memar olmuşdur. Türbənin ön tərəfində aşkar edilmiş yazıdan aydın olur ki, abidə 1402-ci ildə tikilmişdir. Bu gözəl xəttatlıq nümunəsinin müəllifi də həkk olunmuş yazıdan məlum olur ("Ustad Dərviş"). Qəbələ bölgəsinin Həzrə kəndindəki məqbərələr də diqqətəlayiq abidələrdir. Şeyx Bədrəddin türbəsi 1446-cı ildə tikilmiş, digər məqbərə isə Şeyx Barikin şərəfinə ucaldılmışdır (XV əsr). Hər iki məqbərə səkkizgüşəlidir.

XV əsrdə mülki tikinti işləri də intensiv surətdə aparılırdı. Hamamlar və karvansaralar daha geniş şəkildə tikilən obyektlər idi. Hamamlar Azərbaycanın bütün yaşayış məntəqələrində inşa olunurdu. Şirvanşahların saray kompleksinə daxil olan

hamam belə tikililərə nümunədir. Lakin bu obyekt bizə yarıdağılmış vəziyyətdə gəlib çatmışdır.

Azərbaycan karvansaraları qərarlaşmış iki ənənəvi tipə aid idi: 1) şəhər karvansaraları; 2) ticarət qovuşuğunda yerləşən karvansaralar (bunlar Səngəçal və Miyaci karvansaraları ilə təmsil olunur). Karvansaralar iri komplekslər olub, qonaq otaqları, yardımçı binalar, heyvan saxlanılan yerlərdən ibarət idi. Şəhər karvansaralarını əsasən ikimərtəbəli və yaxud birmərtəbəli tikililər təşkil edirdi. Müxtəlif otaqlar və kiçik eyvanlar dördbucaqlı həyəət ətrafında yerləşirdi.

Fəlsəfi fikir. Monqolların və Teymurun yürüşləri əleyhinə mübarizənin kəskinləşməsi ideologiyada müxalifət cərəyanını gücləndirərək bu cərəyanın miqyasını genişləndirdi, onunla rəsmi (hakim) ideologiya arasında olan uçurumu daha da dərinləşdirdi.

Bu yüzilliklərdə peşəkar, o cümlədən peripatetik fəlsəfi meylin inkişafı müşahidə edilirdi. Bu fəlsəfə qədim Şərqi və qədim yunan fəlsəfəsinin ənənələrinin sintezindən ibarət idi. O, orta əsrlərdə Şərqi elminin yüksək səviyyəsinə əsaslanaraq XIII əsrə qədərki materializm, rəasionalizm və dialektika ideyalarını təbliğ və inkişaf etdirirdi. Digər tərəfdən, bu dövrdə bədətçiliyin tarixən mütərəqqi, mistik, panteist fəlsəfəsi geniş yayılırdı. Materialist, rəasionalist təmayüllər, dünyanı dialektik qavrama cəhdləri bu fəlsəfənin səciyyəvi cəhətləri idi.

Həmin tarixi dövrün və sonrakı əsrlərin fəlsəfəsinin inkişaf xüsusiyyətlərindən biri peripatetizm fəlsəfəsinin bədətçi (sufilik, hürufilik, nöqtəvilik və s.), cərəyanların mistik panteist fəlsəfəsi ilə tədricən yaxınlaşması, qarşılıqlı surətdə bir-birinə sirayət etməsi olmuşdur.

Peripatetizmin inkişafı, XIII-XIV əsrlərdə cərəyanlar fəlsəfəsinə onun təsirinin fəallaşması xeyli dərəcədə ölkədə elmin inkişaf səviyyəsi ilə müəyyən edilirdi. Marağa rəsədxanası (XIII əsr), "Dər üş-şəfa" (XIV əsr) və başqa əzəmətli elm ocaqlarının mövcudluğu Azərbaycan fəlsəfi fikrinin inkişafında böyük rol oynamışdır.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda peripatetik fəlsəfə Siracəddin Urməvinin, Əfzələddin Xunəcinin, Nəsirəddin Tusinin, Səfiəddin Urməvinin əsərləri ilə təmsil olunmuşdur. Bu mütəfəkkirlərin əsərlərində fəlsəfi problemlərlə yanaşı nücum, təbabət, riyaziyyat, məntiq və hüquq məsələləri də mühüm yer tuturdu. Dövrün peripatetik fəlsəfəsi Əl-Kindinin, Əl-Fərabinin, İbn Sinanın və Behnəyanın ənənələrini davam etdirir, konkret elmlərin inkişaf səviyyəsinə uyğun şəkildə Yaxın və Orta Şərqi fəlsəfi fikrinin tərəqqisinə təkən verirdi.

Siracəddin Urməvi fəlsəfəyə, məntiqə və elmin bir sıra sahələrinə dair əsərlərin müəllifidir. Fəlsəfənin əsas məsələsinin həllində idealist mövqedə duran mütəfəkkir gerçəkliyin təbii qanunauyğunluğunun mövcudluğu ideyası inkişaf etdirmiş, anlayışlar,

haqqında Aristotel nəzəriyyəsi və hissi qavrayışın, təfəkkürün vasitəsilə gerçəkliyin idrakının mümkünlüyü fikrinə tərəfdar çıxmışdır. Onun "**Mətali əl-ənvar fi-məntiq və-1-hikmə**" ("Məntiq və fəlsəfənin ilkin parlıları") adlı əsəri Azərbaycanda rəşadət məntiqinin formalaşması və inkişafında böyük rol oynamışdır.

Nəsirəddin Tusi Şərqi mədəniyyəti tarixində orijinal mütəfəkkül və böyük alim kimi tanınmışdır. Tusinin fəlsəfəsi öz əksini onun "Əsas ül-İqtibas" ("Biliklərin mənimlənməsinin əsasları"), "Təcrid əl-kəlam" ("Kəlamdan seçmələr"), "Təcrid də məntiq" ("Məntiqdən seçmələr"), "Əzəl və əbəd" ("Başlanğıc və son"), "Məkan və zaman", "Əxlaqi-Nasiri" ("Nasirin əxlaqı"), "Ədəb üll mütəəllimin" ("Təlim alanların tərbiyyəsi") adlı əsərlərində tapmışdır. Tusi iddia edirdi ki, kainat 4 maddi elementdən ibarətdir və əbədidir. Onun fəlsəfəsində Allah əzəli varlıq, vahid gerçəkli bütün mövcudatın mənbəyi olan zəruri mahiyyətdir. Tusi gerçək maddələri "sadə" və "mürəkkəb" qisimlərə aid edir. Od, su, hava və torpaq - "sadə", göstərilən 4 elementdən yaranmış maddələr : "mürəkkəb" qismə aiddir. Tusi qeyd edirdi ki, materiya daimi əbədi hərəkət və müxtəlif dəyişmələr axarındadır.

Tusinin dini və ictimai-siyasi baxışlarında etiqadla biddətçi teokratiya ilə demokratik quruluş arasında tərəddüdlə rastlaşırıq.

Əfzələddin Xunəci tanınmış filosof, məntiqçi, hüquqşünas və təbib olmuşdur. Onun "Cüməl fi-məntiq" ("Məntiqə dair cümlələr") adlı əsəri geniş miqyasda tanınmışdır və müxtəlif dövrlərdə Şərqi mütəfəkkirləri (Seyfəddin İsa ibn Davud, Əbu Cəfər Əhməd ibn Əbdürrəhman, Katibi Qəzvini və b.) bu əsərə bir sıra şərhlər yazmışlar.

Əminəddin Müzəffər Təbrizi, Əbu Həfs Ömər ibn Məhəmməd Sührəvərdi, Şəmsəddin Əhməd Xoynlu, Əbülmənaqib Zəncani, Nəcməddin Naxçıvani, Şəmsəddin Şirvani kimi filosofların yaradıcılığı da XIII əsərə təsadüf edir. Onların fəlsəfi, elmi və fəlsəfi teoloji səciyyəli əsərləri Yaxın və Orta Şərqi geniş tanınmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin fəlsəfi fikrində hakim mövqe tutan İslam teologiyası ilə yanaşı, Azərbaycan xalqının alban etnik ünsürünün etiqad etdiyi xristianlıq və buna qarşı duran müxalifət cərəyanı da müəyyən yer tutmaqda idi (alban mədəni mədəniyyəti və dünyagörüşü Yegişə və Mxitar Qoşun irsində öz əksini tapmışdır). Bu dövrdə xalq içərisində, onun mədəni həyatında bütünpərəstliyin, zərdüştiliyin adət və inamlarının mövcudluğu da inkar olunmaz həqiqətdir.

XIII-XIV əsrlərdə Əvhədi Marağayinin və Mahmud Şəbüstərinin dünyagörüşü Azərbaycan və İslam Şərqi fəlsəfəsi tarixində mühüm yer tutur. *Əvhədi Marağayi* "Dəhnamə" məsnəvisinin, "Cəmə-Cəm" poemasının, xeyli qəsidə, qəzəl və rübainin müəllifidir. Əvhədi Allahı ilkin səbəb, yaradıcı hesab edir, lakin onu maddi gerçəkliklə əlaqələndirir, bu ideal varlığı maddi mövcudluq içərisində "əridirdi". Şair-

filosofun yaradıcılığı üçün sadəlvh materializm elementlərinin olması səciyyəvidir. Əvhədi Marağayı cəmiyyətin kamilləşməsi prosesində incəsənətin xüsusi rola malik olması fikrini təbliğ edirdi.

Azərbaycan filosofu, alimi, şairi *Səadəddin Mahmud Şəbüstəri Təbriz* XIII əsrin sonu - XIV əsrin əvvəllərində yaşamışdır. O, "Şahidnamə", "Səadətnamə", "Həqq ül-yəqin fi mərifəti-rəbbül-ələmin" ("Aləmi Yaradanın dərkinə dair həqiqi bilik"), "MİRƏT ül-mühəqqiqin" ("Haqqı axtaranların aynası") və ümumdünya şöhrətli fəlsəfi poema olan "Gülşəni-raz" ("Sirlər bağçası") əsərlərinin müəllifidir. Şəbüstəri xeyli qəzəl, rübai yazmış İmam Qəzalinin "Minhəc ül-abidin" ("İbadət edənin yolu") əsərini farscaya tərcümə etmişdir. Mütəfəkkir hesab edirdi ki, dünya Yaradanın aynasıdır və bir sıra hallarda onları eyniləşdirirdi. Aləm əbədi dəyişmədə və inkişafdadır. Üzvi aləmin ən ali mərhələsi meymundan törəmiş insandır. İnsan eyni zamanda həm aləmlə, həm də Allahla eyniyyət təşkil edir. Mahmud Şəbüstərinin bu qəbildən olan görüşləri "Gülşəni-raz" poemasında öz əksini tapmışdır.

Zülfüqar Şirvaninin fəaliyyəti də XIII əsrə təsadüf edir. Bu Azərbaycan alimi, şair və mütəfəkkiri nücum, poetika, məntiq, fəlsəfə sahələrində məşhur idi. Zülfüqar Şirvaninin fəlsəfi görüşləri onun 10 min beytdən ibarət "Divan"ında əksini tapıb. "Divan"dən məlum olur ki, şair-filosofun dünyagörüşü Şərqi panteist təlimləri və Peripatetik fəlsəfənin təsiri altında formalaşmışdır.

Azərbaycan şairi, mütəfəkkiri və böyük siyasi xadimi *Qazi Bürhanəddin* XIV əsrdə yaşayıb-yaratmışdır (1344-1398). O, "Tərcih ül-tövzih" və "İsir ül-adət fi əsrar ül-ibadət" ("İadəti sirlərinədə adətlərin mahiyyəti") adlı əsərlərin, Azərbaycan dilində poetik divanın müəllifidir.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda sufizm ideologiyasının müxəlif cərəyanları geniş yayılmışdı. Qızılbaş hərəkatının ideologiyası cərəyanlar arasında xüsusilə seçilir. Səfəvi nəslinin banisi Şeyx *Səfiəddin İshaq Ərdəbili* (1252-1334) bu ideologiyanın yaradıcısı olmuşdur. Bu təlim əhalinin geniş kütlələrini əhatə etmişdi. Hərəkat Azərbaycanda, İranda və Kiçik Asiyada yayılmışdı. Şeyx Səfiəddinin ölümündən sonra onun təriqətinə Şeyx Sədrəddin Musa (1334-1392), Şeyx Xoca Əli (1392-1427), Şeyx İbrahim (1427-1447) rəhbərlik etmişlər. Ehtimal ki, Şeyx Cüneydin (1447-1460) dövründə Səfəvilər şii təriqətini qəbul etdilər və ondan siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizədə kəsərli vasitə kimi istifadə etməyə başladılar. Sufilik ideyaları şəhərlərdə, sənətkarlar arasında xüsusi intensivliklə yayılmışdı.

XIII əsrin ikinci rübündən XV əsrin əvvəllərində olan dövrdə əxilik Azərbaycanda təşkilat baxımından möhkəmləndi və gücləndi. Əxilik ideologiyası solçu, sufi mahiyyətli şiiyə çox yaxın idi. Bu dövrdə ismaili təlimi də müəyyən təsir dairəsinə malik olmuşdur. *Məhəmməd Şəms Təbrizi* sufiliklə bərabər ismaililiyin əsas

təbliğçilərindən biri idi. Bu cərəyanın hürufiliyin, nöqtəviliyin qızılbaşlıqın, "Əliallahi" təliminin formalaşmasına təsiri olmuşdur. XIV əsrdə hürufiliyin mistik-panteist təmayülünün meydana gəlməsi Azərbaycanın fəlsəfə tarixində əhəmiyyətli hadisə idi. Hürufiliyin ideya mənbələri ilk növbədə Şərqi bidətçi fəlsəfi təlimləri, xüsusilə sufi və ismaili fəlsəfəsi olmuşdur. Onun formalaşmasında Şərqi peripatetizmi də müəyyən rol oynamışdır. Hürufilik fəlsəfəsinə yunan təsiri də məhz Şərqi peripatetizmi vasitəsilə mümkün olmuşdur. XIV-XVI əsrlərdə Azərbaycanda, Türkiyədə və İranda, İraq və Suriyada, Yaxın və Orta Şərqi digər ölkələrində geniş yayılmış hürufiliyin vətəni Azərbaycan idi. Təlimin banisi və hərəkatın ilk rəhbəri Fəzlullah Nəimi 1387-ci ildə ilk dəfə olaraq Azərbaycanda yeni cərəyanın başlıca müddəalarını bəyan etdi. Məhz buna görə də hürufilər Azərbaycanı "Sərzəmine-restaxiz" ("Oyanmış torpaq") adlandırırdılar. Bir sıra məsələlərin həllində materializm mövqelərinə meyil, nisbətən ardıcıl panteizmə əməl olunması hürufiliyin başlıca cəhətləridir.

Hürufilik fəlsəfəsi Allahı gerçək aləmin, dünya təkamülünün məhsulunun - insan və onun nitqinin içərisində "əridirdi". Hürufilər ərəb əlifbasında olan hərflərə ilahi, mistik məna verirdilər. Onlar kainatın, aləmin əbədiyyini, gerçəkliyin dərk olunmasının mümkünliyünü qəbul edirdilər. Hürufizmin qnoseologiyasının mütərəqqi tərəfləri idraka israrlı çağırış, idrak prosesində təfəkkürün və nitqin roluna üstünlük verilməsi və s. idi. Hürufizmin islama və dövrün digər monoteist dinlərinə münasibəti özünəməxsus səciyyə daşıyır. O, monoteist dinləri formal olaraq qəbul edir, öz əhklamlarının təşəkkülündə bu dinlərin müddəalarından istifadə edir, lakin məhiyyət etibarilə həmin dinlərin hamısına zidd çıxırdı. Təsədüfi deyildir ki, hürufilik islam ilahiyyətçiləri tərəfindən bidət və allahsızlıq kimi qiymətləndirildi, təlimin nümayəndələri isə amansız təqiblərə məruz qaldılar.

Hürufilikdə təlimin mistik tərəfi xüsusi yer tutur. Mistika hərfi və səsi ilahiləşdirən hürufiliyin əsasını təşkil edir.

Əsrlərlə mövcud olmuş digər fəlsəfi cərəyanlar kimi tarixən hürufiliyə də daxili ziddiyyətlər, mübarizə, daxili təkamül xas olmuşdur. Onun təkamül istiqaməti xeyli dərəcədə dəyişən ictimai-iqtisadi və siyasi, ideoloji şəraitdən asılı idi.

Fəzlullah Nəimi Təbrizi-Astrabadi (1339/40-1402) hürufilik təliminin yaradıcısı olmuşdur. O, 1402-ci ildə Naxçıvanda Əmir Teymurun oğlu Miranşah tərəfindən edam edilmişdir. Nəimi sənətkarlar zümərəsindən çıxmışdı və öz dövrünün arif şəxslərindən biri idi. O, hürufiliyin başlıca müddəalarını ilk dəfə olaraq "Məhəbbətnamə", "Cavidane-kəbir", "Ərşnamə" traktatlarında, qis mən "Novmnamə" ("Yuxular haqqında") əsərində, "İsgəndənamə" adlanan fəlsəfi poemasında izah etmişdir. Nəimi təliminin səciyyəvi xüsusiyyəti dünyanın panteist idraki sisteminə yeni ünsürün - hərfin daxil edilməsindədir. Hürufilər yazını, nitqi və

təfəkkürü ifadə edən hərfləri Allah, dünya və insanla eyniləşdirirdilər. Nəiminin təlimində hərf insanın və kainatın (ona məxsus olan bütün əşya və hadisələrlə birlikdə) ilahiləşdirilməsində vasitə roluna malikdir. Allahla, dünya və insanla eyniyyət təşkil edən hərf maddidir, oddan, sudan, torpaqdan və havadan ibarətdir. Təlimin başlıca müddəaları bunlardır.

Azərbaycanda hürufilik təliminin ən böyük nümayəndəsi İmadəddin Nəsimi (1369-1417) idi. O, yaradıcılığında mükəmməl bildiyi üç dildən (Azərbaycan, ərəb, fars) istifadə etmişdir. Nəsimi əvvəllər sufiliyə aludə olmuşdur. Lakin sonralar hürufiliyə bağlanmış, müsəlman Şərfinin bir sıra ölkələrində bu təlimin geniş yayılmasında iştirak etmişdir. Nəsimi bu təlimin sırası təbliğatçısı deyildi.

Humanist şairin yaradıcılığında mərkəzi yeri İnsan tutur. Onun fikrincə, son məqsəd və həqiqət İnsandır. O, İnsana kainatın təcəssümü və yaradıcısı kimi yanaşır. Nəsimi İnsanı bütün mövcudatın səbəbi hesab edir. "İnsan - Allahdır" tezisində əsaslandırılması və hərtərəfli inkişaf etdirilməsi Nəsiminin poeziyasında başlıca yeri tutur. Nəsimi göstərirdi ki, "Allahın insandan kənarda axtarılması cəhdləri avamlıqdan irəli gəlir və bu cəhdlər əbəsdir". Bu fikirlər Nəsimi poeziyasının əsas istiqamətini bariz şəkildə ifadə edirdi. Onun fikrincə, İnsan "əzəldir, nəhayətsizdir. O, həyatın və ölümün mənbəyidir". Nəsiminin elmi, poetik, fəlsəfi fəaliyyəti sayəsində XV və sonrakı əsrlərdə hürufilik təlimi çox geniş yayılır.

Nəiminin ardıcılı, Azərbaycan filosofu Əliyul-Əla "Qiyamətnamə", "Tövhidnamə", "Kürsünamə" kimi mühüm əsərlərin müəllifi idi. O, hürufilik fəlsəfəsinin Osmanlı Türkiyəsində yayılmasında böyük rol oynamışdır.

XV əsrin sonu - XVI əsrin əvvəllərində hürufilik özünün keçmiş müxəlifətçi və inqilabi ruhunu itirməyə başladı. Lakin hürufizmin itirmiş olduğu bu cəhətlər nöqtəvilik təlimində yaşamaqda idi. Azərbaycanda, İranda, Türkiyədə və Hindistanda geniş yayılmış bu təlim amansız şəkildə təqib edilirdi. Məlumdur ki, əsasən xalq kütlələrinin iştirak etdiyi nöqtəvilik hərəkatına ziyalılar və hətti hakim sinfin nümayəndələri qoşulmuşdular.

Nöqtəvilik təliminin banisi *Mahmud Pasihani Gilani* olmuşdur. O, Fəzlullah Nəiminin şagirdi və ardıcılı idi. Lakin Pasihaninin başlıca xışları Nəiminin görüşlərindən kəskin surətdə fərqlənirdi. Pasihani təliminin materialist istiqamətdə olması və ifrat, aşkar bidətçiliyi "şagirdin" qovulmasına gətirib çıxardı.

Nöqtəvilər dünyanı əbədi hesab edirdilər, bütün varlığı vəhdətdə görürdülər. Bu fəlsəfi təlimdə "nöqtə" vəhdəti ifadə edirdi (təlimin adı da bu istilahdan yaranmışdı). Təlimdə nöqtə Yerlə eyniləşdirilir. Yer daim dəyişmədə və

hərəkətdədir. Mahmud Pasihani məntiqi təfəkkürün dindən üstün olduğunu aşkar surətdə iddia edirdi.

İnsanın ilahiləşdirilməsi nöqtəvilik təlimində xüsusi yer tuturdu. Nöqtəvilər üçün "Özünə müraciət et, səndən başqa bir şey yoxdur" fikri əsas idi. Nöqtəvilik zahirən islamı inkar etmir və şüəlik pərdəsi altında çıxış edirdi.

XV əsrin sonlarında mistik-panteist, biddətçi istiqamətli qızılbaş təlimi Azərbaycanda fəlsəfi fikrin mühüm gerçəkliyi idi.

Qızılbaş-şüə hərəkatında mövcud vəziyyətdən narazı olan bütün qüvvələr, hakimiyyətə can atan gənc İsmayıl Səfəvi, hakim Ağqoyunlu feodallarına müxalif çıxanlar, şüə ruhaniləri, istismar olunan kütlələr iştirak edirdilər. Bu dövrdə şüəlik mübarizlərin ideologiyası kimi xüsusi yer tuturdu.

XV əsrdə Azərbaycanda sufilik fəlsəfəsi Şah Qasım Ənvar, Şəms Məğribi, Seyid Yəhya Bakuvi, Yusif Miskuri və digər mütəfəkkirlərlə təmsil olunmuşdur.

Şah Qasım Ənvar fəlsəfi poeziyanın gözəl nümunəsi olan "Divan"ın, sufizm dünyagörüşünü şərh edən bir sıra traktatların müəllifidir. Bu traktatlar arasında ən məşhuru "Ənis ül-arifin" ("Müdrüklərin dostu") adlanan fəlsəfi səciyyəli poemadır. Sufi panteizmi Şah Qasım Ənvarın fəlsəfi görüşlərinin əsasını təşkil edir. Onun təliminin aparıcı xətti insanın ilahiləşdirilməsindən ibarətdir.

Şəmsəddin Mahmud Şirin Təbrizi Məğribi sufilik ruhunda yazılmış "Divan"ın, "Cəmə-cahan nüma" ("Aləmi əks etdirən cəm") və "Fi mərifəti ət-tovhid" ("Allahın vahidliyinin dərkində dəir") adlı əsərlərin müəllifidir.

Azərbaycanda sufizmin tanınmış nümayəndələrindən biri də *Seyid Yəhya ibn Bəhaəddin Bakuvi* olmuşdur. O, "Şərhe-gülşəni-raz", ("Sirlər gülşəninin şərh"), "Əsrar ət-talibin" ("Həqiqət axtaranların sirləri") adlı fəlsəfi əsərlərin müəllifidir. Seyid Yəhya Bakuvi astronomiya və tarixə dair əsərlər də yazmışdır.

Yusif Miskuri (XV əsr) Seyid Yəhya Bakuvinin ardıcıllarından biri idi. O, "Bəyan ül-əsrar" ("Sirlərin bəyanı") və "Silsilət ülüyun" ("Eyniliklər silsiləsi") adlı fəlsəfi əsərlərini ərəb dilində yazmışdır.

XV əsrdə Azərbaycanın fəlsəfi fikrinin inkişafı üçün keçmiş dövrlərdə yazılmış sufi-panteist istiqamətli əsərlərin Azərbaycan dilinə tərcümə olunmasının müəyyən əhəmiyyəti vardı. Məsələn, virazi təxəllüslü bir şair Mahmud Şəbüstərinin "Gülşəni-raz" əsərini Azərbaycan dilinə çevirmişdi. 1478-ci ildə şair *Əhmədi Fəridəddin Əttarın* "Əsrnamə"sini Azərbaycan dilinə tərcümə etdi. Bu dövrdə Azərbaycan mütəfəkkirlərindən Seyid Yəhya Xəlvət Şirvani, Şəmsəddin Məhəmməd ibn Əli Lahici, Kəmaləddin Hüseyn Ərdəbili və başqaları Mahmud Şəbüstərinin "Gülşəni-raz" əsərinə şərhlər yazdılar:

Məntiq sahəsində tədqiqatlara da bu dövrdə böyük diqqət yetirilirdi. Şükrulla Şirvani və Bədrəddin Seyid Əhməd Laləvi (1436-1506) məntiqə dair maraqlı əsərlər yaratmışdılar.

Qaraqoyunlu sülaləsindən olan hökmdar *Cahanşah Həqiqinin* yaradıcılığı da XV əsrə təsadüf edir. Onun fəlsəfi poeziyasının hürufizm təlimi özünün geniş əksini tapmışdır. Həqiqi antifeodal bədətçi ruhlu hürufilik təlimini təmsil edən ilk hökmdar kimi diqqəti qəti cəlb edir. Lakin poeziyada və siyasi əməllərində onun bu təlimə münasibəti müxtəlifdir. Həqiqi öz şərinə Fəzlullah Nəiminin özünün bələdçisi elan etsə də, Təbrizdə hürufi üsyanı qaldırmaq cəhdinə görə Nəiminin qızını və 500 nəfər hürufilik tərəfdarını edam etdirmişdi. Cahanşah Həqiqini əsasən hürufiliyin mistikası cəlb edirdi. Hökmdarın hürufiliyə aludəçiliyi ruhanilərin ona düşməninə münasibət bəsləməsinə səbəb olmuşdur.

Ölkənin ideoloji və siyasi həyatında əxilik də xüsusi yer tutmaqda idi. Yazılı mənbələr, epigraflıq abidələr bunu sübut edir. Əxilərin bir çoxu Səfəvi şeyxlərinin müridləri olmuşdur.

1406-cı ildə Təbrizdə Əxi Qəssabın başçılığı ilə Teymuri hakimiyyəti əleyhinə üsyan baş vermişdi. Təbrizin üsyan etmiş sənətkar və yoxsulları şəhəri ələ keçirdilər. Üsyançılar Təbrizi bir neçə ay ərzində idarə etdilər. Əxilər Səfəvilərin hakimiyyət uğrunda mübarizəsinə də yardım göstərirdilər. Lakin əxilik tədricən ideya, siyasi və təşkilat baxımından pozulma prosesi keçirirdi. Əxiliyin aşağı zümrələri I Şah İsmayılın qazilərinə qoşuldular, yuxarı təbəqəsi isə feodallaşdı və əxilik prinsiplərindən uzaqlaşdı.

Mahiyyətə bədətçi, mistik-panteist səciyyəli ideoloji cərəyanların geniş inkişafı XV əsr üçün səciyyəvi olmuşdur. Məhz bu cərəyanlar İsmayıl Səfəvinin rəhbərlik etdiyi, ölkədə geniş miqyalar almış müxəlifətin ideya silahına çevrildi.

Maddi mədəniyyət. XIII əsrin 20-30-cu illərində moңqol ordusunun hücumları ilə əlaqədar bütün Yaxın və Orta Şərqdə olduğu kimi Azərbaycanda da maddi mədəniyyət böyük dağıntılara məruz qaldı. Xüsusilə maddi mədəniyyət mərkəzləri olan şəhərlər daha çox zərər çəkdi, əzəmətli qala divarları, memarlıq abidələri, saraylar, mədrəsələr, məscidlər, digər mədəni-məişət və təsərrüfat tikililəri, istehsalat ocaqları və s. yerlə yeksan edildi. Azərbaycan şəhərlərinin təqribən hamısı bu və ya digər səviyyədə həmin dağıntıların qurbanı oldu. Bunu tarixi mənbələrlə yanaşı, arxeoloji qazıntıların nəticələri də aydın surətdə sübut edir. Bu dağıntıların dərəcəsini göstərmək üçün Beyləqan şəhərində aparılmış qazıntıların nəticələrini nəzərdən keçirmək kifayətdir. Arxeoloji qazıntılar sübut edir ki, Beyləqan XIII əsrin birinci rübünün sonlarında güclü dağıntılara və yanğınlara məruz qalmışdır. İstər şəhərin içrisində, istər qala divarlarında, istərsə də sənətkarlar məhəlləsində aparılmış qazıntılar

nəticəsində tam dəqiqliyi ilə müəyyən olunmuşdur ki, bu zaman şəhərdə ictimai həyat birdən-birə sönmüşdür; evlərin bir çoxundakı taxıl ehtiyatı yanıb tələf olmuş, yanmamış taxıl isə bir daha istifadə edilməmişdir. Evlərin birində böyük bir təndir ağzına qədər dən ilə dolu qalmışdır. Başqa bir təsərrüfat quyusunun içərisindəki çəltik ehtiyatından da istifadə olunmamışdır. Bir otaqda isə yanmış buğda qalıqları qalın təbəqə yaratmışdır. Bu cür yanmış qalın çəltik təbəqəsi də qonşu otaqlardan birində aşkar olunmuşdur. Otaqlardan birində böyük üzüm sərgisinin (mövcəlan) yanıb kömürə döndüyü müəyyən edilmişdir. Bütün bunlar həmin yanğınları monqol hərbi yürüşləri ilə əlaqələndirmək üçün çox etibarlı arxeoloji dəlillərdir. İlk mənbələrdən məlumdur ki, Beyləqanda monqolların dağıdıcı əməlləri 1221-ci ilin sentyabr-oktyabr aylarına təsadüf etmişdir.

Arxeoloji qazıntıların aparıldığı sahələrdən birində eyni dövrə aid, qəbirsiz və heç bir dini adətə riayət olunmadan (qəbirsiz) uzanmış bir insan skeleti aşkara çıxarılmışdır. Yanğın təbəqəsində yerləşmiş bu skelet də, güman ki, monqolların kütləvi qətlərinin qurbanı olmuş şəxsindir. Həmin qətlər vaxtı həlak olmuş başqa bir insanın da skeleti çıxarılmışdır. Skelet uçmuş qala divarının altında lalmışdır. Skeletin qabırğaları üzərindən Eldəniz hökmdarının zərb etdirdiyi bir-birinə yapışmış 13 ədəd mis sikkə tapılmışdır.

Beyləqanın şimal-şərq qala darvazası məhz monqol yürüşləri zamanı dağıdılmışdır. Qala bürclərinin dağıdılmış kərpic yığınları arasında və yol yerində nəzərə çarpan yanğın izləri, yüksək keyfiyyətli şirli qab fraqmentləri və Eldəniz sikkələri bunu əsaslı surətdə təsdiq edir.

Şəhərin sənətkarlar məhəlləsində təsərrüfat səciyyəli tikinti, 3, 4 və 5 saylı dulus kürələri, sonuncu su kəmərləri birdən-birə fəaliyyətsiz qalmışdır. Təbii ki, şəhərdəki evlərin yandırılması onlardakı daha qiymətli dəyərlərin, xüsusilə metal əşyaların qarətindən sonra baş vermişdir. İlk mənbədə şəhərin məhz talan edilərək yandırıldığı qeyd edilir.

Otaqların döşəmələrində çoxlu miqdarda Eldəniz sikkəsi səpələnmiş halda qalmışdır.

Daha şiddətli alov içərisinə düşmüş yerlərdə kərpiclərin də yanıb şəkəlləşməsi yanğınların gücünü nəzərə çarpdırır. Bu yanğınlar zamanı tələf olmuş bir küpün sınığı arasına düşmüş Eldəniz sikkələri (ikisində 1180—1225-ci illərdə hökmran olmuş xəlifə Ən-Nasirin adı oxunmuşdur) hadisələrin monqol yürüşləri ilə əlaqədar olduğunu bir daha sübut edir.

Son təbəqə üçün digər səciyyəvi xüsusiyyət də ondan ibarətdir ki, mənzillərdən tapılmış qabların böyük əksəriyyəti sınımış vəziyyətdədir, hətta eyni qabın hissələrinə müxtəlif yerlərdə təsadüf edilmişdir.

Qazıntılar nəticəsində aydın olur ki, monqolların dağıdıcı əməllərindən sonra şəhərdə sənətkarlıq da birdən-birə tarix səhnəsindən çıxmışdır. Hər halda, şəhərin içərisində və sənətkarlar məhəlləsində XIII əsrin birinci rübündən sonrakı dövrə aid olan (adətən, kütləvi şəkildə tapılan) saxsı məmulatı aşkar edilməmişdir.

Monqol basqınlarından sonra Beyləqanın bir daha dirçələ bilməməsini, bu dağıntıların təkcə Beyləqan üçün çox güclü və dəhşətli olmasında deyil, ümumiyyətlə, bütün Şərqdə (o cümlədən Azərbaycanda) şəhər həyatının tənəzzülə uğramasında, şəhər sənətkarlığının zəifləməsində, oturaq təsərrüfatın pozulması, köçəriyyənin güclənməsində axtarmaq lazımdır. Monqollar Beyləqanı nəinki dağıtmış, həm də onun bir daha dirçəlməsi üçün yarana biləcək imkanları məhv etmişdilər. Beyləqanda monqol dağıntılarından sonra çox az, həm də olduqca sönük bir həyat mövcud olmuşdur. Hər halda, monqolların dağıdıcı yürüşlərindən sonra şəhərdə nəzərə çarpa biləcək mədəni təbəqə yaranmamışdır.

Monqol yürüşlərindən sonra mədəni təbəqənin sönük olması Azərbaycanın qazıntı aparılmış başqa şəhərlərində də (Gəncə, Şamaxı, Bakı və s.) müşahidə edilmişdir. Məsələn, Şamaxı qazıntıları göstərmişdir ki, əvvəlki əsrlərə nisbətən bu dövrün tikililəri çox sadə, ibtidai vəziyyətdə olmuşdur, tikintidə hətta yonulmamış daşdan istifadə edilmişdir.

Bakıda "Şəhri-Səbail", "Bayıl qəsri", "Bayıl daşları" adı ilə məşhur olan, Xəzərin səviyyəsinin aşağı düşməsindən sonra üzə çıxmış (ölçüləri 125x35 m) abidədə aparılmış qazıntılar zamanı da bəzi evlərin yonulmamış və yaxud az yonulmuş daşlardan tikildiyi müşahidə olunmuşdur. Abidənin inşasının 1235-ci ildə başa çatdırıldığı müəyyən edilmişdir. "Bayıl qəsri"nin qala divarları öz tikinti texnikası və material baxımından XII əsrdə Bakıda "İçərişəhər" in ətrafına çəkilmiş qala divarlarından əzəmətinə və keyfiyyətinə görə aşağı səviyyədədir. Burada "Bayıl qəsri"nin mədəni təbəqəsi də olduqca sönükdür, bir neçə gil qazan, bardaq, kasa və çırağ fraqmentləri tapılmışdır. Lakin abidədə nəzəri cəlb edən başqa bir cəhət qeyd olunmalıdır. Monqol dağıntılarından bilavasitə sonra meydana gələn bu abidədə sanki monqol yürüşləri ilə heç də hər şeyin itirilmədiyini nümayiş etdirməyi nəzərə çarpdırmaq meyli özünü bünuzə verir, görünür ki, qala divarlarının perimetri boyunca fonu dərin oyularaq iri ərəb hərfləri ilə yazılan daş lövhələrdən yaradılmış lentşəkilli frizdə Şirvanşahlar öz sülalə şəcərəsini verməklə, bu sülalənin hələ davam etdiyini və mövcud olacağını göstərmək istəmişlər. Güman etmək olar ki, abidənin mühafizəsinə xüsusi diqqət yetirilməsi də bu istəkdən doğmuşdur. Hər halda, "Bayıl qəsri" ndə aparılmış qazıntıların nəticələri nəinki dövrün maddi mədəniyyətini, həm də siyasi həyatını öyrənmək üçün misilsiz əhəmiyyətə malikdir.

Monqol dağntılarından az sonra Azərbaycanda şəhərlərin müdafiə istehkamlarının bərpa olunması faktına Beyləqan qazıntılarında da təsadüf edilmişdir. Belə ki, şəhərin monqol hücumlarına məruz qalmış şimal-qərb qala darvazalarının yerləşdiyi mövqeyinin ən üst təbəqəsində davamsız hörgüyə malik, eni 3 metr olan darvaza bürcü aşkar olunmuşdur. Bu bürcün Azərbaycanı işğal etmiş əski Xarəzm hökmdarı Cəlaləddinin vəziri Şərəf əl-Mülkün Beyləqanda apardığı bərpa işləri ilə əlaqədar olduğu sübut edilmişdir. Lakin bürc uzun müddət qalmamış, onun davamsız hörgüləri tezliklə uçub dağılmış və şəhərin bir sıra başqa yerləri kimi bu ərazi də qəbiristanlığa çevrilmişdir.

Gəncə şəhərinin tikintiləri, o cümlədən qala divarları monqol yürüşlərindən dörd il sonra (1239-cu ildən) başlandı və XIII əsrin ortalarında artıq Gəncə abad şəhərə çevrildi. Köhnə Gəncədə həyat 1616-cı ilədək - şəhər indiki yerinə köçürülənədək davam etmişdir. Şamaxıda monqol hücumlarından sonrakı dövrdə (illəri dəqiq məlum deyildir) tikilmiş qala divarları şəhərin "Şəhristan" hissəsinə aid edilir. Bu divarların xarici görkəmi XVIII əsrdə rəssam Sergeyevin çəkdiyi şəkildən məlumdur.

Qəbələ şəhərində aparılmış qazıntılar zamanı məlum olmuşdur ki, XV əsrin əvvəllərində şəhərin "Qala" adlanan hissəsinin (12 hektardan artıq sahəsi var) qala divarları bərpa olunmuş və bir hissəsi yenidən tikilmişdir. Güman etmək olar ki, bu işi Qəbələnin hakimi Əmir Şücaəddin gördürmüşdür. Yeni tikilmiş qala divarının izləri "Qala"nın şimalında Covurluçayla Qaraçay arasında aşkara çıxarılmışdır. Qala divarını xaricdən müşayiət edən və iki çayı birləşdirən qala xəndəyi də bu dövrdə qazılmışdır. Qala divarı və onun arasına palçıq məhlulu qoyulmaqla yonulmuş iri daşlardan ibarət olan bürcləri çaydaşından və bişmiş köhnə kərpicdən tikilmişdir. Yonulmuş daşlar divarın görünən tərəfinə düzülüb, orta hissələr isə çaydaşı və bişmiş kərpic qırıqları ilə doldurulmuşdur. Bəzi yerlərdə divarın görünən hissələrini bişmiş kərpic cərgələri, bəzən isə onların yonulmuş iri daşla birgə istifadəsi müşayiət edilir. Görünür ki, burada qala divarının tikilməsi üçün əsas material şəhərin "Səlbir" hissəsinin köhnə divarlarından və şəhərin dağıdılmış binalarından əldə olunmuşdur. Qala bürcləri uzadılmış yarımdairə formasındadır. Bu qala divarları təxminən XVI əsrin sonunadək özünün müdafiə əhəmiyyətini saxlaya bilmişdir. Sonralar şəhərin şərq tərəfini Covurluçayın suları viran etmiş və bütün şəhər boyunca dərin yağın yaranmışdır. Beləliklə, "Qala"nın şərq tərəfində yeni qala divarı tikməyə ehtiyac duyulmamışdır. Burada yağana nəzarət etmək üçün yalnız qalanın şimal-şərq küncündə, yağanın qırağında dairəvi bürc tikməklə kifayətlənmişlər. Həmin bürcün qalıqları arxeoloji qazıntılar zamanı aşkara çıxarılmışdır. Bürcün tikintisində (bünövrə hissədə) çaydaşı, bişmiş köhnə kərpic və palıd ağacından istifadə edilmişdir. Bu qala bürcü Qəbələnin sonuncu müdafiə istehkamlarının qalıqlarıdır.

Tarixi mənbələrdə Beyləqanın 1403-cü ildə Əmir Teymurun göstərişi ilə bərpa olunması haqqında məlumat saxlanılmışdır. Beyləqanda aparılmış qazıntılar zamanı bu bərpa işlərinin arxeoloji ədəbiyyatda "Kiçik şəhər" adı ilə tanınan, şəhərin 14 hektarlıq sahəsini əhatə edən hissəsinə aid olduğu dəqiq şəkildə müəyyənləşdirilmişdir. Aydın olmuşdur ki, şəhərin bir küncünü (cənub-şərqini) hasara almaq üçün çəkilən yeni divar "Kiçik şəhər" in qərb və şimal tərəflərində tikilmiş, şərq və cənub tərəfdə isə bu məqsədlə "Böyük şəhər" in köhnə divarı bərpa edilmişdir. Yeni tikilmiş qala divarı bünövrə hissədə iki tərəfdən bir-birinə paralel, bişmiş köhnə kərpiclə torpaq məhlulunda qoşa divarlar höndükdən sonra onların arasındakı boşluğa torpaq tökməklə yaradılmışdır. Xaricdən və daxildən bişmiş kərpiclə hörlən üz divarlarının arasına tökülmüş torpaq qatları bu iki divarı bir-birinə bağlayıb 6 metrə qədər enində əzəmətli bir qala əmələ gətirmişdir. Üz divarların arasına tökülən torpaq qala divarını xaricdən ("Böyük şəhər" in içərisi ilə) müşayiət edən qala xəndəyindən əldə edilmişdir. "Kiçik şəhər" in qala divarında (buna arxeoloji ədəbiyyatda "Teymurləng divarı" da deyilir) 33 bürcün olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Qalanın üstündən yanlarına tökülmüş torpağın həcmi nəzərə alsaq, qala divarının vaxtilə 7 metrədən yüksək olduğunu söyləyə bilərik. Tarixi mənbələrlə arxeoloji dəlillər müqayisəli şəkildə təhlil edilmiş və müəyyən olunmuşdur ki, "Kiçik şəhər" in təsvir etdiyimiz qala divarı Beyləqanın sonuncu qala divarıdır, Əmir Teymurun dövründə (1403) tikilmişdir və "Kiçik şəhər" in ərazisində (onun qərb və şimal tərəfində) bu divara qədər heç bir qala divarı olmamışdır. "Kiçik şəhər" "Böyük şəhər" dən (36 hektarlıq sahədə) yalnız təsvir etdiyimiz qala divarı tikilən zaman, yəni XV əsrin ilk illərində ayrılmışdır. Bu qala divarları cəmi bir əsr mövcud olmuş, onun xəndəyinə su da doldurulmamış, XVI əsrə kimi şəhər artıq tarix səhnəsindən tamamilə silinmiş, xarabalığı arxeoloji obyektə çevrilmişdir.

Monqol dağıntılarından sonra Azərbaycan şəhərlərində eyni zamanda sənətkarlıq ocaqlarının da yenidən fəaliyyətə başlaması faktı izlənmişdir. Məsələn, Beyləqanın şimal darvazasının xəndəyi içərisində aşkara çıxarılmış iki dulus kürəsi monqol yürüşlərindən sonra şəhərdə dulusçuluq sənətini bərpa etdirmək haqqında göstərilmiş cəhdin nümunəsi hesab oluna bilər. Qazıntılar nəticəsində kürələrdən biri tamamilə üzə çıxarılmış və onun XIII əsrin ikinci rübünün başlanğıca aid olduğu müəyyən edilmişdir. Bu kürə Beyləqanın sənətkarlar məhəlləsində aşkara çıxarılmış, 1221-ci il dağıntılarından əvvəl mövcud olmuş bütün kürələrdən quruluşca fərqləndiyi kimi, onda bişirilmiş şar-konusvari qablar da öz formasına görə Beyləqanda və ümumiyyətlə, Azərbaycanda əvvəlki dövrlərdən bizə məlum olan şar-konusvari qablardan fərqlənir. Bu qabların əksəriyyətinin oturacağı vardır. Kürənin içərisindən 140 ədəd şar-konusvari qab tapılmışdır. Görünür ki, bu kürə də monqolların ardınca şəhərə edilmiş növbəti basqın (çox güman ki, gürcü hücumu) zamanı dağıdılmışdır.

Arxeoloji qazıntılar göstərir ki, Yaxın və Orta Şərqi bir sıra başqa ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da şəhərlərin bərpası və inkişafı əsasən XIII əsrin ortalarından başlanmış və bütün XIV-XV əsrlər boyu davam etmişdir. Hər halda, bu zaman mövcud olmuş şəhərlərdə (Bakı, Qəbələ, Gəncə, Şamaxı, Naxçıvan və s.) aparılmış qazıntılar gedişində əldə edilmiş materiallar, maddi mədəniyyət abidələri bu fikri təsdiqləməkdədir. Öncə onu qeyd etməliyəm ki, həmin şəhərlərin son orta əsrlərə aid mədəni təbəqələrində biz artıq maddi mədəniyyət qalıqlarının XIII əsrin ikinci yarısından başlayaraq getdikcə çoxaldığının tikinti və əşya qalıqlarının monqol dağıntılarından sonrakı ilk illərə nisbətən zənginləşdiyinin şahidi oluruq. Bu da təsadüfi hal hesab edilməməlidir. Məlumdur ki, əsrin əvvəllərində köçəri həyat tərzinə üstünlük vermiş monqol hökmdarları getdikcə şəhərlərin daimi, daha etibarlı gəlir mənbəyi olduğunu anladılar, yaratdıqları böyük imperiyanın zəbt olunmuş ərazilərində şəhərlərin dirçəlib canlanması üçün hər cür şərait yaratmağa başladılar. Bununla bərabər, orta əsrlər boyu köçəri tayfaların zaman-zaman şəhərlərlə təmasda olması, oturaq həyata meylin güclənməsi şəhərlərin tərəqqisinə müsbət təsirini göstərməkdə idi. Təbii ki, bu inkişaf heç də hər yerdə şəhərlərin monqol yürüşləri ərəfəsindəki səviyyəyə çatmasını təmin edə bilməmişdi. Lakin tikinti sahəsində, sənətkarlıqda, ticarətdə, mədəni həyatda bu canlanma artıq özünü göstərməkdə idi. Qazıntılar zamanı aşkara çıxarılmış maddi mədəniyyət abidələri də bunu sübut edir. Belə canlanma xüsusilə paytaxt şəhərlərində özünü daha bariz şəkildə büruzə verirdi. Məsələn, hələ XIII əsrdə Elxanilər dövlətinin paytaxtına çevrilmiş Marağa şəhərində böyük tikinti işləri aparılmaqla başlandı. Burada 1359-cu ildə məşhur Marağa rəsədxanası təsis edildi. Marağada hazırda "Rəsədxana təpəsi" adlanan sahədə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı həmin rəsədxana kompleksinin qalıqları aşkara çıxarılmışdır. Ümumi sahəsi 56,5 min kvadratmetrə bərabər olan bu rəsədxananın mərkəzi dairəvi günbəzinin daxili diametri 14 metrdir. Azərbaycanın görkəmli astronomu Nəsirəddin Tusi tərəfindən əsas qoyulmuş və təqribən 50 il fəaliyyət göstərmiş bu rəsədxananın qalıqları zamanın ən qiymətli maddi mədəniyyət nümunələrindəndir. Xüsusi diqqət mərkəzində olan və sonralar Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtına çevrilmiş Bakı şəhərində isə XIII-XV əsrlərdə bir-birinin ardınca bir sıra mədəni-məişət, ictimai, dini və ticarət əhəmiyyətli binalar inşa olunmuşdur. Bunların ən görkəmlisi XV əsrin 20-80-ci illərində başa çatdırılmış Şirvanşahlar saray kompleksidir.

XIII-XV əsrlərdə Bakıda inşa olunmuş memarlıq abidələrinin xeyli hissəsi zamanımıza qədər qalmışdırsa, müəyyən qismi vaxtilə məhv olmuş və arxeoloqlarımız tərəfindən qazılaraq aşkara çıxarılmışdır. Elə Şirvanşahlar sarayı kompleksinə daxil olan bəzi abidələr də (hamam, ovdan, sərdabədəki qəbirlər və s.)

qazıntılar zamanı üzə çıxarılmışdır. Qız qalasının ətrafında və İçərişəhərin digər sahələrində isə bir sıra maddi-məişət, təsərrüfat və dini abidələr qazılıb öyrənilmişdir. Bunlar içərisində Qız qalasının şimal-qərbində aşkara çıxarılmış, memarların bazar, arxeoloqların isə dini əhəmiyyət daşıyan müqəddəs yer hesab etdikləri abidə xüsusi maraq doğurur. O, üç tərəfdən səki ilə və sütunlu tağlarla əhatə olunmuş dördbucaqlı həyət şəklindədir. Həyətin ortasında da tək sütun qalığına təsadüf edilmişdir. Abidənin səkilərində və həyətin döşəməsində qazıntılar nəticəsində xeyli müsəlman qəbri və yazılı qəbir daşları tapılmışdır. Abidə XIV əsrdə tikilmiş və uzun müddət (XVII əsrədək) ondan müqəddəs yer kimi istifadə olunmuşdur.

Arxeoloqlar Bakının XIII-XV əsrlərə aid olan bir neçə su və kanalizasiya xətlərinin qalıqlarını da aşkara çıxarmışlar. Bu dövrdə Azərbaycan şəhərlərində kəhriz su təchizatı mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir, ovdanlardan geniş istifadə olunmuşdur (Bakı, Şamaxı və s.). Kəhriz və ovdan qalıqları Bakıda (Çənbərəkənd enişində), İçərişəhərin qoşa qala darvazaları qarşısında, Bakı-Şamaxı yolu istiqamətində (Hüsü Hacıyev küçəsi), Bakı icra hakimiyyəti binası yaxınlığında aşkara çıxarılmışdır. Relyefdən asılı olaraq kəhrizlərin dərinliyi 3-4,5 metr, eni isə 60-80 santimetrdir. Kəhrizlərin tikintisində, xüsusilə onların üst örtüyündə yonulmuş daş lövhələrdən istifadə olunmuşdur, ovdanlar isə bilavasitə daş təbəqədə çapılaraq düzəldilmiş və yaxud yonulmuş daşlarla kirəc məhlulunda hörülmüşdür. Çənbərəkənd enişində aşkar olunmuş ovdanın divarları və tağbənd örtüyü daşdan hörülmüşdür. Ölçüləri 3,4x2, 5x5 metrə bərabərdir. Bu ovdan dağdan enən və İçərişəhərə doğru gedən kəhrizlə birləşmişdir. Metropolitenin "İçərişəhər" stansiyası yanında saray hamamının 20 metrliyində aşkar olunan ovdanın (20x6x4 metr ölçüdədir), ümumi su tutumu 480-500 kubmetrə bərabərdir.

Bakıda, İçərişəhərin şərq tərəfində qərbdən-şərqə uzanan kanalizasiya xətti aşkara çıxarılmışdır (eni 0,6 metr, dərinliyi 45 santimetr). Kəhriz xətləri quruluşunda tikilmiş bu obyekt XIV-XV əsrlərə aid edilir.

Həmin əsrlərdə Gəncədə də su təchizatının kəhriz sistemindən geniş istifadə olunmuşdur. Bu qurğuların möhkəmliyi ondan bəllidir ki, Gəncədə onların bəzisi indi də fəaliyyət göstərməkdədir.

Qəbələdə isə XV əsrin əvvəllərində "Səlbir"-in şimal xəndəyində tikilmiş böyük su hovuzu (100x50x4 metr) və ondan "Qala" ya doğru gedən saxsı tünqlərlə (40x11x15,5 metr) quraşdırılmış su kəməri aşkara çıxarılmışdır. Bu dövrün su tünqlərinə Bakı, Şamaxı, Naxçıvan, Bərdə və Şabran qazıntılarında da təsadüf olunmuşdur.

Şabranda aşkar olunmuş bir su kəmərinin 18 tünqdən ibarət hissəsi qalmışdır. Tünqlər gəc məhlulu ilə birləşdirilmişdir.

Qazıntılardan məlum olur ki, XIII əsrin ikinci yarısı və XVI əsr boyu şəhərlər bərpa olunduqca onların bir sıra sənət sahələri də bərpa olunur, tədricən özünün inkişaf yoluna qədəm qoyur və bəzi sahələr (məsələn, kaşı istehsalı) əvvəlki şöhrətinə qayıdır. Metalışləmə, xüsusilə onun silahsızlıq sahəsi daha geniş vüsət aldı. Alət istehsalında ənənəvi texniki üsullar yenidən bərpa olundu və xeyli inkişaf etdi. Arxeoloqlar Naxçıvanda, Şamaxıda, Qəbələdə, Əlincə qalada dəmirçi kürələrinin izlərinə, metal şəkllərə və s. təsadüf etmişlər. Qəbələnin cənub qala darvazası önündə aparılmış qazıntılar zamanı dəmirçiliyə və nalbəndliyə aid xeyli material tapılmışdır.

Orada at, öküz nallarına daha çox təsadüf olunmuşdur. Bu dövrdə şəhərdə nallı ayaqqabı geymək də geniş yayılmışdı. Qəbələ qazıntılarının son orta əsr təbəqəsindən bizə dəmirdən hazırlanmış dəhrə, dəfnə yarpağına bənzər ox ucluğu, cib bıçağının tiyəsi, cəftə, toqqa, dördkünc biz, üzəngi, bel nümunələri məlumdur. Üzük hazırlamaq üçün daş qəlib və səncaq düzəltmək üçün istifadə edilən qalın gil qəlib Qəbələ zərgərlərindən qalmış yadigarlardır. Metalın bədii işlənməsində də irəliləyiş özünü göstərirdi. Xüsusilə mis qab istehsalının gözəl yazılı və naxışlı nümunələri yaradılırdı. Belə bir mis qab parçası Qəbələdən tapılmışdır.

Memarlıqda bədii daşışləmə və kaşı sənətkarlığı geniş şəkildə tətbiq olunurdu. Kütləvi tikintilərdə inşaat texnikası müəyyən dərəcədə aşağı səviyyədə olsa da (divarların eni daralır, hörgü səliqəsi azalır, köhnə kərpicdən çox istifadə edilirdi və s.), yüksək və mükəmməl mühəndis ustalığı ilə ucaldılmış daş və bışmiş kərpic binaların, qala və qəsrlərin, türbələrin qalıqlarına ölkənin bütün ərazisində rast gəlmək mümkündür. Xüsusilə qəbir daşlarının, onların yazı və naxışlarının bədii işlənməsinə böyük diqqət yetirilirdi.

Şəhər, hətta kənd qəbiristanlıqlarında belə nümunələr (sinədaşları, başdaşları) xeyli miqdarda indi də qalmaqdadır. Dağ bölgələrində (Laçın, Kəlbəcər, Gədəbəy, Naxçıvan və s.) qəbirlərin üzərinə qoç daş heykəllər qoymaq adəti yenidən dirçəlir və qısa müddətdə bu sahədə böyük uğurlar əldə edilirdi. Şəhərlərin kütləvi tikintiləri əsasən yaşayış evlərindən ibarətdir. Onları, adətən, ocaq qalıqları, təndirlər, quyular, basdırılmış küplər müşayiət edir. Yaşayış binalarının divar hörgülərində daş və kərpic cərgələrin bir-birini əvəz etməsi, daş və kərpiclərin çəp düzülüşündən, bəzən kətilərdən istifadə olunması hallarına rast gəlmək mümkündür (Qəbələ, Gəncə, Naxçıvan). Qəbələdə aparılmış qazıntılar zamanı küçə qalıqları da aşkara çıxarılmışdır. Eni 2,40-4 metr olan, şimal-qərbdən cənub-şərqə istiqamətlənmiş (21 metr) belə küçələrdən biri saxsı qab qırıqları və çınqıl daşla döşənmişdir. Qalanın cənub darvazalarında şəhərə gedən küçə isə çaydaşı ilə döşənmişdir.

Dövrün maddi mədəniyyət nümunələri içərisində dulusçuluq sənətinin bərpa olunduğunu və inkişaf etdiyini göstərən arxeoloji materiallara qazıntılarda hər

addımbaşısı rast gəlinir. Bu, xüsusilə bəzək və yazı kaşlarını istehsalında özünü daha aydın şəkildə büruzə verir. Yerüstü abidələrlə (Bərdə türbəsi, Qarabağlar tikinti kompleksi və s.) yanaşı, qazıntılar zamanı tapılmış materiallar bu sahənin nəinki XII əsr səviyyəsinə çatdığını, hətta bəzən onu ötüb-keçdiyini də nümayiş etdirir. Dulusçuluğun saxsı qab istehsalı sahəsində bas verən dəyişikliklər tədricən qabların çeşid müxtəlifliyinin bərpa olunması və keyfiyyətinin yaxşılaşması ilə nəticələnirdi. Qazan küp, səhəng, bardaq, dolça, aftafa, silbic, nehrə, səmic, küpə, dopu matra, sərpuş, çıraq kimi ənənəvi istifadə olunan qabların istehsalı davam etdirilir. Bəzi qablara uyğun qapaqlar da düzəldilirdi. Dövrün sonlarında - XV əsrdə şar-konusvari qablar sıradan çıxmağa başlayır. Şirsiz qabların forma və naxışlarında bəzi dəyişikliklər baş verir. Qazanlar dayazlaşır, qulpları üçbucaq şəkil alırdı. Küplərin çiyin hissəsi daha qabarıq, boğazı nisbətən uzun düzəldilir, çıraqların qıfvari boğazı nisbətən hündür və genağız olur, silbiclərin ağız hissəsi daha geniş və açıq şəkil alır, gövdə isə aşağıya doğru genişlənirdi və s. Şirsiz qabların naxışlanmasında da ənənəvi üsullardan (cızma, həkkətmə, möhürbasma və s.) istifadə olunurdu. Enliboğaz bardaqların çiyin hissələrinin və matraların qabarıq tərəfinin naxışlanması üçün möhür-qəliblərdən geniş istifadə edilirdi. Qəbələdən belə qəlib nümunələri də tapılmışdır. Bu ərazidə gildən hazırlanmış quş formasında olan bir ədəd tütək də aşkar olunmuşdur.

Şirli qab istehsalının bərpa olunması və inkişaf etdirilməsi sahəsində də uğurlar qazanılmışdı. Qəbələdə bu dövrə aid aşkara çıxarılmış şirli qab bişirmək üçün istifadə olunmuş dulus kürə nümunələri buna gerçək misaldır. Azərbaycanın başqa orta əsr şəhərlərində də (Bakı, Naxçıvan, Gəncə, Şamaxı, Şabran və s.) şirli qab bişirmək üçün istifadə olunan gil çubuqlar, üçayaqlılar, qabların çıxarları tapılmışdır. Bütün bunlar həmin şəhərlərdə yerli şirli qab istehsalını təsdiq edən faktik materiallardır.

Qəbələdə (Qalada) Covurluçayın ucunumu yanında dulus kürələrinin yanaşı tapılması XIV-XV əsrlərdə burada dulusçular məhəlləsinin yerləşdiyini sübut edir. Kürələrin yanında emalatxana quyusu və külli miqdarda şirli qab çıxarları aşkar olunmuşdur. Bu dövrün şirli qabları əvvəlki dövrlərin qablarından az fərqlənir. Əsas kütləni müxtəlif ölçüdə olan kasa və boşqablar təşkil edir. Kasaların oturacaqları hündürdür, ağız kənarı daha geniş şəkli malikdir. Qabların naxışlanmasında əvvəlki əsrlərdən məlum olan bir sıra texniki üsullar (anqob zolaqlar vurmaq, cızma xətlər çəkmək, fonu qazıyıb götürmək və s.) bərpa olunurdu. Birrəngli və çoxrəngli şirli saya örtülmüş və naxış çəkilmiş qabların istehsalı yenidən davam etdirilirdi. Bu dövrdə ən çox yaşıl, şabalıdı və sarı rəngli şirdən istifadə olunurdu. Kiçik qablarda kobalt şiri ilə vurulmuş naxışlara da təsadüf edilirdi. Qabların naxışlanmasında nəbati motivlər getdikcə üstün mövqə tutmağa başlayırdı. Nadir hallarda olsa da şirüstü cızma naxışlardan istifadə edilirdi. Lakin istər qeyd olunan naxış vurma üsulları, istərsə də naxış zənginliyi

özündən qabaqkı - XII-XIII əsrin əvvəllərindəki səviyyəyə yüksələ bilməmişdi. Yarım fayans qab nümunələrini son orta əsrlərin qab istehsalında yenilik hesab etmək lazımdır. Onların istehsalında və naxışlanmasında Şərqdən gətirilmiş qabların təsiri hiss olunmaqdadır. Belə qabların naxışlanmasında kobalt şirindən geniş istifadə edilmişdir. Əsas motiv nəbati naxışlardır.

Nadir hallarda bədii fiqurlu qablara da təsadüf edilir. Məsələn, Şamaxıdan və Naxçıvandan XV əsrə aid gövdəsi qabarıq, çoxsifətli insan təsvirləri olan bardaq, Şamaxıdan miniatür ayaqqabı formalı şirli qab tapılmışdır. Bırrəngli (marqanes) şirle örtülmüş bu qablar bədii cəhətdən böyük ustalıqla hazırlanmışdır. Bakıdan və Gəncədən isə boyalı qabların nadir nümunələri əldə edilmişdir.

Şirli qabların oturacağı altına möhür basmaq ənənəsi, az da olsa, bu dövrdə də davam etdirilmişdir. Qəbələdən hətta möhür düzəltmiş dulmuşcu ustanın gildən silindri formalı möhürü də tapılmışdır.

Şirli qabları imzalamaq ənənəsi də bu dövrdə hələ qalmaqda idi. Qəbələdən tapılmış bir badyada usta Afpautun adı ərəb əlifbası ilə yazılmışdır.

Bu dövrün təbəqələrində tək-tək fayans və seladon qab nümunələrinə də təsadüf olunur. Azərbaycanda fayans nümunələrinə daha çox Naxçıvan şəhərində rast gəlinmişdir. Hətta burada qırmızı saxsılı şirli qabların öz mövqeyini fayans (ağ saxsılı) qablara verdiyi müşahidə olunmuşdur. Əsas qablar metal oksidləri ilə həndəsi, nəbati, bəzən hər iki motivlərlə naxışlanmış kasa və boşqablardan ibarətdir. Çox halda qırmızı saxsılı şirli qabların naxışlarının bu qablarda təkrar verilməsi fayans qabları da yerli istehsalə aid etməyə əsas verir. Naxçıvanda fayans qabların çıxarlarına da təsadüf edilmişdir.

Bu dövrə aid olan seladon qab parçaları Qəbələ qazıntılarından məlumdur. Onların saxsısı ağdır, daxıldən və xaricdən yaşıl şirle örtülmüşdür. Qabarıq naxışları vardır. Bəzi qablarda bərpə izləri görünməkdədir. Bu da seladonun əhali arasında yüksək qiymətləndirildiyini göstərir.

Həmin dövr təbəqələrindən sümük əşyalar çox az tapılmışdır. Lakin onlar yüksək keyfiyyəti ilə seçilir. Bu cəhətdən Qəbələdən tapılmış ox atmaq üçün istifadə edilən barmaqlıq xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə barmaqlıqlar Şimali Qafqazda, Volqaboyu ölkələrində və Orta Asiyada geniş yayılmışdı. Çini qabların istifadəsi də bu dövrdən, ən gec XVI əsrdən başlanır. Seladondan sonra gil qabların ən mükəmməl növü hesab edilən bu qablar təmiz ağılıqma, gilinin saflığına və bişirildikdən sonra melodik səslənməsinə görə bütün gil qab növlərindən üstün idi və indi də bu üstünlüyü saxlamaqdadır. Gəncədən, XV əsr təbəqəsindən həmin qabların Çindən gətirilmiş nümunələri tapılmışdır. Bunlardan birinin oturacağının altındakı Çin heroqliflərindən məlum olur ki, həmin qab Çinin Min sülaləsindən olan

Syuan-Denin (1426-1436-cı illər) dövründə istehsal edilmişdir. Qabın içərisinə kobalt şiri ilə nəbati naxış vurulmuşdur. Bundan əlavə, XV əsrə aid olan təbəqədən başqa üç çini qabın; oturacağı və iki qabın divarının yuxarı hissəsi tapılmışdır. Bu qablara da kobalt şiri ilə nəbati (üzüm salxımı, göbələk və s.) naxış vurulmuşdur. İki kobalt naxışlı çini kasa Bakıdakı Şirvanşahlar sarayının həyətinə, XV əsrə aid olan sikkə ilə birlikdə tapılmışdır. Çin mənşəli bu qabların bir neçə nümunəsi Şamaxı qazıntılarında da əldə edilmişdir. Onların birində uçan quşlar təsvir olunmuş, digərlərində isə dəniz bitkilərinə oxşar rəsmlər vardır və s.

Qəbir abidələri əvvəlki əsrlərdə olduğu kimi, XIII-XV əsrlərdə; də əsasən müsəlman qəbirlərindən və qəbirüstü abidələrdən (sinədəşları, başdaşları, qoç daşları və türbələr) ibarətdir. Həmin abidələrin böyük qismi yer üstündə zamanəmizə qədər qalmış, epiqrafika və memarlıq üzrə mütəxəssis alimlərimiz tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunmuş qəbir abidələri həmin maddi mədəniyyət nümunələrinin zənginliyini bir daha nümayiş etdirir. Bu abidələrin hamısını əhatə etmək imkan daxilində olsa da, bəzi nümunələr göstərmək kifayət edər, çünki bunlar da əksər hallarda yerüstü abidələrlə eyni səciyyəvi xüsusyyətlərə malikdir.

Bu baxımdan Beyləqanın sənətkarlar məhəlləsində aşkar edilmiş XIII əsrin ikinci yarısına - XIV əsrə aid türbələri qeyd etmək olar. XIII əsrin ikinci yarısında tikilmiş türbənin xaricdən səkkizguşəli, daxildən isə xaçvari planı vardır, abidə bəmiş köhnə kərpicdən hörlülmüşdür. Türbənin girişi şimal-qərbdəndir. Girişin hər iki tərəfinə xaricdən kvadrat formalı hörgü əlavə edilmişdir. Kvadratın ortası topaqla doldurulmuşdur. Türbənin içərisində - divarda üç hissədən ibarət mehrab düzəldilmiş və mehrabın yanları naxış və ərəb əlifbası ilə işlənmişdir. Dörd yerdə gipsdən sinədəş düzəldilmiş və onların kənarları naxışlanmışdır. Ancaq birinin altından insanın qırıq qabırğa sümüyü tapılmışdır. Türbənin içəri səthində boyalı naxışlar və əl təsvirlərinə təsadüf olunmuşdur.

Burada XIII əsrin sonu - XIV əsrin əvvəllərinə aid olan türbə nisbətən pis saxlanılmışdır. Türbənin xaricdən kvadrat planı vardır. Onun divarlarının uzunluğu şimalda və cənubda 6x5,8 metr, qərbdə və şərqdə isə 5,6x5,8 metrdir. Abidənin küncləri dünyanın əsas cəhətlərinə istiqamətləndirilmişdir. Türbənin içərisi diametri 4,7 metr olan dairə şəklindədir. Abidəyə giriş yolunun şimal-qərb tərəfdə yerləşdiyi güman edilir. Beyləqanın şimal qala darvazalarının xarabalığı üzərində təxminən XIII əsrin ortalarına aid olan sərdabə özünün quruluşuna görə nəzəri cəlb edir. Sərdabə kvadrat formada, köhnə bəmiş kərpiclə, tağbənd şəklində qurulmuşdur. Döşəməsi topaqdandır. Sərdabənin cənub hissəsində yanaşı dəfən olunmuş iki qəbir aşkar edilmişdir. Buradakı qazıntılar zamanı sərdabənin ətrafında daha 14 sadə topaq qəbir açılmışdır. Onların da

üzəri tili üstə qoyulmuş bışmış (köhnə) kərpiclərlə örtülmüşdür. Eyni tip qəbirlərin 12-si sənətkarlar məhəlləsində, 6-sı isə "Böyük şəhər" in şimal-şərq qala divarları üzərində aşkara çıxarılmışdır. Həmin qəbir abidələrinin bir elmi əhəmiyyəti də ondan ibarətdir ki, onlar Beyləqanın nə zaman, həm də böyük bir ərazidə qəbiristanlığa çevrildiyini əyani şəkildə nümayiş etdirir.

Bakıdakı Qız qalasının qərb tərəfində, məscidin həyətidə aparılan qazıntılar zamanı 50-dən artıq müsəlman qəbri aşkara çıxarılmışdır. Qəbirlərdə bəzən iki şəxsin skeleti olduğu müəyyən edilmişdir. Qəbirlərin bir qisminin müvəqqəti səciyyə daşdığı aydınlaşdırılmışdır, belə ki, qəbirlərdəki sümüklərin aparılıb müsəlmanların müqəddəs yeri olan Məkkədə dəfn ediləcəyini nəzərdə tutulurdu.

Bakıdakı Şirvanşahlar sarayında Şirvanşah Xəlilullahın anası və oğlu üçün 1435-1436-cı illərdə tikdiriyi türbədə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı 7 qəbir aşkar edilmişdir. Məlum olmuşdur bu türbədə yalnız Xəlilullahın oğlu və anası deyil, həmin ailənin başqa üzvləri (Şirvanşah Fərrux Yəmin, Biki, Bəhram, Şeyx Saleh Xəlilullah və b.) də dəfn olunmuşdur. Bu qazıntıların əhəmiyyəti hər şeydən əvvəl ondan ibarətdir ki, nəticədə Şirvanşahların Dərbəndi sülaləsinin ilk nəsil şəcərəsini və türbədə dəfn edilənlərin təvəllüd, vəfat tarixlərini, adlarını və yaşlarını daha dəqiq müəyyən etmək mümkün olmuşdur.

Eyni sözləri Qəbələ şəhərinin "Səlbir" hissəsi haqqında da demək olar. Burada aparılmış qazıntılar zamanı bir neçə yerdə yerüstü əlaməti olmayan müsəlman qəbirləri aşkara çıxarılmışdır. Ancaq "Səlbir" in şimal-şərq hissəsində XIV əsrə aid səkkizguşəli bir türbənin qalıqlarına təsadüf edilmişdir. Məqbərənin bünövrəsi çaydaşından, üst hissəsi isə yonulmuş iri daşdan tikilmişdir. Türbədə bir nəfər yaşlı adam və iki uşaq dəfn olunmuşdur. Yaşlı şəxsin qəbri də yonulmuş daşdan çəkilmiş və üstü yonulmuş daş lövhələrlə örtülmüşdür. Uşaq qəbirlərindəki skeletlər çürüdüyündən onların vəziyyətini və istiqamətini müəyyən etmək mümkün olmamışdır.

Xaraba Gilanda yerli daşdan tikilmiş səkkizguşəli türbə-sərdabə aşkar olunmuşdur. Sərdabənin konstruktiv quruluşu, xüsusilə onun ortasında yerləşən dayaq-sütun XV-XVI əsrlərdə də Azərbaycanda türbə tikintisində Əcəmi məktəbi ənənəsinin davam etdiyini aydın göstərir.

Sikkə qalıqları bu dövr üçün də ən kütləvi tapılan maddi mədəniyyət nümunələrindəndir. Onlar qazıntılardan təsadüfi torpaq işləri gedişində böyük və kiçik dəfinələr və yaxud nadir nüsxələr şəklində tapılmışdır. Bakıda (İçərişəhərdə) tapılmış bir dəfinədə 3271 ədəd gümüş sikkə olmuşdur. Sikkələr Qəzvinə (XV əsr), Kirmandı və Kaşanda (XV əsr), Ərdəbildə (XV əsr), Şamaxıda və Təbrizdə (XVI əsr) zərb olunmuşdur. Qəbələ şəhər yeri yaxınlığında (Böyük Əmili kəndi ərazisində) tapılmış, XV əsrin əvvəllərində torpağa basdırılmış dəfinədə isə 150 ədəd gümüş sikkə

olmuşdur. Bunlardan 55-i əldə edilmişdir. Sikkələr Şirvanşah Şeyx İbrahimin (1382-1417) adından Şamaxıda və Dərbənddə, 32-si Qaraqoyunlu Pirbu-dağın (1411-1418) və Qara Yusifin (1410-1420) adından Bakıda, Şamaxıda və Ərdəbildə zərb edilmişdir. Tək-tək tapılmış sikkələrə isal olaraq Qəbələdən əldə edilmiş Elxani sikkələrini Məhəmməd xanın (XIV əsrin birinci yansı), Əbu Səidin (XIV əsr), Qızıl Orda xanı Toxtamışın (XIV əsr), Cəlairi Sultan Əhmədin (XV əsr), Şamaxı şirvanşahı Şeyx İbrahimin (XIV əsrin ikinci yansı, Bakı), İbrahimin oğlu Xəlilullahın (XV əsr), Sultan Bayazidin (1481-1512, İstanbul), Şirvanşah Şahruxun (XV əsr, Şamaxı), Ağqoyunlu Rüstəmin (XV əsr), Mahmudxan Teymurun (1445), Keran Davudun oğlu Tilxanın (XV əsr) adından kəsilmiş sikkələri qeyd etmək olar. Demək olar ki, təxminən oxşar vəziyyət Şamaxı, Bakı, Gəncə şəhərlərinə və başqa mərkəzlərə də aiddir. Bu şəhərlərdə də əsasən Şirvanşahların, Elxanilərin, Cəlairilərin, Qaraqoyunluların, Ağqoyunluların sikkələri tapılmışdır. Həmin sikkələr gümüşdən, gümüş qarışıqı olan misdən və ən çoxu isə misdən kəsilmişdir. Pulların zərb keyfiyyəti və tərkibi ölkədə yaranmış siyasi və iqtisadi vəziyyətə uyğun olaraq müxtəlif şəkildə almışdır.

Çox qiymətli maddi mədəniyyət nümunələri sayılan bu arxeoloji tapıntılar əsasında Azərbaycanda XIII-XV əsrlərdə mövcud olmuş sikkə zərboxanalarını, sikkə zərbində baş verən dəyişiklikləri, hakim sülalələrin şəcərəsini, hökmdarların adlarını, hökmranlıq illərini və s. müəyyən etmək, ölkədə pul dövriyyəsinin, siyasi asılılığın vəziyyətini, xarici əlaqələrin o zamankı mənzərəsini aydınlaşdırmaq və bir sıra digər məsələləri həll etmək mümkün olmuşdur.

VI FƏSİL

AZƏRBAYCAN XVI ƏSRDƏ. AZƏRBAYCAN SƏFƏVİLƏR DÖVLƏTİ

XV əsrin sonu - XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycanın siyasi vəziyyəti. XV əsrin sonunda Azərbaycan ərazisində Şirvanşahlar və Ağqoyunlu dövlətləri mövcud idi. Ərdəbil şəhərini idarə edən və Səfəviyyə təriqətinin davamçıları olan feodal nümayəndələri də özünəməxsus "Ərdəbil malikanəsi" yaratmışdılar; onlar Ağqoyunlulardan asılı idilər, lakin Ərdəbil və ətraf əraziləri müstəqil surətdə idarə edirdilər. Azərbaycanda feodal müharibələrindən müsbətlər çəkmiş xalq içərisində vahid dövlət yaratmaq və siyasi çəkişmələrə son qoymaq meyilləri güclənirdi.

Uzun Həsən hakimiyyətdə olduğu 10 il ərzində Ağqoyunlu dövlətini xeyli gücləndirmiş, Azərbaycandan başqa İraqi Ərəb, Şərqi Anadolu, həmçinin bütün Qərbi İran (İraqi Əcəm, Xuzistan, Fars və Kirman) üzərində tam hakimiyyətə malik olmuşdu. O, Şirvanşah Fərrux Yəsar və Ərdəbil hakimi Heydər Səfəvi ilə yaxşı münasibətdə idi. Lakin onun vəfatından sonra (5 yanvar 1478-ci il) Ağqoyunlu dövlətinin zəifliyi dərhal özünü göstərdi. Uzun Həsəni varisləri hakimiyyəti ələ keçirmək uğrunda ölüm-dirim mübarizəsinə başladılar. Əmirlərin və dövlət başçılarının yaxından köməyi sayəsində taxta Uzun Həsənin böyük oğlu Sultan Xəlil çıxdı.

Sultan Xəlilin padşahlığının ilk günlərində Bayandur tayfasını bir sıra üzvlərinin onun hakimiyyəti ilə razılaşmaq istəmədiyi aşkar oldu. Tezliklə Sultan Xəlilə qarşı onun əmisi oğlanları Murad bəyi və İbrahim bəyin üsyanları baş vermiş və üsyançılar məğlub edilmişdilər. Lakin Sultan Xəlil hakimiyyətinin altıncı ayında Təbriz hücum etmiş qardaşı Yaqub tərəfindən öldürüldü və Yaqub Ağqoyunlu taxtına çıxdı.

Uzun Həsənin varislərindən yalnız Yaqubun hakimiyyəti nisbətən uzun çəkmiş, başqaları isə feodal müharibələrinin qurbanı olmuşlar.

Şeyx Cüneydin ölümündən sonra Şeyx Heydər atasının siyasətini davam etdirdi. Lakin o, Şirvanla daha ehtiyatla davranaraq oraya birdən-birə hücum etməyə cürət etmədi. Dayısı Uzun Həsənin oğlu Yaqubla Heydər münasibəti gərgin idi. Belə münasibətə səbəb Ərdəbildə hakimlik edən Səfəvi şeyxlərinin güclənməsi və Ağqoyunlu hökmdarının bundan təşvişə düşməsi idi.

Heydər Şirvana hücumu zamanı Mahmudabad şəhərində ona müqavimət göstərmiş əhali qızğın döyüşdən sonra məğlub edilmişdi. Lakin Heydər bu qələbədən sonra ehtiyat edərək, Şamaxıya deyil, Dərbəndə hücumu qərara aldı.

Vəziyyətin təhlükəli olduğunu anlayan Fərrux Yəsar kürəkəni Yaqub padşahdan kömək istəməyə məcbur oldu. Ağqoyunlu hökmdarının fəal köməyi və Şirvan döyüşçülərinin hərbi bacarığı nəticəsində Heydər 1488-ci il iyunun 30-da Tabasaranda məğlub edildi və həlak oldu. Beləliklə, Səfəvilərin siyasi hakimiyyəti əldə etmək uğrunda hələ XV əsrin ortalarında başlanmış mübarizəsi növbəti müvəffəqiyyətsizliyə uğradı.

Yaqubun ölümündən sonra Ağqoyunlu dövləti vaxtaşırı baş verən saray çevrilişləri nəticəsində zəifləmişdi. Az müddət ərzində Baysunqur (1490-1492), Rüstəm (1492-1497), Gödək Əhməd (1497), Sultan Murad (1497-1500), Əlvənd (1498-1500), Məhəmməd i (1498-1499) hakimiyyətdə olmuşlar.

Məhəmmədinin Sultan Murad tərəfindən öldürülməsindən sonra Ağqoyunlu taxt-tacının əsas iddiaçılarından olan Əlvəndlə Murad arasında 1500-cü ildə

Əbhərdə sülh müqaviləsi bağlandı və onların əllərində olan torpaqlar Qızılüzən çayı ilə sərhədləndi. Beləliklə, Azərbaycanın cənub hissəsi, Qarabağ, indiki Ermənistan ərazisi Əlvəndin, İraqi Ərəb, İraqi Əcəm, Fars və Kirman isə Muradın əlinə keçdi.

XV əsrin sonlarında Şirvanşah və Şəki hakimi öz müstəqilliklərini itirməmişdilər. Ağqoyunlu dövləti daxilində baş verən hərə-mərəliyi görə Fərrux Yəsar, Səfəvi sülaləsinin güclənməsindən narahat olmuş, Sultan Heydər in övladlarını məhv etmək və Şirvana qarşı ola biləcək təhlükənin qarşısını almaq məqsədini güdmüşdür. Şirvanşahla Şəki hakimi Şah Hüseynin münasibətləri pisləşdi, 1497-ci ildə onun təhriki ilə Fərrux Yəsarin gənc oğlu Şeyxşah atasına qarşı üsyan qaldırdı və Şəki hakimi ilə birləşdi. Müttəfiqlər Qəbələni qarət və viran etdilər. Lakin Qəbələ hakimi Əbülfət bəyin köməyinə gələn şirvanşah onları məğlub etdi, Şeyxşah isə (gələcəkdə Şirvanşah II İbrahim, 1502-1524) atası ilə barışdı.

XV əsrin sonlarında Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində baş vermiş çəkişmələr, feodal pərakəndəliyi və Səfəvi şeyxlərini nüfuzunun artması şəraitində Ağqoyunlu dövləti tamamilə dağılmaq, iqtidarını itirmək ərəfəsində idi. Xalq kütlələri daxili müharibələrdən yorulmuşdu və yeni, vahid dövlətin yaranması üçün əlverişli şərait yetişmişdi. Ərdəbil şeyxlərinin Azərbaycandan kənar da müridləri vardı. Baş verməkdə olan hadisələrlə əlaqədar olaraq həmin müridlərin fəaliyyət miqyası genişlənməyə başladı. İranda, İraqi Ərəbdə, Kürdüstanda və xüsusilə Rumda (Kiçik Asiyada) imami məzhəbinə sadıq olan şiələr, Səfəvilərin tərəfdarı kimi çıxış edən dərvişlər silaha sarıldılar və Şeyx İsmayıl Səfəvi başda olmaqla siyasi məqsədlər naminə mübarizəyə başladılar.

Əgər Şeyx Heydər yalnız Azərbaycan vilayətlərini birləşdirmək məqsədilə çıxış edərdisə, Şeyx İsmayıl öz tərəfdarlarının köməyinə arxalanır, daha geniş məqsəd güdürdü. O, Azərbaycan vilayətlərini birləşdirmək və babası Uzun Həsənin torpaqlarını əhatə edən şiə məzhəbli böyük bir dövlət yaratmaq fikrində idi. Bu məqsədin gerçəkləşməsi üçün artıq əlverişli şərait yaranmışdı. Qızılbaş hərəkatı geniş vüsət almışdı və bu hərəkatla yalnız Ağqoyunlu hakimləri və Şirvanşahlar deyil, habelə Osmanlı sultanları, Misir məmurları, Teymuri hökmdarları da hesablaşmalı oldular.

Azərbaycanın şimal hissəsində də (xüsusilə Talışda, Qaradağda və Muğanda) bu hərəkatın xeyli tərəfdarı vardı.

Ağqoyunlu dövlətinin tənəzzülü XV əsrin sonunda onun ərazisində feodal pərakəndəliyinə, yerli hakimlərin müstəqillik iddiası ilə çıxış etməsinə səbəb oldu. Salnaməçilər belə iddiaçılardan 12 hakimin adını çəkirlər: 1) Azərbaycanda İsmayıl Səfəvi; 2) İraqi Əcəmdə və Farsda Sultan Murad; 3)

Yəzddə Murad bəy Bayandur; 4) Əbərkuhda Rəis Məhəmməd Kərrə; 5) Səmnan, Xar və Firuzkuhda Hüseyn Kiya Çəlavı; 6) İraqı Ərəbdə Barik bəy Pörnək; 7) Diyarbəkirdə Qasım bəy; 8) Kaşanda Qazi Məhəmməd və müttəfiqi Cəlaləddin Məsud; 9) Kirmanda Əbülfət bəy Bayandur; 10) Xorasanda Sultan Hüseyn Mirzə; 11) Qəndəharda Əmir Zünnun; 12) Bəlxdə Bədi əz-Zəman.

Azərbaycan Səfəvilər dövlətini yaranması. XV əsrin sonunda Azərbaycanın şəhər və kəndlərində məhsuldar qüvvələrin inkişafına əngəl olan feodal dağımıqlığı mövcud idi.

Ağqoyunlu dövləti ərazisində iri torpaq mülkiyyətinin-soyurqalın genişlənməsi mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsinə, şah xəzinəsinə daxil olan gəlirlərin azalmasına gətirib çıxardı, çünki soyurqal sahibləri vergilərdən azad olub, həm də soyurqal ərazisində inzibati-məhkəmə imtiyazından istifadə edirdilər. Soyurqal sahibləri əslində dövlətin mərkəzləşdirilməsi üçün təhlükə təşkil edirdilər. Beləliklə, dövlətin nəzarət etdiyi torpaq fondu xeyli azalırdı. Torpaqların feodal və iri torpaq sahibkarlarının əlində cəmlənməsi prosesi davam edir və feodal separatizmi gücləndirirdi.

Dövlət torpaqlarının və buna uyğun olaraq xəzinəyə daxil olan vergilərin kəskin surətdə azalması Ağqoyunlu dövlətində mərkəzi hakimiyyətin iqtisadi əsasını sarsıtmışdı.

XV əsrin sonunda şəhərlilərin və kəndlilərin vəziyyəti ağırlaşmışdı. Kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın aşağı düşməsi, tez-tez baş verən taun epidemiyası kəndlilərin kortəbii çıxışlara çevrilmiş narazılığının artmasına səbəb oldu.

Azərbaycanda şəhər əhalisinin (xüsusilə tacirlərin və sənətkarların) vəziyyəti də ağır idi. Hələ monqol işğalı dövründə tətbiq edilmiş və şəhərlilərin əsas vergisi olan tamğanın məbləğinin qəti müəyyənləşdirilməməsi şəhər iqtisadiyyatının güclənməsinə mane olur, istehsalın inkişafını ləngidirdi. Feodal müharibələri zamanı şəhər bazarları bağlanılır, ərzağın qiyməti artırılır, şəhərlərdən fəvqəladə vergilər alınır ki, bu da aclar və yoxsullar kütləsinin sayını artırır.

Uzun Həsən və onun varisləri dövründə aqrar sahədə islahat təşəbbüsünün uğursuzluğu, feodal istismarının daha da güclənməsi əhalinin narazılığını son həddə çatdırırdı. Bu isə öz əksini şüəliyin geniş yayılmasında tapdı.

Azərbaycanda bir çox ictimai təbəqələr ölkəni böhran vəziyyətindən çıxarmaq, vergi sistemində qayda yaratmaq, feodal müharibələrinə son qoymağa qabil olan güclü, yeni, vahid dövlət qurmaq ideyasına tərəfdar idilər.

Avropa və Asiyada Osmanlı işğalları hər iki qitənin qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrinə ağır zərbə vurdu. Osmanlı sultanlarının gömrük siyasəti Azərbaycanın iqtisadi vəziyyətinə mənfi təsir göstərdi və xüsusilə Venesiyanın vasitəçiliyi

sayəsində Avropa ilə ipəkçilik bölgələrinin qızğın ticarətini ləngitdi. Bu vəziyyət ipək ticarəti hesabına yaşayan tacirlərin, habelə öz məhsullarının satış bazarında məhrum olmuş toxucu-sənətkarların müflisləşməsinə gətirib çıxardı.

Azərbaycan Osmanlı işğalı təhlükəsi qarşısında qaldı. Məhz Osmanlı imperiyası tərəfindən, qərbdən gözlənilən təhlükə ölkənin müdafiə etməyə qabil olan güclü dövlətin yaradılmasını zərurətə çevirmişdi. Xarici siyasi amil Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin yaradılması prosesini xeyli sürətləndirdi. İqtisadi baxımdan daha çox inkişaf etmiş Cənubi Azərbaycan vilayətləri yeni dövlətin mərkəzi oldu.

1499-cu ilin avqustunda Ərdəbil şeyxlərinin varisi hesab olunan, Lahicanda yerli hakimin sarayında gizlədilmiş gənc İsmayıl və onun tərəfdarları çıxış etmək üçün əlverişli məqamın yetişdiyini anladılar. Şeyx Heydərin oğlu çox gənc idi və atasının silahdaşlarının, yaxın tərəfdarlarının məsləhətinə əməl edirdi. Onun əsas tərbiyəçisi və qəyyumu Hüseyn bəy Lələ olmuşdur. Əbdüli bəy Dədə (Dədə bəy Talış), Xadim bəy Xəlifə (Xülafə bəy), İlyas bəy Ayqutoğlu (Xınıslı), Qarapiri bəy Qacar, Rüstəm bəy və Bayram bəy (hər ikisi Qaramanlı tayfasından idi) onu müşayiət edirdilər.

XV əsrin sonlarında qızılbaşların vəzifəsi "Səfəviyyə" təriqətinin müridlərini qısa müddət ərzində öz bayraqları altında toplamaq idi. Onlar Deyləmdən keçərək Taroma yetişdilər. Bu müddət ərzində Şamlı və Rumlu tayfalarından olan dəstələr onlara qoşuldular. Qızılbaşların sayı 1500 nəfərə çatdı. İsmayıl Taromdan Xal-xala, sonra isə Ərdəbilə hərəkət etdi. Lakin yerli Ağqoyunlu hakimləri İsmayılı Ərdəbildə qışlamağa imkan vermədilər. İsmayıl şəhəri tərk etməli oldu. İsmayılın dəstəsi şimala hərəkət edərək (1499-cu ilin sonu - 1500-cü ilin başlanğıcı) Astara bölgəsindəki Ərcüvana gəldi. Burada Ağqoyunlu Ölvəndin və Şirvanşah Fərrux Yəsarın casusları İsmayılı məhv etməyə cəhd göstərdilər. Lakin qızılbaş rəhbərlərinin sayıqlığı sayəsində bu qəsdlər baş tutmadı. Səlamədə deyilir ki, bu ilin qışı çox sərt idi. Soyuğun şiddətindən quşlar uça bilməyərək yerə düşürdülər. İsmayıl müridlərinə qardan böyük qala tikdirdi, oraya adamlar qoyaraq hərbi məşqlər keçirdi.

Qızılbaş rəhbərləri Kiçik Asiyanın Ağqoyunlu hakimiyyəti altında olan Ərzincana Göyçə gölü yolu ilə getməyi qərara aldılar. Yürüşə hazırlaşmaq çağırışı ilə qabaqcadan tərəfdarlara müraciət edilmişdi. Dəstə Göyçə gölünün cənub sahilinə yola düşdü. Burada Qaraqoyunlu Cahənşahın nəvələrindən biri olan Sultan Hüseyn Barani İsmayılı aldaraq məhv etməyə cəhd göstərdi. Lakin qızılbaş rəhbərləri öz şeyxlərini onun yanına buraxmadılar və Çuxursəd (İrəvan vilayəti) istiqamətində hərəkət etdilər. Mənbələrdə bu zaman İsmayılın qoşununda

qaradağlıların, talışların, ərəşlilərin, habelə zülqədərliyərin dəstələrinin olduğu qeyd edilir.

Şoragöl bölgəsində Doqquz Ulam adlı yerdə Qaraca İlyas Bayburdlu Kiçik Asiyanın qızılbaş dəstəsi ilə İsmayılın qoşuldu. İsmayılın dəstəsi qızılbaş Ustacılı tayfasının yaşadığı məntəqəyə, Arazın mənbəyinə, Mingöl yaylağına çatdı. İsmayıl həmin tayfa ilə birlikdə Tərcan bölgəsindəki Sarıqaya yaylağına getdi. İsmayılı müşayiət edənlər qərbə doğru yeriyərək Ərzincana yetişdilər. Burada 1500-cü ilin ortalarından İsmayılın bayrağı altında Şamlı, Ustacılı, Rumlı, Təkəli, Zülqədər, Əfşar, Qacar, Varsaq adlanan qızılbaş tayfalarının, habelə Qaradağ (Qaracadağ) sufilərinin 7 minlik qoşunu toplanmışdı.

Ərzincanda keçirilmiş müşavirədə zərbəni Səfəvilərin əsas düşməni olan Şirvanşah Fərrux Yəsara qarşı yönəltmək qərara alındı. Qızılbaş şələlərin nəzərində şirvanşahlar Şeyx Cüneydin və Heydərin ölümünün əsas səbəbkarı - "qatilləri" idi.

1500-cü ilin payızında İsmayıl Ərzincandan Şirvana doğru hərəkətə başladı. Kür çayını keçmiş İsmayılın qoşunu şəkililərin dəstəsi ilə qarşılaşdı və qızılbaşları onları asanlıqla darmadağın etdilər. Qızılbaşların yaxınlaşması xəbəri Şamaxı əhalisinin əksəriyyətini Qəbələdə gizlənməmiş şirvanşahın ardınca şəhərdən çıxmağa vadar etdi. İsmayıl heç bir müqavimətlə qarşılaşmadan Şamaxını ələ keçirdi və Şamaxı yaxınlığındakı Güllüstan qalasına yollandı.

İsmayıl 1500-cü ilin sonunda burada, qalanın ətəyində, Cəbani adlanan yerdə döyüşə girməyə məcbur oldu. Fərrux Yəsarin qoşununda təxminən 20 min atlı və 6 min piyada vardı. Onlar sayca qızılbaşlardan azı iki dəfə üstün olsalar da, qızılbaşlar mədəniyyətə möhkəm və mətin idilər. Şeyxlərinə (İsmayıl) allah kimi səcdə edən müridlər ölümə sevinclə gedirdilər, salnaməçilərin dediyinə görə, onlar "qurban olduğum, sadağa olduğum, pirim, mürşidim", "Allah, Allah" qışqıraraq döyüş meydanına atılırdılar. Bu döyüşdə iştirak edən qızılbaş sərkərdələrindən aşağıdakıların adları çəkilir: Abdin bəy Şamlı, Hüseyn bəy Lələ Şamlı, Məhəmməd bəy Ustacılı, Əhməd bəy Sufioğlu Ustacılı, Bayram Qaramanlı, Qılınc bəy Qaramanlı, Qaraca İlyas Bayburdlu (Cuş Mirzə), İlyas bəy Xunuslu, Sultənşah bəy Əfşar, Xəlil bəy (Möhrdar) Əfşar, Hüseyn bəy (Süfrəçi) Əfşar, Piri bəy (Pərvanəçi) Əfşar, Lələ Məhəmməd Təkəli, Bəkir bəy Çakirli, Piri bəy Qacar, Salman bəy Həzin Zülqədərli. Vuruşmanın əvvəlində Şirvan süvarilərinin hücumu nəticəsində qızılbaşların döyüş nizamı hər iki cəhətdə pozuldu. Lakin piyadə Şirvan dəstələrinin hücumu mərkəzdə duran İsmayılın atlıları tərəfindən qarşılandı. Salnaməçilər xəbər verirlər ki, İsmayıl hələ gənc ikən ön sıralarda vuruşur, şəxsi nümunəsi ilə öz tərəfdarlarını döyüş ruhunu yüksəldirdi. Bu, İsmayılın tarixdə məlum olan ə qanlı

döyüşlərindən biri idi. Şirvan qoşunu darmadağın edildi, qaçmağa üz tutdu, Fərrux Yəsar isə həlak oldu.

İsmayıl Bakını tutmaq üçün göndərdiyi sərkərdələrin cəhdlərinin uğursuz olduğunu görərək, 1501-ci il yazın əvvəlində qışladığı Mahmudabaddan Bakıya doğru hərəkətə başladı. Müasirin məlumatına görə, qızılbaş əmirlərinin əhatəsində şəhərə yaxınlaşmış İsmayıl qala divarlarını, bürcləri, darvazanı gəzib nəzərdən keçirdi. Bakı qalasına hücumun böyük tələfata və çətinliklərə səbəb olacağını başa düşən qızılbaşlar şəhərlilərin həyatı və əmlakının təhlükəsizliyinə söz verdilər, qalanın dinc yolla təslim olunması üçün bakılılara müraciət etdilər. Bakının müdafiəsinə Fərrux Yəsarın oğlu Qazi bəyin arvadı başçılıq edirdi. Qazi bəyin özü isə şəhərdə yox idi.

Bu qadın təslim olmaq haqqında qızılbaş elçisinin tələbinə rədd cavabı verdi və onun edam olunmasını əmr etdi. Bakı dağçası Əbülfət bəy qadının yanına gəldi, onu qızılbaşların cavab tədbiri ilə hədələdi. Cəsarətli qadın şəhərin təslim edilməsini məsləhət görən dağçanın da edam olunmasına sərəncam verdi.

Bakı qalasını üç tərəfdən Xəzər dənizi, qurudan isə divar boyunca uzanan və xarici təhlükə zamanı su ilə doldurulan dərin, enli xəndək əhatə edirdi. Bakını xarici aləmlə əlaqələndirən üç darvaza dənizə, biri isə quruya açılırdı.

Bakılıların inadlı müqaviməti qızılbaş əmirlərini qalanı hücumla almağa məcbur etdi. Qoşunun qala xəndəklərindən asanlıqla keçə bilməsi üçün qızılbaşlar onları torpaq və daşla doldurdular. Atılmış lağım sayəsində qala bürclərindən biri dağıldı, qızılbaşlar şəhərə girə bildilər. Şəhərliləri məhv olmaqdan qorumaq istəyən Bakı əyanlarının bir dəstəsi əllərində Quran İsmayılın hüzuruna gəldilər və şəhərə aman verilməsini xahiş etdilər. İsmayıl Bakıya daxil olmuş qızılbaşlara qətl və qarəti dayandırmaq əmrini verdi. O, şəhərdən qiymətli daşları, çox zəngin qızıl ehtiyatı olan Şirvanşahlar xəzinəsini ələ keçirdi, Şirvanşahların məqbərəsini dağıdaraq Bakını tərk etdi və Gülistan qalasına doğru irəlilədi. Lakin burada mühasirə uzandı. Ağqoyunlu Əlvəndin Təbrizdən böyük qüvvə ilə yola düşməsi barədə həyəcanlı məlumat alındı, qızılbaşlar mühasirədən əl çəkməli oldular.

Beləliklə, illik xəracı toplamaq üçün buraya qabaqcadan öz nümayəndələrini təyin etmiş qızılbaşlar Şirvan hüdudlarını tərk etdilər. Şirvanşahlar dövləti ağır zərbəyə məruz qaldı, lakin aradan getmədi.

Bu zaman otuz minlik qoşunla Naxçıvana gəlmiş Əlvənd İsmayılın Kür çayını keçməsinə yol verməmək üçün özünün hərbi rəisini - Mahmud Qaracanı Gəncə və Qarabağa yolladı.

Qızılbaşlar Kür çayını Cavad yaxınlığında müvəffəqiyyətlə keçdilər, tezliklə Naxçıvana doğru irəlilədilər. İsmayıl Qara Piri bəy Qacarı (ləqəbi "Tozqoparan")

və İlyas bəy Halvaçıoğlunu irəliyə yolladı. Qızılbaşların yolunu kəsmək üçün Əlvəndin göndərmiş olduğu qüvvələr yolüstü İlyas bəy tərəfindən məhv edildi.

Əlvənd İsmayıl Şirvana qayıtmaq və həmin vilayətin idarəsi ilə kifayətlənmək tələbi ilə məktub göndərdi, lakin rədd cavabı aldı. Ağqoyunlu hakimi Naxçıvandan şimal-qərbə doğru hərəkət etmiş, döyüşə hazırlaşdığı Şərur düzündə dayanmışdı. İsmayıl Araz çayının cənub sahili boyunca irəlilədi, Naxçıvan bölgəsində çayı keçdi və düşmənin qarşısına çıxdı. Burada 1501-ci ilin ortalarında onlar arasında döyüş baş verdi. İsmayıl Hüseyn bəy Lələ, Əbdüləli bəy Dədə, Xadim bəy Xülafə, Məhəmməd bəy Ustaclı, Bayram bəy Qaramanlı, Əbdü bəy Şamlı, Qaraca İlyas Bayburdlu, Qarapiri bəy Qacar, İlyas bəy Halvaçıoğlu, İlyas bəy Ayqutoğlu, Sarı Əli bəy Təkəli, Əli bəy Rumlu (ləqəbi "Div Sultan") kimi sərkərdələrini cinahlarda yerləşdirmişdi. Öz əsgərlərinin döyüş qabiliyyətinə ümid bəsləməyən Əlvənd sayca qat-qat üstünlük təşkil edən qoşununun döyüş meydanından qaçmasına mane olmaq üçün dəvələri bir-biri ilə zəncirləmiş, onları cəbhə arxasında yerləşdirməyi əmr etmişdi. Lakin bu tədbirlərin də köməyi olmadı. Ağqoyunlu qoşunu darmadağın edildi və vahimə içərisində qaçmağa üz qoydu. Bir çox Ağqoyunlu sərkərdəsi, o cümlədən Lətif bəy, Sidıqazı bəy, Musa bəy, Qaraca Mahmud bəy öldürüldülər. Salməçinin verdiyi məlumatlara görə, bu döyüşdə İsmayıl şəxsi igidlik və böyük sərkərdəlik məharəti göstərmişdi. O, qılıncı ilə bir çoxları kimi Qarçıqay bəyi də öldürmüşdü. Ağqoyunlular qaçmaqla xilas ola bilməmişdilər. Onlar arasında Ərzincana qaçmış Əlvənd də var idi.

1501-ci ilin payızında İsmayıl təmtəraqla Təbrizə daxil oldu, adına xütbə oxutduraraq sikkə zərb etdirdi və Azərbaycanın taxt-tacına yiyələndi. Beləliklə, 1501-ci il Səfəvilər dövlətinin mövcudluğunun əzəli kimi qiymətləndirilir.

Səfəvilər dövləti yarandığı gündən etibarən Azərbaycan torpaqlarını (Şirvan, Qarabağ, Naxçıvan, Muğan və Qızılüzən çayına qədərki Cənubi Azərbaycanı) əhatə etmişdi.

Lakin siyasi vəziyyət Şah İsmayılın qarşısında daha geniş vəzifələr qoydu. Məğlub olmuş Əlvəndin qardaşı, Fars və İraqi Əcəmin hakimi olan Murad Ağqoyunlu Həmədanda böyük qoşun topladı. 1503-cü il iyunun 21-də Həmədan yaxınlığındakı Alma Qulağı adlı yerdə Ağqoyunlularla qızılbaşlar arasında döyüş baş verdi.

Sayca üstün olmasına baxmayaraq, Ağqoyunlu ordusu darmadağın edildi. Fars və İraqi Əcəmin böyük bir hissəsi qızılbaşların əlinə keçdi. Beləliklə, Ağqoyunlu dövlətinə son qoyuldu.

I Şah İsmayıl özünü babası Uzun Həsənin qanuni varisi hesab edir və dövlətini Ağqoyunlu sərhədləri daxilində bərpa etməyə can atırdı.

1503-cü ildə İsmayıl Şiraz, İsfahan, Kaşan və Qum şəhərlərini, 1504-cü ildə isə Yəzdi ələ keçirdi. Sonra İsmayıl Qərbə (Kiçik Asiyaya) doğru hərəkət edərək, 1506-1507-ci illərdə Suriya sərhədlərinə çıxdı, Uzun Həsənin vətəni olan Diyarbəkirə yiyələndi və Bağdadla birlikdə bütün İraqı Ərəbi ələ keçirdi (1508). Artıq 1510-cu ildə bütün İran vilayətləri (Xorasan istisna olunmaqla) Səfəvilər dövlətinə birləşdirilmişdi.

I Şah İsmayılın daxili və xarici siyasəti. Mərkəzləşdirilmiş dövlət yaratmaq Səfəvilər dövləti banisinin daxili siyasətində başlıca ideyalardan biri idi. Ticarətin, sənətkarlığın dirçəldilməsi və normal iqtisadi həyatın bərpası zərurəti bunu qəti surətdə tələb edirdi.

I Şah İsmayılın ən mühüm tədbirlərindən biri dini islahatın həyata keçirilməsi idi. 1501-ci ilin payızında, Səfəvi hakimiyyətinin, ilk günündən islamın şiə təriqətinin imamilər məzhəbi (12 imam "isnə aşara") dövlət dini elan olundu.

Mənbələrdən məlum olur ki, İsmayılın əmri ilə şəhər məscidində oxunan xütbədə 12 imam xatırlanmış və ilk 3 xəlifə (Əbu-bəkr, Ömər və Osman) isə açıq şəkildə lənətlənmişdi. Anonim tarixçi qeyd edir ki, İsmayıl tacqoyma ərəfəsindəki gecədə əmirlərdən və şiə üləmələrindən məsləhət istəmişdi. Onlar 200-300 min əhalinin üçdə iki hissəsinin sünni və yalnız bir hissəsinin şiə olduğu bir şəhərdə xalq həyəcanlarının mümkünlüyünü bildirdilər, onu bu tədbirdən çəkəndirməyə cəhd etdilər. Lakin şiəliyi qəbul etdirmək qərarına gələn İsmayıl demişdi: "Əgər rəyyət bir kəlmə etiraz etsə, mən Allahın köməyi ilə qılıncı ələ alıb, bir nəfəri də sağ qoymayacağam". Ertəsi gün yerli xatib (xütbə oxuyan) Təbrizin Cümə məscidinə gəlmiş, İsmayılın əmri ilə minbərə çıxmış və xütbə oxumağa başlamışdı. İsmayıl isə təbrizlilərin başı üzərinə qaldırmış olduğu qılıncı ilə minbərin aşağısında durmuşdu. Onun yanında dayanmış silahdaşları baş verə biləcək müqaviməti yatırmağa hazır idi.

Dövrüyyəyə şiəlik simvolları olan pullar buraxıldı. Pul islahatı imami şiəliyin təbliği və onun dövlətdə hökmran mövqeyinin möhkəmləndirilməsi məqsədinə də xidmət edirdi.

Lakin Azərbaycan və Şərqi Anadoludan kənarında şiəliyi tətbiq etmək çətin idi. Sünniliyin hökmran olduğu İran vilayətlərinə qızılbaşların irəliləməsi nəticəsində üləmalar, ayanlar və şəhərlilər arasında şiəliyə qarşı müqavimət artdı. Qızılbaşlar yeni dövlətə, yeni məzhəbə qarşı İsfahan, Şiraz, Kazərun və Yəzd şəhərlərindəki müxalifətlə hesablaşmağa məcbur oldular.

Səfəvilər sünnilərə Şirvanşahların, Ağqoyunlu sülaləsinin müdafiəçiləri və yaxud xarici siyasi düşmənlərinin - Osmanlı imperiyasının, Şeybanilər dövlətinin tərəfdarları kimi yanaşırdılar. Məcburi şəkildə həyata keçirilmiş şiə islahatının çox

böyük maddi əhəmiyyəti də var idi. Çünki şiiyi qəbul etməkdən imtina etmiş feodal əyanları və sünni ruhanilərin əmlakını müsadirə üçün Səfəvilər "qanuni hüquq" almışdılar. Hakim təriqətə çevrilmiş şiiqlik sonralar müxalifətçi cərəyan kimi öz rolunu itirməyə başladı.

Şah yalnız dünyəvi hökmdar deyildi. O, həmçinin bütün müsəlman şiiələrin dini başçısı və "dinin himayəçisi" hesab olunurdu. "Səfəviyyə" təriqətinin mürsidi, rəhbəri olan I Şah İsmayılın müridləri qızılbaş əyanları və sıravı əsgərlər idi. Buna görə də şahın sıravı qızılbaşlarla, xalqla əlaqəsi daha sıx və möhkəm idi. I Şah İsmayıl özünün siyasi düşmənlərinə - sünnilərə qarşı münasibətdə barışmaz idi, lakin xristian əhalini himayə edir və onlara toxunmurdu. Bu, Avropa dövlətləri ilə yaxınlaşmağa çalışan Səfəvilərin gerçək siyasi marağından irəli gəlirdi.

Şah İsmayılın daxili siyasəti haqqında məlumatımız çox azdır. Dövlət aparatına irəli çəkdiyi məmurlar, sərkərdələr və b. onu dövrünün bacarıqlı dövlət və siyasi xadimi kimi səciyyələndirirlər. Qızılbaş əyanlarının bir hissəsi lap əvvəldən separatçılığa meyil göstərir, mərkəzi hakimiyyətlə az hesablaşırdılar. Lakin Şah İsmayıl belələrinə qarşı sərt davranır, hətta özünün ən yaxın silahdaşlarına belə güzəstə getmirdi. Qızılbaş əyanlarının yerlərdə möhkəmlənə bilməməsi üçün onların yaşadığı ərazilər tez-tez dəyişirdi. Məsələn, Şah İsmayıl lələsi Hüseyn bəy Şamlını "bəzi təqsirləri" üzündən əmir ül-ümərə vəzifəsindən azad edir və həmin vəzifəyə Məhəmməd bəy Ustaqlını təyin edir. Maraqlıdır ki, yeni vəzifə ilə bərabər Məhəmməd bəy Hüseyn bəyin "ölkəsini" və "mülazimlərini" də aldı. Başqa misal: Əbdül bəy Dədə qorçubaşı vəzifəsindən azad edildi və onun "ölkəsi" (Qəzvin, Sovucbulaq, Rey və Xar) Zeynal xan Şamlıya verildi.

İsmayılın daxili siyasətində mərkəzi hakimiyyətin ictimai dayağının genişlənməsi cəhdi müşahidə edilir. Qızılbaş əyanları ilə yanaşı dövlət idarəsinə oturaq şəhər əhalisinin nümayəndələri də cəlb edilməyə başlayır. Şəmsəddin Zəkəriyyə Təbrizinin vəzir vəzifəsinə təyin edilməsi (1501) buna parlaq misaldır. Şah ona şərafət əlaməti olaraq "Azərbaycanın açarı" titulu vermişdi. Şahın vəkili vəzifəsini Hüseyn bəy Lələdən sonra Nəcməddin Məsud Gilani, Yar Əhməd Əbdülbaği Yəzdi, Mirzəşah Hüseyn İsfahani və Xacə Cəlaləddin Məhəmməd Təbrizi tutmuşdular. Adı çəkilənlər şəhər əyanlarına məxsus idi.

Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin Osmanlı Türkiyəsi və Orta Asiyadakı Şeybanilər dövləti ilə qarşılıqlı əlaqələri şii-sünni düşmənçiliyi ilə səciyyəvi idi. Ağqoyunlu əmirlərini "üsyankar qızılbaş tayfalarına" qarşı mübarizəyə təhrik edən və hətta birbaşa hərbi yardım göstərən II Sultan Bayazid Səfəvilərlə üz-üzə toqquşmadan çəkinirdi. O, Osmanlı dövləti ərazisində Ərdəbil təriqəti müridlərinin (Kiçik Asiya qızılbaşlarının) çıxışından ehtiyat edirdi.

I Şah İsmayılın İran feodallarına qarşı mübarizəyə girişməsindən istifadə edən Şeybani xan 1507-1508-ci illərdə Teymurilər sülaləsinə son qoydu, Xorasani tutdu, 1509-cu ildə isə Kirmana viranədiçi yürüşlər etdi. Bu zaman I Şah İsmayılın Şirvan səfərində olması özbəklərin maneəsiz geri qayıtmasına imkan vermişdi. İsmayıl Şeybani hökmdarına iki dəfə elçi göndərdi, onu yürüşləri dayandıрмаğa çağırırdı. Şeybani xan Şah İsmayıla cavab məktubunda həyasızcasına tələb edirdi ki, o, özbək hökmdarının adını məscidlərdəki xütbələrə və kəsilən sikkələrin üzünə əlavə etməlidir. Şeybani xan yazırdı ki, dərvişlər və onların övladları dövlət idarəsi ilə deyil, ibadətlə məşğul olmalıdırlar. I Şah İsmayıl cavab məktubunda qeyd edirdi ki, o, Məşhəddəki səkkizinci İmam Rza məqbərəsini bir "dərviş" kimi ziyarət etmək niyyətindədir və bunun üçün Xorasana qoşunla gələcəkdir.

1510-cu ildə Şah İsmayıl Xorasana qoşun çəkdi. Qızılbaşların yaxınlaşmasından xəbər tutan Şeybani xan Heratdan Mərvə qoşun toplamağa getdi. Şah İsmayıl Mərv qalasını mühasirəyə aldı. Şeybani xanı qaladan çıxarmaq üçün İsmayıl hərbi hiylə işlətdi. Qızılbaşlar qaladan çəkilib şəhərin 3 fərsəxliyində (10 km) yerləşdilər. Eyni zamanda İsmayıl sərkərdəsi Əmir xan Mosulluya bir dəstə ilə qalanın yanında durmağı və Şeybani xan qaladan çıxanda "qaçmağa üz qoymağı" tapşırırdı. Şeybani xan Şah İsmayılın Azərbaycana qayıtdığını zənn edərək Mərvdən çıxdı və Əmir xanın dəstəsini təqib etməyə başladı. Beləliklə, nisbətən kiçik qüvvəyə malik Şeybani xan İsmayılın əsas qoşunu ilə 1510-cu il dekabrın 2-də döyüşə girməyə məcbur oldu. Nəticədə özbək qoşunu dənədəğın edildi, Şeybani xan isə həlak oldu. Salnaməçinin verdiyi xəbərə görə, bu qanlı döyüşdə özbəklərin itkisi 10 minə çatırdı. Mərv qələbəsi A mudəryaya qədər bütün Xorasani İsmayılın hakimiyyəti altına saldı.

Ağqoyunlu dövlətinin aradan çıxmasına əmin olan II Sultan Bayazid Şah İsmayıl dövlətini rəsmi surətdə tanımağa məcbur olmuş və bu münasibətlə 1504-cü ildə öz elçisini onun yanına göndərmişdi. Elçi təntənəli şəkildə qəbul olunmuş, İsmayıl məktubunda Bayazidə "ata" deyərək müraciət etmişdi. Səfəvilər bildirilər ki, yalnız öz qüvvələri ilə Osmanlı müdaxiləsinin qarşısını almaq onlar üçün çətin olacaqdır. Buna görə də I Şah İsmayıl bir sıra Avropa ölkələri ilə (xüsusilə bunda daha çox marağı olan Venesiya ilə) hərbi ittifaq yaratmaq sahəsində ciddi səy göstərməyə başladı.

I Sultan Səlimin Osmanlı taxt-tacına gəlməsi ilə Səfəvi-Osmanlı münasibətləri düşmənçilik xarakteri aldı. Azərbaycan Səfəvilər dövlətinə qarşı hərbi əməliyyata başlamazdan qabaq Sultan, Səlim Macarıstan və Venesiya ilə müqavilə bağladı, öncədən Şeybanilər tərəfindən yardım vədini aldı. Sünni üləmaları tərəfindən qızılbaşlara qarşı bütün müsəlman-sünnilərin müqəddəs

vəzifəsi olan cihad elan olundu. Belə ki, Osmanlı feodalları üçün "kafir" adlandırılan şiiələri öldürməyə və onların əmlakını qarət etməyə "qanuni" əsas yarandı. I Səlim Ərdəbil təriqətinin tərəfdarları olan Kiçik Asiya şiiələrini qabaqcadan kütləvi şəkildə amansızcasına qırdırdı və arxadan təhlükəsizliyi təmin etdi (tam olmayan məlumata görə, 40 minə qədər adam öldürülmüşdü).

Yürüşə başlayan Osmanlı ordusu say etibarilə Şah İsmayılın qoşunundan çox idi. Buna görə də İsmayıl ilk mərhələdə düşmənlə açıq döyüşdən çəkindi. Onun göstərişi ilə qızılbaş sərkərdələri geri çəkildilər, əhalini köçürdülər, ərzaq və yem ehtiyatlarını məhv etdilər, su mənbələrini yararsız hala saldılar. İsmayıl "yandırılmış torpaq" taktikası ilə Osmanlı ordusunu viran qalmış əraziyə cəlb etməyə, onları qarşıdakı qışda çətin vəziyyətə salmağa çalışırdı. Lakin bu taktika özünü qismən doğruldurdu. I Sultan Səlim Osmanlı əsgərlərini şərqlə doğru hərəkətə məcbur etmək üçün kütləvi edamlardan çəkinmirdi.

Əsas döyüş 1514-cü il avqustun 23-də Maku şəhəri yaxınlığındakı Çaldıran düzündə baş verdi. Osmanlı və qızılbaş mənbələri qərəzli şəkildə öz qüvvələrini azaltmış, qarşı tərəfin sayını artırmışdır. İdris Bidlisinin verdiyi ən dolğun məlumata görə, Osmanlı ordusunda 100 min, qızılbaşlarda isə 40 min nəfər döyüşçü olmuşdur. Sultan Səlim yalnız ordusunun sayına görə deyil, həm də Avropa tipli hərbi təşkilatı ilə də İsmayıldan üstün idi, osmanlıların sərəncamında qızılbaşlarda olmayan böyük topxana vardı. Yeniçərlərin və topların atəşi qarşısında İsmayılın əsas qüvvəsini təşkil edən qızılbaş süvariləri aciz qaldılar. Məhz bu amil döyüşü Sultan Səlimin xeyrinə həll etdi. Sənaməçilərin xəbər verdiyinə görə, bu döyüşdə Şah İsmayıl və qızılbaşlar böyük hünər və qəhrəmanlıq nümunələri göstərdilər. Döyüşün qızğın çağında Şah İsmayıl Osmanlı ordusunda özünün bahadır gücü və igidliyi ilə məşhur olan Əli bəy Malqucoğlu ilə üz-üzə gəldi. Şah İsmayıl qılıncı ilə onun başına elə bir zərbə endirdi ki, "baş dəbilqə ilə birlikdə iki hissəyə parçalandı, şahın qılıncı isə onun sinəsini dəldi". Vuruşmanın ən faciəli anında, top mermiləri Şah İsmayılın döyüşçülərini məhv etdiyi bir vaxtda bəzi qızılbaş sərkərdələri meydanı özbaşına tərk etdilər. Lakin Şah İsmayıl geri çəkilmədi və döyüşçülərini topların üzərinə hücumə apardı. O, qılıncı ilə bir-birinə zəncirlənmiş topların arasından özünə yol açdı, lakin dəvələrin və qatırların "divarı" qarşısında dayanmağa məcbur oldu. Çiyindənən və əlindən yaralanmış İsmayıl atının müvazinətini itirməsi nəticəsində atla birlikdə yerə sərildi. Osmanlı əsgərləri ona tərəf atıldılar, lakin Şah İsmayıl, Sultan Əli Mirzə tərəfindən xilas edildi. Sultan Əli Mirzə Şah İsmayıl ilə həm zahirən, həm də geyimi ilə çox oxşayırdı. O, "mənim Şah İsmayıl" qışqıraraq əsgərləri öz arxasınca apara bildi. Beləliklə, Şah İsmayıl 300 nəfər qızılbaşla mərkədən çıxıb geri çəkildi.

Çaldıran döyüşündə tərəflərin itkiləri haqqında məlumat ziddiyyətlidir. Sənaməçi Bicanın məlumatına görə, vuruşmada 3 min Osmanlı əsgəri və 2 min qızılbaş öldürülmüşdür, lakin bu, şübhəsiz, azaldılmış rəqəmlərdir. Səfəvilər özlərinin bir sıra istedadlı sərkərdələrini - Məhəmməd bəy Ustaclını, Hüseyn bəy Lələni, Xadim bəy Xülağanı, San Pirə Ustaclını itirdilər. Osmanlı sərkərdələrindən Rumeliya bəylərbəyi Həsən paşa, Üveys bəy, Malquçoğlu, Süleyman bəy və b. həlak oldular. Sultan Səlimin əmri ilə əsir düşmüş qızılbaşlar amansızcasına qətl edildilər. Sultan Səlim Misir sultanına, özbək Ubeydulla xana, Krım xanına qələbə münasibətilə fəthnamələr göndərdi.

Sentyabrın 6-da Sultan Səlim Səfəvilər dövlətinin paytaxtı Təbrizə daxil oldu, lakin bir həftədən sonra geri döndü. Qışın yaxınlaşması, ərzaq qıtlığı və ən nəhayət, qızılbaş döyüşçülərinin vətən torpağı uğrunda misilsiz igidliyi Sultan Səlimi Azərbaycandan tezliklə çıxmağa vadar etdi. Bundan əlavə, əsgərlər arasında şübhəli tərəfdarları da az deyildi və onlar Sultan Səlimə qarşı hətta sui-qəsdə də cəhd göstərdilər. Sultan Səlim geri dönərkən, bir neçə min məhir Təbriz sənətkarını ailəliklə əsir alıb Türkiyəyə apardı. Qızılbaş əyanlarının evləri və əmlakı qarət edildi.

Çaldırandan sonra Şah İsmayıl Sultan Səlimlə sülh münasibətləri yaratmağa cəhd göstərdi. Lakin onun Səlimin ardınca göndərdiyi qızılbaş səfərləri Nurəddin Əbdülvahab, Qazi İsa və Şükrulla Muğanı həbsə atıldılar. Şah İsmayılın məktubunu götürən Kəmaləddin Hüseyn bəy və Bəhram ağanın elçiliyi də cavabsız qaldı. Sultan Səlimin mövqeyi bəzi məlumata görə o, yeni yürüşə hazırlaşdı.

Çaldıran məğlubiyyəti İsmayılın hərbi-siyasi nüfuzuna ciddi zərbə vurdu, bu uğursuzluq onun Kiçik Asiya qızılbaşlarından özünün müttəfiqi kimi istifadə cəhdinin puç olduğunu göstərdi.

Osmanlı sultanının təcavüzkar siyasəti ilə üzləşən Şah İsmayıl Cənubi Qafqazda öz siyasətini fəallaşdırdı. Onun Cənubi Qafqaza müdaxiləsi bu istiqamətdə Osmanlı ekspansiyasını dəf etmək üçün öz mövqelərini möhkəmləndirmək cəhdi ilə bağlı idi. Öz aralarında mübarizə aparən gürcü çarlarının yardım məqsədilə ona müraciəti müdaxilə üçün bəhanə oldu. Qızılbaş Əmiri Div Sultan Rumlu Gürcüstana üç dəfə (1516, 1517 və 1521-ci illər) yürüş etmişdi. Sonuncu yürüş Kaxeti çarı Levanın basqını nəticəsində Şəki hakimi Həsən bəyin İsmayıl kömək üçün müraciəti ilə əlaqədardır. 1521-ci ildə Naxçıvana, İsmayılın yanına gəlmiş gürcü çarları (Levan, Kvarkvare, David və Manuçar) ondan asılılığı qəbul etdilər. 1519-cu ildə Şəki hakimi Həsən bəy də qərb qonşuları ilə mübarizədə yardımına arxalandığı İsmayıldan asılılığı qəbul etmişdi.

1501-ci ildə qızılbaşlar Şirvanı tərk etdikdən sonra burada onların nümayəndəsi saxlanılmışdı. İsmayılın ən nüfuzlu silahdaşlarından biri olan Hüseyn bəy Lələ Şamlı Səfəvilərin Şirvan canişini təyin olunmuşdu. O isə öz yerinə şirvanlıları təqib edən zaman Fərrux Yəsara çətəraq onu atdan vurub yerə salmış və başını İsmayılə gətirmiş xidmətçisi ("cilovdar") Şahgəldi ağanı qoymuşdu. Həmin vaxtdan etibarən Şahgəldi ağa Şirvanşah sarayında qalaraq Təbrizə "bac" və "xəracın" vaxtında göndərilməsinə nəzarət edirdi. Lakin hakimiyyətini möhkəmləndirmiş Şirvanşah Şeyxşah vassal asılılığından azad olmağı qərara aldı və bacın ödənilməsini dayandırdı.

I İsmayılın sarayında sığınacaq tapmış Sultan Mahmud Şirvanşah taxtını özünə qaytarmaq üçün ondan hərbi yardım istəmişdi.

Sultan Mahmudu müdafiə etmək qərarına gəlmiş İsmayıl onunla birlikdə qorçibaşı Əbdül bəy Dədəni qoşunla Şirvan üzərinə göndərdi. Bu yardım müqabilində Sultan Mahmud Şah İsmayıldan vassal asılılığını qəbul etmiş və onun adına sikkə kəsdirmişdi.

Sultan Mahmud qızılbaş qoşunu ilə Güllüstan qalasında Şeyxşahı mühasirəyə aldı. Qalanın mühasirəsi üç ay davam etdi. Mühasirədə qalanların vəziyyəti ümitsiz olmuşdu. Lakin gözlənilməz hadisə baş verdi: Sultan Mahmud yatağında öz xidmətçisi tərəfindən öldürüldü, onun başı isə Şeyxşaha çatdırıldı. Bundan ruhlanan şirvanlılar gecə basqınları təşkil edərək özlərini itirmiş qızılbaşları darmadağın etdilər. Onların çoxu qaçmaqla xilas oldu, bir hissəsi isə əsir düşdü. Şeyxşah adamlarını İsmayılın yanına göndərərək öz sədaqətini təsdiq etdi və İsmayıldan "Şirvanın idarəsinin ona bəxşiş edilməsinə" nail oldu. O, bir neçə ildən sonra Şirvan qalalarının və qoşunun gücünə arxalanaraq Səfəvi asılılığından yenidən azad olmağa cəhd etmiş, bacın ödənilməsini dayandırmışdı. Bu vəziyyət 1509-cu ilin qışında qızılbaşların Şirvana yeni yürüşünə səbəb oldu. Yürüşə İsmayıl özü rəhbərlik edirdi. Qızılbaş qoşunu Cavad yaxınlığında Kür çayını keçərək Şirvana daxil oldu. İsmayılın üstün qüvvələri ilə toqquşmadan çəkinən Şeyxşah Buğurd qalasında gizləndi. Qoşunun bir hissəsini Şamaxıya göndərmiş İsmayıl Bakıya doğru hərəkət etdi. Bakı və Şabranın qalabəyləri şəhər qapılarının açarlarını Səfəvi şahına təqdim etdilər. Şirvanın digər qalabəyləri də hədiyyələrlə İsmayılın hüzuruna gəldilər. Dərbənd rəisləri Yarəhməd və Ağa Məhəmməd bəy nəinki şahın yanına gəldilər, hətta ənənəvi "peşkəş" də göndərmədilər. Qızılbaşlar Dərbəndə hərəkət edərək onu mühasirəyə aldılar. Beş gün ərzində qala divarları altından 12 lağın atıldı. Şəhərin müdafiəçiləri silahı yerə qoymağa məcbur oldular.

Çaldırandan sonra İsmayıl Şirvanşahlarla sülh münasibətlərinə meyil edirdi. Dostcasına səfir mübadiləsi nəticəsində Şah İsmayılın qızı Pərixan xanımla

Şeyxşahın oğlu Xəlil nişanlandılar. Bu münasibətlər sonralar da müsibət istiqamətdə inkişaf etdi.

I Şah Təhmasib dövründə Səfəvilər dövlətinin vəziyyəti. 1524-cü il mayın 23-də I Şah İsmayılın qəflətən ölümündən sonra hakimiyyətə qızılbaş tayfa əyanlarının əlində oyuncağa çevrilən on yaşlı oğlu Təhmasib gəldi. Qızılbaş əmirləri torpaq mülklərini yenidən bölüşdürmək, yüksək və gəlirli dövlət vəzifələrinə sahib olmaq uğrunda mübarizəyə cəlb olundular. Azyaşlı şahın vəkili (regenti) və tərbiyəçisi (lələsi) Div Sultan Rumlu oldu. O, Ustaclı tayfasından olan əmirləri yüksək vəzifələrdən uzaqlaşdırmış, onları Çuxursəd (İrəvan vilayəti) mülklərini öz torpaqlarına qatmışdı. Köpək Sultan və Abdulla xan kimi Ustaclı əmirləri Div Sultana qarşı çıxdılar. 1527-ci ilin iyununda Naxçıvanda, Arpaçay yaxınlığında döyüş baş verdi. Bu döyüşdə Ustaclı tayfası məğlub edildi və Köpək Sultan həlak oldu. Vəkalət vəzifəsi Div Sultanın və Təkəl tayfasının başçısı Çuxa Sultanın əlinə keçdi. Lakin tezliklə onlar da öz aralarında vuruşmalı oldular. Çuxa Sultanın təhriki ilə Div Sultan öldürüldü.

Dövlət işlərinə rəhbərlik Çuxa Sultan başda olmaqla Təkəli tayfasının əlinə keçdi. Hadisələrin müasiri yazır: "O, əksər vilayətləri Təkəli tayfasından olan qohumlarının arasında bölüşdürmüş, onların hər birini xan tituluna və sultan rütbəsinə qədər yüksəltdi".

Təkəli tayfasının hökmranlığı 1527-1531-ci illərdə (Çuxa Sultanın Şamlı tayfasının başçısı Hüseyin xan tərəfindən öldürülməsinə qədər) davam etdi. Təkəlilər şahın vəkili vəzifəsini əllərində saxlamağa cəhd göstərərək Çuxa Sultanın oğlu Şahqubadın namizədliyini irəli sürdülər. Digər qızılbaş tayfalarının (Ustaclı, Rumlu, Zülqədər və Əfşar) əmirləri buna qarşı çıxdılar. Onlar arasında Həmədan yaxınlığında döyüş başlandı. Təkəlilər darmadağın edildilər. Lakin onlar 1531-ci ildə hakimiyyəti özlərinə qaytarmaq üçün yeni bir cəhd etdilər. Müqavimətlə qarşılaşmış Təbriz hakimi Üləmə bəy Təkəli üsyan qaldıraraq paytaxtı talan etdi və öz tayfasının bir hissəsi ilə Türkiyəyə qaçdı, sonralar isə Sultan Süleymanın Azərbaycan yürüşlərində fəal iştirak etdi. Hüseyin xan Şamlı da öz sələfi kimi tayfasının qayğısına qalmış, ən yaxşı torpaqları Şamlı əmirləri arasında bölüşdürmüşdü. Feodal qrupları arasında hakimiyyət və torpaq uğrunda mübarizə Səfəvilər dövlətini xeyli zəiflətdi.

I Şah İsmayılın ölümündən sonra qızılbaş tayfa əmirlərinin dövləti bürümüş özbaşnalıq dövrü on ilə qədər davam etmişdi.

Artıq iyirmi yaşına çatmış I Şah Təhmasib qızılbaş əmirlərinin sıxıntılı himayəsindən çıxmağı qərara aldı. O, 1534-cü ildə Hüseyin xan Şamlını edam etdirdi və tədricən dövlət hakimiyyətini öz əlinə aldı. O, mülki bürokratiyanın

nümayəndəsi olan Qazi Cahan Qəzvinini özünün yaxın köməkçisi təyin etdi və saraydakı qızılbaş hərbi əyanlarının nüfuzunu zəiflətməyə çalışdı.

Ağıllı və uzaqgörən siyasətçi olan I Şah Təhmasib Səfəvilər dövlətini möhkəmləndirmək işini davam etdirirdi.

Şah hakimiyyəti həm qızılbaş tayfalarının özbaşınalığına, həm də mərkəzdən uzaq olan bəzi əyalətlərdə yerli hakimlərin üsyanlarına qarşı mübarizə aparmalı olmuşdu. 1529-cu ildə Luristan hakimi Noxud Sultan Mosullu şaha qarşı üsyan qaldırmış, Bağdadı mühasirəyə almış və onu tutmuşdu. O, bütün İraqi Ərəbi ələ keçirmiş, Osmanlı sultanına tabe olmuş və onun adına xütbə oxutdurmuşdu. I Şah Təhmasib Bağdadı geri almaq üçün yürüş etməli oldu (1530). 1535-ci ildə Gilan hakimi Əmir Dübac qiyam qaldırmışdı. 1538-ci ildə isə Astrabad yerli feodal tərəfindən ələ keçirilmiş, müstəqil qurum elan olunmuşdu. I Şah Təhmasib bu qiyamları yatırıqdan sonra Cənubi Qafqazda öz mövqeyini möhkəmləndirməyi qərara aldı. Burada başlıca vəzifə Şimali Azərbaycan dövlətlərinin (Şirvan və Şəkinin) müstəqilliyinə son qoymaq və bu əraziləri Səfəvilər dövlətinə qatmaq idi: II İbrahimin (Şeyxşah) ölümündən sonra Şirvan taxtına II Xəlilullah (1524-1535) adı ilə Sultan Xəlil çıxdı.

Hər şeydən şübhələnən I Təhmasib öz yeznəsinə-şirvanşaha inanmırdı və Şirvanın Səfəvilərə tamamilə tabe edilməsi üçün ciddi plan hazırlayırdı.

Oğlu olmayan II Xəlilullahın ölümündən sonra özünü Şeyxşahın oğlu kimi qələmə verən bir nəfər Qələndərin üsyanı ilə Şirvanda iğtişaşlar başlandı. Qələndərin səltənət iddiası şirvanşahın dul qadını, I Təhmasibin bacısı Pərixan xanım tərəfindən müdafiə edildi. Şirvan əyanları mərhum şahın qardaşı oğlunu, azyaşlı Şahruxu hakimiyyətə gətirməyə tələsdilər. Lakin hakimiyyət, başda Hüseyn bəy olmaqla, Şirvan əyanlarının əlində qaldı. Salməçi yazırdı ki, bundan sonra "Şirvanda qayda-qanun yoxa çıxdı". Qələndər müvəqqəti olaraq Şamaxını da ələ keçirdi. Əyanlar böyük çətinliklə bu üsyanı yatıra bildilər.

Şirvandakı iğtişaşlar Təbriz sarayının xeyrinə idi. Qələndərə divan tutulduqdan sonra Təbrizə gəlmiş Pərixan xanım Şirvanda "ixtilafların və çaşqınlığın" hökm sürdüyünü və həmin ərazinin Səfəvilər dövlətinə birləşdirilməsi üçün əlverişli məqamın yetişdiyini qardaşına bildirdi.

I Təhmasib 1538-ci ilin yayında qardaşı Əlqası 20 minlik qoşunla Şirvana yolladı. Qəbələ, Qorci və Surxab qalaları alındı. Sonra qızılbaşlar Şahruxun Şirvan əyanları ilə gizləndiyi Buğurd qalasını mühasirə etdilər. Mühasirə bir neçə ay çəkdi. Ərzaq qıtlığından və xəstəliklərdən əziyyət çəkən, lakin silahı yerə qoymaq istəməyən şirvanlıların qəhrəmanlığı haqqında məlumat Təbrizə çatdı. Şah qoşunu

Beləliklə, qala alındı və şahın əmri ilə dağıdıldı. Bundan sonra müəyyən müddət ərzində şirvanlılar Dərbənd, Sulut və Gülüstan qalalarında şah qoşununa müqavimət göstərdilər. Beləliklə, Şirvan I Şah Təhmasib tərəfindən "ikinci dəfə" işğal olundu. Əlqas Mirzə xəyanətkarcasına Osmanlı sultanının yanında xidmətə girdi və I Sultan Süleymanın A zərbaycana yürüşündə iştirak etdi.

Səfəvi sarayı Əlqasın qiyamını təzəcə yatırmışdı ki, Şirvanda yeni üsyanlar alovlandı. 1547-ci ildə üsyanın başında II Xəlilullahın oğlu Bürhan Əli Mirzə dururdu. Əlqas Mirzənin yerinə Şirvanın hakimliyinə Şah Təhmasib gənc oğlu İsmayıl Mirzəni (gələcək II Şah İsmayıl) təyin etdi və onun lələsi Göyçə Sultan Qacar oldu.

Bu zaman İsmayıl Mirzə osmanlılarla müharibəyə getmişdi. Fürsətdən istifadə edən Bürhan Əli Şamaxını tutdu. Osmanlılar Azərbaycanın cənubundan çəkildikdən sonra Şah Təhmasib Ustaclı tayfasının başçısı Abdulla xan Şirvan bəylərbəyi edərək burada qiyamı yatıрмаğı ona tapşırırdı. Abdulla xan 1549-cu ildə Buğurd vadisində qərar tutmuş Şirvan qiyamçılarına qarşı mübarizəyə başladı. Bürhanın ölümündən sonra şirvanlılar onun yerinə gənc Mehrabı, Mehrabın darmadağın edilməsindən sonra isə onun qohumu Qurbanəlini təyin etdilər. Üsyançılar Xəzər dənizindəki adalardan birində (Derov adlanan adada) gizləndilər. Qızılbaşlar üzərək adaya çatdılar və qiyamçıları məhv etdilər. Mərkəzi hakimiyyətə qarşı baş vermiş bu yığışlar Şirvan dövlətinin bərpasına yönəlmişdi. Öz qüvvələrinə inanmayan Şirvan əyanları Osmanlı sultanına yardım üçün müraciət etdilər. Sultan işğalçı məqsədləri güdür, şirvanlıların əli ilə qızılbaşları Şirvandan, yaxın vilayətlərdən sıxışdırıb çıxarmağa və həmin əraziləri Osmanlı imperiyasının tərkibinə daxil etməyə çalışırdı.

Şəki xanlığının Səfəvilər dövlətinə birləşdirilməsi də bu dövrə təsadüf edir. Həsən bəyin (1524-cü ildə vəfat etmişdir) varisi Dərviş Məhəmməd xanın dövründə Şəkinin Səfəvilər dövləti ilə münasibətləri pisləşmişdi. Şirvanşah Şahruxun Buğurd qalasında I Şah Təhmasib tərəfindən mühasirəyə alınması zamanı Şəki hakimi onun köməyinə gəlmişdi. Şirvanın Səfəvilər dövlətinin tərkibinə qatılmasından sonra Şəki hakimi şahdan vassal asılılığını qəbul etmişdi. Dərviş Məhəmməd xan şahə qarşı mübarizədə Əlqası müdafiə etmiş, qardaşı Şahnəzər xan qoşunla köməyə göndərmişdi. Buna görə də 1548-ci ildə Osmanlı sultanı I Süleymanın Azərbaycandan çəkilməsindən sonra I Təhmasib Kiş qalasında gizlənmiş Şəki xanını cəzalandırmaq üçün Qarabağdan Sevindik bəy Əfşarı qorçıləri ilə oraya göndərdi.

1551-ci ildə Şəkinin müstəqilliyinə son qoyuldu. Şəki xanına qarşı yürüşdə şahın vassalı - Kaxeti çarı Levan da iştirak edirdi. Dərviş Məhəmməd xanın şahın

qərargahına gəlməkdən imtina etməsi hərbi əməliyyatların başlanması üçün bəhanə oldu. Şəkililər Kiş və Gələsən-görösən qalalarında, Qafqaz dağlarının ətəyindəki sığınacaqda-Sığnaqda gizləndilər. Onlar hücum edən şah qoşunlarına güclü müqavimət göstərdilər. Qızılbaşlar Kişin müdafiəçilərinə qarşı müxtəlif mübarizə vasitələrindən, toplardan istifadə etdilər; 20 gün ərzində Kişin qala divarları və bürcləri dağıdıldı, müdafiəçilərin başçısı Mahmud bəy qapı açarlarını şaha təqdim etdi. Kişin süqutundan xəbər tutan Sığnaq müdafiəçiləri də müqaviməti dayandırdılar. Dərviş Məhəmməd xan öz dəstəsi ilə gecə ikən Gələsən-görösən qalasından qaçmağa cəhd göstərdi, lakin ələ keçirilərək öldürüldü. Toy günü bəy Qacar Şəkinin ilk qızılbaş hakimi təyin edildi.

XVI əsrin ikinci rübündə Osmanlı işğalına qarşı mübarizə. I Sultan Süleyman dövründə Osmanlı imperiyası yenidən Azərbaycanı işğal etmək cəhdlərinə başladı. İstila edilmiş Avropa ərazilərində müqavimətin artması sultanın Şərqə doğru ekspansiyasını gücləndirdi. Maçanstanaya yiyələnmək uğrunda I Sultan Süleyman və Avstriya kralı I Ferdinand arasındakı müharibə tərəflərdən heç birinə üstünlük qazandırmadı. Dunayboyu vilayətlərdə ciddi müqavimətlə qarşılaşan Osmanlı sultanı 1533-cü ildə Macarıstanın bölüşdürülməsi haqqında Avstriya kralı ilə sülh bağlamağa məcbur oldu. Beləliklə, I Sultan Süleyman Şərqdə ekspansiyanı həyata keçirmək üçün imkan qazandı. Osmanlı imperiyası yüzilə qədər gah Avropada, gah da Asiyada, bəzən isə eyni vaxtda hər iki qitədə işğalçılıq müharibələri aparırdı.

1514-cü il Çaldıran döyüşündən sonra Sultan Səlimlə Şah İsmayıl arasında sülh müqaviləsi bağlanmamışdı. İraqi Ərəb və Kürdüstanın sünni hakimlərinin bir hissəsinə arxalanan osmanlıların cəhdləri uğursuz deyildi. Qızılbaşlar da kürd hakimlərinin bir qismini öz tərəflərinə çəkməyə çalışdılar, onların sultandan müstəqillik almaq səyini müdafiə edirdilər. Kürd əmirləri hər iki tərəfdən torpaqlar alır, gah Səfəvi şahının, gah da Osmanlı sultanının tərəfinə keçirdilər. Bu, Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin cənub-qərb sərhədlərində daimi toqquşmalar üçün bəhanə olurdu. Hər iki dövlət arasında düşmənçiliyin və rəqabətin dərin səbəbləri var idi. Osmanlı sultanı İraqi Ərəbi ələ keçirməyə səy göstərirdi. İraqi Ərəb Asiya ilə Avropa arasında beynəlxalq ticarət üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Qızğın ticarət yolunda Şərqin ən böyük mərkəzlərindən biri Bağdad şəhəri idi. Əmtəələr Hindistandan, yaxud Cənubi İrandan İran körfəzi və Bəsrə vasitəsilə Bağdada gətirilirdi. Oradan isə Avropaya aparılmaq üçün Hələb vasitəsilə Aralıq dənizinə, ya da Kiçik Asiyaya istiqamətləndirilirdi.

Qızılbaşların vassalı, kürd sülaləsindən olan Əmir Şərəfin Bidlis qalasının türklər tərəfindən ələ keçirilməsi cəhdi müharibə üçün bəhanəyə çevrildi. 1532-ci

ilin əvvəllərində Diyarbəkirin Osmanlı hakimi Fil Yaqub paşa 50 minlik qoşunla Bidlis qalasını aldı. Əmir Şərəf kömək üçün Səfəvi şahına müraciət etdi. I Şah Təhmasib özü qoşunla köməyə getdi və Bidlisi qaytardı. O, Bidlisin və digər Kürdüstan vilayətlərinin idarə olunmasını Əmir Şərəfə tapşırırdı.

I Sultan Süleyman 1534-cü ilin yayında baş vəzir İbrahim paşanın başçılığında Azərbaycana böyük ordu göndərdi. Şah Təhmasib bu zaman qoşunu ilə özbək xanlarının növbəti basqınına dəf etmək üçün Xorasana getmişdi. Osmanlı qoşunu müqavimətə rast gəlmədən Səfəvilərin paytaxtına yaxınlaşdı, 1534-cü il iyunun 3-də Təbrizi, sonra isə bütün Cənubi Azərbaycan vilayətlərini ələ keçirdi. Sultan Süleyman yürüşə başçılıq edərək əsas qüvvələrlə sentyabrın 27-də Təbrizə daxil oldu. Təbriz əhalisi zülm və qarətlərlə məşğul olan əsgərlərə qarşı partizan mübarizəsi yolunu seçdi. Şah Təhmasib düşmən haqqında xəbər tutdu, sürətlə Xorasandan Azərbaycana döndü. Lakin qızılbaşlar "payız yarpaqları və səhra qumları" kimi (Həsən bəy Rumluya görə) çoxsaylı olan Osmanlı ordusunun əsas qüvvələri ilə toqquşmadan çəkinirdilər.

Sultan Süleyman Sultaniyyəyə çatan zaman şiddətli şaxtalar başlanmış və xeyli qar yağmışdı. Osmanlı ordusu ərzaq çatışmazlığı və soyuqlar üzündən böyük itkilər verdi. Qızılbaşların inadçı müqaviməti və Osmanlı ordusunun çətinliklərlə üzləşməsi sultanı Azərbaycandan çıxmağa məcbur etdi. Sultan Süleyman böyük əziyyətlə qızılbaş hakiminin tərəkətmiş olduğu Bağdada çatdı. Sultan 1534-1535-ci ilin qışını Bağdadda keçirdi. İraqda Osmanlı idarəçilik sistemi təşkil olundu. Torpaq sahibliyinin timar sistemi tətbiq edildi və Osmanlı feodalları timar, ziamətlər aldılar. Bu dövrdən etibarən İraqi Ərəb Osmanlı imperiyasının tərkibinə daxil oldu. Qızılbaşların bu əraziləri geri qaytarmaq cəhdləri heç bir nəticə vermədi.

Sultan Süleyman 1535-ci il yazın əvvəllərində Bağdadı tərəkət etdi və ikinci dəfə Azərbaycana yürüşə başladı. Əhali Şah Təhmasibin göstərişi ilə paytaxtdan köçürüldü. Azərbaycanın cənub vilayətlərində yaşayan tayfalar Fars vilayətinə və İraqi Əcəmə köçürüldülər. Suvarma kanalları və kəhrizlər torpaqla dolduruldu, taxıl və əkin sahələri yandırıldı, yerdə qalan nə varsa, heyvanlara yedirdildi. Təbriz şəhəri ikinci dəfə Sultan Süleyman tərəfindən tutuldu. Lakin il osmanlıların Şərqə irəliləmək cəhdləri müvəffəqiyyətsizliyə uğradı. Onların ön dəstələri Sultaniyyə şəhəri yaxınlığında məğlub oldular.

Ərzaq çatışmazlığı və başlanmış taun xəstəliyi Osmanlı qoşununun vəziyyətini daha da ağırlaşdırdı. Osmanlı ordusu bu dəfə də Azərbaycanda möhkəmlənə bilmədi və tələsik geri çəkilməli oldu. Qızılbaş qoşunu yenidən geri çəkilməkdə olan düşməni təqib etdi və ona güclü zərbələr endirdi. Səfəvi ordusu Kürdüstanda, Van qalası yaxınlığında Qazi xan Zülqədər başda olmaqla Osmanlı

hakimi, Məhəmməd paşanı ağır məğlubiyyətə uğratdı, bir neçə Osmanlı sərkərdəsi əsir alındı. Qızılbaş sərkərdəsi Budaq xan Qacar tərəfindən Sinan paşanın komandanlığı altında olan ən böyük dəstələrindən biri də Ərciş şəhəri yaxınlığında darmadağın edildi. Sinan paşanın ölüm xəbərini eşidən sultan İbrahim paşanın rəhbərliyi altında seçmə hissəsini qızılbaşlara qarşı göndərdi, lakin onlar da məğlub oldular.

Sultan Süleyman 1548-ci ilin yazında Azərbaycana üçüncü yürüşünə başladı. Bu yürüşə mükəmməl hazırlıq görülmüşdü. Avropa, Asiya və Afrikada sultana tabe olan bütün ərazilərdən böyük ordu toplanmışdı.

Osmanlıları dayandırmaq üçün kifayət qədər qüvvəsi olmayan Şah Təhmasib paytaxtı tərk edərək Şərqə çəkildi və qoşun toplamaq üçün Əhər çayı sahilində gözləməli oldu.

Osmanlı ordusunun hərəkətini çətinləşdirmək üçün sərhəddən başlayaraq paytaxta kimi bütün yollar viran edilmişdi. Hər şey yandırılmış, işğalçılar üçün "bir toxumcuq, ot saplağı" belə saxlanılmamışdı. Fədakarlığı ilə məşhur olan Təbriz sakinləri su mənbələrini, suvarma kanallarını (qanov və kəhrizləri) elə bağladılar ki, "hətta özlərinin içməsi üçün belə lazım olan qədər su qalmadı".

Sultan Süleyman əsas qüvvələrlə Təbrizə daxil oldu. Lakin o, bu dəfə paytaxtda yalnız 4 gün qala bildi. Bu günlər osmanlılar üçün çox sıxıntılı keçdi. Yemin çatışmaması üzündən onların minlərlə atı, dəvəsi və qatın məhv oldu. Şəhərdə ərzaq olmadığına görə əsgərlər şəhərlilərin şəxsi əmlakını qarət etməyə başladılar. Əhali osmanlılara qarşı üsyan qaldırdı. Səlnaməçi qeyd edir ki, "Təbrizin qara camaatı və pozğun üsürləri zorakı əllərini sultanın atlarına və məyyətinə uzadaraq, onun adamlarının çoxunu qətlə yetirdilər".

Qızılbaş qoşunu da osmanlılara rahatlıq vermir. Qızılbaşlar gecə-gündüz onlara gözlənilməz basqınlar edir, əsas qüvvələrdən uzaqlaşmış olan ayrı-ayrı dəstələri məhv edir və əsir alırdılar. Osmanlılar hətta özlərinə yemək tapmaq üçün düşərgələrindən bir addım belə uzaqlaşa bilmirdilər. Azərbaycan xalqının artan müqaviməti, qızılbaş qoşununun hücumları və ərzaq cəhətdən dözülməz vəziyyət Osmanlı ordusunu yenidən Azərbaycandan çıxmağa məcbur etdi. Beləliklə, Osmanlı sultanının Azərbaycana üçüncü yürüşü də uğursuzluqla nəticələndi.

Düşmənin tərəfinə keçmiş bəzi qızılbaş əmirlərinin və hakimlərinin qiyamları Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin müdafiə qabiliyyətini zəiflədirdi. 1530-1531-ci illərdə Təbriz bəylərbəyi Üləmə bəy Təkəli naib vəzifəsini ələ keçirməyə cəhd göstərdi, lakin müvəffəqiyyətsizliyə uğradı, qoşunun bir hissəsi ilə Türkiyəyə qaçdı. O, Osmanlı sultanının Azərbaycana üç yürüşünün hamısında fəal iştirak etmişdi. 1547-ci ildə Şirvan bəylərbəyi, Şah Təhmasibin qardaşı Əlqas Mirzə də şah

qoşununa müqavimət göstərə bilməmiş, İstanbula qaçmışdı. Əlqas Mirzə də osmanlıların Azərbaycana üçüncü yürüşündə iştirak etmişdi, lakin 1549-cu ildə şahın əlinə düşərək Qəhqəhə qalasına salınmış və qətlə yetirilmişdi.

1552-ci ildə Səfəvi ordusu müdafiədən fəal hücum əməliyyatlarına keçdi. Buna Ərzurumdakı Osmanlı hakimi İsgəndər paşanın Xoy və Çuxursəd bölgələrinə basqınları səbəb olmuşdu. Ona qarşı şah oğlu İsmayıl Mirzənin başçılığı altında qoşun göndərdi. Ərzurum qalası yaxınlığında osmanlılar qızılbaşlar tərəfindən məğlub edildilər.

Osmanlıların Azərbaycana yeni yürüşlərini çətinləşdirmək, qənimət əldə etmək məqsədilə qızılbaş qoşunu Kürdüstandakı Osmanlı sərhəd bölgələrini xarabazarlığa çevirdi. Yürüşlərdən birində böyük qənimət (30 min qoyun, 10 min iribuynuzlu mal-qara və 3 min at) ələ keçirilmişdi. Şah Təhmasib bu hərbi əməliyyatda şəxsən özü iştirak etmişdi.

I Sultan Süleyman 1554-cü ilin yazında Azərbaycana dördüncü yürüşünə başladı və Naxçıvanı tutdu. Şah Bazarçaya doğru geri çəkildi. Düşmənin əsas qüvvələri ilə üz-üzə gəlməmək taktikasına əməl edən qızılbaş dəstələri düşmənin hərəkət etdiyi yollara gözlənilməz basqınlar edir, onun canlı qüvvəsinə zərbələr endirir və xeyli əsir alırdılar. Tezliklə kəskin ərzaq çatışmazlığı hiss edən sultan Naxçıvan şəhərini tərk etmədən öncə onu yandırır, Azərbaycandan Kiçik Asiyaya geri döndü. Geri çəkilməkdə olan düşməni təqib edən Səfəvi qoşunu Osmanlı ərazisinə daxil oldu. Döyüşdə böyük Osmanlı dəstəsi məhv edildi və sultanın yaxın adamlarından biri olan Sinan bəy əsir alındı.

Naxçıvan və İrəvana doğru hərəkətlə eyni vaxtda Sultan Süleyman Azərbaycana şimaldan da zərbə endirməyə cəhd göstərdi. Bu məqsədlə Şirvanşahlar nəslindən olan Qasım Mirzə yeniçər dəstəsi ilə Kafaya göndərildi. Dağıstanda Kumık və Qaytaq hakiminin dəstəsi sultanın göstərişi ilə onunla birləşdi. Qasım bu dəstələrlə Dərbənddən keçərək Şirvana soxuldu. Bu zaman Səfəvi qoşununun böyük bir hissəsi cənuba, sultanın əsas qüvvələri ilə müharibəyə getmiş və Şirvan bəylərbəyi Abdulla xan Ustaclının sərəncamında cüzi qüvvə qalmışdı. Qasım Mirzə Buğurd qalasını ələ keçirdi. Gülüstən qalası ətrafında baş vermiş həlledici döyüşdə Qasım Mirzə Gürcüstan isə Osmanlı hakimiyəti altına keçdi. Qars vilayəti boşaldılmış ərazi kimi tanındı və qərara alındı ki, onun əhalisi köçürülsün. Bağdadla birlikdə İraqi Ərəb sultanın əlində qaldı.

1555-ci ildə, osmanlılarla sülh müqaviləsi bağlanmasından dərhal sonra Şah Təhmasib dövlətin paytaxtını Təbrizdən Qəzvinə köçürdü və ömrünün sonunadək orada yaşadı. Bu tədbirin əsas səbəbi Təbrizin hər dəfə Osmanlı işğalına məruz qalması idi.

XVI əsrdə işğal etdiyi ölkələrin maddi ehtiyatları və çoxsaylı canlı qüvvələrini öz əlində cəmləşdirmiş Osmanlı imperiyası inkişafının zirvəsində idi. Azərbaycan Səfəvilər dövləti həm Osmanlı imperiyasına, həm də daim qızılbaş ərazisi olan Xorasana soxulan Şeybanilər dövlətinə qarşı müharibə aparmalı olmuşdu. Osmanlı diplomatiyası sünni hakimlərini, o cümlədən də Şeybaniləri "qızılbaş kafirlərə" qarşı müharibədə Sultanla birləşməyə təhrik edirdi. Bu müharibədə Osmanlı imperiyası istilacı, hücum edən tərəf idi. Buna görə də qızılbaşlar öz strategiyasını əsas etibarilə müdafiə üzərində qururdular. "Yandırılmış ərazi" taktikasından faydalanan qızılbaşlar hər dəfə Osmanlı ordusunu geri dönməyə məcbur edirdilər. Osmanlıların Azərbaycan və qonşu ərazilərə basqınları uğursuzluqla nəticələndi. Lakin onlar Səfəvilər dövlətinə böyük ziyan vurdular.

Səfəvi ordusu çevik idi və manevretmə qabiliyyətli süvari hissələri ilə tanınırdı. Buna görə də Səfəvilərin strategiyası bu üstünlükdən maksimum istifadə etməyə yönəldilmişdi. Qızılbaş süvari dəstələri bəzən düşməni geri çəkməyə məcbur etmək üçün onun üzərinə qəfil basqınlər edir, habelə hücum edən ordunun arxasına keçir, ona gözlənilməz zərbələr endirirdilər.

Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin süqutu. Osmanlı imperiyasının Azərbaycanı zəbt etməsi. Şah Təhməsinin ölümündən sonra hakimiyyət uğrunda şahın iki oğlu (Heydər və İsmayıl) arasında kəskin mübarizə başlandı. Bu hadisələrdən xeyli əvvəl saray əyanları arasında parçalanma baş vermişdi. Heydər in əsas dayaqını güclü Ustacılı tayfası təşkil edirdi. Ustacılı əyanları Heydər in hakimiyyət iddiasını müdafiə etməklə özlərinin dövlət aparatındaki aparıcı rollarını saxlamağa çalışırdılar. Buna qarşı birləşmiş əksər qızılbaş tayfaları (Rumlu, Əfşar, Türkmən, Şamlı, Qacar, Zülqədər, Bayat, Varsaq) İsmayılın namizədliyini müdafiə edir, Ustacılı feodallarını yüksək vəzifələrdən uzaqlaşdırmaq və onların torpaq mülkiyyətini ələ keçirmək istəyirdilər.

1576-cı il mayın 14-də Qəzvində, şah sarayındaki qanlı toqquşma nəticəsində İsmayılın tərəfdarları şahzadə Heydəri öldürdülər. 20 ilə yaxın Qahqəhə qalasında həbsdə saxlanılan İsmayıl azad edildi və şah elan olundu. Ustacılı tayfası təqiblərə məruz qaldı. 14 may hadisələrinin iştirakçısı olmuş Ustacılı əyanlarının çoxu II Şah İsmayılın əmri ilə edam edildi.

II Şah İsmayıl özünün qısamüddətli hakimiyyəti dövründə (22 avqust 1576 - 24 noyabr 1577) kütləvi cəza tədbirləri ilə hakimiyyətini möhkəmləndirməyə cəhd göstərdi. Bu hökmlərin ölümü haqqında müxtəlif ehtimallar vardır. Lakin həqiqətə yaxın belə bir məlumatı qəbul etmək olar ki, şah kütləvi əzablar verdiyinə və şübhəyə

mənfi münasibət bəslədiyinə görə qızılbaş əsilzadələrin sui-qəsdinə nəticəsində öldürülmüşdü.

Şah Məhəmməd Xudabəndinin (13 fevral 1578-1587) hakimiyyətə keçməsindən sonra ölkədə mərkəzi hakimiyyət xeyli zəifləmiş oldu. Dəyəri 900 min tümən olan dövlət xəzinəsi bir il müddətində boşaldıldı. Sənaməçi İsgəndər bəy Münşi yazırdı: "Divanın yüksək vəzifəli şəxsləri qarşısında qazanc qapıları açıldı və rüşvətçorluq artdı"- Qızılbaş əyanları qarşısında aciz qalmış şah və tərəfdarları çoxlu pul və torpaq paylamaqla onların sədaqətini satın almağa cəhd edirdilər.

Osmanlı sultanı III Murad (1574-1595) Azərbaycanı qarşı yeni müharibəyə ciddi hazırlıq görürdü. O, sərhəddəki kürd tayfalarını ayağa qaldırdı. Osmanlıların, Van hakimi Xosrov paşanın kürdlərlə birlikdə Xoya hücum etməsi ilə 1555-ci il müqaviləsi pozuldu. Sultanın təhriki ilə Bürhanın oğlu Əbubəkrin başçılığı altında Şirvanı qızılbaşlara qarşı yeni üsyan təşkil edildi. İstanbula yollanmış Şirvan əyanları isə vahid məzhəbin, yəni sünniliyin müdafiəsi bəhanəsi ilə qızılbaş zülmündən qurtulmaq üçün sultandan yardım istədilər. Osmanlı sultanı Mustafa Lələ paşanın başçılığı altında yüz minlik qoşunu Gürcüstana yolladı. O, vassal olan Krım xanı II Məhəmməd Gəraydan (1577-1584) qızılbaşlara qarşı müharibədə iştirak etməyi tələb etdi. Dağıstan hakimləri (Kumuk və Qaytaq, Tabasaran və Avar) isə Şirvanın işğalına hərbi yardım göstərmək barədə sultandan sərəncam almışdılar.

Çuxursəd hakimi Məhəmməd xan Toxmaq Ustaclı osmanlıların Gürcüstana yolunu kəsməyə cəhd etdi, Qarabağ hakimi İmamqulu xan Qacarı və Təbriz hakimi Əmir xan Türkmənı yardıma çağırırdı. Lakin Təbriz hakimi Türkmən və Ustaclı tayfaları arasında düşmənçilik olduğu üçün istəyirdi ki, "rəqib tayfadan bir nəfər də adlı-sanlı adam qalmasın". Buna görə də o, yardım haqqında çağırışa cavab vermədi. Nəticədə qızılbaşlar Çıldır gölü yaxınlığındakı döyüşdə darmadağın edildilər və beləliklə, Gürcüstana yol açıldı. Gürcü çarları arasında da daxili ədavət vardı və belə təhlükəli məqamda onlar da birləşə bilmədilər.

İsgəndər bəy Münşi Osmanlı basqımını dəf etmək üçün Azərbaycan və Gürcüstan qüvvələrinin birləşdirilməsinin əhəmiyyətini belə səciyyələndirirdi: "Əgər qızılbaş əmirləri arasında yekdillik olsaydı, 50 min nəfəri təşkil edən Azərbaycan və Şirvanın bütün qoşun hissələri birləşsəydi, gürcü çarları da onlara qoşulsaydı, o zaman Lələ paşanın bu diyara basqımı belə asan olmazdı. Lakin əmirlərin ədavəti, tayfalar arasındakı çəkişmələr və təşəbbüslüklük üzündən nəinki ölkə itirildi, habelə qızılbaşların nüfuzlu başçıları həlak oldu. Azərbaycan qoşunu məhv edildi".

1578-ci il avqustun 9-da Çıldır gölünün (Qarsın şimal-şərqi) yaxınlığındakı qələbədən sonra Mustafa Lələ paşa başda olmaqla Osmanlı ordusu Axaltsixi ələ keçirdi və Kaxetə daxil oldu.

Avqustun 24-də osmanlılar əhalinin tərk etdiyi Tiflisi, sonra isə Qorini və Zəyəmi ələ keçirdilər. Şirak çölündən adlanmış Osmanlı ordusu Qanıx (Alazan) çayını keçdi və Şirvana daxil oldu. Şirvan bəylərbəyi Aras xan Rumlu düşmənin qat-qat üstün qüvvələri qarşısında Şirvanı tərk edərək, Kürün cənub sahilinə geri çəkildi. Osmanlılar Şəki, Ərəş, Şamaxı, Qəbələ, Bakı, Şabran, Mahmudabad və Salyan şəhərlərini asanlıqla tutdular. Şirvan əhalisi qızılbaşlara qarşı qiyam qaldırdı. Dərbəndin qızılbaş hakimi Çıraq xəlifə osmanlıların şəhərə daxil olması ərafəsində üsyan qaldırmış şəhərlilər tərəfindən öldürüldü.

Şirvanın Osmanlı hakimi Özdəmir oğlu Osman paşa Əbubəkri müdafiə edən Şirvan əyanlarına qarşı çıxdı, onları tərk etdi və Dərbəndi özünə iqamətgah seçdi. Şirvan ərazisi hər biri 16 və 8 sancaqdan ibarət olan Şamaxı və Dərbənd vilayətlərinə bölündü. Əbu-bəkr Mirzəyə Şirvanda Osmanlı hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün Osman paşaya kömək etmək göstərişi verilmişdi. Bununla da Osmanlı sultanı Şirvan feodallarının keçmiş müstəqilliyi bərpa etmək ümidlərini puça çıxardı.

Lələ paşa İstanbula qayıtdıqdan sonra Aras xan Rumlu Kürü keçdi və Osman paşanı Şamaxıdan çıxarmağa cəhd göstərdi. Lakin bu zaman şimaldan Şirvana soxulmuş Krım xanının ordusu mühasirədə olan düşmənin köməyinə yetişdi. Bərabər olmayan şiddətli döyüşdə mühasirəyə düşmüş qızılbaş dəstəsi darmadağın edildi, Aras xan isə öldürüldü.

Elə bu zaman qızılbaşların əsas qüvvələri şahın oğlu Həməzə Mirzənin başçılığı altında düşməni Şirvandan qovub çıxarmaq məqsədilə Qəzvindən Qarabağa hərəkət edirdi. 1578-ci il noyabrın 28-də Ağsu çayı sahilindəki Mollahəsən adlı yerdə Abdulla xanın oğlu Həməzə xan Ustaclının başçılığı altında qızılbaş qoşunu Osman paşanın köməyinə gəlmiş Krım xanı Adil Gərayın ordusu ilə toqquşdu. Bütün gün ərzində davam edən qanlı döyüşdə Krım qoşunu darmadağın olundu, Adil Gəray isə əsir düşdü. Hücumu davam etdirən qızılbaşlar Şamaxını ələ keçirdilər və Şabrana kimi irəlilədilər. Şirvan osmanlılardan azad edildi, lakin onların dayaq məntəqəsini - Dərbəndi geri almaq mümkün olmadı.

Bu, qızılbaş qoşununun müharibədə sonuncu böyük müvəffəqiyyəti idi. Bundan sonra Azərbaycan Səfəvilər dövlətini daxili çəkişmələr, İran etnik ünsürlərinin mühüm mövqelər uğrunda mübarizəsi bürüdü. Şah Məhəmməd Xudabəndənin arvadı (əslən mazandaranlı olan Xeyrannisə bəyim) isfahanlı baş vəzir Salmanın yardımı ilə yüksək vəzifələrə "tacikləri" (fars mənşəli şəxsləri) cəlb

edir, dövləti idarəetmə işlərində Azərbaycan əmirlərinin rolunu zəiflətməyə çalışırdı. Bu, nüfuzlu əmirlərin kəskin etirazına səbəb oldu və onları intiqamçı, hökmlü şah arvadının, Mirzə Salmanın özbaşnalıqlarına son qoymaq üçün əlbir olmağa vadar etdi. Saraydakı əmirlər şahdan vəzir aradan götürməyi, "mələkəni" hakimiyyətdən uzaqlaşdırmağı tələb etdilər. Lakin onun aciz olduğunu görüb, özləri saraya soxularaq şahın arvadını qətlə yetirdilər.

1579-cu ilin yayında Kırta xanı Məhəmməd Gəray yüz minlik ordu ilə Bağçasaraydan hərəkətə başlayıb, Şimali Qafqazdan keçdi və Şirvan sərhədinə yaxınlaşdı. Kırım tatarları Osman paşa ilə birlikdə Şamaxıya və Bakıya yürüş etdilər. Onlar Kürü keçərək Ərəş, Gəncə, Qarabağ və Muğana hücum etdilər və Qızılağaca qədər irəlilədilər. Lakin qızılbaş qoşununun Şirvana daxil olması xəbərini almış Kırım xanı tələsik şimala yollandı və xeyli əsir apardı.

1578-1579-cu illərdə Osmanlı-Kırım ordusunun törətdiyi hərbi əməliyyatlar, dağıntılar, qarətlər nəticəsində Azərbaycanda şiddətli aclıq və taun xəstəliyi tüğyan edirdi. Əvvəllər əhalinin sıx olduğu bəzi bölgələr viran qalmışdı.

1580-ci ildə Təbrizdə Türkman və Şamlı əmirləri arasında ixtilaflar gücləndi. Şamlı əyanları arasında da parçalanma baş verdi. 1581-ci ildə qiyamçı Şamlı əmirlərinin Heratda I Abbası şah elan etməsi Xorasanın Səfəvilər dövlətindən ayrılmasına səbəb oldu. 1580 və 1581-ci illərdə Kırım xanının qardaşları Qazi Gərayın və Səfi Gərayın başçılığı ilə tatar ordusu daha iki dəfə Şirvana soxuldu. Kırım tatarları dağıntılar, qarətlər törətdilər və tezliklə Dərbənddən keçərək vətənə qayıtdılar.

Sonuncu yürüş zamanı Peykər xan Qacarı rəhbərliyi altında qızılbaş dəstəsi Kırım tatarlarını Şabranla Şamaxı arasındakı ərəzidə qarşıladı. Qızılbaşlar şiddətli döyüşdə Şirvan qiyamçılarını, Osmanlı hissələrini və tatarları ağır məğlubiyyətə uğratdılar. Qazi Gəray əsir düşdü. Lakin bu müvəffəqiyyət Şirvanda ümumi vəziyyəti Səfəvilərin xeyrinə dəyişdirmədi. Dərbənddə qərar tutmuş Osman paşa ərzaq qıtlığı nəticəsində qızılbaş qoşununun Şirvanı tərk etməsindən sonra yenidən bu diyarı ələ keçirdi.

Beləliklə, Kırım tatarları osmanlılara Şirvanda hakimiyyəti saxlamaqda çox mühüm kömək göstərdilər. Lakin burada Osmanlı aqalığının bərqərar olması yerli, Dağıstan hakimlərinin ürəyincə deyildi.

Tarku Şamxalı və Əbubəkr Mirzə Qarabağın qızılbaş hakimi İmamqulu xan Qacara Osman paşaya qarşı birgə mübarizə təklifi ilə müraciət etmişdilər. 1583-cü ildə Samur çayı yaxınlığında baş vermiş döyüşlərdən birində Əbubəkr Mirzə qızılbaşlar tərəfində Osman paşaya qarşı çıxış etmişdi. Bu fakt sübut edir ki,

şirvanlılar bu vaxtdan etibarən osmanlıların yardımını ilə müstəqillik almaq ümidini itirmişdilər.

1582-ci ildə III Sultan Murad qızılbaşlarla sülh danışıqlarına başlamış Sinan paşanı vəzifəsindən götürüb, Fərhad paşanı Şərqə yürüşünün rəhbəri təyin etdi.

1583-cü ilin yayından Fərhad paşa Qarsdan hərəkətə başlayaraq Çuxursədi tutdu, orada qala tikdirib qoşun yerləşdirdi. Çuxurisəd hakimi Məhəmməd xan Toxmaq heç bir kömək almayaraq öhdəsindəki cüzi qüvvə ilə Naxçıvana geri çəkilməyə məcbur oldu. İsgəndər bəy Münşi ümumxalq, ümumdövlət mənafeyini deyil, öz şəxsi və tayfa mənafeyini hər şeydən üstün tutan və Çuxursəd kimi "abad bir vilayətin" itirilməsinə səbəb olan əmirləri məzəmmət edirdi. Qızılbaş rəhbərləri bütün qüvvələri səfərbərliyə alaraq düşmənin hücumunu dəf etmək əvəzinə daxili mübarizə və fitnə-fəsadla məşğul idi. Türkman tayfasının başçısı Əmir xan həbs olundu' və Qəhqəhə qalasında öldürüldü. Bundan sonra Türkman və Təkəli tayfaları bütün ölkədə mərkəzi hakimiyyətə qarşı qiyam qaldırdılar. Qızılbaş tayfaları arasında çəkişmə və mübarizə Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin xarici düşmənlərə qarşı müqavimət qüvvəsini xeyli sarsıtmış, Osmanlı ordusunun işğallarını asanlaşdırmışdı. Qızılbaş dövlətinin ağır daxili vəziyyəti haqqında xəbərdar edilmiş Osmanlı sultanı döyüşkən ruhlu Özdəmir oğlu Osman paşanı Dərbənddən İstanbula çağıraraq onu şərqi yürüşünə rəhbər təyin etdi. 1585-ci ilin yayında Osman paşa 20 minlik ordu ilə Pasinabad-Çaldıran-Xoy-Mərənd-Sufiyan-Təbriz istiqamətində Azərbaycana hərəkət etdi. Şah Məhəmməd və atasının əvəzinə bütün dövlət işlərini idarə edən oğlu Həməz Mirzə 20 minlik qoşunla Təbrizə doğru irəliləyən osmanlıların qarşısını kəsmək üçün tələsdilər. Sufiyan ətrafında qızılbaşların ön hissələri düşməni qoşunu ilə döyüşə girdilər, lakin qüvvələr bərabər olmadığı üçün geri çəkilməyə məcbur oldular.

Təbrizə yaxınlaşmış Osman paşa şəhəri dinc yolla təslim etmək tələbi ilə əhaliyə müraciət etdi. Lakin gözlənilən cavab alınmadı və osmanlılar sentyabrın 20-də hərbi əməliyyata başladılar. Öncə düşmənin Təbrizə soxulmaq cəhdi baş tutmadı. Şotorbanan küçəsi ilə hərəkət edən yeddi minlik Osmanlı dəstəsi süni maneələrlə saxlanıldı. 170 nəfər itirən osmanlılar şəhər xaricindəki ilkin mövqelərinə qayıtdılar. Təbrizlilər düşmənlə ilk döyüşlərdə böyük igidlik və qəhrəmanlıq nümayiş etdirdilər.

Ertəsi gün Osmanlı artilleriyasından süni maneələrə şiddətli atəş açılması nəticəsində düşməni qoşunu şəhərə daxil oldu və küçə döyüşləri aparmağa başladı. Qızılbaşlar şəhəri tərk etdilər. Köməksiz qalmış təbrizlilər bir müddət şiddətli müqavimət göstərdilər. Şəhər ayanları öz həyatlarını, habelə əmlaklarını talandan qorumağa cəhd edərək Qazi Kamran bəy Əvhədi, Şeyxülislam Məhəmməd Əli və

digər şəxslərdən ibarət nümayəndə heyətini Osman paşanın yanına yolladılar. Lakin şəhərlilər inadlı müqavimət göstərdiklərinə görə Osman paşa öz əsgərlərinə Təbrizi talan və qarət etmək əmrini verdi. Hadisələrin müasiri yazırdı: "Yeniçərlər həyəət və evləri axtararaq tapdıqları hər şeyi mənimsəyirdilər". Şəhərin çoxlu gözəl binası dağıdıldı. Əzəmətli məscidlər daş qalaqlarına və külə çevrildi. "Qeysəriyyə" adlanan ən böyük örtülü bazarın malları qarət edildi, bazar isə yandırıldı.

Bir aydan sonra Osmanlı qoşunu Təbrizi tərk etməyə məcbur oldu. Şəhərlilərin qəhrəmancasına mübarizəsi, qızılbaş qoşununun Təbriz ətrafında yerləşmiş Osmanlı qüvvələrinə dəfələrlə hücumları nəticəsində düşmənin mənəvi ruhu sarsıldı. Qızılbaşlar Təbriz yaxınlığında Osmanlı dəstələrini iki dəfə məğlubıyyətə uğradılar (ilk dəfə Qulu bəy Əfşarın, ikinci dəfə isə Həmzə Mirzənin başçılığı ilə). Osmanlı qoşun başçıları qızılbaşlara əsir düşdülər. Sonuncu döyüşdə məşhur tarixi-coğrafi əsərin müəllifi olan Oruc "əy Bayat (Don Juan) da iştirak etmişdi.

İki dövlət arasında başlanmış sülh danışıqları Həmzə Mirzənin sui-qəsd nəticəsində qətl edilməsi ilə (1586-cı ilin sonunda) dayandırıldı. Bundan sonra Səfəvi ərazisində mərkəzi hakimiyyət bir müddət son dərəcə zəiflədi və ölkədə özbaşnalıq hökm sürdü. Qızılbaş əyanlarının əsas hissəsi Şah Məhəmməd Xudabəndədən üz döndərdi və Xorasanda Abbas Mirzəni taxta oturdan qiyamçıların tərəfinə keçdi.

Osmanlı hərbi komandanlığı Həmzə Mirzənin ölümündən və Azərbaycan Səfəvilər dövlətindəki ağır daxili vəziyyətdən istifadə etməyi qərara aldı. Sülh danışıqları kəsildi. Təbrizdəki Osmanlı başçısı Cəfər paşa şəhərdən çıxıb Cənubi Azərbaycanın bir çox vilayətlərini tutdu. Nizami Osmanlı qoşunu isə Qarabağı və ölkənin digər ərazilərini ələ keçirdi.

Beləliklə, 1586-1589-cu illərdə təqribən bütün Azərbaycan III Sultan Muradın ordusu tərəfindən tədricən ələ keçirildi. Osmanlıların müvəffəqiyyətini özbək hakimlərinin Xorasana basqınları da təmin etmişdi. Yeni Səfəvi şahı I Abbas sultanla sülh danışıqlarına başlamağa tələsdi. O, yerdə qalan əraziləri əldə saxlamaq üçün sülhün ağır şərtlərini qəbul etməli oldu. 1590-cı il İstanbul sülhü nün şərtlərinə əsasən Azərbaycan (Qaradağ, Ərdəbil və Talış vilayətləri istisna olunmaqla), Cənubi Qafqaz əraziləri və İranın bəzi qərb vilayətləri Osmanlı imperiyasının tərkibinə daxil edildi.

Səfəvilər dövlətinin Avropa ölkələri ilə əlaqələri. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması, bu dövlətin banisi I Şah İsmayılın fəal xarici siyasət yeritməsi Avropa diplomatiya dairələrində belə bir ümid doğurdu ki, Səfəvi dövləti Osmanlı Türkiyəsi ilə hərbi-siyasi qarşıdurmada Avropa dövlətlərinin müttəfiqi ola bilər.

Lakin Avropa dövlətləri bu qarşıdurma prosesində əsas ağırlıq mərkəzini Şərq istiqamətinə yönəltməyə çalışırdılar.

I Şah İsmayılın diplomatik münasibətlər yaratmağa can atdığı ilk Avropa dövləti Venesiya Respublikası idi. 1505-ci ildə Şah İsmayıl Venesiya doju Leonardo Loredanoya məktub göndərmiş, məktubda özünün dostluq və səmimiyyət hisslərini izhar etmişdi. Venesiyaya rəsmi səviyyəli elçi heyəti də göndərilmiş, heyətin qarşısında Osmanlı Türkiyəsi əleyhinə ittifaq münasibətlərini yaratmaq məqsədi qoyulmuşdu. 1507-1508-ci illərdə Venesiyaya gəlmiş qızılbaş elçiləri Venesiya dojunu Osmanlı Türkiyəsinə qarşı dəniz həmləsinə təhrik edirdilər. Onlar Leonardo Loredanonu əmin edirdilər ki, venesiyalıların dəniz həmləsi ilə eyni zamanda I Şah İsmayıl quruda osmanlılara qarşı hərbi əməliyyatlara başlayacaq. Lakin Avropa dövlətləri arasında mövcud olan ziddiyyətlər onların vahid cəbhədə birləşməsinə, Səfəvi dövləti ilə yaxınlaşmaya maneçilik törətdi. Roma papası II Yuliyə (1503-1513) qarşı çəkişmələrdə iştirak edən Venesiya rəhbərləri I Şah İsmayılın hərbi-siyasi planlarına lazımi əhəmiyyət vermədilər. Venesiya 1503-cü ildə imzalanmış Osmanlı - Venesiya sülh müqaviləsini də pozmaq istəmirdi. Qızılbaş səfirləri dəniz yolu ilə Venesiyadan Kiprə qayıtdılar və oradan Suriyaya getdilər. Onlar Dəməşqdə Venesiya konsulu Petrus Zeno ilə görüşərək xüsusi müşavirədə iştirak etdilər. Osmanlı casusları bu görüş haqqında məlumatı sultana çatdırdılar. II Bayazidin təhriki ilə Misir sultanı qızılbaş səfirlərini həbs etmək sərəncamını verdi.

1514-cü ildə Çaldıran döyüşündəki məğlubiyyətdən sonra I Şah İsmayıl Avropa dövlətləri ilə diplomatik, hərbi, siyasi münasibətlər yaratmaq istiqamətində daha fəal tədbirlər görməyə başladı. 1515-ci ildə Səfəvi hökmdarı özünün səfiri vasitəsilə Rodos adasında qərar tutmuş xaçpərəst-ioannitlərin başçısına Osmanlı Türkiyəsinə qarşı ittifaq bağlamaq təklifini çatdırdı. I Şah İsmayıl zənn edirdi ki, Rodos adasının ruhani hakimi Avropanın xristian dövlətlərini vahid cəbhədə birləşdirə bilər. Roma papası X Lev Polşa kralı I Sigizmunda göndərdiyi məktubunda bildirdi ki, Rodos hakimindən məktub alınmışdır, "Sofi" (qızılbaş şahı) Avropa dövlətlərindən hərbi yardım təminatı şərtilə "türk zalımına" qarşı hərbi əməliyyatlara başlamağa razıdır, Səfəvi ordusu müharibəyə hazırdır. Məktubda qeyd edilirdi ki, I Şah İsmayıl qələbə qazanılacağı təqdirdə keçmişdə xristianlara məxsus olmuş əraziləri Avropa dövlətlərinə qaytar-mağa söz vermişdir.

Çaldıran döyüşü ardınca Suriya və Misirin Sultan Səlim tərəfindən zəbt edilməsi Osmanlı imperiyasını xeyli qüvvələndirdi. Onun ən güclü rəqiblərindən biri Məmlük dövləti tamamilə aradan qaldırılmış, digər rəqibi -Səfəvilər dövləti isə zəifləmişdi. Osmanlı imperiyası hərbi-siyasi inkişafının ən yüksək mərhələsinə

çatmışdı. Beləliklə, Avropa yeni Osmanlı işğalları qarşısında böyük təşviş keçirir, Səfəvi dövləti ilə Avropa dövlətləri arasında diplomatik münasibətlər yeni mərhələyə daxil olur.

Məhz bu zaman Avropa dövlətləri ilə Şah İsmayıl arasında Osmanlı imperiyasına qarşı yönəldilmiş hərbi ittifaq yaratmaq təşəbbüsləri güclənir, Osmanlı dövlətini məhv etmək planları tərtib edilir. Roma papasının xristian dövlət başçılarına göndərdiyi məktublardan bu planın bəzi təfərrüatı məlumdur. Buna görə Almaniya kralı V Karl Habsburq və onun müttəfiqləri sultana qarşı müharibəni 1518-ci ilin yayında Afrikada yerli hakimlərin dəstəyi ilə başlayaraq, Misirdən keçməli idilər.

Eyni zamanda Polşa kralı Sigizmundun Macarıstan və Avstriyaya qoşunu ilə qonşu Osmanlı ərazisinə hücumu nəzərdə tutulmuşdu.. 1519-cu ildə Afrikadakı əməliyyatları imperator Maksimilian və Portuqaliya kralı davam etdirməli və onlara İngiltərə kralı da qoşulmalı, müttəfiqlər Nil çayını keçən zaman müharibəyə Şah İsmayıl daxil olmalı idi. Həmin vaxt Fransa kralı I Fransisk Bosniyaya soxulmalı, Polşa kralı bildirdi hücumunu davam etdirməli, bundan sonra qüvvələrini Fransa ilə birləşdirməli və onlar birlikdə Kiçik Asiyaya daxil olmalı, müharibənin üçüncü ilində, yəni 1520-ci ildə Afrikada hərbi əməliyyatlar sona çatmalı, bütün ordular birləşməli İstanbul fəth olunmalıydı. Bundan sonra Kiçik Asiya müttəfiq qüvvələr tərəfindən işğal edilməli idi; Anadolunun şərqi hissəsi Şah "İsmayılın hakimiyyəti altına keçməli, qərb hissəsi xristian dövlətləri arasında bölüşdürülməli idi. Lakin Qərbi Avropanın rəhbər siyasi dairələrində hazırlanan bu plan ancaq kağız üzərində qaldı, çünki Avropa dövlətlərinin bir-biri ilə toqquşan mənafeləri, aralarında mövcud olan siyasi, iqtisadi ziddiyyətlər onların bir ittifaqda birləşməsinə və vahid qüvvə kimi çıxış etməsinə imkan vermirdi. Bu baxımdan Səfəvi şahı ilə Habsburq kralı arasındakı rəsmi yazışma da diqqəti cəlb edir. Şah bu dövlətlə Türkiyəyə qarşı hərbi-siyasi ittifaq yaratmağa can atırdı. 1518-ci ildə I Şah İsmayıl Livanda yaşayan xristian-məronit keşişi Pyotr vasitəsilə Habsburq kralı V Karla məktub göndərmişdi. Səfəvi şahı həmin şəxsə Macarıstan kralı II Lüdvikə çatmalı məktubu da həvalə etmişdi (Macarıstan kralının səfiri bir qədər əvvəl Təbrizdə, şah sarayında olmuşdu). I İsmayıl V Karla yazdığı məktubda osmanlılara qarşı birgə hərbi əməliyyatlara aprel ayında başlamağı təklif etmişdi. V Karl bu məktubu bir neçə ildən sonra İspaniyanın Toledo şəhərindəki iqamətgahında almışdı, artıq yazılmış rəsmi məktub öz əhəmiyyətini itirmişdi. Keşiş Pyotr V Karla cavab məktubunu 1525-ci ilin avqustunda Səfəvi şahının Təbrizdəki sarayına yetirdi. Lakin I Şah İsmayıl artıq dünyasını dəyişmişdi.

Qızılbaş dövləti ilə mənafeləri uzlaşmayan ilk Avropa dövləti portuqaliya oldu. Hindistana gedən dəniz yolunda inhisar mövqeyini möhkəmləndirməyə can atan Portuqaliya 1515-ci ildə İran körfəzindəki adaların çoxusunu ələ keçirdi və Qızılbaş dövləti ərazilərinə xeyli dərəcədə yaxınlaşdı. Portuqaliyalılar Osmanlı Türkiyəsinə qarşı mübarizədə Səfəvi dövlətindən istifadə etmək istəyir, qızılbaşlar la əməkdaşlıq edirdilər. Bəzi mənbə məlumatlarından aydın olur ki, Portuqaliya I Şah Təhmasibə hərbi yardım edirdi. Mənbələrdə iddia edilir ki, portuqaliyalılar 1549-cu ildə Səfəvi şahının ixtiyarına 10 min tüfəng və 20 top vermişdilər. Bununla əlaqədar olaraq qeyd etmək maraqlıdır ki, Səfəvilərin saray tarixçiləri salnamələrində I Təhmasibin sarayına yalnız iki "Firəng" (Avropa) səfirliyinin gəldiyini göstərmişlər. Hər iki diplomatik heyət Portuqaliyadan göndərilmişdi. Portuqaliya kralı III Juanın (1502-1557) 1551-ci ildə Qəzvinə, şah sarayına gəlmiş səfirlər qonaqpərvərliklə qarşılanmışdılar. Bu zaman Osmanlı-Səfəvi müharibəsi davam etməkdə idi. III Juanın xələfi olan Don Sebastyan tərəfindən 1557-1558-ci illərdə göndərilmiş səfir heyətini isə I Şah Təhmasib qəbul etmədi. Həsən bəy Rumlu qeyd edir ki, portuqaliyalıların İran körfəzindəki özbaşına hərəkətləri, bir çox adaların işğalı Səfəvi şahının qəzəbinə səbəb olmuşdu. Həsən bəy Rumlu göstərir ki, portuqaliyalılar "müsəlman əhalisinə qarşı hörmətsizlik" etmişdilər. Lakin ehtimal etmək olar ki, bu hadisənin başqa bir səbəbi vardı: şah Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında 1555-ci ildə bağlanmış sülh müqaviləsinin şərtlərini pozmaq istəmiş, osmanlıların başlıca düşmənlərindən biri olan Portuqaliyanın səfirlərini məhz buna görə qəbul etməmişdi. 1572-ci ildə Roma papası V Piy I Şah Təhmasibə məktub göndərdi. Roma papası şahı inandırmağa çalışırdı ki, Osmanlı türklərinə qarşı birgə çıxış etmək məqamı gəlib çatmışdır. V Piy Şah Təhmasibin qarşısındakı müharibədə qələbə qazanacağına əmin olduğunu bildirmiş, Dəclə və Fərat Çayları arasındakı ərazini, Suriyanı qızılbaşlara vəd etmişdi. Roma Papası qeyd edirdi ki, Osmanlı Türkiyəsi iki cəbhədə müharibə aparmaq iqtidarında olmayacaq və müharibə tezliklə müttəfiqlərin zəfəri ilə başa çatacaq. Lakin Avropa diplomatiyasının cəhdləri boşa çıxdı. I Şah Təhmasib Osmanlı Türkiyəsi ilə münasibətləri daha da kəskinləşdirmək istəmirdi. Qızılbaşlar başa düşmüşdülər ki, onları Osmanlı Türkiyəsinə qarşı müharibəyə sövq edən Avropa dövlətləri müşahidəçi mövqeyində duracaqlar. 1578-ci ildə Osmanlı Türkiyəsi Avropadakı hərbi əməliyyatlardan sonra Səfəvi dövlətinə qarşı müharibəyə başladı. Osmanlılar Cənubi Qafqazı işğal etdilər. Şah Məhəmməd Xudabəndə Portuqaliyaya nümayəndələr göndərərək, Avropanın bütün dövlətlərini Osmanlı təcavüzü əley-hinə çıxış etməyə çağırmalı oldu. Bu dəfə də heç bir Avropa dövləti Səfəvi hökmdarının çağırışına qoşulmadı, Osmanlı Türkiyəsinə qarşı hərbi əməliyyatlara başlamadı.

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin İngiltərə ilə əlaqələri XVI əsrin ikinci yarısında təşəkkül tapmağa başlamışdı. Məhz bu dövrdən başlayaraq ingilis ticarət burjuaziyası Volqa-Xəzər yolundan istifadə edərək Azərbaycana, İrana və Hindistana iqtisadi müdaxiləyə çalışırdı. 1562-ci ildə Londonda "Moskva şirkəti" yaradıldı. Şirkət ticarət nümayəndəliklərini təşkil edir, onları Moskva dövlətinin ərazisindən keçirərək Şərqi ölkələrinə göndərirdi. 1562-ci ildə ingilis taciri Antoni Cenkinson Azərbaycana gəldi. 1563-cü ildə Olkək, Renn və Çini, 1565-1567-ci illərdə Conson, Kitçin və Edvards, 1568-1569-cu illərdə isə Edvards, Spark və digər ingilis tacirləri Azərbaycanda olmuşlar. Benisterin və Deketin başçılığı ilə 1569-1574-cü illərdə Azərbaycanda olmuş ingilis tacir heyətinin Səfəvilər dövlətindən ticarət imtiyazları qoparmaq istiqamətindəki cəhdləri uğursuzluqla nəticələndi. "Moskva şirkəti" nümayəndələrini Azərbaycana altıncı (sonuncu) səfəri 1580-ci ildə oldu. İngilisləri Moskva dövləti bazarlarında möhkəmlənmək, Azərbaycanda ticarətdə inhisar mövqeyi qazanmaq üçün həyata keçirdikləri tədbirlə nəticəsiz qaldı. Rus dövləti ingilis burjuaziyasının bu cəhdlərinin qarşısını qətiyyətlə aldı. Çünki o, Cənubi Qafqazda (eləcə də Azərbaycanda) özü möhkəmlənmək istəyirdi. Rus tacirləri Azərbaycana ucuz xammal mənbəyi və əlverişli satış bazarı kimi yanaşır, rus hökumətindən xarici siyasətdə ardıcıl və qəti mövqe tutmağı tələb edirdilər.

Siyasi quruluş, idarə sistemi, hərbi qüvvələr. Səfəvi dövləti quruluş etibarilə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin ənənələrini davam etdirirdi. Dövlətin tarixinin ilk mərhələsində (I İsmayıl dövründə) sadəliyi ilə seçilən mərkəzi bürokratik idarə aparatı sonralar xeyli mürəkkəbləşdi.

Dövlətin başında özündə ali dünyəvi və eləcə də Ərdəbil "Səfəviyyə" şiə ordeninin irsi başçısı kimi dini hakimiyyəti təcəssüm etdirən şah dururdu. Müstəbid hakimiyyətinin bu teokratik çaları onun mövqeyini xeyli dərəcədə möhkəmləndirirdi.

Şahın yanında məşvərətçi səsə dövlət aparatında yüksək mövqe tutan şəxslərdən və Azərbaycan tayfalarının ən nüfuzlu əmirlərindən ibarət olan Dövlət Şurası - *Ali məclis* fəaliyyət göstərirdi. Venesiyalı Allessandrinin məlumatına görə, bu şura 12 nəfərdən ibarət idi. O, I Təhmasib dövründə şuranın işini belə təsvir edirdi: "Şah yerdən çox da yüksək olmayan taxtda əyləşirdi və arxasında oğlanları, xüsusilə şahın diqqət dairəsindən çıxmayan müavini Heydər Mirzə otururdu. 4 nəfərdən ibarət şah müavirləri heyəti qarşıda otururdu. Şah suallar verir, oturanların rəyini soruşurdu. Onlardan hər biri öz fikrini ifadə edərkən ayağa qalxır və ucadan danışaraq şaha yaxınlaşırdı ki, həmkarları onu eşidə bilsin. Əgər müzakirə zamanı şah maraqlı bir şey eşidirdisə, bu (onun işarəsi ilə), yüksək məşvərətçilər tərəfindən

qeydə almırdı və çox vaxt hökmdar özü onu dəsti-xətti ilə yazırdı. Beləliklə, hər kəs növbə ilə şahın xahişinə əməl edir, öz fikrini söyləyirdi. Məsələnin mahiyyətinə dair şahda şübhə qalmırdısa, o, birinci toplantıda həll olunurdu. Şahın şübhəsi olurdusa, bütün şüaranın rəyinə qulaq asır, sonra isə onu şəxsən nəzərdən keçirir və həll edirdi".

Səfəvi dövlətinin ərazisi iki hissəyə (divan vilayətlərinə və xassə vilayətlərinə), yəni dövlət torpaqlarına və şah ailəsinin mülklərinə bölünürdü. Bu bölgüyə uyğun olaraq onlar üzərində idarəçilik üçün iki xüsusi qurum mövcud idi: *divani-məmalik* və *divani-xassə*. Bu idarələr Səfəvi dövlətinin əsas maliyyə müəssisələri sayılırdı. Divani-xassəyə aid olan vilayətlər şəxsən şah və şah ailəsinin digər nümayəndələrinə məxsus idi. Onlar şah müvəkkilləri - vəzirlər tərəfindən idarə olunurdu. Xassə torpaqları sırasına Ərdəbil mahalından başqa İsfahan, Fars və Heratdakı ərazilər də daxil idi.

Şahın istər dünyəvi, istərsə də dini işlərdə tamhüquqlu müavini olan *vəkil* şahdan sonra ikinci şəxs sayılırdı. Vəzifənin əhəmiyyəti onda görünür ki, bu mövqedə olmuş ilk şəxs I İsmayılın tərbiyəçisi (lələ) Hüseyn bəy Şamlı idi. Azyaşlı I Şah Təhmasibin dövründə, yuxarıda göstəriləyi kimi, *vəkalət* vəzifəsi qızılbaş əmirləri arasında amansız mübarizə obyektinə çevrilmişdi. Bu vəzifədə qızılbaş tayfaları başçılarından Div Sultan Rumlu, Çuxa Sultan Təkəli və Hüseyn xan Şamlı ardıcıl surətdə bir-biri ilə əvəz olunmuşdular.

Səfəvi yığma qoşunlarının başçısı *əmir-ül-üməra* (xanlar xanı) idi. Hərbi iş bütövlüklə azərbaycanlıların əlində olduğu üçün bu vəzifə Azərbaycan əyanlarının inhisarında idi. Bu vəzifəni tutanlar arasında Məhəmməd bəy Ustaclı (Çayan Sultan), onun oğlu Bayazid Sultan, Hüseyn xan Şamlı, Abdulla xan Ustaclı və b. vardı.

Şahın Azərbaycan tayfalarının döyüşçülərindən ibarət olan xüsusi hərbi dəstəsinə *qorçibaşı* rəhbərlik edirdi. Bu vəzifənin əhəmiyyəti I Şah Təhmasibin dövründə xüsusilə artdı, halbuki onun sələfinin vaxtında qorçibaşı siyasi həyatda gözəçarpmayan sima idi. Sonralar bu vəzifəni şahə son dərəcə yaxın olan qorçibaşı Sevindik bəy Əfşar, Allahqulu bəy Əfşar, Qulu bəy Əfşar kimi şəxslər tutdular. Qulu bəy Əfşarın Məhəmməd Xudabəndənin sarayında böyük nüfuzu vardı. Qorçibaşılardan təqribən hamısı Əfşar tayfasından idi.

Mülki idarəçiliyin ənənəvi başçısı *vəzir* idi. I Şah İsmayılın dövründə vəzir nüfuzə məlik deyildi. Çünki vəkil və əmir əl-üməra dövlət idarəçiliyi işlərində hakim mövqə tuturdular. I Şah Abbasın hakimiyyətinə qədər vəzirin vəzifəsi maliyyə əməliyyatları ilə məhdudlaşdı. Vəzir əsasən dövlət xəzinəsi və saray müəssisələrinin mədaxil və məxaricinə nəzarət edirdi. Vəzirlər arasında Zəkəriyyə

Keçəçi, Qazi Cahan Qəzvini, Mir Cəfər Savəci, Əhməd bəy Nur Kamal İsfahani, Xacə Sədəddin İnayətulla Xuzani və Məsum bəy Səfəvini göstərmək olar. Məsum bəy Səfəvi "divan əmiri ikən yüksək vəzərat vəzifəsinə ucaldılmışdı və şahın daimi rəğbətini qazanmışdı".

Vəqfləri idarə edən dini təsisatın başında sədr dururdu. Sədr həmçinin müxalifətçi, bidətçi təlimlərin qarşısını almalı, şəriyyənin yayılmasına çalışmalı idi. Birinci sədr Mövlana Şəmsəddin Lahici hələ Lahicanda yeniyetməlik dövrünü keçirən İsmayılın tərbiyəçisi olmuşdu. Mövlana Şəmsəddin ona Qurani, fars və ərəb dillərini öyrətmişdi. Qazi Məhəmməd Kaşani, Seyid Şərifəddin Əli Şirazi, Nizəməddin Əbdülbaqi Yəzdi, Cəmaləddin Məhəmməd Astrabadi də sədr vəzifəsinə tutmuşdular.

Bəzən vəzir və sədr vəzifəsinə eyni zamanda iki şəxs icra edirdi. Bunlar arasındakı vəzifə bölgüsü ərəzi prinsipi üzrə həyata keçirilirdi. Onlardan biri divan ərəzisinə, o biri xassə (sülalə) mülklərinə nəzarət edirdi.

Maliyyə idarəsinin başında duran *müstovfi əl-məmalik* idi. O, vergi aparatına, büdcənin təşkilinə nəzarət edir, vergi siyahılarını, hərbi və mülki vəzifəli şəxslər üçün məvacibi, pulları və mükafatların növlərini təsdiq edirdi. Vergi borcları üzrə xəzinədar da mövcud idi (*müstovfiyi-bəkaya*).

Saray təsərrüfatı rəhbəri (*naziri-buyutat*) şah və hakim sülalə üzvlərinin, eləcə də saray əyanlarının mənzil, paltar, ayləncə və zinətə olan tələbat və ehtiyaclarının ödənilməsinə nəzarət edirdi. Onun idarəçiliyində kitabxanalar, müxtəlif anbarlar, tövlələr, sikkəxana, cəbbəxana, eləcə də sarayda yerləşən tikmə, zərgərlik, dəmirçilik, bədii və digər emalatxanalar var idi. O, saray mətbəxinə də idarə edirdi.

Ərdəbil ordeni müridlərinin geniş yayılmış şəbəkəsinin başçısı *xəlifət əl-xüləfa* idi. Səfəvilər öz müridlərinin yaxşı təşkil edilmiş şəbəkəsi sayəsində lazım olan vaxtda geniş ərazidə yayılmış qızılbaş tayfalarının öz bayraqları altına cəlb edə bilirdilər. İsmayılın ən yaxın silahdaşlarından biri ordenin işlərinə nəzarət edən və özünü bacarıqlı sərkərdə kimi göstərmiş Ruumlu tayfasından olan Xadim bəy Xüləfa idi. Bu vəzifəni yalnız qızılbaş tayfalarının imtiyazlı təbəqəsinin nümayəndələri tuturdular. *Xəlifət əl-xüləfa* şahın orden işləri üzrə müavinini hesab olunurdu.

Mərkəzi saray aparatında digər vəzifələr də vardı. Sarayda baş təşrifət məmuru **eşikəgəsi** və yaxud *eşikəgəsibaşı* idi. O, əsasən, tabeliyində böyük xidmətçilər ştatı - yavərlər, yasavullar, qapıçılar, carçılar və b. olmaqla saray yığıncaqlarında və təntənələrində təşrifəti idarə edirdi.

Mirşikarbaşı şahın ov tədbirlərinin başçısı idi. Ovcubəyilər, şahın saxlayanlar (quşçular) və b. ona tabe idilər. Ov yalnız ayləncə xarakteri daşımayan

mühüm tədbir sayılırdı. Şahdan və onun məyyəyətindən əlavə, on minlərlə döyüşçünün, heyvanları qovan kəndlilərin iştirak etdiyi, geniş əraziləri əhatə edən böyük ov mərasimləri əslində hərbi manevrləri xatırladırdı.

Mühtəsib əlməmalik (dövlət mühtəsibi) - şəhər bazarlarını nəzarətdə saxlayan, əmtəələrə qiyməti təsdiq edən mərkəzi aparat məmuruna deyilirdi. Onun vəzifəsi ticarətin düzgün aparılmasına, ölçü və çəkilərə əməl olunmasına, fırıldaqçılığa yol verilməsinə nəzarət etmək idi. Mühtəsib əl-məmalikin bütün vilayətlərdə öz nümayəndələri vardı.

Mərkəzi aparatda *münşi əl-məmalik* - dövlət katibi, müəyyər *əl-məmalik* - pul işinə rəhbərlik edən, *möhrdar* - şahın möhürünü saxlayan, *miraxurbaşı* - mehtərlərin rəisi, *mehmandarbaşı* - xarici, səfirlərin və qonaqların qəbuluna baxan rəis, *süfrəçibaşı*, *halvaçı-başı*, *münəccimbaşı* və b. vəzifə sahibləri çalışırdı.

Səfəvilər dövründə Azərbaycan ərazisi şah canişinləri - *bəylərbəyilər* tərəfindən idarə olunan vilayətlərə bölünmüşdü. Bəylər bəyilər (mənbələrdə daha çox ərəbcə sinoniminə - *əmir əl-üməraya* rast gəlmək olur) yalnız Azərbaycan hərbi əyanları tərəfindən təyin edilirdilər. Onlar öz məmurları tərəfindən əhalidən yığılan vergiləri xəzinəyə göndərir, müəyyən miqdarda hərbi qüvvə saxlayırdılar. Bəylərbəyilər şahın əmri ilə hərbi yürüşlərdə iştirak etməyə borclu idilər. Onların daxili işlərdə böyük müstəqilliyi vardı.

Əyalət idarəçiliyi sistemi bir çox cəhətdən mərkəzi idarəçiliyə oxşar idi. Bəzi bəylərbəyilər o qədər güclü idilər ki, öz saraylarının zənginliyi baxımından şahı təqlid edirdilər. Məsəl üçün, Abdulla xan Ustaclı 1549-cu ildə Şirvan bəylərbəyi vəzifəsinə təyin olundu və öləndək (17 il ərzində) bu vəzifədə qaldı. O, Şirvan əyanlarının separatçı qiyamlarını yatırmağa və burada hakimiyyətini möhkəmləndirməyə nail olmuşdu. Bundan sonra Abdulla xanın nüfuzu o qədər artmışdı ki, hətta dayısı I Şah Təhmasib də onunla hesablaşırdı. Cenkinson öz qeydlərində Abdulla xanın əzəmətli, təmtəraqlı sarayının təsvirinə xeyli yer ayırmış, onu "Şirvan kralı" adlandırmışdı.

Qüdrətli qızılbaş əyanları bəylərbəyi, əmir əl-üməra və hakim kimi vilayətləri çox vaxt irsi olaraq idarə edirdilər. Qarabağ və Astrabad Qacar tayfasının, Şirvan və Çuxursəd Ustaclı tayfasının, Təbriz Təkəli və Türkman tayfalarının, Fars vilayəti Zülqədər tayfasının, Gırman Əfşar tayfasının, Həmədan Təkəli tayfasının, Herat Şamlı tayfasının nümayəndələri tərəfindən idarə olunurdu.

Bəylərbəyiliklərin irsiliyinə ən bariz misal mərkəzi Gəncə olan Qarabağ bəylərbəyliyi idi. XVI əsrin 40-cı illərində buranın bəylərbəyi vəzifəsinə Şah Təhmasib Şahverdi Ziyadoğlu Qacarı təyin etdi. Ziyadoğlu nəslı Qarabağı kiçik fasilələrlə XIX əsrin əvvəlində idarə etmişdir. Qacarlar Qarabağın sakinləri kimi

burada "qışlaq və yaylaqlara, mülklərə əmlak və bağlara" sahib olmuşlar (İskəndər bəy Münşi).

Şərh edilənlərdən görünür ki, mərkəzdə və yerlərdə hakimiyyət Azərbaycan hərbi feodallarının əlində idi. Farslar və digər etnik qruplar isə əsasən maliyyə işlərində, məhkəmədə və dəftərxanada təmsil olunmuşdular.

Qulluq adamlarına məvacib daha çox tiyul, bəzi hallarda isə soyurqal verilməsi ilə həyata keçirilirdi. Bəzi vəzifəli şəxslərə rəiyyətdən (kəndli və sənətkarlardan) vergi şəklində alınan daimi rüsum hüququ verilmişdi.

Mükafatlandırmanın geniş təcrübədən keçirilən formalarından biri "düşüllük" idi və bu, dövlət idarəsi tərəfindən həyata keçirilən ödəmələrin məlum faizi şəklində tutulan məbləği bildirirdi.

Azərbaycan Səfəvi dövləti nizami orduya malik deyildi. Bu cəhətdən ilk Səfəvilər öz sələfləri olan Ağqoyunlu dövlətindən irəli getməmişdilər.

Qızılbaş ordusu müharibələr zamanı əyalət hakimlərinin - bəylərbəyilərin yığma qoşunlarından təşkil edilirdi. Bunlar feodalların şəxsi hesablarına saxlanılan və təchiz edilən atlı dəstələr idi. Müharibə zamanı əməliyyatlarda 60-70 minə yaxın qızılbaş qoşunu iştirak edirdi. Venesiyalı Minadoi hesab edirdi ki, əgər bütün əyalətlərin hakimləri öz qoşunlarını mərkəzi hökumətin çağırışı ilə toplusaydılar, Səfəvilər ordusunun sayı 130-140 minə çata bilərdi.

Şahın hüzurunda sayı 4 mindən 6 minə qədər olan qorçilərin xüsusi dəstəsi mövcud idi. Bunlar qorçibaşının rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən, Azərbaycan tayfalarından olan, öz qorxmazlığı və döyüşkənliyi ilə tamən seçmə döyüşçülər idi. Həmçinin başda *yasavulbaşı* olmaqla 700 nəfərdən ibarət yasavul dəstəsi də vardı.

Qızılbaş qoşunu texniki təchizat cəhətdən öz müasiri və rəqibi olan Osmanlı ordusundan geri qalırdı. Orduda soyuq silahlar - yay, nizə, qılınc, qalxan, dəbilqə, döyüş baltaları və s. üstünlük təşkil edirdi. Odlu silah işlədilsə də, geniş yayılmamışdı.

VII FƏSİL

XVI ƏSRDƏ

AZƏRBAYCANIN İCTİMAİ-İQTİSADI HƏYATI

Kənd təsərrüfatı və aqrar münasibətlər. Səfəvi hakimiyyətinin bərqərar olması ərəfəsində Azərbaycan (Şirvan istisna edilməklə) uzunmüddətli iqtisadi

durğunluq mərhələsində idi. İlk Səfəvi hökmdarları iqtisadi həyatın normal məcraya salınması və dövlət xəzinəsinə daxil olan vəsaitin artırılması məqsədilə kəndlilərin vəziyyətini bir qədər yüngülləşdirən tədbirlər həyata keçirməyə məcbur oldular. Şah İsmayılın dövründə mərkəzi hakimiyyətin güclənməsi, qızılbaş feodallarının separatizminin aradan qaldırılması, XVI əsrin ilk rübündə daxili feodal müharibələrinin, çəkişmələrinin azalması və digər amillər kənd təsərrüfatının, iqtisadiyyatın başqa sahələrinin dirçəliş prosesinə təkan verdi. Əkinçilik əhalinin başlıca məşğuliyyət sahəsi idi. Taxıl bitkiləri (buğda və arpa) təqribən Azərbaycanın bütün bölgələrində (Şirvan, Muğan və Aranda, eləcə də cənub vilayətləri olan Ərdəbildə, Xalxalda) əkilib-becərilirdi. Səfəvi dövləti ərazisində buğdanın bolluğu da təsdiq edilmişdir. Anonim Venesiya tacirinin məlumatına əsasən Təbriz bölgəsində "xeyli arpa, bol buğda və çovdar əkilirdi".

Kənd sakinlərinin əsas və ənənəvi məşğuliyyət sahələri bağçılıq, bostançılıq olmuşdur. Əmin Əhməd Razi Təbriz bölgəsində becərilən almanın, armudun, gavalının, gilənarın, üzümün əla dad keyfiyyətinə malik olduğunu göstərir, Ərdəbil, Xalxal, Ordubad, Marağa, Şamaxı bölgələrində barlı meyvə bağlarının mövcudluğunu təsdiq edirdi. Anonim tacir Sufiyan, Mərənd və Xoy bölgələrində də gözəl meyvə bağlarının olduğunu yazırdı. A. Lessandri qeyd edir ki, "meyvələr keyfiyyətinə və dadına görə dünyanın başqa bölgələrində becərilən meyvələrdən üstün idi". Meyvə bağları və bostanlar Azərbaycan şəhərlərinin həyatında da mühüm yer tutur şəhər sakinlərinin ehtiyacını ödəyirdi. XVI əsrin əvvəllərində Təbrizdə olmuş Venesiya taciri göstərir ki, "şəhər çoxsaylı bostanlarla bəzənmişdi və orada tərəvəz, müxtəlif bitkilər becərilirdi".

Azərbaycanda tut ağaclarının becəilməsi ənənəvi olaraq barama qurdunun bəslənilməsi və ipəkçiliklə əlaqədar olmuşdur. İpəkçilik Şirvanda və Şəkiddə yayılmışdı. Bu istehsal yerli xammal bazasına əsaslanırdı. 1562-1563-cü illərdə Azərbaycanda olmuş ingilis taciri və səyyahı Cenkinson qeyd edirdi ki, "bu ölkədə müxtəlif yüksək keyfiyyətli zəruri mallar - qoz və fındıq, çiyidli pambıq, zəy, xam ipək, demək olar ki, ədviyyat və boyaqçılıq mallarının bütün növlərini əldə etmək mümkündür. Lakin buranın əsas malı olduqca bol ipəyin hər cür növüdür".

İpək istehsalının başlıca bölgələrindən biri Ərəş idi. Ərəş ingilis tacirlərinin qeydlərində tez-tez xatırlanır, əcnəbilər tərəfindən ipəyin alınma obyektini kimi təqdim olunur. Avropada Azərbaycandan ixrac olunmuş xam ipəyin müxtəlif növləri tanınırdı (məsələn, "Mahmudabad ipəyi", "Şəki ipəyi", "Gəncə ipəyi", "Qəbələ ipəyi" və s.). Ölkədən ixrac olunan xam ipəyin miqdarı haqqında ingilis ticarət nümayəndəsi Artur Edvardson Şamaxıdan 1566-cı ildə yazdığı məktuba əsasən mülahizə yürütmək mümkündür. Artur Edvardson London şirkətinin

rəhbərlərinə yazırdı: "Sizi əmin edirəm ki, burada (Gürcüstan ipəyini nəzərə almadan) 50-60 batman at yükü ilə 3-4 min atı ipəklə yükləmək olar". Bu isə orta hesabla 200 min batmana bərabərdir. Əmin Əhməd Razinin verdiyi məlumata görə, Azərbaycanın ən iri ipəkçilik mərkəzlərindən biri olan Şamaxıda hər il 20 min xalvara yaxın ipək satılırdı.

Azərbaycan əhalisinin bir qismini yarımköçəri həyat keçirir və heyvandarlıqla məşğul idi. Mil və Muğan düzənliklərindəki qışlaqlar, Qarabağın, Cənubi Azərbaycanın dağlıq bölgələrindəki yaylaqlar qədim zamanlardan etibarən heyvandarlıq təsərrüfatının uğurlu inkişafını təmin etmişdir.

XVI əsrə qədərki dövrdə Azərbaycanda məskunlaşmış türk köçəri tayfaları (Cəlairi, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və b.) tədricən yarımoturaq və oturaq həyat tərzinə keçmişdilər. Bu proses çox ləng gedirdi: tayfaların yuxarı təbəqələrindən başlanıb, daha sonra isə yoxsul, aşağı təbəqələri əhatə edirdi. Siyasi hökmranlığa malik olan tayfa əyanları sarayda və ölkənin digər yerlərində yüksək, gəlirli vəzifələri ələ keçirir, iri torpaq sahələrinin mülkiyyətçilərinə çevrilir, ticarətlə və şəhər iqtisadiyyatı ilə sıx əlaqələr yaradırdılar, Həmin əyanlar yerli oturaq feodal soyları ilə qohumluq münasibətlərinə daxil olur və tədricən oturaq həyat tərzinə keçirdilər.

Səfəvilər dövründə torpaq mülkiyyətinin əski formaları qalmaqda idi (*divani, xassə, vəqf və mülk*). Dövlət torpaq sahələrinin və hakim sülaləyə məxsus torpaq mülkiyyətinin genişlənməsi ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı prosesində yeni məqam olmuşdur. I Şah İsmayıl Ağqoyunlu sülaləsi nümayəndələrinə, habelə zəngin sünni ruhanilərə məxsus olan torpaq mülkiyyətini dövlətin ixtiyarına keçirirdi.

İlk Səfəvi hökmdarları Ərdəbildən başqa İsfahanda, Fars vilayətində, Heratda geniş torpaq sahələrinə malik idilər. Adətən, ən münbit və abad mülkləri xassəyə daxil edirdilər. Bu minvalla Səfəvi sülaləsinin nümayəndələri ölkənin ən iri feodallarına çevrilmişdilər.

Səfəvilər mərkəzləşdirmə siyasəti nəminə irsi xidmət müqabilində paylanmış torpaq mülkiyyətinin (*soyurqal*) məhdudlaşdırılmasına can atırdılar. I Şah İsmayıldan etibarən mərkəzi dövlət aparatı xəzinə torpaqlarının şahın vassalları olan qızılbaş əmirlərinin irsi sahibliyinə keçməsinin qarşısını almağa çalışırdı. Ona görə də Səfəvi hökmdarları feodal torpaq mülkiyyətinin yeni formasının - *tiyulun* inkişafını təmin etməyə cəhd göstərirdilər. Tiyul irsi torpaq sahibliyi forması deyildi, feodalın hərbi, yaxud inzibati xidmət müddətindən asılı idi.

Tiyuldar mərkəzi hökumət tərəfindən müvəqqəti bağışlanmış ərazidən əldə edilmiş vergini mənimsəyə bilirdi, lakin onun tiyulu idarə etmək hüququ məhdud

idi. Tiyullar başlıca olaraq qızılbaş tayfalarının feodal əyanlarına verilirdi. Soyurqallar öz məzmununu dəyişmişdi: onlar artıq şiə ruhanilərinin və inzibati bürokratiyanın ixtiyarında olan xırda kəndlər, digər yaşayış məntəqələrindən ibarət idi.

Hakim sinif əsasən 5 qrupdan ibarət olmuşdur: şah və hakim sülalənin üzvləri, qızılbaş tayfalarının hərbi əyanları, ali şiə ruhaniləri, mülki bürokratiyanın və oturaq əyanların nümayəndələri. Səfəvi dövləti ərazisində bütün siyasi və hərbi hakimiyyət qızılbaş əyanlarına məxsus idilər. Nəinki mərkəzdə, habelə ətraf nahiyələrdə, dövlətin bütün vilayətlərində Azərbaycan feodal əyanları hakim mövqelərə malik olmuşlar. Feodalların bütün digər qrupları Azərbaycan əyanlarına nisbətən tabe, asılı vəziyyətdə idi. Azərbaycan feodallarının siyasi cəhətdən aparıcı rola malik olması ondan irəli gəlirdi ki, qızılbaş tayfaları ordunun başlıca kütləsinə təşkil edirdilər. Orduda ali vəzifələri tayfalara başçılıq edən və xidmətdə olan qızılbaş əyanları tuturdular.

Əmirilər hərbi-feodal əyanlarının yuxarı zümrəsində dayanırdılar. "Ölkə", "yurd", "ocaqlıq" adlanan müəyyən ərazilər əmirilər tərəfindən idarə edilir və onların maddi təminatını ödəyirdi. Həmin ərazilər tiyul, soyurqal kimi və ya vergi toxunulmazlığı təmin olunmaqla, idarə hüququ əsasında feodal əyanlarının ixtiyarına verilirdi. Əmirilər yalnız dövlətdə şəərəfli və mənfəətli vəzifələr tutduqları halda, bağışlanmış torpaqlara sahib olduqları təqdirdə şaha sədəqətlə xidmət edirdilər. Narazı qalmış əmirilər çox zaman qiyam qaldırırdılar.

Divanın 1576-cı il tarixli siyahısında 114 əmir olduğu göstərilir. Ustacı tayfasından olan əmirlərin sayı 15-ə çatırdı (onlardan 10 nəfəri "böyük əmir" olmuşdur). Adı çəkilmiş 72 əmirdən 56 nəfəri qızılbaş tayfalarına mənsub idi. Digər əmirilər bu tərkibə daxil deyildi, çünki onlar Səfəvi dövlətinin yaradılmasında iştirak etməmiş, əmir rütbəsinə dövlətin meydana gəlməsindən sonra çatmışdılar. Ali ruhanilər Səfəvi dövlətinin müdafiəçisi idilər və hakim sülalənin himayəçiliyindən bəhrələnirdilər. Dini təşkilatlar (məscidlər, xeyriyyə evləri, şiə müqəddəsələrinin məzarları və s.) böyük var-dövlətə malik idi. Geniş torpaq sahələri, dükanlar, sənətkarlıq emalatxanaları, karvansaralar, bağlar və s. kimi obyektlər vəqf mülkiyyətini təşkil edirdi.

Xristian ruhani təbəqəsinin (habelə erməni kilsəsi) də bir sıra imtiyazları vardı. Erməni ruhani təbəqəsi vergi toxunulmazlığı hüququ olan monastir mülklərindən istifadə edirdi.

Torpaq mülkiyyətinə malik olmayan kəndlilər ağır şərtlərlə dövlətdən, qızılbaş xanlarından, mülk sahiblərindən, vəqf mütəvəllilərindən və digər sahibkarlardan kiçik torpaq sahələri icarə etməli olurdular. Geniş kütlələrin

qoşulduğu qızılbaş hərəkatı sayəsində hakimiyyətə gəlmiş Səfəvilər sülaləsinin hökmdarları zəhmətkeşlərin həyat şəraitini yüngülləşdirən əsaslı tədbirlər görmədilər. Lakin dövlətin iqtisadi sisteminin iflasına yol verməmək naminə Səfəvi şahları bəzən vergiləri azaltmalı, hətta ləğv etməli olurdular. Məsələn, şah hökuməti osmanlılarla müharibədə (1555-ci ildən etibarən) xalq kütlələrinin düşdüyü ağır şəraiti nəzərə almalı oldu, məlcəhəti (xəracı) və başqa vergiləri bir qədər azaltdı. Məhsulun 6/1-dən 3/1-ə qədərini təşkil edən məlcəhət (bəhrəçə, dəhyek) torpaqdan istifadə müqabilində kəndlilərdən alınan əsas vergi olmuşdur. Bu vergi əsasən məhsulla (buğda, çovdar, arpa, ipək və s.) ödənilirdi.

İxracat və şütaqat istilahları ilə adlanan vergi və mükəlləfiyyətlər kəndlilərə hədsiz əziyyət verirdi. Kəndlilər nəinki qoşunu ərzaqla, habelə onun çevik hərəkətdə olan heyvanlarını da ot və ələflə təchiz edirdilər. Bu mükəlləfiyyətlərə görə, kəndlilər öz evlərini şah elçilərinin, əcnəbi səfirlərin və digər məmurların ixtiyarına verməli (*qonalqa, xane-nüzul*), bir çox dövlət məmurlarının məvaciblə təmin olunmasının ağırlığını çəkməli idilər (*ixlas, ümmal, mümayyizənə, daruğəki, kələntəri, mirabi* və s.). Məcburi bəxşişlər sistemi də mövcud olmuşdur. Bu bəxşişlər torpaq sahiblərinə, şahın məmurlarına, xidmətçilərinə verildirdi (*düşüllük, novruzi, peşkəş, şilan-bəha, eydi* və s.). Kəndlilər və köçəri maldarlar otlaqlardan istifadə müqabilində dövlətə çobanbəyi vergisi ödəməli idilər. Dövlətin və feodalların xeyrinə toplanan vergilər, yerinə yetirilməli olan mükəlləfiyyətlər (*çərik, tərh, ulaq, ulam, biyar* və s.) əhalini müflisləşməyə gətirib çıxarırdı.

Şəhərlər. Sənətkarlıq. XVI əsrdə Azərbaycanda 50-dən artıq şəhər vardı. Təbriz Səfəvilər dövlətinin ilk paytaxtı idi. O, dövlət paytaxtının 1555-ci ildə Qəzvinə köçürülməsindən sonra da ən mühüm iqtisadi, mədəni mərkəz kimi qalırdı. Bu hadisədən 15 il sonra Səfəvi dövlətinin bir sıra şəhərlərini ziyarət etmiş ingilis taciri Artur Edvards Təbriz şəhərini "İrənin paytaxtı" kimi təqdim edirdi. Şəhər əhalisinin sayı haqqında yalnız təxmini məlumatlar mövcuddur. Anonim tarixçi göstərir ki, qızılbaşlar Təbrizi ələ keçirərkən (1501-ci il) orada 300 min əhali yaşayırdı. Digər tarixçilər (Xandəmir, Oruc bəy Bayat) Təbrizi "Şərqi paytaxtı", "aləmin məskun olan dördüdə bir hissəsinin ən abad şəhəri" kimi qiymətləndirmişlər.

Təbriz dəfələrlə Osmanlı ordularının əlinə keçmiş, qarətlərə məruz qalmışdı. 1514-cü ildə Osmanlı türkləri bir neçə min ən yaxşı Təbriz sənətkarını (ailləri ilə birlikdə) əsir apardılar. 1562-ci ildə şəhərdə olmuş Cenkinson qeyd edir ki, "Təbriz İrənin ən iri şəhəridir". Lakin ingilis səyyahı əlavə edirdi ki, "bu şəhərin ticarət əhəmiyyəti əvvəlki dövrə nisbətən azalmışdı". Cenkinson belə

hesab edirdi ki, bunun əsas səbəbi türk sultanının hərbi yürüşləri olmuşdur. 1585-1586-cı illərin Osmanlı işğalı zamanı Təbriz ağır zərbələrə məruz qaldı.

Təbriz əhalisinin sayının çox olması şəhərə müvafiq həcmdə ərzaq mallarının gətirilməsini tələb edirdi. Ətraf bölgələrdən şəhərə qoyun əti, buğda unu, qırmızı və ağ şərəblər gətirilirdi. Təbrizdən birgünlük məsafədə yerləşən göldən xeyli balıq hasil edilirdi. Həmçinin şəhərdə xeyli miqdarda yüksək keyfiyyətli kürü vardı. Bu kürü Mahmudabaddan gətirilirdi. Təbrizdə çoxlu meyvə bağı və bostanlar mövcud idi. Şəhər özünü meyvə və tərəvəzlə təmin edirdi.

XVI əsrdə də Təbriz Avropa və Asiyanın bir çox şəhərləri ilə irimiqyaslı ticarət əməliyyatlarına cəlb edilmişdi. 1568-ci ildə Azərbaycanda olmuş ingilis səyyahı Çepmen məlumat verirdi ki, "Təbriz ölkənin ən mühüm mahud satışı mərkəzi olmuşdur". Mahud Qərbi Avropa ölkələrindən idxal edilirdi. Yun parçalar buraya həm Təbriz tacirləri vasitəsilə (onlar yun parçaları Venesiyadan alırdılar), həm də şəhərdə yaşayan türklər tərəfindən (parçalar Suriyanın Hələb şəhərindən alınrdı) gətirilirdi.

Venesiyalı Alessandri qeyd edir ki, Təbriz bazarlarında Şirvan, Gilan və Suriyadan gətirilmiş xam ipək almaq mümkündür. Xam ipək Təbrizin ipəkəyirici emalatxanalarında emal edilirdi. Burada istehsal edilən ipək parçalar Şimal-Şərqi Avropanın bir sıra ölkələrinə (Polşa, Danimarka, İsveç) ixrac olunmaqda idi.

1565-ci ildə I Şah Təhmasibin fərmanına əsasən, sənətkarlardan və tacirlərdən alınan verginin ləğv edilməsindən sonra, Təbriz öz inkişafının yüksək səviyyəsinə çatmışdı. 1571-1573-cü illərin Təbriz üsyanının təsiri nəticəsində I Şah Təhmasib şəhərə vergi toxunulmazlığı hüququ verdi və bu tədbir şəhərin sonrakı tərəqqisi üçün geniş imkanlar açdı. Oruc bəy Bayat göstərir ki, türklər tərəfindən ələ keçirilib talan ediləndək Təbrizdə 80 mindən artıq ev sahibi (yaxud 360 min nəfər) yaşayırdı.

Şirvan ərazisi Səfəvilər dövlətinə birləşdirildikdən sonra Şamaxı şəhəri Şirvan bəylərbəyliyi in paytaxtına çevrilmişdi.

Şamaxı 1578-1581-ci illərdə (Osmanlı-tatar hərbi yürüşləri dövründə) çox zərər çəkmişdi. Dəfərlə əldən-ələ keçmiş bu şəhər hədəfə dağıntılara və talanlara məruz qalmışdı.

XVI əsrdə Cənubi Qafqazda ipək istehsalı və ticarəti başlıca olaraq Şamaxıda və Ərəş bölgəsində cəmləşmişdi. Cenkinson Şamaxını "gözəl kral şəhəri" kimi qiymətləndirirdi. Şamaxı xarici ölkələrdən axışmış gələn, xam ipək alan, onu başqa ölkələrdə mənfəətlə satan çoxsaylı tacir kütləsinin cəmləşdiyi mərkəzi bazar olmuşdur. Şirvan ipəyi yüksək keyfiyyəti və gözəlliyi ilə seçilirdi. Şamaxıda rus, hind, türk, fars tacirlərinə xidmət edən karvansaralar vardı. XVI əsrin ikinci

yanısında burada ingilis "Moskva şirkəti" nin daimi nümayəndəliyi yaradılmışdı. Cenkinsona mühüm güzəştlər etmiş Şirvan bəylərbəyi Abdulla xan Ustaclı bu şirkətin təşkil olunmasına yardım göstərmişdi. Xam ipəyin başlıca istehsalçıları şəhər ətrafında sakin olan kəndlilər idi. Kəndlilər istehsal etdikləri xam ipəyi Şamaxıya gətirirdilər. Şamaxı ipəyinin ticarət obyektinə çevrilməsinin İngiltərə üçün mənfəətli olacağını dərk etmiş Edvards belə təxmin edirdi ki, "Moskva şirkəti" burada hər il 30-40 min funt məbləğində xam ipək ala bilər.

XVI əsrin əvvəllərindən etibarən Ərdəbil və onun ətraf əraziləri xüsusi imtiyazlara məlik olmuşdur. Bu nahiyə xassə torpaqları sırasına daxil idi. Onu idarə edən vəzirlər yalnız şaha tabe idi və onun qarşısında hesabat verirdilər. I Şah Təhmasibin 1526-cı il tarixli fərmanına əsasən, Ərdəbil əhalisi nəzərdə tutulmamış vergi məsuliyyətindən, ticarətdən və sənətkarlardan alınmalı olan *tamğavat və möhtərifə* vergilərindən azad edilmişdi. Böyük karvan yollarının qovşağında yerləşməsi şəhərin iqtisadi həyatında mühüm rol oynayırdı. Şəhərin xüsusi imtiyazlara məlik olması, dini mərkəzlərdən biri kimi tanınması onu XVI əsrin son rübündə baş vermiş müharibə dağıntıları və talanlardan xilas etmişdi.

Ərəş ingilis tacirləri tərəfindən bütün Cənubi Qafqaz miqyasında ipəkçiliyin ən iri mərkəzi kimi qeyd edilir. Ərəş bazarlarında 100 min funt müqabilində müxtəlif növ ipək almaq mümkün idi. Venesiyah Minadoi Ərəşi Səfəvi dövlətində mövcud olan əsas şəhərlərdən biri kimi təqdim edir. O yazırdı ki, Ərəş tacirlər tərəfindən "Məhmudabad ipəyi" kimi tanınmış gözəl, ağ ipəyi xeyli miqdarda istehsal etməkdədir.

XVI əsrin ikinci yarısında Culfa şəhəri beynəlxalq ipək ticarətinin iri mərkəzi kimi məşhurlaşmışdı. Culfa tacirləri xam ipəyi istehsal olunduğu obyektlərdən (Şamaxı, Ərəş və Gilan) alır, Qərbi Avropanın Venesiya, Amsterdam və Marsel kimi mühüm limanlarında, Suriya, Türkiyə və Hindistanda satırdılar. 1581-ci ildə Culfada olmuş ingilis taciri Nyuberi qeyd edirdi ki, şəhərdə 3 min ev, 15-20 min əhali vardı. 1591-ci ildə digər ingilis taciri və səyyahı Kartvrayt Culfada olmuş, orada 2 min evin, 10 min əhalinin mövcudluğunu qeyd etmişdir.

Naxçıvan, Gəncə və Şabran şəhərləri XVI əsrdə nəzərəcarpacaq iqtisadi-ticarət əhəmiyyətinə məlik idi. Bu əsr ərzində Ordubad və Əylis xeyli tərəqqi etmişdi. Naxçıvan və Əylis Səfəvi şahlarının xüsusi himayəçiliyi altında olmuşdur. Əylis ipək ticarəti mərkəzlərindən biri sayılırdı. Qarabağ bəylərbəyliyi baş şəhəri olmuş Gəncə Azərbaycanın ən iri şəhərləri sırasında idi.

XVI əsrdə məhsuldar qüvvələrin inkişafı nəticəsində Ərəş, Culfa, Əylis, Qaraağac, Türkmənçay və Cavad kimi kiçik yaşayış məntəqələri şəhərlərə çevrilmişdi. Bakı, Şəki, Dərbənd, Xoy, Şomkir, Zəyəm, Zərdab, Kiş, Xalxal,

Şəhrinov, Şabran, Niyazabad bu dövrün mənbələrində orta və xırda şəhərlər kimi təqdim edilir.

Şəhərlilərin qızılbaş tayfa əyanlarından tam asılılığı şəraitində inkişaf etmiş feodalizm dövrünün Qərbi Avropa şəhərlərinə xas olan özünüidarə sistemi burada təşəkkül tapa bilmədi. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, XVI əsrdə Azərbaycanın bəzi şəhərlərində özünüidarə elementləri mövcud olmuşdur. Məsələn, Təbrizdə yerli şəhər əyanları, şiə ruhaniləri və hətta sənətkar təşkilatlarının yuxarı təbəqəsində olan şəxslər nəzərəcarpacaq nüfuzə malik idi. 1571-1573-cü illərin Təbriz üsyanı sübut etdi ki, şəhərlər bəzən qızılbaş əyanlarının ağır zülmünə qarşı mübarizə apara bilərdilər. Qızılbaş əmirlərinin ixtiyarına verilməmiş Ordubad şəhərində də özünüidarə elementləri gözə çarpırdı.

Vilayət mərkəzləri olan şəhərlərdə bəylərbəylər, əmir-əlüməralar ali hakimiyyətə malik idilər.

Şəhərin mülki idarə aparatına, adətən, kələntər rəhbərlik edirdi. Kələntər sənətkar təşkilatlarının başçıları, şəhərin məhəllə rəhbərlərinin (kətxuda) təyin olunmasına nəzarət edir, şəhərin maliyyə işlərini nizamlayır, şəhərlilərin mənafeyini qorumaq üçün məsuliyyət daşıyırdı, O, adətən, şəhərlilərin yuxarı təbəqələrinin müdafiəçisi kimi çıxış edirdi. Kələntərin müavini *naib* idi. Şəhərdə və bazarlarda ictimai asayişin təmin olunması dağaya tapşırılmışdı. Şəhərin asayiş mühafizəçilərinin başçıları - *zabitlər* dağaya tabe olurdular.

İqtisadi həyatın yarımaqrar səciyyə daşması ilə əlaqədar olaraq kəndlərdə alınan müxtəlif vergilər sistemi şəhərlərdə də mövcud idi. Ticarətdən və sənətkarlıqdan əldə edilən *tamğa* şəhər əhəlisinin başlıca vergisi olmuşdur. Tamğa vergisi böyük məbləğ təşkil edir, şəhərlərdə sənətkarlığın və ticarətin inkişafı prosesinə əngəl törədirdi. Anonim Venesiya taciri XVI əsrdə tamğanın məbləği məsələsinə toxunaraq qeyd edirdi ki, Təbrizdə tacirlərdən əldə olunan gəlir iltizamçının ixtiyarına verirdi və həmin şəxs bu əməliyyatdan ildə 60 min dukat məbləğində gəlir əldə edirdi. 1565-ci I ildə tamğa Şah Təhməsinin xüsusi fərmanı ilə ləğv olundu və bu fərmanın mətni bir çox memarlıq abidələrinin görkəmli yerlərində həkk edildi. İllik tamğa vergisinin məbləği 80 min tuman idi. Tamğanı daha mülayim vergi - *boniçe* əvəz etdi. Ağır verginin ləğv olunması şəhər həyatının inkişafına təkan verdi.

Azərbaycan şəhərlərində sənətkarlığın bütün sahələri mövcud olmuşdur. Toxuculuq, xalçaçılıq, dabbaglıq, dulusçuluq və metalışləmənin bəzi sahələri daxili və xarici bazarın tələbatını ödəyən sənətkarlıq növləri idi.

Toxuculuq məmulatı istehsalı əsasən Təbrizdə və onun ətraf bölgələrində, Şamaxıda və Ərəşdə cəmləşmişdi. Cenkinson Şama xıda toxuculuğun əhəmiyyətini

göstərir və qeyd edirdi ki, buradan daha çox Moskva dövlətində istehlak olunan ipək saplar, parçalar, qurşaqlıqlar aparılırdı. Ərəş, Qəbələ, Mahmudabad və Ağdaş şəhərlərində ipək istehsalı, emalı üzrə ixtisaslaşmış emalatxanalar mövcud idi. Qızılı və gümüşü saplarla bəzədilmiş parça istehsalının (zər- bafta, atlaz, tafta, kamka və s.) miqyası sübut edir ki, toxuculuqda nəinki xırda, habelə iri emalatxanalar (karxana) da böyük rol oynamışdır. Təbrizdə Şah Təhmasibin ixtiyarında olan, qızılı saplarla bəzədilmiş parçalar hazırlamaqda ixtisaslaşmış xüsusi saray emalatxanaları vardı. Hətta bir çox könizlər emalatxanalarda çalışan ustalara (zərduzan) təhkim olunmuşdular.

Xam ipəyin, pambığın tullantılarından ucuz, zolaqlı parçalar (alaca) hazırlanırdı. Təbriz bu cür parça istehsalı ilə də tanınmışdı. Həmin parçalar maddi imkan məhdud olan xalq kütləsinin tələbatını ödəyirdi. XVI əsr Azərbaycan miniatürçü rəssamı Mirəli Təbrizin Nizami "Xəmsə"sinə çəkdiyi rəsmlərdən birində zəngin, gözəl paltarlar geymiş saray əhli ilə yanaşı sadə, ucuz paltar geymiş çobanların da təsviri verilmişdi.

Azərbaycanda xeyli yun parça istehsal olunurdu. Ərdəbil yun parçalarının hazırladığı ən iri mərkəzlərdən biri idi. Şah Təhmasibin 1526-cı il tarixli fərmanının mətnindən aydın olur ki, burada yun şal toxuyanların böyük emalatxanası vardı.

XVI əsrdə Azərbaycan xalçaçılığı həm bədii səviyyəsi, həm də istehsal həcmının artması baxımından öz inkişafının xüsusi mərhələsini keçmişdir. Xalçalar şəhər və kənd əhalisinin geniş kütlələrinin, sarayların, feodal əyanlarının çadırlarının başlıca elementi olmuşdur. Təbriz və şəhərə yaxın olan kənd nahiyələri xalçaçılığın iri mərkəzi idi. 1522-ci ildə ustad Qiyasəddin Caminin hazırladığı, üzərində toxunma tarixi qeyd edilmiş xalça buna misal ola bilər. Üzərində ov səhnələri təsvir edilmiş bu xalça Milan muzeyində mühafizə olunur. Londonun "Viktoriya və Albert" muzeyində dünya xalçaçılığı sənətinin incilərindən biri - 1539-cu ildə Təbrizdə toxunmuş xalça saxlanmaqdadır. Bu xalçanın sahəsi 56 kvadrat metrdir. Nyu-Yorkun, Londonun, İstanbulun, Vyananın, Tehranın və dünyanın bir çox şəhərlərinin muzeylərində, şəxsi kolleksiyalarda saxlanılır. Bu növdən olan Təbriz xalçaları şəhər sənətkarlarının yüksək ustalığından xəbər verir. Qızılı və gümüşü saplarla işlənmiş ipək xalçalar qızılbaş əyanlarının başlıca məişət tələbatından birinə çevrilmişdi. Cenkinson Şirvan bəylərbəyi Abdulla xan Ustaclının yay düşərgəsi haqqında yazırdı: "Onun çadırındakı döşəmə başdan-başa zəngin xalılarla örtülmüşdü. Abdulla xan isə qızılı və gümüşü saplarla işlənmiş dördkünc xalçanın üzərində əyləşmişdi".

XVI əsr Azərbaycan şəhərlərinin iqtisadi həyatında müxtəlif dəri məmulatının istehsalı mühüm yer tutmuşdur. Təbriz ölkənin əsas dabbaglıq mərkəzlərindən idi. Marağa, Şamaxı, Ərdəbil şəhərləri də bu sahədə fərqlənirdilər.

Metal məmulatı istehsalı ilə əlaqədar sahələr ölkənin sənətkarlığında müəyyən mövqeyə malik olmuşdur. Metalışləmə sənətinin inkişafı əsasən idxal olunan xammaldan asılı idi. Daşkəsəndə və onun ətrafında dəmir filizinin emalı çox məhdud miqyasda olmuşdur. Mis və qurğuşun Kiçik Asiya və Rusiya vasitəsilə Avropa ölkələrindən gətirilirdi. Təbriz, Gəncə, Ərdəbil və Şamaxı metalışləmə sənətinin əsas mərkəzləri idi.

Ordu üçün silah istehsalının genişlənməsi metalışləmə sənətinin ən böyük nailiyyəti oldu. XVI əsrin əvvəllərindən etibarən tüfəng və topların istehsalı, tətbiqi xeyli dərəcədə artdı. Artıq I Şah Təhmasibin (1524-1576) hakimiyyətinin ilk onilliyi ərzində xüsusilə tüfəngçi və topçu dəstələri yaradıldı (tüfəngçibaşı, topçubaşı vəzifələri məhz bu dövrdə təsis edildi). Odlu silahın başlıca istehsal mərkəzi Təbriz idi. Təbrizin top və tüfəngtökən ustaları bütün Səfəvilər dövlətində məşhurlaşmışdılar. Təbrizli Barxudar bəy Ənisi Topçubaşı XVI əsrin sonu və XVII əsrin əvvəllərində ən tanınmış silahqayran usta idi. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, soyuq silahların, hərbi geyimlərin istehsalı metalışləmə sahəsində aparıcı olmuşdur. Oruc bəy Bayat yazırdı: "Səfəvilər dövləti hüdudunda soyuq silahlar, hərbi geyimlər həddən artıq istehsal olunur və bunların çox hissəsi Moskva dövlətinə ixrac edilirdi". Moskva dövlətinə gətirilən silahların bir qismi Azərbaycanda düzəldilmişdi. Moskva çarı Boris Qodunovun 1589-cu ildə istifadə etdiyi 10 ədəd dəbilqə Azərbaycan ustaları tərəfindən hazırlanmışdı (bunlardan 8-i Şamaxıda düzəldilmişdi).

Keramika (dulusçuluq) istehsalı yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. Dulusçuluq məmulatı məişət, inşaat və estetik tələbatları ödəməkdə idi. Qəbələdə (Qala adlanan ərazidə) XVI-XVII əsrlərə aid müxtəlif saxsı məmulatı qalıqları aşkar edilmişdir. Bakının Qala hissəsində aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində bir qismi XVI əsrə aid edilən çoxlu minalanmış saxsı məmulatı tapılmışdır. Şabran ərazisində aparılmış son qazıntılar zamanı xeyli dulusçuluq sobasına, saxsı qaba təsadüf edilmişdir. Əldə olunmuş arxeoloji material sübut edir ki, keramika məmulatı istehsalı Azərbaycan sənətkarlığının uzunmüddətli və sabit ənənələrinə yaşadan, əhalinin müxtəlif tələbatlarını ödəyən mühüm sahə olmuşdur.

Ticarət. Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri. Pul dövriyyəsi. XVI əsrin ticarət əməliyyatlarında başlıca əmtəə Azərbaycan ipəyi olmuşdur. Azərbaycanda istehsal olunan ipək əsasən xarici ölkələrə ixrac edilirdi. Məhz buna görə də

Səfəvilər dövləti ərazisində bu qiymətli xammalın satışına şəriksiz nəzarət uğrunda Venesiya, İngiltərə, Türkiyə və Rusiya tacirləri, şirkətləri arasında, rəqabət gedirdi.

Bu dövrdə Azərbaycan Avropa və Asiyanın bir çox ölkələri ilə geniş iqtisadi əlaqələrə malik idi. Azərbaycan şəhərləri əsasən Kiçik Asiyadan və Suriyadan keçən başlıca tranzit yolu ilə Türkiyə, İtaliya şəhərləri, Şərq və Avropa ölkələri ilə ticarət aparırdılar. Azərbaycanın və başqa ölkələrin tacirləri buradan hazır ipək məmulatı, xam ipək, marena, meyvə qurusu, xırdabuynuzlu məl-qara aparırdılar. Təbriz və Şirvan tacirləri bu ticarət əməliyyatlarında xüsusilə böyük rol oynayırdılar. 1512-ci ildən etibarən Osmanlı sultanı I Səlim Azərbaycan tacirlərinə münasibətdə sərt, amansız ticarət siyasəti yeritməyə başlamışdı. Onun fərmanına əsasən Səfəvi dövlətindən olan tacirlərin 1,5 milyon ağca məbləğində əmtəəsi müsadirə edildi. Bu tədbir Türkiyə ərazisində Azərbaycan tacirlərinin ticarət fəaliyyətini müvəqqəti olaraq dayandırdı. Sonralar iki dövlət arasındakı münasibətlərdə sabitlik bərqərar olarkən ticarət fəaliyyəti bərpa edildi. Azərbaycanın və Gilanın xam ipəyi bir çox Türkiyə şəhərlərinin toxuculuq istehsalı üçün mühüm əhəmiyyətə malik idi. XVI əsrin sonlarında, Səfəvi-Osmanlı müharibəsinin yenidən qızıqdığı bir şəraitdə Azərbaycan və İran xam ipəyinin alıcısı olan Türkiyənin əsas toxuculuq mərkəzi olan Bursada ipək parça hazırlayan dəzgahların əksəriyyəti işləmirdi.

Moskva ilə Səfəvi dövləti arasında sabit ticarət əlaqələri yalnız XVI əsrin ikinci yarısında, IV İvan dövründə Kazan və Həştərxan xanlıqlarının əraziləri Moskva dövlətinə ilhaq olunduqdan sonra anlanmağa başladı. Volqa çayı vasitəsilə Xəzər dənizinə çıxış yolu əldə etmiş Moskva dövlətinin güclənməsi bir sıra dövlətləri narahat edirdi. İngiltərə, İsveç, Almaniya və digər ölkələr də bu ticarət yoluna çıxmağa çalışırdılar.

Şamaxı, Ərəş və Təbrizdə istehsal olunan xam ipək, ipək məmulatı Azərbaycandan Moskva dövlətinə ixrac edilən başlıca əmtəə olmuşdur. Rusiya-Azərbaycan ticarət əlaqələri əsasən Şamaxı və Bakı vasitəsilə həyata keçirilirdi. Məsələn, Şamaxıdan Moskva tacirlərinin ticarət nümayəndəliyi mövcud idi. Onlar Moskva dövləti ərazisində hazırlanmış sənətkarlıq məmulatlarını burada satır və yerli malları (əsasən xam ipəyi, ipək parçaları) alırdılar. Şəhər bazarlarında Orta Asiyadan, Türkiyə və Hindistandan, digər ölkələrdən müxtəlif təyinatlı, çeşidli mallar vardı. Azərbaycandan Moskvaya neft də ixrac edilirdi. Rus tacirləri ipəyi və nefti Azərbaycanda mümkün qədər ucuz qiymətə alır, Qərbi Avropa tacirlərinə baha qiymətə sataraq külli miqdarda mənfəət əldə edirdilər. Gilan tacirləri nefti Bakıdan dəniz vasitəsilə Manqışlaq limanına nəql edir, oradan isə karvan yolu ilə Xivə, Buxara və digər Orta Asiya şəhərlərinə aparırdılar. Rus dövləti ilə ticarətdə

baqqaliyyə malları, xüsusilə ədviyyat müəyyən yer tuturdu. Rus tacirləri müxtəlif malları Təbriz, Şamaxı və Bakı şəhərlərində ahrdılar. Bakı və onun ətrafında becərilən zəfəran xüsusilə qiymətləndirilirdi.

Rus dövləti ərazisindən Azərbaycana xəz və dəri məmulatı, yaraq-əsləhə, habelə metal məmulatı (baltalar, bıçaqlar və s.) gətirilirdi. Mahud, qara zəy, şüşə, kağız Avropa ölkələrində istehsal olunur, Rus dövləti ərazisi vasitəsilə Azərbaycana ixrac edilirdi.

XVI əsrdə Azərbaycanın Qərbi Avropa ölkələri ilə də ticarət münasibətləri genişləndi. Bu münasibətlərin inkişafı əsasən Avropa ölkələrində Azərbaycan ipəyinə olan tələbatın artması ilə əlaqədar idi. Avropa manufakturalarının Azərbaycanda xeyli miqdarda istehsal olunan ipəyə ehtiyacı vardı. XV-XVI əsrlərin qovuşuğunda edilmiş böyük coğrafi kəşflər, Afrika və Asiya ətrafından keçən dəniz yolunun Vasko da Qama tərəfindən kəşfi yeni tarixi mərhələnin başlanğıcını qoydu. Təşəkkül tapmaqda olan kapitalist sənayesinin, Avropa burjuaziyasının Asiyaya olan marağı gücləndi. Qərbi Avropa ölkələrinin ticarət burjuaziyası Asiyada manufaktura məhsulları üçün bazarları, ucuz və qiymətli xammal mənbələrini aramağa başladı.

Vasko da Qama tərəfindən kəşf olunmuş dəniz yolu İspaniya və Portuqaliyanın nəzarəti altına keçmişdi. Məhz, bu dövlətlər digər Avropa ölkələrini Asiya bazarlarında hökmranlıq baxımından qabaqlamışdılar. Avropa və Asiyanın iqtisadi sistemlərini birləşdirən əski Aralıq dənizi ticarət yolu venesiyalıların və Osmanlı türklərinin nəzarəti altında idi. Türklər və venesiyalılar ticarət vasitəçiliyindən böyük mənfəət əldə edirdilər. Bununla əlaqədar olaraq, Şimali Avropa ölkələrinin ticarət burjuaziyası dairələrində Moskva dövləti və Xəzər dənizi vasitəsilə Cənubi Qafqaza, İrana, Hindistana gedən dəniz yolunun mənimsənilməsi ideyası təşəkkül tapmışdı. Ticarət əməliyyatlarında Venesiyanın vasitəçiliyi bu ölkələrə çox baha başa gəlirdi. XVI əsrin ikinci rübündə Ərəbistan yarımadası, Aralıq dənizi limanları osmanlılar tərəfindən ələ keçirildi. Bu dövrdə Avropa dövlətlərinin iqtisadi mənafeleləri onların mühüm siyasi və hərbi mənafeleləri ilə uzlaşdırdı. XVI əsrdə Osmanlı imperiyası Cənub-Şərqi Avropada yeni ərazilər ələ keçirmək siyasətini yeridirdi və bu gerçəklik Avropa dövlətlərini Osmanlı Türkiyəsinə qarşı ittifaqda birləşməyə vadar edirdi. Eyni zamanda bu dövlətlər Şərqdə də Osmanlı dövlətinə qarşı çıxma biləcəklə müttəfiq axtarmağa başlamışdılar. Səfəvilər dövləti bu baxımdan onların diqqətini xüsusilə cəlb edirdi. Yeni dövlətin meydana gəldiyi ilk dövrdən etibarən Səfəvi şahları Şərq istiqamətində yeni əraziləri işğal etməyə can atan Osmanlı dövlətinə qarşı hərbi-siyasi mübarizədə Avropa dövlətləri timsalında müttəfiq axtarmağa başladılar. Məhz buna görə də

Səfəvilər Avropa tacirlərinin dövlətin ərazisində fəaliyyətinə geniş imkanlar yaradır, Avropa-Səfəvi ticarət mübadiləsinin inkişafına himayədarlıq edirdilər.

Volqa-Xəzər ticarət yolunun mənimsənilməsində təşəbbüskarlığı öz üzərinə götürmüş ingilis burjuaziyası bu məqsədlə öncə Rus dövləti ərazisində ticarət mövqelərini möhkəmləndirməyə can atırdı. 1555-ci ildə ingilis ticarət kapitalının nümayəndələri Londonda "Moskva şirkəti" nin əsasını qoydular. Tezliklə Moskva dövlətinin icazəsi ilə ingilis nümayəndələri Rus dövləti ərazisindən keçərək Azərbaycana, İrana və Orta Asiyaya kəşfiyyat səfərləri etməyə başladılar. Moskva dövləti də İngiltərə ilə ticarət əlaqələrini inkişaf etdirmək, ingilis kapitalının yardımı ilə Şərqi bazarlarında möhkəmlənmək, gələcəkdə ticarət əməliyyatlarında vasitəçilik etməklə maddi baxımdan zənginləşmək istəyirdi. Volqa-Xəzər ticarət yolunun çıxış məntəqəsi Moskva şəhəri idi. Buradan tacirlər Moskva, Oka və Volqa çayları vasitəsilə Həştərxana gəlirdilər. İngilis tacirləri isə, adətən, Moskvanı ziyarət etmədən Yaroslavl Şəhərindən Şərqi ticarət səfərinə başlayırdılar. Tacirlər Həştərxana çatdıqdan sonra Xəzərin qərb sahilləri ilə gəmilərdə üzür,

Dərbəndə daxil olmadan Niyazabad limanına yetişirdilər. Niyazabadda yüklər boşaldılır, sonra isə ticarət karvanları Şabranda keçərək Şamaxıya çatırdılar. Buradan tacir-səyyahlar Cavad şəhərindən keçərək Ərdəbilə gəlirdilər. Daha sonra ticarət yolu haçalanırdı. Bir yol Təbrizə, digəri isə Qəzvinə və Kaşana, Fars körfəzinə də yerləşən Hörmüz limanına gedirdi. Cenkinsonun məlumatına görə, çaylar vasitəsilə Moskvadan Həştərxana getmək üçün orta hesabla 40 gün tələb olunurdu. Həştərxandan Şamaxıya qədər olan ticarət yolunu qət etmək üçün 2 ayadək vaxt lazım idi. XVI əsrin ortalarından etibarən Volqa-Xəzər yolu Moskva dövlətinin Avropa və Asiya ölkələri ilə münasibətlərində əsas ticarət arteriyası rolunu oynamağa başladı.

1562-ci ildə "Moskva şirkəti" təcrübəli kəşfiyyatçı və mahir tacir olan Antoni Cenkinsonu Səfəvi dövləti ərazisinə göndərdi. Cenkinson şirkətin Azərbaycana gələn ilk nümayəndəsi idi və bu səfərindən öncə Buxaradan qayıtmışdı. O, qüdrətli Şirvan bəylərbəyi Abdulla xan Ustaclıdan gömrüksüz və maneəsiz ticarət etmək imtiyazları ala bildi. Abdulla xan Ustaclı belə hesab edirdi ki, ipəyin Rusiyaya və İngiltərəyə ixracı Şirvanın, Səfəvi dövlətinin iqtisadi həyatı üçün mənfəətli olacaqdır.

1563-cü ildə "Moskva şirkəti" nin kəşfiyyatçı tacirləri olan , Tomas Olkok, Corc Renn və Riçard Çini Azərbaycana göldilər. Onlar Abdulla xan Ustaclının Cenkinsona verdiyi imtiyaz fərmanını da özləri ilə gətirmişdilər.

İngilis tacirlərinin Azərbaycana üçüncü səfəri nəticəsində "Moskva şirkəti" Səfəvi şahından yeni imtiyazlar qopara bildi. Riçard Conson, Aleksandr Kitçin və Artur Edvardın daxil olduğu xüsusi nümayəndə heyəti 1565-1567-ci illərdə Azərbaycandan ixrac olunan ipəyin satışı üzərində nəzarəti tam ələ keçirməyi nəzərdə tutmuşdu. İngilislər Azərbaycana əsasən qara zəy, qalay, mis, qab-qacaq, zərif qırmızı məhud parça və s. gətirirdilər. İdxal olunan ingilis mallarının əksər qismi şah xəzinəsi tərəfindən alınırdı.

1568-1569-cu illərdə Artur Edwards, Con Spark, Lorens Çempən, Xristofor Dovset və Riçard Pinq yeni ingilis ticarət nümayəndəliyinin tərkibində Azərbaycana gəldilər. Bu, ingilislərin dördüncü ticarət nümayəndəliyi idi.

1569-1574-cü illərdə ingilis kəşfiyyatçı tacirlərinin Azərbaycana beşinci gəlişi "Moskva şirkəti"nin Səfəvi dövləti ərazisindəki fəaliyyətində əhəmiyyətli hadisə kimi qiymətləndirilə bilər. Yeni nümayəndə heyətinə Tomas Benister və Cefri Deket başçılıq edirdilər. Əgər bu dövrdə ingilis tacirlərinin fəaliyyəti Azərbaycanın və qonşu İran vilayətlərinin ərazisi ilə məhdudlaşdırsa, yeni tacir heyəti İranın Kaşan şəhərinə xüsusi səfər etmişdi. Nümayəndə heyətinin üzvlərindən biri olmuş Layonel Plemtri qeyd edirdi ki, ingilislərin Hindistana səfəri təklifini I Şah Təhmasib rədd etmişdi. Bunun səbəbi odur ki, Səfəvi tacirləri özləri Hindistan malları ilə ticarətdə vasitəçilik edirdilər. Hindistandan gətirilən ədviyyat Səfəvi tacirləri üçün zəngin mənfəət mənbəyi olmuşdu.

İngilislərin Azərbaycana altıncı və sonuncu səfəri uğursuzluqla nəticələndi. Xristofor Berrounun iştirak etdiyi bu son səfəri Osmanlı türklərinin Şirvanın bir sıra şəhərlərini tutduğu dövrə, 1580-ci ilə təsadüf etmişdir. Beləliklə, ingilis tacirlərinin Azərbaycan bazarlarında möhkəmlənmək cəhdləri iflasa uğradı. Rus tacirləri Moskva knyazından tələb edirdilər ki, ingilislərin Volqa-Xəzər yolundan istifadə etməsinə son qoyulsun, ticarət imtiyazları ləğv olunsun. Bu tələb Moskva dövlətinin Azərbaycanla, qonşu Şərqi ölkələri ilə ticarətdə inhisar mövqeyini qazanmaq məqsədinə uyğun idi və ona görə də rus tacirlərinin arzusu həyata keçirildi.

Azərbaycanın Şimali və Mərkəzi Avropanın şəhərləri ilə də ticarət münasibətləri vardı. Aşkar edilmiş numizmatik materiallar bu faktı təsdiq edir. 1924-cü ildə Azərbaycanda aşkar olunmuş Mirik sikkə dəfinəsində 1541-1572-ci illərdə zərb edilmiş Qərbi Avropa talerləri vardır. Dəfinədə mövcud olan sikkələr öz tərkibinə görə müxtəlifdir. Burada Alman knyazlıqlarında - Şvabiya, Bohemiya, Bavariya, Friziya, Saksoniya, Köln, Drezden, Nüumberq və Hamburqda, habelə Avstriya, İsveçrə (Sürix) və Belçikada (Lyej) zərb olunmuş talerlər toplanmışdır.

1501-ci ilin sonlarında Təbrizi fəth etdikdən sonra Şah İsmayıl suveren hökmdarın müstəsna səlahiyyətinə xas olan sikkə zərb etmək hüququnu həyata keçirməyə başladı. Ali qanuni hakimiyyət sahibi olmuş Şah İsmayılın adı ticarət dövriyyəsinə buraxılan sikkələrin üzərində zərb edildi. Orta çəkisi 9,37 qram olan gümüş sikkələr dövlət ərazisində əsas pul vahidi kimi işlənməyə başladı.

I Şah İsmayılın pul sistemi o dövrün çəki vahidi olmuş *misqalc*, (4,66 qram) əsaslanırdı. Səfəvilərin tədavi ilə buraxdırdıqları pul vahidinin adı əvvəllər olduğu kimi qalırdı: qızıl sikkələr *dirhəm* gümüş sikkələr isə *təngə* və *dinar* adlanırdı. Ehtimal etmək olar ki, 50 dinara bərabər olan *şahi* adlanan pullar da ticarət əməliyyatlarında istifadə edilmişdir. Bu pul vahidi Səfəvi hökmdarı I Şah İsmayılın adı ilə əlaqədar olmuş xırda sikkələr idi.

Azərbaycanın Şirvanşahlar dövlətinə daxil olan hissəsində xırda ölçülü gümüş sikkələrdən istifadə olunmuşdur. Bu dövrün Şirvan hökmdarlarından yalnız II İbrahim Şeyxşahın zərb etdirdiyi sikkələr qalmışdır. Şirvanda qazibəyi adlanan sikkələrdən də pul dövriyyəsində istifadə edilmişdir. Bu sikkələr Fərrux Yəsərin yarım ilə yaxın müddət ərzində (1501) taxtda oturmuş oğlu Qazi bəyin adı ilə bağlıdır. Şirvanın Səfəvi dövlətinə birləşdirilməsindən sonra (1538-ci ildən etibarən) yerli pul vahidi Səfəvilər tərəfindən sıxışdırılmağa başlandı.

I Şah İsmayılın pul islahatı yeni rəsmi məzhəbin yayılması və möhkəmlənməsi işinə yardım edirdi. Pul tədavi prosesinə şiə etiqadı simvollarına malik sikkələr daxil olunmağa başladı. Sikkələrin üz tərəfində "Allahdan başqa tanrı yoxdur, Məhəmməd Allahın rəsuludur. Əli Allahın dostudur" kəlamları zərb edilirdi. Sikkələrin diski ətrafında 12 şiə imamının adları həkk olunmuşdu. Sikkənin əks tərəfində isə acizənə şəkildə ("Müqəddəs şahın qulu", yəni İmam Əlinin qulu) I Şah İsmayılın adı, sikkənin zərb edildiyi ünvan qeyd olunurdu. I Şah İsmayıl belə təqdim edilirdi: "Ədalətli, kamil, mürşid, himayəçi sultan Əbülmüzzəffər Şah İsmayıl Bahadurxan Səfəvi, Allah onun şahlıq və hakimiyyətini əbədiləşdirdi".

I Şah İsmayılın aşağıdakı məntəqələrdə sikkəxanaları mövcud olmuşdur: Abərkuh, Abivərd, Əmul, Ərdəbil, Astrabad, Bidlis, Van, Gəncə, Herat, Dəməşq, Dərrud (Dəvər), Dəməvənd, Dizfil, Dəyanək, Zəncan, İrəvan, İsfərain, İsfahan, Yəzd, Qəzvin, Qəndə-har, Karçıyan, Kaşan, Kirman, Qum, Lahican, Mazandaran, Mərv, Məşhəd, Nani, Naxçıvan, Nimruz, Nisə, Nişapur, Ordu, Rəşt, Səbzəvar, Semnan, Sari, Sultaniyyə, Təbriz, Timacan, Tun, Turbət, Turşiz, Şamaxı, Şiraz, Şirvan, Həmədan, Şabran, Tonkəbon, Xobuşan, Rey, Amid. İndiyədək aşkar olunmuş sikkələrə əsasən iddia etmək olar ki, Səfəvi dövləti ərazisində I Şah İsmayılın adından pul vahidi buraxan 60-a qədər sikkəxana fəaliyyət göstərirdi.

Sonrakı Səfəvi şahlarından heç birinin hakimiyyəti dövründə ölkə ərazisində bu sayda sikkəxana olmamışdır.

I Şah Təhmasibin hakimiyyətinin başlanğıcınadək olan dövrdə əsas pul vahidinin çəkisi qəti şəkildə 1 misqal (4,66 qram) müəyyən edilmişdi. Əsas pul vahidinin bu çəkisi I Şah Abbasın dövrünədək dəyişməmişdi. Şah Məhəmməd Xudabəndənin hökmranlığı illərinə aid olan məlumata əsasən ölkənin başlıca pul vahidi 100 dinara müvafiq idi.

Səfəvilər dövləti ərazisində pul tədavülünün vəziyyəti həm daxili, həm də xarici amillərdən asılı olmuşdur. Müharibələr nəticəsində sikkəxanaların bir qismini Şeybanilərin, digər bir hissəsi isə osmanlı türklərinin əlinə keçmişdi. Şirvan bəylərbəyi Əlqas Mirzə üsyan etdiyi zaman öz adından pul vahidi buraxdırmışdı. I Təhmasibin xəzinəsində əsasən nəcib metal (qızıl, gümüş) şəklində böyük sərvətin cəmləşdirilməsi dövrüyyədə olan sikkələrin xeyli dərəcədə azalmasına gətirib çıxardı. Bunun nəticəsində onun hakimiyyətinin son illərində tam dəyəri olmayan sikkələr artmağa başladı. Çəkisi az və aşağı keyfiyyətli metaldan hazırlanmış sikkələr sübut edir ki, XVI əsrin sonlarına doğru pul dövrüyyəsi qənaətbəxş olmamışdır. Bu dövrdə Əlvənd, Bağdad, Bərforus, Lar, Nəhavənd, Şüştər, Erciş, Ordubad, Ərəş, Dizful, Savə, Marağa, Van, Zəyəm şəhərlərində I Şah Təhmasibin adından pul vahidi buraxan yeni sikkəxanalar fəaliyyət göstərirdi. Bazarlarda tədavüldə olan başlıca pul vahidi mis və gümüş sikkələr idi. Qızıl sikkələr məhdud miqdarda zərb edilirdi.

I Şah Təhmasibin dövründə yeni pul islahatı keçirildi. İslahat nəticəsində dəyərini itirmiş 20 və 200 dinar, çəkisi az olan qızıl sikkələr dövrüyyədən çıxarıldı. Onların əvəzinə isə 100 və 1000 dinar dəyərində qızıl və gümüş sikkələrin zərb olunmasına başlandı.

II Şah İsmayıl özünün qsamüddətli hakimiyyəti zamanı pul islahatını həyata keçirməyə cəhd etdi. II Şah İsmayılın adı ilə buraxılan sikkələrin bir üzündə Şeyx Əttarın beyti, digər üzündə isə Şahın adı, titulları, zərbcəxananın yeri qeyd edilirdi. Ənənəvi şiə formulundan rəsmi səviyyədə imtina edilməsi ruhanilərin güclü nüqavimətinə səbəb oldu. Sünnipərəst dini islahat cəhdi uğursuzluqla nəticələndi. Şah Məhəmməd Xudabəndənin tədavülə buraxdığı sikkələr *məhəmmədi* adlanmağa başlandı. Osmanlı işğalı nəticəsində ölkənin pul sistemi böhran keçirdiyinə görə bu sikkələrin tədavül dairəsi məhdud idi. Gümüş sikkələr artıq türk sultanları adından zərb edilirdi. Həmin dövrə aid olan qızıl *altunlar*, III Sultan Muradın adından Şamaxıda buraxılmış gümüş *dirhəmlər*, Naçıvan və Dəmirqapıda (Dərbənddə) III Sultan Məhmədin adından zərb edilmiş gümüş pullar bizə gəlib çatmışdır.

III-XVI əsrin axırlarından etibarən Azərbaycanın Qərbi Avropanın, müxtəlif ölkələrində zərb olunmuş gümüş talerlərin güclü axını baş vermişdir. Bir sıra numizmatik tapıntılar bunu təsdiq edir. Bu, Azərbaycanın həmin dövrdə beynəlxalq ticarət münasibətləri sistemində mühüm mövqə tutduğunu göstərir.

1571-1573-cü illər Təbriz üsyanı. XVI əsr ərzində Azərbaycanda feodal istismarına qarşı dəfələrlə xalq üsyanı baş vermişdi. Ehtiyacın və ağır vergilərin təsiri altında əzilən kəndlilərin hərəkatı çox zaman şəhər yoxsulları və sənətkarların üsyanları ilə birləşirdi. Hərəkatın kütləviliyi, eyni zamanda kortəbiiyi, dərvişlərin, təsadüfi şəxslərin üsyanlara rəhbərlik cəhdləri bu dövr kəndli üsyanlarının səciyyəvi cəhətləri olmuşdur.

IV Səfəvilərin hakimiyyətinin ilk dövründə zəhmətkeşlərin vəziyyəti bir qədər yaxşılaşmışdı. Lakin XVI əsrin 70-ci illərinin sonlarına doğru onların yaşayış şəraiti xeyli ağırlaşdı. Xalq kütlələrinin I Şah Təhməsin siyasətindən və qızıbaş feodallarının zülmündən narazılığı 1571-1573-cü illərdə Təbrizdə şəhər yoxsullarının, sənətkarların baş vermiş üsyanında özünün parlaq ifadəsini tapdı. Həsən bəy Rumlu hərəkatın rəhbərləri sırasında sənətkarların və xırda tacirlərin (Mahudhazırlayan, Çəkməçi, Şalhazırlayanın oğlu, Dəvəçi və b.) adlarını xatırlatmışdır. Hərəkata rəhbərlik işində pəhləvanlar fəal iştirak edirdilər (adətən idman oyunu meydanlarında - zorxanalarda çıxış edən peşəkar idmançıları "pəhləvan" adlandırılırdılar). Onlar xalq arasından çıxmış şəxslər idi və öz tərəfdarlarını müəyyən təşkilatlar ətrafında birləşdirirdilər.

Təbriz dargası Allahqulu bəy Ustaclının zülmü üsyanın başlanması üçün bilavasitə bəhanə oldu. Dərğanın nifrət qazanmış xidmətçilərindən biri Vicuyə məhəlləsinin ən yoxsul sakinlərindən ibarət dəstə tərəfindən ələ keçirilib döyüldü. Qəzəblənmiş dərğa öz xidmətçilərinə müqəssirlərdən birinin ələ keçirilməsi və edam olunması haqqında sərəncam verdi. Dərğa edam olunmuş şəxsin doğma məhəllədə dəfn edilməsinə maneçilik törətməyə çalışdı və nəticədə ən yoxsul şəhərlilər üsyana başladılar. Dərğanın mühafizəçiləri əzişdirildi, Allahqulu bəy isə qaçmaqla öz həyatını xilas ola bildi. Qəzəblənmiş xalq kütlələri nəinki dərğanın, habelə bir çox nəcəbətli şəhər sakinlərinin, seyidlərin, ruhanilərin və varlı şəxslərin evlərinə hücum etdilər. Evlər talan olundu, dövlətli şəxslərin ailələri isə zorakılığa məruz qaldılar. Həsən bəy Rumlu yazır: "Hər bir küçədə sadə xalq içərisindən olan adamlar öz hakimiyyət bayraqlarını ucaldılar: Pəhləvan Yarı Sincar məhəlləsində, Nəcmi Vicuyə məhəlləsində, Topal Mustafanın oğlu Şərəf Sərv məhəlləsində, Şaltikənin oğlu Məhad Məhində, Ağa Məhəmməd Nubar məhəlləsində, Pəhləvan Əvəz Meydanda, Aslan Dərbi-Əladə, Mirzə Məlikani Göyçə ilə Dəvəçilər məhəlləsində, Ələ Həsəncan Şeşgilarında". Təbrizdə bütün hakimiyyət üsyan

rəhbərlərinin əlinə keçdi. Mərkəzi hökumət nümayəndələri və ali feodal əyanları dəfələrlə I Şah Təhmasibə "qara camaatın qiyamının" yatırılması üçün Təbrizə qoşun göndərilməsi zərurətini anlatmağa çalışdılar. Lakin Şah Təhmasib həmin məsləhətlərə diqqət yetirmədi. Şah zənn edirdi ki, üsyançılara qarşı qoşun yeridilməsi ağır nəticələr verə bilər, abad vilayət viran qalar, üsyanda iştirak etməyənlər həlak olurlar. Şah Təhmasib habelə ümid edirdi ki, təbrizlilərin üsyanı tədricən zəifləyər. Güman etmək olar ki, şahın qətiyyətsizliyinin başlıca səbəbi Səfəvi dövlətinin ağır vəziyyəti idi. Əsgərlər uzun illər ərzində məvacib almırdılar və buna görə də orduya etibar olunmurdu. Gilan vilayətini isə üsyan bürümüşdü. Buna görə də Şah Təhmasib Allahqulu bəyin yerinə Yusif bəy Ustaclını Təbriz hakimi təyin etdi. Yeni Təbriz hakimi şahın göstərişinə əsasən üsyançılarla danışıqlara başladı. Yusif bəy Ustaclı şəhərin kübarlarına qarşı mübarizəni dayandırmaq haqqında məhəllə rəhbərlərinin (kətxudaların) razılığını almağa müvəffəq oldu. Razılıq andla əsaslandırıldı və üsyanda iştirak etmiş şəxslərin cəzalandırılmayacağına təminat verildi. Lakin şəhərin ən yoxsul sakinləri əldə olunmuş sazişdən narazı qaldılar. Tezliklə Yusif bəyin hərbi xidmətçiləri ilə Pəhləvan Yarinin tərəfdarları arasında toqquşma baş verdi, bir neçə adam həlak oldu. Bu hadisədən sonra şəhərin bir çox məhəllələrində yenidən üsyan başlandı.

Yusif bəy şahdan hərbi yardım istədi. Şiə üləmaları da üsyançılarla mübarizəyə cəlb olundular. Onların tərtib etdikləri fitva bəyan edilirdi ki, itaət etməyən qara camaatın qətlə yetirilməsi qanunidir, Allahın tələb etdiyi əməldir.

Qaradağın irsi hakiminin oğlu Söhrab bəy şahın əmrinə əsasən hərbi hissələrlə Təbrizə daxil oldu və Sahibabad meydanını əl keçirdi. Onlar Yusif bəyin mülazimləri ilə birlikdə üsyana cəlb olunmuş məhəllələri mühasirəyə aldılar. Üsyanın rəhbərləri və fəal iştirakçıları müqavimətin davam etdirilməsini mənasız sayaraq gizləndilər. Yusif bəy üsyançılardan bir çoxunu girov kimi ələ keçirdi evlərdə axtarış apardı və üsyançıların əksəriyyəti həbs edildi. Həsən bəy Rumlu qeyd edir ki, "qara camaatın" bir çox rəhbərləri - Göyçə, Nəcmi, Şərəf, Şunci Mahudbasan, Çəkməçi Həsən, Diraz, Hacı, Çərtək Şahqulu, Mirzə Babaqulu, Göysatan Hüseyn edam olundular. Üsyan rəhbərlərindən olan Pəhləvan Yari, Pəhləvan Əvəz və Əla Həsəncan Söhrab bəy tərəfindən ələ keçirildilər. Söhrab bəy həmin şəxslərə aman vermək istədi. Lakin Yusif bəy israrla həbs olunmuş üsyan rəhbərlərini qətlə yetirməyi tələb etdi. Hər üç üsyan rəhbəri Təbriz meydanında dar ağacından asıldı. Təbriz üsyanı başlandıandan yalnız 2 il sonra - 1573-cü ildə yatırıldı.

Üsyanın miqyası I Şah Təhmasibi ələ vahiməyə salmışdı ki, o, üsyanın yalnız rəhbərlərini və 150 ən fəal iştirakçısını edam etməklə kifayətləndi. Şah

şəhərin talan edilməsinə və kütləvi cəza tədbirlərinə imkan vermədi. Təhmasib təbrizlilərin azadlıq istəklərinə bələd idi, dövlətin ağır vəziyyətdə olduğunu anlayırdı və buna görə də Təbriz kimi bir vilayətin əhalisinin güzəranını daha da pisləşdirmək istəmirdi. Şah hökuməti təbrizlilərə hətta bir sıra güzəştlərə getməyə məcbur oldu. I Şah Təhmasib şəhərin sənətkarlarından alınmalı olan verginin (malimühtərifə) məbləğini şəhər əhalisinə "bağışladı". Sonra isə Təbrizi bütün divan vergilərindən azad etdi. Beləliklə, şəhər vergi toxunulmazlığı (immuniteti) qazandı. Təbriz üsyanı xalq hərəkatının qüdrətini və miqyasını aşkara çıxardı. Üsyan yatırıldı, lakin müəyyən uğurlar əldə edildi, şəhər sakinlərinin güzəranı bir qədər yüngülləşdi.

VIII FƏSİL

AZƏRBAYCAN XVII ƏSRDƏ

Azərbaycan Osmanlı və Səfəvi feodallarının hakimiyyəti altında. 1578-1590-cı illərin qanlı, talanedicı döyüşlərindən sonra Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında 1590-cı ildə İstanbulda sülh müqaviləsi imzalandı. İki dövlət arasında yeni sərhədlərin müəyyən edilməsi prosesi isə iki ildən sonra başa çatdı.

Müqavilə nəticəsində Azərbaycan ərazisi Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında bölündü. Şirvan, Qarabağ, Təbriz və onun ətraf nahiyələri, Sərab, Marağa və bu şəhərdən qərbdə yerləşən bütün vilayətlər Osmanlı imperiyasının əlinə keçdi, Xalxal, Ərdəbil, Qaradağ, Talış, Zəncan və Sultaniyyə isə Səfəvilər dövlətinin tərkibində qaldı.

Osmanlı hakimiyyət orqanları zəbt olunmuş ərazilərdə yeni inzibati idarə vahidləri yaratdılar, vilayətlərə hakimlər təyin etdilər. Azərbaycanın ən iri yaşayış məntəqələrində hərbi hissələr yerləşdirdilər, vergi və mükəlləfiyyətlərin növlərini, məbləğini müəyyənləşdirdilər. Həyata keçirilmiş inzibati, hərbi-siyasi tədbirlər Azərbaycanda möhkəmlənmək, ölkənin ictimai-iqtisadi imkanlarından bəhrələnmək məqsədinə xidmət edirdi. Belə ki, Şirvan Şamaxı və Dərbənd vilayətlərinə bölündü. Şamaxı vilayəti 16 sancaqlıqdan ibarət idi: Şamaxı, Lahıc, Ağdaş, Qəbələ, Salyan, Zərdab, Şəki, Bakı, Sədrü, Qara Ulus, Diku, Siryan (Sirhan), Osmanlı, Xudavərd, Mahmudabad, Ərəş; Dərbənd vilayəti isə 8 sancaqlığa ayrılmışdı: Dərbənd, Şabran, Axtı, Quba, Müskir (Müşkür), Kürə, Çıraq, Rustov.

Təbriz qalasında yerləşdirilmiş Osmanlı hərbi hissələrinin başçısı Cəfər paşa 1585-ci ildən sonra yeni ərazilər işğal etmiş, 1590-cı ilin sülh müqaviləsindən sonra isə Təbriz bəylərbəyi olmuşdu.

Osmanlılar yeni işğal edilmiş yerlərdə "Torpaqların idarə olunması" qanununa uyğun şəkildə Azərbaycanda əhalinin və gəlirlərin ümumi siyahıyaalınmasını keçirdilər.

Siyahıyaalınmanın nəticələri əsasında əhalinin üzərinə yeni vergi və mükəlləfiyyətlər qoyuldu. Osmanlı mənbələrinin məlumatlarından aydın olur ki, sülh müqaviləsinin imzalanmasından sonra Səfəvi xəzinəsinə verilməli vergilər Osmanlı xəzinəsinin ixtiyarına keçirildi. Salyan balıq vətəgələrindən əldə olunan, 10 min ağça təşkil edən gündəlik gəlir də həmin vergilərdən idi. Şirvanın bütün vilayətlərində istehsal olunan ipəkdən, Bakı neftindən və s. əldə edilən gəlirin onda bir hissəsi Osmanlı xəzinəsinin hesabına keçirilmişdi. XVI əsrin sonları - XVII əsrin əvvəllərində Osmanlı işğalı altında olan Azərbaycanın və qonşu ölkələrin iqtisadi vəziyyəti çox ağır idi. Uzunəsrlik inkişaf prosesində formalaşan ticarət sistemi pozulmuş, təqribən bütün karvan yolları bağlanmış, Şərqi - İran vilayətlərinə və Şimala - Moskva dövlətinin ərazilərinə gedən ticarət şəbəkəsi qapanmış, Azərbaycan ənənəvi ticarət sistemindən təcrid edilmişdi. Hərbi əməliyyatlar nəticəsində şəhər və kəndlər viran edilmiş, təsərrüfat həyatı böhrana düşmüşdü. Osmanlı türkləri Azərbaycanın siə əhalisini təqiblərə məruz qoymuşdular. Şiələrin nöinki aşağı təbəqələri, habelə yuxarı zümrələri də təqib edilirdi. Mənbələrdə qeyd edilir ki, "bir çox müsəlman-xristian əyanları, Azərbaycan hakimləri Səfəvi şahının sarayına pənah apardılar. Çünki onlar osmanlıların ağır vergi zülmünə, din və təriqət ayrılığı zəminində təqiblərə məruz qalırdılar". Osmanlı türkləri Azərbaycanın, qonşu ölkələrin dinc əhalisini əsir alır, onları qul kimi Kəfənin (Feodosiyanın) bazarlarında satırdılar. İstanbulda, Misirin limanlarında da bu cür qul bazarları vardı. Müsəlmanların əsir edilib qul kimi satılmasını İsgəndər bəy Münşi Osmanlı işğalının ən mənfı cəhəti kimi səciyyələndirir.

1590-cı ilin sülh müqaviləsi şərtlərinə əsasən hər iki tərəf hərbi əsirləri azad etməli idi. Lakin mövcud mənbələr göstərir ki, müharibə edən tərəflərin yalnız hərbi rəisləri azad olunmuşdu. Belə biganə münasibət xalqı fəal mübarizəyə vadar edirdi.

Azərbaycanın Səfəvilər dövləti tərkibində qalmış cənub-şərq vilayətləri paytaxt Qəzvinə tabe olmaqdan boyun qaçırdılar. Yalnız Ərdəbil vilayəti, bu vilayətin hakimləri Səfəvilər sarayına sədaqətini saxlamış, "müqəddəs xanədana" bağlılığını nümayiş etdirmişdilər.

Osmanlı-Səfəvi müqaviləsindən sonra Sultaniyyə, Səcas və Zəncanın geniş ərazilərində, Dövlətyar xan başda olmaqla, kürd Siyahmənsur tayfasının hakimiyyəti möhkəmləndi. Bu tayfa Osmanlı-Səfəvi müharibələri zamanı Səfəvi ordusunu arxadan gücləndirmək məqsədilə Xorasandan buraya köçürülmüşdü. Siyah-nənsur tayfası iki dövlət arasında müəyyən olunmuş sərhədlərin mühafizəsi vəzifəsini yerinə yetirirdi. XVI əsrin 80-ci illərinin sonlarına doğru Dövlətyar xan ölkədə yaranmış iğtişaclardan istifadə etməyi qərara almış, Səfəvilər sarayının əleyhinə çıxmış, Səcasda qala tikdirmişdi. Mənbələr təsdiq edir ki, yerli əhali (azərbaycanlılar) Dövlətyar xanı dəstəkləməmiş, onun ətrafına əsasən “qiyamçı kürdlər” toplaşmışdılar. Bu dəstələr vaxtaşırı olaraq ətraf bölgələrə hücumlar edir, ticarət karvanlarının azad hərəkətinə maneçilik törədir, tacirlərin sərvətini qarət edirdilər. 1592-ci ildə Dövlətyar öz qalasında mühasirə edildi və şah ordusuna təslim oldu. O, Qəzvini şəhərinə aparıldı, 300 nəfər qiyamçı kürd tayfa əyanı ilə birgə mərkəzi meydanda edam edildi. Beləliklə, Səfəvilərin sərəncamındakı Azərbaycan ərazilərində siyasi sabitlik bərqərar olundu.

Ərdəbil şəhəri və onun ətraf əraziləri Səfəvi dövlətinin xüsusi nəzarəti altında olmuşdur. Ərdəbil vilayəti bir ənənə olaraq Səfəvi sarayında xüsusi etibar qazanmış şəxslərin idarəsinə verilir. Ərdəbil hakimləri çox zaman bir neçə vəzifəni yerinə yetirir, iri vəqf mülklərinin himayəçisi kimi çıxış edirdilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın böyük hissəsinin Osmanlı hakimiyyəti altında olduğu müddət ərzində I Şah Abbas Azərbaycanı yenidən Səfəvi dövləti tərkibinə qaytarmaq fikrindən əl çəkməmişdi. O, Səfəvi dövləti tərkibində qalmış torpaqları vahid "Azərbaycan vilayəti" adı altında idarə edirdi. Qərargahı Ərdəbildə olan bu inzibati vahidin ilk hakimi vəzifəsinə 1592-ci ildə Zülfüqar xan Qaramanlı təyin edildi və o, bu ərazidə siyasi-iqtisadi sabitliyə nail oldu.

I Şah Abbas Xəzrin cənub sahillərindəki vilayətlərin (Gilan, Mazandaran, Astrabad və s.) müstəqilliyə olan meyillərini aradan qaldırmaq məqsədilə ardıcıl hərbi əməliyyatlar həyata keçirdi. Bu əməliyyatlara ümumi rəhbərliyi I Şah Abbas, hərbi komandanlığı isə Fərhad xan Qaramanlı icra edirdi. I Şah İsmayılın məşhur sərkərdələrindən olmuş Bayram xan Qaramanlının xələfləri (Fərhad xan, Zülfüqar xan, Əlvənd Sultan) XVI əsrin 90-cı illərinin başlanğıcında Səfəvi dövlətinin siyasi həyatında önəmli rol oynamağa başladılar. Fərhad xan Səfəvi ordusunun baş komandanı (sipəhsalar) təyin edildi, onun qardaşı Zülfüqar xan Səfəvi Azərbaycanın bəylərbəyi oldu.

Ərdəbil hakimi təyin olunmuş Zülfüqar xan qardaşı Əlvənc Sultani Lənkəran hakimi vəzifəsinə irəli çəkdi. Lakin Əlvənd xanı öz vəzifəsinin icrasına

başlaya bilmədi, çünki Astara hakimi Həmzə xan Lənkəranı və ətraf əraziləri ələ keçirmişdi.

Bu dövrdə Azərbaycanın şərq vilayətlərində (Kür çayının sağl sahilində) mərkəzi Astara olan Talış feodal malikanəsi yaranmışdı. Bu siyasi qurum Səfəvi dövlətinin hakimiyyətini qəbul etmək istəmirdi. Əmir Həmzə xan bu təmayülün bariz ifadəçisi idi. O, Səfəvi - Osmanlı müharibələri zamanı atası Bayandur xan Talışa qarşı çıxış etmiş, Astara bölgəsinin idarəsini öz əlində cəmləşdirmişdi. Nəticədə Fərhad xanın və Zülfüqar xanın böyük qardaşı Rüstəm xan Qaramanlı hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmışdı. Əlvəndin Lənkəran hakimi təyin olunması xəbərini almış Həmzə xan hökumət qoşunlarına qarşı çıxış etdi. Lakin qiyamçı məğlub oldu və Talışı dağlarında tikilmiş Sindan qalasında gizləndi. Qala mühasirəyə alındı, talışlar müqaviməti dayandırdılar. Həmzə xan Şirvana getdi, oradan isə qaçaraq osmanlılara sığındı.

Beləliklə, 1593-cü ildən etibarən Səfəvi dövlətinin tərkibində qalmış bütün Azərbaycan əraziləri vahid bəylərbəyilikdə birləşdirilmişdi. Fərhad xan Qaramanlı və Zülfüqar xan Qaramanlı Səfəvi Azərbaycanını növbə ilə idarə edirdilər. Azərbaycan bəylərbəyliyi silahlı qüvvələrinin sayı 1595-ci ildə 10 min nəfərə çatırdı. Bəylərbəyliyin maddi əsasını möhkəmləndirmək məqsədilə Şah I Abbas bəylərbəyi və Şeyx Səfiəddin məqbərəsinin vəqf mülkləri nin mütəvəllisi vəzifələrini birləşdirdi. 1594-cü ildə bu vəzifələr Fərhad xanın ixtiyarına verilmişdi.

Azərbaycan xalqının azadlıq mübarizəsi. Cəlalilər hərəkatı. Təxminən 20-30 il davam edən Osmanlı hakimiyyəti nəticəsində Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişafına ağır zərbə dəydi, əhali fəlakətlə üzləşdi. XVI əsrin ilk üç rübü ərzində Osmanlı istilasının ağırlığını çəkmiş Azərbaycan əhalisi Qızılbaş dövlətini qiymətləndirir, şüəliyi qızğın surətdə müdafiə edir və müstəqil siyasi inkişaf arzusu ilə mübarizəyə qalxırdı.

Azərbaycanın qərb vilayətləri və bölgələri əsasən osmanlıların tərəfində çıxış etmiş kürd feodallarının ixtiyarına verilmişdi. Osmanlı işğalı dövründə Maku, Ordubad və Şərur vilayətləri Mahudi tayfasından olan kürd feodalları tərəfindən idarə edilirdi. Urmiya vilayətində kürd Bəradust tayfasından olan Əli bəy hakim idi. Xoy və onun ətrafı nüfuzlu kürd feodalı kimi tanınmış Şahqulu Bəlilanın oğullarının hakimiyyətinə tabe edilmişdi. Marağa ərazisi uzun müddət ərzində kürd feodalı Əmir bəy Mukrinin hökmranlığı altında olmuşdur.

Osmanlı imperiyasında fəaliyyətdə olan "Torpaqların idarə olunması" haqqında qanuna əsasən yeni işğal olunmuş ərazilərdə yaşayan əhalidən vergilərin alınması, mükəlləfiyyətlərin müəyyən olunması üçün əhalinin və təsərrüfatın siyahıya alınması keçirilirdi. Şərəf xan Bidlisi Təbrizdə və Cənubi Azərbaycanda

bu cür tədbirin həyata keçirdiyini göstərmişdir. Əli Çələbi isə siyahıyaalmanın Şirvanda aparıldığını qeyd edir. Görünür ki, işğalın ilk mərhələsində Osmanlı hakim dairələri əvvəlki hakimiyyət dövründə müəyyən olunmuş vergi məbləğləri və mükəlləfiyyətlərlə kifayətlənirdilər. Osmanlılar bu cür hərəkət edərkən müharibə əzablarından, vergilərin ağırlığından təngə gəlmiş əhalini kütləvi çıxışlara vadar etməmək, yerli əhalinin yeni hakimiyyətə qarşı loyallıq münasibətini təmin etmək haqqında düşündülər. İşğalın sonrakı mərhələsində onlar dövlət xəzinəsini zənginləşdirmək, şəxsən varlanmaq məqsədilə tədricən vergilərin məbləğini və mükəlləfiyyətlərin sayını artırdılar.

Osmanlı hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın iqtisadi vəziyyəti çox ağır idi. Əhali uzun müddət ərzində yaşadığı məskənləri tərk edirdi. Kəndlilərin yaşadıkları yerlərdən getməsi Osmanlı zülmünə qarşı olan etirazın özünəməxsus formalarından birinə çevrilmişdi. Yaşayış yerlərini tərk edənlərin əksəriyyəti Səfəvilər dövlətinin mərkəzinə çevrilmiş İran vilayətlərində məskunlaşdı.

XVI əsrin sonlarına doğru yaranmış vəziyyətin şahidi olmuş bir tarixçi Osmanlı işğalı dövründə Təbrizdəki şəraiti belə təsvir edir: "Təbriz əhalisinin bir qismi şəhər işğal olunarkən qılıncdan keçirilmiş, digər bir qismi əsir kimi aparılmış, qalanları isə İraqı Əcəmin şəhərlərinə qaçmışdılar".

Qeyd etmək lazımdır ki, 1592-ci ildə Osmanlı və Səfəvi dövlətləri hərbi əsirləri mübadilə edərkən yalnız varlı təbəqələrə mənsub olan şəxslər vətənə qayıda bilmişdilər. Mənbələrdən məlum olur ki, Səfəvilər dövləti hərbi əsirlərinin mübadiləsi zamanı qul kimi aparılmış minlərlə insan taleyinə biganəliyini nümayiş etdirmişdi.

Qəzvindeki şah sarayı Səfəvilərin əlində qalan Azərbaycan ərazisinin hakimlərini mərkəzi hakimiyyətə tabe edə bilmirdi. Kürd Siyahmənsur tayfasının hakimiyyətini aradan qaldırmaq üçün Şah Abbas xeyli hərbi və siyasi tədbir görməli oldu. Səfəvi hökmdarı Osmanlı hakimiyyəti altında olan başlıca Azərbaycan vilayətlərindəki əhalinin narazılığından istifadə edərək dövlətin əsas mövqelərini bərpa etməyə çalışdı.

Azərbaycan xalqının azadlıq mübarizəsi Osmanlı imperiyası daxilində baş verən xalq hərəkəti ilə səsleşir və üzvi şəkildə birləşirdi. Xalqın azadlıq əhvali-ruhiyyəsi təbrizlilərin osmanlılara münasibətində daha çox aşkarlanmışdı. Təbriz şəhərinin əhalisi vətəni Osmanlı hakimlərindən müdafiə etmək üçün dəfələrlə silaha sarılmışdı. İsgəndər bəy Münşi qeyd edirdi ki, Təbrizi ələ keçirmək tapşırığını almış Osman paşa hücum ərzində tamamilə "ehtiyatlı və təmkinli olmağa" çalışırdı. Çünki o, "dəfələrlə təbrizlilərin dəyanətinin və cəngavərliyinin şahidi olmuşdu". İsgəndər bəy Münşinin ifadəsinə görə, Osmanlı işğalı illərində

"Təbriz şəhərində əhali qalmamışdı". "Abadlığına və əhalisinin sayına görə islam aləminin şəhərləri arasında tayı-bərabəri olmayan" Təbriz şəhərinin əhalisinin tamamilə köçməsi haqqında Osmanlı mənbələrində də məlumatlar vardır. Təbriz qalasında yerləşdirilmiş Osmanlı hərbi hissəsinin başçısı Cəfər paşa 1586-cı il fevralın 7-də, yəni şəhərin ələ keçirilməsindən təqribən 5 ay sonra İstanbula göndərdiyi məlumatında qeyd edirdi ki, Təbrizdə yalnız 1500 nəfər qalmışdır və bu adamlar çox yoxsul həyat sürməkdədirlər. Təbrizlilər doğma şəhəri tərk edərək Qaradağa, Qəzvinə və başqa şərq bölgələrinə köçmüşdülər. Təbrizi tərk etmiş əhalinin bir qismini sonralar I Şah Abbas Səfəvilər dövlətinin yeni paytaxtına - İsfahan şəhərinə köçürdü. Hökmdar azərbaycanlılara diqqət əlaməti olaraq paytaxtda Təbriz qaçqınları üçün xüsusi məhəllə saldırdı. Həmin məhəllə şahın şərəfinə Abbasabad adlandırıldı.

Osmanlı-Səfəvi müharibələrinin yeni mərhələsində (1578-588) daha çox zərər çəkmiş vilayətlər arasında Şirvan da vardı. Hərbi əməliyyatlar gedində dəfələrlə əldən-ələ keçən Şamaxı şəhərinin talan olunması, dağıntılara məruz qalması osmanlılara qarşı mənfi münasibətin yaranmasına səbəb oldu. Şirvanın 1578-ci ildə Səfəvi hakimiyyəti əleyhinə üsyan edən sünni əhalisi vəd olunan yardım osmanlılardan görmədi.

XVI əsrin sonlarına doğru Osmanlı imperiyasının iqtisadi vəziyyəti xeyli ağırlaşmışdı. Nəhəng ordunun saxlanması dövlət ehtiyatlarının tükənməsinə, xeyli gənc işçi qüvvəsinin ictimai istehsaldan ayrılmasına, istehlakın və məsrəflərin həcmnin artmasına səbəb olmuşdu. Feodal torpaq sahibliyi sistemə sələmçiticarət kapitalı da güclü şəkildə müdaxilə etməyə başlamışdı. Xırda və orta miqyaslı feodal mülklərinin sıxışdırılması, iri feodal əyanlarına məxsus olan mülklərin artması prosesi dövrün mühüm cəhətlərindən idi.

İqtisadi həyatdakı böhranın təzahürləri geniş əraziyə malik olan Osmanlı imperiyasının bütün vilayətlərində nəzərə çarpırdı. Ucqar vilayətlərdə, xüsusilə fəth olunmuş ölkələrdə iqtisadi böhranın nəticələri xüsusilə acımacaqlı idi. Osmanlı hakim dairələri həmin ərazilərdə başlıca diqqəti istehsalın təşkilinə deyil, zəbt olunmuş ərazilərin qarət edilməsinə yönəltmişdilər.

Şirvan 1578-ci ildə işğal olunduqdan sonra Osmanlı sultanı əsas hərbi hissələrin ölkəyə geri qayıtması haqqında sərəncam verdi. Osman paşa başda olmaqla 13 min nəfərdən ibarət qoşun saxlandı. Həmin hərbi hissənin əsgərlərinə 6 ayın məvacibi əvvəlcədən verilmişdi. İsgəndər bəy Münşinin məlumatına görə, Təbriz şəhərinin qala hissəsində 2-3 min Osmanlı əsgəri yerləşdirilmişdi. Şərəf xan Bidlisi isə qeyd edir ki, Təbrizdə 7 min nəfərlik Osmanlı qarnizonu vardı. Selaniki göstərir ki, 1589-cu ildə Fərhad paşanın təşəbbüsü ilə bu qalada qulluq edənlərin

sayı 12 min nəfərə çatdırıldı. Əli Çələbinin məlumatına görə, 1583-cü ildə İrəvanda Fərhad paşanın başçılığı ilə 5600 Osmanlı əsgəri vardı. Gəncədə 3500 nəfərədək Osmanlı əsgəri qulluq edirdi. Güman etmək olar ki, digər Azərbaycan şəhərlərində yerləşdirilən Osmanlı hərbi hissələri də sayca çox deyildi.

XVI əsrin sonlarında Osmanlı hakim dairələri ağır iqtisadi vəziyyətə düşmüş Azərbaycandan ordunun və inzibati aparatın saxlanması üçün zəruri olan vəsait əldə edə bilmirdilər. Uzun müddət ərzində məvaciblə təmin olunmayan Osmanlı əsgərləri arasında da narazılıq yaranmışdı. Məsələn, illərlə Gəncədə qulluq edən Osmanlı əsgərlərinə məvacibin verilməməsi III Məhmədin hakimiyyətinin ilk dövründə (1595-ci ildə) İstanbulda dövlət əleyhinə kütləvi çıxışa səbəb olmuşdu.

1590-cı ilin Osmanlı-Səfəvi sülh müqaviləsinə əsasən Osmanlı imperiyası tərkibinə qatılmış Azərbaycan torpaqlarında işğalçı hakimiyyət orqanlarına qarşı üsyanlar cəlalilər hərəkatı adı ilə məşhur olmuşdur. Bu hərəkat adını 1518-ci ildə Tokatda üsyan başçısı Şeyx Cəlaləddin almışdır. Sonralar Türkiyənin müxtəlif vilayətlərində genişlənən kəndli hərəkatları Osmanlı tarixlərində "cəlalilər fitnəsi" adı altında yad edilmişdir. 1590-cı ildə Ərzurum yaxınlığında başlanmış üsyan Səfəvi dövlətinin mənafeyinə uyğun gəlirdi. Əhalinin yoxsul hissəsinin iştirak etdiyi, başlıca olaraq antifeodal istiqamətli olan bu hərəkat Osmanlı imperiyasının şərq vilayətlərinin Səfəvilər dövlətinə birləşdirilməsi üçün əlverişli şərait yaratdı. Üsyanın başında "Şah Təhməsin ovladından Şah İsmayıl" dururdu. Yalnız İsmayılın "Çirkin" və "Turabi" ləqəbləri daşıyan iki vəziri ona kömək edirdi. "Cəlalilər zühur ediyor" - deyən üsyançılarla hökumət qoşunu arasında baş verən döyüşdə Osmanlı sancaqbəyilərindən biri öldürüldü. "Şahın oğlu bizi haqlamışdır" xəbərini alan Osmanlı məmurları vahiməyə düşərək qaçdılar. Bu zaman Ərzurum vilayətində yerləşən Osmanlı qoşununun başçısı Fərhad paşa vilayətin hakimini üsyançılara qarşı göndərdi. Odlu silahlarla kifayət qədər təchiz edilmiş və sayca üstünlüyə malik olan hökumət qoşunu cəlaliləri ağır məğlubiyyətə uğratdı. Üsyan rəhbərinin iki vəziri əsir alınaraq edam edildi. "Şah oğlu"nun taleyi isə naməlum qaldı.

1591-ci ildə Təbriz əhalisinin üsyanı cəlalilər hərəkatının növbəti təzahürü idi. Bu üsyanda şəhərdə yerləşdirilmiş Osmanlı qarnizonunun bir hissəsi də iştirak edirdi. Üsyan, görünür, şübhəli bayrağı altında davam edirdi. Selanikin məlumatına görə, "qəzəblənmiş kütlə xətib cümə məscidinin minbərindən düşürdü və şəhərdə yanğınlar başladı". Güman etmək olar ki, üsyançıların qəzəb obyektinə çevrilmiş xətib sünni məzhəbli idi. Osmanlı əsgərlərinin bu üsyanın fəal iştirakçısı kimi çıxış etməsi onların uzun müddət ərzində məvacib almaması ilə əlaqədar idi. Osmanlı əsgərlərinin təbrizlilərin üsyanına qoşulması onların

Azərbaycandakı hökmranlığı, üçün böyük təhlükə törədirdi. Üsyançılar öncə cəbbəxananı ələ keçirdilər. Lakin üsyan rəhbərləri aydın məqsəd və qətiyyət nümayiş etdirmədilər. Təbriz hakimi Cəfər paşa bundan istifadə edərək üsyanı amansızcasına yatırdı.

Təbriz üsyanının məğlubiyyəti Azərbaycanda cəlalilər hərəkatının hələ sonu demək deyildi. İsgəndər bəy Münşi Osmanlı-Səfəvi müharibələrinin növbəti mərhələsi (1603-1607) ərəfəsində Səfəvi dövləti ilə həmsərhəd Osmanlı ərazisində cəlalilər hərəkatının genişlənməsini Abbasın Azərbaycana, Cənubi Qafqazı fəth etmək məqsədilə hərbi yürüşə çıxmaq qərarı ilə əlaqələndirir. İsgəndər bəy Münşinin fikrincə, Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəyə başlamaq qərarına gələn I Abbas belə hesab edirdi ki, "irsən bizim müqəddəs nəslimizə məxsus olan Azərbaycan və Şirvan ölkələrini sayca az olan və öz padşahına qarşı mübarizə aparan cəlalilərin hakimiyyəti altında saxlamaq, həmin ölkələrin fəth olunması üçün yaranmış əlverişli məqamı əldən vermək ağıllı şəxslərə xas olmayan hərəkətdir".

I Səfəvi qoşunlarının Azərbaycana və qonşu ölkələrə müdaxiləsi cəlalilər hərəkatının zəifləməsinə səbəb olmadı. Əksinə, I Abbasın talançı siyasəti və xüsusilə böyük əhali kütləsinin vətəndən zorla köçürülməsi cəlalilər hərəkatının genişlənməsi üçün əlverişli şərait yaratdı. Salnaməçi Arakel Təbrizlinin məlumatına görə, 1606-cı ildə cəlalilər hərəkatı yenidən yüksəldi. XVII əsrin ilk onilliyi ərzində Cənubi Qafqaz əhalisi dəhşətli əzablara, aclığa düşərək oldu və bu vəziyyət əhalini etiraz çıxışlarına sövq etdi. 1606-1609-cu illərdə aclıq nəticəsində on minlərlə insan dünyasını dəyişdi. İsgəndər bəy Münşi də XVII əsrin əvvəllərindəki ağır şərait haqqında məlumat vermişdir. Arakel Təbrizli qeyd edir ki, cəlalilər hərəkatı "İstanbuldan İrəvana, Bağdaddan Dəmirqapıyaqədər olan torpaqları" əhatə etmişdi.

II Azərbaycanda və onunla qonşu ölkələrdə genişlənən cəlalilər hərəkatı mürəkkəb hadisə idi. Bu hərəkatda həmin tarixi dövrün müxtəlif ictimai təbəqələrindən çıxmış şəxslər iştirak edirdilər. Onlardan biri cəlalilərin Qafqazdakı əməlləri haqqında danışarkən qeyd edir ki, "bu səbəbdən torpaq sahibləri və əkinçilər qorxu və dəhşətlə öz yerlərini tərk edir, qalalarda, qəsrlərdə, mağaralarda möhkəmlənir, əkinçiliklə məşğul ola bilmirdilər". 1605-ci ildə I Abbasın verdiyi fərmana əsasən Səfəvi qoşununun osmanlılara qarşı hərbi əməliyyatları gedişində xarabazarlığa çevrilmiş ərazilərdə hər bir istehsal fəaliyyəti qadağan edilmişdi. İsgəndər bəy Münşi qeyd edirdi ki, Osmanlı dövləti ilə hərbi münaqişənin nəticəsində, Azərbaycanın taleyi müəyyən olunmayınca "həmin ölkənin dağıdılmış, əkilməmiş saxlanması haqqında fərman verilmişdi".

Arakel Təbrizlinin cəlalilər hərəkatına qarşı düşmən münasibəti bəsləməsi də təbii idi. O, baş vermiş hərəkata kilsə-feodal mövqeyindən yanaşır, həmin hərəkatın

tezliklə yatırılmasını arzulayırdı. Lakin düşmən mövqeyində durmuş salnaməçi cəlalilərin "əsilzadə hər şeyə qalib gələn döyüşçü, əyilməz cəngavər olduqlarını" etiraf edirdi. İsgəndər bəy Münşi də hərəkət iştirakçılarını yüksək qiymətləndirirdi. Arakel Təbrizli cəlalilər hərəkətini sırf islam hadisəsi kimi təqdim etməyə can atmış, onun xristianlar, o cümlədən ermənilər əleyhinə yönəldiyini sübut etməyə çalışmışdır. Lakin tarixi faktlar erməni müəllifinin bu fikrini təkzib edir.

Dövrün mənbələrində cəlalilərin uzun sürən mübarizəsinin nəticəsi haqqında məlumatlara təsadüf olunmur. Güman etmək olar ki, işğalçıların Cənubi Qafqazdakı hakimiyyəti möhkəmləndikə 3 cəlalilər mübarizə meydanından sıxışdırılmış və xalq kütlələrinin azadlıq hərəkəti yeni formalar almışdı. Məlumdur ki, Osmanlı sultanın qoşunları tərəfindən məğlub edilən cəlalilərin bir qismi Səfəvi hökmdarı Şah Abbasın himayəsinə sığınmışdı. 1608-ci ildə Ərzurum ətrafında 20 minlik Osmanlı qoşununa qarşı son döyüşdən sonra cəlalilər qızılbaşlar ölkəsinə pənah gətirmiş, Çuxursəd hakimi Əmirgunə xan Qacar onların Azərbaycanda yerləşməsinə razılıq vermişdi. Səfəvi şahı cəsur və cəngavər cəlalilərin böyük dəstəsindən həm tabe olmaq istəməyən kürd feodallarına, həm də Osmanlı dövlətinə qarşı istifadə etmək istəyirdi. Lakin hökmdar cəlalilərdən qorxurdu. İsgəndər bəy Münşi şahın cəlalilərə ehtiyatlı, ikili münasibətini salnaməsinin bir neçə yerində aydın şəkildə qeyd etmişdir. Salnaməçi cəlaliləri "özbaşına və hərəkətlərində ardıcıl olmayan" şəxslər kimi təqdim edir. "Böyük vəzir" Hatəm bəy Ordubadi şahın göstərişi ilə Təbrizdə olan cəlaliləri siyahıya aldı. İsgəndər bəy Münşi qeyd edir ki, bu zaman Təbrizdə 1380 nəfər cəlaləli vardı, daim mərkəzi hökumətin nəzarəti altında saxlanırdılar. Səfəvi sarayı Azərbaycanda yenidən məskunlaşmış Şərqi Anadolu cəlalilərin yerli cəlalilərlə birləşməsindən qorxurdu. Lakin mənbələrdən məlum olur ki, Anadolu cəlalilərinin öz daxilində vahid fikir və əməl birliyi yox idi. Hadisələrin gedişi göstərdi ki, iki ilədək Şah Abbasa xidmət edən Anadolu cəlaliləri hökmdarın münasibətindən narazı qalmışdılar. Osmanlı hakim dairələrinin təbliğatı, üsyançıların bağışlanması haqqındakı vədlər, vətəne qayıtmaq çağırışları da öz nəticəsini verdi. 1610-cu ilin ortalarına doğru, 500 nəfərlik dəstə istisna olunmaqla, bütün Anadolu cəlaliləri Osmanlı imperiyasına qayıtdılar. Qalan cəlalilər I Şah Abbasa sədaqətini nümayiş etdirərək, Ali Divanın şəxsi xidmətçiləri sırasına daxil olundular.

Cəlalilər hərəkətinə başçılıq edən rəhbərlər arasında Koroğlu xüsusilə seçilirdi. Koroğlu şəxsiyyəti və onunla əlaqədar hadisələr Azərbaycan folklorunda özünün geniş əksini tapmışdır. Tarixi ədəbiyyatda Koroğlunun tarixi şəxsiyyət olduğunu ilk dəfə qeyd edən İ.P.Petruşevski olmuşdur. "Koroğlu" dastanında adları

çəkilən qəhrəmanların da bir çoxu tarixi şəxsiyyətlərdir. Koroğlunun yaxın silahdaşları Dəli Həsən, Giziroğlu Mustafa bəy, Kosa Səfər və Tanrıtanımaz tarixi qaynaqlarda cəlalilərin geniş şöhrətə malik rəhbərləri arasında yad edilir. Qardaşı Qara Yazıcının əməlini davam etdirən Dəli Həsən 1602-ci ilin fevralında Şərqi Anadoluda cəlalilə hərəkatına rəhbərlik etməyə başladı. Lakin bu zamana qədər cəlalilərin başçısı olmuş Qara Yazıcı 1603-cü ildə Osmanlı sultanı tərəfinə keçdi.

Giziroğlu Mustafa bəy dastanda Koroğlunun ən yaxın silahdaşı kimi təqdim olunur. Müstəqil surətdə fəaliyyət göstərən cəlali dəstələrinin 25 rəhbəri arasında onun adı şərəfli yer tutur. Digər bir cəlali rəhbərinin - Kosa Səfərin tarixi şəxsiyyət olduğunu İsgəndər bəy Münşi də təsdiq edir. Onun məlumatından aydın olur ki, öncə cəlalilə hərəkatında iştirak edən, sonralar Ərzurum hakimi olan Kosa Səfər Osmanlı ordusunun Azərbaycana yürüşündə iştirak etmiş, osmanlıların 1605-ci il noyabrın 7-də Sufiyan yaxınlığındakı ağır məğlubiyyətdən sonra əsir alınmış və edam olunmuşdur.

Folklor tədqiqatları, tarixi və ədəbi araşdırmalar sübut edir ki, "Koroğlu" dastanının əsası XVI əsrin sonu - XVII əsrin əvvəllərində, Azərbaycanda cəlalilə hərəkatının yüksəlişi zamanı olmuşdur. Bu hərəkat xalq qəhrəmanı Koroğlunun şərəfli mübarizəsinin bütün mərhələlərinin ətraflı surətdə tədqiqi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin İran dövlətinə çevrilməsinin başlanğıcı. XVII əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycanın Osmanlı imperiyasının tərkibində qalması Səfəvilər dövlətinin gələcək taleyində mühüm dəyişikliklərə şərait yaratdı. Azərbaycan ardi-arası kəsilməyən Osmanlı-Səfəvi hərbi toqquşmaları nəticəsində çox ağır vəziyyətə düşdü. Osmanlı sancaqbəylərinin və timar sahiblərinin ölkədə iyirmi ilə yaxın ağalığı onun sərvətlərinin talan edilməsinə, iqtisadi həyatın pozulmasına gətirib çıxardı. Öncə Səfəvilər dövlətinin mərkəzi olan Azərbaycan XVII əsrdə aparıcı siyasi-iqtisadi rolunu saxlaya bilmədi və bu rol tədricən İranın daxili vilayətlərinə keçdi. Azərbaycan qızılbaş tayfaları və əyanları xarici, daxili hərbi əməliyyatların gedişində xeyli tələfat verdilər və zəiflədilər.

1587-ci ildə Qəzvinə taxta çıxan Şah Abbasın əsas vəzifəsi xarici işğallara məruz qalan və daxildən parçalanan dövləti məhv olmaqdan xilas etmək idi. Bu zaman Azərbaycan ərazisinin böyük 1 hissəsi osmanlıların, Xorasan isə özbəklərin işğalı altında qalmışdı. Belə ağır şəraitdə Şah Abbas osmanlılarla sülh bağlamağa məcbur oldu və diqqətini ölkədə siyasi sabitliyi bərqərar etməyə yönəltdi. Mərkəzi hakimiyyətin nüfuzunu möhkəmləndirmək üçün şah ilk növbədə onu taxta çıxaran Ustaclı və Şamlı qızılbaş əmirlərinə qarşı amansız mübarizəyə başladı. Qızılbaş əmirlərinin himayəçiliyindən azad olmaq üçün Şah Abbas yerli İran əyanlarına arxalandı. O, Azərbaycan qızılbaş əmirlərinin gücünü sarsıtmağa və onları

iqtidardan uzaqlaşdırmağa çalışırdı. Şah Abbasın qızılbaşlarla düşmənçiliyində İran (Mazandaran) etnik ünsürlərinə mənsub anasının qatillərindən qisas almaq niyyətini də istisna etmək olmaz. Onun əmri ilə nəinki ayrı-ayrı əmirlər, hətta bəzi qızılbaş tayfaları bütövlüklə (məsələn, Təkəllilər) qətlə yetirildilər.

Səfəvilər dövlətini ağır vəziyyətdən çıxarmaq üçün Şah Abbas geniş islahatlar keçirmək məcburiyyətində qalmışdı. Öz əhəmiyyətinə görə bunlar arasında ən vacibi hərbi islahatlar idi. Dövlətin üst təbəqəsində İran etnik ünsürünün güclənməsi və qızılbaşların (azərbaycanlıların) mövqeyinin zəifləməsində bu tədbirlər mühüm rol oynadı. Əvvəla, qızılbaşların müstəsna silah gəzdirmək hüququ ləğv edildi. Kazarma və hərbi düşərgələrin qapıları öncə hərbi işə, "layiq olmayan" fars (tacik) etnik ünsürlərinin üzünə geniş açıldı. Qızılbaş tayfa başçısı vəzifəsinin tutulmasında vərəsəlik hüququ aradan qaldırıldı. Bundan sonra bu vəzifəni şahın rəğbət və etimadını qazanmış hər bir şəxs tuta bilirdi. Beləliklə, hərbi vahidlərin, tayfaların formalaşmasında etnik mənsubiyyət, qohumluq prinsipi əsaslı şəkildə sarsıldı. Qızılbaş əmirlərinin özbaşınalığı və müxalifətindən qurtulmaq üçün Şah Abbas türk tayfa təəssübkeşliyinə dayanan qızılbaşlarda "şahsevənlik" ruhunu canlandıran və "Mürşidi-Kamil" olmaq iddiasında olan şahlarına sədaqətdə davam etməklə, öz ətrafında birləşməyə dəvət etdi.

İslahat nəticəsində bilavasitə şaha tabe olan nizami ordu yaradıldı. Ordu aşağıdakı hissələrdən ibarət idi: ordunun əsas zərbə gücünü maaşları şah xəzinəsindən ödənilən *qullar (qulamani-xasseyi-şərifə)* təşkil edirdi. Qullar dəstəsinin başında qullarağası dururdu. Qullar öz valideynləri, nəslə və dini ilə hər hansı bir əlaqəni itirmiş, erkən yaşlarından şah sarayında xüsusi tərbiyə almış, hərbi sənətinə yiyələnmiş gürcü, erməni, çərkəz mənşəli gənclər idi. Bütün varlığı ilə şaha bağlı və ondan asılı olan bu gənclərin sayı 15 minə çatırdı. Qullar dəstəsindən öz şəxsi xidmətinə və sərkərdəlik istedadına görə fərqlənənləri Şah Abbas ən yüksək vəzifələrə irəli çəkirdi. Belə ki, qullarağası Allahverdi xan (erməni mənşəli) Fars bəylərbəyi, Yusif xan Şirvan bəylərbəyi, Qarçıqay xan (gürcü mənşəli) Səfəvi ordusunun baş komandanı təyin edildilər.

Süvari qullar dəstəsi ilə yanaşı, piyada tufəngçilər korpusu da təşkil edilmişdi. Onun sayı 12 min nəfərə çatırdı və başında *tufəngçi ağası* dururdu. Bu hərbi vahidə müxtəlif vilayətlərdən xüsusi siyahılarla çağırılmış əhalinin aşağı təbəqəsi cəlb edilirdi. Onun əksəriyyəti iranlılardan ibarət idi. Şah Abbas tufəngçiağası vəzifəsini də İsfahan əyanlarından birinə tapşırmışdı.

Xüsusi topxana və *topçular* korpusu yaradıldı. Korpusun 500 topu vardı. Topçular yalnız iranlılardan ibarət olurdu. Onun başında topçubaşı dururdu. Yeni yaradılan nizami ordunun ümumi sayı 40-50 minə çatırdı.

Şah Abbasdan öncə qızılbaş ordusunda daimi nizami hissələr yox idi, odlu silahlardan (top və tüfəngdən) da geniş istifadə edilmirdi. Şah Abbas bu sahədə əsaslı tədbirlər həyata keçirdi. O, yaxşı dərk etmişdi ki, Osmanlı ordusu ilə uğurlu müharibə aparmaq üçün ilk növbədə odlu silahla təchiz olunmuş nizami orduya sahib olmaq lazımdır. Bu ordu şah xəzinəsi hesabına saxlanılmalı və bilavasitə şaha tabe olmalıdır.

Hərbi islahatlar nəticəsində Səfəvi ordusunda qızılbaş tayfalarının xüsusi çəkisi xeyli azaldı, İran etnik ünsürünün rolu isə kəskin surətdə artdı. Şah Abbasın sarayına gəlmiş avropalı səyyah Pyetro della Valle təsdiq edirdi ki, "indi şah daha çox tatların (taciklərin) arasında muzzla tutulan tüfəngçilərə və xüsusilə gündəngünə irəli çəkərək yüksək dövlət vəzifələrinə təyin etdiyi qulamlarına arxalanır".

1598-ci ildə Şah Abbas Səfəvi dövlətinin paytaxtını Qəzvindən İsfahana köçürdü. Əgər şahın hərbi islahatları idarəçilikdə Azərbaycan (qızılbaş) əyanlarının rolunun azaldılmasına gətirib çıxardısa paytaxtın Qəzvindən İsfahana köçürülməsi şah sarayını əhatə edən etnik mühiti tamamilə dəyişdirdi. Bu, Səfəvi sülaləsinin Azərbaycan xalqının orta, aşağı təbəqələri ilə bərqərar edilmiş bütün əlaqələrini sarsıtdı. Məsələn bundadır ki, Təhmasib, II İsmayıl və Məhəmməd Xudabəndə dövründə əsas hissəsini azərbaycanlılar təşkil edən Qəzvin əhalisi XVI əsrin sonlarında Şah Abbasın siyasətindən son dərəcə narazı idi.

Səfəvi dövləti paytaxtının İsfahana köçürülməsi hakim sülalənin dövlət idarəçiliyində Azərbaycan etnik ünsüründən İran ünsürünə meylini əsasən başa çatdıran mühüm siyasi addım idi. İsfahanda azərbaycanlıların (o zaman mühacirətdə olan təbrizlilərin) məskunlaşması üçün xüsusi bölgə - Abbasabad inşa edilmişdi. Lakin paytaxtın köçürülməsi faktı sübut edirdi ki, Səfəvi dövlətinin mərkəzi artıq Azərbaycan ərazisi deyildir və azərbaycanlılar Səfəvi dövlətinin paytaxtında mühacirdirlər.

Paytaxtın İsfahana köçürülməsində, əlbəttə, strateji, iqtisadi və siyasi mahiyyətli mülahizələr də mühüm rol oynadı. Şah Abbasın İran etnik ünsürünə üstünlük verməsi onun qədim İran şahlarını təqlid etməyə çalışmasında da özü nü göstərdi. O, İran əhalisinin bəzi qədim adət və ənənələrini bərpa etdi.

Hakimiyyətinin sonlarında Şah Abbas dövlətdə iranlıların mövqeyini daha da genişləndirdi və onu maddi zəmində möhkəmlətdi. Şahın bu siyasəti özünün aydın ifadəsini xüsusi bir fərmanda tapdı.

Bu fərmana əsasən İranın mərkəzi vilayətlərində bəzi dövlət vergiləri ləğv edildi və ya əhəmiyyətli dərəcədə azaldıldı. Mənbələrdən aydın olur ki, bu mühüm dövlət aktı "rəiyyətə və köməksizlərə", yəni xalq kütlələrinə şamil edilmişdi. Vergilərin ləğv edilməsi və aldılması çox halda *həməsalə* (bütün illər üçün)

səciyyəsi daşıyır, İran xalqını Səfəvi şahına yaxınlaşdırır, bu xalqda yeni təşkil edilmiş dövlətə rəğbət hissi oyadırdı, İsfahan əhalisinə xüsusi imtiyazlar verilmişdi.

Şah Abbas bütün ömrü boyu iranlılara himayəçilik siyasəti aparırdı. O, 1607-1608-ci illərdə bütün var-dövlətini vəqfə vəsiyyəət etdi. Bu yolla xeyli vəsait və mülklər əsas etibarilə dövlət bürokratiyasının nəzarətindən çıxaraq, farslardan ibarət ruhanilərin ixtiyarına verildi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Şah Abbasın var-dövləti onun 20 illik hakimiyyəti dövründə toplanılmışdı və öz miqdarına görə olduqca böyük idi. İsgəndər bəy Münşinin məlumatına əsasən, şahə məxsus olan və vəqfə vəsiyyəət edilən torpaq mülkləri 100 min tıməndən artıq qiymətləndirilirdi, onların illik gəliri isə 7 min tımənə çatırdı.

Şah Abbasın bu tədbirlərindən sonra da qızılbaş əmirləri bu dövlətdə əhəmiyyətli mövqeləri əllərində saxlaya bildilər. Azərbaycan yenə də imperiya tərkibində mühüm ölkə olaraq qalırdı. Onun hökmdarı Azərbaycan vilayətini idarə edir, habelə bütün Səfəvi ordusunun ali baş komandanı vəzifəsini yerinə yetirirdi. Azərbaycan dili isə orduda və şah sarayında hakim mövqə tuturdu. Səfəvi şahları və saray əhli sülalənin hakimiyyətinin sonunadək bu dili fars dilindən üstün tuturdular.

XVII əsrin birinci yarısında Osmanlı-Səfəvi müharibələri və Azərbaycan. Şah Abbas Azərbaycanın xeyli hissəsinin, Cənubi Qafqaz ərazisinin Səfəvilər dövlətinin tərkibinə qaytarılması məqsədilə XVI əsrin sonlarından etibarən əsaslı tədbirlər keçirməyə başlamışdı. Osmanlı Türkiyəsi ilə yeni hərbi münaqişə ləbüd gerçəkliyə çevrilməkdə idi. Şah Abbas 1599-cu il iyulun 29-da Herat yaxınlığında Dinməhəmməd xan Özbəkin ordusunu məğlub etdi və Mavərənnəhrə öz təsiri altına aldı. 1602-ci ildə şahın Bəlxə növbəti səfəri uğursuz olsa da, Səfəvi dövlətinin hərbi qüdrətini nümayiş etdirdi. Bu, şah qoşununun qərbdə osmanlılara qarşı əsas döyüşü üçün sanki "baş məşq" oldu.

Bu dövrdə Avropa dövlətləri də Osmanlı qüvvələrinin Şərqlə çəkilməsi üçün Səfəvilərin Türkiyə ilə toqquşmasına maraqlı göstərirdilər. Şah Abbas osmanlılara qarşı müharibəyə hazırlaşdığı zaman alman imperatoru II Rudolf (1552-1612) öz elçisi Stefan Kakaşı, onun ölümündən sonra isə Tektanderi Səfəvi sarayına danışıqlara göndərmiş, Türkiyəyə qarşı hərbi ittifaq yaradılması şahə təklif edilmişdi. İspaniya kralı II Filip də Səfəvi şahını osmanlılara qarşı müharibəyə təhrik edir, əvəzində İran körfəzində ona kömək göstərəcəyini söz verir.

Osmanlıların Ön Qafqazdan qovulmasında Rusiya da maraqlı idi. Hələ 1590-cı il müqaviləsinin imzalanmasınadək Şah Abbas öz səfiri Hadi bəyi

Moskvaya göndərmişdi. Səfəvi şahı Cənubi Qafqazda osmanlılara qarşı mübarizədə rusların yardımına təminat əldə etmək istəyirdi. Şah Abbas göstəriləcək hərbi yardım müqabilində Dərbəndi və Bakını Rus (Moskva) dövlətinə bağışlamaq fikrində idi. Lakin İstanbul sülhünə görə Azərbaycanın və Dağıstanın Xəzərsahili vilayətləri Osmanlı Türkiyəsinin əlində qalmış və tərəfləri yeni danışıqlara vadar etmişdi. Rus çarı Boris Qodunov öz elçisi Yaroslavskini Səfəvi sarayına göndərmiş, şahın osmanlılarla sülh bağlamayacağı təqdirdə ona hərbi yardım edəcəyini bildirmişdi. Volqa-Xəzər ticarət yolunun Osmanlı nəzarətindən azad edilməsi kimi vacib məsələdə olan ümumi maraq Səfəvi dövləti ilə Rusiyanın yaxınlaşması üçün şərait yaratdı. Lakin bu yaxınlaşma nəticəsiz qaldı.

XVII əsrin başlanğıcında Azərbaycanda Osmanlı hakimiyyəti zəiflədi. Yerli feodallar Səfəvi dövlətinə Osmanlı işğalından özlərinin xilaskarı kimi baxırdılar. Bu zaman Azərbaycanda Osmanlı ağalığına qarşı başlanan üsyanlardan istifadə edən Şah Abbas 1603-cü il sentyabrın 14-də Azərbaycana yürüşə başladı. Şahın başçılığı altında Səfəvi ordusunun yürüşün on dördüncü günü Təbrizə yaxınlaşması şəhər əhalisini Osmanlı hakimiyyət orqanlarına qarşı üsyana ruhlandırırdı. Üsyan etmiş Təbriz sakinləri şəhəri ələ keçirdilər. Səfəvi ordusu şəhərə daxil oldu və Osmanlı qoşununun sığındığı qalanı aldı (21 oktyabr 1603-cü il).

Təbrizi ələ keçirən Səfəvi qoşunları qərbə doğru irəlilədi və Sufiyan yaxınlığında Təbriz bəylərbəyi Əli paşanın rəhbərliyi altında Osmanlı qoşunu ilə qarşılaşdı. Baş verən döyüşdə Səfəvi ordusu qələbə çaldı. Döyüşdə Axıska bəylərbəyi Xəlil paşa öldürülmüş, Əli paşa əsir alınmışdı. Əli paşa Təbriz qalasında müqavimət göstərən Osmanlı hərbi hissəsinə təslim olmaq haqqında nüvaciət etdi. Məhz bundan sonra osmanlılar Təbriz qalasını tərk edərək təslim oldular. Beləliklə, Cənubi Azərbaycan vilayətlərinin taleyi əsasən həll edildi və vilayətlərə yeni hakimlər təyin olundu. Təbrizin idarə edilməsi Zülfüqar xan Qaramanlıya tapşırıldı. Cəmşid Sultan Dünbuli Mərəndin hakimi oldu. Xoy və Səlməsi Qazi bəy, Marağanı isə Şeyx Heydər idarə etməyə başladı. Səfəvi ordusunun ön hissələri şimala doğru hərəkət etməyə başladı. Culfa və Naxçıvan şəhərləri döyüşsüz ələ keçirildi. Naxçıvandakı azsaylı Osmanlı hərbi hissəsi müqavimət göstərməyi zəruri hesab etmədi və təslim oldu. Maku vilayətinin hakimi Mustafa bəy Mahmudi Naxçıvana - şahın qərargahına gələrək təslim olduğunu bildirdi.

Osmanlı işğalı ərzində əzab-əziyyətə düşər olmuş Ordubad əhalisi şah qoşununun gəlişini gözləmədən osmanlılara qarşı üsyan qaldırdı. Osmanlı tarixçisi Nəimanın yazdığına görə, Şah Abbas Naxçıvana yaxınlaşanda ordubadlı Qəssab Hacı şəhəri zəbt etmək haqqında şahdan xüsusi göstəriş aldı. Görünür şahın qoşun başçıları ilə şəhər nümayəndələri əlbir fəaliyyət göstərdilər. Səfəvi qoşunu şəhərə

daxil olan kimi əhali onları qarşıladı, evlər, bazarlar bəzədildi. Şəhər əhalisi qızılbaş forması geydi. Əhalinin köməyi ilə 1 -2 gündən sonra Ordubad qalası tutuldu. Ordubad əhalisinin Osmanlı hakimiyət orqanlarına qarşı üsyanı Şah Abbas tərəfindən qiymətləndirildi. Şahın baş vəziri Hatəm bəy Ordubadının xahişi ilə ordubadlılar bütün dövlət vergilərindən azad edildilər.

I Şah Abbas Culfanı və Naxçıvanı tutduqdan sonra İrəvan qalasını ələ keçirməyi qərara aldı. İrəvan qalası 1603-cü il noyabrın 16-da mühasirəyə alındı. Qalada Şərif paşanın komandanlığı altında 10 min nəfərə yaxın Osmanlı qarnizonu möhkəmləndirilmiş üç istehkam xətti ilə müdafiə olunurdu. Buna görə də qalanın mühasirəsi uzun müddət davam etdi. Şah Abbas İrəvan qalasının ətrafında istehkam tikmək üçün Naxçıvan və Culfa əhalisini səfərbərliyə aldı və onların hərbi əməliyyatda iştirak etməsini məsləhət gördü. Bu da yerli əhaliyə baha başa gəldi. Onların çoxu qalanın mühasirəsi vaxtı ağır zəhmətdən, soyuqdan, aclıqdan və güllə yarısından məhv oldu. Şah İrəvanın mühasirəsi zamanı məşhur Azərbaycan topçusu Heydər bəy Anisin oğlu Bahadur bəy Anis Topçubaşının yenicə hazırladığı iri əndazəli topları işə saldı. Səfəvi ordusunun hərbi əməliyyatı 1603-1604-cü illərin qışı ərzində davam etdi. İrəvan qalası 1604-cü il iyunun 8-də tutuldu. Şərif paşa başda olmaqla Osmanlı qarnizonu təslim oldu. Şah Abbas Şərif paşanın xahişini nəzərə alaraq onu Məşhədə, İmam Rza türbəsinə mütəvəlli təyin etdi. Məhməd paşanın rəhbərliyi altında əsir alınan 500 nəfərlik dəstəyə Qarsa getməyə icazə verildi. Çuxursəd vilayətinin hakimi vəzifəsinə Əmirgünə xan Qacar təyin edildi. İrəvan bu vilayətin mərkəzi idi. Maqsud Sultan Kəngərli Naxçıvan hakimi təyin olundu. İrəvanın tutulmasından sonra öz qərargahını Göyçə gölü yaylaqlarından Ağdağa köçürən Şah Abbas Van bəylərbəyi ilə Ərciş hakimi arasındakı ixtilafdən faydalanaraq Allahverdi xanın başçılığı altında Səfəvi ordusunu Van üzərinə göndərdi. Allahverdi xan tərəfindən həmin bölgə talan edildi və Səfəvi ordusu böyük qənimətlə geri döndü. Şah Abbas tərəfindən bu zaman Şuragel, Ordu-bazar qalaları zəbt olundu və Qars hüdudundakı Həsənqalaya kimi olan ərazi tutuldu, əhalisinin əsas hissəsi İrana köçürüldü. Bu zaman, Şah Cığaloğlu Sinan paşanın komandanlığı altında Osmanlı ordusunun Azərbaycana yürüş xəbərini alaraq Təbriz istiqamətində geri çəkildi.

Şah Abbas osmanlılara qarşı Səfəvilərin ənənəvi "yandırılmış torpaq" taktikasını tətbiq etdi. Şah fərman verdi: "Arazın sol sahilini dağıtmaq və əhalisizləşdirmək; bütün azərbaycanlıları köçürmək, ərzaq və ələf nə varsa götürmək, qalanını isə məhv edib yandırmaq". Bununla da Ön Qafqazda yaşayan çoxlu azərbaycanlı, gürcü və kürdün zorla digər bölgələrə köçürülməsi məhz bu dövrdən etibarən geniş miqyas almışdı. Zorla, amansızlıqla həyata keçirilən bu

siyasət nəticəsində Cənubi Qafqaz xalqlarının ictimai-iqtisadi baxımdan inkişafı prosesini xeyli ləngidirdi. Əhalinin zor gücünə İsfahana, Mazandarana və İranın digər bölgələrinə köçürülməsi, ölkənin talan edilməsi Azərbaycan xalqı üçün böyük müsibət idi. Bu zorakılıq tədbiri tarixşünaslıqda böyük sürgün adı ilə məşhurdur.

Şah Abbasın əhalinin köçürülməsi və yaşayış məntəqələrinin dağıdılması haqqında əmri təcili həyata keçirildi. İsgəndər bəy Münşi yazırdı ki, fərman verildəndən bir neçə gün sonra şahın qərgahını yerləşdirməyə yer yox idi. Çünki Naxçıvan və onun ətrafındakı yaşayış məntəqələri xarabazara çevrilmişdi. Beləliklə, Naxçıvan, İrəvan, Culfa və digər abad diyarlar Səfəvi şahının fərmanı ilə yandırıldı və əhalisi köçürüldü.

Hərbi-siyasi tədbir kimi qələmə verilən bu köçürmə prosesi başqa bir məqsədə də xidmət edirdi. Köçürmənin digər səbəbi Səfəvi şahının İranın daxili vilayətlərinin məhsuldar qüvvələrini inkişaf etdirmək və dünya tranzit ticarətinin əsas yolunu Səfəvi dövlətinin cənubuna köçürmək niyyəti idi. Culfa tranzit ticarəti baxımından son dərəcə əlverişli ərazidə yerləşirdi. Buradan Avropaya gedən karvan yolu Osmanlı Türkiyəsindən keçirdi. Şah Abbas Şərqi-Qərbi ipək ticarət yolunu Cənuba - Fars körfəzi limanlarına keçirmək qərarına gəlmişdi. Bu məqsədlə Culfa əhalisini İsfahana köçürmüşdü. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Şah Abbas bu tədbiri həyata keçirməyə məcbur olmuşdu. Ölkənin ticarət mərkəzinin dəyişdirilməsi istiqamətində görülən işlər obyektiv zərurətin tələbi, Osmanlı təhlükəsinin mövcudluğu ilə əlaqədar idi.

Ciğaloğlu Sinan paşanın komandanlığı altında Osmanlı ordusu İrəvana kimi irəlilədi, lakin qızılbaşlar tərəfindən ərzaq ehtiyatının məhv edilməsi onların vəziyyətini ağırlaşdırdı və qoşunda qarışıqlıq başladı. Buna görə Sinan paşa yürüşü dayandırdı və qışlamaq üçün Vana qayıtmağa məcbur oldu.

Şah Abbas Vanda olan Sinan paşanın qüvvələrini dəf etmək üçün Təbrizdə yeni qala tikdirdi və buraya 2-3 illik ərzaq, hərbi sursat topladı. O, Allahverdi xanın başçılığı altında Vana-Ciğaloğlu Sinan paşa üzərinə 13 minlik qüvvə göndərdi. Osmanlı ordusu İbrahim paşanın komandanlığı altında Səfəvilərlə döyüşdə məğlubiyətə uğradı. Ciğaloğlu Sinan paşa Ərzuruma qaçaraq yeni qüvvələr toplamağa başladı. Van bölgəsini talan edən qızılbaş qoşunu böyük qənimətlə Xoya-şah qərgahına qayıtdı.

Ciğaloğlu Sinan paşa 1605-ci ilin mayında 100 minlik qoşunla Azərbaycana ikinci dəfə yürüşə başladı. Osmanlı qoşunu ilə həlledici döyüşə girmək Şah Abbasın planında yox idi. Sinan paşanın Vana gəldiyini öyrənən şah Səltan Səltan Təbrizə qədər olan ərazinin əhalisini köçürdü və ərzaq ehtiyatını məhv etdi.

Osmanlı qoşunu Urmiya gölünün şimalında yerləşən Təsucdan keçərək Təbrizin 6 fərsəliyində yerləşən Sufiyanda qızılbaş ordusu ilə qarşılaşdı.

1605-ci il noyabrın 7-də burada həlledici döyüş baş verdi. Osmanlı ordusu ağır məğlubiyyətə uğradı. Cığaloğlu Sinan paşa Diyarbəkirə qaçdı və tezliklə orada vəfat etdi. Qızılbaşlar bu döyüş zamanı külli miqdarda hərbi qənimətə sahib oldular.

Təsuc əhalisinin bu zaman osmanlılara qarşı mübarizəsi I Şah Abbas tərəfindən yüksək qiymətləndirildi. Təsuculular iki il müddətinə məlcəhət və digər vergilərdən azad edildilər.

I Şah Abbas Sinan paşa üzərindəki qələbədən sonra, qışın sərt keçməsinə baxmayaraq, Qarabağa daxil olub, Gəncəni mühasirəyə aldı. Bu vaxt (1605-1606-cı ilin qışı) hər iki tərəfin dağıdıcı fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycanı və qoşnu ölkələri aclıq bürüdü. Qarabağ kəndliləri taxıl əkib-becərə bilmədilər. Şah Qarabağa daxil olan kimi qoşunu ərzaqla təmin etmək üçün təcili tədbirlər gördü. O, Azərbaycanın digər bölgələrindən Qarabağa 20 min xalvar (7 min tona yaxın) taxıl gətirilməsi barədə xüsusi fərman verdi.

Gəncədəki Osmanlı qarnizonu şəhərin təslim edilməsi təklifi ilə razılaşmadı. Gəncə qalasının mühasirəsi 4 aya yaxın davam etdi. Səfəvi ordusu osmanlıların müqavimətini qıraraq 1606-cı il iyulun 5-də Gəncə qalasını aldı. Osmanlı qarnizonu qılıncdan keçirildi. Salmaməçinin dediyinə görə, şahın əmri ilə onların 2,5 min nəfəri Həsənçay adlı yerdə edam edildi. Qarabağın hakimi Hüseyn xanı Müsahib Qacar hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı, yerinə Məhəmməd, Ziyadoğlu Qacar təyin olundu.

Gəncənin ardınca Lori, Tiflis və Dmanisi qalalarının Osmanlı qarnizonları müqavimət göstərmədən təslim oldular.

I Şah Abbas Şirvanın və Dağıstanın tutulması ilə Qafqaz əməliyyatını mümkün qədər tez başa çatdırmağa çalışırdı. Şahın təslim təklifi Şirvan bəylərbəyi Əhməd paşa tərəfindən qəbul edilmədiyini üçün 1607-ci il yanvarın 9-da Şamaxı üzərinə hücum başlandı.

Lakin hücum bir tərəfdən ərzaq və ələfin çatışmaması, digər tərəfdən isə qoşunun hərəkətinə mane olan və günlərlə davam edən leysan yağışlar nəticəsində üç aya qədər təxirə salındı. Bu şəraitdə Bakı, Dərbənd əhalisi də osmanlılara qarşı üsyana başladı.

1607-ci ilin yanvarında Bakıda osmanlıların əleyhinə üsyan qalxdı. Şəhər üsyan başçılarının əlinə keçdi və şah qərargahı ilə əlaqə yaradıldı. Bakıda baş vermiş üsyan Şah Abbası son dərəcə sevindirdi: Səfəvi hökmdarı üsyançıların əksəriyyətinə "hədiyyələr, soyurqallar, bahalı paltarlar" bağışladı. Dərbənddə də osmanlılara qarşı üsyan baş verdi. Üsyançılar şah qoşunları ilə birgə çıxış edərək

Dərbəndin hərbi rəisi Həsən paşanı təslim olmağa məcbur etdilər (Dərbənddə üsyan 1607-ci ilin fevral-mart aylarında baş vermişdi). Şəhərdə Osmanlı hakimiyyətinə son qoyuldu. Rüstəm Qaytaqlı şəhər hakimi vəzifəsindən kənar edildi. Çıraq Sultan Ustaqlı şəhərin yeni hakimi təyin olundu. Şah Abbas göstərdikləri şücaətə görə Dərbənd əhalisini bütün dövlət vergilərindən azad etdi.

Bu zaman Şamaxı şəhərinin mühasirəsi davam edirdi. 1607-ci ilin iyununda Səfəvi hərbi hissələrinin şəhərə güclü hücumu nəticəsində qala bürclərindən biri ələ keçirildi. Şəhərdə gərgin döyüşlər bir həftə ərzində davam etdi. Osmanlı hərbi hissələri iyunun 27-də silahı yerə qoyaraq təslim oldular. Səlnaməçinin yazdığına görə, "bir anda 2-3 min nəfər qılıncdan keçirildi və Şamaxı şəhəri tamamilə dağıdıldı". Zülfüqar xan Qaramanlı Şirvanın hakimi təyin edildi.

Beləliklə, XVII əsrin əvvəlində dörd il davam edən Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin birinci mərhələsi Səfəvilərin qəti qələbəsi ilə başa çatdı. Azərbaycanın bütün ərazisi və qismən Dağıstan Şah Abbasın hakimiyyəti altına düşdü.

I Şah Abbas Ərdəbildən Təbrizə qayıtdı və osmanlılarla sülh bağlamağa cəhd etdi. Şah bu məqsədlə dostunun - Kırım xanı Qazi Gərayın vasitəçiliyindən istifadə etməyi münasib bildi. O, Osmanlı sərkərdəsi Xəndan ağanı Qəhqəhə qalasından azad etdi və onu öz elçisi Əbülqasım Yüzbaşı Evoğlu ilə Kırıma göndərdi. Onlara Şah Abbasın işğal dairəsini tanımaq və Osmanlı dövlətinin Səfəvi dövləti ilə sülh müqaviləsi bağlamasına nail olmaq tapşırılmışdı. Lakin Kırıma gedərkən yolda Xəndan ağanın öldürülməsi, şah elçisinin çərkəzlər tərəfindən əsir götürülməsi və Qazi Gərayın da ölüm xəbərinin alınması nəticəsində əldə edilmiş qələbə hüquqi baxımdan rəsmiləşdirilmədi.

II Səfəvi sarayı osmanlılarla sülh bağlamağa sonrakı illərdə də cəhd göstərmişdi. 1609-cu ilin fevralında Üskudarda yerləşən Osmanlı sərdarı Quyuçu Murad paşa Səfəvi şahının Şəmsəddin Ağa Rumlu vasitəsilə göndərdiyi məktubuna cavabında şahın elçiləri göndərilərsə, sülhün yaranmasına təsir göstərəcəyi qeyd edilmişdi. Osmanlı dövləti Azərbaycanın itirilməsi ilə hesablaşmayaraq hər vəchlə 1590-cı il sülhünün şərtlərini saxlamağa çalışırdı.

Belə bir vəziyyət hərbi əməliyyatların yenidən başlanması ilə nəticələndi. 1610-cu ilin aprelində Quyuçu Murad paşanın komandanlığı altında Osmanlı ordusu Azərbaycana hücum edərək Təbrizə kimi irəlilədi. Təbrizi ələ keçirən Murad paşa şah qoşununun hücumundan ehtiyat edərək 5 gündən sonra şəhərdən çıxdı və Vana qayıtdı. Təbriz şəhəri osmanlılar tərəfindən böyük dağıntılara məruz qalaraq yandırıldı.

Şah Abbas Osmanlı qoşunu ilə əsas döyüşə girməkdən çəkinmiş və bu dəfə də ənənəvi "yandırılmış torpaq" üsuluna əl atmışdı. Murad paşa Azərbaycana uğursuz yürüşü nəzərə alaraq danışıqlara başlamağa və 1555-ci il sülhünün şərtlərinin bərpa edilməsinə razılıq verdi. Lakin 1611-ci ilin avqustunda baş vəzir Murad paşanın vəfat etməsi sülhün imzalanmasını təxirə saldı. Səfəvi-Osmanlı sərhəd xətti məsələsi həll edilməmiş qaldı.

1612-ci ilin baharında uzun tərəddüddən sonra Osmanlı sərdarı Nasux paşa sülh danışıqlarını bərpa etdi. Danışıqları aparmaq üçün şahın səlahiyyətli nümayəndəsi Qazi xan Sədr əl-Həsən çoxsaylı nümayəndə heyətinin başında qiymətli hədiyyələrlə İstanbula göndərildi. Şahın elçi heyəti 1612-ci il oktyabrın 17-də Osmanlı sultanı Əhməd tərəfindən qəbul olundu. Şah Abbasın təklif etdiyi 1555-cil il sülhünün şərtləri bərpa edildi. Lakin Osmanlı tərəfi bir sıra yeni şərtlər irəli sürdü. Səfəvi sarayı osmanlılara ildə 200 tay ipək verməyi öhdəsinə götürdü. Osmanlı tarixçisi Nəimanın məlumatına görə, osmanlıların vacib şərtlərindən biri də o idi ki, "rusların bu yerlərə yürüşlərinin qarşısını almaq məqsədilə onlar tərəfindən tikilmiş Terek (Tarku) qalasının dağıdılması barədə sultanın fərmanı olarsa, onda şah bu işə maneçilik törətməsin". Belə bir şərti irəli sürən Osmanlı dövləti Səfəvilərlə Rusiya arasında mümkün ittifaqın yaranmasına mane olmağa çalışırdı.

Azərbaycanın osmanlılarla qərb və cənub-qərb sərhədlərinin müəyyən edilməsi Çuxursəd hakimi Əmirgünə xan Qacara və Vanın Osmanlı hakimi Məhəmməd paşaya tapşırılmışdı.

Axıska qalasının Osmanlı nəzarətində qalması (1555-ci il sülhünə görə Səfəvilərin əlində idi), Səfəvi sarayı tərəfindən 200 tay ipəyin göndərilməməsi 1612-ci il sülhünün möhkəm olmadığını göstərdi.

Şah Abbasın Ön Qafqaz xalqlarını itaətə gətirmək üçün böyük ordu ilə Azərbaycanın şimal vilayətlərinə və Gürcüstana 1613-cü ilin oktyabrında təşkil etdiyi yürüş uğurla başa çatdı. Səfəvilərin Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsi Osmanlı rəsmi dairələrini ciddi surətdə narahat etməyə başladı. Sultan Əhməd 1612-ci il müqaviləsinin şərtlərini pozaraq, baş vəzir Qara Mehmed paşanın 1616-cı ilin yazında böyük ordu ilə qızılbaşlara qarşı yeni müharibəyə başlamasına əmr verdi. Osmanlı qoşunu Ərzurumdan Təbriz istiqamətində yürüşə başladı. Mehmed paşanın 100 minlik ordusu 1616-cı ilin avqustunda İrəvan qalasını mühasirəyə aldı. Şah Abbas qorçiləri, Xorasan dəstəsini, İsfahan tüfəngçilərini irəvanlıların köməyinə göndərdi. Bundan başqa, könüllülərdən xüsusi seçmə dəstə düzəldildi.

Şah Abbas yenə də osmanlılarla həlledici döyüşə girmək fikrindən daşınırdı. Osmanlı qoşununu mühasirəyə almağı, geriye yolunu bağlamağı və hər vasitə ilə

qoşuna ərzaq gətirilməsinə mane olmağı qərara aldı. Qışın sərt keçməsi, epidemiya və aclıq qələbəyə inamını itirmiş osmanlıları geri çəkilməyə vadar etdi. 1618-ci ilin mayında Osmanlı sultanı II Osmanın əmri ilə Xəlil paşa Diyarbəkirdən Azərbaycana doğru yenidən hərəkətə başladı. Onlarla birlikdə Türkiyə sultanının vassalı II Canıbəy Gəray xanın başçılığı altında Krım tatarlarının 15 minlik qoşunu da hərəkət edirdi. Krım xanının ordusu Osmanlı sultanının əmri ilə 1617-ci ilin noyabr ayında Şimali Qafqazdan Azərbaycana soxuldu, Gəncə və Naxçıvanı talan edərək Xəlil paşa ilə birləşdi. Şah Abbas Osmanlı ordusunun yaxınlaşdığını nəzərə alaraq Təbriz şəhərini, sonra isə Ərdəbili boşaltdırdı. Müttəfiqlər Səfəvilərin əsas qüvvəsinə zərbə vurmağa çalışırdılar.

Səfəvilərlə Osmanlı qoşunu arasında həlledici döyüş 1618-ci il sentyabrın 10-da Sərab vilayətinin Ərəştəban və Səkəmsaray qəsəbələri arasındakı düzənlikdə, Sınıq körpü adlı yerdə baş verdi. Osmanlı ordusu 15 min əsgər itirərək ağır məğlubiyyətə uğradı. Döyüşdə Ərzurum bəylərbəyi Həsən paşa öldürüldü, Van bəylərbəyi Mehmed paşa və Krım xanının baş vəziri Mirzə bəy əsir alındı. Canıbəy qaçaraq canını qurtardı.

Sərab yaxınlığındakı bu məğlubiyyətdən sonra Xəlil paşa geri çəkilib sülh danışıqlarına başladı. 1618-ci il sentyabrın 26-da Mərənddə Xəlil paşa ilə Şah Abbas arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Bu sülhün 1612-ci il İstanbul sülhündən əsas fərqi Səfəvilərin ildə verəcəyi 200 tay ipək bacını 100 taya endirilməsi idi. Osmanlı sultanı II Osman 1619-cu il sentyabrın 29-da Səfəvi-Osmanlı sülh müqaviləsini təsdiq edərək Avropa səfərinə çıxdı. 1618-ci il Səfəvi-Osmanlı sülh müqaviləsini Şah Abbas pozdu XVII əsrin 20-ci illərində Osmanlı imperiyasında hərə-mərcliyə başlandı. Ölkədə yeniçərlər özbaşnalıq edir, sultanları hakimiyyətdən devirir, başqası ilə əvəz edirdilər. Bundan istifadə edən Şah Abbas 1622-1623-cü illərdə İraqi Ərəbi-Bağdad, Kərbəla, Nəcəf Mosul və Kərkük şəhərlərini ələ keçirdi. Az sonra isə, 1618-ci ilin sülhünə görə, osmanlılarda qalan Axalsık qalası tutuldu.

Osmanlı sultanı IV Murad (1623-1640) itirilmiş torpaqlarla barışmayaraq Hafiz Əhməd paşanı Diyarbəkirə hakim təyin etdi və zəbt olunmuş yerləri Səfəvilərdən geri almaq barədə göstəriş verdi və 1624-1626-cı illər Bağdad uğrunda Səfəvi-Osmanlı müharibəsi I Şah Abbasın qələbəsi ilə başa çatdı. Hafiz paşanın Səfəvi şahı ilə danışıqları bir nəticə vermədi. Danışıqlarda Osmanlı ordusunun Bağdad mühasirəsini dayandırması əvəzinə şahın şəhəri osmanlılara verəcəyi, Kərbəla, Nəcəf və Hilləni öz əlində saxlaması barədə razılıq alındı. Lakin gözlənilmədən Hafiz paşanın Anadoluya geri çəkilməsi ilə danışıqlar yarımçıq

qaldı. Şah Abbas Osmanlı elçisi Mustafa Ağaya "Sərdar Bağdad üzərindən çəkildi getdi, gedən əsgərə qala vermək bizim şənimizə sığmaz" - cavabını vermişdi.

Şah Abbas yaranmış vəziyyətdən faydalanaraq Bağdadın tutulmasını rəsmiləşdirmək istədi. 1628-ci ilin martında şahın elçisi; Təhmasibqulu xan İstanbula gəldi və Bağdadın Səfəvilərə verilməsi şərti ilə sülh bağlanmasını sultana təklif etdi. IV Murad şahın bu təklifini qəbul etmədi.

I Şah Abbas öləndə (19 yanvar 1629-cu il) bütün Azərbaycan, Axalsık daxil olmaqla Şərqi Gürcüstan və İraqi Ərəb Səfəvilərin hakimiyyəti altında idi. Lakin osmanlılar Bağdadı geri almağa çalışırdılar. Şah Abbasın ölümü, nəvəsi Səfinin (1629-1642) hakimiyyətə keçməsindən istifadə edən IV Murad 1629-cu ildə Səfəvilərə qarşı hərbi əməliyyatlara yenidən başladı.

1629-cu ilin iyulunda Xosrov paşanın komandanlığı altında Osmanlı ordusunun Səfəvi torpaqlarına hücumu başlandı. Osmanlı qoşununun Bağdad istiqamətində hərəkəti eşikağasıbaşı Zeynal xan tərəfindən dayandırıldı. Sultanın əmri ilə Osmanlı qoşunu Zur paşanın komandanlığı altında 1630-cu il aprelin 30-da İrəvan qalasını döyüşsüz ələ keçirərək Həmədan istiqamətində yürüşü davam etdirdi. İyunun 7-də Həmədanı tutan Xosrov paşa Səfəvi ordusunun əks hücumundan çəkinərək, 6 gündən sonra şəhəri tərk etdi.

Yalnız İrəvan qalasının itirilməsindən sonra I Şah Səfi divanbəyi Rüstəm xanı 4 minlik qoşunla düşmən üzərinə göndərdi.

Osmanlı sultanı IV Murad Xosrov paşanı 1630-cu ilin sentyabr ayında Bağdadın fəthinə göndərdi. Osmanlı ordusu oktyabrın 6-da şəhəri mühasirəyə aldı. Qala Səfiqulu xan tərəfindən inadla müdafiə olundu. Xosrov paşa noyabrın 14-də mühasirəni dayandıraraq geri çəkildi. Səfəvilər tərəfindən 1630-cu ilin sonuna kimi Kərkük, Hillə və Hələb qalaları yenidən tutuldu.

Beləliklə, IV Sultan Muradın Bağdadı tutmaq cəhdi yenidən boşa çıxdı. 1631-ci il oktyabrın 2-də həlledici döyüşdə Osmanlı Zur paşa öldürüldü. Osmanlılar 6-7 min əsgər itirərək geri çəkildilər. I Şah Səfi öz elçisi Kuçə bəyi İstanbula göndərdi və Osmanlı sərhədində sakitlik dövrü başlandı. Hərbi əməliyyatların kəsilməsinə baxmayaraq, sərhəddə vəziyyət mürəkkəb və gərgin olaraq qalırdı.

1632-ci ilin sonunda Ərzurum hakimi Xəlil paşanın Hilləni ələ keçirməsi şah hökumətini Rüstəm xanın rəhbərliyi altında Səfəvi qoşununu oraya göndərməyə məcbur etdi. Rüstəm xan şəhəri osmanlılardan geri aldı. Bu zaman Osmanlı sultanı IV Murad ölkə daxilindəki qiyamı yatırmaqla məşğul olduğu üçün ciddi tədbir görmədi.

Osmanlı sultanı IV Murad Cənubi Qafqazı işğal etmək məqsədilə 1634-cü ildə hərbi əməliyyatlara yenidən başladı. Osmanlı hökmdarı Polşa və Rusiya ilə münasibətləri sülh yoluna qoyaraq əsas ordunu Səfəvilərə qarşı yönəltdi. O, asan qələbə çalaraq ölkəni maliyyə böhranından xilas etmək niyyətində idi. Osmanlı qoşunu 1634-cü il avqustun 10-da İrəvan qalasını mühasirəyə aldı. Səfəvi ordusunun baş komandanı Rüstəm xan Təbrizə çəkilməmiş, qalanı Təhməsiqbulu xan Qacara tapşırırmışdı. O isə qalanı 10 gündən sonra Murada təslim etdi. Osmanlı ordusu Xoy qalasını tutdu və Təbrizə doğru irəlilədi. Sentyabrın 11-də Təbriz şəhəri IV Murad tərəfindən tutuldu. Osmanlı sultanı şah sarayını və şəhəri tamamilə dağıtmaq haqqında əmr verdi. Salnaməçi yazırdı: "Osmanlı qoşunu uca binaları, gözəl sarayları xarabazara çevirdi". Lakin sentyabrın 15-də ərzaq və ələfin çatışmazlığı, qışın yaxınlaşması, Səfəvi qoşununun hücum təhlükəsi onları Təbrizdən çıxmağa məcbur etdi. Bundan sonra şah hərbi şurası İrəvan qalasının geri almağı qərara aldı. Rüstəm xanın komandanlığı altında Səfəvi ordusu qalanı mühasirə etdi. Bu zaman Azərbaycan, Qarabağ və Şirvan əmirləri öz dəstələri ilə qızılbaşların köməyinə gəldilər. Şah Səfi özünün mühafizə dəstəsi ilə qala ətrafına gəldi və aprelin 2-də İrəvan qalası I Şah Səfi tərəfindən tutuldu.

1634- 1635-ci illərin hərbi əməliyyatları Səfəvilərin qələbəsi ilə başa çatdı. I Şah Səfiyə miras qalmış güclü mərkəzləşdirilmiş hakimiyyət, ölkənin hələ də saxlanılan iqtisadi gücü qələbənini əldə olunmasını təmin etdi.

Səfəvi-Osmanlı qarşıdurmasında Bağdad məsələsi mübahisə obyektinə kimi qalır. IV Murad şəhəri ələ keçirmək üçün özünün uğursuz cəhdindən sonra da bu niyyətindən əl çəkməmişdi. 1637-ci ilin martında Səfəvi sarayı Osmanlı ordusunun Bağdada hücum hazırlığı haqqında məlumat aldı. Rüstəm xanın və Şahverdi xanın 12 minlik ordusu Osmanlı ordusunun hərəkətini dayandıra bilmədi. Səfəvi saraydakı mürəkkəb vəziyyət, ölkəni bürüyən üsyanlar, Moğol dövləti ilə başlanan hərbi əməliyyatlar Səfəvi qüvvələrinin parçalanmasına və Osmanlı qoşununun hücumunu dəf etməyə imkan vermədi. Nəticədə IV Murad 1638-ci il noyabrın 20-də Bağdad şəhərini mühasirəyə aldı. Bəktaş xanın komandanlığı altında Səfəvi qoşunu şəhəri dekabrın 25-dək müdafiə etdi. Baş verən döyüşdə Osmanlı baş vəziri Mehmed paşa öldürüldü. IV Murad tərəfindən Bağdadın tutulması nəticəsində uzun illər davam edən Osmanlı-Səfəvi müharibəsi başa çatdı. Osmanlı sultanı Bağdadın yeni hakimi Məhəmməd Ağanı Səfəvi sarayına sülh danışıqlarına göndərdi. I Şah Səfi sülh təklifini qəbul etdi.

1639-cu il mayın 17-də Qəsr-i-Şirində Səfəvi elçisi Sarı xan Osmanlı Qara Mustafə paşa ilə üçgünlük danışıqlardan sonra sülh sazişi imzaladılar. Sazişə görə, Osmanlı-Səfəvi müharibəsinə son qoyuldu. İraqi Ərəb osmanlılarda, Zəncir

qalasından şərqdəki torpaqlar Səfəvilərdə qalırdı. Müqaviləyə görə, Səfəvilər Van və Qars qalalarına, həmçinin Axalsıka hücum etməyəcəklərinə dair təminat verirdilər. Tərəflərdən hər birinin böyük ərazi əldə etməməsi üçün təklif olundu ki, "bitərəf" zona yaradılsın. Məhəmməd Məsəmun yazdığına görə, Azərbaycanın qərbindəki Maku, Kotur və Mağazburd qalalarının dağıdılması nəzərdə tutulurdu.

I Sülh müqaviləsi 1639-cu il mayın 20-də Şah Səfi tərəfindən təsdiq edilərək Məhəmmədqulu xan vasitəsilə İstanbula göndərildi. IV Sultan Murad da müqaviləni təsdiq etdi.

Beləliklə, 1639-cu il Səfəvi-Osmanlı sülhü XVIII əsrin ikinci rübünə kimi hər iki dövlət arasındakı münasibətləri nizama saldı, Azərbaycanda qismən sakitliyi bərqərar etdi, on illərlə boşalmış şəhərlərin bərpası, iqtisadiyyatın inkişafı üçün şərait yaratdı.

XVII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın siyasi vəziyyəti. XVII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın siyasi həyatında xüsusilə nəzərə çarpan hadisə baş verməmişdir. Əsasən dinc inkişaf şəraiti ilə əlamətdar olan bu dövrdə də Azərbaycan ərazisi inzibati bölgüsünə görə 4 iri vilayətdən ibarət idi (Təbriz, Çuxursəd, Qarabağ və Şirvan). Bu vilayətləri İsfahan şah sarayının sərəncamı ilə təyin olunan bəylərbəylər idarə edirdilər. Ərdəbil hakimləri vəqf mülklərinin mühafizəçisi və bəylərbəyi vəzifələrinə eyni zamanda yerinə yetirirdilər.

Bəylərbəylər yerlərdə ali hakimiyyətin başlıca nümayəndələri idi. Əgər XVII əsrin ilk onilliklərində bəylərbəyi vəzifəsinə hərbi uğurları, qabiliyyəti ilə tanınmış görkəmli sərkərdələr təyin edilirdisə, Osmanlı-Səfəvi müharibələri başa çatdıqdan, nisbi dinclik dövrü bərqərar olduqdan sonra həmin vəzifəni hərbi və inzibati cəhətdən səriştəsiz şəxslər tutmağa başladılar.

Bəylərbəyliyə tabe olunmuş vilayətlərin hakimləri *qolbəyi* adlanırdı. Onlar bəylərbəyinin məsləhəti və təqdimatı ilə həmin vəzifəyə təyin edilir, yaxud vəzifədən kənar olunurdular. Daha kiçik inzibati vahidlərin hakimləri *sultan* titulu daşıyırdı və onlar yerli hakimiyyət orqanlarını müstəqil surətdə yaradırdılar. Sultanlar müvafiq vilayətin qolbəyilərinə və bəzən birbaşa bəylərbəyinə tabe idi. Xan ali hərbi-inzibati mövqe tutan şəxs idi, sultan və bəy isə həmin şəxsdən aşağı mövqe tuturdu. XVII əsrin ikinci yarısında bəylərbəyilik iri inzibati vahid kimi Səfəvi imperiyasının yalnız sərhəd zolağında fəaliyyət göstərirdi. Dövlətin daxili vilayətləri isri bilavasitə şah sarayının hakimiyyəti, daimi nəzarəti altında idi. Həmin vilayətlərin dövlət vergilərindən və feodal töycülərindən əldə olunmuş bütün gəlirləri birbaşa İsfahan sarayına çatdırılırdı. Sərhəd zolağında bəylərbəyi vəzifəsinə təyin olunmuş şəxslər onlara həvalə olunmuş ərazini Səfəvi dövlətinin qanunlarına (islamın şiə məzhəbinin tələblərinə, şah fərmanlarına və yerli

ənənələrə) münasib şəkildə idarə etməli idi. Bəylərbəyilər həmin tələbləri onlara tabe olan vilayət və bölgə hakimləri, xan və sultanlar qarşısında da qoyurdular. Bəylərbəyilər və onlara tabe olan hakimlər müəyyən miqdarda silahlı hərbi qulluqçular (müəllim) saxlamalı olurdular. Həmin hərbi dəstələr hərbi təhlükə yaranarkən bəylərbəyliyin qoşununun əsasını təşkil edirdilər. Anonim müəllifin məlumatına görə, Azərbaycanda mövcud olan bütün 4 bəylərbəyliyinə müəllimlərin ümumi sayı 30 min nəfərdən artıq deyildi.

Hər bir bəylərbəyliyin qoşununun sayı daxili xidmət üçün kifayət idi. Dövlətin və ayrı-ayrı feodalların əleyhinə yönəlmiş geniş miqyaslı kütləvi çıxışların yatırılması vəzifəsini isə qonşu olan bəylərbəyilər birlikdə yerinə yetirir, ölkənin "pozulmuş sakitliyini" bərpa edirdilər.

Qoşun əsasən bəylərbəyliyin gəriləri hesabına saxlanılırdı. Kəndlilərdən, sənətkarlardan, tacirlərdən toplanan dövlət vergiləri və töycülər bəylərbəyliyin gərilərinin başlıca mənbəyi idi. Hər bir bəylərbəyliyin gərilərinin müəyyən qismi Səfəvilər sarayına İsfahana göndərilirdi. Bəylərbəyilər habelə şaha müxtəlif hədiyyələr, bəxşişlər (gənc qullar və kəməzlər, seçmə atlar, qızıl sikkələr, yüksək səviyyədə hazırlanmış məişət avadanlığı, bahalı toxuculuq məmulatı) göndərməli idilər. Həmin bəxşişlər, adətən, əlamətdar hadisələr (təntənəli mərasimlər, hərbi qələbələrin bayram edilməsi, səltənət varisinin dünyaya gəlməsi və s.) münasibətilə göndərilirdi.

Bəylərbəyiliklərin maliyyə işlərini vəzirlər yerinə yetirirdilər. Vəzirlər mərkəzi maliyyə idarəsi qarşısında hesabat verir və bəylərbəyin rəhbərliyi altında çalışırdılar. Mustoufilər və mühəssillər vəzirə tabe idi. Bu maliyyə məmurları, vergiyığanlar vəzirlərin arxaladıqları başlıca vəzifəli şəxslər olmuşlar.

Məhkəmə orqanları şeyxülislamın, qazilərin və müftilərin başçılığı altında fəaliyyət göstərir, müsəlman şəriət normalarına əsaslanırdılar. Azərbaycan şəhərlərində hakimlərin başçılığı ilə çoxsaylı dövlət məmurları çalışan mürəkkəb idarə aparatı vardı.

Səfəvilər dövlətində həm mərkəzi idarəçilik sistemində, həm də yerlərdə müxtəlif vəzifələrin tutulması işində irsilik qaydası rəsmi olaraq tanınmırdı. Lakin Səfəvi imperiyasının həm mərkəzində, həm də yerlərdə müəyyən vəzifə və mövqelərin müəyyən şəxslər, onların ailə üzvləri üçün möhkəmləndirilməsi meylə xeyli idi. Mühüm vəzifələrə sahib olmuş, faydalı mövqelər qazanmış şəxslər, iri torpaq mülklərinin sahibi kimi fəaliyyət göstərir, dövlət gərilərinin müəyyən qismini mənimsəyir, gələcəkdə yaxınlarının da bu cür yaşamasına can atır və çox halda məqsədlərinə nail olur, irsilik prinsipini gerçəkləşdirirdilər. XVII əsrin ikinci yarısında da Səfəvilər dövlətinin siyasi-inzibati həyatının mənzərəsi və inkişafı

hakim feodallar sinfinin bu iki əsas meylinin nisbəti ilə müəyyənləşirdi. Feodal quruluşu şəraitində irsi idarəçilik sistemi müəyyən mənada hakimlərin ölkənin (vilayətin) abadlaşdırılmasına, məhsuldar qüvvələrin inkişaf etdirilməsinə marağını təmin edirdi. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, vilayət hakiminin vəfatı, yaxud inzibati qaydada vəzifədən kənar edildiyi təqdirdə yeni hakim yalnız mərkəzi hökumətin təsdiqi, şahın xüsusi fərmanı əsasında vəzifənin icrasına başlaya bilərdi. Yerli hakimiyyət orqanları isə irsilik qaydasına əməl olunmasına can atır və bir çox hallarda uğur qazana bilirdilər. 50 ildən artıq bir müddət ərzində Səfəvilər dövlətinin paytaxtında yaşamış fransız missioneri Rafael dü Man yazırdı: "Burada (Səfəvilər imperiyasında. - *məsul red.*) hakim olan üç zümrə - bəylərbəylilər, xanlar, sultanlar vilayətləri "yeməkdədirlər". "Bu və ya digər vilayəti kim idarə edir?" sualı əvəzinə, "Bu və ya digər vilayəti "yeyən" kimdir?" sualını verirlər".

Təbriz hakimləri əsrin ortalarında çox zaman Səfəvi ordusunun ali baş komandanı vəzifəsini də icra etməkdə idilər. Bu, Azərbaycanın cənub vilayətlərinin iqtisadi imkanlarının, strateji əhəmiyyətinin artması ilə izah edilməlidir. Lakin XVII əsrin sonlarına doğru Səfəvi dövlətinin ümumi böhranı şəraitində iki vəzifənin bir şəxs tərəfindən bu cür icrası Azərbaycan üçün faydalı olmadı. Çünki ali baş komandan vəzifəsinin yerinə yetirilməsi zərurəti çox zaman Təbriz hakiminin şəhərdən uzaqlaşmağa məcbur edirdi. Beləliklə ölkənin cənub vilayətləri illərlə bəylərbəylilərin yaxın adamları ikinci dərəcəli şəxslər tərəfindən idarə olunurdu. Bu vəziyyət isə Azərbaycanın iqtisadi və siyasi həyatına mənfi təsir göstərirdi. Əsrin ikinci yarısında müxtəlif bölgələrdə yaşayan əhəlinin kütləvi şikayətlərinə əsasən hakimlərin tez-tez dəyişilməsi faktı diqqətli xüsusilə cəlb edir.

XVII əsrin son onillikləri ərzində Osmanlı Türkiyəsinin Səfəvi dövləti ərazilərinə müdaxilə təhlükəsi aradan qalxmışdı. Çünki Osmanlı imperiyası tənəzzül mərhələsini yaşadığı dövrdə Cənubi Azərbaycan vilayətlərinin, Təbrizin idarəsi mülki məmurların əlinə keçdi. Maliyyə sahəsində ixtisaslaşmış məmurlar idarə işlərində xüsusi fəallıq nümayiş etdirirdilər. Müxtəlif vaxtlarda Azərbaycanın vəziri vəzifəsində olmuş iki qardaş - Mirzə Sadıq və Mirzə, İbrahim bu sahədə xeyli fərqləndilər (Təbrizdə mövcud olan iki bazar indiyədək onların adlarını daşıyır). Qarabağ vilayəti Ziyad oğlu Qacar nəslinin nümayəndələri tərəfindən idarə olunurdu. Qeyd etmək lazımdır ki, bu nəslin nümayəndələri Qarabağı XIX əsrin əvvəllərində idarə etmişdilər. XVII əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində Qarabağ başqa tayfadan olan hakimin (Davud xanın) idarəsinə verildi. Lakin bu sınaq uğursuz oldu, Ziyadoğlu Qacai nəslini vilayətin idarəçiliyi vəzifəsində bərpa edildi.

Bu dövrdə Qarabağın siyasi həyatı sabitliyi ilə səciyyəvi olmuş, Səfəvi dövləti həyatında baş vermiş ağır böhran prosesi bu vilayətin inkişafına az təsir

göstərmişdi. Siyasi baxımdan bu dövrdə Qarabağın vəziyyəti Gürcüstandakı şəraitlə sıx əlaqədar idi. Nümunə üçün göstərmək olar ki, Şah Sultan Hüseynin hakimiyyətinin ilk illərində (XVII əsrin 90-cı illərinin ikinci yarısı) XI Georginin başçılığı altında Gürcüstanda üsyan baş vermiş, Qarabağın hərbi hissələri üsyanın yatırılmasında iştirak etmişdi. Lakin Gəncə-Qarabağ bəylərbəyi Abbasqulu xan Ziyadoğlu Qacarı və Kartlı çarı XI Georginin dostluq münasibətləri hadisələrin müsbət sonluqla başa çatmasında böyük rol oynamışdı. Bununla əlaqədar olaraq hər iki ölkənin əhalisi XVIII əsrə nisbətən dinc şəraitdə qarşıladı.

XVII əsrin əvvəllərində Şirvan şimaldan Rusiya dövləti ilə həmsərhəd idi. Məhz buna görə də bu dövrdən etibarən Kırım tatarlarının Dərbənd keçidi ilə Azərbaycana müdaxilələrinə son qoyuldu və VI əsrin sonları XVII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Moskva dövlətinin Azərbaycana ticarət-iqtisadi müdaxiləsi gücləndi. Rus ekspansiyasının həyata keçirilməsində Şirvana xüsusi əhəmiyyət verilirdi. Mənbələr təsdiq edir ki, Azərbaycan-Rusiya ticarət əlaqələri ziddiyyətli şəkildə inkişaf edirdi. Rus dövləti Azərbaycana ucuz xammal mənbəyi və əmtəələrin əlverişli satış bazarı kimi yanaşır, digər dövlətlərin Azərbaycana ticarət müdaxiləsinə əngəl törədirdi.

XVII əsrin ortalarında ruslar Şirvanın şimal sərhədləri boyunca (Şimali Qafqazda) bir sıra qalalar tikməyə başladılar. Bu qalalar Rusiya dövlətinin strateji məqsədlərinə xidmət etməli idi. İsfahanda, şah sarayında bu məlumat narahatlıq və etiraz hissələri ilə qarşılandı. Şah rusların həyata keçirdikləri tədbirlərə mane olmaq məqsədilə fərman verdi. 1653-cü ildə Səfəvi hərbi hissələri ilə ruslar arasında silahlı toqquşma baş verdi. Şahın hərbi qüvvələrinə Şirvan hakimi Xosrov xan başçılıq edirdi. Rusiya çarı Aleksey Mixayloviç (1645-1676) münaqişənin inkişaf etməsinə imkan vermədi. Rus nümayəndə heyəti İsfahana göndərildi. Ruslar Şirvan bəylərbəyi Xosrov xanın vəzifəsindən kənar olunması və edam edilməsi tələbini irəli sürdülər. Münaqişə 1662-ci ilədək davam etdi.

XVII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın siyasi həyatında Xəzərsahili bölgələrə soxulmuş Don kazaklarına qarşı mübarizə əhəmiyyətli yer tutur. 1668-ci ilin yayında Stepan Razinin başçılığı ilə Azərbaycan ərazisinə təşkil edilmiş kazak yürüşləri xüsusilə qeyd olunmalıdır. Bu yürüş zamanı kazaklar Dərbənddə sahilə çıxdılar, Niyazabadı, Şabranı qarət və talan etdilər. Lakin onların Bakıya yürüşü uğursuzluqla nəticələndi. Stepan Razin güclü müqavimətdən ehtiyat edərək şəhəri təcili surətdə tərk etməli oldu. Qarətçilər dəstəsi Xəzərin cənub sahillərinə hərəkət etməyə başladı. Kazak hərəkətinin yatırılmasında Səfəvi dövləti və Moskva knyazlığı eyni dərəcədə maraqlı idi. Moskva knyazlığı üsyanı yatırmaqla daxili

sabitliyi bərpa etdi. Səfəvi dövləti isə talançı və qarətçi yürüslərə məruz qalmaq təhlükəsindən xilas oldu.

Moskva knyazlığı, rus hakim dairələri dövlətin cənub sərhədlərini genişləndirmək siyasətini getdikcə aşkar şəkildə yeritməyə başlamışdılar. Moskva hökmdarları İngiltərənin Səfəvilər dövləti hüduqlarında nüfuz qazanmaq cəhdlərinə qısqançlıqla yanaşır, Osmanlı Türkiyəsi ilə Səfəvilər dövləti arasında daim gərginliyin qalmasına can atırdılar. Əsrin sonlarına doğru Səfəvi hökmdarı Moskva knyazlığının Osmanlı imperiyasına qarşı birgə çıxış etmək təklifinə münasibətini bildirdi. Bu təklifin qəbul olunmamasını Səfəvilər dövlətinin hərbi potensialının zəifləməsi ilə də izah etmək mümkündür.

Moskva knyazı Xəzər dənizinə Şərqlə ölkələrinə müdaxilə üçün mühüm vasitə kimi yanaşdı. Ruslar hər vasitə ilə Xəzər hövzəsində möhkəmlənməyə can atırdılar. Dağıstan ərazisinin hansı dövlətə mənsub olması məsələsi də XVII əsrin ikinci yarısında Səfəvi-Rusiya münasibətlərində kəskin nəzərə çarpırdı. Yeni XVIII əsrdə Rusiya hakim dairələri ölkənin iqtisadi inkişaf potensialına, artan hərbi qüdrətinə arxalanaraq dövlətin sərhədlərin cənuba doğru xeyli genişləndirə bildilər.

XVII əsrin ikinci yarısı Azərbaycan (habelə Yaxın və Orta Şərd ölkələri) üçün dərin durğunluqla səciyyəvi olmuşdur. Bu durğunluqluq prosesi ictimai-siyasi həyatın bütün sahələrini əhatə etmişdir.

IX FƏSİL

XVII ƏSRDƏ AZƏRBAYCANDA İCTİMAİ-İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏR

Kənd təsərrüfatı və aqrar münasibətlər. Əvvəlki əsrlərdə olduğu kimi, XVII əsrdə də Azərbaycan iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatı (əkinçilik və heyvandarlıq) əsas yer tuturdu. Oturaq və yarımoturaq əhali tərəfindən məskunlaşmış torpaqlar feodal sinfinin mülkiyyəti olaraq qalırdı. Ölkədəki su ehtiyatları da feodalların və onların təmsalında dövlətin mülkiyyəti idi.

Azərbaycanda o dövr üçün Yaxın və Orta Şərqlə tanınan bütün kənd təsərrüfatı bitkiləri becərilirdi. Dövrün müxtəlif mənbələri bir çox vilayətlərdə buğda əkinlərinin zənginliyini göstərmişdi. Övliyə Çələbi Təbriz ətrafında 7 buğda növünün becərildiyini xüsusilə qeyd etmişdir. Təbriz ətrafında taxıl bitkilərinin əkilib-becərilməsi vilayətin iqtisadi həyatında mühüm yer tuturdu. Bu, Təbriz əhalisinin çoxsaylı olması və taxıl məhsullarına tələbatının yüksək səviyyəsi ilə əlamətdar idi. Arazın cənub sahilləri və xüsusilə Ərdəbil vilayəti buğda əkinlərinin

məhsuldarlığı ilə məşhurlaşmışdı. 1664-cü ildə Azərbaycanda olmuş fransız səyyahı Jan Batist Tavernye də Təbriz ətrafında geniş taxıl zəmiləri olduğunu göstərmişdir. Tavernyenin diqqətini "Azərbaycan dağlarının zirvələrindəki gözəl buğda zəmilərinin yüksək gəlirliliyi" cəlb etmişdi. Holland səyyahı Yan Streys qeyd edirdi ki, Ərdəbil bölgəsinin "məhsuldar zəmilərində xeyli ucuz olan bol buğda yetişir". O əlavə edirdi ki, "bu buğdadan Çox keyfiyyətli və süd kimi ağ çörək bişirilir". Arpa əkinləri Gəncənin, Şamaxının və Marağanın ətrafındakı geniş sahələri əhatə edirdi. fəbriz və Ərdəbil vilayətlərində xeyli paxlalı bitki becərilirdi.

Bu dövrdə Azərbaycanda çəltik əkinlərinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Mənbələr təsdiq edir ki, çəltik ölkənin bir çox bölgələrində əkilib-becərilirdi. Övliya Çələbi Gəncə və Şamaxı ətrafında geniş Çəltik tarlalarının mövcudluğu haqqında məlumat vermişdir. 1677-ci ildə Marağada olmuş Akulisli (Əylisli) Zəkəriyyə qeyd edirdi ki, "burada keyfiyyətinə görə Hindistan çəltiyindən yüksək olan əl çəltik bitir". Tavernye Naxçıvandan Təbrizə gedərək bir neçə çayı suyu ilə suvarılan, başdan-başa çəltik əkilmiş geniş düzənliyi heyvətlə müşahidə etmiş, bu heyvətləri öz əsərində ifadə etmişdi. Pambıqçılıq Azərbaycanın kənd təsərrüfatında mühüm yer tuturdu. Övliya Çələbi göstərir ki, Şirvan, Xoy, Gəncə, Marağa Bakı və Naxçıvan tarlalarında bu qiymətli xammal xeyli miqdarda və 7 növdə becərilməkdə idi.

Bağçılıq əhalinin ən böyük gəlir mənbələrindən biri hesab edilmişdir. Xarici bazarlarda müxtəlif meyvələrə böyük tələbat vardı Alman səyyahı Adam Oleari Ərdəbil ətrafındakı kəndlərdən birinə "meyvə ağacları olan gözəl, böyük bağların yerləşdiyini" xüsusi qeyd etmişdir. Hərbi əməliyyatların baş vermədiyi bölgələrdə bağçılıq daha intensiv surətdə inkişaf etmişdi. Artıq XVII əsrin ortalarına doğru Azərbaycanın bir çox vilayətləri yüksək dərəcədə inkişaf etmiş bağçılıq bölgələri sayılırdı. Məsələn, Övliya Çələbi Şirvanda Mərənddə və Təbrizdə meyvələrin bol olduğunu göstərmişdir.

Xəzərin Azərbaycan sahillərində sitrus və zeytun ağacları əkilirdi. Mənbələrdə Bakı ətrafında, habelə Xalxal ərazisində yabanı sitrus bitkilərinin çoxluğu da qeyd edilir.

Şirvan, Qarabağ və Təbriz vilayətlərində üzümçülük daha geniş yayılmışdı. Fransız səyyahı Şardenin məlumatına görə, yalnız Təbrizdə üzüm növlərinin sayı 60-a çatırdı. Övliya Çələbinin dediyinə görə, Şamaxıda üzümün 7, Təbrizdə isə 10 əla növü becərilmişdir.

Bostançılıq da müəyyən mövqeyi olan kənd təsərrüfatı sahələrindən idi.

Tut ağaclarının becərilməsi ilə əlaqədar olan ipəkçilik Azərbaycanın şimal vilayətlərində (Şirvan və Qarabağda) inkişaf etmişdi. XVII əsrin 30-cu illərində

bütün Səfəvilər dövləti ərazisində istehsal olunmuş 18 min tay ipəyin 2 min tayı Qarabağın və 3 min tayı Şirvanın payına düşürdü (Adam Oleari).

Azərbaycan əski dövrlərdən əla boyayıcı keyfiyyətlərə malik olan boyaqotu (qızıl boya) bitkisinin becərilməsi ilə məşurlaşmışdı. Bu bitkinin qırmızı rəng verən kökləri digər ölkələrə dövlətlərə ixrac edilirdi. Boyaqotu Şirvanda (xüsusilə bu vilayətin ətraflarında), Arazın cənub sahillərində bitirdi.

Abşeron ərazisində xeyli miqdarda zəfəran əkilib-becərilirdi. Zəfərandan toxuculuqda, əyiricilik işlərində, qida hazırlanmasında istifadə olunurdu. Zəfəran Moskvaya aparılan qiymətli ixrac məhsullarından biri idi.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatında tütün yeni bitki olmuşdur. Bu bitki Azərbaycana XVI əsrin sonlarında Amerika qitəsindən portuqaliyalılar tərəfindən gətirilmiş, XVII əsrin sonlarında isə Səfəvi dövləti hüduqlarında becərməyə başlanmışdır. Tütün Azərbaycanın əsasən cənub və cənub-qərb torpaqlarında, xüsusilə Marağada becərilirdi.

Əkin üçün yararlı olan geniş torpaq sahələrinin mövcudluğu şəraitində suyun azlığı, əski dövrlərdə olduğu kimi, XVII əsrdə də Azərbaycan əkinçiliyinin səciyyəvi cəhətini təşkil edirdi. Bu baxımdan ölkə əkinçiliyində süni suvarma birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb etmiş, əkin sahələrinin məhsuldarlığı əsasən suvarma tədbirlərinin həyata keçirilməsindən asılı olmuşdur. XVII əsr ərzində Azərbaycanda süni suvarmanın təşkili işi tədricən pisləşmişdi. Tavernye yazırdı: "Bir dəfə mən Azərbaycan maliyyə idarəsinin başçısı, Təbrizdə yaşayan Mirzə İbrahimlə söhbət edirdim. O elan etdi ki, hazırda İranda torpaqlarının məhsuldarlığı azalmışdır. Son 80 il ərzində yalnız Təbrizdə və onun ətrafında 400 suvarma xətti sıradan çıxmışdır. Maliyyə idarəsi başçısının dediyinə görə, "bu cür vəziyyət İrana xeyli zərər gətirməkdədir. Çünki kanallar vasitəsilə suvarma olmadan ölkə ərazisində heç nə bitmir". Şərdən də yuxarıdakı məlumatı təsdiqləyərək göstərdi ki, "yalnız Midiyada (Azərbaycanda) son 60 il ərzində yeraltı kanalların sayı 400 ədəd azalmışdı".

Bu dövrdə Azərbaycanda süni suvarmanın əhəmiyyətini anlamaq üçün Tavernyenin qeydlərinə diqqət yetirmək kifayətdir. O yazırdı ki, Avropa çaylarının əksinə olaraq buranın çayları dənizə yaxınlaşdıqca bol su ehtiyatına malik olmaq əvəzinə quruyur. Azərbaycan şəhərləri əsasən kəhriz suyu ilə təchiz edilirdi. Məsələn, Övliya Çələbi göstərirdi ki, Təbriz 900 kəhrizin və kanalın, habelə 6 dağ çayının suyu ilə təchiz olunmuşdur.

Əvvəlki tarixi dövrlərdə olduğu kimi, XVII əsrdə də Azərbaycanda süni suvarmanın aşağıdakı növləri vardı: çay suları, bulaq suyu əsasında iki yerüstü

suvarma növü, quyulardan və yeraltı axınlardan - kəhrizlərdən gələn iki yeraltı suvarma növü.

Bu dövrdə Azərbaycanın iqtisadi həyatında heyvandarlıq mühüm yer tuturdu. Heyvandarlıq nəinki daxili bazarın tələbatını ödəyirdi, habelə qonşu ölkələrə xırda və iribuynuzlu mal-qaranın xeyli miqdarda ixrac olunmasını təmin edirdi. Xüsusilə zərifiyunlu heyvanlara xarici bazarlarda tələbat böyük idi.

Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə baş vermiş hərbi əməliyyatlar zamanı əldə olunmuş qənimətlər sırasında mal-qara sürülən barədə məlumat verilirdi. Məsələn, qızıbaşların Şərqi Anadoluda apardıqları hərbi əməliyyat zamanı əldə etdikləri qənimət qeyd edilə bilər: 1548-ci ildə 5 min at, 100 min qoyun və 50 min qara mal, 1552-ci ildə isə 3 min at, 30 min qoyun və 10 min qaramal əla keçirilmişdi. I Şah Abbasın qoşunlarının kürd tayfalarına qarşı Məka vilayətindəki əməliyyatı gedişində (1605-ci il) o qədər mal-qara ələ keçirilmişdi ki, Səfəvi qoşunlarının düşərgəsində bir qoyunuq qiyməti 0,5 dirhəmə, inəyin qiyməti isə bazar qiymətindən bir neçə dəfə aşağı, yəni 2 dirhəmə enmişdi (İsgəndər bəy Münşi). Mənbələrdə Səfəvi şahlarının xüsusi at ilxılarına sahib olması haqqında məlumatlar vardır. Bu cür ilxılar əsasən Azərbaycanın Marağai Mərənd və Qarabağ vilayətlərində saxlanılırdı. İsgəndər bəy Münşinin məlumatına görə, Səfəvi hakimiyyətinə qarşı 1578-ci ildə üsyan etmiş kürd Mukri tayfası I Təhməsiyə məxsus olan təqribən 10 min cins atı Marağa otlaqlarından sürüb aparmışdı. Məhəmməci Yusif Müvərrix 1641-ci ildə I Şah Səfinin ilxılarından olan atlandı Səfəvi sərkərdələri arasında bölüşdürülməsi faktına xüsusi diqqəti yetirmişdir. Şarden qeyd edirdi ki, "İranda at ilxılarına malik olmaq hüququ şahın müstəsna səlahiyyətidir, vilayətlərin hakimləri isə bu cür ilxıları şahın adından saxlayırlar". Bu fransız səyyahı Midiyanı (Azərbaycanı) imperiyanın ən yaxşı at cinsləri bəslənilən vilayətlərindən biri kimi təqdim edirdi. At və qatırların xarici ölkələrə aparılması strateji mülahizələrə görə qadağan olunmuşdu. Bu heyvanları yalnız mərkəzi hakimiyyət orqanlarının icazəsi ilə xarici ölkələrə aparmaq mümkün idi. Təbii ki, bu qadağan tədbiri atların və qatırların imperiya xaricinə çıxarılmasına tamamilə mane ola bilməmişdi. Mənbələrdə xüsusilə Osmanlı imperiyasına və Moğollar dövləti ərazisinə xeyli at, qatır aparılıb satılması haqqında xeyli məlumat vardır. Soyuq iqlim şəraitinə uyğunlaşmış Azərbaycan, dənizləri Osmanlı Türkiyəsində xüsusilə qiymətləndirilirdi.

Osmanlılar Azərbaycan dənizlərini öz dənizlərindən üstün tuturdular (Tavernye).

Azərbaycanda arıçılığın inkişaf səviyyəsinə dair mənbə məlumatları da maraqlıdır. Gəncə və Ərdəbil balı xüsusilə məşhur idi. Oleari Bakı və Şamaxı

arasında yerləşən Pirmərzədə (Mərəzə) hazırlanmış balın yüksək keyfiyyətə malik olduğunu qeyd edir.

Azərbaycanda da torpaq hüquqi münasibətləri islam ehkamlarına asaslənırdı. Torpaq üzərində dövlət mülkiyyəti müsəlman Şərqində, habelə Azərbaycanda feodalizmin səciyyəvi cəhəti olmuşdur.

XVII əsrin əvvəllərində I Şah Abbasın işğalçılıq müharibələri nəticəsində dövlətə məxsus olan torpaqların sahəsi xeyli genişlənmışdi. Lakin Osmanlı feodallarının ardı-arası kəsilməyən həmlələri Səfəvi feodallarına ələ keçirilmiş torpaqlardan səmərəli şəkildə istifadə etmək imkanını vermirdi. Bu hal Səfəvilər dövləti sistemində qaytarılmış Azərbaycan ərazilərinə də aid idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, orta çağlar Azərbaycanında torpaq mülkiyyəti formaları əski zamanlardan əsasən dəyişməz qalırdı. Zaman ərzində dəyişən yalnız torpaq mülkiyyəti formalarının miqdarca nisbəti idi. Səfəvi sülaləsi hakimiyyətinin ilk dövründə hakim sinfin tərkibində baş vermiş dəyişikliklərlə bağlı olaraq dövlət torpaqları sahəsinin xeyli dərəcədə artması nəzəri cəlb edir. Bu proses əski sülalənin devrilməsi və hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması, devrilmiş sülalə tərəfdarlarının ölkənin siyasi və iqtisadi həyatından sıxışdırılıb çıxarılması ilə əlaqədar idi. Hakimiyyətdə möhkəmlənmiş Səfəvi sülaləsi sonrakı mərhələdə ictimai-siyasi sabitliyin bərqərar olmasından istifadə edərək torpaq mülkiyyətinin digər formalarının inkişafına da imkan yaratmışdı.

XVII əsrdə Azərbaycanda torpaq mülkiyyətinin aşağıdakı növləri mövcud idi:

1) dövlət torpaqları (*əraziyi-divani*); 2) şahın və onun ailəsinin xüsusi torpaq mülkləri (*əraziyi-xassə, əraziyi-xassəyi-şərifə*); 3) hərbi və mülki bürokratiyaya məxsus olan şərti torpaq sahələri (*soyurqal, tiyul* və s.); 4) məscidlərə məxsus olan torpaqlar (*vəqf, noqufat*); 5) xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqlar (*mülk*); 6) icma torpaqları (*camaat*).

XVII əsrdə iki forma (divani və xassə) torpaq mülkiyyətinin başlıca, aparıcı formaları olmuşdur. Divanidən əldə olunan bütün

gəlirlər dövlət xərclərinin ödənilməsinə sərf edilirdi. Xassədə əldə olunmuş gəlirlər isə xəzinəyə əlavə edilir (əgər xassə şəxsə şaha məxsus idisə) və yaxud şahın razılığına görə təyın olunmuş xərclərin ödənilməsinə sərf edilirdi. Şah ailəsinin ayrı-ayrı üzvlərinə məxsus olan torpaqların gəliri həmin torpaq sahiblərinin arzusu məcrasında xərclənirdi. Şarden 1673-cü ildə Azərbaycanı və Səfəvilər dövlətinin digər ərazilərini səyahət edərkən göstərmişdi ki "bütün Şimali İran (Xorasandan başqa) tamamilə Şah Süleymani xassəyi-şərifəsi sırasındadır". Səyyah qeyd edirdi ki, "şahın xassəyi-şərifəsi şərqdə Xorasana, cənubda Fars vilayəti ilə, qərbdə

Azərbaycanla, şimalda isə Gilan və Mazandaran vilayətləri ilə həmsərhəddir". Şarden xüsusilə qeyd edirdi ki, bu geniş mülklərin sərhədləri daxilində 40 şəhər vardı.

Mənbə məlumatlarına əsasən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, dövlət torpaqlarının yenidən bölüşdürülməsi, adətən, yeni Səfəvi şahlarının taxta çıxması ilə baş verirdi. II İsmayılın, Məhəmməd Xudabəndənin və I Abbasın taxta çıxmasından sonra dövlət torpaqlarının qis mən bölüşdürülməsi faktı nəzərə çarpır.

Azərbaycanda xəssə torpaqlarının ayrılması prosesi yalnız XVII əsrin ortalarından etibarən gücləndi. Ərdəbildəki vəqf torpaqları 1655-ci ildə xəssəyə çevrildi. XVII əsrin 70-ci illərindən Azərbaycanda olmuş fransız səyyahı Şarden "Mirzə İbrahimin Azərbaycanda idarə etdiyi xəssə mülklərinin genişliyini" qeyd etmişdir. XVII əsrdə də dövlət torpaqları məcmusundan hərbi əyanlara və mülki bürokratiya nümayəndələrinə xidmət müqabilində böyük sahələr verildi. Təqdimətilmə şərtlərindən asılı olaraq bu torpaqlar tiyul və yaxud soyurqal adlanırdı. I Şah Abbas 1603-1607-ci illərdə Azərbaycan torpaqlarının Osmanlı feodallarından hərblə geri alınması gedişində xüsusilə fərqlənən və Səfəvi sarayı qarşısında müstəsna xidməti olan hərbi başçılara geniş mülklər bağışlamışdı. 1617-ci ildə də Osmanlı qoşunları Xəlil paşanın rəhbərliyi altında Azərbaycan torpaqlarının Səfəvi feodalları arasında yenidən bölüşdürülməsi haqqında fərman verdi. Fərmanın həyata keçirilməsi işi Səfəvi dövlətinin baş vəzirinə -Hatəm bəy Ordubadinin oğlu Mirzə Abutahba tapşırıldı.

Yerli mənbələrlə yanaşı, Avropa səyyahlarının əksəriyyəti Oleari, Şarden, Streys və b.) Ərdəbil vəqflərinin böyük gəlirləri haqqında məlumatlar verir. Vəqf mülkləri Azərbaycanın digər şəhərlərində də (Təbriz, Gəncə, Bakı, Marağa və s.) mövcud idi. Səfəvi dövləti torpaq sahibliyinin vəqf formasının geniş surətdə inkişafı prosesinə himayəçilik edirdi.

Xüsusi torpaq mülkiyyəti forması olan mülk XVII əsrdə yeni inkişaf mərhələsinə keçmişdir. Xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqlar azad alış və satış obyektinə idi. Bu cür torpaqların sahibi mülkünü dini idarələrə vəsiyyət edə, yaxud öz xələflərinə verə bilərdi. İkinci halda vəsiyyət etmiş şəxsin xələfləri vəqf olunmuş torpaqları satmaq və ya bağışlamaq hüququna malik deyildi. Onlar yalnız torpaqlardan əldə olunmuş gəlirdən faydalana bilərdilər.

Məlumatın azlığı XVII əsrdə Azərbaycanda əkinçiliyin məhsuldarlığı haqqında konkret nəticə çıxarmağa imkan vermir. Ümumiyyətlə, kənd təsərrüfatında məhsuldarlıq yüksək deyildi. Təbii ki, kəndlilərin daim artan istismarı şəraitində əkinçiliyin keyfiyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşması

qeyri-mümkün idi. İri feodallar təsərrüfatın inkişaf etdirilməsi məsələləri ilə az maraqlanırdılar. Şəhərlərdə yaşayan bu feodallar, adətən, kəndlilərdən məhsulların müəyyən olunmuş miqdarını vergilər şəklində almaqla kifayətlənirdilər. Beləliklə, öz təsərrüfatını yaratmayan, istehsal prosesində heç bir iştirakı olmayan, təsərrüfatın inkişafına vəsait sərf etməyən, hazır məhsulun xeyli qismini mənimsəyən Azərbaycan feodalı XVII əsr ictimai həyatının gerçəkliyi idi.

XVII əsrdə Azərbaycanda icma əkinçiliyinin qalıqları da mövcud olmuşdur. Bu dövrün mənbələrində göstərilir ki, icmaçı kəndlilər feodal sinfi nümayəndələrinin geniş icma torpaqlarını ələ keçirmək cəhdlərinə qarşı fəal müqavimət göstərirdilər. İcmaçı kəndlilərin kollektiv şikayətlərinin təsiri altında Səfəvi hökmdaranı dəfələrlə dünyəvi və ruhani feodalların özbaşınalıqına, zorakılıqına son qoyulması haqqında fərmanlar verməli olmuşdular.

Azərbaycanda feodal sinfinin strukturunda əsasən 4 ictimai təbəqə seçilirdi. Birinci yeri qızılbaş feodalları tuturdu. I Şah Abbasın tədbirləri qızılbaş əyanları ilə yeni təşəkkül tapmış hərbi zadəganlar arasında əvvəlcə üstüörtülü, sonralar isə açıq rəqabətə səbəb oldu. Qızılbaş əyanları əsasən vətənləri olan Azərbaycanda yaşamağı və onu idarə etməyi üstün tuturdular.

Ölkədə feodal sinfinin ikinci qrupunu şiə təriqətinin ali ruhani nümayəndələri təşkil edirdilər. Mülki bürokratiya Azərbaycan feodallarının üçüncü, yerli əhəmiyyətli əyanlar isə dördüncü qrupun daxil idi. Qarabağda və Şirvanda əyanlarının xüsusilə güclü mövqeyi vardı. Onların ali nümayəndələri mülk titulu daşıyırdılar.

Bu dövrdə kəndlilərin əsas qismini feodal torpaqlarında işləyən çoxsaylı və müxtəlif mülkiyyətli paydar kəndlilər təşkil edirdi XVII əsr ərzində icmaçı və varlı kəndlilər təbəqəsinin sayı xeyli azalmışdı. Bu əsrdə kəndlilər daha çox rəiyyət istilahı ilə xatırlamışlar. Müsəlman hüquq kəndlilərin təhkimçilik halına salınması əleyhinədir. Lakin XVII əsrin gerçək həyatı islam ehkamlarından əsaslı surətdə fərqlənirdi. Bu yüzildə Azərbaycan kəndliləri torpaqlara təhkim olunmuş vəziyyətdə qalırdılar. Kəndlilin yaşadığı ərazini tərk etmək hüququ yox idi. Əgər XIV əsrin əvvəllərində Qazan xanın fərmanına əsasən yaşayış yerini tərk etmiş kəndlilin axtarılması üçün 30 il vaxt verilirdisə, I Şah Abbasın fərmanlarında həmin tədbir 12 il ərzində həyata keçirilməli idi.

Bu dövrdə Azərbaycanda yaşayan köçəri tayfalar hərbi mülkiyyətə daşıyırdılar. Hərbi xidmət müqabilində köçərilərdən alınan müxtəlif vergilərin və mülkiyyətlərin kəmiyyəti nisbətən azaldılmışdı. Bu şərait köçərilərin oturaq həyat tərzinə keçməsi prosesini xeyli ləngidirdi.

XVII əsrdə vergi və mükəlləfiyyətlərin ümumi sayı 35-ə çatırdı. Onlar arasında natural səciyyə daşıyanlar üstünlük təşkil edirdi. Bu isə ölkədə əmtəə-pul münasibətlərinin kifayət qədər inkişaf etməməsinin labüd nəticəsi idi. Müxtəlif şəraitdə (müharibə nəticəsində dağılmış təsərrüfatın bərpaası, şiəliyin yayılması) hakimiyyətə) yenidən gəlmiş şahın kütlələrə xoş gəlməsi üçün mərkəzi dövlət aparatı vergi və mükəlləfiyyətlər sahəsində güzəştlərə yol verirdi. Lakin bu tədbirlər əsasən müvəqqəti, keçici səciyyə daşıyırdı. Zəhmətkeş əhalidən alınan vergilərin getdikcə artırılması mərkəzi hökumətin vergi siyasətində başlıca təməyül olmuşdur. XVII əsrin sonlarına doğru dövlət xəzinəsinin müflisləşməsi ilə əlaqədar olaraq vergilər məbləğinin kəskin şəkildə artması müşahidə edilir.

1699-1702-ci illərdə əhalinin yeni siyahıyaalınması keçirildi. Təqiblər şəraitində həyata keçirilən bu siyahıyaalınma zamanı vergilər 3 dəfə artırıldı. Sonra isə bütün əmlakın yenidən siyahıyaalınması aparıldı. Daşınar və daşınmaz əmlakın siyahıyaalınması əhalinin iizərinə yeni vergilər qoyulması məqsədini güdüdü. Bütün bu tədbirlər camaatın narazılığına gətirib çıxarmışdı.

Şəhərlər. Sənətkarlıq. XVI əsrin sonu - XVII əsrin əvvəllərində davam edən Osmanlı-Səfəvi müharibələri və feodal hərə-mərəliyi nəticəsində Azərbaycanın şəhər və kəndlərində böyük dağıntılar baş vermişdi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, şəhər iqtisadiyyatı özünün sonrakı inkişafından qalmadı. Ölkədə xeyli sənətkarın mövcudluğu və qonşu dövlətlərlə olan əlaqələr viran edilmiş şəhərlərin qısa müddət içərisində bərpasına imkan yaratdı.

XVII əsrdə Azərbaycanın ən böyük şəhəri nisbətən dinc həyat təzi şəraitində inkişaf edən, yarım milyona qədər əhalisi olan Təbriz idi. Ərdəbildə 50-60 min nəfər, Şamaxı, Marağa, Gəncə, Ərəş və Xoyda 30-35 min nəfər, Naxçıvan, Mərənd, Şəki və Urmiyada 10-15 min nəfər yaşayırdı.

Əsrin əvvəllərində digər vilayətlər kimi, qədim Gəncə şəhəri və Qarabağ da Osmanlı idarəsi altında idi. Osmanlı ordusu Gəncədə möhkəm bir qala tikmişdi. Həmin qala 1606-cı ildə Səfəvi şahının döyüşçüləri tərəfindən geri alındı. 1615-ci ildə yeni Osmanlı hücumu gözlənilərkən, Şah Abbas Gəncə vilayətinin bəylərbəyisi Məhəmməd xan Ziyadoğluna şəhər və qalanı dağıdıb Tiflis qalasına köçməsi üçün əmr vermişdi. Təhlükə sovuşduqdan az sonra Şah Abbas ona Gəncənin yenidən bərpa olunmasını tapşırılmış və şəhər sürətlə inkişaf etməyə başlamışdı. Gəncə artıq 1625-ci ildə, əvvəllərdə olduğu kimi, bəylərbəyliyin iqamətgahına və Qacar sülaləsinin müxtəlif əyanlarının məskəninə çevrilmişdi. Əsrin 40-cı illərində Gəncədə 6000 ev, 20000 əhali vardı (Övliya Çələbi).

XVII əsrin əvvəllərində Şamaxı xeyli möhkəmləndirilmiş, şəhərdə osmanlılar tərəfindən bir qala da tikilmişdi. Adam Olearinin məlumatına görə,

Şamaxı hər iki tərəfdən ayrıca divarlarla əhatələnmiş və iki hissədən ibarət olan bir şəhər idi. "Şəhərin şimal hissəsi cənub hissədən bir qədər kiçik idi. Burada daşdan hörlülmüş 5 qapı vardı". Əsrin ortalarına yaxın Şamaxı azərbaycanlılardan başqa, gürcü, yəhudi, rus və hind tacirlərinin də ticarətlə məşğul olduqları ticarət-sənaye mərkəzi idi. Şəhərdə 700 ev və 26 məhəllə, 40 məktəb, 70 məscid, 7 hamam, 44 karvansara, 200-ə yaxın dükan vardı.

1640-cı ildə Təbrizdə böyük dağıntılara səbəb olmuş zəlzələ baş verdi. 1668-ci il yanvarın 4-də belə bir fəlakət Şamaxının da başına gəldi və 6-7 min adamın ölümü ilə nəticələndi. Streysin məlumatına görə, artıq 1670-ci ildə Şamaxı yenə də tələqqi etməkdə olan bir şəhər idi.

Bakı XVII əsrdə də qala-şəhər idi. 1607-ci ildə Şah Abbasın Azərbaycana yürüşü ilə əlaqədar olaraq Şirvana gəlmiş tarixçi İsgəndər bəy Münşi güclü müdafiə qurğularına malik olan Bakının adını Dərbəndlə birlikdə çəkirdi. Övliya Çələbiyə görə, Bakı sakinlərinin cəmləşdiyi sahil hissəsində çoxlu məscid, karvansara, hamam və böyük bazar vardı. Bu zaman Bakı liman kimi Xəzər hövzəsi ölkələrinin tranzit ticarətində önəmli rol oynayırdı. Şəhəri osmanlılardan alandan sonra (1607) Şirvan bəylərbəyi Zülfüqar xan Qaramanlı onun abadlaşdırılmasına diqqət yetirmiş, Şimala açılan qala qapısını təmir etdirmiş və ona "Şah Abbas darvazası" adını vermişdir. 1683-cü ildə Bakıda olmuş Kempfer şəhər və neft mənbələri haqqında dəyərli məlumat vermişdir. Səyyahın çəkdiyi şəkil Bakıl qalasının dördkünc olduğunu göstərir, Bakının bir şəhər kimi tələqqisi əsrin ortalarına qədər davam etmişdir. Lakin XVII əsrin son rübünədək bütün Azərbaycanı bürümüş ümumi iqtisadi tənəzzül prosesinin bu şəhərə də təsiri olmuşdur.

Ərdəbil şəhəri Səfəvi şeyxlərinin himayəsi sayəsində abad məntəqəyə çevrilmişdi. Mənbəyini Savalan dağından alan Balıqlı çayının suyu Ərdəbilin əksər küçələrindən axır və şəhər Venesiyalı xatırladırdı (Pyetro della-Valle). Lakin 1623-cü ildə Azərbaycanın bəzi yerlərində və ona qonşu olan ölkələrdə baş verən vəba xəstəliyi Ərdəbildə də on minlərlə insanın ölümünə səbəb oldu. Əsrin 30-cu illərinin ortalarında şəhərə yenidən vəba və taun xəstəliyi yayıldı. Bu zaman Ərdəbilə gəlmiş F.Kotovun məlumatına görə, bu şəhər Şamaxıya nisbətən böyük idi, burada çoxlu karvansara vardı. Ərdəbildəki Səfəvi şahlarının məqbərələri buraya çoxlu zəvvar cəlb edir və bu, şəhər iqtisadiyyatının canlanmasına səbəb olurdu.

Əsrin 70-ci illərində Ərdəbil "özünün böyüklüyü və qədimdən qalmış gözəlliyi ilə başqa şəhərlərdən üstün idi" (Streys). Lakin əsrin sonunda bütün Azərbaycanı bürümüş iqtisadi tənəzzül prosesi Ərdəbilə də mənfi təsir etdi.

Dərbənd XVII əsrdə də Şirvanın tərkibində idi. Dərbənd hakimləri İsfahan sarayı tərəfindən təyin edilirdi. Ətrafı hündür qala ilə əhatələnmiş şəhərin mərkəzində müdafiə məqsədilə narıncala tikilmişdi. 1607-ci ildə I Şah Abbas Dərbəndi türklərdən geri aldı və yerli əhalini dövlət vergilərindən azad etdi.

Marağa şəhəri qədimdən bəri özünün bağları və üzümlikləri ilə məşhur olmuşdur. XVII əsrin əvvəllərində bu şəhərin idarə olunması işi Mukri tayfasından olan Şeyx Heydərə tapşırıldı. Sonralar mukriləri Qarabağda qərarlaşmış otuzikilər qəbiləsinin nümayəndələri əvəz etdilər. Əsrin ortalarında Marağada 7000 adam yaşayırdı.

Osmanlı təcavüzündən zərər çəkməmiş Azərbaycan şəhərlərindən biri də Əhər idi. Şeyx Şihabəddin Mahmud Əhərinin (1230-cu ildə anadan olmuşdur) qəbri bu şəhərdədir. Əhər Ərdəbili və Gəncəni birləşdirən karvan yolu üstündə yerləşdiyi üçün böyük ticarətə də cəlb edilmişdi. Lakin bu şəhər əsrin sonlarında tam tənəzzülə məruz qaldı.

XVII əsrin birinci yarısında iki dəfə dağıdılmış Naxçıvan şəhəri sonralar müəyyən qədər tərəqqi etsə də, özünün əvvəlki əzəmətinə çata bilmədi. Əsrin ikinci yarısında bərpa işləri aparılmış, fəqət şəhər xarabalıqlardan xilas ola bilməmişdi (Tavernye). XVII əsrin son rübündə Naxçıvana gəlmiş Şarden onu böyük, lakin dağılmış şəhər kimi təsvir edir. O, "hər cür malların və ərzaq məhsullarının satıldığı" üstüaçıq və üstüörtülü Naxçıvan bazarlarından danışır, orada 5 karvansaranın, bir neçə hamamın, 2000 evin olması barədə məlumat verir. Digər Azərbaycan şəhərləri kimi Naxçıvan da əsrin sonunda əvvəlki əhəmiyyətini itirməkdə idi.

İlk Səfəvi şahlarının diqqətini cəlb etmiş Ordubadda geniş miqyaslı abadlıq işləri aparılmış, şəhər müəyyən tərəqqi səviyyəsinə çatmışdı. Lakin Osmanlı yürüşləri zamanı Ordubad dəfələrlə talanlara və dağıntılara məruz qaldı. 1604-cü ildə I Şah Abbas Ordubadın bütün dövlət vergilərindən azad olunması haqqında fərman verdi. Bu tədbir şəhərə dəymiş zərərin ağırlığını bir qədər yüngülləşdirdi. Həmin fərmanın mətni Cümə məscidinin divarında, bir daş üzərində həkk olunmuşdur. Ordubad XVII əsrin birinci yarısında xüsusilə inkişaf etmişdi.

Quba hərbi əməliyyatlardan uzaq bir yerdə yerləşdiyi üçün iqtisadi və siyasi mövqeyini qoruyub saxlaya bilmişdi.

Osmanlı-Səfəvi müharibələrindən zərər çəkmiş Azərbaycanın cənub-qərb şəhərlərindən Urmiyanı, Səlması, Xoyu, Mərəndi Çorsu və Makunu misal göstərmək olar. Urmiya 1610-cu ildə kürdl feodallarının üsyanından da müəyyən dərəcədə zərər çəkmişdi. Çors IV Sultan Muradın yürüşü zamanı (1635) tamamilə

dağıdılmışdı. 1643-cü ildə Maku qalası II Şah Abbasın fərmanı ilə yerlə yeksan edildi.

O dövrdə Azərbaycanın iqtisadi həyatında Xalxal, Sərab və Zəncan şəhərlərinin də rolu az olmamışdır. Bu şəhərlər karvan ticarəti yolları üzərində yerləşirdi və orada müxtəlif məhsullar istehsal edən emalatxanalar mövcud idi. Ölkənin şimalında yerləşən Ərəş, Qəbələ və Niyazabad şəhərləri isə bu dövrdə tamamilə süquta uğradı.

Şəhər əhalisinin gəlirinin əsas hissəsini sənətkarlıq istehsalı və ticarət təşkil edirdi. Əkinçilik, bağçılıq, heyvandarlıq əhalinin əksəriyyətinin - sənətkarlar və xırda tacirlərin əlavə gəlir mənbəyi idi.

Azərbaycan şəhərlərində yüzlərlə sənət növü vardı. Sənətkarlıqda ixtisaslaşma prosesi davam edir, bir sıra yeni istehsal sahələri, o cümlədən çini qablar və pəncərə şüşəsi istehsalı meydana gəlir: odlu silah istehsalı genişləndirdi. Yalnız toxuculuqda onlarla müxtəlif istehsal sahəsi mövcud idi. Bütün bunlara baxmayaraq, sənətkarlıqda əmək bölgüsü (iri feodal emalatxanaları - karxanalar istisna olunmaqla) məhdud xarakter daşıyırdı.

Əsas və ən geniş yayılmış sənətkarlıq sahəsi toxuculuq idi. Toxuculuq şəhərlərin iqtisadiyyatında çox mühüm yer tuturdu. Əsrin 30-cu illərində Azərbaycanda və qonşu ölkələrin şəhərlərində "sənətkarların çoxu pambıq və ipək parçalar istehsalı ilə məşğul olan, onlardan çox gözəl, sadə, zərli parçalar hazırlayan toxucu, boyaqçı və ya bəzəkçi rəssamlardan ibarət idi" (Oleari).

Nəinki şəhərlərin, hətta bir çox kəndlərin iqtisadiyyatı toxuculuq məmulatı istehsalı və xammal istehsalı ilə bağlı idi. Şirvan vilayəti böyük toxuculuq emalatxanasını xatırladırdı. Şirvanın xam ipəyi və ipəkçilik məmulatı beynəlxalq əhəmiyyət kəsb edirdi. Xam ipək hasilatı sahəsində Şirvan Yaxın və Orta Şərqdə ikinci yeri tuturdu (Gilandan sonra). Hesablamalara görə, XVII əsrdə bu vilayətdə hasil edilən xam ipəyin həcmi təqribən 100-125 min puda bərabər idi. Xam ipək Təbrizdə, Naxçıvanda, Marağada, Gəncədə də hasil edilirdi. Yalnız Təbrizdə 40 min pudadək ipək istehsal olunurdu.

XVII əsrdə Azərbaycanın ən böyük toxuculuq mərkəzi Təbriz idi. Təbriz eyni zamanda bütün Yaxın və Orta Şərqi ən iri sənətkarlıq mərkəzlərindən biri olmuşdur. Ölkədə mühüm toxuculuq mərkəzləri Ərdəbil, Şamaxı, Gəncə, Naxçıvan, Marağa, Ərəş, IV Mərənd, Xoy və Ordubad şəhərləri idi. Müxtəlif növ parça və toxuculuq məmulatı istehsalında şəhərlər arasında müəyyən dərəcədə ixtisaslaşma vardı. Təbriz əsasən qızılı və gümüşü saplarla işlənmiş məxmər, atlas, nazik ipək parçalar, ala-bəzək ipək və pambıq parçalar, qumaş çalma, ipək və pambıq örtüklər istehsalında, Ərdəbil tafta, sadə pambıq parçalar, ipək və yun

qurşaqlar, Şamaxı tafta, darayı, qızıl və gümüşlə toxunmuş yaylıqlar, kəlağayı, adi və zərbaflı çadırlar, Naçıvan rəsmlı parçalar (qələmkar), süfrəlİK parçalar, Bakı qumaş parçalar hazırlanmasında ixtisaslaşmışdı.

Bu dövrdə Azərbaycanda 100-dən artıq ipək, pambıq və yun parça növü mövcud olmuşdur. Pambıq parça istehsalı öz həcminə görə birinci yeri tuturdu. İstehsal olunmuş parçaların xeyli hissəsi Asiyanın və Avropanın müxtəlif ölkələrinə ixrac edilirdi.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda ən geniş yayılmış sənətkarlıq növlərindən biri xalçaçılıq olmuşdur. XVI-XVII əsrlərdə xalçaçılıq Azərbaycanda həm bədii xüsusiyyətlərinə, həm də istehsalın həcminə görə öz inkişafının ən yüksək səviyyəsinə çatmışdı. Təbriz və onun ətrafı nəinki Azərbaycanın, hətta bütün Şərqiən ən iri xalçaçılıq mərkəzinə çevrilmişdi.

XVII əsrin Azərbaycan şəhərlərində boyaqçı və dəri məmulatı hazırlamaqla məşğul olan çoxlu sənətkar (dabbağlar, yəhər və yüyən-qayıranlar, pınəçilər, tuluqçular) vardı. Dabbağların əksəriyyəti qiymətli dəri istehsalı ilə məşğul idi. Təbriz nəinki Azərbaycanda, bütün Yaxın və Orta Şərqdə tumac və başqa qiymətli dərilər istehsalında ixtisaslaşmış ən iri sənətkarlıq mərkəzi kimi tanınırdı. Naçıvan, Azadçiran mahalı Şərqiən və Avropanın bir çox ölkələrini boyaqotu (marena) ilə təmin edirdi. Bu bitki istehsalında ikinci yeri Şirvan vilayəti tuturdu.

Şəhərlərdə metalışləmənin müxtəlif sahələri inkişaf etmişdi. Daşkəsəndəki dəmir filizi və Təbriz yaxınlığındakı mis yataqlarından hələ istifadə olunmurdu. Lakin metalışləmə əsasən başqa ölkələrindən ixrac olunmuş xammalla təmin edilirdi. Bu, xüsusilə müharibələr dövründə metalışləmənin vəziyyətinə mənfi təsir göstərirdi.

Lakin polad, mis, qızıl, gümüş məmulatı istehsalında Azərbaycan ustaları dünya şöhrəti qazanmışdılar. Təbriz zərgərlik, toptökmə dəmir məmulatı (qıfil, yiyə, bıçaq, balta və s.), Ərdəbil yüksək keyfiyyətli qılınç və xəncərlər, Şamaxı və Lahıc mis məmulatı, silah və zirehli paltarlar, Bakı poladışləmə, Gəncə müxtəlif dəmir məmulatı (nal, bıçaq və s.), Ordubad fitillə alışan ağır tüfənglər istehsalı sahəsində ən mühüm sənətkarlıq mərkəzləri idi. Odlu silahlar (top və tüfəng) XVII əsrdə təkmilləşir, həm istehsalda həm də hərbi işdə daha geniş yayılırdı. Bunlara baxmayaraq, odlu silahlar istehsalında Səfəvi dövləti Avropa ölkələrindən, habelə Osmanlı imperiyasından geri qalırdı.

XVI əsrin sonu - XVII əsrin əvvəlləri dulusçuluq və şüşə məmulatı istehsalında yeni dövr idi. Bu zaman çini qablar və pəncərə şüşəsi istehsalı genişlənmişdi.

Taxta məmulatı istehsalı ilə bağlı olan sənətkarlıq sahələrindən ən çox nəzərə çarpanı nəccarlıq idi. Azərbaycan məişətində kətil və s. kimi taxta məmulatına ehtiyacın çox məhdud olması nəticəsində dülgərlik zəif inkişaf etmişdi. Azərbaycan dülgərlərinin istehsal alətləri Avropa ustalarına nisbətən az idi. Rəndənin indi məlum olan təkmilləşmiş forması yalnız XVII əsrin ortalarında meydana gəldi. Gəmiqayırma sahəsində gerilik xüsusilə nəzərə çarpırdı. Bunun başlıca səbəbi Azərbaycanın və bir sıra qonşu ölkələrin əsas dəniz yollarından, dünya gəmiçiliyində əldə edilmiş nailiyyətlərdən təcrid olunmasında idi.

XVI əsrin sonu - XVII əsrin əvvəllərində baş vermiş dağıdıcı müharibələr tikinti işinə olan tələbatı xeyli artırmışdı. İri şəhərlərdə təmtəraqlı saraylar, daşdan, bişmiş və çiy kərpicdən çoxlu yaşayış binası, karvansaralar, körpülər, bazarlar, emalatxanalar, mülki binalar inşa edilirdi. XVII əsr mülki binaların, xüsusilə karvansaraların və bazarların tikilməsi baxımından ən əlamətdar dövr olmuşdur.

Şəhərlərdə müxtəlif növ bədii sənətlərlə məşğul olan minlərlə usta - həkkək, nəqqaş, cildçi yaşayırdı. Təbriz bütün Şərqdə ən mühüm bədii sənətkarlıq mərkəzlərindən biri idi. Burada yaşayan, bədii sənət ustalarının yaradıcılıq üsulları uzun əsrlər ərzində Şərq üçün örnək olmuşdur. Lakin orta əsr sənətkarlığına xas olan texniki gerilik bu sahələr üçün də səciyyəvi idi. Məsələn, kitab çapı texnikası Avropa ölkələrində çoxdan təşəkkül tapmışdı. Lakin Azərbaycanda və qonşu ölkələrdə əlyazma üsulu hakim idi. Avropanın çap texnikasını öyrənmiş məşhur usta Yaqubcan Nəccarbaşının 1641-ci ildə ilk kitab çap etmək təşəbbüsü müvəffəqiyyətsizliyə uğradı. Çap olunmuş kitabların mürəkkəbi çap texnikasına uyğunlaşdırılmadığı üçün yazılar tez pozulurdu. Rəsmi dairələr və xəttatlar Səfəvi dövlətində baş vermiş bu tarixi yeniliyə tərəfdar çıxmədılar, onu biganəliklə qarşıladılar. Bu münasibətin səbəbi texniki təfəkkürün aşağı səviyyədə olması idi.

Şəhərlərdə müxtəlif yeyinti məmulatı hazırlayan sənətkarlar (çörəkçilər, qənnadı ustaları, şərbətçilər, çaxırçəkənlər, sabunçular və b.) əsasən yerli ehtiyacları təmin edirdilər. Şərbətçilər və çaxır çəkməkdə ən mahir ustalar Təbrizdə, Şamaxıda və Azadabadda cəmləşmişdilər.

XVII əsrdə Bakıda təxminən 500 min puda qədər neft çıxarıldı. Neftdən əldə edilən gəlir əsasən xəzinəyə daxil olurdu (xalis gəlirin məbləği 7000 tümən idi). Neftin çıxarılması işinə əsasən Bakının ətraf kəndlərinin işçi qüvvəsi cəlb edilirdi. Suraxanıdakı neft quyularında 32 kəndli işləyirdi (Kempfer). Onların əmək haqqı təxminən 7-8 abbasıya bərabər idi. XVII əsrin 80-ci illərində Bakıdan neft daşıyan 80 arabaçı xəzinədən pulla əmək haqqı alırdı. Bütün bunlar əmtəə-pul münasibətlərinin XVII əsrdə nisbətən yüksək səviyyəyə çatmasının göstəricisidir.

Azərbaycanda şəhərlərin əsas istehsalı qüvvəsi sənətkarlar idi. Sənətkarlar əsasən üç qrupa bölünürdü: 1) fərdi fəaliyyət göstərən sənətkarlar; 2) xüsusi təşkilatlarda (əsnafalarda) birləşmiş sənətkarlar; 3) iri feodal emalatxanalarına (karxanalara) mənsub olan sənətkarlar. Son qrupa mənsub olan sənətkarlar hüquqi və iqtisadi cəhətdən feodallardan daha çox asılı idilər. Şəhərlərdə sayca üstünlüyü fərdi sənətkarlar təşkil edirdi. İlk iki qrupa aid olan sənətkarların feodaldan hüquqi, şəxsi asılılığı yox idi. Lakin onlar müxtəlif inzibati yollarla feodaldan asılı vəziyyətə salınmışdılar. Şəhərlərdə mövcud olan mühüm istehsal vasitələri, ticarət obyektləri (karvansaralar, bazarlar, dükənlər və emalatxanalar) feodalların, xəzinənin və dini müəssisələrin əlində cəmlənmişdi. Bazar ərazisində dükən və emalatxana sahəsi tutmuş hər bir sənətkar, xırda tacir xüsusi sənət və ticarət vergiləri (dəzgahbaşı, toxucu pulu və s.) ilə yanaşı, şəhər əhalisinin aşağı təbəqəsi kimi digər vergiləri də verməli, müəlləfiyyətlər daşımalı idi.

Şəhər həyatındakı dəyişikliklər, sənətkarlıq istehsalının inkişafı sənətkarların ictimai və siyasi rolunun nisbətən artmasına gətiri çıxardı. Ordubaddakı Cümə məscidinin kitabəsi əsnaf təşkilatları Səfəvi dövlətinə tabe olan bütün ölkələrin şəhərləri üçün səciyyəvi hal olduğunu göstərir. Şəhərlərdə nəinki sənətkarlar və tacirlər, habelə "başqa peşə sahibləri" də xüsusi kooperasiyalarda birləşirdi (Şarden). Lakin əsnaf təşkilatları quruluş etibarilə Qərbi Avropa sənətlərindən xeyli fərqlənirdi. Feodalların şəhərlərdə hakim olması nəticəsində əsnafın özünüidarəetmə hüququ xeyli məhdud idi.

Əsnafın müxtəlif inzibati şəxslərə (kələntərə, nəqibə, dağgaya və s.) tabe idi. Bu şəxslər, adətən, əsnafın daxili işlərinə qarışaraq əsnaf daxilində baş verən mübahisəli məsələləri çox zaman inzibati yolla həll edirdilər.

Ustalar əsnafın tamhüquqlu üzvləri olub, onun bütün istehsalı fəaliyyəti və satış işləri üçün məsuliyyət daşıyırdılar. Əsnafın üzvlərinə vergi ustaların sayına görə təyin edilirdi.

Əsnafın ən mühüm daxili məsələlərindən biri şagirdlərin qəbul edilməsi, onların müəyyən sənətlərə yiyələnməsi üçün ustalaraj təhkim olunması və ustalığa keçirilməsi idi. Şagirdin ustalığa keçirilməsi zahirən dini xarakter daşıyan xüsusi mərasimlə bağlı olmuşdur. Nəqibin, ustabaşının, əsnaf ağsaqqallarının, ustaların iştirakı ilə keçirilən bu mərasimdə şagird dini qaydaların icrası, nümunəvi məlumatın təqdim olunması ilə öz sənətinə yiyələnmə dərəcəsini nümayiş etdirməli idi.

Həm şagirdliyə qəbul olunarkən, həm də ustalığa namizəd verilən zaman şagirdlərdən yazılı şəhadətnamə tələb edilmirdi. Usta istədiyi zaman şagirdini

ustalığa keçirə bilərdi (Şarden). Lakin kələntərin təsdiqinə göndərilən zaman ustalığa namizəd olan şagirdlərə xüsusi şəhadətnamələr veriliridi.

Keçmiş şagird ustalığa keçdikdə sənətkarlıq üçün müəyyən edilmiş vergiləri ödəməyi öhdəsinə götürdükdən sonra ustabaşının razılığı ilə emalatxana açə bilərdi (Şarden). Bu, həmin dövrdə Azərbaycanda və qonşu Şərq ölkələrində sənətkarlıq təşkilatları daxilində güclü inhisarın olmadığını sübut edir. Müəyyən mülki və hüquqi fərqlərinə baxmayaraq, şagirdlə usta eyni ictimai qrupa daxil idi. Şagirdin ustalığa keçməsi nisbətən asan olurdu. Ona görə də orta əsrlərin Avropa şəhərlərinə xas olan usta köməkçisi dərəcəsi Azərbaycan sənətkarlığı üçün səciyyəvi deyildi.

XVII əsrin sonu - XVIII əsrin əvvəllərində şəhərlərin iqtisadiyyatında baş vermiş dərin tənəzzül prosesi, şəhərlərdə sənətkarların sayının kəskin şəkildə azalması əsnafların quruluşunda da kəskin dəyişikliklərə səbəb oldu.

Ticarət. Pul dövriyyəsi. XVII əsrdə Azərbaycandakı tacirlər zümrəsi, şəhərlərdə hakim mövqə tutan feodallardan fərqli olaraq, kəndlilərin istisamında vasitəli şəkildə iştirak edir, ticarət kapitalının artmasına səbəb olurdu.

Həmin dövrdə Azərbaycanda yerli bazarların formalaşmasında müəyyən inkişaf nəzərə çarpırdı. Bir sıra şəhərlər ayrı-ayrı vilayətlərin, ən böyük şəhərlər isə bütün ölkənin iqtisadi mərkəzlərinə çevrilirdi.

Avropa səyyahlarının məlumatına görə, Azərbaycan şəhərlərinin üstüörtülü küçələrində ticarət cərgələri təşkil edilir, müxtəlif yerli və gətirilmə mallar satılırdı.

Ticarət dövriyyəsi və sənətkarlıq istehsalı baxımından Təbriz xüsusilə fərqlənirdi. Böyük karvan yollarının ayrıcında yerləşmiş və təxminən yarım əsr ərzində Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin paytaxtı olmuş bu şəhər XVII əsrin ortalarından etibarən böyük iqtisadi mərkəz mövqeyini bərpa etmişdi.

Şamaxı şəhəri də Səfəvi dövlətinin daxili ticarətində böyük rol oynayırdı. XVII əsr ərzində bir çox Azərbaycan şəhərlərində, habelə Təbrizdə və Şamaxıda olmuş Avropa səyyahları ölkədə hazırlanan dəri məmulatının, çini qabların, müxtəlif silahların, ipək və yun parçaların ticarətində ixtisaslaşmış mərkəzlərin adlarını sadalayırlar. Təbrizdə 15000 dükən fəaliyyət göstərirdi, oradakı bazar isə bütün "Asiyada ən böyük bazar idi" (Şarden). Burada Ağqoyunlu Uzun Həsənin dövründə tikilmiş və təsadüf nəticəsində Osmanlı-Səfəvi müharibələrinin dağıdıcı təsirinə məruz qalmamış "Qeysəriyyə" bazarı nəzərdə tutulur.

XVII əsrin ikinci yarısında, ilk onilliklərdə Təbrizdə inkişaf etmiş ticarətin bütün əlamətləri nəzərə çarpırdı. Abad bazarlar, əmtəələrə olan böyük tələbat, bazarların ticarət məhsulları ilə lazımı səviyyədə təmin edilməsi və s. bu dövrün nəzərəcarpan cəhətləri olmuşdur.

Naxçıvan bazarları da xarici səyyahların diqqətindən yayınmamışdı. Həmin bazarlarda intensiv ticarət gedir, "uzun və üstüörtülü küçələrin hər iki tərəfində köşklər qurulur, müxtəlif sənətkarlıq və ərzaq məhsulları satılırdı" (Şarden).

Əmtəə-pul münasibətlərinin zəif inkişaf etdiyi yerlərdə ticarət əməliyyatları həftədə bir dəfə təşkil olunan bazarlarda aparılırdı. həmin gün *bazar günü* adlanır və ticarət səhərdən axşamadək davam edirdi. Bakı bazarında belə qızğın ticarət getdiyini müşahidə edən Kempferin (1683-cü il yanvarın əvvəllərində) bazar günü barədə maraqlı qeydləri vardır.

Böyük hərbi əməliyyatlar aparılan vaxtlarda *ordu bazarları* təşkil edilirdi. Məlumdur ki, döyüşən tərəflərin əsgər və zabitləri mütəşəkkil surətdə yeməklə təmin olunur, ərzağı və digər məhsulları döyüşçülərə tacirlər satırdılar. Ordubazar, adətən, döyüş yerlərindən uzaqlarda qurulur və oradakı intizama *ordubəyi* nəzarət edirdi. Ordubazardakı qiymətlər sülh şəraitində şəhərlərdə qərarlaşmış qiymətlərdən bir qədər yüksək olurdu. Belə vəziyyət əmtəələrin daşınması və ordubazara gətirilməsi zamanı aşkara çıxan çətinliklərlə, məhsulların mühafizəsi və tacirlərin müəyyən təhlükəyə məruz qalmaları ilə izah edilir. Ordubazarda aparılan ticarətin gedişi hər bir əməliyyatların nəticələrindən çox asılı idi. Qələbə əldə edilən halda tacirlər qarət olunmuş düşmən məhsullarını ucuz qiymətlərlə alaraq böyük gəlir əldə edir, məğlubiyət zamanı isə öz məhsullarını taleyin hökmünə buraxırdılar.

Böyük anbarları, dəftərxanaları olan karvansaralar XVII əsrdə Azərbaycanda və ona qonşu ölkələrdə xarici ticarət mərkəzləri idi. Bu karvansaralarda topdansatış ticarət əməliyyatları aparılırdı. Belə əməliyyatlar karvansaraylar adlanan karvansara başçıların icazəsi ilə həyata keçirilir, xüsusi dəftərlərdə qeyd olunurdu. Karvansaraylar ticarətin qayda-qanun əsasında həyata keçirilməsinə, əmtəənin keyfiyyətinə, onun çəkisinin və miqdarının dürüstlüyünə, razılaşdırılmış qiymətlərə nəzarət edirdi. Hər ticarət əməliyyatının ümumi məbləğinin 2 faizi onun zəhmət haqqını təşkil edirdi.

XVII əsrin ortalarında Azərbaycanın qonşu ölkələrlə, həmçinin Qərblə, ticarət əlaqələri canlanmışdı. Səfəvi dövləti ilə Osmanlı imperiyası arasında bərqərar olmuş sabit münasibətlər Aralıq dənizindəki limanlar vasitəsilə Qərbi Avropa ölkələri, habelə Venetsiya, Genuya ilə ticarətin bərpa olunması üçün şərait yaratmışdı. Moskva dövləti ilə də ticarət münasibətləri canlanmaqda idi.

Marağada, Mərənddə, Qarabağda, Muğanda və başqa Azərbaycan bölgələrində bəslənilmiş atlara, dəvələrə Türkiyədə böyük maraq vardı. Atların alğı-satqısı şah sarayının inhisarı altında idi.

Azərbaycan tacirləri Venetsiya, Genuya, Fransa ilə sıx iqtisadi əlaqələrini Osmanlı dövləti ərazisindəki tranzit yolları vasitəsilə həyata keçirirdilər. Məhsullar

İstanbula, İzmirə və Hələbə daşınır, oradan isə dəniz yolu ilə Avropaya göndərilirdi (Tavernye). Avropadan müxtəlif Şərqi ölkələrinə, habelə Azərbaycana tranzit ticarət məhsulları da bu yolla gəlirdi.

Səyyahlar karvan yollarında yığılan gömrük haqqının ağır olmasından, təhlükəsizliyin təmin edilməməsindən və başqa çətinliklərdən dəfələrlə bəhs etmişlər.

XVII əsrdə Azərbaycanla Hindistan arasında da geniş ticarət əlaqələri yaranmışdı. Azərbaycan tacirləri tez-tez Hindistana gedir, hind tacirləri isə Azərbaycan şəhərlərində məskən salırdılar. Bakının ticarət həyatında əhəmiyyətli mövqe tutan hind tacirləri (multanı) Suraxanıda bir atəşpərəst məbədi də tikdirmişdilər. Həmin məbəd bugünədək qalmaqdadır.

Azərbaycanın da ərazisinə daxil olduğu Səfəvi imperiyasında sikkə zərbə mərkəzləşmiş xarakter daşıyırdısa da, İsfahan Yaxın Şərqdə pul zərb edilən ən böyük şəhərlərdən biri idi. Qanuni tədiyyə vasitəsi kimi dövrün pulları hazırlanan bir çox şəhərlərdə, o cümlədən Həmədan, Rəşt, Qəzvin, Kaşan, Məşhəd, İrəvan, Tiflis, Təbriz, Gəncə, Naxçıvan və Ərdəbildə *zərboxanalar* fəaliyyət göstərirdi.

Səfəvi pul sisteminin nominal pul vahidi XVII əsrdə artıq pul dövriyyəsiindən kənar olan *dinar* sayılırdı. I Abbas dövriyyəyə yeni sikkə buraxaraq onu öz adı ilə abbası adlandırdı. Bu sikkənin çəkisi iki misqal təmiz qızıla, qiyməti 200 dinara bərabər idi. Bu pulu hazırlamaq üçün onun tərkibinə çox güman ki, mis də qatırdılar. Şardenin məlumatına görə, abbasının əyarı ispan sikkələrinin əyarına bərabər idi.

Azərbaycanda başqa Səfəvi ərazilərindəki kimi aşağıdakı sikkələr dövriyyədə olmuşdur:

1) *abbası* - 200 dinar dəyərində; 2) *mahmudi* - 100 dinar dəyərində; 3) *şahı* - 50 dinar dəyərində; 4) *bisti* - 20 dinar dəyərində-5) *qazibəyi* - 5 dinar dəyərində.

Adları əvvəlcə sadalanan 4 sikkə gümüşdən hazırlanır və yumurtavari bistidən başqa hamısı dəyirmi şəkildə düzəldilirdi. XVII əsrin ikinci yarısının ortalarına yaxın bisti gümüş pullarının zərb olunması get-gedə azalmağa başladı. Şarden ən kiçik Səfəvi gümüş sikkəsinin şahı olduğunu bildirir. Qazibəyi isə misdən hazırlanırdı.

İsgəndər bəy Münşinin əsərində bütün iri məbləqli pullar 10 min dinara bərabər olan və pul dövriyyəsiində olmayan qədim tümən istilalı ilə adlandırılmışdır. Tavernyeyə görə, 5 abbaslıq sikkələr qızıldan hazırlanır və şəraitdən asılı olaraq özünün nominal dəyərindən bəzən yuxarıda, bəzən isə aşağıda dururdu. Belə sikkələrin zərbi epizodik xarakter daşıyır və yalnız tacqoyma

mərəsimlərində, böyük bayramlarda və əhəmiyyətli qələbələr zamanı dövrüyyəyə buraxılırdı.

Gümüş pulların üz tərəfində (avers), ortada "Allahdan başqa ilahi yoxdur. Məhəmməd onun elçisi, Əli isə nümayəndəsidir" yazılır, bu sözlərin ətrafında isə 12 imamın adları həkk edilirdi. Sikkələrin arxa (revers) tərəfində isə hakimiyyətdə olan şahın adı yazılır, sikkənin kəsildiyi yer və tarix göstərilirdi. Səfəvi pullarının belə tərzdə zərb edilməsi hələ XVI əsrdə başlanmışdı. Lakin II İsmayılın həyata keçirdiyi yeni sikkə zərbi ondan sonra çox az bir müddət, də dövrüyyədə qaldı.

Xırda mis sikkələrin üz tərəfində tülu edən günəş, əks olunan şir şəkli, arxa tərəfində isə sikkənin kəsildiyi yer və tarix göstərilirdi. İstifadə etdiyi mənbənin, çox təəssüf ki, adını göstərməyən Nəsrulla Fəlsəfi mis pulların zərbi barədə əhatəli və maraqlı məlumat vermişdir. Ona görə, hər bir şəhər üzərində həmin şəhərin xüsusi gerbi təsvir olunan (maral, keçi, balıq, ilan) öz gümüş pullarını zərb edirdi.

Səfəvi ərazilərində, o cümlədən Cənubi Qafqazda faydalı metal yataqları üzə çıxarılmamışdı. Buna görə də Səfəvi dövlətinə, özünün ehtiyatı olduğuna baxmayaraq, faydalı metallar xaricdən gətirilirdi. Pul hazırlanmasından ötrü istifadə olunan gümüş ölkəyə gətirilən xarici sikkələr, gümüş məmulatı və külçələri hesabına əldə edilirdi. Dövlət xəzinəsinə daxil olan qızıl isə, bir qayda olaraq, həmişəlik dövrüyyədən çıxarılır və xəzinədə yığılıb qalırdı. Buna görə də Şarden haqlı olaraq şah xəzinəsinə bütün qızilları udan dibsiz çəlləyə bənzədirdi. Tavemyeyə görə Səfəvi şahı özünün istifadəsindəki bütün əşyalardan yalnız qızıldan olan şeyləri bəyəndirdi. Streys özünün Şirvan xam ilə 1671-ci il görüşünü belə təsvir edir: Xanın üstündə əyləşdiyi bahalı ərəb atının çulu nazik qızıl saplarla toxunmuş, mirvari və başqa qiymətli daşlarla bəzədilmişdi".

XVII əsrin 70-ci illərində, yəni I Abbasın, Səfimin və II Abbasın hakimiyyətləri dövründə gümüş pullar sarıdan çatışmazlıq yox idi. Tacirlər tərəfindən ölkəyə gətirilən xarici pullar əridilib Səfəvi sikkələrinə çevrilir və dövrüyyəyə buraxılırdı. Şah Süleymanın vaxtında isə vəziyyət kəskin şəkildə dəyişdi. Məlum oldu ki, hind tacirləri ölkədən ilk növbədə qızılı və gümüşü ixrac edir, bundan qazanc götürürlər. Şarden yazır: "Hindlilər, qanıqən zəllilər kimi, ələ keçirdikləri qızılı və gümüşü öz ölkələrinə aparmaqla məşğul idilər. Mən 1677-ci ildə İrandan qayıdarkən artıq orada tam dəyərli sikkə tapmaq mümkün deyildi, çünki həmin pullar yuxarıda göstərilən sələmçilər tərəfindən aparılmışdı".

Belə vəziyyət on illərlə davam etdi. Əsrin 90-cı illəri barədə məlumat verən Sanson yazır: "Şahın fərmanına görə, pullar İsfahan, İrəvan, Didani (Gürcüstan. - *masul*), Təbriz, Ərdəbil, Həmədan və Hüveyzədə zərb edilirdi. Şah tərəfindən ciddi qadağan qoyulmasına baxmayaraq, hindlilər bütün sikkələri Hindistana aparırdılar".

Bu işdə yerli tacir və sələmçilər də hindlilərdən geri qalmırdılar. Qiymətli metalların əllərdə toplanması və hifz olunması getdikcə genişlənirdi, dövlət orqanları isə bununla mübarizə edə bilmirdi, çünki başda şah olmaqla bütün Səfəvi əyanları ölkənin iqtisadiyyatını tənəzzülə doğru aparan yola düşmüş, Səfəvi dövlətinin bütün ictimai-iqtisadi və siyasi quruluşunu böhranlı vəziyyətə salmışdılar. Əntəə dövriyyəsinin və ticarətin genişlənməsində marağı olan tacirlərin özləri də dövriyyədən qızılı və gümüşü çıxarmaqla pul mübadiləsinin nizamını pozurdular. İsfahanın əfqanlar tərəfindən mühasirəsi zamanı (1722) "Zübdətüt-təvarix" əsərinin müəllifi Məhəmməd Məhsünün başçılıq etdiyi bir dəstə evlərdən birində 14 çuval pul gizlətməmiş tacir görmüşdü. Hər çuvalda ümumi çəkisi 100 Təbriz batmanından çox olan, yenicə zərb edilmiş "qızıl abbası sikkələri" var idi.

XVII əsrin son onilliyində ölkəyə gətirilən qızıl və gümüş məmulatının əsas mənbəyi - xarici ticarət də tənəzzülə uğradı.

Beləliklə, Səfəvi məmləkətlərində gümüş dəyərdən düşür, bu vəziyyət isə Səfəvi pullarını qiymətdən salır, dövriyyəyə böyük məbləğdə qəlp pullar buraxılır, ölkədə əntəə mübadiləsi acınacaqlı vəziyyətə düşürdü. Sanson bu barədə belə yazır: "Orada pullar elə korlanmışdır ki, heç kim öz malını satıb əvəzində mis pul almaq istəmir".

Pulların yararsız hala düşməsi, çox güman ki, II Abbasın hakimiyyəti dövründə başlanmışdı. 1662-ci ildə onun verdiyi xüsusi hökmdə ölkədə yeni pul zərbi məsələsinə toxunulur. Kempferin məlumatına görə, 1685-ci ilin noyabr ayında tədavüldə olan bütün Səfəvi pulları öz dəyərini itirmiş və onlarn dövriyyəsi dayandırılmışdı. Dövriyyəyə qəlp və dəyərsiz pullar buraxıldığına görə, şahın əmri ilə pulkəsmə işinə məsul olan şəxsin gözləri çıxarılmışdı.

Beləliklə, XVII əsrin ikinci yarısında ölkədə baş vermiş pul böhranı Səfəvi dövlətini sarsıdan səbəblərdən biri olmuşdur.

XVII əsrin sonlarında Azərbaycanda iqtisadi tənəzzül. XVII əsrin axırlarına doğru Yaxın və Orta Şərqi ölkələri sisteminə daxil olan Azərbaycanın iqtisadiyyatının bütün sahələri dərin tənəzzül prosesi keçirirdi. Ölkənin təsərrüfat həyatında tənəzzül 60-cı illərdən etibarən başlanmışdı. Fransız səyyahı Tavernye 1668-ci ildə Şərqi ölkələrinə son səyahətindən vətənə qayıdaraq Səfəvilər dövləti haqqında topladığı materialları belə yekunlaşdırmışdı: "Keçmişdə Avropaya il ərzində külli miqdarda parça, məxmər, tafta gətirilirdi. İran məxmərinin xeyli qismi Moskoviyaya və Polşaya aparılırdı. Lakin indi bütün bu parçalar Avropada həmin yüksək keyfiyyətlə və daha ucuz istehsal olunmaqdadır". O, fikrini digər bir yerdə daha aydın şəkildə ifadə edir: "Əvvəllər bizi heyrətə gətirən İran xalçalarının,

parçalarının istehsal bizim istehsalla müqayisədə tənəzzül uğramışdır. Şah və əyanlar təbəqəsi bizim İrana idxal etdiyimiz parçaları daha həvəslə alırlar". Ölkənin iqtisadi həyatında dərinləşən tənəzzülü Şarden daha aydın təsvir edirdi: "Mən İrana ilk dəfə 1665-ci ildə II Abbasın hakimiyyəti zamanında qədəm qoydum və oranı son dəfə 1677-ci ildə, Süleyman şahın dövründə tərk etdim. On iki illik qısa müddət ərzində ölkənin sərvəti sanki yarıbayarı azalmışdı. Sikkələrin xarab olması göz qabağında idi, tam dəyərli pullar artıq yoxa çıxmışdı"- Fırıldaqcılıq və dövlət aparatındaki vəzifəli şəxslərin pula hərisliyi, satqınlığı kütləvi hal almışdı. Belə ki, Azərbaycanın vəziri Mirzə İbrahim İsfahanda qaldığı 6 ay müddətində şahı, baş vəzirə və digər yüksək vəzifəli məmurlara 60 min tümənə qədər rüşvət verməli olmuşdu. Ölkənin iqtisadiyyatında hökm sürən durğunluq və tənəzzül prosesi çox uzun çəkmiş, yeni - XVIII əsrə də adlanmış və ictimai həyatın bütün əsas sahələrinə mənfi təsirini göstərmişdi.

Əkin sahələrinin azalması və su təchizatının zəifliyi hələ XVI əsrin sonu - XVII əsrin əvvəllərində özünü büruzə verdi. Bu, Osmanlı-Səfəvi müharibələri və I Şah Abbasın köçürmə siyasəti ilə əlaqədar idi. Əsrin 20-30-cu illərində kənd təsərrüfatının bəzi sahələri nəzərəcarpacaq dərəcədə canlansa da, əvvəlki səviyyəsinə qalxa bilməmişdi. Fransız səyyahlarının (Tavernye və Şardenin) məlumatlarına görə, Cənubi Azərbaycandakı suvarma sisteminin əsas mənbəyi olan yeraltı kanallar şəbəkəsi (kəhrizlər) 60-80-ci illərdə 400 dəfə azalmışdı. Suvarma sisteminin tənəzzülü kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının kəskin şəkildə azalmasına səbəb oldu.

Ticarət və sənətkarlıqla məşğul olan əhalinin şəhərlərdən kütləvi surətdə axını iqtisadiyyatın həcmimin azalmasına gətirib çıxardı. Həmin dövr ərzində Təbriz şəhərinin əhalisinin sayı üç dəfədən artıq, digər iri şəhərlərdə isə daha çox azalmışdı. Bakı şəhərində neft istehsalının həcmi iki dəfə aşağı düşmüşdü.

XVII əsrin son illərindəki tənəzzül iqtisadiyyata, əsasən xarici ticarət sayəsində dirçəlmiş şəhərlərə daha güclü zərər vurdu. Sənətkarların və müxtəlif peşə sahiblərinin şəhərlərdən axını ilə əlaqədar olaraq, Ərəş, Şabran, Mərənd, Zəncan, Miyanə, Qəbələ, Kağəzkonan, Astrabad, Mahmudabad, Cavad, Sufiyan və digər şəhərlər acınacaqlı vəziyyətə düşdü.

Səfəvi dövlətinin müxtəlif yerlərində xam ipəyin istehsalı və ixracı 10 dəfə azalmışdı. Bunun əsas səbəbi Avropa ölkələrinə istiqamətlənmiş baş ticarət yollarındaki dəyişikliklər, manufaktura məhsulları istehsalının artması, Şərq əmtəələrinə və sənətkarlıq məhsullarına olan tələbatın azalması idi. Səfəvi dövlətindən Hindistana aparılan ipək parçaların satılması da qadağan edilmişdi (Sanson).

Sikkələrin xarab olması, qızılın və gümüşün dövrüydən çıxması Səfəvilər dövləti hüduqlarında ticarətin, əmtəə mübadiləsinin inkişafı üçün mühüm əngələ çevrilmişdi. Qızıl getdikcə bəzək obyektinə çevrilirdi, tacirlər isə (əsasən hindlilər) gümüşü ölkədən xaricə aparmaqda idilər. Bazarlar tam qiymətə malik olmayan, qəlp pullarla diqqəti cəlb edirdi. Məhsul istehsalçıları, tacirlər dövrüydə də artmaqda olan, dəyərini itirən mis pullara mallarını satmaq istə-mirdilər. Maliyyə sahəsindəki bu hərəkətlik Səfəvilər dövlətinin təsərrüfat həyatını iflic vəziyyətə salmışdı.

Kənd təsərrüfatının böhranı, şəhər sənətkarlığının tənəzzülü pul dövrüyyəsi sahəsindəki dəhşətli vəziyyət daxili və xarici ticarətin vəziyyətinə mənfi təsirini göstərdi. Daxili əmtəə mübadiləsinin əsasları xeyli məhdudlaşdı və xarici ticarət əlaqələrinin həcmi əhəmiyyətli dərəcədə azaldı. Ölkədə sələmçilik çiçəklən-məkdə idi. Tənəzzül şəraitində sələmçilik iqtisadi böhranı daha da dərinləşdirirdi. Təqribən bütün Azərbaycan şəhərlərində, qonşu ölkələrin başlıca ticarət mərkəzlərində qərarlaşmış hind tacirləri Səfəvilər imperiyasında sələmçiliyin başlıca nümayəndələri idi.

Bu zaman Azərbaycan və Səfəvilər imperiyasına daxil olan qonşu ölkələr elmi-texniki baxımdan Qərbi Avropa ölkələrindən xeyli geridə qalmışdılar. Qabaqcıl Avropa ölkələri tədricən Şərq mallarını idxal edən ölkələrdən Şərq xammalını alan, hazır sənaye mallarını həmin bölgəyə ixrac edən ölkələrə çevrildilər. İqtisadi cəhətdən qabaqcıl mövqelərə çıxmış Avropa dövlətlərinin Şərqdə, habelə Azərbaycanda siyasi fəallığı artmağa başladı. Rus dövlətinin Cənub istiqamətindəki fəallığının artması bu baxımdan diqqəti daha çox cəlb edirdi və yeni - XVIII əsrdən etibarən Rusiyanın hakim dairələrinin təcavüzkar məqsədləri aşkara çıxmağa başladı.

Şəhər iqtisadiyyatındakı tənəzzül Səfəvi dövlətinin bütün ictimai-iqtisadi, siyasi sistemində dərin böhrana səbəb oldu, xəzinənin, ayrı-ayrı feodal əyanlarının gəliri azaldı. Hökumət vəziyyətdən çıxış yolu tapmaq üçün əhalidən yığılan vergiləri üç dəfə artırdı. Beləliklə, xalqın dövlət tərəfindən istismarı daha da şiddətləndi.

Şah Sultan Hüseynin, saray əhlinin, məmurların ətalətinin, rüşvətخورluğun artması, müxtəlif qeyri-qanuni əməliyyatlar aparılması nəticəsində dövlətin idarəsi işi son dərəcə baxımsız vəziyyətə düşdü. Hərbi-bürokratik aparatın saxlanılmasına sərf olunan vəsait şah hökumətinin maddi-iqtisadi imkanlarından artıq idi. Məsələn, hərbi əməliyyatlar dövründə I Şah Abbasın 44 min nəfərdən ibarət daimi ordusu vardısa, dövlətin dinc şəraitində II Şah Abbasın, (1642-1666) ordusunun sayı bundan iki dəfə çox idi. Yalnız Səfəvi tüfəngçilərinin sayı 40-50 min nəfərə çatırdı. Onların hər birinin maaşı 4-5 tuman idi. Orduda 18 min qulam, 22 min saray

qoryucusu vardı. Ölkənin müxtəlif vilayətlərinə səpələnmiş nizami döyüşçü dəstələrinin maaşı da, adətən, xəzinədən ödənilirdi. Lakin dövlətin maliyyə işlərinin acınacaqlı vəziyyətdə olması hərbiçilərə ödənilməli olan maaşların vaxtında verilməsi işində çətinlik yaradırdı.

Şirvanda "döyüşçülərə çoxdan bəri maaş verilmədiyini üçün onlar qarət hesabına yaşayırdılar" (Korneli Bruyin).

Təbiidir ki, XVII əsrin sonlarına doğru ölkənin iqtisadi həyatında dərinləşməkdə olan tənəzzülü yalnız daxili səbəblərlə izah etmək düzgün olmazdı. Bu zaman Azərbaycanın iqtisadi inkişaf imkanlarını xeyli məhdudlaşdıran dünya miqyaslı amilin - ümumdünya ticarət yollarının dəyişməsinin rolu xüsusilə qeyd edilməlidir. XVI əsrdən etibarən Avropanı Asiya ilə birləşdirən və Afrika ətrafından keçən dəniz yolunun kəşfi ilə əlaqədar olaraq qədim İpək yolu öz əhəmiyyətini tədricən itirir. Əsrin sonlarındakı təsərrüfat tənəzzülü Ön Asyanın bütün ölkələri üçün xas olan ümumi hadisə idi və Azərbaycanın vəziyyəti bu baxımdan istisna deyildi.

Xalq hərəkatı. Əvvəlki əsrlərdə olduğu kimi, XVII əsrdə də istismar olunan xalqın hakim sınıfların zülmünə qarşı mübarizəsi müxtəlif formalarda təzahür etməkdə idi. Şəraitdən asılı olaraq bu mübarizə gah kütləvi etiraz və şikayət, gah da vergi və mükəlləfiyyətlərin ödənişindən yayınma şəklində baş verirdi. Bəzən mübarizə üsulu dini xarakter daşıyır, xalq azadlıq hərəkatı şəklində cərəyan edirdi, ya da qiyama çevrilirdi.

XVI əsrin sonu - XVII əsrin əvvəlləri var-yoxdan çıxmış Azərbaycan və qonşu ölkə kəndlilərinin mütəşəkkil çıxışları ilə əlamətdardır. Həmin çıxışlar cəlalilər hərəkatı adı ilə əvvəlcə Şərqi Anadolunu, sonra isə Azərbaycanı bürüdü.

Cəlalilər hərəkatının ardınca Azərbaycanın müxtəlif yerlərində bəzi qiyamlar da baş vermişdi. Təbrizdə, Ordubadda, Təsucda, Bakıda və Dərbənddə 1603—1607-ci illərdə şah qoşunlarının bu Şəhərlərə hücumları ilə əlaqədar müxtəlif çıxışlar olmuşdu. Bu çıxışların əksəriyyəti uğurla başa çatdı. Lakin Azərbaycan xalqı müvəqqəti qələbələrdən istifadə edə bilmədi. Səfəvi döyüşçülərini tezliklə osmanlılar əvəz etdilər. 1614-cü ildə I Şah Abbasın Gürcüstan səfəri də güclü həyəcana səbəb oldu. Üsyan və həyəcanlan yatırmaq məqsədilə Cənubi Qafqazın boşaldılması siyasətini davam etdirən I Abbas bütün müsəlmanları, yəhudiləri Fərəhabada, İsfahana, Mazandarana köçürmək əmrini verdi. Bu tədbir Osmanlı, işğal altında qalmış Şirvan və Qarabağ əhalisinin bir qisminə də şamil edilirdi. Şirvanda şah fərmanının yerinə yetirilməsi İsfəndiyar bəy Ovçubaşı Ərəbgirliyə, Qarabağda isə Lütəli bəy Qaçar Dəftərdara tapşırılmışdı. İsgəndər bəy Münşinin dediyinə görə 15 min ailə köçürülmüşdü.

1615-ci ildə Şah Abbasın Qarabağdan və Şirvandan əhalini köçürmə siyasətinə qarşı Əhmədli qiyamı Səfəvi hökmdarı tərəfindən amansızcasına yatırıldı.

1615-1616-cı illərdə "Dəli Məlik" təxəllüslü, tərəkəmələrdən olan Məlik Pirinin başçılığı ilə Şirvanda böyük üsyan başlandı. Az sonra Gəncə yaxınlığındakı Dəngi vilayətinin əhalisi də mübarizəyə qoşuldu. Onlar Gəncə hakimi Məhəmməd xan Ziyadoğlu Qacan öldürüb, şirvanlılarla birlikdə Kaxeti çarının başçılığı altında Səfəvi zülmünə qarşı mübarizə aparan gürcülərlə əlaqə yaratdılar. İsgəndər bəy Münşi qeyd edirdi ki, "onun (Dəli Məlikin. - *məsul red.*) ətrafına toplaşanlar, bəzi pozğun ünsürlər və iğtişaçılar Dağıstanda möhkəmlənib şahlıq hakimiyyətinə qarşı çıxış etdilər". Dəli Məlikin başçılığı altında üsyançılar Ərəş qarnizonuna basqın etdilər. Ərəş hakimi Məhəmməd Hüseyin Sultan Dəli Məlik tərəfindən yaxalandı və öz yaxın adamları ilə birlikdə öldürüldü. Üsyançılar Ərəşdə möhkəmlənə bilməyərək, I Şah Abbas qoşununun yaxınlaşdığına eşidib onu tərk etdilər.

1616-cı ildə I Şah Abbasın Şirvan və Gürcüstan üsyançılarına qarşı sərt cəza tədbirləri Teymurazı və Dəli Məliki Qərbi Gürcüstana sığınmağa məcbur etdi. Üsyançılar tezliklə yenidən Kaxetə qayıtdıqları üçün Səfəvi sarayı ikinci dəfə böyük qoşun təşkil edib onlara qarşı göndərdi. Üsyan çətinliklə yatırıldı, lakin Dəli Məlik Dağıstanda gizlənə bildi.

1632-ci ildə Qarabağ hakimi Davud xan Şah Abbasın varisi olan Şah Səfiyə qarşı üsyan etdi. O, Kaxeti çarı I Teymuraza müraciət edərək, onu Gəncəni və Qarabağı ələ keçirməyə çağırırdı. Lakin dövlət aparatında yüksək mövqeləri olan Qacar əyanları onu müdafiə etmədilər. Vəziyyəti belə görən Davud xan və Teymuraz Səfəvi dövlətinin sərhədlərini tərk etmək məcburiyyətində qaldılar.

XVII əsrdə feodal istismarına qarşı yönəlmiş çıxışlardan başqa, din mənşəli Mıxlı Babanın başçılıq etdiyi üsyan da baş vermişdi.

1625-ci ildə o, təqiblərindən yaxa qurtarmaq üçün Osmanlı dövlətinin sərhədini keçərək Ərzuruma gəldi və 1625-ci ildə orada yox oldu. XVII əsrin ikinci yarısına doğru Səfəvi dövlətinə daxil olan ölkələrdə, habelə Azərbaycanda feodal istismarına qarşı xalq kütlələrinin şikayətləri artmaqda idi. Belə şikayətlər, adətən, bəylərbəyilərin, digər ali rütbəli məmurların şah tərəfindən cəzalandırılması və yaxud vəzifədən azad edilməsi ilə nəticələnirdi. Beləliklə, ümumxalq narazılığının silahlı üsyana çevrilməsinin qarşısı alınırdı.

Tarixçi İsgəndər bəy Münşinin məlumatına görə, 1632-ci ildə Ərdəbil hakimi Çıraq xanın edam edilməsi "Ərdəbilin kasıb əhalisinin qəzəbinə" yatırmaq niyyəti güdüdü. Şirvan bəylərbəyi Ərəb xan Şamlı Cəbbədaroğlu (1635-1646) da məhz "xalqla pis rəftar etdiyinə" görə şah tərəfindən vəzifədən kənar edilmişdi.

Urmiya və Ərdəbil hakimləri də məhz həmin səbəbə görə 1655-ci ildə öz vəzifələrindən götürüldülər (Məhəmməd Tahir Vəhid). Şirvan bəylərbəyi Hacı Mənuçehr xan (1661) və onu əvəz etmiş Məhəmməd xan da Şirvan əhalisinin tələbinə əsasən mərkəzi hakimiyyət tərəfindən cəzalandırıldılar, vəzifələrini tərk etməyə məcbur oldular.

1631-ci ildə Şah Səfinin dövründə Qafurabadda (Qəzvin yaxınlığında) çoxlu "sadələvh türkün" iştirak etdiyi yeni hərəkət başlandı. Məhəmməd Məsumun qeyd etdiyinə görə, hərəkata xalq arasında geniş nüfuz qazanmış dərviş Rza Əfşar rəhbərlik edirdi. Dərviş Rzanın və tərəfdarlarının əsas məqsədi Qəzvin şəhərini ələ keçirərək hərəkətin geniş vüsət almasına təkan vermək idi. Qəzvin şəhərinə yeni darğa təyin edilmiş Şahverdi xan Tərxan Türkməni öz tərəfinə çəkməyə çalışan Dərviş Rza Qəzvinə öz nümayəndəsini göndərdi və darğanı xalqın qarşısına çıxarmağa çalışdı. Darğa qorxusundan evdən çıxmadı. Şəhərə hücumu hazırlaşan Dərviş Rza öz silahdaşları ilə İmamzadə Hüseynin məqbərəsi yaxınlığında darğa və ya şəhər ayanları ilə görüşməyi qərara aldı. Tərəflər arasında atışma başlandı, hər iki tərəf itki verdi, Dərviş Rza da öldürüldü. Lakin məğlubiyyət üsyançıları dayandırmadı. Dərviş Rzanın ölümündən sonra onun tərəfdarları şəhəri tutmağa yeni cəhd göstərdilər, lakin bu hücum da dəf edildi.

Səkkiz il sonra (1639-1640) Dərviş Rzanın tərəfdarları yenidən mübarizəyə qalxdılar. Onlar zahirən Dərviş Rzaya bənzər bir nəfər çörəkçinin ətrafında toplaşdılar. Hərəkət getdikcə gücləndi, hakim dairələri təşvişə saldı. Nəticədə Şah Səfinin fərmanı ilə çörəkçi öldürüldü, onun tərəfdarları isə dağıldı.

Hərəkətin kütləviliyi və dərviş tərəfdarlarının qətiyyəti, həmçinin üsyan başçısının ölümündən sonra hərəkətin davam etməsi onun xalq hərəkəti olmasına, anti-feodal səciyyə daşmasına şübhə doğurmur.

XVII əsrin ikinci yansında Azərbaycanda və qonşu ölkələrdə kəskin ərzaq qıtlığı mövcud idi. 1663, 1667, 1673, 1676, 1677 və 1681-ci illərdə baş vermiş aclıq nəticəsində "oğurluq və qarət" halları artmış, varlıların taxıl anbarlarına hücumlar çoxalmışdı.

1677-ci ildə Çuxursəd vilayətində (Naxçıvan, Culfa, İrəvan) iki il ərzində maaşları ödənilməmiş Qacar və Bayat tayfalarından olan döyüşçülərin üsyanı baş verdi. Üsyançıların təzyiqinə davam gətirə bilməyən vilayət hakimi Səfiqulu xan qalaya sığındı. Lakin tezliklə şahın təyin etdiyi yeni hakim bu üsyanı aminsizcasına yatırmağa nail oldu.

Səfəvi dövləti feodal sinfinə qarşı çıxış edən xalq kütlələrinin birləşməsinə, vahid cəbhədən çıxış etməsinə imkan verməmək, narazı qüvvələri parçalamaq məqsədilə Azərbaycanda olan müxtəlif xalqlar arasında ədavət toxumu səpir, onları

bir-birinə qarşı qoyurdu. Hakim dairələr əsasən böyük şəhərlərdə belə əmələ əl atır, sənətkarlar arasında da nifaq yaradırdılar. Nəticədə bir şəhər iki hissəyə bölünür, müxtəlif qruplar qarşı-qarşıya qoyulurdu. Belə bir hadisə XVII əsrin 70-ci illərində Təbriz şəhərində də baş verdi. Şəhərdəki Nemətilər və Heydərilər adlanan iki böyük sənətkar zümrəsi zahirən dini fərqlər, baxışlar zəminində bir-birinə qarşı çıxış etdilər. Hər iki zümrənin nümayəndələri şiəlik təriqətinin sufi dərvişləri idi. Mənbələrin məlumatına əsasən, I Şah Abbasın dövründən etibarən şəhər əhalisi arasında belə düşmənçilik halları daha geniş yayılmağa başlamışdı. XVII əsrin ortalarında Təbrizdə olmuş Şardenin məlumatına görə, "şəhər biri digəri ilə düşmənçilik edən Heydəri və Neməti dəstələri arasında 9 məhəlləyə bölünmüşdü".

X FƏSİL

XVI-XVII ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ

Maarif. Elm. XVI əsrin başlanğıcında Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması, habelə mərkəzləşmiş siyasi qurumun qüvvətlənməsi ilə əlaqədar xalqın mədəniyyəti də xeyli inkişaf etdi.

Gəncə, Təbriz, Şamaxı, Marağa, Ərdəbil şəhərləri bu dövrün mühüm mədəniyyət mərkəzləri kimi tanınırdı.

Rəsmi din olan şiə təriqətinə əsaslanan hakim dairələr cəmiyyətin bütün təbəqələri arasında bu ideyaları geniş yayırdılar. Belə bir şəraitdə dünyəvi elmləri öyrənmək yalnız islam dini və şəriət normaları əsasında mümkün idi. Bu dövrdə yaşamış bir çox alimlər əsasən dini (şiə) təlimin nümayəndəsi kimi çıxış edirdilər. Lakin onlar dünyəvi elmlər sahəsində də geniş biliyə malik idilər. Alimlərin əksəriyyəti məntiqin, fəlsəfənin, ədəbiyyatın, təbabətin, riyaziyyatın, astronomiyanın bir çox məsələləri ilə məşğul olurdu. O zamanlar yalnız bir çox elm sahələrinin bilicisi olan şəxslər alim hesab edilirdilər.

Bu dövrdə astronomiya elminin inkişafına müəyyən maraq vardı. XVI əsrin əvvəllərində I Şah İsmayıl Marağa rəsədxanasını bərpa etdirmək üçün məşhur riyaziyyatçı və astronom, şirazlı *Qiyasəddin Mənsur ibn Əmir Sədrəddin Məhəmməd* (1463-1542) Marağaya göndərdi. Alim rəsədxananın xarabalıqlarını müşahidə edərək, onun bərpası üçün 30 il vaxt lazım olduğunu bildirdi. Şah bərpa işlərinə başlamaq haqqında əmr verdi. Lakin Şah İsmayılın ölümündən sonra həmin iş yarımçıq qaldı.

1611-ci ildə I Şah Abbasın əmri ilə tarixçi Cəlaəddin Məhəmməd Münəccim Yəzdi, məşhur riyaziyyatçı və astronom Şeyx Bəhaəddin Amili, Mövlana Əlirza Təbrizi Marağa rəsədxanasının bərpası üçün layihə hazırlayıb onu hökmdara təqdim etdilər. Lakin bu sahədə əməli işlər görülmədi.

Bu dövrdə riyaziyyat sahəsində də müəyyən inkişaf nəzərə çarpırdı. Şeyx Mahmud Şəbüstərinin ardıcıllarından olan *Abdulla Şəbüstərizadə* riyaziyyata aid bir sıra əsərlərin. o cümlədən "Məric dər heyət", "Riyazi-rizvan", "Kitabi-meyar", "Risaleyi cami cahannüma", "Risaleyi-qövsi-qüzeh" kitablarının müəllifi idi. Təbrizli *Seyid Əhməd Laləvi* (1436-1507) məntiq, qrammatika, riyaziyyat və ədəbiyyat sahəsində, təbrizli *Mirzə İbrahim* riyaziyyat və fəlsəfə üzrə fəaliyyət göstərirdi. Fransız səyyahı Taverniyə yazır ki, Təbriz əyalətinin maliyyə məmuru Mirzə İbrahim müxtəlif elmlər sahəsində axtarışlar aparırdı.

Dövrünün məşhur münəccimi *Mövlana Məhəmməd Ərdəbilinin*, əslən şirazlı olan, lakin şəxsiyyət və alim kimi Təbrizdə formalaşmış *Mahmud bəy Füsününin* riyaziyyat, astronomiya sahəsində nəzərəcarpacaq xidmətləri vardır.

Təbabətdə də müəyyən inkişaf vardı. I Şah Təhməsinin şəxsi həkimlərindən Əbülfəth Təbrizi, İmaməddin Mahmud Nişapura Mövlana Kəmaləddin Hüseyn, onun oğlu Nurəddin, Qiyasəddin Əli Kaşi və Əbu Nəsr Gilani bu sahədə artıq fərqlənirdi. *Əbülfəth Təbriz* xəstəlikləri təyin etməkdə çox bacarıqlı və mahir həkim idi. O, ömrünün son illərini I Şah Abbasın sarayında keçirmişdi. Əla Təbrizi isə uzun müddət Şirvan hakimi Abdulla xan Ustaclının həkimi olmuşdu.

XVI əsrin sonu və XVII əsrin əvvəllərində Səfəvi-Osmanlı müharibələri xalqın mədəni inkişafı prosesinə sarsıdıcı zərbə vurmuşdu. Bir çox məşhur Azərbaycan alimi əsir alınmış, İstanbula aparılmış, bəziləri isə Qəzvinə və İsfahana köçürülmüşdü. Yalnız XVII əsrin ortalarında Azərbaycanda elm və maaritin inkişafında müəyyən canlanma nəzərə çarpırdı. Bu dövrdə Mirzə Məhəmməd, Məczub Təbrizi, Molla Mömin İman, Əliqulu Xalxali, Molla Vaqif Xalxali, Nəcibəddin Rza Təbrizi, uzun müddət ərzində Təbrizin şəriət məhkəməsinə başçılıq etmiş Mövlana Rəcəbəli Vahid Təbrizi, Yusif Məhəmmədcan oğlu Qarabaği, Hüseyn Xələf oğlu Təbrizi, Sadiq bəy Əfşar, Əlirza Təbrizi Səfəvi imperiyası ərazisində müxtəlif elm sahələrinin inkişafında mühüm rol oynamışlar. Məşhur ensiklopediyaçı alimlər sırasında *Məhəmməd Hüseyn Xələf oğlu* Təbrizinin adını xüsusi qeyd etmək lazımdır. O, ölkə osmanlılar tərəfindən işğal olunandan sonra vətəni tərk edərək Hindistana getmiş, orada Heydərabad hakimi Abdulla Qütbşaha həsr etdiyi məşhur "Bürhani-qate" lüğətini yazmışdı. Bu lüğət İranda, Hindistanda və digər islam Şərqi ölkələrində dəfələrlə çap olunmuşdur. Şirvan alimi *Mövlana Mirzə Məhəmməd Həsənoğlu* da ensiklopedik məzmunlu bir əsər yazmışdı. Orta əsrləri araşdıran şəxslər indi də onun bu əsərinə müraciət edirlər.

Azərbaycan filosofu *Yusif Məhəmmədcan oğlu Qarabaği* ölkə osmanlılar tərəfindən zəbt olunarkən Orta Asiyaya köçmüş, Səmərqənddə və Buxarada yaşamışdır. O, ərəb, fars dillərində fəlsəfə və hüquq məsələlərinə həsr olunmuş bir sıra əsərlərin müəllifidir. Qarabağının əsərlərindən uzun müddət ərzində Orta Asiyanın mədrəsələrində tədris vəsaiti kimi istifadə olunmuşdur.

Mövlana Mirzə adlandırılmış *Mövlana Mirzə Məhəmməd Həsən oğlu* Şirvaninin şəxsiyyəti və əsərləri dövrünün elmi ictimaiyyəti tərəfindən yüksək qiymətləndirilirdi. Alimin Şirvanda çox böyük nüfuzu vardı. O, Şirvanı tərk edərək İsfahana köçmüş, orada bir neçə il biliklərin təbliği işində fəal iştirak etmiş və Nəcəfə (İraq) getmiş, lakin bir müddət orada qaldıqdan sonra Şah Süleymanın

xahişi ilə İsfahana qayıtmışdı. Mövlana Mirzə 1687-ci ildə Məşhəddə vəfat etmişdir.

Mədəni irsin öyrənilməsi sahəsində də xeyli iş görülmüş, "Təzkirə" adlanan elmi məcmuələr yazılmışdı. Belə məcmuələrdə adətən alimlərin, ədiblərin, şairlərin tərcümeyi-halı və onların əsərlərindən parçalar verilirdi. I Şah İsmayılın oğlu Sam Mirzə məşhur "Töhfeyi-Sami" əsərini Ərdəbildə yazmışdı. Şahın digər oğlu İbrahim Mirzə "Fərhəngi-İbrahim" ("İbrahimin lüğəti") əsərini tamamlamışdı. Əhdi Bağdadi "Gülşən üş-şüəra" ("Şairlər gülşəni"), Sadiq bəy Əfşar isə "Təzkireyi-məcmə ül-xəvas" ("Seçilmişlərin təzkirəsi") əsərini yazmışdı. Nəsrabadının "Təzkirə"sində Azərbaycanın bir çox şair və alimləri haqqında maraqlı məlumatlar vardır.

XIII-XV əsrlərə nisbətən XVI-XVII əsrlərdə tarix elmi daha çox inkişaf etmişdi. Bu dövrün bir sıra tarixçiləri (Həsən bəy Rumlu, Fəzli İsfahani, İsgəndər bəy Münşi) tarixi hadisələri təsvir etməklə kifayətlənmir, zəruri hallarda hadisələrə fərdi münasibətlərini də bildirirdilər. Bir qayda olaraq bu dövrün tarixçiləri hadisələri bir qədər ziddiyyətli şərh etmiş, lakin faktları təfərrüatı ilə qələmə almışlar. Sarayda vəqionəvis olmuş tarixçilər isə həm də Şah fərmanlarının, diplomatik sənədlərin surətlərini öz əsərlərində əks etdirmişlər. XVI əsrin məşhur Azərbaycan tarixçisi *Həsən bəy Rumlu* (1530-?) I Şah Təhmasibin sarayında qulluq etmiş, onun yürüşlərinin iştirakçısı olmuşdur. Onun "Əhsən ət-təvarix" ("Tarixlərin ən yaxşısı") əsərinin dövrümüzə qədər gəlib çatmış IX-X cildləri (IX cildə 1405-1493, X cildə isə 1494-1578-ci illərin hadisələri öz əksini tapmışdır) Azərbaycanın və qonşu ölkələrin XV-XVI əsrlər tarixinə həsr olunmuşdur. Saray salnaməçilərinin ənənələrinə sadiq qalan Həsən bəy Rumlu Səfəvilər dövlətinin tarixinə aid xeyli məlumat vermiş, əsas diqqətini şahların, hərbi başçıların fəaliyyətinə yönəltdirmişdir.

Həyatının çox hissəsini Gəncədə və Qarabağda keçirmiş, əslən İsfahanlı olan *Fəzli Zeynalabdin oğlu* xeyli müddət ərzində Bərdə və Arran hakimi Peykər xanın xidmətində olmuş, erkən yaşlarından tarixə böyük maraq göstərmişdir. Onun Səfəvilər tarixinə aid yazdığı "Əfzəl ət-təvarix" ("Tarixlərin ən dəyərlisi") kitabı üç cilddən ibarətdir. Lakin əsərin yalnız 1524-cü ildən sonrakı hadisələri əhatə edən cildi və I Şah Təhmasibin, II Şah İsmayılın, Sultan Məhəmmədin dövrünü əhatə edən II cildi dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründən bəhs edən III cild isə hələlik aşkar olunmamışdır. Azərbaycanın və ona qonşu olan ölkələrin tarixini əks etdirən bu cildlərdə şah fərmanları və bəzi rəsmi sənədlərin surəti də verilmişdir.

Görməli Azərbaycan tarixçisi *İsgəndər bəy Münsi* (1560-1633) gəncliyində Sultan Məhəmməd Xudabəndənin sarayında divan katiblərindən biri olmuşdur.

Sonralar Şah Abbasın tarixçisi olmuş Münşi "Tarixi aləm arayı Abbasi" ("Abbasın dünyanı bəzəyən tarixi") əsərini yazmış, burada dövrün siyasi, ictimai, iqtisadi və mədəni həyatı barədə maraqlı məlumat vermişdir. Müqəddimə hissəsi istisna olunmaqla bütün əsər XVI əsrin sonu - XVII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövləti tarixinin ən qiymətli ilkin məxəzi hesab olunur.

XVI-XVII əsrlərdə maarif və məktəb işləri ruhanilərin ixtiyarında idi. Azərbaycanda uşaqların təhsili məscidlərin nəzdində, şəxsi evlərdə təşkil edilmiş məktəb və mədrəsələrdə aparılırdı. İlk mərhələdə uşaqlar ana dilində dərs keçir, yuxarı siniflərdə isə Azərbaycan dilində dərs vəsaiti olmadığı üçün fars və ərəb dilində yazılmış dərsliklərdən istifadə edirdilər. Tavernye mədrəsələrdə istifadə olunan dərsliklərdən bəhs edərək yazırdı ki, kitabların əksəriyyəti məşhur Azərbaycan alimi, riyaziyyatçı, astronom, filosof *Xacə Nəsirəddin Tusinin* əsərləri idi. Tədris prosesində Aristotelin, Arximedın və Qalileyin əsərlərindən də istifadə edilirdi. Mirxəndun "Revzət əs-səfa" əsəri mötəbər dərslik hesab olunurdu (Xavernye). Məktəblərdə şagirdlər əvvəlcə əlifbanı öyrənir, sonra Quranı əzbərləyirdilər. Ərəb dilində olan Quranı şagirdlər başa düşə bilmir və onu mexaniki əzbərləmə yolu ilə mənimsəyirdilər. Sonra kiçik kitabçalar, o cümlədən Übeyd Zakaninin "Siçan və pişik", Fəridəddin Əttarın "Nəsihətnamə" əsərlərindən, Sədinin "Gülüstən"ından, Hafizin "Divan"ından parçalar öyrədilirdi.

Mədrəsələrdə ilahiyyat dərslərinin əsas yer tutmasına baxmayaraq, ictimai və təbiyyat elmlərinin tədrisinə də geniş yer verilir. Aristotelin fəlsəfi əsərləri, Mirxəndun, Nizaminin, Xaqanınin, Şəms Təbrizinin, Əvhədi Marağayının, Hafizin yaradıcılığı, Füzulinin "Leyli və Məcnun" u, Caminin qəsidələri də tədris obyektı idi. Azərbaycanda bir sıra mədrəsələri (o cümlədən Şamaxı mədrəsəsini) müşahidə etmiş Adam Oleari ölkədə astronomiyanın, fəlsəfənin və cəbrin tədrisinin Avropa tədrisinə uyğun gəldiyini qeyd edirdi.

Azərbaycan şəhərlərində xeyli məktəb və mədrəsə var idi. 1647-ci ildə Təbrizdə 600 məhəllə məktəbi və 47 mədrəsə fəaliyyət göstərirdi. Mədrəsələrdə şagirdlərin sayı 50 nəfərdən artıq olmurdu. Ərdəbilin Şeyx Səfi məqbərəsi nəzdindəki mədrəsədə də xeyli şagird təhsil alırdı. XVII əsrin ortalarında Şamaxıda 40 məktəb və 7 mədrəsə var idi. Mədrəsələrdə dərs deyən müdərrişlər arasında dövrün tanınmış alimləri, o cümlədən Mirzə Məhəmməd Məczub Təbrizi, Molla Mömin, Mövlana Əbdülsəməd, Qazi Şıxəmi, Təbrizli Mirzə Baqi, Mövlana Rəcəbəli Vahid, Mövlana Nəsrulla Xalxalı da olmuşdur.

Bir sıra görkəmli Azərbaycan aliminin öz məhzəri (ali təhsil müəssisəsi) var idi. Məsələn, Mir Əliənnəqi Ərdəbili doğma şəhərindən Məşhədə köçürülmüş və 1723-cü ilə qədər orada elmin müxtəlif sahələrində dərs demişdir. Mövlana Ələkbər

Şirvani bürün ölkədə biliyi ilə tanınmışdı. Molla Əliqulu Xalxali İsfahanda geniş miqyaslı maarif işi aparırdı. Ordubadlı Mirzə İbrahim elmin müxtəlif sahələrini tədris edirdi. Bəzi müdərrislər o qədər şöhrət qazanmışdılar ki, hətta uzaq yerlərdən tələbələr gəlir, onların mühazirələrini dinləyirdilər. Dinləyicilərin sayı çox olduqda müdərrisin sağ və sol tərəfində əyləşən iki nəfər şəxs onun sözlərini tələbələr üçün uca səslə təkrar edirdi.

Bu dövrdə Azərbaycanda maarif əsasən şəhər əhalisi arasında yayılırdı. Kəndlilərin əksəriyyəti isə savadsız qalmaqda idi. Şəhərin hər məhəlləsində bir neçə məktəb olduğu halda, kənd yerlərində adətən, bir məktəb bir neçə kəndə xidmət edirdi. Hər bir kəndin əhalinin sayından asılı olaraq bir və ya bir neçə mollası, axundu vardı. Kənd mollasının vəzifəsi müxtəlif dini məsələlərə baxmaq şərit əhkamlarını əhali arasında yaymaq, əlavə sənədləri təsdiqləmək, kəbin kəsmək, boşanma və digər münaqişəli məsələləri həll etmək idi. XVII əsrdə Azərbaycanda kitablar, adətən, xəttatlar tərəfindən üzü köçürülməklə artırılırdı. Məhz buna görə də xəttatlara böyük ehtiyac vardı. Bəzən yoxsul tələbələr təhsillərini uğurla davam etdirmək naminə əsərlərin üzünü köçürür və gündə yarım bisti (20 dinarın yarısı) qazanmaq la dolanırdılar.

Azərbaycanda kitabxanaçılıq işi də tərəqqi etmişdi. Təbrizin, Ərdəbilin, Şamaxının, Bakının, Gəncənin, Marağanın kitabxanalarında min nüsxələrlə kitab mövcud idi. I Şah İsmayıl Xətayinin əsası Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqub dövründə qoyulmuş Təbriz saray kitabxanasına rəssam Kəmələddin Behzadın rəis təyin edilməsi barədə 1522-ci ildə verdiyi fərmanda deyilirdi: "Əsrimizin yeganəsi, rəssamların ən görkəmlisi və müzəhhiblərin ən yüksək nümayəndəsi olan usta Kəmələddin Behzada şah kitabxanasının işçilərinə, mühərrirlərə, rəngsazlara, nəqqaşlara, laciverdyuyanlara və başqa bu kimi işlərə mənsub olan adamlara başçılıq etmək vəzifəsi tapşırılsın". Şah İsmayıl Xətayinin kitabxanasında elmin müxtəlif sahələrinə aid, xüsusilə Şərq klassiklərinin əsərlərindən ibarət xeyli kitab toplanmışdı. Kitabxanada görkəmli xəttatlar, nəqqaşlar, səhhaflar əlyazma nüsxələri üzərində çalışır, onlara gözəl tərtibat verir, başlıqları və haşiyələri qızıl suyu ilə işləyir, kitablara dəridən cild çəkirdilər. Burada 5 məşhur xəttat, 7 rəssam çalışırdı. 1575-ci ildə Mövlana Həsən Müzəhhib həmin kitabxanaya rəis təyin edildi. Şeyx Səfi məqbərəsindəki kitabxananın şöhrəti də geniş yayılmışdı. I Şah Abbas saray kitabxanasında olan kitabların bir hissəsini bu kitabxanaya vəqf etmişdi. Şamaxıda zəngin saray kitabxanası mövcud idi. Səfəvi ordusunun oraya hücumu ilə əlaqədar olaraq Şirvanşah həmin kitabxananı Buqurd qalasına köçürmüşdü. Lakin 1538-ci ildə bu kitabxana I Şah Təhməsinin qoşunlarının ixtiyarına keçdi. I Şah Abbasın saray kitabxanasına Əmir Nizaməddin Üsküi, Sadiq bəy Əfşar və təbrizli xəttat

Əlirza başçılıq etmişlər. Hər bir məktəb və mədrəsə nəzdində, eləcə də ayrı-ayrı şairlərin, alimlərin və kitab həvəskarlarının şəxsi kitabxanaları vardı.

Kitab çox baha idi. 50 hərf bir misra hesab olunurdu. 1000 misradan ibarət kitabın qiyməti iki abbası idi. Xətti əla olan eyni həcmli kitab isə bəzən 5 abbasıya satılırdı. Beləliklə, kitabın dəyəri onun məzmununa görə deyil, xəttinə və həcminə görə müəyyən edilirdi. Təbiidir ki, nadir kitablar daha yüksək qiymətləndirilirdi.

Ədəbiyyat. XV əsrdə Hamidi, Bəsiri, Kişvəri kimi ana dilində əsərlər yaratmış Azərbaycan şairlərinin bədii irsi XVI əsrdə də inkişaf etdirilirdi. Səfəvi dövlətinin təşkilindən etibarən Azərbaycan dilində şer yazmağa xüsusi əhəmiyyət verilirdi. I Şah İsmayılın sarayında fəaliyyət göstərmiş şairlər məclisində *Süruri*, *Şahi*, *Matəmi*, *Tüfeyli*, *Qasimi* kimi sənətkarlar iştirak edirdilər. Məclis "məliküş-şüəra"nın - *Həbibinin* başçılığı ilə keçirilirdi.

Həmin dövrdə ədəbiyyatda hürufi ideyalar da sərbəst inkişaf zəmini tapmışdı. XVI əsrdə hürufi şairlər Səfəvi dövləti ətrafında cəmləşir və şiəlik təriqəti ilə uyuşmağa çalışırdılar. Bu baxımdan Süruri və Tüfeyli təxəllüsü ilə yazmış şairlərin yaradıcılığı daha səciyyəvidir.

XV əsrin sonu - XVI əsrin ilk rübündə yaşamış Süruri istedadlı şair idi və Nəsimi irsinin varisi kimi tanınmışdı. Hürufiliyin fəlsəfi görüşlərinin təbliğatçısı Süruri I Şah İsmayıl dövründə fikirlərini daha sərbəst şəkildə inkişaf etdirməyə imkan tapmış, 1515-ci ilə qədər saraya yaxın şəxs olmuşdur.

Süruri əsasən hürufiliyi təbliğ edirdi. Lakin onun məhəbbət mövzusunda yazdığı qəzəllər daha çox uğur qazanmışdı. Bizə məlum olan qəzəllərdən onun ustad Füzuliyə, həmçinin bir çox müasirlərinə təsir edən bir sənətkar olduğu görünməkdədir. Yaxın Şərq şairləri onun:

Ta müənbər kakilin xurşidə salmışdır kəmənd,

Bağlamışdır boynumu zənciri-zülfün bənd-bənd. - misraları ilə başlayan qəzəlinə əsrlərlə nəzirələr yazmışlar.

Yar ağyarü fələk qəddarü dil biixtiyar,

Ey Süruri, nolasıdır aqibət halım mənim? - beytindəki orijinallıq şairin klassik poeziyada tutduğu yüksək mövqeyinin və onun müasirlərinə təsirinin səbəbini aydınlaşdırır.

Sultan Səlim Təbrizi işğal etdiyi zaman Türkiyəyə getməyə məcbur olmuş Süruri orada da böyük hörmət qazanmışdı.

Süruri hürufiliyin poetik xüsusiyyətlərindən məharətlə istifadə etmişdi. Lakin onun müasiri olmuş Tüfeyli öz əsərlərində hürufiliklə şiəliyi bərkəlməyə, onları birləşdirməyə çalışırdı. O, hürufilərin Fəzullah Nəimidə gördükləri bütün

fəzilətləri Əliyə aid edirdi. Tüfeyli Əliyə böyük əhəmiyyət vermiş, şüəliyi əsaslandırılmış I Şah İsmayıla, onun əcdadı Şeyx Səfiəddinə də tərifiəmələr yazmışdır.

Xətayini, şüəliyi, imamları tərifiyəən Tüfeyli əsərlərinin birində I Şah İsmayılı dinə naminə müharibəyə sövq edirdi:

Zərb ilə münkirləri iqrar edərsən, vəqtidir,
Rum ilə Şam üstünə ilqar edərsən, vəqtidir.

Tüfeyli, I Şah İsmayılı intiqam almağa dəvət edərk "Ənəl-həqq" söyləyən aşıqlərin ölümünə fitva verənləri "bərdar" etmək (dara çəkmək) vaxtının gəlib çatdığını bildirirdi.

I Şah İsmayılın sarayında yaşadığı üçün Şahi təxəllüsünü qəbul etdiyi ehtimal olunan sənətkar da, Həbibisi və Süruri kimi, Türkiyəyə gətmiş, orada vəfat etmişdir.

Şahinin şeirləri onun məhəbbət mövzusunda əsərlər yazmış lirik şair olduğunu sübut edir:

Qönçeyi-gül bülbülün qəsdinə peykan eyləmiş,
Qönçə açılğan gülü üzünə qalxan eyləmiş.
Gül ərusin sübhədən bülbül nikah etmiş məgər Kim,
özün yaşıl duvaq altında pünhan eyləmiş.

Məhəmməd Füzuli Şahinin:
Ta ki, taci-zəmiğarın çərx viran eyləmiş,
Xəşti-zərrini səba fərşi-gülüstən eyləmiş, -
beyti ilə başlanan qəzəlinə nəzirə yazmışdı.

Xəzani Şirvan hakimi Əlqas Mirzənin katibi, dövrünün tanınmış şairi olmuşdur. Lakin onun Əlqas Mirzənin sarayında asudə keçən həyatı çox davam etmədi. Mirzə Şirvanda tam müstəqil şah olmaq fikrinə düşmüşdü. Səfəvilər sarayına vergi verməyə məcbur edilən və onların hər cür tələbatını təmin edən Şirvan feodalları bu işdə Əlqas Mirzəyə kömək göstərdilər. Qardaşının müstəqillik fikrini eşitmiş I Şah Təhmasib böyük ordu ilə Şirvana hücum etdi. Əlqas Mirzə məğlub oldu. Bu zaman Xəzani də vətəninini tərk etdi və Əlqas Mirzə ilə Osmanlı Türkiyəsinə getdi. O, Türkiyədə olduğu zaman saray şairi Ariflə mübahisələr edirdi. Osmanlı sultanı hətta onu öldürmək fikrinə düşmüşdü.

Xəzani Türkiyədə Əflatun adı ilə tanındığından bütün Osmanlı təzkirəçiləri onu bu ad ilə təqdim etmişlər.

Xəzani Əsiri təxəllüsü ilə də şeirlər yazırdı. Onun heca vəznində yazdığı şeirlər daha maraqlıdır:

Qurban olum nazlı yarın hilal qaşma,
Pərvanədək mən dolanım, dönüm başma,
Şayəd ola, rəhmi gələ gözüm yaşma
Gözüm yaşı yer üzünü aldı, neyləyim?

Dil, ifadə, forma xüsusiyyətləri ilə folklordan gəlmiş bu təsir XVI əsrin bəzi şairləri üçün də səciyyəvidir.

Şah İsmayıl Xətayi Azərbaycan xalqının tarixinə görkəmli dövlət xadimi və istedadlı bir şair kimi daxil olmuşdur. Şairin ədəbi irsi Azərbaycan dilində yazılmış "Divan"dan, ibrətamiz mənzumələrdən, lirik qoşmalardan, "Nəsihətnamə" adlı məsnəvidən və "Dəhnamə" poemasından ibarətdir. Xətayi öz yaradıcılığında xalq dilindən, əruz və heca vəznlərindən, folklordan istifadə etmişdir. Üç dildə şeir yazmaq qabiliyyəti olan Xətayinin əsərlərinin böyük bir qismi Azərbaycan dilindədir. Xətayi əsasən Azərbaycan xalqının ədəbi-bədii irsini mənimsəmişdi və milli ədəbiyyatın ənənələri ilə bağlı idi. Onun yaradıcılığının təşəkkülü və inkişafında Nəsiminin güclü təsiri aydın şəkildə nəzərə çarpır.

Şah İsmayıl Xətayinin Sultan Səlimə müraciətlə yazdığı qəzəli onun hökmrənlik qürurunu bariz surətdə ifadə edir. 1514-cü ildə, Çaldıran döyüşü ərəfəsində I Sultan Səlim I Şah İsmayıl fars dilində şeir göndərmiş, Xətayi isə bu şərəzə azərbaycanca belə cavab vermişdi:

Diyari-eşqə sultanəm, dila, mən də zəmanimdə,
Vəzirimdür qəmə-ğüssə, oturmuş iki yanimdə.

Aşağıdakı beytdə isə əzəmətli dövlət qurmuş hökmdarın əyilməz ruhu duyulmaqdadır:

Mən ol şəhbazi-kuhsarəm, baş əyməm qülleyi-Qafə,
Neçə enqa kimi yavru uçurdum aşıyanimdə.

XVI əsrdə xalq yaradıcılığı, xüsusilə aşiq ədəbiyyatı yalnız xalq içərisində deyil, hətta sarayda da rəğbətə qarşılanırdı. Heca vəzni ilə yazılmış və "varsaqı" adlanan şeirlər I Şah İsmayılın sarayında keçirilən ədəbi məclislərdə bəyəniliirdi.

Xətainin bayatıları da çoxəsrlik Azərbaycan bayatılarının formasına və məzmununa uyğun gəlir. Onlardakı həyatilik, sadəlik, səmimilik başlıca xüsusiyyətlərdir:

Xətayi, işin düşər,
Gəlib-gedişin düşər,
Dişləmə çiy ləğməni,
Yerinə dişin düşər.

Xətainin "Nəsihətnamə" si Azərbaycan dilində, ibrətamiz yazılmış ilk məsnəvilərdəndir. Əsərdə sufiyin təsiri də nəzərə çarpır. Şair öz müridlərini sədaqətli və etibarlı olmağa dəvət edirdi:

Yoldaş odur rəhm edə yoldaşına,
Yoldaşın uğratmaya yol daşına.

Xətainin həcm baxımından ən böyük əsəri "Dəhnamə"dir. 1506-cı ildə məhəbbət mövzusunda yazılmış bu poemada bütün hadisələr birinci şəxsin dili ilə nəql olunur.

Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı tarixində *Füzullinin* yaradıcılığı müstəsna yer tutur. Onun əsərləri dərin məzmunu ilə Azərbaycan xalqının ictimai və bədii fikir tarixində yeni bir mərhələnin başlanğıcıdır.

Füzuli Azərbaycan mədəniyyətinin çoxəsrlik ədəbi ənənələrini mənimsəmiş, onları inkişaf etdirmiş, ədəbiyyatımıza yeni məzmun, bədii keyfiyyətlər gətirmişdir. Üç dildə ölməz əsərlər yaratmış bu dahi sənətkar Yaxın Şərqi ədəbi mühitinə, Türkiyənin, İranın, Orta Asiya xalqlarının ədəbiyyatına güclü təsir göstərmişdir.

Böyük istedadla malik olmuş Füzuli əsaslı mədrəsə təhsili almış, fars və ərəb dillərini, riyaziyyatı, təbabəti, məntiqi, astronomiyayı və fəlsəfəni mükəmməl surətdə öyrənmişdi.

I Şah İsmayıl Səfəvi 1508-ci ildə Füzulinin yaşadığı İraq ərazisini öz hakimiyyəti altına almış, 1510-cu ildə isə Şeybani hökmdarı Şeybək xanı məğlub etmişdi. Bu hadisədən bir neçə il sonra gənc Füzuli "Bəngü Badə" poemasını Səfəvi hökmdarına təqdim etmişdi. Şair poemanın bir yerində "həmdəməim qüssə, məhrəməim qəmdir", - deyərək I Şah İsmayılın hökmdarlığı dövründə həyatdan narazılığın qismən də olsa bildirir. Osmanlı sultanı Süleyman Qanuni 1534-cü ildə

çoxsaylı qoşunla Bağdada daxil oldu. Böyük şairə Sultan Süleyman tərəfindən ayda 9 ağça təqaüd təyin edildi. Həmin məbləği vəqf idarəsindən ala bilməyən şair bu münasibətlə "Şikayətnamə" əsərini yazdı.

Füzuli dünya ədəbiyyatının gözəl incilərindən biri olan "Leyli və Məcnun" poemasını Sultan Süleymana təqdim etmişdi. Poemadan aydın olur ki, şair bu zaman dərin ruhi əzablar, məhrumiyyətlər və maddi çətinliklər içərisində yaşamışdır.

Füzuli bütün ömrünü bədii yaradıcılığa, elmi və fəlsəfi əsərlər yazmağa sərf etmişdir. Onun əsərləri sırasında Azərbaycan, fars və ərəb dillərində yazılmış divanlar, "Söhbətül-əsmar", "Həft cam", "Ənis ül-qəlb" adlı poemaları, "Səhhət və Mərz", "Rindü zahid" adlı nəsr əsərləri, "Mətləül-etiqađ" adlı fəlsəfi risaləsi məşhurdur.

Füzuli yalnız Azərbaycanda deyil, Yaxın Şərqdə, Avropa və Rusiyada da tədqiq edilmiş, sənəti yüksək qiymətləndirilmişdir.

XVII əsrdə xalq arasında azadlığa və müstəqilliyə meyil artmaqda idi. Milli özünüidarə prosesi güclənir, bu isə ədəbi prosesdə ədalət uğrunda mübarizə aparan, insani ləyaqət və məhəbbət naminə özünü qurban etməyə hazır olan güclü, kamil qəhrəman surətlərinin yaradılmasında ifadəsini tapırdı.

Bu dövr Azərbaycan ədəbiyyatı yazılı poeziya ilə yanaşı, folklorun müxtəlif forma və janrlarının geniş inkişafı ilə səciyyəvidir. Zülmə, məhrumiyyətlərə tab gətirən zəhmətkeş kütlələrin xeyirxah hissləri məhz folklor əsərlərində özünün parlaq ifadəsini tapırdı. Səfəvi sülaləsinin hakimiyyətinin ilk dövründə, xüsusilə "Xətayi" təxəllüsü ilə şeirlər yazmış I Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində Azərbaycan dilində yazan aşiq və şairlər sarayın himayəsindən bəhrələnilirdilər.

XVI əsrin sonlarından etibarən Səfəvi dövlətinin ictimai zəmininin dəyişməsinə baxmayaraq, bu sülalədən olan dövlət xadimlərinin Azərbaycan mədəniyyətinə olan marağı azalmamışdı. Məsələn I Şah Abbasın sərəncamı ilə Azərbaycan məsəlləri və atalar sözləri toplanmışdı.

XVII əsr ədəbiyyatı tarixində folklor və aşiq poeziyası sahəsində baş vermiş ümumi yüksəliş prosesi əsas məqamlardan biri hesab edilməlidir. Əski dövrlərin ənənələrinə, xüsusilə XVI əsrin uğurlarına istinad edən nəğməkarlar və təhkiyəçilər incəsənətin folklor növlərini inkişaf etdirirdilər. Dəyərli qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarının tam şəkildə təşəkkülü prosesi XVI əsrin sonu - XVII əsrin başlanğıcına təsadüf edir.

Həcm və əhəmiyyət baxımından "Koroğlu" dastanı xalq yaradıcılığının qüdrətli məhsuludur. Tarixçilərin verdiyi cüzi məlumatlara əsasən qeyd etmək olar ki, bu dastan XVI əsrin son rübü -XVII əsrin başlanğıcında formalaşmışdır. Lakin

əsərin daha əski dövrlərdə yaranması haqqında xeyli elmi ehtimal da vardır. Bu ehtimallar dastanda öz ifadəsini tapmış qədim inamlar və adlarla təsdiq edilir. "Koroğlu" dastanı yalnız Azərbaycanda deyil, türklər, türkmənlər, taciklər, gürcülər, özbəklər arasında da geniş yayılmışdır və onun müxtəlif milli variantları mövcuddur.

Güman etmək olar ki, dastan əsasən XVI-XVII əsrlərdə Cənubi Azərbaycan hüdudlarında meydana gəlmişdir. Gilanda ohnuş rus konsulu A.Xodzko eposun Cənubi Azərbaycan variantını qələmə almış və onu 1842-ci ildə Londonda ingilis dilində nəşr etdirmişdi. 1856-cı ildə dastan S.S.Penn tərəfindən rus dilinə tərcümə olunmuşdu. "Koroğlu" eposu ilə tanış olmuş N.Q.Çernişevski əsəri yüksək qiymətləndirmişdi.

"Koroğlu" dastanı müxtəlif qollardan ibarətdir. Eposun hər bir qolu müstəqil və mükəmməl hekayət səciyyəsinə malikdir. Lakin əsərin bütün qollarını birləşdirən ümumi ideya mövcuddur. Bu ideya Koroğlu ilə, onun xalqı əzən feodallara, işğalçılara qarşı mübarizəsi xətti ilə möhkəmlənmişdir. Qolların böyük bir qismi Koroğlunun müxtəlif yürüşlərinə həsr olunmuşdur. Xalq qisasçılarının əməlləri geniş miqyası əhatə etdiyinə görə, biz məkan və ölkələrin tez-tez dəyişməsinin şahidi oluruq: dastan qəhrəmanları gah İstanbulda, gah türkman elində peyda olur, gah da onlara Bağdadda və Dərbənddə təsadüf edilir.

Dastanın giriş hissəsi əsərin əsas məzmununu təşkil edən gələcək hadisələrin gərginliyindən xəbər verir. Rövşənin atası, xan ilxısının mehtəri olan Alı kişinin gözləri Həsən paşanın əmrinə əsasən çıxarılır. Alı oğluna "Koroğlu" adını verir və vəfat edir. Koroğlu atasının və zülmə məruz qalan xalqın qisasını almaq üçün and içir. O, bir çox qəhrəmanları (dəliləri) ətrafında toplayır və Çənlibel adlanan dağlıq yerdə möhkəmlənir. Koroğlu Çənlibeldən düşmən qoşunlarına cəsarətlə həmlələr edir, xalqı qarət və zülm məngənəsində saxlamağa çalışanları vahiməyə salır. Beləliklə, Koroğlu zəhmətkeş xalqın fikir və arzularının ifadəçisinə çevrilir. İldırım parçasından hazırlanmış əfsanəvi misri qılınc və dəniz ayğırından törəmiş Qırat Koroğlunun başlıca dayaqlarıdır. Koroğlu xalq qəhrəmanının monumental surətidir. Onun bütün düşüncəsi xalqı istis març ıların zülmündən xilas etməyə yönəldilmişdir.

"Koroğlu" dastanında başqa xalqlara və dinlərə mənfi münasibət ifadə edən fikirlər yoxdur. Əksinə, Koroğlunun ətrafında müxtəlif xalqlardan olan şəxslər cəmləşmişlər. Bu baxımdan dastan olaylara müdrik yanaşma nümunəsi hesab edilməlidir. "Koroğlu" özünün ideya-bədii xüsusiyyətlərinə görə dünyanın məşhur orta əsr eposları arasında layiqli yer tutmaqdadır.

Azərbaycanda ümumiyyətlə dastanlar geniş yayılmışdı (bu əsərlər şərti olaraq "məhəbbət-romantik dastanlar" adlanır). Qeyd etmək lazımdır ki, bütün bu

dastanlarda az-çox dərəcədə ictimai motivlər də vardır. XVII əsrdə "Şah İsmayıl", "Aşıq Qərib", "Abbas və Cülgəz", "Əsli və Kərəm", "Novruz" kimi məşhur dastanlar tam şəkildə formalaşdı.

"Şah İsmayıl" dastanında ədalətli şahzadə olan İsmayıl zalım və məkrli atasında - Şah Zülalə qarşı qoyulmuşdur. Dastanda qəhrəmanlıq məqamları məhəbbət məqamlarından az deyildir. Kişi qiyləsində olan qadın Ərəbzəngi əsərin özünəməxsus surətlərindən biridir. Kişilərə qarşı amansız olan bu qadın İsmayilla qarşılaşır və onun ən yaxın həmkarına çevrilir. Dastan dostluğu və məhəbbəti tərənnü edir.

"Aşıq Qərib" dastanı da mühüm əsərlər sırasındadır və onun bir çox (türkman, türk və s.) variantları mövcuddur. Əsərin mövzusu M.Y.Lermontovun maraqlandırmış və şair əsər əsasında eyni adlı hekayə yazmışdır.

"Əsli və Kərəm" dastanında başlıca surətlər olan Gəncə xanı Ziyadın oğlu Kərəm və Qara keşişin qızı Əsli bir-birinə məhəbbət bəsləyirlər. Lakin din ayrılığı onların səadətinə əngəl törədir. Bu əngəllərin yaradılmasında əsas rol Qara Keşişə məxsusdur. Müxtəlif məkrli üsullardan istifadə edən keşiş öz doğma qızının və Kərəmin məhvinə nail olur.

XVI-XVII əsrlər aşıq sənətinin yüksəliş dövrüdür. Aşıqların sənəti və hafizəsi sayəsində folklor əsərləri ilkin gözəlliyini saxlamış, müasir zəmanəmizdək gəlib çatmışdır. Aşıqlar epik və lirik əsərlərin yaradılması işində başlıca simalar olmuşlar (göstərilmiş bütün dastanlar aşıq yaradıcılığının məhsuludur). Onlar əski zamanlardan etibarən böyük nüfuzə malik idilər, lakin yalnız XVI-XVII əsrlərdə aşıq poeziyası geniş inkişaf yoluna çıxmışdı.

Xalq poeziyasının görkəmli nümayəndəsi olan Qurbanidən sonra XVII əsrdə *Abbas Tufarqanlı*, *Sarı Aşıq Abdulla* daha çox tanınırdılar. Onlar ifa etdikləri əsərləri (şeyrləri) özləri yazırdılar. "Abbas və Cülgəz" dastanı Aşıq Abbas Tufarqanlının lirik şeyrləri əsasında formalaşmışdır. Bu aşığın məhəbbət məzmunlu qoşmaları xüsusilə qiymətlidir. Sarı Aşıq həm də gözəl bayatılar yaradırdı. O, qoşma və mənzum tapmacalar da yazmaqda məhir idi. Sarı Aşıq cinasın tanınmış ustası olmuşdur. Aşıq Abbasın və Sarı Aşığın yaradıcılığı aşıq sənətinə, XVI-XVII əsrlərin klassik poeziyasına nəzərə çarpacaq təsir göstərmişdir.

Folklorun faydalı təsirindən bəhrələnən məşhur şairlərdən biri də Məhəmməd Əmani idi. O, XVI əsrin ikinci yarısı - XVII əsrin əvvəllərində yaşamışdır. İngilis şərqşünası Ç.Riyo iddia edir ki, Əmani I Şah Təhməsin və I Şah Abbas dövründə yaşamış, türk əmiri olmuş, Səfəvi sarayına yaxın şair kimi tanınmışdır. M.Əmani Təbriz (1603-1604), Mərv (1599-1600), Bəlx (1602-1603)

üzərinə hərbi yürüşlərin iştirakçısı kimi öz şeirlərinin bir qismini bu yürüşlərə həsr etmişdir. Şair həm Azərbaycan, həm də fars dilində poetik əsərlər yazmışdır.

Əmani yaradıcılığında qəzəl əsas yer tutmuşdur. Dövrün bir sıra sairləri klassik Şərq poeziyası ənənələrini davam etdirirdilər. Əlican Qövsü Təbrizi öz lirikası ilə tanınırdı.

Məsihinin (1580-1655) zəngin yaradıcılığından (100 min beytdən ibarət məsnəvi formasında şeirlər, üç poema) bizə yalnız "Vərqa və Gülşa" poeması, cüzi miqdarda şeir gəlib çatmışdır.

Məsihinin bu poeması forma, quruluş baxımından "Leyli və Məcnun"u xatırladır. Lakin "Vərqa və Gülşa" əsəri baş verən hadisələrin daha dinamik səciyyədə olması ilə fərqlənir. Bu poema Azərbaycan dilində, məsnəvi formasında yazılmış ən yaxşı romantik əsərlərdən biridir.

XVII əsrin maraqlı şairlərindən biri *Tərzi Əfşar* idi. O, Urmiyada anadan olmuş, gənc yaşlarında İsfahana köçmüşdür. Tərzi Əfşar İsfahanda mükəmməl təhsil almışdı. O, ərəb dilini dərinlən bilmiş, xeyli səyahət etmişdir (Şimali və Cənubi Azərbaycanın müxtəlif yerlərində, Orta Asiyada, İraqda və Hindistanda olmuşdur). T.Əfşarın Avropa ölkələrində olması da ehtimal edilir. O, poeziyada təqlidçiliyə qarşı çıxış edir, yaradıcılıq prosesində yeni yollar, vasitələr aramayan həmkarlarını tənqid edirdi. Şair poetik əsərlərində formal yeniliklərə də cəhd göstərmişdi (müxtəlif adlardan yeni fellər yaratmış, fars ifadələrinə Azərbaycan söz sonluqları artırmışdı). Onun bir sıra əsərləri fars, Azərbaycan və ərəb dillərində olan beytlərin sıralanmasına əsaslanırdı. Sənətkarın "Şikayətnamə"si Füzulinin eyni adlı məşhur əsərini xatırladır.

Saib Təbrizi (1601/02-1676/77) XVII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simasıdır. I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə Saib Təbrizi İsfahana köçürülmüş, Əfqanıstana, Ərəb ölkələrinə, Kiçik Asiyaya səyahət etmişdir. Saib Təbrizi iki dəfə Hindistanda olmuş və 6 il orada yaşamışdır. II Şah Abbas tərəfindən Səfəvi sarayına dəvət olunmuş Saib Təbrizi məlik üş-şüəra adını almışdı. O, həyatının son illərində sarayı tərk etmiş, bütün varlığı ilə poetik yaradıcılığa bağlanmışdı. Azərbaycan və fars dillərində şeirlər yazan Saib Təbrizinin yaradıcılıq irsi zəngindir (120 min beytdən ibarət 7 divanı, "Qəndəharnamə", "Mahmud və Ayaz" adlı məsnəviləri, "Səfıneyi-Saib" məcmuəsi vardır). İnsan və təbiət gözəlliklərinə vurğunluq, məhəbbət, zəmanədən şikayət onun əsərlərinin başlıca mövzularıdır. Saib Təbrizinin poeziyası Yaxın Şərq ölkələri ədəbiyyatının, Hindistanda farsdilli poeziyanın inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

XVII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı orta əsr ədəbiyyatı tarixində mühüm mərhələ olmuşdur. Bu ədəbiyyatın əsas xüsusiyyəti folklor təmayüllü epik və lirik

formaların güclü təsiri, klassik Şərq poeziyasının qiymətli ənənələrinin inkişafı ilə əlaqədardır.

Epiqrafik abidələr. Bu dövrün kitabələri məzmun, mətn paleoqrafiya və bədii tərtibat baxımından çox zəngindir. Bədii daşyonma sənəti əsərlərinin ən gözəl və nadir nümunələri (sənduqə, başdaşı formalı qoç, at fiqurları) bu dövrə də aiddir. Qeyd olunan abidələr üzərindəki kitabələr Azərbaycan və fars dillərində olan mənzum parçalardan, dəfn olunmuş şəxslər haqqında məlumat verən ərəbcə mətnlərdən və Quran ayələrindən ibarətdir.

Təbrizin, Bakının, Ordubadın cümə məscidlərində və digər tikililər üzərində I Şah Təhmasibin və I Şah Abbasın fərmanlarının həkk olunmuş nüsxələri qalmışdır. Həmin fənnanların əsli dövrümüzə gəlib çatmadığı üçün onların daş nüsxələrinin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu kitabələr ictimai-siyasi məsələlərə dair yeni məlumatlar verir, bir sıra istilahları aydınlaşdırmağa yardım edir. *Qopçur, tamğa, nüzul, qonalqa, malcəhət, vücuhat, tövcihat, honiçc* və s. istilahlarm tədqiqatçılar tərəfindən geniş şərh olunmasına baxmayaraq, epiqrafik sənədlər bu vergi istilahlarmın texniki mənasını dəqiq ləşdirməyə imkan verir.

Şah Təhmasibin hökmünün daş nüsxəsi Bakıda, İçərişəhərdə Cümə məscidinin kürsülüyünə hörlmüşdür. Kitabənin bəzi yerləri, yağış və külək əsrlər boyu daşı yuyub xarab etdiyinə görə, tökülmüşdür. Lakin yazını tamamilə bərpa edib oxumaq mümkün olmuşdur: "Xoşbəxt hökmdar, üzəngisi asımına çatan Şah Təhmasib əl-Hüseyni - Allah onun hökmanlığını əbədiləşdirsin, - daimi hakimiyyəti günlərində zülqədə ayı, doqquz yüz altmış dördüncü ildə (26.VIII-25.IX.1557) ali hökm verdi, ondan ötrü ki, Səfəvi dövlətinə tabe olan ölkələrindən həddindən artıq [alman] məlcəhət, vücuhat azaldılsın, onun savabını ali həzrətlər, müqəddəslər 14 məsumənin - onların hamısına Allahın salam və salavatı olsun - ruhlarına ehsan olaraq verilsin. Bu fərmanı dəyişənlər Allahın lənətinə gəlsinlər".

Şah Təhmasibin Təbrizdəki Cümə məscidində mərmər lövhəyə həkk olunmuş fərmanında deyilir: "...Bütün məhrusə məmləkətlərin: Azərbaycanın, İraqın, Farsın, Xorasanın, Şirvanın və Gilanın xüsusilə qızıl və gümüş zərxbanalarının əvvəllər yığılmalı olan tamğası ləğv olunur. Təbrizin, habelə Ərzurumun və İraqın 3885 tuman dinar məbləğindəki bütün əbvabi-cəmi ləğv edilir". Həmin fərmana əsasən tamğa vergisi boniçe ilə əvəz olunmuşdur.

I Şah Abbasın Ordubad Cümə məscidinin qapıları üzərində qoyulmuş daş lövhədə nəsx xətti ilə farsca beş sətirdə həkk olunmuş 1604-cü il tarixli fərmanında deyilir: "...Ordubad qəsəbəsinin bütün əhalisinin... Şah Abbas sülaləsinə etimadını, onların şiə məzhəbli olduqlarını nəzərə alaraq... sənətkarlardan, əsnaflardan, bağlardan, əkin yerlərindən, dəyirmanlardan toplanan ixracat, itlaqat, nüzul, əvariz,

qonalqa vergilərindən ibarət olan məlcəhət və vücuhatı azaldıb (tədricən) ləğv etsinlər, onları Azərbaycan boniçesindən çıxımlar və divan itlaqatından xaric etsinlər".

I Şah Abbasın Bakıdakı Cümə Məscidində qoyulmuş daşa həkk olunmuş ikinci fərmanında, 7 sətirlik kitabədə isə deyilir: "Şirvan ölkəsinin Bakı şialəri icarəyə verilmiş təvcihatdan başqa, məlcəhət vergisindən (onun ramazan ayına düşən hissəsindən) azad edilsinlər. Tiyuldarlara bildirilir ki, ...tiyuldan da ramazan ayına düşən hissə rəiyyətdən tələb olunmasın".

Bakı kitabəsindən isə məlum olur ki, məlcəhətin müəyyən hissəsi pul ilə də alınır. Lakin Ordubad kitabəsinə əsasən iddia etmək olar ki, məlcəhətə yalnız "torpaq vergisi" deyil, digər gəlirli əmlakdan alınan vergilər də daxil idi.

Bu fərmanların verilməsinin əsas səbəblərindən biri də sinfi mübarizənin kəskinləşməsi olmuşdur. Məlumdur ki, Səfəvi şahları şialiyi yayır, ondan sünni məzhəbli dövlətlərə qarşı kəskin bir silah kimi istifadə edirdilər. Dövrün kitabələrinin mətninə şialik təriqəti və ehkamları ilə əlaqədar olan sözlər (məsələn, 14 məsumənin adı, şialiyə mənsub olan təriqətlərin, dərviş təşkilatlarının duaları və s.) nəzəri cəlb edir. Anadoluda yaranmış sufi təşkilatlarından biri də Bəktəşiiyyə adlanırdı. Həmin təşkilatın bir qolu olan Baba Samit dərvişləri Şirvanda da fəaliyyət göstərirdilər. Onun başlıca səcdəgahı olan Baba Samit ibn Hacı Bəktəşin türbəsi indiki Sabirabad bölgəsinin (keçmiş Cavad) Şıxlar kəndindədir. Türbənin qapısı üzərindəki böyük bir daşa həkk olunmuş 9 sətirlik kitabədə Baba Samitin atasının - Hacı Bəktəşin İmam Rza nəslindən olduğu xüsusilə qeyd edilmişdir. Kitabədə göstərilir ki, türbə I Şah Təhmasibin dövründə, Şirvan bəylərbəyi Abdulla xan Ustaclı tərəfindən hicri 993 (1535)-cü ildə inşa olunmuşdur. Bu məlumat Baba Samitin Səfəvi dövlətində nüfuzlu şəxslərdən biri olduğunu göstərir. Bəktəşi və ya onun qolu olan Baba Samit dərvişləri cəmiyyəti sonralar da Şirvan ərazisində uzun müddət fəaliyyətdə olmuşdur. Bəktəşiliyin "Əlini çağır" adlanan bir duası Şirvan ərazisindəki bir sıra kitabələrdə həkk olunmuşdur. Qızılburunun 7 kilometrliyində, Hililçay qəsəbəsi yaxınlığında yerli əhali tərəfindən Xəlil Baba piri adlandırılan türbənin üzərindəki kitabədə həmin dua, 1110(1698-1699-cu ildə dəfn olunmuş Pir Xəlilin adı qeyd edilmişdir. "Əlini çağır" duasına Abşeronun Buzovna qəsəbəsində, Şamaxı rayonunun Dədəgünəş kəndindəki abidələrdə də rast gəlmək mümkündür. Baba Samit dərvişləri cəmiyyətinə xəlifələr Səfəvi xanədanına sadıq olan nüfuzlu şəxsiyyətlər, adlı-sanlı şeyxlər və ruhanilərdən təyin olunurdu. Xəlifə bütün sosial-ideoloji məsələlərə nəzarət etməli, əxlaq normalarını tənzimləməyə çalışmalı idi. Bu cəmiyyət vaxtilə Osmanlı və Səfəvi dövlətlərinin sosial-siyasi münasibətlərində mühüm rol oynamışdır. Onun əsas məqsədi şialik ideyalarını yaymaq, ilk dövrlərdə

ətrafına çoxlu qüvvə toplamaq və Səfəvi qoşunlarının hücumu zamanı yerlərdə onlara sosial baza yaratmaqdan ibarət idi.

Kitabələr və Şah Hüseynin Şirvandakı cəmiyyətlərə, o cümlədən Baba Samit dərvişləri cəmiyyətinə xəlifələr təyin olunması və onların vəzifələri haqqında hicri 1116 (1704)-cı il tarixli fərmanından aydın olur ki, Şirvan ərazisi Səfəvi dövlətinə daxil olandan (1538) sonra da qeyd edilən cəmiyyət Səfəvi dövlətinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Abşeronun Buzovna qəsəbəsindəki Xəlifə Əli və Məhəmməd Mömin türbəsinin kitabəsində: "Bu şərəfli məqbərə binasının tikilməsinə əzəmətli sultan, qələbələr atası, xilafət pənahı Şah Səfi Bahadur xanın hökmranlığı zamanı günahları bağışlanmış, xəlifələrin pənahı mərhəmətli Allahın rəhmətinə çatmış mərhumlar Xəlifə Əli ibn Xəlifə Qoc Əli və Məhəmməd Mömin ibn Xəlifə Əli üçün min əlli birinci (1051 [1641-42]) ildə qadınların seçilmişsi Biko xanın söyi ilə müvəffəq olunmuşdur".

Xəlifəlik irsi idi. Bu fikri qeyd olunan kitabə və Ramana məscidinin kitabəsi təsdiq edir. Kitabədə Xəlifə Əlinin babası Şeyx Kamal kimi qeyd olunmuşdur: "Bu türbənin tikilməsini Hüseyni Səfəvi Şah Abbas Bahadur xanın oğlu (nəvəsi) əzəmətli xaqan, şah Səfiəddinin - Allah onun hökmranlığını əbədləşdirsən - hakimiyyəti zamanı, Xəlifə Şeyx Kamalın oğlu Qoca Əlinin - Allah onların günahlarından keçsin - oğlu və Əli övladlarının qapısının köpəyi Xəlifə Əli min qırx altıncı il tarixdə (1046/1636-37) əmr etmişdir". Şeyx Kamal Səfəvilərin Ərdəbil məqbərəsində də işləmişdir.

Türbə ətrafındakı çox nəfis işlənmiş, XVII əsr bədii daşyonma ustası və mahir xəttat, nəqqaş Seyid Taha məktəbinə aid əsərlər - sənduqə, başdaşı formalı XVII əsr məzarüstü abidələrin kitabələrində də "Nadi Əliyyə" (Əlini çağır) duası yazılmışdır. Abidələr Xacə Məhəmməd ibn Həsənə (vəf. 1041 [1631-32]), Mövlana Xacə Ələddinə (vəf. 1034 [1625]), Mövlana Məhəmmədə (vəf. 1051 [1641-42]), Məhəmməd Zaman ibn Molla Söhraba (XVII əsr), Məhəmməd Möminə (vəf. 1046 [1636-37]) aiddir. Bunlar "Mövlana", "Xacə", "Molla" kimi tanınmış mötəbər şəxsiyyətlər, alimlər olmuş və qeyd edilən cəmiyyətdə fəaliyyət göstərmişlər.

Şah Təhmasibin vaxtında da şüəliyin təbliğinə çox fikir verilmişdir. Şah Təhmasib Qusar rayonunun Həzrə kəndində ulu babası Şeyx Cüneydin məzarı üzərində böyük məscid-türbə binası tikdirmişdir. Yeddi sətirdən ibarət, ərəb dilində nəsx xətti ilə böyük daş lövhəyə həkk olunmuş kitabə türbənin qərb qapısı üzərindədir: "Bu mübarək və şərəfli imarətin, yüksək sultan, kərəmətli və ədalətli xaqan, fars və ərəb hökmdarlarının ağası - Allah onun kölgəsini yerlərdən əskik eləməsin - qurunun və suyun qəhrəmanı, dini, dünyanı, xilafəti və səltənəti əzizləyən Mustafaya (Məhəmməd peyğəmbərə) mənsub olan şəriət qaydalarını

yayan, Murtəzəvi təriqətinin (şiiyəliyin) əsasını qoyan, minnət və ehsan edən, Allah tərəfindən şərəfləndirilmiş, ehtiyacsız Allaha təvəkkül edən, Sultan oğlu Sultan Əbülmüzzəffər Şah Təhmasib əl-Hüseyni Bahadur xanın - Allah onun hökmranlığını və sultanlığını daimi etsin və hər iki dünyanı onun yaxşı işləri və ehsanı ilə feyzləndirsin, öz qəlbini, biliyini Allaha və bəşər aləminə həsr etmək qüdrətliyi ilə həzrətlərindən seçsin - hökmranlığı zamanında səadət və əzizlik sahiblərinin ən fəxrlisi, vahid Allahın rəhmətinə qovuşmuş Xacə Fəxrəddin Əhməd Fərahaninin - yüksək Allah onun şükürlərini, səylərini və yaxşı işlərini qəbul etsin - oğlu, qəbilələrin pənahgahı olan böyük vəzir həzrətləri, Allah rəhmətinə getmiş Ziyaəddin Nizamülmülk oğlu və yüksək vəzirlərin vəziri, hökmdar və valilərin bəyənilmişsi, xalqın bütün üzvlərinin tədbirçisi, xalqın yaxşı işlərinə zəmin olan, əmmamə sahiblərinin xidmətkarı, kərəmət sahiblərinin itaət olunmuşu, yaxşı işlər binalarının banisi... Ağa Məhəmməd, kərəmət sahiblərinin sultanı, yetkin və bəyənilmişlərin rəhbəri, ariflərin rəisi, düz yolla gedənlərin yol göstərəni, təriqət məsləkində vahid yol seçmiş, həqiqət məmləkətlərinin sahibi, öz razılıqları ilə eyni məslək istəyənlərin müridi, kainatın sahibi, öz fazilliyi (bilyi) ilə dövlətli olan Sultan Şeyx Cüneyd Səfəvinin - Allah onun qəbrinə nur saçsın və şəhid olduğu yeri haqq eləsin - qəbri üzərində doqquz yüz əlli birinci ilin axırında tikilməsinə müvəffəq olmuşdur" (hicri 951 [1544-45]).

Şeyx Heydərin iki otaqdan ibarət türbəsinin qalıqları, bütöv sal daş üzərində 3 sətirdən ibarət farsca yazılmış kitabə 1981-ci ildə Şabran dağlarında (indiki Abşeron bölgəsinin Tıxlı kəndindən bir qədər şimal-şərq istiqamətində olan yerdə) tapılmışdır. Kitabədə iki tarix vardır: hicri 1031 (1621-22) və hicri 1049 (1639-40)-cu il Bu illər türbənin bərpa olunduğu tarixi göstərir. Türbənin binası isə I Şah İsmayılın dövründə tikilmişdir.

Kitabələrin verdiyi məlumata görə, XVI-XVII əsrlərdə Bakıda və Abşeronda xeyli tikinti işləri aparılmışdır. Bu zaman cümə məscidləri, mədrəsə-məktəblər, karvansaralar, ovdanlar, hamamlar və mülki-ictimai təyinatlı binalar, hərbi istehkamlar təmir olunur, inşa edilirdi. Bakının qala divarları I Şah Abbasın dövründə təmir olunmuşdu. Ərəbcə kitabədə deyilir: "Bu alınmaz qala və möhkəm təsirli qala hasarının, ən böyük sultan, əzəmətli xaqan, xalqların başının sahibi, mərhəmətli Allahdan kömək almış Səfəvi əl-Hüseyni, Bahadur xan Şah Abbasın - Allah onun dövlətini əbədləşdirsən hakimiyyəti dövründə bina olunmasına misilsiz dövlətin dayağı Zülfüqar xan min on yeddinci ildə (1017[1608-1609]) əmr etmişdir". Kitabədə adı çəkilən Zülfüqar xanı Şah Abbas hələ Şamaxı və Bakı qalaları alınmazdan əvvəl Şirvan əmir ül-ümərası təyin etmişdi. Zülfüqar xan da şahın etimadını doğrultmaqdan ötrü qalaları almış və Bakı qala hasarında əsaslı

tikinti işləri görmüş, əlavə yeraltı tunellər vasitəsilə müdafiə sistemini daha da möhkəmləndirmişdi. Zülfüqar xan bacarıqlı, igid hərbi sərkərdə və müdrik diplomat idi. Onun bu keyfiyyətləri Şah Abbasa çox uğurlar gətirsə də, Zülfüqar xanın nüfuz və bacarığından ehtiyat edən şah onu qətlə yetirdi.

Bu dövrdə Ordubadda, Naçıvanda, Bakıda, Şamaxıda, Dərbənddə cümə məscidlərinin, mədrəsələrin, bir sıra məktəb-məscid binalarının inşa olunması, əvvəlki dövrlərdə tikilmiş binaların bərpasının genişləndirilməsi haqqında məlumat verən kitabələr Azərbaycanda maarif sisteminin kamilliyini göstərir. Müxtəlif bədii tərtibata malik olan daş plastikası nümunələri Azərbaycan ərazisində bir sıra bədii daşyonma, xəttatlıq, nəqqaşlıq məktəblərinin mövcud olduğunu sübut edir. Kitabələrə əsasən mərkəzi şəhərlərdə yaranmış məktəblərin təsir dairəsini, onların fəaliyyətinin xronoloji çərçivəsini, bu məktəblərin əsasını qoymuş mahir xəttat və nəqqaşların adlarını aşkar etmək mümkün olmuşdur.

Zəngəzur bölgəsinin Urud kəndində mövcud olan orta əsr qəbiristanlığındakı qoç fiqurlu, sənduqə formalı xatirə abidələrindən birinin (1581) üzərində xəttat Vəlinin adı həkk edilmişdir. Urud abidələrinin xronoloji əhatə dairəsi 1478-1611-ci illərlə müəyyən olunmuşdur.

Bakıda 30 ildən artıq fəaliyyət göstərmiş xəttat, nəqqaş və həkkaklardan Bakılı Əmirin oğlu ustad Tahanın və Nəzirinin adları bir sıra abidələrdə qalmışdır.

Seyid Taha və Nəziri I Şah Abbasın Bakıdakı Cümə məscidində qalmış (1024[1615]-cü il tarixli) kitabənin daş nüsxəsini hazırlamışlar. Böyük bir mətn əhəngdaşı üzərinə elə ustalıqla yazılmışdır ki, ilk baxışda onu şəbəkə kimi qəbul etmək olar. Xırda xətlə, çox sıx şəkildə üstüstə, fars dilində yazılmış kitabənin, böyük bir mətnin daş üzərində cəmi 7 sətirdə yerləşdirilməsi xəttat və həkkakların ustalığını göstərir.

Seyid-Tahanın adı Buzovna qəsəbəsindəki köhnə qəbiristanlıqda, XVII əsrə aid sənduqə və başdaşı formalı abidələr üzərində də həkk olunmuşdur. Abidələrə müxtəlif xətlə, irili-xırdalı kitabələrdən başqa sxematik, prizmatik stalaktitlərdən ibarət kiçik memarlıq ünsürləri əlavə edilmişdir.

Şirvan-Abşeron bədii daşyonma məktəbinin abidələrinə Abşeronda, Şamaxıda, Mərəzədə, İsmayılıda, Qəbələdə, Xaldanda, Sabirabadda, Qazıməmməddə (Hacıqabulda. - *məsul red.*), Salyanda, Dəvəçidə, Qubada, Xudatda, Xaçmazda, Qusarda, Dərbənddə və digər ərazilərdə rast gəlmək olar. Bu məktəbin təsir dairəsi Kür Çayından aşağı, Xəzər dənizinin sahili boyuna (Masallı, Lənkəran və Astara bölgələrinə) qədər gəlib çıxmışdı. Şirvan-Abşeron məktəbinin başlıca mərkəzləri Şamaxı, Bakı və Dərbənd şəhərləri olmuşdur. Şimali Azərbaycan

ərazisində Şirvan-Abşeron məktəbi ilə yanaşı, bir sıra yerli məktəblər də fəaliyyət göstərmişdir.

Sənətkarlıq baxımından Yaxın Şərqdə şöhrət tapmış Təbriz xəttatlıq məktəbinin abidələri də zəngindir. Təbriz məktəbinin təsir dairəsi Naxçıvan, Ordubad, Füzuli, Astara və Lənkəran bölgələrinə qədər gəlib çıxmışdı. Həmin ərazidə bu məktəbin ciizi miqdarda abidələri qalmışdır. Abidələr üzərində bir neçə Təbriz və Qəzvin xəttatının, həkkakının adları hiş olunmuşdur. Təbriz və Naxçıvan ustalarının mərmər lövhələrə həkk edilmiş inşaat kitabələri də mövcuddur.

Ordubad bölgəsinin Biləv kəndindəki orta əsr qəbiristanlığında XV-XVII əsrlərə aid 9 qoç fiqurlu abidə qalmışdır. Bunlardan birinin üzərində heykəltəras Abidin adı həkk olunmuşdur.

İncəsənət və memarlıq. Hər hansı bir mədəniyyət sistemini rəssamlıq, təsviri sənət olmadan təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. XVI əsrin Azərbaycan miniatür rəssamlığı çoxəsrlik yaradıcılıq ənənələrinə əsaslanırdı. Rəssamlığın Şərq ölkələri üçün səciyyəvi olan bu tipinin təkamülü Azərbaycan mədəni mühiti ilə məhdud-laşmırdı. Tariximizin Səfəvilər dövrünün miniatür sənəti "islamın incəsənətə, xüsusilə rəssamlığa mənfi, qadağanedicı münasibət bəsləməsi" haqqındakı qeyri-obyektiv fikri təkzib edir. Hər bir din kimi islam da incəsənətsiz keçinə bilməz, insanın estetik tələbatlarına müraciət etməyə bilməz, ictimai varlığın kamilliyə, aliliyə, gözəlliyə doğru meylinin qarşısını ala bilməzdi. Mühüm bir cəhəti də qeyd etmək zəruridir ki, bir çox Şərq xalqları kimi Azərbaycan xalqı da "müsləman mədəniyyəti" sistemində islamaqədərki maddi-mənəvi dəyərləri ilə daxil olmuşdur və bu dəyərlər incəsənətdə, xüsusilə təsviri sənətdə əsrlər boyu zənginləşmişdir.

Hələ qədim Misirdə geniş yayılmış, həcmnin kiçikliyi və bədii üsullarının xüsusi incəliyi ilə səciyyəvi olan, əsasən, əlyazma kitablarının bəzədilməsi ilə fərqlənən bir sənət növü kimi miniatür rəssamlığı Azərbaycanda XIII əsrdən etibarən yeni, zəngin inkişaf zəmini tapmışdı. Azərbaycan məhz bu zamandan başlayaraq Şərqin mühüm miniatür mərkəzlərindən birinə çevrilməyə başladı. XV əsrdən etibarən miniatür əsərlərində dünyəvi süjetlər başlıca yer tutmağa başladı. Təsədüfi deyildir ki, Orta Şərq miniatür sənətinin ilk nümunələri Azərbaycanda (Təbriz və Marağa şəhərlərində) yaranmışdır. Şirvanda (Şamaxı və Bakı şəhərlərində) da güclü miniatür məktəbləri vardı.

XVI əsrdə özünün ali inkişaf mərhələsinə çatmış Təbriz miniatür məktəbinin meydana gəlməsi, təşəkkülü və təkamülü mənbələri müxtəlif olmuşdur. Təbriz miniatür məktəbi monqolların gəlişi ilə uyğun rəssamlarının gətirdikləri Şərqi Türküstan-Çin-Uyğur rəssamlığının, Bağdad məktəbi vasitəsilə əxz olunmuş Ərəb-

boyakarlığı ənənələrinin və yerli təsviri sənət dəyərlərinin sintezi kimi meydana çıxmışdı. Artıq XV əsrdə Təbriz rəssamlıq mərkəzi Yaxın və Orta Şərq hökmdarlarının diqqətini cəlb etmişdi. Azərbaycanın bir çox məhir rəssamları, kitab sənəti ustaları Teymurilər dövlətinin (1370-1507) paytaxtına çevrilmiş Herata dəvət olunmuşdular. Heratda miniatür məktəbi 1410-cu ildə saray kitabxanasının təşkili ilə əlaqədar olaraq yaranmışdı. Saray kitabxanasında məsul vəzifə daşıyan Cəfər Təbrizinin, Pir Seyid Əhmədin, Xacə Əli Musəvvirin, Qəvəməddinin, Qiyasəddinin Herat miniatür məktəbinin inkişafında mühüm rolu olmuşdur. Şeybani xan Heratı ələ keçirəndək (1507-ci ildə) bu miniatür mərkəzi Təbriz, Bağdad və Şiraz rəssamlıq məktəblərinin güclü təsiri altında inkişaf etmişdir. XVI əsrin əvvəlindən etibarən bölgədə miniatür sənətinin əsas mərkəzi Təbriz şəhəri oldu. İlk Səfəvi hökmdarı I İsmayıl məhir Bağdad, Herat, Şiraz, İsfahan miniatürçülərinin Təbrizə cəlb olunmasının, onlar üçün əlverişli həyat, yaradıcılıq şəraiti yaradılmasının əsas təşəbbüskarı idi. Müxtəlif miniatür məktəblərinə mənsub olan ustaların birgə çalışması qarşılıqlı təsir prosesinin güclənməsinə, Təbriz miniatür məktəbinin zənginləşməsinə xidmət edirdi.

Təbriz miniatür məktəbinin ən yüksək inkişaf mərhələsi 1530-1550-ci illərə təsadüf etmişdir. Bu rəssamlıq mərkəzinin böyük uğurlar qazanmasında Kəmələddin Behzadın (1450-1536) mühüm rolu olmuşdur. I İsmayılın 1522-ci il 26 aprel tarixli fərmanı ilə Herat miniatür məktəbinin görkəmli nümayəndəsi olan Behzad Təbriz rəssamlıq mərkəzinin güclü təsiri altında formalaşmış Təbriz saray kitabxanasına rəis təyin edilmişdi. XVI əsrdə Təbriz miniatür məktəbində və digər təsviri sənət mərkəzlərində çalışan Azərbaycan rəssamları arasında Sadiq bəy Əfşar, Seyid Əli Təbrizi, Müzəffər Əli, Mir Musəvvir, Sultan Məhəmməd (1470-1555), Vəhya Şirvani, Ağa Mirək, Nəqqaş Mani, Heydər Əli, Məhəmməd Qasım Şadiyahi, Nəbati Təbrizi xüsusilə məşhur olmuşlar. Ümumiyyətlə, Yaxın və Orta Şərq miniatür sənəti tarixində XVI əsr çiçəklənmə dövrü kimi diqqəti cəlb edir. Təsviri sənətin əski regional məktəbləri inkişaf edir, yeniləri yaranırdı. İranda, Azərbaycanda, Türkiyədə, Orta Asiya və Hindistanda rəssamlığın daha çox öz soyköklərinə istinadlanan mərkəzləri təşəkkül tapırdı. Qarşılıqlı təsir prosesi isə Yaxın və Orta Şərqdə rəssamlığın təkamülündə vahidliyə xidmət edirdi. Bu prosesdə Təbriz miniatür məktəbinin aparıcı mövqeyi və rolu vardı.

Azərbaycan miniatürçülərinin tarixi dövrlərinin əhatə dairəsi çox genişdir (e.ə. IV əsrdən eramızın XVI əsrinin sonunadək). Bu miniatürçülər regionda yaşayan xalqların (xüsusilə Azərbaycan və İran) qədim tarixini "dirçəltmək" baxımından diqqəti cəlb edir. Azərbaycan miniatürünün ən səciyyəvi əlaməti Heydəri tacının təsviridir (E.Aslanov). Heydəri tacının miniatür sənətində əks olunması Azərbaycan

miniatür ocağını Şərqi digər miniatür məktəblərindən ayırmaq işini xeyli asanlaşdırmışdır. Qətiyyətlə demək olar ki, XVI əsrə aid elə bir Azərbaycan miniatürü yoxdur ki, orada qızılbaş papağı təsvirlənməsin.

XVI əsr Azərbaycan (xüsusilə Təbriz) miniatür məktəbinin incəsənəti yeni bədii ifadə vasitələrinin axtarışları ilə əlamətdar olmuşdur. Təbriz rəssamları doğma bədii ənənələri davam etdirir, digər məktəblərin mühüm uğurlarının sintezinə nail olur və nəticədə böyük məharətləri sayəsində özünəməxsus ifadə üslublarını kəşf edirdilər. XVI əsrin əvvəllərində qərarlaşmış yeni üslubun fərqləndirici cəhətləri Arifin 1524-1525-ci illərdə tərtib etdiyi "Quy və çövkən" əsəri (Sankt-Peterburqda mühafizə olunur), 1524-cü ildə hazırlanmış Firdövi "Şahnamə"si (Sankt-Peterburq Şərqşünaslıq İnstitutundadır), XV əsrin əvvəllərində tərtib edilmiş Nizami "Xəmsə"si (İstanbulda, Topqarı muzeyindədir), 1528-1529-cu illərdə hazırlanmış "Cami ət-təvarix" (Sankt-Peterburqdadır) əlyazma nüsxələrində parlaq ifadə olunmuşdur. Ustalıqın təkmilləşdirilməsi, intensiv inkişafı nəticəsində miniatür rəssamlığı Təbriz məktəbi XVI əsrin ortalarına doğru öz inkişafının ali mərhələsinə, ən yüksək çiçəklənmə dövrünə yetişmişdi. Azərbaycan miniatürələrinin başlıca mövzu və ilham mənbəyi klassik Şərq poeziyası idi. Şərq xalqlarının miniatür sənəti klassik Şərq poeziyası ilə əlaqədə olmuş, onun təsiri nəticəsində inkişaf etmişdir. Mübahisəsiz demək mümkündür ki, antik mifologiya qədim yunan sənəti üçün olduğu kimi, klassik Şərq poeziyası da müsəlman Şərqi miniatür sənəti üçün tükənməz mənbə olmuşdur. Miniatür rəssamlığı heç zaman XVI əsrdəki kimi poeziya ilə bağlı olmamışdır. Demək olar ki, Şərq poeziyasının bütün klassiklərinin (Firdövi, Nizami, Sədi Şirazi, Hafiz, Cami, Nəvai, Xosrov Dəhləvi və başqaları) əsərlərinə miniatürlər çəkilirdi. Lakin Firdövinin "Şahnamə"si və Nizaminin "Xəmsə"si XVI əsrdə rəssamların ilham mənbəyi olmuşdur. Müxtəlif məktəblərin məşhur miniatürçüləri bu iki əsərə gözəl rəsmlər çəkməklə sanki yarışdılar. Bu miniatürlər arasında ən nadiri Firdövinin 1527-1537-ci illərdə tərtib edilmiş "Şahnamə" əlyazmasındadır (London nüsxəsi). Hər iki incəsənət əsəri Sultan Məhəmmədin və onun məktəbinə mənsub olan rəssamların, xəttatların yaradıcılığının parlaq nəticəsidir.

XVI əsrin 30-40-cı illərinin miniatürlərində təbiət təsvirlərinə böyük diqqət yetirilmişdir. Miniatürçü rəssamlar bu dövrdə təbiətə belə yaxın olmamış, təbiət təsvirinə bu qədər yer ayırmamışlar.

XVI əsr Təbriz miniatürünün səciyyəvi cəhətlərindən biri onun gerçəkliklə əlaqəsinin güclənməsi, məzmun və mövzunun genişlənməsi olmuşdur. Ənənəvi ədəbi mövzularla, saray həyatından epizodlarla yanaşı, rəssamlar müasiri olduqları dövrün gerçəkliklərinə də (məişət səhnələri, əmək prosesləri, şəhər həyatı,

köçərilərin güzəram, kəndli, çoban, dərviş təsvirləri, təbiət motivləri və portretlər) mövzu mənbəyi kimi yanaşırdılar. Hətta ən qədim tarixi dövr hadisələrinin təsvirini verərkən rəssamlar obrazları onlar üçün müasir olan geyimlərdə, konkret həyat şəraitində təqdim etmişlər. Bütün bunlar miniatürlərə realist ifadəlilik cəhətləri bəxş edir.

Bədii baxımdan nadir əsər hesab edilən "Şahnamə"nin bir əlyazma nüsxəsi I Şah Təhməsin üçün xüsusi olaraq hazırlanmışdı. Aydın ki, bu təmtəraqlı əlyazmanın bədii tərtibatı işində şah kitabxanasının aparıcı və mahir rəssamları iştirak etmişlər. Əlyazmada olan 258 miniatür rəsmi növü, üslubu və yaradıcılıq dəst-xəttinin müxtəlifliyi ilə bir-birindən fərqlənir. Bədii baxımdan daha orijinal və qiymətli miniatürlər Sultan Məhəmməd, Ağa Mirək, Dost Məhəmməd, Mir Məsəvir, Mirzə Əli və Mir Seyid Əli tərəfindən çəkilmişdir.

Nizaminin 1539-1543-cü illərdə hazırlanmış "Xəmsə" əlyazması Azərbaycan miniatürçüləri üçün əsil məktəbdir. Xüsusi olaraq I Şah Təhməs üçün tərtib edilmiş və yüksək zövqlə hazırlanmış bu zərif, zəngin nüsxə Şərqdə kitab sənətinin şah əsəri adlandırılır. İllüstrasiyalar isə Şərq miniatür sənətinin kamil, misilsiz nümunələrindən hesab edilir. Nüsxə iriölçülü 14 miniatürdən ibarətdir. Həmin dəbdəbəli əlyazma ümumiyyətlə mövcud olan əlyazma nüsxələrindən ən gözəlidir. Əlyazmanın ən yaxşı miniatürləri Sultan Məhəmmədə məxsusdur. Qüdrətli sənətkar öncə İsmayılın saray kitabxanasında işləmiş, sonralar isə bu sənət və elm mərkəzinin rəhbəri olmuşdur. Onun yaradıcılığı XVI əsrdə Təbriz məktəbinin bütün səciyyəvi cəhətlərini daha parlaq əks etdirir və Şərq miniatür sənətinin yüksək nailiyyətlərini ümumiləşdirir. Miniatür rəssamlığının inkişafında tam bir mərhələ onun adı və yaradıcılığı ilə bağlıdır. O, miniatür sənətində yeni istiqamətin banisi və rəhbəri, bir çox tanınmış rəssamların müəllimi olmuşdur. Sultan Məhəmməd iki oğluna (Mirzə Əliyə və Məhəmmədiyə), qohumu Mir Zeynalabdinə rəssamlığın sirlərini öyrətmiş, əlyazmaların təsvirlənməsi işlərinə başçılıq etmişdir. Tarixçi İsgəndər bəy Münşi Sultan Məhəmmədi şöhrət və qabiliyyətinə görə Kəmaləddin Behzadla bir səviyyədə qoymuşdur.

Təəssüf ki, XVI əsrin 30-40-cı illərində və əsrin ikinci yarısında yaradıcılıqla məşğul olan miniatürçü rəssamların hamısının adı məlum deyildir. Adları bizim üçün naməlum qalmış bu rəssamların çəkdiyi miniatürlər isə elmi ədəbiyyatda "Sultan Məhəmməd məktəbinin əsərləri" kimi qeyd edilir. Bu cür nümunələr arasında Əbdürrəhman Caminin "Pənc gənc", Sədi Şirazin "Bustan" və "Gülstan", Hilalinin "Şah və Dərviş" əsərlərinin əlyazma nüsxələrinə çəkilmiş miniatürlər diqqəti xüsusilə cəlb edir.

Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan miniatür məktəbi özünün çiçəklənmə dövründə müsəlman Şərqi bədii mədəniyyətinin inkişafı prosesində aparıcı mövqedə olmuşdur. Habelə Təbriz miniatürünün obrazlı quruluşu təqribən 100 il ərzində divar rəssamlığı, süjetli xalçalar, müxtəlif ölçülü bədii parçalar, kaşıkırlıq, metalın bədii emalı sahələrinin bədii forma və təsvir üsulları üçün müəyyən edici amil idi. Təbriz miniatür məktəbinin təsiri regional səciyyə daşıyırdı. Bu məktəbin təsiri ilə XVI əsrin birinci yarısında Şiraz məktəbi, əsrin son rübündə Qəzvin məktəbi təşəkkül tapdı və inkişaf etdi. Həmin təsir altında XVI əsrin 70-ci illərində Məşəd miniatür məktəbi yarandı, əsrin sonlarında İsfahan Səfəvilər dövlətinin paytaxtına çevrildəndən sonra burada da miniatür məktəbi meydana gəldi. Mahir rəssamların əksəriyyəti İsfahana cəlb olundu.

XVI əsrdə Təbriz məktəbinin təsiri ilə kitab sənəti və miniatür rəssamlığı Şirvanda da inkişaf etmişdi. Sədi Şirazinin "Bustan" əsərinin 1539-cu ildə tərtib edilmiş əlyazmasındakı miniatürələr (İstanbulda, Topqapı muzeyindədir), Müzəffərəli Şirvaninin və Bbdüllətif Şirvaninin yaradıcılığı bunu sübut edir.

Təbriz miniatür məktəbinin bədii potensialının dağılmasında və tənəzzülündə Osmanlı işğallarının da güclü təsiri olmuşdur. XVI əsrin sonlarında Təbriz 17 ilə yaxın bir müddətdə Osmanlı hakimiyyəti altında qaldığı zaman rəssamların əksəriyyəti İstanbula aparılmışdı. Həmin dövrdə Osmanlı sultanının sarayında 30 nəfərdən artıq Təbriz rəssamı çalışırdı. Onlar XVI əsr miniatürünün inkişafına nəzərəcarpacaq təsir göstərirdilər. Bu sahədə tanınmış Təbriz rəssamları Şahqulu və Vəlican çox iş görmüşlər.

Hindistan miniatür məktəbinin formalaşmasında Mir Seyidəli mühüm rol oynamışdır. O, Sultan Məhəmməd məktəbinə mənsub olan mahir miniatürçü idi. Mir Seyidəli 1549-1570-ci illərdə Moğol hökmdarları Humayunun və Əkbərin saray emalatxanasında 40-dan artıq rəssamın fəaliyyətinə rəhbərlik etmişdir. Onun şəxsi iştirakı və başçılığı ilə "Əmir Həməzə dastanı"nın 12 cildlik əlyazmasının 4 cildində 1700 miniatür təsvirlənmiş, XVI əsr Moğol miniatür məktəbinin nadir inciləri hesab edilən miniatürələr təsvir olunmuşdur. Moğol hökmdarı Əkbərin saray kitabxanasında 145 miniatürçü rəssam işləyirdi. "Əmir Həməzə dastanı"nın bədii tərtibat işinə 50 rəssam cəlb edilmişdi.

Azərbaycan rəssamlarının İran miniatür məktəbləri ilə yaradıcılıq əlaqələri daha sıx və çoxcəhətli idi. Hələ XVI əsrin birinci yarısında Təbriz məktəbinin Şiraz miniatür məktəbinə təsiri güclü şəkildə hiss olunurdu. Qəzvin miniatürünün təsiri isə daha qabarıq idi. 1555-ci ildə Səfəvilər dövlətinin paytaxtı Qəzvinə köçürüldü və Təbriz miniatür məktəbinin bir çox ustaları yeni paytaxtda öz yaradıcılıq işlərini

davam etdirdilər. Qəzvin miniatüründə yeni üslubun qərarlaşması XVI əsrin 70-ci illərində baş verdi.

XVII əsr Azərbaycanda miniatür sənətinin inkişafı üçün əlverişli olmayan şəraitlə səciyyəvidir. Bu zamandan etibarən yerli sənət məktəblərinin fəaliyyətində durğunluq əlamətləri aşkara çoxlu qüdrətli Təbriz məktəbinin dəyərli bədii uzunmüddətli unudulma prosesi başlandı (XVIII əsrdə tamamilə tənəzzülə uğramış miniatür sənəti yalnız XIX əsrin ikinci yarısından sonra dirçəlməyə başlamışdı). Ölkə daxilində miniatür rəssamlığının təkamülünə əngəl törədən hərbi-siyasi, ideoloji amillər XVI əsrdə də vardı. Məsələn, hakimiyyətinin ilk dövründə rəssamlığa maraq göstərən I Təhmasib 1557-ci ildə tövbə fərmanı verərək rəssamlıq emalatxanalarını dağıtdı. Fəaliyyətsiz qalmış miniatürçülərin əksəriyyəti Hindistana qaçmalı oldu. Lakin Səfəvi hökmdarının bu subyektiv tədbiri qədim, zəngin ənənələri olan miniatür rəssamlığının İranda və Azərbaycanda inkişafının qarşısını ala bilmədi, XVII əsrdə Azərbaycan rəssamlarının çoxusu Osmanlı, Moğol, Orta Asiya, İran ərazilərində yaranmış miniatür mərkəzlərində çalışırdı. XVI əsrin sonu - XVII əsrin əvvəllərində miniatür sənətinin tərəqqisində təbrizli Sadiq bəy Əfşarın (1533-1610) mühüm rolu olmuşdur. O, yeni estetik prinsiplərin və realist meyillərin ifadəçisi idi. Sadiq bəy Əfşarın yaradıcılığı və onun "Qanun üs-süvar" əsəri Qəzvinə miniatür sənətinin sonrakı inkişafına, İsfahan miniatür məktəbinin yaranmasına və formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir. XVI-XVII əsrlər Azərbaycan sənətkarlığı tarixində ən zəngin dövrlərdən biri sayılır. Bu zaman Azərbaycanın şəhər və kəndlərində xeyli toxucu, zərgər, misgər, dulusçu çalışırdı. Onların hazırladıqları sənət nümunələrinin şöhrəti ölkənin hüdudlarını aşmışdı. Şəhər sənətkarları həm müstəqil surətdə, həm də feodallara, dövlətə məxsus olan emalatxanalarda fəaliyyət göstərirdilər. Həmin dövrdə müstəqil çalışan sənətkarların sayı və onların istehsal prosesində, ictimai həyatda rolu xeyli artmışdı. Sənətkarlar həmkarlar təşkilatlarında birləşmişdilər və onlar vasitəsilə öz mənafələrini müdafiə edir, ictimai hadisələrə müəyyən təsir göstərə bilirdilər.

Hazırda respublikamızda, eləcə də xaricdə XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycan sənətkarlarının hazırladıqları çoxlu sənət nümunəsi qalmaqdadır. Həmin sənət nümunələri Azərbaycanda dekorativ-tətbiqi sənət növlərinin bu yüzilliklər ərzində yüksək kamillik yolu keçdiyini əyani surətdə təsdiq edir.

Bədii parça və tikmələr. Səfəvi sülaləsinin adı ilə bağlı olan bu dövrdə Azərbaycanda, əsil mənada, bədii parça istehsalı sənayesi yaradılmışdı. Vaxtilə yüksək qiymətləndirilən bu gözəl sənət nümunələrinə Venesiyada, Genuyada, Hollandiyada, Fransada, İngiltərədə və Rusiyada böyük tələbat vardı. Qərbi Avropa və rus tacirləri Azərbaycanda ipək parçaların hər pudunu 15-16 manata alır, həmin

parçaları ölkə hüduqlarından kənarda çox baha qiymətə sataraq zənginləşirdilər. Məsələn, Azərbaycan ipəyinin bir pudu Moskva dövlətinin Yaroslavl şəhərində 50-60 manata, Arxangelskdə isə 70 manata satılırdı.

Rus alimi A.Svirin o dövr Azərbaycan parçalarının rus ornamentinə, divar rəsminə, ikonasına və xüsusilə parçalarına böyük təsir göstərdiyini qeyd etmişdir. XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycan ipəyi Moskva dövləti ərazisində o qədər məşhur idi ki, qədim rus xalq mahnılarında "sənə Şamaxı ipəyindən köynək göndərəm" mizralarında öz ifadəsini tapmışdır.

Monqol hakimiyyəti dövründə (XIV əsrdə) istehsalatda geniş tətbiq olunmuş qul əməyi XVI əsrdə aradan qalxmaqda idi. Lakin onun qalıqlarına az da olsa təsadüf edilirdi. 1531-ci ilə aid yazılı məxəzlərin birində saray təkəlduzçuluq emalatxanalarında çalışmaq üçün şaha məxsus olan bir dəstə qulun Təbriz təkəlduzçuluq emalatxanalarına sənət öyrənməyə verildiyini oxuyuruq. Başqa bir məxəzdə isə bu emalatxanalardakı işin çox ağır olduğundan, əmək haqqının azlığından geniş surətdə bəhs edilir.

XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycanda olmuş əcnəbi səyyahlar (Korneli de Bruyin, Şarden, Övliya Çələbi və b.) bu dövrün toxucu dəzgahları (cəhrə, iy və s.) haqqında öz gündəliklərində maraqlı qeydlər etmişlər. Səyyahlar göstərirlər ki, bu toxucu alətləri nisbətən bəsit olsa da, "yerli sənətkarlar onlarla çox çevik, cəld işləyir və gözəl nailiyyətlər əldə edə bilirdilər". Bu zaman Azərbaycan parçaları arasında önəmli yeri saray emalatxanalarında toxunan "ali" və "zərli" adlanan parçalar tuturdu. Bu tipli parçalar qızılı və gümüşü saplarla toxunduğu üçün dünya bazarlarında daha baha qiymətə satılır, çox zaman isə qızıla bərabər tutulurdu (bu cür parçaların tərkibinin 15 faizi xalis qızıl olurdu). Belə toxuma parçaların saplarını, adətən, toxucular deyil, zərgərlər hazırlayırdılar.

Bu dövrdə istehsal olunmuş Azərbaycan parçalarının bədii keyfiyyətlərinə nəzər salsaq, onların bir çox xüsusiyyətinə İran, Hindistan və türk parçalarında da rast gəlirik. Bu, həm Azərbaycan ustalarının toxuculuq sənəti sahəsində Şərqdə tutduğu nəzərəcarpacaq mövqedən, həm də onların bir çox ölkələrdə çalışmasından irəli gəlirdi. Yazılı mənbələrdən məlumdur ki, hələ 1514-cü ildə Osmanlı türkləri Təbrizi ələ keçirdikləri zaman I Sultan Səlimin göstərişi ilə xeyli Təbriz toxucusu toxuculuq sənayesi yaratmaq məqsədilə həmişəlik İstanbula aparılmışdı. Həmin dövrdə görkəmli Azərbaycan bədii parça ustaları Hindistanda, Orta Asiyada və bölgənin digər sənət mərkəzlərində çalışırdılar.

XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycan parçalarının belə geniş şöhrət qazanmasının səbəbi yalnız onların texniki icrası, yaxud davamlı olmasında deyildi. Həmin parçaların başlıca qiymətli cəhəti ondan ibarət idi ki, onlar yüksək bədii xüsusiyyət

daşıyan naxışlarla toxunur və çox halda daha cəlbədicə görünmək üçün həmin naxışların arasında klassik Şərq şairlərinin (xüsusilə Nizami Gəncəvinin) əsərlərindən alınmış obrazlar təsvir edilirdi. Parçaya xas olan xüsusi şərti dekorativ qaydalarda verilən həmin təsvirlərin əksəriyyəti Azərbaycanın Səfəvi dövründəki miniatür sənətini xatırladır. Belə sənətkarlıqla hazırlanmış parçaların meydana gəlməsində Sultan Məhəmməd və Rza Abbasi kimi görkəmli rəssamların mühüm rolu olmuşdur.

Azərbaycan parçaları öz bədii tərtibatına görə üç böyük qrupa bölünür: 1) müxtəlif dini sözlər və yaxud Şərq klassiklərinin rübailəri ilə bəzədilmiş parçalar; 2) ornamental parçalar; 3) süjetli parçalar. Yazılı parçaların meydana gələrək təşəkkül tapmasında islam dininin həlledici rolu olmuşdur. XV əsrdən etibarən parça üzərində verilən yazılarda Qurandan əxz olunmuş sözlər getdikcə əhəmiyyətini itirmiş, daha çox Şərq şairlərinin poeziya örnəkləri ilə əvəz olunmağa başlamışdı. Şeirlər içərisində ən görkəmli yeri Hafizin, Sədinin və Nizaminin əsərləri tuturdu. Azərbaycan ərazisində tapılmış ən qədim yazılı parça nümunəsi XVI əsrin əvvəllərinə aiddir. 1936-cı ildə Bakıdakı Şirvanşahlar sarayı ərazisində aparılmış qazıntılar zamanı köhnə qəbirlərin birində kəfən əvəzinə istifadə olunmuş yazılı ipək parça tapılmışdır. Parçanın üzərindəki şeir fars dilindədir. Gül-çiçək rəsmləri ilə bəzədilmiş parçalar toxuculuq sənətimizdə mühüm yer tutur və çoxluq təşkil edir. Nəbati ornamentlə bəzədilmiş parçalardan bizə gəlib çatmış ən orijinalı XVI əsrə aid edilən parça tikəsidir. Bakıdakı Şirvanşahlar sarayının ərazisində tapılmış bu ipək parça zərif naxışları ilə diqqəti cəlb edir. Yaşıl rəngli bu ipək parçanın ornamenti onun ümumi fonu ilə gözəl vəhdət yaratmışdır.

Azərbaycan parçalarının ən qiymətli məziyyəti süjetli parçalarda əks etdirilmişdir. Parçanı insan, heyvan, quş təsvirləri ilə bəzəmək Azərbaycanda qədim zamanlardan məlum idi. Lakin XVI-XVII əsrlərdə bu cür təsvirlər ən yüksək kamillik səviyyəsinə çatdı. Əvvəllər parçaların üzərindəki rəsmlər nisbətən bəsit və sərt üslubda icra olunduğu halda, tariximizin Səfəvi dövrünə aid olan parçalarda biz bunun əksini görürük. Bu dövrün parçalarındakı rəsmlər, adətən, lirik əhvali-ruhiyyədə tərtib edilmişdir. Hətta müharibə və ov səhnələrini təsvir edən parçalar da lirik üslubda olurdu.

Azərbaycan bədii parça sənətinin bənzərsiz cəhətlərindən biri süjetli parçalarda qızılbaş papağının təsvirlənməsidir. Səfəvi dövrünün baş geyimi XVI əsrin əvvəllərindən başlayaraq əsrin sonlarınaqədək bir neçə dəfə öz formasını dəyişmiş, həmin əsrin 70-ci illərində isə dəbdən düşmüşdür.

XVI-XVII əsrlərdə bəzək və təsvirlər parça üzərində əsasən üç üsulla yerinə yetirilirdi. Birinci üsulla istənilən bəzək və rəsmlər dəzgahda parça ilə birlikdə

toxunaraq onun ayrılmaz qismini təşkil edirdi. İkinci üsulda bəzəklər hazır parçanın yerliyi üzərinə tikmə vasitəsilə salınır, üçüncüdə isə qəliblərdə basma üsulunda həkk olunurdu. XVI-XVII əsrlərdə geyimlər, habelə məişət əşyalarından pərdə, örtük, süfrə, mütəkkə, at yəhəri və s. üzərinə salınmış bəzəklər dekorativ sənətin ən çox yayılmış növü sayılan tikmə ilə icra olunurdu. Mənbələr təsdiq edir ki, Səfəvilər dövründə Azərbaycanda əhali arasında ən çox tikmə üsulu, təkəlduz, güləbətın, muncuqlu, qurama yayılmış və inkişaf etmişdi. Bu dövrdə parça üzərinə salınan tikmə üsullarından ən nəfisi, önəmlisi güləbətın idi. Bu tikmə əsasən ağır və bahalı parçalar üzərində olurdu. Həddən artıq stilizə edilmiş gül-çiçək, yarpaq və quş rəsmləri milli geyimlərin, ev əşyalarındakı bəzəklərin əsasını təşkil edirdi. Həmin təsvirlər, adətən, içli olurdu. Üfüqi, şaquli istiqamətlərdə tikilən qızılı və gümüşü saplar stilizə olunmuş təsvirlərin içini doldururdu. XVI-XVII əsrlərdə güləbətın tikmələr xüsusilə Təbriz, Şamaxı və Naxçıvan şəhərlərində geniş yayılmışdı. Təsədüfi deyildir ki, XVI əsrin sonlarında Təbriz sənətkarlarının güləbətın tikmələrlə bəzədikləri, Osmanlı sultanı III Murada hədiyyə göndərilmiş xalat indiyədək İstanbuldakı Topqapı sarayı muzeyinin qiymətli incilərindən sayılır.

Xalçaçılıq. Azərbaycan xalçaçılıq sənəti tarixində XVI-XVII əsrlər ən zəngin dövrlərdəndir. Bu yüzillərdə Azərbaycanda olmuş əcnəbi səyyahlar ölkənin bir çox şəhərlərində daxili və xarici bazarlar üçün xalça toxunan xüsusi karxanaların fəaliyyət göstərdiyini qeyd etmişlər. Mənbələrdən məlum olur ki, bu zaman toxunuşu bəzi nümunəvi xalçaların yaradılmasında yalnız toxucu deyil, dövrün görkəmli rəssamları da iştirak etmişlər. Məlum olduğu kimi, xalça əsil mənada toxucu əməyinin məhsuludur. O, əsrlər boyu xalçanın həm toxucusu, həm də rəssamı olmuşdur. XVI-XVII əsrlərdə xüsusən sifarişlə toxunmuş bir çox Azərbaycan xalçaları isə xalq yaradıcılığından daha çox peşəkar saray incəsənəti örnəklərini xatırladır.

XVI-XVII əsr Azərbaycan xalçalarında dövrün ən çox yayılmış bəzək ünsürlərindən olan nəbati ornamentlərə daha çox rast gəlirik. Xalça üzərində, adətən, ahənglə qurulmuş nəbati oraamentlərdə budaqlar ana xətti, onların üzərində yerləşən gül-çiçək və yarpaqlar isə əlavə ünsürləri təşkil edirdi. Bu dövrün ornamental xalçala arasında 1530-cu ildə Ərdəbildə Şeyx Səfi məscidi üçün toxunma və hazırda Nyu-Yorkun Metropoliten muzeyində saxlanılan xalın 1539-cu ildə Təbrizdə yenə həmin məscid üçün toxunmuş və Londonda Viktoriya və Albert muzeyindəki xalını və s. göstərmə olar. "Şeyx Səfi" adı ilə məşhur olan axırıncı xalını 1893-cü ild ingilislər alıb Londona göndərmişdilər. Eni 5,34 metr, uzunluğu 10,51 metr (ümumi ölçüsü 56,12 kvadratmetr) olan bu xalı dünya muzeylərində saxlanılan nadir xalq sənəti nümunələrindəndi. "Şeyx Səfi" tipli ornamental xalılar

əksər hallarda Təbriz və Ərdəbil şəhərlərində toxunurdu. Şirvan, Qarabağ, Gəncə, Qazax xalçaları ornamentlərinin məzmunu etibarilə Təbriz və Ərdəbil xalçalarına oxsasa da, üslub xüsusiyyətlərinə görə onlardan fərqlənir.

Tədqiqatçılar Təbrizdə və Ərdəbildə toxunmuş xalçıların rəsm və naxışlarının digər yerlərdə toxunan xalçalara nisbətən daha çox real bəzək ünsürlərinə malik olduğunu qeyd edirlər. Azərbaycan xalçalarının araşdırıcıları xalçalarımızdakı bəzək müxtəlifliyini ilin sıxlığının çox və ya az olması, ilə izah edirlər. Həqiqətən də ilin sıxlığı çox olan xalçalarda daha real və zərif rəsmlərə, ilmə sıxlığı az xalçalarda isə sxematik və nisbətən bəsit bəzəklərə rast gəlinir.

XVI-XVII əsrlərdə ölkədə yüksək səviyyəli ornamental xalçalarla yanaşı, bədii səciyyə daşıyan süjetli xalçalar da toxunurdu. Bunlardan ovçuluqla bağlı müxtəlif kompozisiyalı xalçaları, məişət səhnələrini, klassik Şərq poemalarında əxz olunmuş epizodları qeyd edə bilərik. Azərbaycanda bu dövrdə yüksək keyfiyyətli xovlu xalçalarla yanaşı, külli miqdarda xovsuz xalça məmulatı (palaz, cecim, kilim, şəddə, vəmi) də hazırlanırdı. Xovsuz xalça məmulatı istehsalı xüsusilə Qarabağda, Şamaxıda, Qazaxda və Gəncədə çox şöhrət tapmışdı. Xovsuz xalçalar üzərində, adətən, rəngli zolaqlar, dördbucaq, paxlava, çarpazlanmış qıvrım xətlər və s. həndəsi fiqurlar olur. Mənşəcə əski zamanlara aid olan sxematik bəzəklər əslində real varlıqda rast gəldiyimiz əşyaların ifadə vasitəsidir. Xovsuz xalçalarda arabir nisbətən real üslubda çəkilmiş insan və heyvan fiqurlarına da təsadüf edilir. Xalça məmulatı bu zaman ərzində də Azərbaycan gerçəkliyinin tərkib hissəsi, beynəlxalq ticarətdə başlıca alqı-satqı obyektlərindən biri olmuşdur.

Bədii metal. XVI-XVII əsrlərdə metaldan məişət avadanlığı, silah və bəzək nümunələri hazırlamaq işi Təbriz, Ərdəbil, Naxçıvan, Gəncə, Şamaxı, Bakı şəhərlərində xüsusilə inkişaf etmişdi. Bu zaman Azərbaycan sənətkarlarının hazırladığı silah (xəncər, qihnc, qalxan) və zirehli geyimlər (dəbilqə, dirsəklilik və s.) xarici ölkələrdə xüsusilə məşhurlaşmışdı. Oruc bəy Bayat öz kitabında Azərbaycan silahlarının başqa ölkələrlə bərabər, Moskva dövləti ərazisində daha çox yaşadığını xüsusilə qeyd edir. Rus mənbələrindən birində Moskva knyazı Boris Qodunovun Şamaxı sənətkarları tərəfindən hazırlanmış 8 bəzəkli dəbilqəsi haqqında məlumat vardır. Azərbaycan silahlarının geniş şöhrət tapması təsadüfi hal olmayıb, yerli sənətkarların sənət axtarışlarının labüd nəticəsi idi. Məsələn, XV əsrdə geniş yayılmış düz və enli qılıncları yeni yüzillikdə ayparaya bənzər qızıl, gümüş və qiymətli sümük dəstəklı qılınclar əvəz etmişdi. Araşdırmalar göstərir ki, bu dövrdə yaranmış metal məmulatı üzərində yalnız sənətkarlar deyil, habelə zamanın tanınmış rəssamları da məşğul olmuşlar. Sultan Məhəmməd bu dövrün metal məmulatının rəsm tərtibatı ilə məşğul olmuş ən görkəmli rəssamı idi. XVI əsrdə

Nizami Gəncəvinin əsərlərindən alınmış surətlərə metal məmulatı üzərində xüsusilə tez-tez rast gəlinir.

Metal məmulatı üzərində rəsm və naxışlardan başqa ərəb əlifbası ilə yazılmış sözlərə də təsadüf olunur. Həmin yazılar məmulatın nə zaman, kimin sifarişli ilə, hansı usta tərəfindən hazırlandığını nəzərə çatdırır. Bəzi metal əşyalar üzərində Qurandan əxz olunmuş parçalar, klassik Şərq şairlərinin şeirlərindən müəyyən hissələr həkk edilirdi. Ornament, müxtəlif rəsm və yazılarla yanaşı, bu dövrün metal məmulatı bəzəyində qiymətli daşlardan çox geniş surətdə istifadə olunurdu. Qiymətli daşlar içərisində firuzə və yaqut xüsusilə geniş yayılmışdı. Əski inamlara görə, firuzə ondan istifadə edən şəxsi xəstəliklərdən, bədnəzərdən qoruyur və evinə xoşbəxtlik gətirir. Yaqut isə ehtirasın, qələbə hissəsinin rəmzi kimi qiymətləndirilir.

XVI-XVII əsrlərdə metaldan hazırlanmış bədii sənət nümunələrinin ayrılmaz bir qismini də zinət əşyaları təşkil edir. Bunlar əsasən qızıl və gümüşdən hazırlanır, qadın və kişi bəzəyi kimi istifadə edilirdi. Ümumiyyətlə, qiymətli metallardan düzəldilmiş bəzək əşyaları gəzdirilməsi və geyilməsi baxımından 4 qismə bölünür: 1) boyun bəzəkləri; 2) qol və barmaq bəzəkləri; 3) baş bəzəkləri; 4) libaslara bənd olunan bəzəklər. Bu dövrün Azərbaycan zərgərliyi barədə yazılı mənbələrdə xeyli məlumat olmasına baxmayaraq, faktik materialların (sənət nümunələrinin) sayı çox azdır.

Daş üzərində oymalar. Əvvəlki dövrlərə nisbətən daş üzərində oyulmuş bəzək nümunələrinə biz daha çox məzarüstü daşlarda rast gəlirik. Ümumiyyətlə, Azərbaycan ərazisində bir neçə qrup məzar daşına təsadüf olunur. Bunlardan müxtəlif formalarda yonulmuş şaquli başdaşları (stellalan), üfüqi sənduqələri (sarkofaqı), at və qoç fiqurlu heykəlləri göstərmək olar. Qeyd etdiyimiz məzar daşları dəfn olunmuş şəxsin cəmiyyətdə tutduğu mövqeyindən asılı olaraq müxtəlif üslubda, forma və məzmununda bəzədilirdi. Təbiidir ki, sərəvətli şəxslərin məzar daşı daha bəzəkli və zərif hazırlanırdı.

İqlimdən, istifadə olunan materialdan və ənənələrlə əlaqədar Azərbaycanın müxtəlif yerlərində məzar daşları müxtəlif forma və bəzəklərdə tərtib edilirdi. Hazırda Azərbaycanda XVI-XVII əsrlərə aid olan ən zərif və orjinal üslubda oyulmuş məzar daşlarına Abşeronda, Şamaxı, Bərdə, Laçın, Naxçıvan, Lerik, Gəncə, Qəbələ ərazilərində təsadüf etmək mümkündür. Bu məzar daşları üzərində biz məharətlə oyulmuş həndəsi, nəbati ornamentlərlə yanaşı, insan, heyvan, quş fiqurlarına və hətta süjet xarakteri daşıyan kompozisiyalara rast gəlirik. Bunlardan yalnız bəzək kimi deyil, dəfn olunmuş şəxsin cinsini, həyatını, peşəsini əks etdirən təsvir kimi də istifadə edilirdi. Məsələn, əksər məzar daşları üzərində gəncliyi və

şücaəti əks etdirən qılınc, qalxan, at, qoç, qartal; hörmətli və qoca bir şəxsin və ya ruhaninin məzar daşında isə təsbeh, rəhil, qadın məzar daşı üzərində iynə, sap, qayçı, güzgü və s. təsvirlərə təsadüf olunur. Məzar daşları üzərində bir çox rəmzi məhiyyət daşıyan rəsmlər də vardır. İslamın rəmzi olan Ay və ulduz təsvirləri, Günəşin rəmzi olan svastika və ya zolaqlı dairə, digər rəsmlər bu qəbıldəndir. Məzarüstü daşlarda vəfat etmiş şəxsin fəlsəfi mənə daşıyan kəlamları, görkəmli şair və aşıqların sətirləri, dua, şifahi ədəbiyyat nümunələri də həkk edilirdi. Epitafiya (məzar kitabəsi) şəklində geniş yayılmış bu cür yazılar görkəmli şəxslərin məzarüstü daşlarında təkrar olunur.

XVI-XVII əsrlərdə yaradılmış məzarüstü daşların bəzəyinin əksəriyyətini nəbati ornamentlər təşkil edir. Araşdırmalar təsdiq edir ki, nəbati ornament motivləri və cürbəcür gözəl xətlə yazılmış kitabələrlə bəzədilmiş ən nəfis məzar daşları bu əsrlərdə Şirvan-Abşeron ərazisində olmuşdur. Asanlıqla oyulan, əsasən əhəngdaşından hazırlanmış Şirvan-Abşeron məzar daşları çox da böyük olmayan sənduqə şəklindədir. Bu sənduqələrin əsas bəzək elementlərini simmetrik yerləşdirilmiş nəbati motivlər, nəsx xətlə kitabə, "səlcuq zənciri" adlanan həndəsə ornament növü və bəzi məişət əşyalarının (güləbdən, rəhil və s.) təsviri təşkil edir. Kompozisiya baxımından nəbati motivlər, adətən, sənduqənin yan tərəfindəki geniş sahədə, yazılar daşın yan haşiyəsindəki nazik qurşaq arasında, "səlcuq zənciri" və s. həndəsə naxışlar isə pyedestalda təsvir edilirdi. Qəbələ bölgəsinin Həzrə və Abşeronun Buzovna kəndlərində aşkar olunan, tariximizin Səfəvi dövrünə aid məzarüstü daşlar oyma sənətinin klassik nümunələrindəndir. Məzar daşlarında rast gəlinən süjet xarakterli kompozisiyaların əksəriyyəti dəfn olunmuş şəxsin xeyirli əməllərini əks etdirən mövzulardır. Bu mövzular içərisində kişi məzarlarında başlıca olaraq ov səhnələri, qadın məzarlarında isə xalçaçılıq sənəti ilə bağlı təsvirlər əsas yer tutur.

Süjetli oyma kompozisiyaları içərisində Sisyan (keçmiş Zəngəzur) rayonunun Urud kənd qəbiristanlığında yerləşən sənduqələr xüsusilə maraqlıdır. Burada biz qədim türk tayfalarının əski inamları ilə bağlı olan təsviri sənətə gətirilmiş bir çox orijinal motivlərə təsadüf edirik. Bu motivlər nəinki Azərbaycan el sənətlərinin uzaq keçmişdə Sibir və Altayda yaşamış digər türk tayfaları ilə əlaqəsini hətta islam fəlsəfəsinə uyğun gəlməyən mövzuların da təsvir olunduğunu göstərir. Bunlardan şamanların dini mərasimi, qədim türk xalqlarında zoomorf anlayışlarla bağlı meydana çıxmış onqon - quş toteminin təsvirini və s. göstərmək olar. Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan sənətkarlığına, onun bədii xüsusiyyətlərinə və məzmununa islamın təsiri hər yerdə eyni olmamışdır. Bu təsir şəhərlərdə nisbətən güclü olmuş, ucqar və dağlıq bölgələrdə isə əsasən, hiss

edilməmişdir. Dağlıq yerlərdə yaşayan feodal təbəqəsinin məişəti şəhər feodallarının həyat tərzindən fərqləndiyi kimi, onların etiqadında da kəskin fərq vardı. Ucqarlarda yaşayan feodallar islamı qeyd-şərtsiz qəbul etmədikləri üçün bu dinin yoxsul təbəqələr arasında yayılmasına da kəskin ehtiyac yox idi.

Azərbaycanda daş qoç fiqurları xüsusilə geniş yayılmışdır. Biz onlara vətənimizin cənub sərhədlərindən tutmuş şimal-qərbində bir çox yerlərdə rast gəlirik. Ermənistanın və Gürcüstanın azərbaycanlılar yaşayan ərazilərində də bu cür fiqurlara təsadüf olunur. Təbiidir ki, belə geniş ərazidə daşdan yonulmuş qoç fiqurlarının yayılması təsadüfi deyildi. Dadlı ətinə, məişətdə müxtəlif ləvazimat və geyim məqsədilə istifadə olunan əvəzsiz dərisinə, gözəl xalçaların ipi olan yununa görə qoç əski zamanlardan ulu babalarımız üçün bolluq və qələbə rəmzinə çevrilmişdi. Daş qoç fiqurlarımız haqqında ilk məlumatlara biz hələ XIX əsrin əvvəllərində rast gəlirik. 1834-cü ildə Azərbaycanda olmuş fransız səyyahı Dübua de Monpere Qarabağda çoxlu daş heyvan fiquru gördüyünü və yerli əhalinin onlara xüsusi hörmət bəslədiyini qeyd etmişdir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda olmuş rus alimi V.M.Sisoyev qeyd edilir ki, yerli əhali hətta bu cür fiqurları bəzən qədim qəbiristanlıq xarabalığından, dağlardan taparaq gətirir, hörmət əlaməti olaraq öz qohumlarının qəbri üzərinə qoyur. Respublikamızın cənubunda, xüsusilə Lerik bölgəsində təsadüf olunan qoç fiqurları həcminin iriliyi və şərti dekorativliyi ilə fərqlənir. Gəncə, Qazax, Ağdam, Laçın bölgələrində təsadüf olunan daş qoç fiqurlarının da bir çox bənzərsiz xüsusiyyətləri vardır. Bu ərazinin daş qoç fiqurları daha çox uzaq keçmişlərin arxak sənət nümunələrini xatırladır. Uzunluğu 80-90 santimetr, hündürlüyü 50-60 santimetrdən artıq olmayan bu abidələr monumentallığı, formalarının ümumiləşdirilmiş bir üslubda icrası ilə diqqəti cəlb edir. Naxçıvan, Gəndəbəy və Ermənistanın azərbaycanlılar yaşamış ərazilərində rast gəlinən daş qoç fiqurların ölçü baxımından müxtəlifdir. Onlardan ən böyüyünün uzunluğu 150, hündürlüyü 110 santimetr, ən kiçiyinin uzunluğu 45, hündürlüyü isə 30 santimetrdir.

Qeyd etdiyimiz daş qoç fiqurlarının dekorativ bəzəklərini nəbati həndəsi ornament motivləri, epigrafik yazılar, bəzi hallarda isə süjet səciyyəli kompozisiyalar təşkil edir.

Azərbaycanda daş qoç fiqurlu məzar daşlarından sonra ən çox yayılmış fiqur at olmuşdur. Xalqımızın dünyagörüşündə, inamlarında at insanın şərfi, qəhrəmanlığı və qələbəsinin rəmzi olub, müqəddəs heyvan kimi qiymətləndirilmişdir. XVI-XVII əsrlərdə hazırlanmış at fiqurlarının ən bədii və orijinal nümunələrinə Laçın bölgəsinin Zabux kəndi yaxınlığındakı qəbiristanlıqda, Gəncənin Göy imam qəbiristanlığında rast gəlirik. Yerli bərk boz daşlardan

yonulmuş Zabux at fiqurlarının uzunluğu 1,5 metr, hündürlüyü 85 santimetr, eni isə 35 santimetrdir. Fiqurlar oyma üsulu ilə insan, quş təsviri, nəbati, həndəsi naxışlar və süls-nəsx yazıları ilə bəzədilmişdir. Nəzərdən keçirilmiş qoç və at fiqurları yalnız bir sənət əsəri kimi deyil, tarixi fakt kimi də maraqlıdır. Çünki bu sənət əsərləri tariximizin Səfəvi dövrünün əski ümumtürk tarixi ilə sıx, üzvi bağlılığını təsdiq etməkdədir.

Ağac üzərində oyma bəzəklər. Azərbaycan müxtəlif inşaat işləri, dekorativ-tətbiqi sənət üçün qiymətli ağaclarla zəngin bir ölkədir. XVI-XVII əsrlərdə xalq sənətimizin başqa növlərinə nisbətən bədii taxta emalı ölkədə tələbatın az olması ilə əlaqədar zəif inkişaf etsə də, yalnız sırf yerli xüsusiyyət daşımamış, ona bir çox xarici ölkələrdə ehtiyac olmuşdur. Səfəvi dövründə hazırlanmış taxta məmulatı üzərindəki bəzəklər əsasən üç texnoloji üsulla icra edilirdi: oyma, şəbəkə və xətmkarlıq. Bu tarixi mərhələnin bədii taxta tərtibatı sənətinin ən çox yayılmış üsulu şəbəkə idi. Şəbəkəçilik dekorativ-tətbiqi sənətin böyük məharət tələb edən gözəl sahələrindən biridir. Şəbəkənin başlıca xüsusiyyətlərindən ümumiyyətlə odur ki, hazırlanmış kiçik taxta parçalarının bir-birinə bənd edilməsində nə mismardan, nə də yapışqandan istifadə olunur. Şəbəkə bəzəyinin əsasını həndəsi naxışlar təşkil edir. XVI-XVII əsrlərdən dövrümüzdə qədər şəbəkəçilik sənətinin iki gözəl nümunəsi gəlib çatmışdır. Bunlardan biri Qusar bölgəsinin Həzrə kəndindəki Şeyx Cüneyd türbəsindəki sənduqə, o birisi isə Gəncədə Cümə məscidinin minarəsidir.

Keramika. XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərində istehsal olunan keramika məmulatı ticarət vasitəsilə müxtəlif Qərbi və Şərqi ölkələrinə yayılmışdı. Yazılı mənbələrə görə, bu dövrdə ölkədə saxsı qabların, həm də memarlıq abidələrində tətbiq olunması kaş məmulatı istehsalının əsas mərkəzləri Təbriz, Ərdəbil, Şamaxı, Bakı, Naxçıvan və Gəncə şəhərləri olmuşdur. Əvvəlki əsrlərə nisbətən keramika məmulatı ticarət vasitəsilə müxtəlif Qərbi və Şərqi ölkələrinə yayılmışdı. Yazılı mənbələrə görə, bu dövrdə ölkədə saxsı qabların, həm də memarlıq abidələrində tətbiq olunan kaş məmulatı istehsalının əsas mərkəzləri Təbriz, Ərdəbil, Şamaxı, Bakı, Naxçıvan və Gəncə şəhərləri olmuşdur. Əvvəlki əsrlərə nisbətən keramika məmulatı üzərində üslub baxımından xeyli real təsvir edilmiş bəzəklər arasında biz mahir sənətkar əli ilə yaradılmış, çoxlu gül-çiçək, quş, heyvan və bəzi məişət əşyalarının da təsvirini görürük. Bundan əlavə, saxsı məmulatı üzərində Səfəvi zadəganlarının həyat və məişətindən götürülmüş süljetlərə də təsadüf olunur. Hazırda bu dövrün bədii keramika əsərlərinin gözəl nümunələri dünyanın bir çox tanınmış muzeylərində saxlanılmaqdadır.

XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycanda olmuş əcnəbi səyyahlar burada sarayların, hamamların və başqa ictimai tikililərin bədii tərtibatında yüksək keyfiyyətli bəzəkləri

kaşılardan istifadə olunduğunu qeyd etmişlər. Övliya Çələbinin məlumatına görə, o öz gözü ilə yalnız Təbrizdə bədii kaşılarla bəzədilmiş 700-dən artıq hamam görmüşdür. Kaşı bəzəklərinin rəngarəngliyi, bədii ornamental xüsusiyyətlərinə görə Ərdəbildəki Şeyx Səfi kompleksi görkəmli yer tutur.

Araşdırmalar göstərir ki, XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycanda hazırlanmış keramika sənəti nümunələri əsasən üç texniki üsulla bəzədilirdi. Bunlardan mina ilə boyanmış, kobalt boyalı və çini rəsmli işləri göstərmək olar. Əgər memarlıq abidələrinin tərtibatında tətbiq olunan mina boyalı keramika sənəti nümunələri daha çox yerli ənənələrlə bağlı idisə, kobalt boyalı keramika nümunələrinin yaranmasında Çin keramika sənəti ənənələri başlıca rol oynamışdır. Mənbələr göstərir ki, bu əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərində kobalt boyalı Çin keramikası geniş yayılmışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, Uzaq Şərq, xüsusilə Çin mədəniyyətinə xas olan rəng və ornament motivləri yalnız keramikada deyil, başqa sənət nümunələrində də özünü büruzə vermişdir. Lakin Azərbaycan sənətkarları bu yeniliyi heç zaman kortəbii şəkildə təqlid etməmiş, daim doğma mühitə, verli ənənələrə uyğunlaşdıraraq istifadə etmişlər. Zaman keçdikcə isə gəlmə bədii ənənələr bütünlüklə öz keçmiş forma və mənşəyini itirərək, Azərbaycan bəzəklərinin üzvi, ayrılmaz ünsürlərinə çevrilirdi.

XVII əsrin sonları - XVIII əsrin əvvəllərində öncə Qərbi Avropada, sonra isə Rusiyada çini və saxsı qabları kütləvi şəkildə istehsal edən bir sıra müəssisələrin fəaliyyətə başlaması Azərbaycan keramika sənətinin də inkişaf zəminini məhdudlaşdırmışdır. Kütləvi şəkildə istehsal olunmuş Avropa və Rusiya çini qabları ucuz qiymətə satılır, Azərbaycan bazarlarında da əlverişli alış obyektinə çevrilir, xüsusi emalatxanalarda əllə hazırlanmış çini qablara ehtiyac qalmırdı.

XVI-XVII əsrlərdə dekorativ-tətbiqi sənətin digər növləri müəyyən dərəcədə inkişaf etmişdir. Lakin eldə kifayət qədər material olmaması sənətin bu növləri haqqında daha aydın təsəvvür yaratmağa imkan vermir.

Bu zaman sənətlə incəsənətin sıx əlaqəsi özünü parlaq şəkildə büruzə vermişdir. Bu dövrün dekorativ-tətbiqi sənət əsərləri yalnız sənətkarların deyil, rəssamların, xəttatların kollektiv fəaliyyətinin məhsulu idi.

Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənəti tarixində bu dövrdə ilk dəfə olaraq insan təsviri qabarıq şəkildə ön plana çıxdı. Dekorativ sənət əsərlərinin klassik Şərq poeziyası ilə bağlılığı, realizmi Səfəvi dövrünün nəzərəçarpan cəhətlərindən idi.

Təhlil etdiyimiz sənət nümunələri göstərir ki, əsərlərin forması, materialı və icrasından asılı olmayaraq eyni süjet, kompozisiya quruluşu, ornament motivləri bütün əşyalarda öz əksini tapmışdır. Bu isə Səfəvi dövründə özünəməxsus ümumi üslub xüsusiyyətinin olduğunu təsdiq edir. Lakin bu bədii üslub da başqa

zamanların bədii üslubu kimi uzun müddət davam edə bilmədi. XVII əsrin sonlarından başlayaraq bir çox tarixi səbəblərlə əlaqədar inkişaf etməkdə olan yeni üslub qarşısında əski üslub aciz qaldı və əhəmiyyətini itirməyə başladı.

Şiəliyin dövlət dini olması və ruhanilərin, eləcə də bəzi Səfəvi hökmdarlarının, o cümlədən Şah Təhmasib, Şah Sultan Hüseynin musiqinin qadağan olunmasına dair fərmanlarına baxmayaraq, musiqi mədəniyyəti inkişaf edirdi. Musiqi təkcə dini mərasimlərdə deyil, sarayda və xalqın şənlik məclislərində də səslənirdi. Bu dövrdə xalq mahnıları, aşıq mahnıları geniş yayılırdı.

Azərbaycanın Gəncə, Şamaxı, Bakı, Ərdəbil, Təbriz, Marağa və s. şəhərlərində (xüsusilə şah sarayında və şəhər hakimlərinin ziyafət məclislərində) musiqiçilər dəstəsi fəaliyyət göstərirdi. Musiqiçilər və xanəndələrə rəis təyin edilməsi haqqında 1526-cı ildə verilmiş fərmandan aydın olur ki, artıq bu zaman musiqiçilər, xanəndələri bir təşkilatda birləşdirilir, onların fəaliyyəti dövlət nəzarəti altına alınır. Musiqiçi və xanəndələr hətta dövlətə vergi də verməli idilər. Onlara çalğıçıbaşı adlanan başçılar da təyin edilirdi.

1521-ci ilin fevralında I Şah İsmayılın Təbrizin "Həştbehişt" adlanan məşhur sarayında təşkil etdiyi şənlik məclisində müğənnilər oxuyur, musiqiçilər ud və ney çalırdılar. I Şah İsmayıl və yüksək rütbəli əmirlər Təbriz meydanında musiqi sədasi altında qopuq oyunu keçirirdilər. Lakin Şah Təhmasib iki dəfə - 1526 və 1556-cı illərdə musiqi çalınmasını qadağan edən fərmanlar vermişdi. 1526-cı il fərmanına əsasən saqqal qırmaq, göyərçinbazlıq, nərd oynamaqla yanaşı, tənbur çalmaqla da qadağan edilmişdi. 1556-cı ildə verilmiş fərmanda deyilirdi: "Müğənni şəərə xilaf mahnı oxusa, cəzalan məlidir. Çəngi hər kimdə görsələr, boğazını kəssinlər, ney şəəri mahnılarınla həmahəng olmasa, nəfəs çıxarmağa qoymasınlar, musiqiçi digəri ilə həmməfəs olduqda boğazına qurğuşun töksünlər". Həmin fərmanlardan aydın olur ki, musiqi yalnız dini mərasimlər zamanı çalına bilərdi. İsgəndər bəy Münşi üstüörtülü də olsa, bu barədə belə yazmışdı: "Şəriət musiqi əhlini saya qoymur. Hökmdarın xidmətində olan musiqiçilər işdən qovulmuşlar. Onlardan yalnız ikisi - Hüseyn Şüştəri Bəyani və Ustad Əsəd Sornai (zurnaçalı. - *məsul red.*) qalmışdır. Əsəd Sornai başqa məclislərə gedib musiqi çaldığı üçün bir müddət zindana salınmışdı. Sonra ona and vermişdilər ki, saray nağaraxanasından başqa heç yerdə zurna çalmasın".

İsgəndər bəy Münşinin yazdığından və əldə olan məlumatdan aydın olur ki, o dövrdə musiqi ifasının qadağan edilməsi dini mərasimlərə və saray musiqiçilərinin aid deyildi. Məsələn, Şah Təhmasib özü istədiyi vaxt musiqiçiləri yanına dəvət edirdi. 1544-cü ildə Təbrizə gəlmiş Hindistan hökmdarı Hüməyunun şəərəfinə Şah Təhmasibin əmri ilə təşkil edilmiş şənlik məclisində Hafız Sadiq Bərtəq, Mövlana

Qasım Qanoni (qanonçalan), Ustad Şahməhəmməd Sornai, Ustad Yusif Mövdud və digər məşhur xanəndə və sazəndələr çalıb-oxuyurdular.

Beləliklə, aydındır ki, musiqinin qadağan edilməsi haqqındakı fərman (müasirin yazdığı kimi, "hər kəs saz çalırdı, onun əlini kəsirdilər") heç də saray adamlarına aid deyildi. Dini mərasimlərdə də musiqidən istifadə olunması qadağan edilməmişdi. Əslində bu fərman və cəzalar geniş xalq kütləsini musiqidən məhrum etmək demək idi. Bundan əlavə, həmin fərmanda müharibə vaxtı musiqi alətlərindən istifadə edilməsinə icazə verilirdi. Belə ki, Şah Təhmasib Gürcüstana yürüş təşkil edərkən "döyüş təbilinin sədası və vuruş neyinin naləsi hər tərəfə səş salmışdı".

II Şah İsmayıl hakimiyyətə keçdikdən sonra Şah Təhmasibin musiqi çalınmasını qadağan edən fərmanı öz qüvvəsini itirdi. Həmin dövrdə kamança, ud, çəng, tənbur və çahartar yenidən səslənir, musiqiçilər və xanəndələr azad çalıb-oxuya bilirdilər.

I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə Azərbaycan şəhərlərində musiqi xeyli inkişaf etmişdi. Şahın özü həm bəstəkar, həm də musiqi çalan idi. İsgəndər bəy Münşi onu musiqişünaslıqda və musiqi çalmaqda dövrün görkəmli adamı adlandırmışdı. Şahın bəstələdiyi bəzi təsniflər musiqiçalanlar arasında geniş yayılmışdı.

XVII əsrdə Azərbaycan şəhərlərində rəsmi qonaqları musiqi sədası altında qarşılayırdılar. Alman səyyahı Adam Oleari Ərdəbilə çatarkən təbil və tütək çalınır. Şamaxıda da səyyahı gərranay, tütək və təbil çala-çala qarşılayırlar. Orada ziyafət məclislərində də səntur, kamança, dəf çala-çala mahnılar oxuyurdular.

Şah öz ordusu ilə bir yerdən digər yerə gedərkən onu musiqiçilər və xanəndələr müşayiət edirdi. 1586-cı ildə Səfəvi hökmdarı Sultan Məhəmmədin oğlu Həmzə Mirzə Kürəkçayda (Gəncə yaxınlığında) olarkən məclisdə xeyli musiqiçilər və xanəndə iştirak etmişdi. Əyalətlərin mərkəzi şəhərləri olan Təbrizdə, Gəncədə, Şamaxıda bəylərbəyilərin saraylarında həmişə musiqiçilər dəstəsi olardı. Bəylərbəyinin göstərişi ilə onlar şənlik məclislərində çalıb-oxuyur və rəqs edirdilər. Hətta bu şəhərlərdə xan saraylarında teatr kollektivləri də fəaliyyət göstərirdi. Şarden XVII əsrin ortalarında İrəvanda olarkən şah sarayında üçpərdəli tamaşaya baxmış və onu "Şərqin operası" adlandırmışdır. Şarden yazır ki, belə teatrlara bəylərbəyilərin iqamətgahı olan əyalətlərin mərkəzi şəhərlərində də təsadüf edilirdi.

XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərində aşıq musiqisi də geniş yayılmışdı. Aşıq mahnıları geniş xalq kütləsinin real həyat tərzini və vəziyyətini tərənnüm etdirirdi.

Həmin dövrdə Azərbaycan şəhərlərində saz, kamança, tənburf ud, gərranay, bərbət, tütək, qanon, dəf və s. musiqi alətlərindən istifadə olunmuşdur.

Musiqiçilərdən Hüseyn Şüştəri Bəyani, zurnaçalan Ustad Əsədi Hafiz Sadıq Bərtaq, qanonçalan Mövlana Qasım, zurnaçalan Ustad Şahməhəmməd, Ustad Yusif Mövdud, Hafiz Laleyi Təbrizi, cələcəl alətində çalan Hafiz Cələcəl, Mirzə Məhəmməd Kamançei, Sultan Məhəmməd Kamançei, Sultan Məhəmməd Çənginin adları dövrün yazılı mənbələrindən məlumdur.

Ümumiyyətlə, orta əsrlər boyu din xadimləri musiqinin inkişafına mane olmuşlar. Lakin bu və ya digər hökmdarın musiqi çalınmasını qadağan etməsi Azərbaycanda ümumiyyətlə musiqi sahəsindəki irəliləmənin qarşısını ala bilməmişdir. Azərbaycan musiqisi Yaxın və Orta Şərqdə də geniş şöhrət tapmışdır. Sarı Tağının oğlu bir neçə nəfərdən ibarət nümayəndə heyəti ilə İsfahandan Ərdəbilə, Adam Olearini və onun dəstəsini qarşılamağa gələrkən Adam Oleari Sarı Tağının oğluna bildirmişdir ki, burada hər şey onun xoşuna gəlir, xüsusilə Azərbaycan musiqisi onu valeh etmişdir.

Hələ XV əsrdə azərbaycanlıların da Avropa musiqisi ilə tanış olduğunu göstərən faktlar mövcuddur.

XVI əsrin əvvəllərində mərkəzləşdirilmiş Səfəvilər dövlətinin yaranması Azərbaycan memarlığının inkişafı üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Dinin aparıcı ictimai şüur forması olması Azərbaycan şəhərlərinin memarlıq həllində də öz əksini tapmışdı: şəhərlərin əksəriyyətində dini təyinatlı binalar izdihamlı ticarət küçələrində yerləşirdi. Orta əsrlər Şərqi Azərbaycanın ictimai təyinatlı tikililərinin səciyyəvi növü olan karvansaralar daxili və xarici ticarət əlaqələrinin inkişafı tələbatından doğmuş memarlıq kompleksləri idi. Ticarət kompleksinin ən gözəl nümunələrindən biri Bakıda yaranmışdı. Altı binadan ibarət bu kompleks tipik Şərq memarlıq incisi hesab olunmaqdadır. Hamamlar Azərbaycanda geniş yayılmış ictimai tikililərdən idi və onların fəaliyyəti yalnız təmizlik funksiyası ilə məhdudlaşmırdı. Bunlar habelə müəyyən yaşayış yerlərinin (məhəllələrin və s.) toplanış, qarşılıqlı informasiya obyektleri idi. Saray kompleksləri, müdafiə qurğuları, körpülər də bu dövrün Azərbaycan gerçəkliyinin tərkib hissəsi olmuşdur.

XVI əsrin ilk onilliklərində Azərbaycan memarlığının aparıcı istiqamətlərindən biri Şirvan-Abşeron məktəbi olmuşdur. Hərbi-siyasi hadisələrin həddən artıq olması, siyasi qeyri-sabitlik ölkənin cənub ərazilərində memarlığın uğurlu inkişafına imkan vermirdi. Şirvan-Abşeron məktəbinin uğurlarının mənbəyi ictimai-siyasi həyatın sabitliyində və IX əsrdən etibarən tədricən yüksələn Şirvanşahlar dövlətinin mövcudluğunda idi. Bu memarlıq məktəbinin mühüm abidələri Bakıda, Şamaxıda və Dərbənddə cəmləşmişdi. Yaxın və Orta Şərqi nadir

ansambullarından olan Şirvanşahlar saray kompleksi (Bakı) Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbinin tipik nümunəsidir. XV əsrin II rübündən etibarən formalaşmağa başlamış bu kompleks saray, divanxana, Şirvanşahlar türbəsi (1435), ovdan (1436), hamam (1438), Şah məscidi (1441), Keyqubad məscidi və Seyid Yəhya Bakuvinin türbəsindən ibarətdir. XVI əsrin ortalarından başlayaraq (Səfəvilər dövləti daxilən möhkəmləndikdən sonra) ictimai-siyasi fəallıq Azərbaycanın cənub vilayətlərinə keçdi. Bu dönüş memarlığın inkişaf meyillərini müəyyənləşdirdi, Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbi aparıcı mövqeyini itirdi.

Yeni dövlətin paytaxtına çevrilmiş Təbriz şəhəri bütün ölkənin aparıcı bədii-memarlıq mərkəzi kimi əhəmiyyətini saxlamaqda idi. Ölkənin şimal vilayətlərinin də Səfəvilər dövlətinə tabe edilməsi Təbriz və Abşeron memarlıq məktəblərinə xas olan ümumi cəhətləri gücləndirdi.

Həmin memarlıq məktəblərinin memarlıq ideyaları və üsulları sahəsində qarşılıqlı surətdə zənginləşməsinə dair xeyli nümunə nəzərdən keçirmək mümkündür. Bu baxımdan Ərdəbiləki xatirə kompleksi daha çox diqqəti cəlb edir. Kompleksin piştağlarında Şirvanşahların Bakıdakı saray kompleksinin memarlıq həllinə bənzər cəhətlər vardır. 1584-cü ildə isə Şirvanşahlar sarayının şərqi Piştağında Təbriz memarlıq məktəbinin ənənələri tətbiq edilmişdir.

Əski tarixi mərhələnin ənənələrinin bilavasitə davam etdirilməsinə baxmayaraq, memarlıqda baş vermiş tarixi-siyasi hadisələrlə bağlı yeni təzahürlər nəzərə çarpırdı. Səfəvilər dövlətini də feodal-teokratik xarakteri memarlıqda dini-xatirə təyinətli obyektlərin daha çox əhəmiyyət kəsb etməsinə səbəb olmuşdu. Müqayisə üçün xatırlamaq lazımdır ki, XII-XV əsrlərin Azərbaycan memarlığında memorial cəhətlər aparıcı rol oynamışdır.

Bu dövrdə memarlıq formalarının özündə də dəyişikliklər baş vermişdir. Həmin dəyişikliklər həm memarlığın özünün mahiyyətindəki təmayüllərlə, həm də abidələrin quruluşu, kompozisiya baxımından inşa olunmasındakı yeni meyillərlə əlaqədar idi. Memarlıq quruluşunda həcm elementlərinin rolu güclənmişdi. Tağlı tikililərin daha çox olması dövrün ən xoşagələ, geniş istifadə edilən memarlıq üsullarının təəcəssümüdür. Memarlıq obyektlərinin dekorativ tərtibatı getdikcə güclənirdi. Bu dövrdə həndəsi naxışlardan imtina edilir və abidələrin dekorativ tərtibatında nəbati naxışlardan daha çox istifadə olunurdu. Memarlıq tikililərində daşların oyulması üsulundan əsasən istifadə edilmirdi. Bu üsul tədricən tikililərin divarlarının müxtəlif şəkildə təsvirlənməsi ilə əvəz olunurdu.

XVI əsrdə Azərbaycan memarlığının inkişafı prosesində bir sıra yeni cəhətlər meydana çıxdı. Başlıca cəhət ölkənin cənub vilayətlərində tikinti işlərinin daha intensiv olması idi. Həmin əsrdə bəzi şəhərsalma tədbirləri əsasən Cənubi

Azərbaycan şəhərlərində aparılmışdır. Səfəvilər sülaləsinin vətəni olan Ərdəbilin yüksəlişi daha çox diqqəti cəlb edir. 1555-ci ildə Qəzvin şəhəri dövlətin paytaxtına çevrildi və yeni paytaxtda xeyli tikinti işi aparıldı. XVI əsrdən etibarən müxtəlif təyinatlı tikililərin əsasən ölkənin cənubunda yaradılması aşağıdakı səbəblərlə bağlı olmuşdur: 1) ölkənin şimal vilayətlərinin (xüsusilə Şirvanın) inzibati-siyasi əhəmiyyətinin azalması; 2) Şirvanın hərbi-siyasi, hərbi çəkişmələr meydanına çevrilməsi; 3) XV əsr də daxil olmaqla, çoxəsrlik tarixi inkişaf ərzində Şirvanda müxtəlif təyinatlı memarlıq obyektləri inşa edilmişdi, fəaliyyət göstərirdi və onların tikintisində kəskin tələbat yox idi. XVI əsr Azərbaycan memarlığının digər bir cəhəti onun bədii yaradıcılığın başqa sahələri ilə sıx əlaqədə olmasıdır. Bu dövrdə memar-xəttat, şair-rəssam, şair-musiqçi kimi fəaliyyət göstərmiş şəxslər çox idi. Miniatürçü rəssam, naqqaş, həkkək, xəttat memarlıq abidələrinin inşası gedişində memarların əsas yardımçısı sayılırdı. XVI əsrdə sənətlərin sintezi prosesinin geniş vüsət alması, müxtəlif incəsənət növlərinin vahid, kompleks yaradıcılığının tərkib hissələrinə çevrilməsi mədəniyyətin İntibah (Renessans) mərhələsi üçün səciyyəvi olan hadisədir.

XV əsrin sonlarından - XVI əsrin əvvəllərindən etibarən dünya miqyaslı və ölkədaxili ictimai-siyasi, iqtisadi amillərin təsiri altında bir çox Azərbaycan şəhərlərinin inkişafında yeniliklər baş verdi. Şimali Azərbaycan şəhərlərinin ölkənin cənub vilayətlərinə meyil etməsi Cənubi Azərbaycan şəhərlərinin isə Səfəvilər dövlətinin cənub ərazilərinə istiqamətlənməsi böyük coğrafi kəşflərin, ölkə ərazisində yeni mərkəzləşmiş dövlətin yaranmasının labüd nəticəsi idi. Bu fakt Bakının timsalında daha bariz şəkildə üzə çıxmışdı. Orta çağlar Bakısının təkamülündə sonuncu mərhələ şəhərin ictimai və inzibati həyat mərkəzinin yenidən dənizkənarı sahəyə qayıtması ilə əlamətdardır. Şamaxı istiqamətində şəhərə başlıca giriş hissəsində yeni inzibati mərkəz, Bakı xanlarının mürəkkəb yaşayış kompleksi yerləşirdi. Şəhərin əks tərəfində - Salyan qapılarına gedən yolda XVI əsrdə karvansaralardan və anbar binalarından başqa, məscid binasını da özündə ehtiva edən geniş ticarət kompleksi meydana gəldi. XVI əsrdə Bakı şəhəri memarlığında baş vermiş əsaslı dəyişikliklər (onun ticarət qapılarının cənuba istiqamətlənməsi, mühüm obyektlərin şəhərin cənubunda cəmləşməsi və s.) o zaman Azərbaycanda baş vermiş güclü inteqrasiya prosesinin təzahürlərindən biri kimi qiymətləndirilə bilər. Həmin inteqrasiya meyilləri qədim zamanlardan vardı və əslində bu proses XVI əsrdə yenidən canlanmışdı. Təbiidir ki, şəhərin təkamülünün bütün mərhələlərində onun ictimai, ticarət həyatı həmişə aşağı, dənizkənarı hissədə cəmləşirdi. Şirvan şəhərlərinin əksəriyyəti üçün cənub vilayətlərinə bu cür istiqamətlənmə XVI əsrin nəzərəcarpacaq hadisəsi kimi qeyd edilə bilər.

Azərbaycanın cənub və şimal vilayətlərinin mərkəzləşdirilmiş Səfəvilər dövləti tərkibində olması həmin dönüşi şərtləndirən əsas siyasi amil idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvi dövlətinin ilkin inkişaf mərhələsində həm yeni xatirə kompleksləri inşa olunur, həm də mövcud olan memorial abidələrin dini-xatirə obyektlərinə çevrilməsi sahəsində tədbirlər görüldü: memorial abidələrinə yeni tikilmiş məscidlər, ziyarətçilər üçün nəzərdə tutulmuş türbələr və s. əlavə edilirdi. Məhz bu dövrdə Azərbaycanda "İmamzadə" adlanan memarlıq tipi təşəkkül tapmışdır. Həmin memarlıq tipi xanəqah komplekslərini əvəz etməyə başlamışdı.

Dövrün ən iri dini-xatirə kompleksi Ərdəbildə yerləşirdi. Bu kompleks özündə dövrün memarlığının yeni cəhətlərini, keçmişlə bağlı olan dərin ənənələri, Təbriz və Şirvan-Abşeron memarlıq istiqamətləri arasındakı ümumi cəhətləri qabarıq surətdə əks etdirir. Şeyx Səfiəddinin Ərdəbil kompleksinin əsasını təşkil edən məqbərənin özülü XIV əsrdə qoyulmuşdu. XV əsrdə isə o, qülləvari məqbərə görkəmini almışdı. Səfəvilərin hakimiyyətə gəlməsindən sonra yeni sülalə özü üçün doğma, müqəddəs olan Şeyx Səfi məqbərəsini iri memarlıq kompleksinə çevirmək istiqamətində əsəh tədbirlər görməyə başladı.

XVI-XVII əsrlərdə aparılmış memarlıq işləri nəticəsində Ərdəbil kompleksi nəinki öz dövrünün, ümumiyyətlə Azərbaycan memarlığının ən iri dini-xatirə səciyyəli abidəsinə çevrilmişdi.

Piştəgda başlanan kompleks bir neçə iri həyət ətrafında qruplaşmışdır. Kompleksin Şeyx Səfi məqbərəsinin yanında məscid vardır. Bu kompleksdə "Çinixana" adlanan bina inşa edilmişdir. Ziyarətə gələnlər üçün nəzərdə tutulmuş otaqlar, kitabxana binası, digər tikililər Şeyx Səfi kompleksinin elementlərindəndir. Həyətlərdən birində I Şah İsmayıldan başlayaraq bütün Səfəvi qəbirləri mövcuddur.

Ərdəbil kompleksi dekorativ baxımdan da zəngindir. Dekorativ tərtibatda nəbati naxışlardan daha çox istifadə olunmuşdur. Bəzək işlərində quş təsvirləri də mühüm yer tutur. Baş məsciddə qızıl və gümüşdən istifadə edilmişdir.

Şeyx Cəbrayılın Ərdəbil yaxınlığındakı türbəsi, Gəncədəki "İmamzadə" kompleksi, Şeyx Mahmud Şihabəddinin Əhər şəhərində yerləşən türbəsi, Qusar bölgəsinin Həzrə kəndində, 1544-cü ildə tikilmiş Şeyx Cüneyd türbəsi bu dövrün ən iri xatirə tikililərinə aiddir. Şamaxı ərazisindəki Kələxana kəndində mövcud olan məqbərələr qrupu XVI-XVII əsrlərin xatirə kompleksləri içərisində mühüm yer tutmaqdadır. Burada tikilmiş 9 məqbərədən 8-i indiyədək qalmışdır. Həmin məqbərələrin yalnız birində yazı vardır. Bu yazıdan aydınlaşır ki, məqbərə 1663-cü ildə, Sərkər Əbdüləzimin rəhbərliyi altında inşa olunmuşdur. Güman etmək olar ki, Sərkər Əbdüləzim digər məqbərələrin tikintisinə də başçılıq etmişdir. Kələxana

məqbərələrinin səciyyəvi xüsusiyyəti onların səkkizguşəli formaya malik olması və gözəl yonulmuş yerli daşlardan tikilməsidir. Məqbərə onu əhatə etmiş divarlarla, giriş qapısı ilə uzlaşır. Bizim səkkizguşəli məqbərələrdə ilk dəfə təsadüf etdiyimiz bu dəst-xətt Kələxana abidələrinin məkan ifadəliliyini gücləndirmişdir.

Şəhərsalmada da dəyişikliklər baş vermişdi. Təbrizin Səfəvilər dövlətinin paytaxtı olması orada yeni memarlıq obyektlərinin artması üçün şərait yaratdı. Mənbələrdən məlum olur ki, bu dövrdə Təbrizdə 300 mindən artıq əhali yaşayırdı. Osmanlı-Səfəvi müharibələri şəhərsalma işlərinə mənfəət təsir göstərmişdir. Bu fakt nəticədə şəhərsalmanın inkişafı prosesini xeyli ləngitdi və bir çox bədi-memarlıq dəyərlərinin məhv olmasına gətirib çıxardı. Bakı, Gəncə, Şamaxı, Təbriz kimi iri şəhərlərin müdafiə istehkamları xüsusən böyük dağıntılara məruz qaldı.

Bu dövrdə çoxsaylı məscidlərin inşası səciyyəvi hal idi. Məscidlərin nəzdində mədrəsə binaları da tikilirdi. Təhsil prosesi başlıca olaraq bu mədrəsələrdə gedirdi. Təbriz məscidləri öz ölçülərinə görə XIV-XV əsrlərin eyni tipli obyektlərindən geri qalırdı. Lakin qeyd edilməlidir ki, XVI-XVII əsrlərdə tikilmiş məscidlərin sayı daha çox olmuşdur (bir çox şəhərlərin böyük məhəllələrində məscidin olması zəruri şərt kimi geniş yayılmışdı).

Maraqlıdır ki, əvvəlki dövrdən fərqli olaraq XVI-XVII əsrlərdə Təbrizdə birminarəli məscidlər inşa olunmağa başlanmışdı. Halbuki əvvəllər ikiminarəli məscidlərin tikilməsi vacib hesab edilirdi.

1606-cı ildə Gəncədə inşa olunan cəmə həm memarlıq həllinə, həm də şəhərsalma baxımından mövqeyinə görə diqqəti cəlb edir. Abbasqulu Ağa Bakıxanovun məlumatından aydın olur ki, məscid tanınmış alim, memar Bəhaəddinin rəhbərliyi altında tikilmişdir.

Abşerondakı ölçülərinə görə böyük olmayan dini təyinatlı tikililər də maraqlıdır. Bunlar Abşeron memarlığının nadir incilərindəndir. Nardaranda əhəngdaşından tikilmiş məscid öz quruluşuna görə simmetrik memarlıq obyektidir. Məsciddəki daşüstü yazıdan aydın olur ki, abidə 1663-cü ildə tikilmişdir. Digər bir yazıda isə abidəni inşa edən usta Muradəlinin adı qeyd olunmuşdur.

Ordubad şəhərindəki cəmə və mədrəsə binası da bu dövrün abidələrindəndir. Bəzi materiallara əsasən ehtimal etmək olar ki, bu məscidin ilkin əsası daha qədimdir. Lakin məscidin memarlıq görkəmi XVII əsr abidələrinin başlıca cəhətlərini özündə daşımadadır. Güman etmək olar ki, məscid XVII əsrdə əsaslı şəkildə bərpa edilmişdir.

Səfəvilər dövründə körpü, kəhriz, buxana, ovdan, hamam və karvansara tikintisi işləri də geniş miqyasda aparılırdı.

Təbrizin cənub-şərqində, Şibli adlı yerdə inşa edilmiş karvansara özünəməxsus səciyyəyə malik obyektidir. Bütövlükdə XVI-XVII əsrlərin Azərbaycan memarlığı böyük maraq kəsb edir və memarlıq fəaliyyətinin bir çox sahələrində yeni, məhsuldar ideyalarla təmsil olunur. Bu cəhət ictimai təyinatlı tikililərdə özünün daha aydın ifadəsini tapmışdır.

Fəlsəfi fikir. XVI əsrin əvvəllərində İsmayıl Səfəvinin Təbrizdə taxta çıxması ilə ictimai həyatın bütün sahələrində - siyasətdə, dində və fəlsəfi fikirdə kəskin dəyişiklik başlandı. Şahlıq taxtına yiyələnmiş İsmayıl Səfəvinin onu hakimiyyətə gətirmiş kütlələrə qarşı münasibəti dərhal dəyişdi. Dini həyatda da nəzərəçarpan yeniliklər baş verdi: islamın sünnilik məzhəbindən imtina olundu, şiiəlik isə dövlətin ərazisində rəsmi məzhəb elan edildi. Lakin artıq bu zamandan etibarən şiiəlik müxalifətin deyil, imtiyazlı ictimai təbəqələrin məfkurəsinə çevrildi. Sünnilik rəsmi dinə qarşı durmuş məzhəb kimi təqib olunmağa başlandı. İsmayıl Səfəvinin hakimiyyətə gəlməsində fəal iştirak etmiş ifrat şiiəlik tərəfdarları da bidətçi elan olundular.

XVI əsr fəlsəfi fikri sahəsində müəyyən ideya fərqi və qarşıdurması, həm panteizmlə rəsmi dini baxış (ilahiyat) arasında, həm də panteizmin öz daxilində (onun idealist və materialist təmayülləri arasında) mübarizənin kəskinləşməsi ilə səciyyəvidir.

Şah İsmayılın hakimiyyətə gəlişindən sonra şiiə-qızılbaş məfkurəsi kəskin surətdə dəyişdi. Onun müxtəlif ifratçı sufi cərəyanları ilə əlaqələri ya tamamilə kəsildi, ya da formal səciyyəyə daşmağa başladı. Bilavasitə panteizmə əsaslanan mülayim və ifratçı cərəyanlarda yeni parçalanma baş verdi. İfratçı mövqedə duran panteistlər aləmin dərk olunmasında materializmə meyil göstərir, ictimai tələblər sahəsində isə ümumi bərabərlik ideyaları ilə çıxış edirdilər. Mülayim cərəyan tərəfdarları tədricən yeni mövqələrdə qərarlaşıb, mistik-panteist cərəyanların bidətçi istilahlara məcbusundan istifadə etmələrinə baxmayaraq, panteizmdən uzaqlaşır, idealizmə daha çox meyil edirdilər. İslamın şiiə ruhunda sonsuz təbliği mülayim mövqələrdə olan ideoloqlara xas idi. Bu xüsusiyyət İsmayıl Səfəvinin (Xətayinin) yaradıcılığında və siyasətində daha parlaq surətdə aşkara çıxmışdır. O, yaşadığı dövrdə qızılbaş məfkurəsinin əsas təbliğatçısı olmuşdur. Şah İsmayıl, ilk növbədə, bidətçi panteizmdən uzaqlaşmağa can atırdı. Hakimiyyətə qədərki dövrdə özü haqqında "Ki adəm donuna girmiş xuda gəldi, xuda gəldi" misralarını yazmış, hürufiliyə aludə olduğuna görə məzəmmət edilmiş, özlərini ilahiləşdirmələri və Babəkin dini qanununu geniş yaymaları ilə tanınan əcdadlarının əməllərini davam etdirmiş İsmayıl Səfəvi şahlıq taxtına çıxaraq taxta yiyələnmək üçün özünün əvvəlki Mehdi rolundan imtina etdi, zaman keçdikdən sonra panteizmdən uzaqlaşdı

və əsasən şiəliyin təbliğinə başladı. O, şiə imamlarını sonsuz şəkildə mədh edir, onların taleyinə acıyırdı. Lakin şair-hökmdar özünü təkmilləşdirmənin təbliği zərurətini də unutmur, ruhani rəhbəri - mürşidi ilahiləşdirir, ona sədaqət və itaət hissələrini təbliğ edirdi. Həmin tarixi dövrdə qızılbaşlığı sufizm təriqəti ilə bağlayan və Xətəinin imtina etmədiyi cəhətlər əsasən bunlar idi.

İsmayıl Səfəvi dövləti ərazisində islamın "ifratçı" cərəyanlarının biddətçi-panteizmini fəal surətdə məhv etməyə can atırdı. Siyasətdə dəfələrlə cəngavər alicənablığı nümayiş etdirmiş Şah İsmayıl əsasən ifratçı şiə təriqətlərinə mənsub olan təqibdən yaxa qurtarmaq üçün Kiçik Asiyanı tərk etmiş və Səfəvi sarayına pənah gətirmiş xeyli qaçqına amansız münasibət göstərdi — 917-ci ildə (1511-1512) ticarət karvanının qarət olunması bəhanə edilərək, Kiçik Asiyadakı üsyanlara başçılıq etmiş, şahdan nicat gözləyən şəxslər I İsmayılın əmrinə əsasən edam olundular.

Şah İsmayıl bir çox hallarda xalq üsyanlarının yatırılmasına "ifratçı şiələrin biddətçi əməllərinə qarşı mübarizə" kimi qələmə verirdi. Məsələn, 1506-cı ildə Şah İsmayıl yezidi kürdlərin üsyanını yatırdı, 1511-ci ildə isə Xuzistanda "Müşəşə" adlanan ifratçı şiə təriqəti ardıcılığının yaratdıqları Sərbədar tipli dövlətin tarix səhifəsindən sildi, onun tərəfdarlarına divan tutdu. Təriqətçilərin Əlini və Sərbədar hökmdarı Sultan Feyzi ilahiləşdirmələri Səfəvi şahının hücumu üçün bəhanə kimi istifadə edildi.

Şah İsmayılın dini siyasətini səciyyələndirən İ.D.Mikluxoj Maklay tamamilə düzgün olaraq qeyd edir ki, "...ifratçı şiəliyə və ifratçı şiələrə qarşı mübarizə yeni feodal dövlətinin xalq hərəkətlərinə qarşı münasibətdə siyasətinin ifadəsi idi". Səciyyəvidir ki, Səfəvilər kütlələrin həyəcanını yatırmaq üçün biddətçilik şəklində kifayət qədər bəhanə tapmadıqda sülalənin hakimiyyətinə qədərki dövrdə dəfələrlə sınaqdan çıxmış üsula - xalqın bir qismini digərinə qarşı qaldırmaq üsuluna əl ataraq, bu yolla kütlələri sosial, siyasi mübarizədən yayındırırdılar. I Abbasın sənətkarlar arasında dəfələrlə silahlı toqquşmalar təşkil etdiyi bir çox mənbələr tərəfindən təsdiq olunur.

Beləliklə, XVI əsrdə siyasi vəziyyətin dəyişməsi mövcud olan təriqətlərin və cərəyanların yeni ayrılmaclarını şərtləndirirdi. Həmin təriqət və cərəyanların bir qismi hakim qızılbaş məfkurəsi ilə barışır, təcridən islam şiə ilahiyyatının ideya əlavəsinə çevrilir, təşkilati, siyasi və ideoloji cəhətdən hakim qızılbaş təriqətinə tabe olur, təcridən onunla çulğışırdı. Mövcud ideya cərəyanlarının digər qismi isə hakim məfkurəyə qarşı kəskin mövqe tutur və biddətçilik kimi qiymətləndirilirdi.

XVI əsrdə qızılbaş məfkurəsi müxtəlif funksiyaları yerinə yetirirdi. Səfəvilər dövlətində o, hakimiyyətə aparan yolda biddətçiliyin və müxalifliyin bütün

ünsürlərini itirmiş baxışlar sistemi idi. Səfəvilər dövlətinin hüduqlarından kənarda isə (məsələn, Osmanlı imperiyasında) o, hakim olan sünniliyə və Osmanlı hökumətinə qarşı şiə müxalifətinin təzahürü kimi fəaliyyət göstərirdi. Osmanlı dövlətinin ərazisində qızılbaşlıq bəktəşiliklə sıx surətdə bağlı olmuşdur. Əgər Səfəvi imperiyasında qızılbaşlıq ruhanilərlə birgə azadfikirliliyin hər bir təzahürünü fanatikcəsinə təqib edirdisə, Səfəvi dövlətinin hüduqlarından kənarda o, bir qayda olaraq, bidətçi mistik-panteist fəlsəfə ilə bağlı olmuş, azadfikirliliyin və müxalifətin ifadəçisi kimi diqqəti cəlb etmişdi. Qızılbaşlıq müxalifətçi ruhunu Osmanlı imperiyasında XIX əsrdə qoruyub saxlamışdır. XIX əsrdə Osmanlı imperiyasında bu təlimin inkişaf istiqamətlərini araşdırmış V.Qordlevski yazır ki, yalnız qorxu hissi qızılbaşları islamdan açıq surətdə imtina etməkdən saxlayır, çünki onlar Əlini ilahiləşdirir, panteizm əməl edir, məscidlərin zəruriliyi fikrini qəbul etmir, insanın ölümünü materiyanın sonu kimi qiymətləndirir, materiyanın sonunu onun yeni formada aşkara çıxmasının başlanğıcı sayırdılar.

Şah İsmayılın qurduğu dövlətin hərbi qüdrətinə, şəriət məhkəmələrinin əzablı edamlara gətirən amansız fitvalar təcrübəsinə arxalanmasına baxmayaraq, qızılbaş ideologiyası hətta Səfəvilər imperiyası hüduqlarında belə yeganə məfkurə ola bilmədi. Təqiblər Azərbaycanda bidətçiliyi aradan qaldırmaq iqtidarında deyildi. Burada ilahiləşdirmə nəzəriyyəsinə əsaslanan ifratçı şiə təriqətləri qalmaqda idi. "Tarixi ələmarayı-Abbasi" salnaməsinin materiallarından görünür ki, hicri 962 (1554-1555)-ci ildə "qələndərlərin və cəmiyyət törtöküntülərinin bir dəstəsi" yeni dini təlimlərlə çıxış edərək Şah Təhmasibi İmam Mehdi'nin təcəssümü kimi qələmə verməyə cəhd edirdi. Başlanmış hərəkət elə geniş miqyas almışdı ki, Səfəvi hökmdarı onu yalnız üsyan rəhbərlərini edam etdirdikdən sonra yatıra bilməmişdi.

Bu dövrün Səfəvi hökmdarları tərəfindən amansızcasına təqib olunan, geniş yayılmış bidətçi təlimlərindən biri "nöqtəvilik" idi. Materialist meyilli panteist fəlsəfənin, rəşionalizm və islamın bir çox ehkamlarına qarşı kəskin surətdə çıxması "nöqtəvilinin" başlıca cəhətləri olmuşdur. Məlumdur ki, Şah Təhmasibin əmrinə əsasən Kaşan və Qəzvin nöqtəviləri amansızcasına cəzalandırılmışdılar. Lakin "nöqtəvilik" təliminə qarşı təqiblər I Abbasın dövründə xüsusilə gücləndi. Sənamələrdə məlumat verilir ki, I Şah Abbas o zaman dövlətin paytaxtı olan Qəzvindəki gözəl xanəqahlardan birini ziyarət etmiş və nöqtəvilərin rəhbərlərindən dərviş Xosrov Qəzviniyə məxsus həmin xanəqahda söhbət əsnasında öyrənmişdi ki, nöqtəvilərin sayı çoxdur, onlar bütün dövlətin ərazisində yayılmışlar, öz təşkilatları var, əhalini nöqtəvilik təliminə cəlb edirlər. Hökmdar anlamışdı ki, dövlətin ərazisində "nöqtəvilik"dən təhlükəli təlim yoxdur. I Şah Abbas bu "ziyarətdən"

sonra hicri 1002 (1593-1594)-ci ildə bütün nöqtəvilərin və "nöqtəvilik"lə bağlılıq ehtimalı olan şəxslərin tutulması haqqında fərman verdi. İsgəndər bəy Münşi və Cəlal Yəzdi Səfəvi dövlətinin ərazisində nöqtəvilərin təqib olunduğunu göstərmişlər. I Şah Abbasın dövründə nöqtəvilərin kütləvi surətdə cəzalandırılması adi hala çevrilmişdi. İsgəndər bəy Münşi güman edir ki, I Abbasın bu tədbirləri nöqtəvilərin varlığına son qoymuşdu. Lakin Zeynalabdin Şirvani XIX əsrdə də burada "nöqtəvilik" təliminin gizli surətdə təbliğ olunduğunu bildirir.

XV-XVI əsrlərdə hürufiliyin bir çox nümayəndələri də qızılbaşlara qoşulmuşdular. Məlumdur ki, Şah İsmayılın sarayında "hürufilik" fəlsəfəsini poeziya vasitəsilə təbliğ edən Süruri və Tüfeyli kimi şairlər fəaliyyət göstərmişlər. Lakin aydındır ki, Şah İsmayılın sarayında yaşayan, hökmdarı mədh edən, şahın himayəsinə sığınan hürufilər əski zamanın üsyankar hürufiliyini təbliğ edə bilməzdilər.

Sürurin və Tüfeylin bizə məlum olan şeirlərində isə bidətçi panteizm təbliğ edilir, Şah İsmayıl "Mehdi" adlandırılaraq ilahiləşdirilir, insana ilahi varlıq kimi yanaşılır. Bu cəhətlər həmin şeirlərin XV əsrin sonuna - İsmayılın hakimiyyətə can atdığı zamana aid edilməsinə imkan verir.

XVI əsrdə Azərbaycanda "nöqtəvilik"lə yanaşı, "bəktaşilik", "əliallahı", "əxi", "rövşəni" və s. təlimlər təbliğ edilirdi. XVI əsrin qızılbaş ideologiyasını səciyələndirərək qeyd etmək lazımdır ki, hakimiyyətə can atarkən Səfəvilərin arxalandığı şəhərlilər tədricən qızılbaş ideologiyasından uzaqlaşdılar. XVI-XVII əsrlərdə şəhərlilər əsasən "Heydəriyyə" adlanan və asketizmi təbliğ edən sufi təşkilatlarına, panteist meyilli "nemətullahiyyə" təliminə bağlı olmuşlar.

XVI əsrdə Azərbaycanda fəlsəfi və ictimai-siyasi fikrin məşhur nümayəndəsi dahi şair, mütəfəkkir *Məhəmməd Füzuli* idi. O, dəqiq elmləri, ilahiyyəti, fəlsəfəni derindən öyrənmiş, Azərbaycan (türk), fars və ərəb dillərini gözəl bilmiş, həmin dillərdə divanlar yaratmışdır. Bu divanlar Yaxın və Orta Şərqi fəlsəfi poeziyasının incilərindədir. Divanlarla yanaşı, Füzulinin "Tərcümət ül-əhadis əl-ərbəin" ("Qırx hədisin tərcüməsi"), "Şah və gəda", "Hədiqət üs-süeda" ("Səadət bağçası"), "Leyli və Məcnun", "Şikayətnamə", "Rind və Zahid", "Səhhət və Mərz", "Ənis ül-qəlb" ("Könül dostu"), "Mətlə ül-etiqaq" əsərləri bizə gəlib çatmışdır. Füzuli fəlsəfi və elmi əsərlərini yaşadığı dövrün ənənəsinə uyğun olaraq ərəb, fars dillərində yazmışdır və yaradıcılığı Şərqi XVI əsrə qədərki ideoloji və mədəni təkamül tarixi ilə sıx bağlıdır. Şərqi peripatetik fəlsəfəsi və islamın rəasionalist təlimləri Füzulini daha çox cəlb etmişdi.

Füzuli Şərqi mədəniyyətinin dahilərindən olan Nizami Gəncəvinin fəlsəfi poeziyasını, bir çox təriqətlərin və cərəyanların, ilk növbədə sufiliyin fəlsəfi

təlimlərini, habelə qədim yunanların elm, fəlsəfə sahəsindəki uğurlarını gözəl bildirdi.

"Mətlə ül-etiqaq" Füzulinin başlıca fəlsəfi əsəridir. Bu, mahiyyətə Azərbaycan tədqiqatçıları tərəfindən fəlsəfə tarixinə dair yazılmış ilk əsərdir. Həmin əsərdə ilahiyyat məsələləri ilə yanaşı, qədim yunan filosoflarının, Yaxın Şərqi orta əsrlərdə yaşamış mütəfəkkirlərinin baxışlarının qısa şərhı də verilmişdir. Fəlsəfəyə, ilahiyyətə, təbiət elmlərinə dair mülahizələrində Füzuli qədim yunan və orta əsr Şərqi filosoflarının fikirlərinə əsaslanır. Əsər dörd hissədən ibarətdir və hər bir hissə müvafiq qisimlərə bölünür. Birinci hissədə elmin və biliyin mahiyyəti, idrak prosesində elmin məqsəd və vəzifələri nəzərdən keçirilir. İkinci hissə dünyanın başlanğıcı və mahiyyəti məsələlərinə həsr edilmişdir. Üçüncü və dördüncü hissələrdə Allahın mövcudluğu, peyğəmbərlik, ruhların varlığı, məkanlarını dəyişməsi haqqında danışılır, digər mistik-ilahiyyat problemləri araşdırılır. Təbiidir ki, orta çağların tipik mütəfəkkiri kimi Füzuli də dini dünyagörüşünə malik idi və həmin dünyagörüşünü təbliğ edirdi.

Füzuli "Mətlə ül-etiqaq" əsərində elmlərin təsnifatını vermişdir. Onun fikrincə, təcrübi və nəzəri elmlər mövcuddur. Təcrübi elmlərin (əxlaq, evdarlıq və siyasət) predmeti insandan asılıdır. Füzuli ilahiyyəti, riyaziyyəti və təbiyyəti elmlərini nəzəri elmlərə aid edir.

Məhəmməd Füzuli "Şikayətnamə" əsərində yaşadığı dövrdə rüsvətخورluğu, satqınlığın, ikiüzlülüğün, zülmün və ədalətsizliyin tam hökmranlığı haqqında nifrət hissi ilə danışmışdır. İctimai bələlələrin dərın köklərini aşkara çıxara bilməyən Füzuli həyatın mənfi hallarının dövrün hökmdarlarının xarakteri ilə bağı olduğunu göstərir, "ədalətli hökmdar" arzusu ilə yaşayırdı. Füzuli irsi orta əsrlərin Yaxın və Orta Şərqi ictimai-fəlsəfi fikrinin inkişafı tarixində mühüm mərhələdir.

XVI əsrdə *Sadiq bəy Əfşarın* (təbrizlidir, 1533-cü ildə doğulmuşdur, 1612, yaxud 1616-cı ildə vəfat etdiyi güman olunur) estetik nəzəriyyəsi meydana çıxdı. Sadiq bəy Əfşar rəssam, alim, mütəfəkkir idi və "Qanun əs-süvar" ("Rəssamlıq qanunları haqqında traktat") əsərinin müəllifi kimi tanınmışdır. O, incəsənəti gerçəyliyın inikasını kimi nəzərdən keçirir, forma və məzmunun vəhdəti məsələsini qoyur, məzmunun formadan üstün olduğunu göstərir nəzəriyyə ilə təcrübənin vəhdəti fikrini təbliğ edirdi. Sadiq bəy Əfşar Azərbaycan və fars dillərində elm, rəssamlıq, ədəbiyyat haqqında 10-a yaxın əsər yazmışdır. O habelə gözəl şeirlər müəllifi kimi də məşhurlaşmışdı. Sadiq bəy Əfşar sufiliklə də dərindən maraqlanırdı və hakimiyyətə münasibətdə müxəlifliyi ilə seçilirdi.

Hakim mövqedə olan şiəliyın, Səfəvi hökmdarlarının təqibləri bir çox elm, mədəniyyət nümayəndələrini, filosofları Azərbaycandan getməyə vadar etmişdi.

Şiəlik, şəriət ehkamları və islamın əsasları Azərbaycanda ilahiyyatın tanınmış nümayəndələri olan *Mirzə Abdulla Əfəndinin* (hicri 1130-cu ildə vəfat etmişdir) və *Ağahüseyn Xalxalının* (XVII əsr) əsərlərində geniş, hərtərəfli əksini tapmışdır. Oncılıq "Riyaz ül-üləmə" ("Alimlər bağçası") əsərinin müəllifi Mirzə Abdulla Əfəndi məşhur alim və ilahiyyatçı idi. Alim bu və digər əsərlərində islamın, onun şiə məzhəbinin, islam əxlaqının təbliğatçısı və ideoloqu kimi çıxış edirdi. Ağahüseyn Xalxali sufi panteizminə, xüsusilə Yusif Qarabağının fəlsəfi baxışlarına qarşı fəal mübarizəsi ilə tanınırdı. XVII əsrin fəlsəfi fikir nümayəndələri olan Saib Təbrizinin, Yusif Qarabağının, Qövsü Təbrizinin dünyagörüşü insanpərvərlik, azadkirlilik, xeyirxah əməllər və ədalət uğrunda mübarizə ruhundadır. Onların fəlsəfi baxışları üçün panteizm səciyyəvidir.

Azərbaycanın mütərəqqi simalarından biri olan *Məhəmməd Əmin ibn Sədrəddin Şirvaninin* fəaliyyəti XVII əsrdə təsadüf etmişdir. O, "Mabəd və məbdə" ("Başlanğıc və son") traktatının, Qəzalinin "Qəvaid əl-əqaid" ("İnancların prinsipləri") əsərinə şərhin, "Şəmsiye-Razi" əsərinin, habelə islam təriqətlərinə həsr olunmuş əsərin müəllifidir. Son əsərində o, islam zəminində yaranmış 73 təriqəti səciyyələndirməyə cəhd göstərmiş, islamın daxilindəki *batini*, xüsusən *qərməti* kimi müxalifətçi təriqətlərin təhlilinə xüsusi fikir vermişdir.

Azərbaycan mütəfəkkiri *Mirzə Məhəmməd ibn Həsən Şirvani* XVII əsrdə yaşamış, fəlsəfə, ədəbi tənqid sahələrində məşhurlaşmış, astronomiyaya və riyaziyyata dair əsərlər yazmış, bir sıra fəlsəfi əsərlərin (xüsusilə peripatetik meyilli əsərlərə yazılmış sərhələrin) müəllifi kimi tanınmışdır.

XVII-XVIII əsrlər fəlsəfi cərəyanların, xüsusilə sufiliyin xeyli dərəcədə geniş yayıldığı tarixi dövr idi. Bu hal aşağıdakı amillərlə bağlı olmuşdur:

1) bu əsrlərdə sufilik müxalifətin öz fəlsəfi ehkamlarının mühafizəkar islamın əleyhinə yönəlmiş mahiyyətinin zahirən islamçı təqdimi üçün istifadə etdiyi uğurlu formalardan biri idi;

2) sufilik təqiblərə məruz qalan sünnilər üçün ideoloji sığınacaq idi və müxalifətçi ziyalıları özünün panteist mahiyyəti ilə də cəlb edirdi.

Malik Seyid ibn Məhəmməd Kamil, Maqşud Əli Təbrizi, Molla Rəcəb Əli Vahid kimi sufi-panteistlərin fəaliyyəti XVII əsrdə təsadüf edir.

Əgər sufiliyin bir qolu müxalif zümrə və təbəqələr üçün sığınacaq idisə, digər qolu hakim dairələrlə əlbir olaraq bidətçi sufileri amansızcasına təqib edir, əleyhdarları sünnilikdə təqsirləndirirdi. Məsələn, I Abbasın əmrinə əsasən sufi-panteist olan Əbu Talib Təbrizi və Mirzə Məhəmməd Ordubadi edam edildilər. Yusif Qarabaği isə Orta Asiyaya qaçmaq la bu cəzadan xilas ola bildi.

XVII əsrdə Azərbaycanda fəlsəfi fikrin görkəmli nümayəndələri Yusif Qarabaği və Saib Təbrizi idi.

Yusif ibn Məhəmmədcan Qarabaği peşəkar filosof idi. Onun bir çox əsərlərində məntiq, hüquq, astronomiya problemləri öz əksini tapmışdır. "Haşiyə-i-xanəqahi" ("Xanəgahinin haşiyəsi"), "Tətəmmət ul-havaşi fi izalət ul-həvaşi" ("Anlaşılmazlıqların aradan qaldırılmasına dair haşiyələrin tamamlanması"), "Risalətun fi bəyan il-cüzi la yətəcəzzü" ("Bölməz hissəciyin izahına dair"), "Haşiyətün li şərhi "Hikmət əl-eyn" ("Hikmət əl-eyn" əsərinin şərhinə dair"), "Risalətun fi tərif ül-ilm" ("Elmin tərifi haqqında traktat"), "Risalət ul-xəlvetiyyə" ("Gizli olan haqda traktat") və s. Yusif Qarabağının daha çox yayılmış iri tədqiqat əsərləridir. Panteizm alimin dünyagörüşü üçün səciyyəvi olmuşdur. Filosofun baxışlar sistemində idrak nəzəriyyəsi başlıca yeri tuturdu. O, dünyanın dərk edilən olduğunu göstərirdi. Yusif Qarabağının fikrincə, dünya 5 daxili və 5 xarici hissə vasitəsilə dərk olunur. O yazırdı ki, tədqiqat varlıqların dəlillər və əsaslandırmaqlar vasitəsilə dərk edilir, bu idrak həqiqidir.

Ümumiyyətlə, Qarabağının dünyagörüşü XVII əsr Azərbaycan fəlsəfə tarixində xüsusi yer tutur.

Saib Təbrizi dövrünün yüksək səviyyədə təhsil almış ziyalılarından idi. Şair-mütəfəkkir bir çox Yaxın və Orta Şərq ölkələrini ziyarət etmiş, dövrünün tanınmış ziyalıları ilə təmasda olmuş, bir müddət Səfəvi hökmdarı II Abbasın sarayında *məlik üş-şüəra* kimi ali adı daşımışdır. Lakin o, saraydakı çəkişmələrdən, fitnə-fəsad yuvasından uzaq olmağa çalışmış, tezliklə Səfəvi sarayını tərk etmişdir. Saib Təbrizi həyatının son illərində öz əsərlərinin təsnifatı ilə məşğul olmuş və onları "Mirat ül-caməl" ("Gözəllik aynası"), "Arayişi-nigar" ("Gözəllik bəzəyi"), "Vacib ül-hifz" ("Qorunması vacib olan") adlı məcmuələrdə yerləşdirmişdir. Şair-mütəfəkkir əsərlərini Azərbaycan və fars dillərində yazmışdır. Yaxın və Orta Şərq xalqlarının fəlsəfi irsi, xüsusilə Şərq peripatetizmi Saib Təbrizin də dünyagörüşünün təşəkkülü üçün əsas olmuşdur. O, Şərq peripatetizmi vasitəsilə qədim yunan elmini və fəlsəfəsini öyrənmişdi. Saibin orta çağlar Şərqinin panteist bədətçi təlimlərinə bağlılığı onun daim Mənsur Həllaca istinad etməsi ilə təsdiqlənir. Saib yazırdı: "Biz Mənsurun qanıyıq və daim qaynamaqdayıq". Digər bir əsərində mütəfəkkir qeyd edirdi: "Quru zahidlərlə həqiqət haqqında ucadan danışma, dar ağacına məhkum olunmuş Mənsura bax". Saib Təbrizi özü haqqında demişdi: "Mənim Mənsurum dar ağacından qorxmur". O göstərirdi ki, sufilərin vəhdət əl-vücut haqqında təliminin əsiridir, bu təlimə valeh olmuşdur. Saibin dünyagörüşünün əsasını məhz bu nəzəriyyə təşkil edir. Onun fikrincə, Allahın varlığı ilə bağlanmış mövcudluq, dünya bir-biri ilə üzvi şəkildə əlaqədar olan 4

ünsürdən ibarətdir, dünya vəhdət bəhridir. Məhəbbət bu bəhrədəki hərəkətin və dəyişikliklərin mənbəyidir.

Saib Təbrizinin irsində idrak məsələləri mühüm yer tutur. Mütəfəkkir dünyanın dərk olunması prosesində ağıla və elmə yüksək qiymət verir, elmin (nəzəriyyənin) və təcrübənin vəhdəti zəruriliyini daim qeyd edirdi: "İnsanın biliyi özünü əməldə, təcrübədə göstərməlidir, ağıl məntiqi dəlillərə və əqli nəticələrə əsaslanmalıdır". Saib Təbrizi zamanəsinin hökmdarlarının elmə, təfəkkürə mənfi münasibəti haqqında ürək ağrısı ilə yazırdı: "Ağıl və bəsirət qara quruşa da dəymir, molla çalmaları və onların qarın toxluğu bizim zamanəmizdə daha ləyaqətli yer tutmur".

Əxlaq və estetika məsələləri də Saib Təbrizinin yaradıcılığında, dünyagörüşündə müəyyən yer tutmaqdadır. O, həmin dövrdə hakim olan "tale", "alın yazısı" haqqındakı nəzəriyyəyə qarşı çıxaraq insan iradəsinin azadlığı, insanın öz əməlləri müqabilində məsuliyyət daşması fikrini təbliğ edirdi. İnsanı gerçək həyatdan uzaqlaşdıran asketizmə deyil, yaradıcılığa, əməyə qızğın çağırış Saib Təbrizinin əxlaqi görüşlərinin mərkəzindədir: "Əməklə məşğul olmamaq, taleyə güvənmək alicənablıqla bir araya sığmaz, öz yükünü xalqın üzərinə aşırma". Saibin əxlaqi görüşləri onun ictimai-siyasi ideyaları ilə sıx şəkildə bağlıdır və demokratizmin, insanpərvərliyin təbliği ruhundadır. O, məhz bu mövqelərdən cəmiyyətdə hökm sürən zülmü və zor siyasətini pisləyirdi. Saib Təbrizi zəhmətkeş xalqı "cəmiyyətin qanadları" adlandıraraq yazmışdı: "Sadə, yoxsul insanlardan yardım istə, çünki onlar zəif və yoxsul olsalar da, başqaları üçün qanadırlar (güc mənbəyidirlər. - *məsul red.*)".

Saibin estetik baxışları dövrün mütərəqqi Şərqi estetik fikrinin inkişafına böyük töhfə idi. Onun incəsənətdə, ədəbiyyatda forma və məzmunun münasibəti, poetik məharətin ictimai şüura təsiri haqqındakı fikirləri Şərqi estetik fikri ənənələrinin davamı kimi diqqəti cəlb edir və bir çox məqamlarda Sadiq bəy Əfşarın estetik görüşləri ilə səsleşir.

XVII əsrdə Azərbaycanda fəlsəfi fikrin ümumi mənzərəsi belə idi.

XI FƏSİL

AZƏRBAYCAN XVIII ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA

Səfəvi dövlətinin tənəzzülü və XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda xalq azadlıq hərəkətinin qüvvətlənməsi. XVIII əsrin əvvəllərində tərkibinə bir çox ölkələrlə yanaşı, Azərbaycanın da daxil olduğu Səfəvi dövləti dərin iqtisadi və

siyasi tənəzzül dövrü keçirirdi. Şah, saray əyanları və dövlət məmurları boşalmış dövlət xəzinəsini doldurmağın yeganə yolunu vergi və mükəlləfiyyətlərin sayını, həcmi artırmaqda gördülər. Bu məqsədlə onlar yeni-yeni vergi növləri "ixtira" edir, vergi toplamaq üsulunu daha da sərtləşdirirdilər. Saray əyanları və dövlət məmurlarının fitvalarına uyan, dövlət işlərindən uzaqlaşaraq günlərini məscidlərdə ibadətdə və hərəmxanada eys-ışrətdə keçirən iradəcə zəif Şah Sultan Hüseyn 1699-cu ildə vergi sistemini "qaydaya" salmaq məqsədilə 15 yaşına çatmış hər kəsin siyahıya alınması barədə əmr verdi. Əhalinin var-dövləti və əmlakı da siyahıya almırdı. Yeni şahın məmurları siyahı tərtib etməkdə çətinlik çəkirdilər; imkanı olan şəxslər ailəsi və əmlakı ilə birlikdə acgöz şah məmurlarının təqibindən qaçaraq əlçatmaz yerlərdə gizləndilər. Belə halların qarşısını almaq məqsədilə şah yeni bir fərman verdi: "Gizlənən şəxsi kim tapsa və şaha bu barədə xəbər versə, onun başı şaha, əmlakı isə xəbər verən adama çatacaqdır".

Siyahıyaalma üç il - 1699-cu ildən 1702-ci ilədək davam etdi. Siyahıya daxil edilən şəxslərdən əlavə olaraq yeni vergilə Har tələb olundu. Vergilər əvvəlkilərdən üç dəfə artıq idi. Tezliklə şahın vergi toplayanları əhalidən yeni qayda üzrə üçillik vergi yığmağa başladılar.

XVIII əsrin əvvəllərində, təqribən 1700-1703-cü illərdə Azərbaycanda, xüsusilə Şirvanda keçən quraqlıq özü ilə dəhşətli aclıq gətirmişdi. Bu isə bahalıqə, bazarlarda qiymətlərin bir neçə dəfə artmasına səbəb olmuşdu.

Şah sarayı yerli hakimlərə etibar etmədiyindən öz məmurlarını və nökrələrini vergi toplamaq üçün yerlərə göndərirdi. Məsələn, Qarabağda vergi toplamaq üçün şaha yaxın olan və Təbrizdə oturan Cənubi Azərbaycan bəylərbəyi Mirzə Tahir 1100 nəfərlik cəza dəstəsi ilə buraya göndərilmişdi. Müasirin yazdığına görə, əzab və işgəncələrlə kəndliləri vergi verməyə məcbur edirdilər. Lakin belə Üsulla vergi toplamaq dövlətin iqtisadi vəziyyətinin canlanmasına gətirib çıxara bilmədi. Əksinə, ağır feodal istismarı maddi nemətlərin əsas istehsalçıları olan kəndlilərin təsərrüfatının daha da dağılması və iqtisadi böhranın dərinləşməsi ilə nəticələndi.

Mərkəzi hakimiyyətin zəiflədiyi bir dövrdə hakim feodallar arasında mərkəzə tabe olmamaq əhvali-ruhiyyəsi hiss olunurdu. Azərbaycandakı bəylərbəyilər (Şirvan, Qarabağ, Cənubi Azərbaycan və Çuxursəd bəylərbəylikləri) vilayətlərdə toplanan vergilərin böyük əksəriyyətini mənimşəyirdilər. 1716-cı ildə Rus dövlətinin Azərbaycandan İrana gedən elçisi A.P.Volinski belə halları müşahidə edərək öz gündəliyində yazmışdı ki, bəylərbəyilər toplanan vergilərin "yalnız yarpağını şaha göndərirlər, meyvəsini isə özləri üçün saxlayırlar. Bu, onlarda adət şəklini almışdır". Dövrün başqa bir şahidi İ.Q.Qerber bu barədə yazır:

"Şirvan hakimləri şahın xəzinəsinə istədikləri qədər (topladıkları vergilərdən. - *məsul red.*) göndərirdilər". Bəzi hallarda bəylərbəylilər mərkəzin göstərişi olmadan vergilərin miqdarını və həcmi artırirdilər.

Feodal istismarının həddini aşması, Səfəvi dövlətinin bir çox yerlərində olduğu kimi, Azərbaycanda da şah üsuli-idarəsinə və yerli feodallar əleyhinə üsyanların baş verməsinə səbəb oldu. XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ilk üsyan 1707-ci ildə Car-Balakən bölgəsində alovlandı. Tezliklə qonşu kəndlərin əhalisi də onlara qoşuldu. Bu, kortəbii kəndli hərəkatı idi. Dövlətin hakim dairələrinin üsyanı yatırmaq üçün göndərdiyi cəza dəstələri Car kəndini talan edib yandırdılar. 1709-cu ildə Şimali Azərbaycanda-Şirvan hüduqlarında daha bir silahlı üsyan baş verdi. 1711-ci ildə Car camaatı yenidən silaha əl atdı. Onlar Şamaxı şəhərinə hücum edib, Şirvan bəylərbəyinin malikanəsinə od vurmağı qərara aldılar.

Bu dövrdə Şirvanın böyük bir hissəsində həm İran, həm də yerli feodalların zülmünə qarşı qalxan silahlı üsyan dalğaları geniş vüsət almaqda idi. Üsyançılar kortəbii şəkildə feodalların malikanələrinə basqın edərək qarətə məşğul olurlar, sonra isə onu yandırdılar. Carlılar şah xəzinəsinə vergilərdən azad idilər. Sərhədləri qoruduqlarına görə onlar hətta xəzinədən pul da alırdılar. Şirvan bəylərbəyinin özbaşına carlılara ödənişi dayandırması onların qəzəbinə səbəb olmuşdu. Car üsyançılarına Ərəş hakimi Əli Sultan başçılıq edirdi.

Tezliklə Şirvan torpağında carlılar şirvanlılarla birləşib, böyük bir dəstə yaratdılar. Çox keçmədi ki, onlara şəkiliblər və Gəncə ətrafındakı kəndlərin əli silah tutan əhalisi də qoşuldu. Silahlanmış xalq kütləsi Şamaxı, Gəncə, Qazax, Ağstafa, Şəmşədil, Şəmkir şəhərlərinə basqın edərək Bərdə şəhərinə kimi gedib çatmışdı. Onlar yolboyu qarşılarna çıxan hər hansı feodal malikanəsini qarət edib yandırdılar.

Üsyançıların qarşısını almaq məqsədilə şah hökuməti yerli hakimlərə qüvvələrini səfərbərliyə aimağı əmr etdi. Lakin üsyanın öhdəsindən gəlmək olmurdu. Bu barədə müasirlərdən Yesai Həsən Cəlal belə yazır: "Şah Şamaxıda, Gəncədə yerləşən İran qoşunlarına üsyançılar əleyhinə çıxmağı əmr etsə də, həmin şəhərlərdə yerləşən xanlar üsyançılarla bacara bilmədilər. Əksinə, özləri məğlub oldular".

Üsyançı dəstələrə divan tutmağa ilk dəfə Şirvan bəylərbəyi Həsənəli xan cəhd göstərdi. O, üsyançıların gələcək hücumunun qarşısını almaq üçün on beş minlik qoşunla onların qarşısına çıxdı. Şəki mahalında baş vermiş toqquşmada Şirvan bəylərbəyinin qoşunu məğlub olub geri oturduldu. Döyüş meydanında bəylərbəyi Həsənəli xanın özü də qətlə yetirildi. Şəki hakimi Kiçik xan vuruşma

zamanı həlak oldu. Üsyançıların hücumunun qarşısını ala bilməyən Gəncəli Uğurlu xan qalaya çəkilərək canını xilas edə bildi.

1707-1711-ci illərdə Şirvanda baş verən silahlı üsyanlar İsfahan sarayında böyük həyəcana səbəb oldu. Şirvan bəylərbəyi döyüş meydanında həlak olduqdan sonra Şah Sultan Hüseyn buraya yenil bəylərbəyini - Keyxosrovu göndərdi.

1709-cu ildə Qəndəhar şəhərini zəbt edib İsfahanı hədələyən əfqan qəbilələri mərkəzi hökumətə Azərbaycanda baş verən üsyanları yatırmağa məcal vermirdi. Səfəvi dövlətinə daxil olan bütün ölkələri XVIII əsrin əvvəllərində xarici işğalçılara qarşı mübarizə bürümüşdü. Bu mübarizə yerli feodalların zülmünə qarşı genişlənən xalq hərəkatı ilə birləşərək mərkəzi hökumətin əleyhinə ümumi cəbhəyə çevrilmişdi.

Şirvan üsyanı. 1722-1735-ci illərdə Azərbaycanın Xəzər boyu əyalətlərinin Rusiya tərəfindən işğal olunması. Səfəvi dövlətinin ağır günlərində Şah Sultan Hüseyn Rus dövlətindən kömək almaq üçün onunla yaxınlaşmağı qərara aldı. Bu məqsədlə 1713-cü ildə "dostluq və ticarət müqaviləsi" bağlamaq üçün Fəzlulla bəyi Peterburqa göndərdi.

İran dövlətinin Rusiyaya müraciəti I Pyotrun Şərqdə siyasətinin reallaşması dövrünə təsadüf edir. Həmin illər Rus dövləti Türkiyə ilə uğursuz müharibə aparmış və 1711-ci ildə Prut müqaviləsini imzaladıqdan sonra Qara dənizə çıxış əldə etməkdən əlini üzərək bütün ümidini Xəzər dənizi hövzəsinə bağlamışdı. Hələlik İsveçlə müharibə davam etdiyi bir şəraitdə Cənuba yürüşü keçirmək imkanına malik olmayan çar kəşfiyyat xarakterli tədbirlər görürdü. O, 1714-cü ildən başlayaraq Xəzər dənizinin şərq sahillərini öyrənmək üçün Bekoviç-Çerkasskinin başçılığı ilə buraya ekspedisiya göndərmişdi.

I Pyotr Xəzər dənizinin qərb sahillərini öyrənmək məqsədilə Azərbaycandan, xüsusilə karvan yolu ilə Şirvandan keçmək şərtilə Səfəvi dövlətinə özünün yaxın adamlarından birini - A.P.Volnskinini göndərdi. Elçi kimi İsfahana yola düşən A.P.Volnskiyə I Pyotr eyni zamanda xüsusi və gizli göstəriş də vermişdi. Həmin göstərişə əsasən Rus dövlətinin elçisi karvan yollarını, bu yollar boyunca otlaqların olub-olmamasını (bu, süvari qoşunlar üçün vacib idi), yerli qoşunların müdafiə qurğularının vəziyyətini öyrənməli, burada xristianlarla əlaqə yaratmalı idi. A.P.Volnskiyə burada rus ticarətinin inkişaf etdirilməsi perspektivlərini öyrənmək də tapşırılmışdı.

A.P.Volnskinin yola düşməsi haqqında qərar 1715-ci il mayın 30-da verildi. Lakin hazırhq işlərinə düz bir il vaxt sərf olundu. Yalnız bundan sonra A.P.Volnski onu müşayiət edən dəstə ilə yola düşüb, 1716-cı il iyulun 13-də

Həştərxan şəhərinə gəlib çatdı. Burada səfirlik üçün ayrılmış üç böyük gəmiyə və üç barja yerləşib yoluna davam edərək Azərbaycanın Niyazabad limanına yanaşdı.

Həmin vaxt Azərbaycanda, xüsusilə Şirvanda ara-sıra üsyanlar baş verdiyindən Şirvan bəylərbəyi Keyxosrov rus elçisinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə onu müşayiət üçün 200 nəfərdən ibarət süvari göndərdi. A.P.Volnskinin dəstəsi Niyazabaddan Şamaxıya yollandı. Şamaxı hakimləri qonağı təntənəli şəkildə qarşıladılar. Hətta qala divarlarında yerləşən toplardan yaylım atəşi açıldı. A.P.Volnski Şamaxı şəhərində üç aydan artıq qaldı. Hərmin müddət ərzində o, I Pyotrun məxfi göstərişinə əsasən bir çox mühüm məsələlərin həlli ilə məşğul oldu, daha doğrusu, dövləti maraqlandıran məlumatı topladı. O, həm də illərdən bəri Şamaxıda məskən salmış rus tacirlərinin ticarət məsələlərini qaydaya salmağa çalışdı. Şamaxıdakı rus tacirləri A.P.Volnskinin gəlişini bilməmiş və ona şikayətlə müraciət etməmişdilər.

Onların dediyinə görə, yerli tacirlər və hakimlər mərkəzi hökumətlə hesablaşmır, onların mallarını ya ucuz qiymətə zorla və yaxud da aldıkları borcları qaytarmırdılar. Rus tacirlərinin şikayətləri əsasında A.P.Volnski Şamaxıda və Niyazabad limanında yerli hakimlər tərəfindən rus tacirlərinin və təbəələrinin incidilməsi barədə rəsmi məktub yazıb Şirvan bəylərbəyi Keyxosrova göndərdi. Şirvan bəylərbəyi rus elçisinin məktubunu ehtiramla qəbul etsə də, heç bir tədbir görmədi. 1716-cı il dekabrın 7-də A.P.Volnski bəylərbəyi tərəfindən ona təhkim olunan mehmandar və onu müşayiət edən dəstə ilə Şamaxını tərk edib İsfahana yola düşdü. Yolboyu A.P.Volnski bir çox çətinliklərlə qarşılaşmalı oldu rus elçisi karvanının hərəkətinə bir tərəfdən qışın soyuğu, digər tərəfdən ərzaq qıtlığı mane olurdu. Səfəvi dövlətinin qanunlarının əsasən xaricdən gəlmiş şəxslər ölkə daxilində mərkəzə kimi yerli əhali tərəfindən ərzaqla və gecələmək üçün yataqla təmin edilməli idi. Təyin adlanan bu verginin bütün ağırlığı yerli əhalinin üzərinə düşürdü. Onsuz da vəziyyəti ağır olan əhali "rəsmi qonağın" gəldiyini görüb əlçatmaz yerlərə qaçır, yalnız qonaq getdikdən sonral öz yurduna qayıdırdı. Hətta Əhərə yaxınlaşan A.P.Volnskinin şahın qonağı kimi şəhərə buraxmamışdılar; burada şah üsuli-idarəsinə qarşı üsyan qalxmışdı.

A.P.Volnski Azərbaycanda müşahidə etdiyi mənzərəyə, yerli feodalların mərkəzi hakimiyyətlə hesablaşmaması, Şirvanın bir çoxlu yerlərində üsyanların baş verməsi, Əhərdəki üsyan, yerli əhalinin mehmandarın gözündən qaçıb təyin vergisini verməməsinə əsasən belə qənaətə gəlmişdi ki, Səfəvi dövlətində şahın yalnız adı var, hakimiyyət isə yerli hakim feodalların əlindədir.

Əhərə daxil ola bilməyən A.P.Volnski Təbriz istiqamətində hərəkət etməyə məcbur olmuşdu. Təbriz bəylərbəyi rus elçisinin ehtiramla qarşıladığı üçün A.P.Volnski

təbrizlilər barədə öz gündəliyində tərifli sözlər yazmışdır. Təbrizdə çox qalmayan A.P.Volnski yoluna davam edərək, 1717-ci il martın 14-də təntənəli şəkildə İsfahan şəhərinə daxil oldu. Şah Sultan Hüseynin yanında rəsmi qəbulda olub, ona etimadnamə təqdim etdikdən sonra A.P.Volnski etimad üd-dövlə (baş vəzir) Fətəli xanla görüşlər keçirərək danışıqlar apardı.

İsfahanda olduğu zaman A.P.Volnski gizli şəkildə dövlətin daxili vəziyyəti barədə xeyli məlumat toplamış və onu şiflənməmiş məktubla Peterburqa, qraf Qolovkinə göndərmişdi. Məktublarnın birində o, I Pyotra Xəzər dənizi üçün nəzərdə tutulmuş gəmilərin Kazan şəhərində daha sürətlə quraşdırılmasını tövsiyə etmişdir. 1717-ci il iyunun 2-də Fətəli xanla görüşdüyü zaman ona İranla Rusiya arasında mövcud olan ticarət münasibətlərinin genişləndirilməsi barədə bir sıra təkliflər etmişdir.

A.P.Volnskinin təklifiəri bağlanması nəzərdə tutulan Rusiya-İran ticarət müqaviləsinin əsasını təşkil etməli idi. 1717-ci il iyunun 30-da A.P.Volnski və Fətəli xan tərəfindən ilk rəsmi Rusiya-İran ticarət müqaviləsinin layihəsi tərtib olundu. Hələ müqavilə hər iki dövlət başçısı tərəfindən təsdiq edilməmiş A.P.Volnski onun mətninin nüsxələrini şahın fərmanı ilə birlikdə rus tacirləri alver edən şəhərlərə, xüsusilə Şirvan bəylərbəyliyinə göndərdi. Şahın fərmanında və müqavilə layihəsində rus tacirlərinin yerli hakim və tacirlər tərəfindən sıxışdırılması qəti qadağan olunurdu.

Şahın fərmanında Şirvan bəylərbəyliyinə tapşırıldı ki, rus tacirləri fəaliyyət göstərən bütün şəhərlərin gömrükxana rəislərinə (Bakı, Dərbənd şəhərləri kələntərlərinə, Niyazabad limanı) xəbərdarlıq edilsin ki, rus tacirlərinin alver etməsi üçün hər cür şərait yaratsınlar. Şahın fərmanının məzmunundan müəyyən etmək olur ki, Rusiya-İran ticarətində Azərbaycan şəhərlərindən Şamaxı, Dərbənd, Bakı, Şabran, habelə Niyazabad limanı mühüm rol oynamış.

Əslində Rusiya-İran ticarəti layihəsində söhbət Şirvan və onun Xəzərboyu əyalətlərindən gedirdi. Çünki rus tacirləri əsasən bu yerlərdə cəmləşirdilər. Yerli hakimlər rus tacirlərinin Azərbaycanda istehsal olunan, yaxud buranın bazarlarına Şərq ölkələrindən, hətta uzaq Hindistandan gətirilən mallara göstərdikləri marağı görüb, ticarət gömrüklərinin miqdarını istədikləri qədər artırırtdılar. Həmin məsələləri qaydaya salmaq üçün A.P.Volnski Səfəvi dövlətində konsullxana təsis olunmasını təklif etdi.

Şah hökuməti ilə ticarət müqaviləsi bağladıqdan sonra A.P.Volnski Rusiyaya qayıtmağı qərara aldı. O, quru yolla Reştə getmək, oradan gəmi ilə Həştərxana üzmək, beləliklə, Gilan haqqında da kəşfiyyat məlumatı toplamaq istəyirdi. Lakin şah hökumət gec də olsa ayıldı, A.P.Volnskinin niyyətini başa düşdü və yalnız gəldiyi yolla qayıtmasına icazə verdi. 1717-ci il dekabrın 17-də rus səfiri Şamaxıya gəldi və yolların açılmasını gözləyərək 8 ay Şamaxıda qaldı. ü,

eyni zamanda I Pyotrun göstərişinə əsasən Cənubi Qafqazın xristianları ilə də görüşdü. Kartlinin gələcək çarı VI Vatanqın nümayəndəsi Farsadan bəy şəxsən A.P.Volnskinin yanına Şamaxıya gəldi. Daha sonra rus elçisi erməni tacirləri ilə görüşdü. Dərbənddən gələn həmin tacirlər A.P.Volninskiyə gizlicə Dərbənd qalasının planını da gətirmişdilər. Belə bir "hədiyyəni" Pyotrun bu bölgəyə yürüşə hazırlaşdığı ərafədə böyük hərbi siyasi əhəmiyyəti vardı.

Beləliklə, A.P.Volniski Səfəvi dövlətində karvan yollarının vəziyyəti ilə tanış olub, gündəliyini zənginləşdirdi. Yalnız Şamaxıdan Həştərxana gedən yol öyrənilməmiş qalmışdı. Rusiya ilə sərhəd olan vilayətlərin karvan yolları haqqında məlumat toplamaq məqsədilə A.P.Volniski karvan yolu ilə öz dəstəsinin üzvlərində birini - dvoryan A.Lopuxini göndərməyi qərarlaşdırdı. Rus dövlətinin elçisi A.Lopuxin karvan yolu ilə Rusiyaya göndərilməsini səbəbini belə izah edirdi ki, guya İran şahının I Pyotr üçün hədiyyəsini - bir fili və iki bəbiri Həştərxana gəmi ilə göndərmək mümkün deyildir. A.Lopuxini yola salarkən A.P.Volniski ona xüsusi jurnal tərtib etməyi və həmin jurnalı Niyazabad limanından Həştərxana gedən yolda müşahidə etdiklərini qeydə almağı tapşırırmışdı.

Beləliklə, A.Lopuxin 1718-ci il martın 10-da 30 nəfər əsgərin müşayiəti ilə yola düşdü. A.P.Volnskinin özü isə Azərbaycan torpağını 1718-ci il iyulun 25-də tərk etdi. Avqustun 1-də Həştərxana çatan A.P.Volniski birbaşa Peterburqa gedib, özünün səfəri barədə I Pyotra məlumat verdi. A.P.Volnskinin fəaliyyətindən razı qalan I Pyotr əvvəlcə ona polkovnik, sonra isə general-adyutant rütbəsi verdi. Xəzərboyu yürüşə hazırlaşan I Pyotr daha sonra A.P.Volniskini Həştərxana qubernator təyin etdi və qarşıdakı yürüş üçün, hazırlıq tədbirləri görməsini tapşırırdı.

Rusiya İsveçlə 20 ildən artıq apardığı müharibəni 1721-ci ildə qalibyyətlə bitirdikdən sonra Xəzərboyu əyalətlərə yürüş üçün ciddi hazırlıq görməyə başladı.

Bu zaman Səfəvi dövlətini xalq azadlıq hərəkatı bürümüşdü. Bu üsyanların şahidi olan A.P.Volniski gündəliyində belə qeydlər aparmışdı: "Burada (Azərbaycanda. - *məsul red.*) nadir yerlər qalmışdır ki, üsyan baş verməmiş olsun". Bu o demək idi ki, artıq XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda faktiki olaraq İran hakimiyyətinə itaət olunmurdu.

Mərkəzi hakimiyyətə qarşı yönələn və xalq azadlıq səciyyəsi daşıyan kortəbii üsyanlar eyni zamanda xalq kütlələrini istismar edən yerli feodalların da əleyhinə çevrilmişdi. Lakin yerli feodallar nəinki onlara vurulacaq zərbədən qaça bildilər, hətta bir sıra hallarda xalq hərəkatından, əhalinin avamlığından özlərinin hakimiyyət başına gəlməsi üçün bacarıqla istifadə etdilər.

Xalq azadlıq hərəkatına sadə kəndli Hacı Davud başçılıq edirdi. Şirvanın Müşkür məhəlinin Dədəli kəndindən olan Hacı Davud nə yüksək rütbəli din

xadimi, nə də zəngin feodal ailəsinə mənsub idi. Vaxtilə Məkkəyə ziyarətə getmiş və "Hacı" adını almışdı. Şəxsi istedadı sayəsində Hacı Davud bütün Şimal-Şərqi Azərbaycanda, xüsusilə əhalisi sünni təriqətinə mənsub olanlar arasında nüfuz qazanmışdı.

Hacı Davud belə bir şeyiə yaymağa başladı ki, guya o, Allah tərəfindən göndərilmişdir ki, sünniləri şiələrin, yəni Səfəvi şahlarının zülmündən azad etsin. Bu zaman Dağıstanda da İran hakimiyyətinə qarşı üsyan baş verdiyini eşidən Hacı Davud tez Dağıstana yola düşdü. Burada o, Qaytaqlı Əhməd xanla ittifaqa girib onunla birlikdə ümumi düşməyə qarşı çıxmaq barədə tədbirlər hazırladı. Dağıstanda ikən buranın ən nüfuzlu şəxsiyyətlərindən olan Qazıqumuxlu Surxay xanla da əlaqə yaratdı. Müttəfiqlər qərara aldılar ki, Şah Hüseynin Şəki, Şirvan, Quba məhəllərinə təyin etdiyi xanları və onların ətrafındakıları - məmurları qətlə yetirsinlər.

Hacı Davud geri qayıdıb Səfəvi dövlətinin inzibati mərkəzlərinə hücum etməyə hazırlıq işləri görürkən, təqribən A.P.Volnskinin marşrutu ilə Rusiyanın diplomatik kuryeri Dmitri Petriçionu İrana gədirdi. Lakin o, mənzilbaşına çata bilmədi. D.Petriçionu Xarici işlər kollegiyasının prezidenti Q.İ.Qolovkinə göndərdiyi raportda deyilir: "...Şamaxının ətrafını üsyanlar, qəət və soyğunçuluq bürümüşdür. Ona görə də mən yolumu Şamaxıdan salmağı ehtiyat edib, geri qayıtmağa məcbur oldum".

Lakin 1719-cu ilin sonlarında İranın və yerli hakimlərin qoşunları Şirvanda baş verən üsyanı yatırmağa nail oldular. Hacı Davud tutulub Dərbənd həbsxanasına salındı. Hacı Davudun ən yaxın mütl təfiqi Surxay xan Dağıstana qaçaraq canını xilas etdi. Sonradan o şaha xidmət edəcəyinə söz verərək, yüzbaşı rütbəsini aldı və şahı Dağıstandakı etibarlı adamlarından birinə çevrildi.

Şirvanda baş verən hadisələr çar Rusiyanın Xəzər dənizi hövzəsində fəaliyyətinin genişlənməsinə təsadüf edirdi. I Pyotrün bul sahədəki tədbirlərindən biri Xəzərin qərb sahillərini topoqrafiya cəhətdən öyrənməkdən ibarət idi. O, bu məqsədlə Verdenin başçılığı ilə Xəzər dənizinə ekspedisiya göndərdi. Fon Verdenin yaxın köməkçiləri leytenant Soymonov, Urusov, unter-leytenant Dorosenko və Zolotoryov idi. Ekspedisiyanı "Müqəddəs Aleksandr" Müqəddəs Yekaterina" və "Həştərxan" adlı üç gəmi heyəti müşayiət edirdi. Xəzər dənizinin şimal-qərb sahillərinin xüsusiyyətini öyrəndikdən sonra ekspedisiya sahil boyunca cənuba doğru hərəkət edərək, Bakı körfəzinə daxil oldu. Daha sonra hər üç gəmi yoluna davam edərək, Kür çayının mənsəbinə çatdı və çaya daxil olub 20 verstlik məsafəni qət etdi.

Dövrün səviyyəsinə uyğun tərzdə aparılan tədqiqat işləri nəticəsində, tərtib olunmuş xəritəyə əsasən, Xəzər dənizinin bütün qərb sahilləri dəqiqliklə köçürülmüş,

sahil sularının dərinliyi, sahil qununları və dənizdəki su axınının istiqaməti, limanlar, buxtalar, sualtı qayalar öyrənilmişdir.

Bakı körfəzində ekspedisiya üzvləri o qədər də böyük olmayan üç ada müşahidə etdilər. Bu adalardan ikisi öz görünüşünə görə Baltik dənizindəki Revelin yaxınlığındakı iki adanı - Nargini və Vulfu xatırladırdı. Buna görə də ekspedisiya həmin adaları "Nar in" və "Vulf" adı ilə xəritəyə saldı. Üçüncü adaya onlar "Pesçanı"; ("Qumlu") adını verdilər. Xəzər dənizinin Qafqaz bölgəsi sahillərini öyrəndikdən sonra ekspedisiya cənub istiqamətində irəliləyərək dənizin Astrabad körfəzinədək sahillərini də xəritəyə əlavə etdi.

I Pyotrun qarşıda duran yürüş üçün hazırladığı tədbirlərdən biri Şirvanda, rus konsulluğunu açmaq təşəbbüsü idi. Lakin şah hökuməti buna qəti etiraz etdi. İranın hakim dairələri bildirdilər ki, dövlətin paytaxtı İsfahan olduğuna görə ilk rus konsulluğu da məhz bu şəhərdə açılmalıdır. Uzun mübahisə və gətür-qoydan sonra rus tacirlərinin əksəriyyətinin arzu və marağı nəzərə alınaraq Şamaxıda da konsulluq açılması qərara alındı¹.

XVIII əsrin 20-ci illərində Səfəvi dövləti özünün ən ağır tənəzzül dövrünü keçirirdi. Üsyan etmiş əfqan qəbilələri vilayətləri bir-bir ələ keçirir, paytaxta-İsfahana yaxınlaşmışdılar. İsfahan şəhəri mühasirədə olarkən şahzadələrdən biri aradan çıxaraq yaxın adamları ilə birlikdə dövlətin şimal bölgəsinə qaçdı və burada özünü II Təhmasib adı ilə şah elan etdi. Səfəvi dövləti süquta uğradığı bir dövrdə ölkənin hər yerində yenidən üsyanlar baş verdi. Azadlıq hərəkatı Azərbaycanda, xüsusilə Şirvanda daha artıq qüvvə ilə alovlandı. Mərkəzi dövlətin süqutundan istifadə edən Hacı Davud həbsdən qaçaraq yenidən Şirvan üsyançılarına başçılıq etməyə başladı və Qazıqumuxlu Surxay xanı müzdlü qoşunları ilə birlikdə öz tərəfinə çəkməyə nail oldu.

¹ Çar hökuməti Şamaxıda vitse-konsul vəzifəsinə hərbi kapitan A.Baskakovu təyin etdi. Yəqin ki, hərbinin gələcək yürüş üçün lazım olan bütün məlumatları toplaması nəzərdə tutulurdu. A.Baskakov 1719-cu ildə Rusiyadan yola düşsə də, artıq Şirvanı xalq azadlıq hərəkatının alovu bürüdüyündən Şamaxıya gedə bilmədi və Şamaxıda vitse-konsulluq açmaq cəhdi baş tutmadı. İsfahana gönsul təyin olunmuş S.Abramov da şəhər əfqanlar tərəfindən mühasirəyə alındığı üçün təyinat yerinə gedə bilmədi. 1722-ci ilin sonunda rus qoşunu Rəşt şəhərini tutduqdan sonra S.Abramov Rəştə gəldi və burada konsulluq açdı hərbi kömək istədi. Hacı Davudun müraciətinə Peterburqda müxtəlif mövqelərdən yanaşıldı: bəziləri təklif edirdilər ki, Şirvan üsyançılarına kömək etmək lazımdır ki, onlar bu bölgədə İran hakimiyyətinə son qoysunlar. Bəzilərinin isə, o cümlədən Pyotr və A.P.Volnskinin planına görə, İran şahı ilə mövcud olan "dostluğa əsaslanaraq Şirvana və Xəzərboyu əyalətlərə qoşun çəkməklə şah "kömək" adı ilə üsyançılara divan tutulmalı və beləliklə də Xəzər dənizi Rusiyanın "daxili gölüna" çevrilməli idi.

Bu dəfə Hacı Davud qarşısına daha konkret məqsəd qoydu. Şirvanda İran hakimiyyətini devirmək və burada İrandan asılı olmayan müstəqil dövlət yaratmaq. O, ilk zərbəsini İranın Şirvandakı üç iri inzibati mərkəzinə - Şamaxı, Bakı və Dərbəndə endirdi. Lakin Hacı Davud birbaşa həmlə ilə həmin şəhərləri ala bilmədi və həlledici döyüşlər üçün daha düşünülmüş tədbirlər hazırlamağı qərara aldı. Lakin ciddi döyüşlər üçün dəyənək, balta, yaba və dəryazla silahlanmış kəndlilər, pis silahlanmış şəhər yoxsulları və Dağıstandan gələn muzzdlu qoşunlar kifayət etmirdi. İranın nizamlı döyüşçüləri ilə vuruşda mütləq güclü müttəfiq lazım idi. Bu məqsədlə Hacı Davud yazılı şəkildə Rusiya dövlətinə müraciət edib ondan

Həştərxanın yeni qubernatoru, Rusiyanın Səfəvi dövlətində olan sabiq elçisi A.P.Volnski rus qoşunlarının Xəzərboyu əyalətlərə yürüşü ərəfəsində I Pyotrun göstərişinə əsasən Hacı Davud cavab məktubu yazaraq soruşdu ki, o yalnız hərbi kömək istəyir yoxsa Rusiyanın himayəsini qəbul etməyi arzulayır? Hacı Davud cavabında bildirdi ki, o, rus qoşunlarının köməyi ilə Şirvanı İran hakimiyyətindən azad etmək, özü isə müstəqil Şirvan dövlətim başçılıq etmək arzusundadır. Rusiyaya gəldikdə isə o, heç də etiməl etmir ki, I Pyotr öz dövlət sərhədlərini İsfahana qədər uzatsın. Bir sözlə, Hacı Davudun nəzərdə tutduqları Rusiyanın hazırladığı bütün planların tamamilə əksinə idi. Məhz buna görə də I Pyotr Şirvanda qalxan xalq azadlıq hərəkatını boğmaq, guya onunla dostluq münasibətində olan şaha kömək etmək bəhanəsi ilə Şirvana qoşun çəkməyi qərara aldı.

I Pyotrun hazırladığı tədbirlərdən xəbəri olmayan Hacı Davud da öz növbəsində Şirvan bəylərbəyliyiinin mərkəzi olan Şamaxı şəhərinə hücum üçün hazırlıq işləri görürdü. Az bir zamanda Hacı Davudun dəstəsi ətraf məhəllərdən, xüsusilə Quba, Rustov, Müşkür və Altıparadan gələn kəndlilər hesabına artdı. İ.Q.Qerberin yazdığına görə, xalq dəstə-dəstə üsyançılara qoşulurdu. Tezliklə Qaytaq usmisi də üsyançılarla birləşdi.

Müxtəlif ictimai təbəqələrdən ibarət olan, lakin qarşısına eyni bir məqsəd qoymuş xalq kütlələrini ətrafına toplayan Hacı Davud əsasən Qazıqumuxlu Surxay xanın qoşunları və üsyançı dəstələri ilə İranın Şirvandakı əsas inzibati mərkəzi olan Şamaxı tərəfə hərəkat edib şəhəri mühasirəyə aldı. 1721-ci ilin avqust ayında şamaxılıların köməyi ilə üsyançılar şəhərə daxil oldular.

Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda genişlənən xalq azadlıq hərəkatının feodalizm dövründə baş verən bir çox ictimai hərəkatlarda olduğu kimi ziddiyyətli tərəfi vardı. Xalq kütlələrinin kortəbii silaha əl atması çox zaman qarətlə, feodal məlikanələri və yaşayış məntəqələrinin talan olunması, yandırılması ilə nəticələnirdi. Şamaxı şəhəri

almarkən buradakı zəngin bazarın, karvansaraların, xarici ölkədən gələn tacirlərin, o cümlədən rus tacirlərinin bir neçə milyonluq malının qarət olunması da bununla izah edilə bilər. Qeyd etnik lazımdır ki, bu məsələdə rus tacirlərinin özlərinin də günahı olmuşdu. Onlar üsyançıların şəhərə hücumu ərəfəsində İran tacirlərinin əmlakını gizlətmişdilər. Üsyançılar şəhərə daxil olduqdan sonra tacirlər in əmlakını tələb etmiş, rus tacirləri isə bu tələbi yerinə yetirməmiş və üsyançılara toplardan atəş açmışdılar. Bundan sonra, adətən, xarici tacirlərə toxunmayan üsyançılar rus tacirlərini cəzalandırmışdılar.

Şamaxıda qazanılmış qələbədən ruhlanan Hacı Davud öz yürüşünü davam etdirməyi qərara aldı. Lakin Dərbənd və Bakı qalalarına edilən hücumlar uğursuz oldu. Buna baxmayaraq, Şirvanda xalq hərəkatı gündən-günə genişləndirdi. Şahın göstərişi ilə İrəvan xanı 1721-ci ildə öz qoşunu ilə üsyançılara qarşı yeridi. Bunu eşidən Hacı Davud daha cəld tərpnənərək Kür çayını keçib, gözlənilmədən onlara həmlə etdi. Döyüş üsyançıların xeyrinə qurtardı.

Hadisələrin şahidi olan Yesai Həsən-Cəlal yazır ki, daha sonra üsyançı dəstələr ara-sıra Qarabağın Xaçın, Dizaq və Vərəndə mahallarında görünmüşlər. Lakin müəllif bu "görünüşün" nəticəsi barədə yazmır. Mənbələrdə Hacı Davudun Azərbaycanın cənub vilayətlərinə də daxil olması, Ərdəbilə yaxınlaşması haqqında məlumat vardır.

1721-ci ildə Hacı Davudun dəstələri Gəncə şəhərini mühasirə etsələr də, şəhəri ala bilmədilər.

Hacı Davudun dəstələri Gəncədən uzaqlaşdı Şirvana getdikdən sonra şəhər Kartli və Kaxeti çarlarının, habelə erməni mülklərinin birləşmiş qoşunlarının hücumlarına məruz qaldı.

Üç aydan sonra Gəncənin mühasirəsini pis təşkil edən bəylərbəyi Uğurlu xan şəhəri tərk etməyə məcbur oldu.

Rusiyanın ona qarşı mənfi münasibətindən xəbər tutan Hacı Davud özünə arxa tapmaq məqsədilə Osmanlı imperiyasına müraciət etdi. Bunu irəlicədən görmüş kimi, A.P.Volnski I Pyotra yazmışdı: "Belə olduqda üsyan etmiş knyazlar kömək almaq üçün mütləq Türkiyəyə müraciət edəcəklər.. Bu, heç də Rusiyanın xeyrinə olmayacaqdır. Ya xşısı budur ki, özü müz işə fəal müdaxilə edək.

Şimali Azərbaycanın Xəzər sahillərində möhkəmlənmək arzusunda olan Osmanlı imperiyası vaxt itirmədən Hacı Davudla əlaqə yaratdı. Hacı Davud Türkiyədən hərbi kömək istəməklə bərabər həmin dövlətin himayəsini də qəbul etməyə söz verdi.

I Pyotr-un 1722-ci il yürüşündən sonra Türkiyə Hacı Davudu himayəyə qəbul etdi (1722-ci il, dekabr). Əks təqdirdə, I Pyotr Türkiyə himayəsində olan şəxsə qarşı cəza ekspedisiyası göndərdiyini açıqlamağa cəsarəti çatmazdı.

Türkiyə sultanından müsbət cavab alan Hacı Davud Şamaxıya qayıdıqdan sonra qoşunları əsasən qarətlə məşğul olan sabiq müttəfiqi Qazıqumuxlu Surxay xanı özündən uzaqlaşdırdı və yeni yaranmış Şirvan xanlığının vahid hakimi oldu.

İstanbulda Hacı Davudla Sultan Əhməd arasında aparılan danışıqlar I Pyotr hökumətini xeyli narahat etdi. Şirvana Osmanlı qoşununun yeridilməsi təkcə Rusiyanın Cənub sərhədlərini hədələmirdi, bu, eyni zamanda onun Şərq ticarətinə də ağır zərbə endirə bilərdi. Bütün bunlar I Pyotru Xəzər dənizi hövzəsində tələsməyə vadar etdi.

Rusiya imperatorunun Şərq siyasətində Şimal-Şərqi Azərbaycan mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Hətta Şirvan üsyanından əvvəl Peterburqda qarşıda duran yürüş barədə tərtib olunmuş sənədlərdə bu yürüş "Şamaxı ekspedisiyası" adlanırdı.

Şirvan üsyanı qələbə çaldıqdan sonra I Pyotr həm yürüşün adın həm də istiqamətini dəyişdirməli oldu. I Pyotr ehtiyatlanırdı ki, İranda mərkəzi dövlətin zəifləməsindən istifadə edən Osmanlı imperiyası Cənubi Qafqaza qoşun yeritməklə bu yerləri alar və beləliklə, Rusiyanın Qafqaz siyasətinin həyata keçirilməsinə mane olar. Ona görə də yürüş yubadıla bilməzdi.

Yürüş ərəfəsində, 1722-ci il iyulun 25-də I Pyotr Rusiyanın İranda konsulunu S.Abramova göstəriş verdi ki, şahın Xəzərboyu əyalətləri Rusiyaya güzəştə getməsinə çalışsın. Əks təqdirdə, Rusiya bu yerləri silah gücü ilə almağa hazırdır.

I Pyotr S.Abramova yazırdı ki, biz mütləq dəniz sahillərinə sahib olmalıyıq, türkləri buraya buraxa bilmərik.

Beləliklə, Xəzərboyu əyalətlərə yürüş etmək üçün zəmin yarandı. Əvvəlcə yürüşə 1723-cü ildə başlamaq planlaşdırılmışdı. Sonra bu vaxt bir il qabağa çəkmək lazım gəldi. Peterburqda xəbər alınmışdı qiyamçı əfqan qəbilələri 1722-ci ilin martında İsfahan yaxınlığında şah qoşunlarını məğlubiyətə uğratmış və Səfəvilərin paytaxtını mühasirəyə almışlar. Peterburqda qorxurdular ki, Türkiyə Səfəvi dövlətinin süqutundan istifadə edib Rusiyadan əvvəl Xəzərboyu vilayətləri ələ keçirər. Qəti addım atmazdan əvvəl I Pyotr Xəzərboyu əyalətlərin sakinləri arasında yürüşün səbəbini doğrultmaq məqsədilə "Manifest" çap edib, xüsusilə rus ordusu hərəkət edəcək istiqamətdə yerləşən şəhər və kəndlərə göndərdi. "Manifest" də yürüşün əsil səbəbi, mahiyyəti ört-basdır edilir və göstərilir ki, rus ordusunun bu yürüşdə məqsədi Şirvan üsyanı zamanı Şamaxıda qətl və qarətə məruz qalmış rus tacirlərinin intiqamını almaq, habelə Rusiya dövlətinin dostu olan İran şahına qarşı qalxan üsyançılara, xüsusilə Hacı Davuda və

Surxay xana cəza verməkdən ibarətdir. I Pyotr "Manifest"ində həmçinin yerli əhaliyə əmin-amanlıq da vəd edirdi. "Manifest" Azərbaycan dilində də çap olunmuşdu.

Öz var-dövlətini, mövqeyini itirməkdən ehtiyat edən bəzi feodallar I Pyotrun "Manifest"inə müsbət münasibət bəslədilər.

1722-ci il avqustun 23-də rus qoşunları heç bir müqavimət görmədən Dərbənd şəhərinə daxil oldu. Şəhərin naibi İmamqulu öz vəzifəsində qalmaq xatirinə Dərbənd qalasının iki gümüş açarını I Pyotra təqdim etdi. Lakin İmamqulu belə hərəkəti ilə heç də dərbəndlilərin rus qoşunlarına münasibətini ifadə etmirdi. Şəhərdə ruslara müqavimət tərəflərləri da vardı və hətta onlar I Pyotra qarşı sui-qəsd hazırlamışdılar. Ancaq sui-qəsdin üstü açılmış, başçıları həbs olunmuşdu.

Rus qoşunlarının Xəzərboyu əyalətlərə gəlməsi Bakı sakinləri tərəfindən birmənalı qarşılanmadı. Məlum olduğu kimi, bir qədər əvvəl Bakı qalası Şirvan üsyançılarının hücumuna məruz qalmışdı. Heç yerdən kömək ala bilməyən Bakı əhalisinin bəzi təbəqələri, ilk növbədə, Rusiya ilə sıx əlaqələri olan tacirlər rusların yürüşünə xeyirxah münasibət bəslədilər və hətta 13 nəfərin itnzası ilə çara məktub göndərdilər. Lakin Bakı sultanı Məhəmmədhüseyn xan və çox digər ayanlar bunun əleyhinə çıxdılar.

Bakıdan məktub aldıqdan sonra I Pyotr qoşun komandirləri Bakı istiqamətində hərəkət etmək barədə sərəncam verdi. Yürüşə başlamazdan əvvəl imperator öz nümayəndəsini Bakıya göndərərək Bakı sultanını xəbərdar etdi.

Lakin Bakı sultanı I Pyotrun nümayəndəsinə bildirdi ki, o, qoşunlarını Bakı qalasına buraxmayacaqdır. Buna baxmayaraq, yürüşü davam etdirməyi qərara aldı.

Avqustun 30-da rus ordusu Dərbənddən Bakıya doğru hərəkət etdi. Lakin bir sıra səbəblər üzündən I Pyotr yürüşünü dayandıraraq sentyabrın 5-də Dərbəndə döndü. Sentyabrın 7-də isə polkovnik Yunkerin başçılığı ilə qamizonu burada qoyub Rusiyaya qayıtdı. I Pyotrun öz planını həyata keçirməsinə mane olan təkcə Bakı sultanı Məhəmmədhüseyn xanın rədd cavabı deyildi. Xəzər dənizində baş verən tufan nəticəsində rus əsgərlərinin azuqə və sursat saxlanılan gəmilərin əksəriyyəti, demək olar ki, dənizdə batmışdı. Bundan əlavə, atlar da yemsizlik və susuzluqdan əldən düşmüşdü. Nəhayət, I Pyotra xəbər çatdırıldı ki, İsveç Niştaad sülh müqaviləsinin şərtlərini pozmağa cəhd göstərir. Osmanlı sarayının kəskin etirazı da I Pyotrun qayıtmasında az rol oynamadı. Qeyd etdiyimiz bütün bu hadisələr I Pyotru Dərbəndə geri dönməyə məcbur etdi. Bununla belə, I Pyotr heç cür istəmirdi ki, Hacı Davud Osmanlı Türkiyəsinin himayəsini qəbul etsin. İmperator özünün İstanbulda səfiri İ.Neplyuyevə tapşırırdı ki, nəyin bahasına olursa olsun, Hacı Davudun Türkiyənin himayəsinə keçməsinə maneçilik törətsin. I Pyotr Rusiyaya qayıtdıqdan sonra Osmanlı sultanı Hacı Davuda xətti-şərif göndərib

bildirdi ki, o, Krım xanı səlahiyyətində Türkiyənin təbəəliyinə qəbul olunur. Sultan Hacı Davuda xan titulu verdi. Onu Şirvan və Dağıstan hakimi kimi tanıdı.

Rus qoşunları 1722-ci ildə Bakı və Şamaxını ala bilməsələr də I Pyotr yürüşünün nəticəsindən razı qalmışdı. Rus imperatorunu "İran ərazisində heç olmazsa bir fut torpaq" əldə etmək də qane edirdi. Lakin Rusiyaya qayıtdıqdan sonra I Pyotr hərbi ekspedisiyalar göndərməklə Xəzər sahilinin qərbində yerləşən bütün əyalətləri tutub Rusiyaya ilhaq etmək qərarına gəldi. Bu cəhətdən böyük hərbi strateji və iqtisadi əhəmiyyət kəsb edən Bakı qalasını almaq əsas vəzifə idi. Bu mühüm və ciddi işi imperator general-mayora tapşırmaqla bərabər, özü də Bakının alınması tədbirlərini hazırladı. I Pyotr Matyuşkinə tapşırırdı ki, Bakını aldıqdan sonra qalanın müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsinə ciddi fikir versin. İmperatorun bu göstərişi "Allah qoysa, Bakını əlsaq nə etməliyik" başlığı altında Matyuşkinə verdiyi təlimatda öz əksini tapmışdı.

Həmin təlimata görə, Matyuşkin Bakını işğal etdikdən sonra cənuba doğru hərəkət etməli və Kür çayının sağında 300 əsgər yerləşə bilən qala inşa etdirməli idi. I Pyotr nəzərdə tutmuşdu ki, sonralar burada da Neva çayı sahilindəki şəhər kimi böyük bir şəhər saldırsın.

Bakı tərəfə üzəcək hərbi donanma üçün I Pyotr Kazan və Nijni Novqorod şəhərlərində 100-ə qədər iri və kiçik gəmilər quraşdırılmasını əmr etdi.

Bakıya dəniz vasitəsilə yürüş hazırlandığı bir zamanda - 1722-ci ilin oktyabrında İrannın paytaxtı əfqan qəbilələri tərəfindən zəbt edildi. İşğalçılar bununla kifayətlənməyib, İrannın digər şəhərlərinə də basqın etməyə başladılar. Gilan əyalətini də təhlükə gözləyirdi. I Pyotr Gilanı zəbt etmək fikrində idi. Odur ki, imperator vaxtı itirmədən hazır olmuş gəmilərlə Gilan istiqamətində hərəkət etməyə əmr verdi.

1722-ci ilin dekabrında başda polkovnik Şipov olmaqla rus eskadrası Ənzəli limanına daxil olub, heç bir müqavimətə rast gəlmədən Rəşt şəhərini zəbt etdi.

İsfahan şəhəri əfqanların əlinə keçdiyi zaman şahın mühasirədən Astrabada qaçmış böyük oğlu II Şah Təhmasib adı ilə özünü İran hökmdarı elan etmişdi. Qeyd edək ki, hələ əfqanlar İsfahanı mühasirədə saxladığıları zaman Şah Sultan Hüseyn Xəzərsahili vilayətləri Rusiyaya güzəştə getmək müqabilində rus hökumətinin Səfəvilərə hərbi yardım göstərməsi haqqında müqavilə bağlamaq üçün İsmayıl bəyi Peterburqa yola salmışdı. İsmayıl bəy hələ İranı tərk etməmiş əfqanların İsfahanı tutduğunu və II Təhmasibin özünü şah elan etdiyini eşitmişdi. Buna görə də səlahiyyətlərinin yeni şah tərəfindən təsdiqlənməsini vacib sayaraq geri qayıtmışdı. II Təhmasib rus qoşunlarının Xəzərboyu əyalətləri tutduğundan xəbərsiz olduğuna görə, İsmayıl bəyin öz missiyasını yerinə yetirməsinə razılıq vermişdi. Lakin

İsmayıl bəy yola düşdükdən sonra II Təhmasibə çatdırdılar ki, rus qoşunları onsuz da gəlib Rəşti tutublar. Xəbəri eşidən şah İsmayıl bəyi geri çağırmaq məqsədilə dalınca çapar göndərdi. Çapar Rəştə çatarkən polkovnik Şipov yalandan İsmayıl bəyin olduğu gəminin artıq Rusiyaya yola düşdüyünü bildirərək onu İsmayıl bəylə görüşməyə qoymadı. Hadisələrdən xəbərsiz İsmayıl bəy rus gəmilərindən birində yola düşdü.

İranda mərkəzi dövlətin zəifləməsindən istifadə edən Osmanlı imperiyası da öz qoşunlarını Cənubi Qafqaza doğru yeritdi. Türkiyənin belə bir addım atmasında Qərbi Avropa ölkələrinin, xüsusilə İngiltərənin az rolu olmamışdı. Qərbi Avropa dövlətlərinin diplomatları sultanı inandırmağa çalışırdılar ki, ruslar Şirvan, İravan vilayətlərini və Türkiyənin bir hissəsini alsalar, o zaman Türkiyənin hakimiyyəti altında olan gürcülər və ermənilər "Rusiyanın təbəəliyini qəbul edəcəklər". Bunun nəticəsidir ki, Osmanlı qoşunları vaxt itirmədən Cənubi Qafqaza daxil olaraq Tiflis şəhərini işğal edib, Şərqi doğru irəlilədilər.

Türkiyə tərəfindən bütün Cənubi Qafqazın tutulması təhlükəsi I Pyotru Bakını işğal etməyə tələsdirdi. I Pyotr öz narahatçılığı general-mayor Matyuşkinə belə izah edirdi: "Gürcüstandan xəbər almışam ki, türklər əhalini məcburi öz təbəələri edib, indi də Şamaxıya doğru hərəkət edirlər. Qorxuram onlar gəlib Bakını tutsunlar".

Osmanlıları qabaqlamaq məqsədilə I Pyotr general-mayor Matyuşkinə təlimat verdi ki, Kazan və Nijni Novqorodda nə qədər gəmi hazırlanıbsa, onları götürüb vaxt itirmədən Bakıya tərəf hərəkət etsin və İran elçisi İsmayıl bəyi də özü ilə aparsın. İsmayıl bəy I Pyotru Bakı sultanı Məhəmmədhüseyn bəyin Bakı qalasının qoşunlarına müqavimət göstərmədən təhvil verəcəyinə əmin etmişdi.

1723-cü il iyulun 21-də rus donanması Bakı limanına daxil oldu. Ciddi müqavimət göstərməsinə baxmayaraq, Bakı qarnizonu çoxsaylı orduya və hərbi texnikaya malik olan düşmən hücumuna tab gətirmədi və bombardman nəticəsində şəhərdə baş verəcək yanğının, tələfatın qarşısını almaq məqsədilə qalanı yadelli işğalçılara təslim etməyə məcbur oldu.

Bakı qalası alındıqdan sonra burada yerli inzibati hakimiyyət edildi və komendantlıq idarəsi yaradıldı. Bakının ilk komendantı knyaz Baryatinski təyin olundu. Bakıdan sonra ruslar asanlıqla Salyan şəhərini işğal etdilər.

Rus qoşunları Xəzərboyu əyalətlərin bir hissəsini işğal etdikdən sonra I Pyotr İranın elçisi İsmayıl bəyə Dərbənddən Gilana qədər olan torpaqları, habelə Şamaxı, Mazandaran və Astrabadı İran dövlətinin rəsmi şəkildə Rusiyaya güzəştə getməsi barədə müqavilə bağlanmasını təklif etdi. Yuxarıda deyildiyi kimi, şahın onu səlahiyyətlərdən məhrum etməsindən xəbəri olmayan İsmayıl bəy İran şahından heç bir icazə almadan 1723-cü il sentyabrın 12-də göstərilən şərtlər əsasında Peterburqda Rusiya

ilə müqavilə imzalandı. Rusiya əvəzində Səfəvi şahına öz hakimiyyətini qorumaq üçün hərbi yardım göstərməyi öhdəsinə götürdü.

Beləliklə, 1722-1723-cü illərdə Azərbaycanın Xəzərboyu əyalətləri Rusiya tərəfindən işğal edildi. 1721-ci ildə isə Şirvan üsyanı nəticəsində Şamaxı ətrafında gələcək Şamaxı xanlığının təməli qoyulmuş oldu. Lakin II Təhmasib əvvəlcədən hüquqi əsasdan məhrum olan bu müqaviləni təsdiqləməkdən qəti boyun qaçırdı. İsmayıl bəy vətən xaini elan olundu və geri qayıtmağa cəsarət etməyib ömrünün sonunadək Rusiyada qaldı.

1724-cü il İstanbul müqaviləsi. 1724-1735-ci illərdə Azərbaycanın qərb və cənub-qərb ərazisinin Osmanlı Türkiyəsi tərəfindən işğal edilməsi. Osmanlı qoşunlarının Azərbaycanın ərazisinə daxil olub, Şərqə doğru hərəkət etməsi Xəzərboyu əyalətlərdə yerləşən rus qoşunları ilə toqquşma təhlükəsi yaradırdı.

Lakin türklərlə müharibəyə girişməyi istəməyən Rusiya bir qədər götür-qoydan sonra Osmanlı imperiyasına bu bölgəni bölüşdürmək barədə müqavilə bağlamağı təklif etdi. Uzun danışıqlar və mübahisələrdən sonra tərəflər Səfəvi irsini bölüşdürmək barədə razılığa gəldilər. 1724-cü il iyulun 12-də İstanbulda Rusiya ilə müqavilə imzalandı. Həmin müqaviləyə əsasən Türkiyə tərəfi Rusiyanın işğal etdiyi Xəzərboyu əyalətləri "İran tərəfindən Rusiyaya güzəşt edilmiş kimi" təsdiq etdi. Rusiya tərəfi isə öz növbəsində Türkiyə tərəfindən Qərbi Qafqazın və Cənubi Azərbaycanın İşğalına etiraz etməyəcəyini bildirdi. İstanbul müqaviləsinin əsas maddələrindən biri, Xəzərboyu əyalətlər istisna olmaqla, Şirvana həsr edilmişdi. Müqaviləyə görə, Türkiyənin Şirvanda qoşun saxlamağa ixtiyarı yox idi. Münaqişələr baş verdikdə sultan bura yalnız Rusiyanın razılığı ilə qoşun çəkə bilərdi. İstanbul müqaviləsinə əsasən Şirvan Türkiyənin himayəsi altında yarımmüstəqil xanlıq elan olunurdu. Artıq bu zaman yerli əhali arasında müəyyən nüfuz qazanmış Hacı Davud Türkiyə tərəfindən Şirvan xanı təsdiq edildi.

İstanbul üçün eyni dərəcədə əhəmiyyət kəsb edirdi. Müqavilənin imzalanması sayəsində Türkiyə və Rusiya qoşunlarının Azərbaycan ərazisində toqquşmalarının qarşısı alındı. Öz mövqeyini Xəzərboyu əyalətlərdə möhkəmlətməklə bərabər, Rusiya türk qoşunlarının bu bölgəyə gəlməsinin qarşısını almağa nail oldu. Eyni zamanda İstanbul müqaviləsi Osmanlı əsgərlərinin Səfəvi dövlətinin ucqarlarında ölkələri, o cümlədən Azərbaycanı Xəzərboyu əyalətlərdən başqa işğal etməsi üçün şərait yaratdı.

İstanbul müqaviləsindən sonra Türkiyə bütün sərhəd boyu Cənubi Qafqaza öz qoşunlarını yürütdü. Artıq 1724-cü il iyun ayının sonlarında Diyarbəkir paşası Arifi Əhməd 30 min qoşun İrəvan şəhərini zəbt edib, Cənubi Azərbaycan istiqamətində irəlilədi. Xoy şəhəri sakinlərinin müqavimətini qıran türk əsgərləri az

keçmiş Mərənd şəhərini aldıqdan sonra Təbriz şəhərinə yaxınlaşdılar. Yolüstü türk əsgərləri Sofiyan yaşayış məntəqəsinə daxil oldular. Lakin Sofiyan bomboş idi. Əhali türk qoşunlarının yaxınlaşmasını eşitdikdə, öz doğma yurdlarını tərk edib əlçatmaz dağlara çəkilmişdi.

Həmin dövrdə vaxtilə ticarət və sənətkarlıq mərkəzi sayılan Təbriz şəhəri də demək olar ki, müdafiəsiz qalmışdı. Şəhərin qala divarları bir qədər əvvəl baş vermiş zəlzələ nəticəsində dağılmışdı. Bu barədə bir qədər sonra Təbriz şəhərində olmuş ingilis səyyahı C.Hanvey belə yazır: "Bu şəhərin bir hissəsi zəlzələdən dağılsa da... Şərqi ən gözəl şəhərlərindən biri idi. Şəhərin nə qala divarları, nə də toxanası vardı. Qədim Spartada olduğu kimi, onun yeganə dayağı şəhər əhalisinin miqdarında və gücündə idi".

Təbrizə yaxınlaşar-yaxınlaşmaz türk əsgərləri Çorsu adlanan yerdə təbrizlilərlə toqquşmalı oldular. Təbriz qoşunlarına bu döyüşdə şəhərin hakimi Əli qorçı başçılıq edirdi. Təbrizlilər hiylə işlədərək geri çəkildilər və düşmən qoşunları şəhərə daxil olmağa başladı. Bu dəm birdən-birə təbrizlilər hər tərəfdən həmlə edib dörd minlik qoşunu qırdılar.

Bu hadisədən sonra Osmanlı əsgərləri Təbrizə daxil olmaq üçün dəfələrlə cəhd göstərdilər. Lakin hər dəfə təbrizlilərin ciddi müqavimətinə rast gəldilər. Şəhəri ala bilməyən rəqib geri çəkilməyə məcbur oldu. Osmanlı əsgərləri geri çəkilərkən kəndlərdə, obalarda yaşayan əhalini qarət edir, qadın və uşaqları əsir alırdılar. Bəzi hallarda sonsuz siyasi, ictimai sarsıntılardan cana doymuş, möhkəm hakimiyyət arzusunda olan bir sıra yerlərin sakinləri könüllü surətdə Osmanlı hakimiyyətini qəbul edirdilər. Məsələn, Naxçıvan və Ordubad şəhərləri türklərin əlinə keçdi. Borçalı və Qazax könüllü olaraq Osmanlı hakimiyyətini qəbul etdi.

1725-ci ilin mayında Təbriz uğrunda döyüşlər yenidən başlandı. Başda Abdulla Köprülü paşa olmaqla türk əsgərləri yenidən Təbriz şəhərinə yaxınlaşdılar. İstənilən nəticə əldə edə bilməyən Osmanlı qoşunları sərkərdəsinin əmri ilə şəhər top atəşinə tutuldu. Təbriz şəhəri demək olar ki, iki ay bu vəziyyətdə qaldı. Nəhayət, hərbi texnika və qoşunların sayca üstünlüyü özünü göstərdi. Təbrizlilər şəhəri təhvil verməzdən öncə Osmanlı komandanlığından ailələri və silahları ilə birlikdə şəhəri tərk etmək üçün icazə aldılar.

Təbrizi aldıqdan sonra Osmanlı əsgərləri Gəncə şəhərinə doğru hərəkət etdilər. Gəncəni almaq 40 minlik orduya başçılıq edən Sarı Mustafa paşaya həvalə olunmuşdu. Əlavə olaraq Krım xanlığından kömək alan Sarı Mustafa paşa iki aydan sonra - 1725-ci ilin avqustunda Gəncə şəhərini əlinə keçirdi.

1725-ci ilin sonlarında Osmanlı əsgərləri Azərbaycanın sonuncu istehkamını, İstanbul müqaviləsinə görə, Osmanlı işğal zonasına daxil olmayan

Ərdəbil şəhərini də almağa müvəffəq oldular. 1725-ci il dekabrın 18-də Ərdəbil şəhərinin alınması İstanbulda atəşfəşanlıqla qeyd edildi.

Beləliklə, İstanbul müqaviləsindən sonra Azərbaycanın böyük bir ərazisi Türkiyə tərəfindən zəbt edildi. Azərbaycanın Xəzərboyu əyalətləri isə Rusiya dövlətinin hakimiyyətində qaldı.

1728-ci ildə Türkiyə Hacı Davudun yerinə onun sabiq müttəfiqi, sonralar isə rəqibinə çevrilən Qazıqumuxlu Surxay xanı Şirvana hakimiyyət başına gətirdi. Bu "yaxşılığın" əvəzində Surxay xanı Türkiyə sultanına qiymətli hədiyyələr verməli, dövlət xəzinəsinə əhalidən külli miqdarda vergi toplayıb göndərməli idi. Az bir müddət ərzində Surxay xan Türkiyənin itaətində olan bir ələtə çevrildi. Türkiyədən hərbi kömək alan Surxay xan Xəzərboyu əyalətlərə mütəmadi basqınları ilə əhalinin mal-qarasını əlindən alır var-dövlətini qarət edirdi.

Surxay xan həmçinin Quba və Dərbənd istiqamətlərində soyğunçuluq yürüşləri etdi. Lakin onun dəstəsi rus qoşunlarının müqavimətinə rast gələrək geri qayıtmağa məcbur oldu.

Surxay xanın Salyan mahalına basqınlarına cavab olaraq, Bakıdakı general-leytenant A.Rumyantsev təcili surətdə ona etiraz məktubu göndərdi. Lakin Təbrizdəki Osmanlı qarnizonundan kömək alan Surxay xan, Rumyantsevın məktubuna məhəl qoymadan öz əməllərinə davam edirdi. Çox keçmədən Surxay xan öz dəstəsi ilə Muğana gəlib, Salyanın bir çox kəndlərini qarət və darmadağın etdi.

Surxay xanın yeni cinayətlərindən xəbər tutan general-leytenant, Rumyantsev onu cəzalandırmaq üçün podpolkovnik Puşçnikovun başçılığı altında Bakı qaraizonundan dörd yüz nəfər əsgər göndərdi. Rus qoşunlarının tərkibində bakılı Dərgahqulu xanın dəstəsi də iştirak edirdi.

Rus qoşunlarının və Dərgahqulu xanın dəstəsinin Salyana yaxınlaşdığını eşidən Surxay xan cəld qərbə - türk qoşunlarının yerləşdiyi düşərgəyə çəkildi. Rus komandanlığının Surxay xanın əməlləri barədə Türkiyə nümayəndəliyinə şikayəti nəticəsiz qaldı.

XVIII əsrin 20-ci illərinin sonunda tənəzzülə uğramış İran dövlətinin təcridən bərpa olunması, bütün Cənubi Qafqazda işğalçılara qarşı mübarizə əhvali-ruhiyyəsi Azərbaycanda Osmanlı ordusunun vəziyyətini xeyli çətinləşdirdi.

Çarizmin Azərbaycanın Xəzərboyu əyalətlərində iqtisadi siyasəti. 1732-ci il Rəst müqaviləsi. İstanbul müqaviləsinə əsasən Dərbənddən tutmuş Astrabada qədər Xəzərboyu əyalətlər Rusiyanın himayəsi altına keçdi. Bu sahədə yerləşən şəhər-qalalar - Dərbənd, Bakı, Ənzəli rus ordusunun dayaq nöqtəsinə çevrildi.

Rus dövləti Xəzərboyu əyalətlərdən həm iqtisadi, həm də strateji məqsədlə istifadə etmək üçün xüsusi tədbirlər hazırlamışdı.

Rusiya məmurlarını, ilk növbədə, Abşeronun neft quyuları maraqlandırır. Rus qoşunlarının Bakı qalasını almasından iki ay keçdikdən sonra ordu komandanlığında neft quyuları barədə xüsusi – "Reyestr" tərtib edildi.

Həmin sənəddə "istifadə olunan qara və ağ neft quyuları", istifadədən çıxmış "neft quyuları", habelə neftin daşınması, hər iki növ neftin qiyməti və s. dair maraqlı məlumat vardır.

I Pyotru xüsusilə "ağ neft" maraqlandırır. O, Bakını almağa göndərdiyi rus qoşunlarının başçısı general-mayor Matyuşkinə əvvəlcədən tapşırırmışdı ki, "Rusiyaya ya bir neçə pud ağ neft göndər, yaxud da özünü gətir". Bakı ətrafında hasil edilən "ağ neftin" miqdarı barədə təsəvvür yaratmaq üçün I Pyotrun Matyuşkinə verdiyi başqa bir əmrinə nəzər salmaq kifayət edir: "Ağ neftdən min pud və ya nə qədər mümkünsə göndər".

İnkişaf etməkdə olan Rusiya manufaktura sənayesində neftdən əlavə, Xəzər boyunda yerləşən əyalətlərin, eləcə də Şirvanın təbii sərvətinə və burada istehsal olunan xammala da ehtiyac duyulurdu. Rusiyanın hakim dairələrini xüsusilə xam ipək, pambıq, yun, təbii boyalar, tikinti materialları, metal və s. maraqlandırır. Bununla əlaqədar olaraq bu yerlərin təbii sərvətlərini istismar etmək məqsədilə xüsusi tədbirlər hazırlandı.

Pyotr hətta Xəzərboyu əyalətlərdə bitən bəzi texniki bitkilərin Rusiyada yetişdirilməsinə göstəriş verdi. Bu münasibətlə Ukraynada, Həştərxanda və Rusiyanın digər şəhərlərində ipəkçiliyin inkişaf etdirilməsi barədə fərman imzalandı. Bu tədbir I Pyotr üçün o qədər əhəmiyyətli idi ki, hətta tut ağaclarını qıran şəxsi edam edəcəyi barədə qərar da verdi. Lakin şimalın sərt iqlimi ipəkçiliyi yaratmaq meylinə mane oldu. Bu hadisədən sonra Rusiyanın iş adamları Xəzərboyu əyalətlərdə yetişdirilən xam ipəyə daha çox yəməyyət verməyə başladılar. Rusiyanın rəsmi dairələrində belə rəy yaranmışdı ki, Şirvanın elə bir kəndi yoxdur ki, orada ipəkçiliklə məşğul olunmasın. Şirvanın ipəkçiliyindən istifadə edərək I Pyotr xam ipəyi bir sıra Qərbi Avropa ölkələrinə, o cümlədən İngiltərəyə, Hollandiyaya, Fransa və Polşaya ixrac etmək fikrində idi.

Öz mövqeyini işğal etdiyi əyalətlərdə möhkəmləndirmək məqsədilə rus komandanlığı Bakı, Astara, Salyan və Niyazabadda istehkamlar inşa etməyi qərara aldı. Rus mütəxəssisləri Kür çayında gəmiçiliyin inkişafı və buradan balıqçılıq məqsədilə istifadə edilməsi üçün tədbirlər hazırladılar. Azərbaycan və Cənubi Qafqazın başqa ölkələri ilə sıx iqtisadi əlaqə yaratmaqdan ötrü Rusiya hökuməti Kür çayının mənsəbinə yaxın Peterburq kimi bir şəhəri salmaq fikrinə düşdü. Bu şəhər Rusiyanın Xəzər dənizi vasitəsilə Şərqi ölkələri ilə apardığı ticarətin mərkəzi

olmalı idi. 1723-cü ildə İranda və Azərbaycanda ticarət aparən 400 səhmdar cəmiyyəti yaradıldı.

Əvvəllər ticarət yönümlü bu səhmdar cəmiyyətləri böyük ümidlər verirdi. Cəmiyyətin yaradıldığı il Bakıdan, Dərbənddən və Ənzəlindən Həştərxana 140 tay və iki bağlama xam ipək, 64 bağlama işlənmiş ipək, 131 tay və 192 bağlama parça göndərildi.

Rusiya özünün işğal dairəsində ticarətin inkişafı məqsədilə hərbi cür vasitədən istifadə etməyə çalışırdı.

1723-cü ildə Bakı şəhəri rus qoşunları tərəfindən işğal edildikdən sonra burada komendant üsuli-idarəsi yaradıldı. Rus komandanlığı tərəfindən Bakı və Abşerona komendant təyin olunmuş Baryatinski tezliklə yerli feodalların neft quyularını müsadirə edərək onları mədaxildən məhrum etdi. Komendantın bu hərəkətindən təşvişə düşən Bakı feodalları xarici işğalçılara qarşı üsyan qaldırmağı qərara aldılar. Lakin sui-qəsdin üstü açıldıqda üsyanın təşkilatçısı, sabiq Bakı yüzbaşısı Dərgahqulu bəy qalanı tərk edib qaçdı. Rus komendantlığı üsyana cəhd göstərdiklərinə görə, bakılıların bir dəstəsini Rusiyanın müxtəlif şəhərlərinə sürgün etdi.

Rus komendantlığının belə bir hərəkəti Bakıda və ümumiyyətlə Xəzərboyu münbit torpaqlarda məskunlaşmağa can atan ermənilər üçün bir fürsət idi. I Pyotra müraciətlə "yeni əldə olunmuş torpaqlarda", xüsusilə Bakıda onlar üçün yer ayırmağı xahiş etdilər. Ermənilərin müraciəti I Pyotrun ürəyindən oldu. Onsuz da bu yerlərdə o, ilk növbədə xristianları, xüsusilə ticarət aləmində fəallıq göstərən erməniləri görmək istəyirdi. Rus tarixçisi P.Butkov yazır ki, 1724-cü il İstanbul müqaviləsindən sonra I Pyotr briqadir Rumyantsevə tapşırırmışdı ki, erməniləri Xəzərboyu əyalətlərdə istədikləri şəhərlərdə yerləşdirmək gərəkdir, lazım gələrsə, yerli əhalini qovub, erməniləri həmin yerlərdə məskunlaşdırın.

Çar cənub sərhədlərdə, Xəzərboyu əyalətlərdə erməniləri yerləşdirməklə iki məqsəd güdürdü: həm cənubdan qismən ərazinin əmin-amanlığını təmin etsin, həm də ticarətdə olan ermənilərin xidmətindən faydalansın. Ermənilərin Şirvana köçürülməsi təkcə I Pyotrun istəyi deyil, eyni zamanda onların bilavasitə arzusundan da irəli gəlirdi. P.Butkovun yazdığına görə, ermənilər üç dəfə I Pyotra müraciət edib "yalvarmışlar ki, onlara Xəzər dənizi sahillərində daimi yaşayış üçün yer versin".

I Pyotr 1724-cü il noyabrın 14-də general-mayor Kropotova xüsusi əmr vermişdi. Əmrdə deyilirdi: "Erməni xalqı bizdən xahiş etmişdir ki, biz onları öz himayəmizə qəbul edib torpaqlar ayıraq, ona görə də sizə tapşırıram ki, əgər erməni xalqı bəyəndiyi yerdə yaşamaq istəsə, ona kömək edib ləyaqətlə qoruyun, elə rəftar

edin ki, onlardan heç bir şikayət eşidilməsin, çünki biz burada erməni xalqını imperatorluq qayğısı ilə əhatə edib, öz himayəmizə götürmüşük".

I Pyotr, demək olar ki, eyni məzmunlu əmri Xəzər sahillərində yerləşən digər ordu qərargahlarına da göndərmişdi. Bu barədə P.Butkov yazır: "General-leytenant Matyuşkin və briqadir Levaşova tapşırılmışdı və eyni zamanda bütün erməni xalqına bildirilmişdi ki, hər cür vasitə ilə erməniləri və digər xristianları rus ordusunun tutduğu əyalətlərdə - Gilanda, Mazandaranda, Bakıda, Dərbənddə və digər əlverişli yerlərdə mehribanlıqla qəbul etsinlər, onlara nəzakət göstərüb mühafizə etsinlər; onlara ev-eşik salmaq üçün münasib sahələr ayırsınlar, torpaq versinlər, şəhər və kəndlərdə sahibsiz qalan evləri də onların ixtiyarına versinlər". Burada Bakı ilə əlaqədar əmrlərdən aşağıdakı sözləri xatırlatmaq yerinə düşərdi: "Xoşagəlməz, yaxud şübhəli müsəlmanları qovmaq və onları xristianlarla əvəz etmək".

I Pyotrun bu məkrli siyasəti 1725-ci il fevralın 11-də Xarici işlər kollegiyasının qərarında və I Yekaterinanın 1726-cı il fevralın 22-də verdiyi əmrində də öz əksini tapmışdı.

Rus qoşunları tərəfindən işğal edilmiş Xəzərboyu əyalətlərdə, Rusiya hökumətinin buranın təbii sərvətlərinə olan ehtiyacı sayəsində təsərrüfat nisbətən canlandı: 1723-cü ilin avqustundan 1725-ci ilin avqustunadək olan müddət ərzində Bakıda neft satışından dövlət xəzinəsi 36 çervon, 16.638 man. və 951/4 qəp. gömrük etmişdi. Bu qayda ilə Dərbənd və Salyan şəhərlərində də mədaxil artmışdı.

Lakin bununla belə, Rusiyanın yeni torpaqlardan götürüləcək gəlirə bəslədiyi ümidi özünü doğrultmadı. Buradan əldə edilən gəlir nə rus piyada və süvari qoşunlarının, nə də gəmilərinin xərcini ödədi.

Buna görə də I Pyotrun sağlığında bu barədə bir kəlmə belə deməyə cəsarətli çatmayan məmurlar imperatorun ölümündən sonra (1725) Xəzərboyu əyalətlərdən əl çəkməyi tələb etməyə başladılar.

Bununla belə, Rusiya hökuməti bu torpaqları birdən-birə tərk etməkdən ehtiyat edirdi. Çünki rus qoşunları gedər-gətməz Türkiyə Xəzərboyu əyalətlərə sahib ola bilərdi. Həmin dövrdə İrənin mərkəzi hökuməti dağılmış, dövlətin paytaxtı isə əfqan qəbilələrinin əlinə keçmişdi. Məhz buna görə də Rusiya hökuməti Xəzərboyu əyalətlərdən hələlik əl çəkməyə cürət etmirdi.

Türkiyənin gələcəkdə həmin yerləri zəbt etməməsi üçün Rusiya hökuməti İstanbul müqaviləsinin şərtlərini yerinə yetirmək qərarına gəldi və Türkiyə hökumətini səhəd məsələlərinin həlli məqsədilə danışığa dəvət etdi.

1726-cı ildə Şamaxı şəhəri yaxınlığında, Mabur kəndinə Rusiya ilə Türkiyə dövlətlərinin nümayəndələri görüşərək öz aralarındakı sərhədi müəyyən etməyi qərara aldılar.

Hər iki dövlət nümayəndələrinin qərarına əsasən 1726-cı ildən başlayaraq rus qoşunları silah işlətmədən Müşkür, Niyazabad, Cavad, Salyan, Lənkəran, Astara, Qızılağac, Talış dağlarının biri hissəsini tutdular. 1727-ci ildə onlar Şeşpara, Rustov, 1728-ci ildə isə Quba və Təngiyə sahib oldular.

Əgər ilk çağlarda rus komandanlığı işğal olunmuş şəhərlərdə şah inzibati idarəsini ləğv edib, əvəzinə komendant üsuli-idarəsi yaradırdısa, 1726-cı ildən sonra həmin torpaqlarda ümumi işğal idarəsi təşkil olundu və knyaz V.V.Dolqoruki komandan təyin edildi.

Bu hadisədən sonra rus hərbi məmurları işğal olunmuş əyalətlərdə təsərrüfat həyatını canlandırmaq məqsədilə müxtəlif layihə hazırladılar və bu bərdə Peterburq hökumətinə məlumat verdilər. Belə məlumatlardan birində deyilirdi: "Bakı ətrafındakı dağılmış karvansaralar bərpa olunmalıdır, qaçmış əhalinin qayıtmasına nail olunmalı, hamı əfv edilməlidir. Şimikləndirici vədlərlə Şamaxıdan erməniləri və hindliləri Bakıya cəlb etmək, burada bütün Şərq ticarətinin mərkəzinə yaratmaq lazımdır".

Rus komandanlığı eyni zamanda yerli tacirləri gəmilərlə təmin etməklə onların Volqa-Xəzər ticarətinə cəlb olunmasına çalışırdı.

Azərbaycan tacirlərinin Volqa-Xəzər ticarətində iştirakı çox güman ki, hər iki tərəfi təmin edirdi. Bunu azərbaycanlıların uzun müddətə həтта ailələri ilə Rusiya şəhərlərinə köçmələri, burada ticarətlə məşğul olmaları bir daha sübut edir. Həştərxan Dövlət Vilayət Arxivində hişf olunan "Həştərxan qubemiyası dəftərxanasından Rusiyanın yuxarı şəhərlərində ticarət etmək üçün gedən Bakı və Salyan tacirlərinin siyahısı" adlı sənəddə kişi adları ilə yanaşı, "Şəhrəbanı, Asiya, Xanımsultan, Gözəl" kimi qadın adları da vardır ki, bu da tacirlərin ailələri ilə birgə səfərə çıxdığını göstərir.

XVIII əsrin 30-cu illərində Azərbaycanda vəziyyət kəskin surətdə dəyişir. Ölkə ərazisi Türkiyə ilə İran arasında gedən qanlı döyüşlər meydanına çevrilir. Həmin dövrdə İranda zəifləmiş mərkəzi hökumət Əfşar qəbiləsindən olan Nadirin (Təhmasibqulunun) dövlət işlərinə qarışması sayəsində təcridcən dirçəlməyə başlayır.

İran-Türkiyə müharibəsində İranın qələbəsini arzulayan Rusiya hökuməti İran diplomatları ilə danışıqlardan sonra 1732-ci il yanvar ayının 21-də Rəşt şəhərində müqavilə bağlayır. Rəşt müqaviləsi 8 maddədən ibarətdir. Birinci maddəyə görə, Rusiya beş ay ərzində Kür çayının Xəzər dənizinə tökülən məntəqəyə qədər ərazidən İran dövlətinin xeyrinə olaraq qoşunlarını geri çəkməli və həmin yerlərə Türkiyəni buraxmamalı idi. İkinci maddədə deyilirdi ki, Kür çayından şimala doğru yerləşən torpaqlardan Rusiya öz qoşunlarının o vaxt geriyyə çəkəcəkdir ki, İran 20-ci illərdə

Türkiyə tərəfindən zəbt olunmuş torpaqları yenidən özünə qaytarsın. Bunun əvəzində İran dövləti Rusiya ilə əbədi dost olacağına, "onun düşmənlərini özünün düşməni sayacağına" söz verdi.

Rusiya dövləti İran tacirlərinə ölkənin hər yerində sərbəst, gömrüksüz ticarət etməyə və Rusiyadan gömrük vermədən mal gətirməyə də icazə verdi. İran da öz növbəsində rus tacirlərinin gömrük vermədən İrandan keçərək Hindistana getməsinə razı oldu. Müqaviləyə əsasən rus təbəələrinə həmçinin İran dövlətinin hər yerini özləri üçün ev, karvansara və dükan tikməyə icazə verilirdi. Müqavilənin yeddinci maddəsində deyilirdi ki, vaxtilə Rusiya təbəəliyin qəbul edən yerlilərə heç bir təzyiq göstərilməyəcəkdir.

Beləliklə, 1732-ci il Rəşt müqaviləsi əsasında ölkə daxilində müəyyən sabitlik əmələ gəldisə də, Azərbaycanın Kür çayından cənubda yerləşən Xəzərboyu əyalətləri yenidən İranın hakimiyyəti altına keçdi.

Azərbaycan torpaqları Osmanlı hakimiyyəti dövründə (1723-1735-ci illər). Osmanlı işğalına məruz qalmış vilayətlərdə əvvəlki inzibati-ərazi bölgüsü kiçik dəyişikliklərlə saxlanılmışdı. Azərbaycan torpaqları *vilayətlərə* (əyalətlərə), onlar da *sancaqlıqlara* bölünmüşdü. Vilayətlərin ərazisi, adətən, əvvəllər mövcud olan bəylərbəyiliklərin ərazisinə uyğun gəlirdi. Ancaq Gəncə vilayətinin ərazisi keçmiş Qarabağ (Gəncə) bəylərbəyliyiinin ərazisinə nisbətən xeyli kiçik idi. Qazax sancaqlıq kimi qonşu Tiflis vilayətinin, Göyçə gölünün şimal-şərqində yerləşən Lori, Pəmbək isə İrəvan vilayətinin tərkibinə daxil edilmişdi.

Sancaqlıqların ərazisi əvvəlki *ölkələrin*, bəzi hallarda *mahalların* ərazisinə uyğun gəlirdi. Sancaqlıqlar öz növbəsində *mahallara* və *nahiyələrə* bölünürdü. Nahiyələr də, adətən, bir neçə kənddən ibarət olan *qəriyələrə* ayrılırdı.

Vilayətlərdə ali hərbi-inzibati, həmçinin siyasi hakimiyyət hərbi dövrdə *sərəsgər*, dinc vaxtlarda isə *mühafiz* adlandırılan Osmanlı, sərkərdələrinə məxsus idi. Sancaqbəylər, mahal və nahiyə naibləri isə əsasən yerli feodallardan təyin olunurdu.

Kür çayından şimaldakı Azərbaycan torpaqları xüsusi statusa malik idi.

Bu ərazilər vassal hakimlər tərəfindən idarə olunurdu. Məsələn, paşa rütbəsi almış Əli Sultan Şəki vilayətinin hakimi vəzifəsinə təsdiq olunmuşdu. Ərəş və Qax da vassal mükləri idi.

1725-ci ilə yaxın Şirvanda öz hakimiyyətini bir qədər möhkəmləndirən Hacı Davud artıq rusları Azərbaycandan sıxışdırmağı planlaşdırır və Gəncədəki türk paşasından hərbi yardım göndərməyi xahiş edirdi.

Surxay xanın basqınlarının qarşısını almağa çalışan osmanlılar onun Şirvana yolunu kəsmək üçün Topkaraqan qalasını tikməyə başlamışdılar. Ancaq Surxay

xanın tərəfdarı olan carlılar bu qalanı dağıtdılar. Surxay xanı zərərsizləşdirmək üçün osmanlılar 1727-ci ildə ona ikibunçuqlu paşa rütbəsi verib, aylıq məvacib təyin etdilər. Qəbələnin idarəsi də Surxay xana tapşırıldı. Surxay xan bununla kifayətlənməyib Ağdaş da zəbt etdi və yalnız bundan sonra Osmanlı imperiyasına sədaqət andı içdi. Şübhəsiz, bu, Hacı Davudu narahat etdi və o, Türkiyəyə meyində tərəddüdə başladı. İş o yerə çatdı ki, türk paşası Hacı Davudun Osmanlı imperiyasına sədaqətinə şübhə ilə yanaşmağa, onun Rusiyaya meyil etdiyini düşünməyə başladı. Səfəvilərə qarşı mübarizə dövründə xalq kütlələrinə bol-bol vədlər verən Hacı Davud hakimiyyət başına gəldikdən sonra xalqın vəziyyətini yüngülləşdirmək üçün heç nə etmədiyindən, Şirvanda ictimai dayağını itirmiş və kənarında kömək axtarmağa başlamışdı. O, hətta II Təhmasibə də məktub göndərərək şaha qulluq etməyə hazır olduğunu bildirmişdi.

1728-ci il iyunun 6-da Osmanlı hökuməti Hacı Davudu xanlıqdan kənar etdi və o, ailəsi ilə birlikdə Gəncəyə gətirildi. Hacı Davud 4 oğlu, 2 qardaşı və bütün ailəsi ilə birlikdə Kipr adasına aparıldı, 1735-ci ildə isə Gəliboluya köçürülərək orada da öldü. Qazıqumuxlu Surxay xan Şirvan xanı təyin olundu.

Osmanlı hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda aqrar münasibələrin məzmununda ciddi dəyişiklik baş verməmişdi. Divani və xəss torpaqları vahid *miri* torpaqları kateqoriyasına daxil edilmişdi. Osmanlı hakimiyyətinə loyallıq münasibət bəsləyən mülkədar və tiyuldarların mülkiyyət hüququna toxunulmurdu. İtaətsizlik göstərənlərin torpaqları isə müsadirə olunub, osmanlı döyüşçülərinə paylanır, yaxud satılırdı. Maraqlıdır ki, 1730-cu ildə Osmanlı komandanlığı Təbrizi İran qoşunlarına təslim edərkən oradakı yeniçərlər yiyələndikləri malikanələrdən məhrum olduqları üçün qiyam qaldırmışdılar.

Osmanlı hakimiyyət orqanları işğal olunmuş yerlərdə əhalinin siyahısını tutub hər sancaqlıq, vilayət üçün vergi qanunnaməsi tərtib edirdilər. Xüsusi vergi dəftərlərində kişi əhalisi və vergilər əks olunurdu. 1727-ci il "Gəncə vilayəti Qanunnaməsi"ndən göründüyü kimi, əhali *üşr*, *bəhrə*, *rəsmi-bağ* (bağpulu), *rəsmi-bostan* (bostanpulu), *rəsmi-rəqan* (sağılan inəklərə görə hesablanırdı *rəsmi-əqnam* (yay və qış otlaqlarından istifadəyə görə alınırdı *rəsmi-asiyab* (dəyirmanə görə), *rəsmi-ispəncə* (can vergisi - Səfəvilər dövründəki *səranə* - başpulu vergisinə uyğun gəlirdi) və digər vergilər, mükəlləfiyyətlər ödəyirdi. Çox ağır vəziyyətdə olan sakinlərin güzəranını bir qədər yaxşılaşdırmaq üçün *rəsmi-arusanel* (gəlin üçün alınan vergi), *tapuyi-zamin* (üstündə yardımçı obyektlər yerləşdiyinə və başqa səbəblərə görə becərilməyən torpaqdan alınan vergi) kimi bezi vergilər müvəqqəti olaraq alınmırdı. "Naxçıvan dəftəri" ndən məlum olur ki, Osmanlılar qadınları,

uşaqları qocaları, şikəstləri, xəstələri, həmçinin zehni əməklə məşğul olan şəxsləri vergilərdən azad ediblərmiş.

Ticarət və sənətkarlıqda Səfəvilər dövründə alınan vergilər olduğu kimi saxlanmışdı. Bir sıra hallarda Osmanlı hakimiyyət orqanları vergilərin yığılmasını müqatiyə verirdilər. Osmanlılar Təbrizdəki zərbxananın işini qaydaya salmağa çalışırdılar. Hərbi əməliyyatlar nəticəsində tənəzzülə uğramış ticarəti canlandırmaq üçün bəzi tədbirlər görüldü. Araz çayı, Arpaçayın yataqları təmizlənərək gəmiçilik üçün yararlı hala gətirilmişdi.

Adətən, vilayət hakimləri yığılan vergilərin bir hissəsini özlərinin məvacib üçün saxlayırdılar. Yerli xəzinənin xeyli hissəsi Osmanlı qoşunlarını saxlamağa, habelə istehkamlar tikməyə sərf olunurdu. 1726-cı ilədək Gəncədə xan sarayı ətrafında dördqülləli qala inşa edilmişdi. 1725-ci ildə Təbrizdə Uzun Həsən və Mehdi Sahib əz-zaman məscidləri ətrafında bismiş və çiy kərpicdən qala inşa olunmağa başlanmışdı. Qalanın 8 iri və 4 kiçik darvazası var idi. Tikintiyə artıq iyirmi ildən bəri Osmanlı xidmətində olan bir alman memarı rəhbərlik edirdi. Ərdəbildə də qala inşa olunurdu.

Osmanlı ordusunda xidmət edən yeniçələrin bir çoxu qayda-qanunu pozur, yerli sakinləri qarət edirdilər. Osmanlı hakimiyyət orqanları yeniçələrin özbaşnalığının qarşısını almağa çalışsalar da, bəzən buna nail olurdular. Məsələn, 1729-cu ilin sentyabrında Təbriz hakimi tərəfindən yerli sakinləri əsir edərək, ödənc alıb buraxmaq qadağan olunduğu zaman yeniçələr qiyam qaldırmışdılar. Onlar iki nəfər yeniçəri öldürərək bu işdə yerli sakinləri günahlandırmış, intiqam tələb etmişdilər. Təbriz hakimi sərəsəgər Hacı Mustafa paşa yeniçələrin fitnəsini başa düşərək şəhərlilərə qarşı cəza tədbirlər görülməsinə icazə verməmişdi. Belə olduqda yeniçələr qiyam qaldıraraq paşanı öldürmək istəmişdilər. Paşa qalada gizlənməklə xilas etmiş və ələcsiz qalib yeniçələrə sərbəstlik vermişdi.

Xarici işğalçılara qarşı xalq azadlıq mübarizəsi. Ərazisi iki iri imperiya arasında bölüşdürülmüş Azərbaycanın xalq kütlələri yadelli əsarətinə tabe olmaq istəmir, kəskin müqavimət göstərirdi. Mübarizənin passiv formaları vergi və mükəlləfiyyətləri ödəməkdən imtina, yaşayış yerlərini tərk etmək idi. Bir çox sakinlər rusların işğal etdiyi ərazidən osmanlıların işğal bölgəsinə və ya əksinə qaçırdılar.

Xalq azadlıq hərəkatının fəal formaları düşmən hissələrinə partizan basqınları və kütləvi xalq azadlıq üsyanlarından ibarət idi. Hacı Davudun dəstələrinin rus qamizonlarına hücumunu partizan hərəkatına aid etmək olar.

1724-cü ilin yayında Salyanda Rusiya əleyhinə çıxış baş verdi. Salyandakı bütün rus zabıtları, podpolkovnik Zimbulatov başda olmaqla, Salyan naibi Məhəmmədhüseyn bəyin yanına qonaq çağırılıb öldürüldülər. Salyan hakimləri, o cümlədən keçmiş Salyan xanın dul qadını Fatimə xanım mahalın bütün sərvətlərinin rus hakimiyyəti orqanlarının əlində cəmləşməsindən narazı idi.

Azərbaycan feodallarının bir çoxu 1722-ci ildə çarizmin Rusiyanın guya işğalçılıq məqsədi güdmədiyi haqqındakı vədlərinə müəyyən dərəcədə inanmış, rus işğalına müvəqqəti bir hal kimi baxmışdılar. Ancaq onlar zaman keçdikcə rusların əsil məqsədini, Azərbaycanı möhkəmlənən hakimiyyətində olduqlarını anlamışdılar.

Salyanla eyni vaxtda Bakıda da Dərgahqulu bəyin başçılığı ilə çıxış olmalı idi. Ancaq irəlində bəhs edildiyi kimi, rus hakimiyyət orqanları Bakıda hazırlanan çıxışdan xəbər tutdular və cəza tədbirləri gördülər. 4 yüzbaşı, 250 xidməti şəxs və ticarət adamı həbs edildi. Dərgahqulu bəyi tutmaq mümkün olmadı. Həbs edilmiş bəkililər Rusiyaya sürgün olundular.

1727-ci ildə Muğan hakimi Ramazan Osmanlı və rus hakimiyyətlərinə qarşı çıxış etməyə cəhd göstərdi, lakin müvəffəqiyyətsizliyə uğrayaraq həbs olundu.

1726-cı ildə Şəqqaqı və Şahsevən tayfaları Osmanlı hakimiyyətinə qarşı üsyan etdilər. Əbdürrəhman paşa qiyamçı tayfaları sakitləşdirə bildi. Osmanlı saray tarixçisi K.Çələbizadənin yazdığına görə, 1727-ci ilin yayında Dizaq və Bərgüşad mahallarında yaşayan Qaraçorlu adlı kürd tayfasını sakitləşdirmək üçün 15 min nəfərlik Osmanlı qoşunu göndərilmişdi. Ancaq orduya səfərbər olunmuş Osmanlı döyüşçüləri müsəlman əhaliyə qarşı vuruşmaqdan imtina etdilər. Bu, Osmanlı komandanlığını Qaraçolu tayfasının başçıları ilə sazişə gəlməyə məcbur etdi. Əldə olunan razılığa görə, Qaraçorlu tayfası Osmanlı hakimiyyətini tanımağı ermənilərlə əlaqə saxlamamağı öhdəsinə götürürdü.

1727-ci ilin sonunda Qaradağda böyük xalq azadlıq hərəkatı baş verdi. Üsyana Əbdürrəzaq xan başçılıq edirdi. O, əvvəllər könüllü olaraq Osmanlı hakimiyyətini qəbul etmiş və paşa rütbəsi almışdı. Bir neçə sancaqlıqdan toplanan qoşuna başçılıq edirdi. Əbdürrəzaq xan şahsevənlərlə Osmanlı hakimiyyətinə qarşı birgə mübarizə haqqında razılığa gəldi. Tezliklə şahsevənlər və Muğanlı tayfası da Əbdürrəzaq xana qoşuldular. Təbriz hakimi 1728-ci il yazın əvvəllərində Əbdürrəhman paşanı 20 min nəfərlik qoşunla üsyançılara qarşı göndərdi. Mənbələrin məlumatına görə, sayı 40 min nəfər çatan üsyançılar Osmanlı qoşununu darmadağın etdilər və Ərdəbili mühasirəyə aldılar.

1728-ci ilin əvvəllərində özünü yalandan "İsmayıl Mirzə" adlandıran bir nəfərin fəaliyyəti gücləndi. Yalançı şahzadə əvvəlcə Xəzər dənizinin cənub sahillərində fəaliyyət göstərirdi. Mazandaran hakimi tərəfindən məğlub edildikdən

sonra rus işğal zonasına daxil olub, ətrafına tərəfdarlar toplamağa başladı. Lakin rus hərbi hissələri yalançı İsmayıl Mirzənin dəstələrini darmadağın edə bildilər. Bundan sonra İsmayıl Mirzə Təbrizə tərəf hərəkət etdi, tezliklə Əbdürrəzaq xan və Şahsevən dəstələri ilə birləşdi. Üsyançıların birləşmiş dəstələri Ərdəbilə hücum edib, şəhərin xeyli hissəsini almağa müvəffəq oldular. Lakin 1728-ci il avqustun əvvəllərində Osmanlılar Ərdəbil yaxınlığında üsyançıları məğlub etməyə nail oldular. 1728-ci ilin sonu, 1729-cu ilin əvvəllərində Muğan çölündə üsyançılar daha bir ağır məğlubiyyətə uğradılar, Əbdürrəzaq xan əsir alındı və edam olunmaq üçün İstanbula aparıldı. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, döyüşdə məğlubiyyətə uğrayan Əbdürrəzaq xan bir neçə tərəfdarı ilə Surxay xana pənah aparmışdı. Sonuncu isə üsyançıların rəhbərlərini Osmanlı hakimiyyət orqanlarına təslim etmişdi.

Üsyançılar mübarizəni dağınıq halda xeyli davam etdirdilər. Yalnız 1729-cu ilin yayında onların müqaviməti qəti qırıldı. Osmanlılar tərəfindən darmadağın edilən İsmayıl Mirzə 2 min nəfər ilə Muğanın rus işğalında olan zonasına daxil oldu və buradakı şahsevənləri özünə birləşdirməyə cəhd etdi. Lakin yalançı şahzadənin qüvvəsinə inamı itirmiş şahsevənlər ona qoşulmadılar. General Rumyantsevın göndərdiyi hərbi dəstə İsmayıl Mirzənin dəstəsini tainamilə darmadağın etdi. Yalançı şahzadənin 10-15 tərəfdarı qaçıb xilas ola bildi, özü isə bir müddət Xalxal şəhəri yaxınlığındakı Mosullu kəndində gizləndi. General Levaşov bu kəndə taxıl aparılmasını qadağan etdi və yerli feodal Səlim xana tapşırı ki, yalançı şahzadəni ya tutsun, ya da məhv etsin. Səlim xanın təhriki ilə digər yerli feodal Mir Fazil öz adamları ilə "İsmayıl Mirzə"ni və onun 20-yə qədər tərəfdarını gecə yuxuda ikən (digər məlumata görə hamamda çimdikləri zaman) öldürdü.

1730-cu ildə astarah Musa xan ruslara qarşı qiyam qaldırdı və Osmanlı işğal zonasına keçdi. Lakin bir müddətdən sonra geri qayıtdı.

Həmin il Dərgahqulu xan (1727-ci ildə Bakıya qayıtmış və Bakı hakimliyində bərpə olunmuşdu) yenidən ruslara qarşı çıxdı və Bakını tərk etdi.

Azərbaycan ərazisində İran-Osmanlı müharibələri. 1735-ci il Gəncə müqaviləsi. XVIII əsrin 30-cu illərinə yaxın Səfəvi İrən ərazisinin böyük bir hissəsi əfqan işğalçılarından təmizləndi. Bununla belə, Qərbi İrən, Cənubi Azərbaycan, Xəzərsahili vilayətlər istisna edilməklə, demək olar ki, bütün Cənubi Qafqaz hələ də Osmanlı işğalçıların əlində idi. Nadir xanın yüksəlişi ilə yenidən dirçəlmiş İrən dövləti qarşısında Osmanlı ordusu ilə mübarizə vəzifəsi dururdu.

1730-cu il İrən üçün Türkiyəyə qarşı hərbi əməliyyata başlamaq əlverişli oldu. Əvvəla, bu dövrdə baş vermiş çevrilş nəticəsində III Sultən Əhməd taxtdan

salınmışdı və Türkiyənin hakim dairələri daxili vəziyyətin nizamına salınması ilə məşğul idi. İkincisi, Rusiya İrana hüsn-rəğbət bəsləyirdi. Şəraiti düzgün qiymətləndirən İran dövləti Osmanlı imperiyasına qarşı hərbi əməliyyatlara yenidən başladı.

Osmanlı ordusunun Azərbaycandakı əsas dayaq nöqtələrindən biri Təbriz idi. İran ordusunun başında duran Nadir xan Əfşar qoşunlarını məhz oraya yönəltdi. Təbrizə hərəkət edərkən İran sərbazı Təbriz qarnizonuna yardımına gedən Osmanlı hissələrini məğlub etdilər. Osmanlı ordusu İrəvana tərəf geri çəkildi.

Tezliklə Nadir Təbrizə yaxınlaşdı. Ağır döyüşlər başlandı. Çoxsaylı düşmənin zərbələrinə tab gətirməyən Osmanlı qarnizonu şəhərə çəkildi və 6 gün ərzində İran ordusunun fasiləsiz hücumlarını dəf etdi. Lakin Osmanlı baş vəzirinin göstərişi ilə Təbriz tərk olundu. 1730-cu ilin sentyabrında İran ordusu Osmanlı qarnizonunun yerləşdiyi Ərdəbilə doğru hərəkət etmək qərarına gəldi. Bu xəbəri eşidən Osmanlı paşası kömək üçün həmin dövrdə Xəzərsahili vilayətlərdə yerləşən rus ordusuna müraciət etdi.

Rus komandanlığının vasitəçiliyi nəticəsində Osmanlı hissələrlə heç bir itki vermədən Ərdəbili tərk edərək rusların hakimiyyəti altında olan Astarada sığınacaq tapdılar. Sonra isə Şirvandan keçərək Türkiyəyə yola düşdülər. İran ordusu isə heç bir müqavimətə rast gəlmədən Ərdəbili tutdu.

Lakin hadisələrin gözlənilmədən dəyişməsi Nadirin Türkiyəyə qarşı uğurlu mübarizəsinə mane oldu. Xorasanda şah hökumətinə qarşı üsyan qalxdı və Nadir üsyanı yatırmaq üçün oraya yola düşməyə məcbur oldu.

Nadirin üsyanı yatırmaqla məşğul olmasından istifadə edən II Şah Təhmasib öz sarsılmış nüfuzunu bərpa etmək məqsədilə Osmanlılara qarşı hərbi əməliyyatları davam etdirmək qərarına gəldi. 1731-ci ildə İran ordusu İrəvana tərəf hərəkət etdi. Lakin Eçmiədzində əldə olunan ilkin müvəffəqiyyətə baxmayaraq, Şah Təhmasibin ordusu məğlubiyyətə uğradı. Hətta şahın özü də az qala əsir düşəcəkdə. Aprelin ilk günlərindən II Təhmasib özünün məğlub edilmiş ordusu ilə Təbrizə qayıtmağa məcbur oldu. Həmin dövrün arxiv sənədlərində deyilirdi ki, "orduda aclıq hökm sürürdü və onun (şahın. - *məsul red.*) çoxlu adamı, atı və qatırı məhv olmuşdu".

Osmanlı komandanlığı İran ordusu tərəfindən elə keçirilmiş torpaqları qaytarmaq qərarına gəldi. Türk qoşunu Təbrizə tərəf hərəkət etdi. Öz növbəsində Suxay xan 1731-ci il aprelin 24-də Əli paşadan Təbrizə getmək və Gəncədən buraya göndərilən türk ordusu ilə birləşmək haqqında əmr aldı. Osmanlı ordusu Cənubi Azərbaycan və İranda qələbə çalaraq ölkənin içərilərinə doğru uğurla hərəkət etdi. II Şah Təhmasib düşməni dayandıрмаq üçün öz ordunu Həmədana

göndərdi. Elə buradaca tərəflər arasında döyüş baş verdi məğlubiyyətə uğrayan II Təhmasib Qəzvinə çəkildi.

Beləliklə, İsfahana gedən yol Osmanlı ordusunun üzünə açılmış oldu. Lakin Əhməd paşa İran paytaxtını ələ keçirmək üçün lazımı nədər qüvvəsi olmadığını anlayaraq, tutulmuş ərazini talan etməklə kifayətləndi. Ağır məğlubiyyət qarşısında qalan II Şah Təhmasib Osmanlı Türkiyəsindən sülh sazişi bağlamağı xahiş etdi. İsfahandan uzaqda yerləşən Nadir bu xəbəri eşidib təcili olaraq II Təhmasibə məktub göndərdi və Türkiyə ilə sülh bağlamasını, torpaq güzəştə getməməsinə i tələb etdi. Lakin 1732-ci il yanvarın 16-da Kirmanşah şəhərində İranla Türkiyə arasında sülh bağlandı və şah ləngimədən onu təsdiq etdi. Həmin müqavilənin şərtlərinə görə, İrəvan, Gəncə, Tiflis, Şamaxı şəhərləri ilə birlikdə Şirvan vilayəti, habelə Dağıstan Türkiyənin ixtiyarında qalır, Təbriz və Kirmanşah İrana qaytarılırdı. Araz çayı göstərilən dövlətlər arasında sərhəd olmalı idi.

Nadir Xorasandan qayıtdıqdan sonra tərəfdarlarının yardımı ilə II Təhmasibi taxtdan saldı. O, II Təhmasibin 8 aylıq oğlu Abbas Mirzəni III Abbas adı ilə şah, özünü isə onun vəkili elan etdi. Həmin vaxtdan etibarən Nadir faktiki olaraq İran dövlətinin tam səlahiyyətli hökmdarı oldu.

Nadir ilk növbədə II Təhmasiblə Osmanlı komandanlığı arasında bağlanmış 1732-ci il müqaviləsinin şərtlərini ləğv etdi. O, 1723-cü ildən bəri işğal etdiyi bütün torpaqları İrana qaytarmağı Türkiyədən təkid və qətiyyətlə tələb etdi. Türkiyənin bu tələbi yerinə yetirməkdən imtina etməsi Nadirin başçılığında İran qoşunlarının türk ordusuna qarşı güclü hərbi əməliyyatlara başlamasına səbəb oldu. Nadirin güclü zərbələrinə tab gətirməyən Osmanlı komandanlığı sülh təklif etdi. Beləliklə, 1733-cü ilin fevralında Bağdad şəhərində Nadir və başda Əhməd paşa olmaqla Osmanlı komandanlığı arasında hərbi əməliyyatları dayandırmaq haqqında müqavilə imzalandı. Bağdad müqaviləsinin şərtlərinə görə, Türkiyə tərəfi, son on ildə işğal etdiyi bütün torpaqları İrana qaytarmağı öhdəsinə götürdü. Müqavilədə iki dövlət arasındakı sərhədi 1639-cu il Osmanlı-Səfəvi müqaviləsinə uyğun müəyyənləşdirmək nəzərdə tutulurdu. Lakin Osmanlı hökuməti müqaviləni təsdiq etməkdən hoyun qaçırdı. Bununla əlaqədar iki dövlət arasında döyüşlər yenidən başlandı.

Tezliklə Nadirin ordusuna müqavimət göstərməyin mənasız olduğunu anlayan Osmanlı hökuməti Cənubi Azərbaycan ərazisində hərbi əməliyyatları dayandırmaq qərarına gəldi. Sultan işğal olunmuş bütün vilayətlərin hakimlərinə özünün "xətti-şərif" göndərərək ləngimədən Türkiyəyə qayıtmağı əmr etdi.

Demək olar ki, bütün Cənubi Azərbaycanı Osmanlı ordusunda təmizləyən Nadir Cənubi Qafqazda, ilk növbədə isə, Türkiyənin formal himayəsi altında özünü

sərbəst aparan Surxay xanın hakimlik etdiyi Şirvanda Osmanlı hökumranlığına son qoymaq qərarına gəldi.

İran ordusunun yaxınlaşdığını eşidən Surxay xan Şamaxını tərk edib Dağıstana çəkildi. Bir zülmkardan xilas olub, digər yadelli işğalçı əsarətinə düşmək istəməyən şamaxılılar əllərində silah doğma şəhərlərinin müdafiəsinə qalxdılar. Lakin iki aylıq mühasirədən sonraf sayca üstün olan düşmən qələbə çaldı və şəhərə soxuldu.

1734-cü ilin sonunda Şamaxını ələ keçirdikdən sonra Nadir əhalinin gələcəkdə gözlənilən müqavimətini qırmaq üçün şəhəri yerlə yeksan etməyi, onun sakinlərini isə sonralar "Yeni Şamaxı" adı ilə şəhərə çevrilən Ağsuya köçürməyi əmr etdi.

Şamaxının işğalından sonra İran ordusu Surxay xanın gizləndiyi Qazıqumuxa doğru hərəkət etdi. Müqavimət göstərmək imkanı olmayan Surxay xan özünü qaçmaqla xilas etdi. Qazıqumux İran ordusu tərəfindən qarət edilib dağıdıldı.

Nadir öz ordusunu buradan Gəncəyə doğru apardı. Türklərdən və Krım tatarlarından ibarət olan Əli paşa və Krım sultanı Gərayın başçılıq etdiyi Gəncə qarnizonu ciddi müqavimət göstərirdi. Mühasirə 4 ay davam etdi. Lakin Gəncə ətrafında uzun müddət dayanmaq Nadirin Cənubi Qafqazda Osmanlı qoşunu ilə mübarizə planlarını poza bilərdi. Həm də Osmanlı ordusunun Cənubi Qafqazın qərbində fəallaşması haqqında xəbərlər gəlirdi. Nadir Gəncədə Osmanlı qarnizonunu və xüsusilə hələ də rus ordusunun əlində olan Xəzərsahili vilayətləri buraxıb qərbə tərəf hərəkət etmək istəmirdi. Gəncənin mühasirəsi ələ bir çətinlik törətmirdi. Çünki mühasirədə olan türk qarnizonu heç yerdən kömək və ərzaq ala bilməzdi. Vəziyyət o vaxt pisləşə bilərdi ki, Nadirin olmasından istifadə edən Xəzər sahilindəki rus hakimiyyət dairələri Osmanlı qarnizonuna yardım göstərsinlər. Məhz buna görə də Nadir rus ordusunun Xəzərsahili vilayətlərdən getməsi haqqında Rusiya dövləti ilə çoxdan başlanmış danışıqları başa çatdırmaq qərarına gəldi.

Beləliklə, 1735-ci il martın 21-də Gəncə ətrafında Rusiya və İran dövlətlərinin nümayəndələri arasında sonralar "Gəncə müqaviləsi" adını almış müqavilə imzalandı. Bu müqavilənin şərtlərinə əsasən, rus qoşunları Xəzərsahili vilayətləri tamamilə tərk edir, burada əvvəlki inzibati idarə bərpa olunurdu.

Böyük qüvvə sərf etmədən Xəzərsahili vilayətləri ələ keçirən Nadir Cənubi Qafqazda Osmanlı aqahlığına qarşı həlledici döyüşlərə başladı. 1735-ci ilin iyununda Eçmiədzinin şimal-şərqində İran və Osmanlı qoşunları arasında baş verən qanlı döyüş Nadirin qələbəsi ilə nəticələndi.

Bir neçə uğursuzluqdan sonra Osmanlı komandanlığı İran ordusu ilə döyüşməyi mənasız saydı və 1735-ci ilin sonunda qoşunlarını Cənubi Qafqaz hüduqlarından tamamilə çıxardı.

XVIII əsrin 30-40-cı illərində Azərbaycanda xalq hərəkatı. 1735-1736-cı illərdə Azərbaycan və Dağıstanda ona qarşı müqavimətin qeyri-mütəşəkkilliyindən istifadə edən Nadir, çoxsaylı qurbanlar hesabına olsa da, öz hakimiyyətini bərqərar etdi.

Yerli əhalini müvəqqəti sakitləşdirməklə kifayətlənən Nadir qışlamaq üçün öz ordusu ilə Muğana çəkilmək qərarına gəldi. Əvvəlcədən hazırlanmış plana görə, burada təntənəli tacqoyma mərasimi keçirilməli idi. 1736-cı ilin martında Nadir İran şahı elan edildi. Azərbaycanın bəzi feodalları Nadirin şah elan edilməsinə mənfə münasibət bəsləyirdilər. Bu baxımdan Ziyadoğlu nəslindən olan Gəncə xanları xüsusilə fərqləndirildilər. Nadir şah olduğdan sonra onları cəzalandırdı, hüquqlarını məhdudlaşdırdı və həmin xanları Qazax, Borçalı elatlarının hakimləri ilə birlikdə Gürcüstan çarlarına tabe etdi. Yeni şahın namizədliyinə qarşı çıxmış Otuzikilər və Kəbirli kimi Azərbaycan tayfalarının başçıları da cəzalandırıldılar. Nadir Şah onlardan bir çoxunu ailəsi ilə birlikdə Xorasana köçürdü.

Nadir şah vilayətlərin köhnə hakimlərinin təsdiq edilməsinə və yenilərinin təyin olunmasına böyük ehtiyatla yanaşırdı. Yeni şahın hakimiyyətini qəbul etmiş hakimlərə nəzarət üçün Nadir şah tərəfindən onların yanına xüsusi naib təyin olunurdu.

Nadir şah Azərbaycandan getməzdən öncə özünü mümkün ola biləcək üsyanlardan qorumaq məqsədilə burada əvvəllər mövcud olan inzibati-ərazi bölgüsünü ləğv etdi. Şirvan, Qarabağ, Təbriz, Çuxursəd bəylərbəyiliklərini birləşdirərək mərkəzi Təbriz olmaqla yeni inzibati bölgə yaratdı. Bölgəyə şahın qardaşı İbrahim xan başçı təyin olundu. Bundan sonra Nadir şah ordusunun əsas hissələri ilə İrana çəkilməsi burada öz ordusunu qüvvətləndirən və dövlətin idarə edilməsi oğlu Rzaqulu xana tapşırıan Nadir şah Hindistana yürüş etdi.

Nadirin çəkilməsindən sonra Azərbaycanda İran zülmünə qarşı mübarizə daha da gücləndi. Bununla əlaqədar xalq çıxışları yayılmış vilayətlərə cəza dəstələri göndərilməsi qərara alındı.

Şahın qardaşı İbrahim xanın başçılıq etdiyi belə dəstələrdən biri 1737-ci ildə Car vilayətinə göndərildi. Cənubi Dağıstandan köməli almış carlı dəstələrinə Car tayfaları arasında şöhrət qazanmış Divai İbrahim və Xəlil başçılıq edirdilər. İlk toqquşma nizami ordunun xeyrinə qurtardı. Lakin üsyançıları təqib edən ordu tezliklə tələyə düşdü. Üsyançıların qüvvəsini qiymətləndirməyən İbrahim xan bir zərbə ilə düşməni məhv etmək qərarına gəldi. O öz düşərgəsini dağın ətəyində qoyub piyada qoşunları ilə

üsyancılar üzərinə hərəkət etdi. İran ordusunun yolu dar dağ keçidlərindən və meşə cığırlarından keçirdi. İntizamı unudan döyüşçülər bu keçidlərdə zorla hərəkət edirdilər. İbrahim xan bəzi yerli feodalların ordularından olan dəstəni irəli buraxaraq özü ancaq xorasanlılardan ibarət dəstə ilə arxada gəldi. Divanə İbrahimin başçılıq etdiyi carlılar İran ordusunun ön hissəsinin hərəkətinə mane olmadılar. İbrahim xanın başçılıq etdiyi dəstə gördükdə isə xalq ordusu birdən-birə "tufənglərdən amansız atəş açmağa" başladı. Qəfil hücumdan özünü itirən İran əsgərləri öz silahlarını hansı tərəfə yönəltmək lazım olduğunu belə müəyyənləşdirə bilmədilər. İlk yaralananlardan biri İbrahim xan oldu. Hadisələrin şahidi olmuş Məhəmməd Kazımın sözlərinə görə, yaralanmış İbrahim xanı görən və özü də yaralı olan Gəncə, bəylərbəyi Uğurlu xan öz yaxın adamı Hüseyinli xanı yanına çağıraraq belə demişdi: "Onu bu cəhənnəmdən çıxart, əgər Allah eləməmiş, ona bir şey olarsa, sabah bütün Azərbaycan Nadirin qəzəbinin qurbanı olar və oda qalnar". Lakin güllə İbrahim xanı ölümcül yaralamışdı. Aldığı yaradan Uğurlu xan da öldü.

İbrahim xanın ölüm xəbəri ildırı sürəti ilə yayıldı və İran ordusu arasında vahimə yaratdı. İranlılar qaçmağa başladılar. Qələbədən ruhlanan üsyancılar düşməni qovmaqla kifayətlənməyib onu təqib edir və Əfşarların Azərbaycandakı bir sıra inzibati mərkəzlərini mühasirəyə alırdılar. XVIII əsrin 30-cu illərinin sonun yaxın üsyancılar demək olar ki, Şirvandakı bütün karvan yollarına nəzarət edirdilər.

Yalnız Nadir şahın uzaq Hindistandan göndərdiyi tələblərdən sonra şahzadə Rzaqulu xan Mirzə Səfi xanın başçılığı ilə böyük ordu yaradaraq Şirvana göndərə bildi.

Cənubi Qafqazı itirməkdən qorxan Nadir şah üsyancılara qarşı yürüşə özü başçılıq etməyi qərara aldı və 1741-ci ilin yazında Orta Asiyaya səfərini başa çatdıraraq özünün əldən düşmüş ordusunu Şimali Azərbaycana - Car vilayətinə və Cənubi Dağıstana yönəltdi. Nadirin ordusunda əsgərlərin sayı 100 minə çatırdı.

Belə böyük ordunun bütün xərcləri yerli əhəlinin üzərinə düşürdü. Yayın əvvəllərində Nadir şah Yeni Şamaxıya gəldi. O, buradan Heydər bəyin başçılıq etdiyi 10 minlik dəstəni dənizsahili rayonlarla üsyancıların arxasına göndərdi. Özü isə 35 minlik ordu ilə Bərdə, Qəbələ, Şahdağ vasitəsilə Qazıqumuxa doğru hərəkət etdi.

İran ordusu üsyancıların düşərgəsinə çatan zaman onların başçıları arasında sözlün əsl mənasında özbaşnalıq hökm sürürdü. Buna görə də heç təsadüfi deyildi ki, İran ordusunun ehtimal hücumu zamanı üsyancılar "qorxuya düşdülər və aralarında razılıq olmadığından dağlara səpələnərək şahın sərbəst keçməsinə imkan verdilər".

Nadir şahın ordusu üsyancıları təqib etsə də, böyük itki verdiyindən öz yolunu Dağıstanın Çox kəndindən o tərəfə davam etdirə bilmədi. Burada şah üsyancılarla döyüşə girməli oldu. Döyüş üsyancıların qələbəsi ilə nəticələndi. İtki verən Nadirin ordusu

geri çəkilməyə məcbur oldu. Qışın gəlişi ilə İran ordusunun vəziyyəti daha da ağırlaşdı. Nadir şah özünün əldən düşmüş ordusuna istirahət vermək və yeni qüvvə toplamaq məqsədilə düşməni təqib etməkdən əl çəkdi və ordunu Şirvana yönəltmək qərarına gəldi. Nadir Şirvandan da daim həyəcanlı xəbərlər alırdı. Məlumatlardan birində deyilirdi ki, "...Şirvanla əlaqəni saxlamaq üçün təyin olunmuş İran generalı amansız hücumə məruz qalmışdır".

Nadir şah Şirvanda baş verən "özbaşmalılara" görə Şirvan bəylərbəyi Mahmud xanı günahlandırdı. Onu vəzifədən kənar *etdi və* Şah Şirvanın yeni hakimi vəzifəsinə özünün yaxın adamı, Əfşarla sülaləsinin nümayəndəsi Heydər bəy Əfşan təyin etdi. Dərbənd hakimi isə Məhəmmədəli Qırxlı oldu.

Yeni hakimlər təyin etməklə Nadir şah özünə etibarlı dayaq yaradacağına və bununla öz arxasının təhlükəsizliyini təmin edəcədi yinə, həm də belə böhranlı vaxtda çox vacib olan vergilərin yığması işini qaydaya salacağına ümid edirdi. Nadir şahın vəziri Mehdi xan bir dəfə söhbətlərinin birində etiraf etməyə məcbur olmuşdu ki, Gəncə müqaviləsinə əsasən əvvəllər Rusiyanın tutduğu torpaqların İrana verilməsinə baxmayaraq, onlardan heç bir xeyir götürmək mümkün deyil. Belə ki, İranın hakimiyyət orqanları həmişə yerlərdən vergi toplaya bilmirlər.

Bu dövrdə İranla Türkiyə hələ də müharibə vəziyyətində olduğundan Nadir şah Şirvanda işləri bir qədər qaydaya saldıqdan sonra ordunun əsas hissəsi ilə Türkiyə sərhədləri istiqamətində hərəkət etdi. Bu dövrdə zəhmətkeş əhalinin istismarı daha da gücləndiyi vergilərin sayı artdığı, orduya zorla səfərbərlik keçirildiyi və ordu əldən düşdüyü üçün Nadir şahın çox böyük ərazini əhatə edən dövlətinin demək olar ki, bütün guşələrində yeni-yeni silahlı üsyanları baş verirdi.

İran hökumətinə qarşı yönəlmiş üsyanlardan biri Şirvanda başlandı. Bu üsyan "yaxşı hökmdar" ideyası altında gedirdi. Üsyan iştirakçıları özünü Səfəvilərin hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmış şahzadəsi kimi qələmə verən şəxsi müdafiə edirdilər. 1743-cü ildə ardıcıl olaraq (ilin I və IV rüblərində) Şirvanda özünü Səfəvi şahzadəsi kimi qələmə verən iki Sam Mirzə meydana çıxmışdı.

Birinci yalançı Sam Mirzə əvvəlcə Avarda peyda oldu. O, Dağıstana Osmanlı dövləti tərəfindən ona görə göndərilmişdi ki, burada kömək aldıqdan sonra Şirvana doğru irəliləsin və üsyançı şirvanlıların köməyi ilə yerlərdə İran hakimiyyətini ləğv etsin.

Sam Mirzə az müddət ərzində öz ətrafına böyük dəstə toplaya bildi. Tezliklə Nadir şahə qarşı birgə hərəkət etməyə söz verən Qazıqumuxlu Surxay xan da Sam Mirzənin düşərgəsinə gəldi.

Hadisədən xəbər tutan Nadir şah oğlu Nəsrulla Mirzəyə böyük ordu ilə təcili olaraq Şamaxıya doğru hərəkət etməyi tapşırırdı. Bundan başqa, Nadir şah Gəncəyə,

Qarabağa, Çuxursədə, Əhərə, Qaradağa, Muğana 10-20 minlik qoşun göndərərək yerli qaraizonları möhkəmləndirmək və dövlət əleyhinə çıxanların qarşısını almaq qərarını gəldi. Elə bu vaxt Suxay xanın və 50 minlik ordunun müşayiət etdiyi Sam Mirzə Şamaxını ələ keçirdi. Yerli əhali Sam Mirzəni sevinclə qarşıladı. Lakin Sam Mirzəyə hakimiyyətdə uzun müddət qalmaq nəsis olmadı.

Tezliklə şahzadə Nəsrulla Mirzənin komandanlıq etdiyi nizami İran ordusu Şamaxıya yaxınlaşdı. Sam Mirzə qaçmaq istərkən ələ keçirildi və edam edildi. Suxay xan Dağıstanda gizlənə bildi. Yeni Şamaxıda İran hakimiyyətini bərpa edən Nəsrulla Mirzə atasının göstərişi ilə Heydər xanı Şirvan hakimi təyin edib geriyyə döndü.

Lakin Sam Mirzə üzərində qələbə Şirvanda İran əleyhinə hərəkəti zəiflədə bilmədi. 1743-cü ilin sonuncu rübündə azadlıq hərəkətinə mənşəcə adlı-sanlı ailədən olmayan və özünü Səfəvi şahzadəsi elan edən yeni bir şəxs başçılıq etməyə başladı. O, "Bini-beride" (Burnukəsik) ləqəbi ilə tanınırdı. Məsələ burasındadır ki, bu şəxs hələ birinci Sam Mirzə meydana gələndə qədər özünü Səfəvi taxtının qanuni şahzadəsi kimi qələmə verərək, Təbrizdə İran əleyhinə üsyana başçılıq etməyə cəhd göstərmişdi. Lakin yalançı şahzadə tezliklə ələ keçirilmiş və ifşa edilmişdi. Hakimiyyət dairələri onu ciddi rəqib saymamış, azadlığa buraxmışdılar. Uzun müddət sərgərdan həyat keçirdikdən sonra həmin şəxs Dağıstanda özünə sığınacaq tapmış və üsyana başçılıq edərək Dərbəndə yola düşmüşdü. II Sam Mirzənin dəstələrinin gəlməsini gözləməyən Dərbənd feodalı Xurşud bəy öz ətrafına "qiyam qaldırmaq istəyən" feodallardan təxminən 250 adam topladı. Artmaqda olan təhlükəni hiss edən Sultan Məhəmmədəli Nadir şahə həyəcanlı bir məktub yazıb ondan kömək istədi.

Ağsuya - Yeni Şamaxıya nisbətən Dərbəndin strateji əhəmiyyətini daha yüksək qiymətləndirən Nadir şah Şirvan hakimi Xıdır bəyə dərbəndli Məhəmmədəlinin köməyinə tələsməyi əmr etdi. Lakin Şabranla Dərbənd arasında Şirvan üsyançıları Heydər xana hücum edib ordusunu məğlubiyyətə uğratdılar, özünü isə öldürdülər. Bundan sonra üsyançılar Şirvanın mərkəzi Ağsuyu ələ keçirdilər, az sonra II Sam Mirzə də Məhəmmədəlinin müşayiəti ilə Ağsuya girdi. Sam Mirzənin Ağsuda həyata keçirdiyi ilk tədbir Nadir şah tərəfindən qoyulmuş ağır vergi sistemini ləğv etmək oldu. Bunun əvəzində Sam Mirzə xeyli yüngül vergilər tətbiq etdi. Belə münasibət Nadir hökumətinin məmurları tərəfindən amansız istismara məruz qalan əhəlinin Sam Mirzə ətrafına toplanmasına gətirib çıxardı.

Beləliklə, Yeni Şamaxı böyük bir sahəni - təxminən Xəzər sahillərindən Gəncəyə qədər olan ərazini əhatə edən Şirvan üsyanını» mərkəzinə çevrildi. Yalnız

Dərbənd istisna təşkil edirdi. Üsyanın Dərbəndə yayılmasının qarşısını almaq üçün Nadir şah oraya nizami ordu göndərdi. Nadir şahın Şirvan üsyanını yatırmaq cəhdi də müvəffəqiyyətsizliyə uğradı.

Nadir şah Şirvan üsyançılarına qarşı Nəsrulla Mirzənin başçılığı ilə böyük bir ordu göndərdi. Tərəflər arasında amansız döyüş başlandı. Bu vaxta qədər rəqibini bir neçə dəfə məğlub etmiş Sam Mirzə döyüşə inamla başladı. Lakin o, düşmənin artilleriyaya malik olduğunu güman etmədiyindən məğlubiyətə uğradı. Üsyançıları geri çəkildilər. Sam Mirzə Ağsu qalasına gəldi. Onun müttəfiqi Məhəmməd xan Dağıstana qaçdı. Tezliklə yeni qüvvələrlə İran ordusu Ağsunu mühasirəyə aldı. Labüd ölüm qarşısında qalan Sam Mirzə Şərqi Gürcüstan tərəfə yola düşdü və burada Givi Amilaxverinin başçılığı altında öz azadlığı uğrunda mübarizə aparan gürcü dəstələrinə qoşuldu. Lakin üsyançıların birləşmiş dəstələri Kaxeti hakimi Teymuraz tərəfindən məğlub edildi. Bu döyüşdə Sam Mirzə əsir alınaraq Nəsrulla Mirzənin düşərgəsinə gətirildi və orada edam olundu.

Sam Mirzənin ölümündən sonra daha da güclənən Şirvan üsyançıları başqa bir yalançı şahzadənin, Osmanlı imperiyasının əlaltısı olan Səfi Mirzənin ətrafında birləşməyə çalışdılar. Səfi Mirzə Şirvan üsyanının qızğın çağında Osmanlı ordusunun müşayiəti ilə Nadir şah dövlətinin sərhədlərinə yaxınlaşdı. Lakin Səfi Mirzə hərəkəti uğur qazana bilmədi. Nadirlə sülh bağlamaq niyyətində olan Osmanlı dövləti Səfi Mirzəni geri çağırırdı. Nadir şah öz ordusunu yenidən Azərbaycana göndərdi. Bu vaxt Şəkidi İran əleyhinə geniş hərəkət başlanmışdı.

Şəkililər Nadir şaha ərizə yazıb yerli hakim Məlik Nəcəfin özbaşmalığından, vergilərin artırılmasından şikayətlənmişdilər. Nadir əhalini sakitləşdirmək üçün Şəkiddə böyük nüfuzu olan Hacı Çələbini mahal üzrə vəkil təyin etdi. O, Dərviş Məhəmməd xanın törəmələrindən idi.

Hacı Çələbi Məlik Nəcəfin əməllərinin qarşısını almağa çalışırdı. Məlik Nəcəf şaha şikayət edib Hacı Çələbinin ona işləməyə imkan vermədiyini bildirdi. Qəzəblənmiş Nadir şah onların ikisini də Dərbənd yaxınlığındakı düşərgəsinə, öz hüzuruna çağırırdı. Şah Hacı Çələbinin asılmasını əmr etdi. Lakin o, cəsarətlə Məlik Nəcəfin şahın təyin etdiyi vergiləri özbaşına artırdığını, bu yolla öz cibini doldurduğunu bildirdi. Şah Hacı Çələbinin sözlərinə inanıb onu bağışladı və hətta vəkillik səlahiyyətini artırdı. Şəki xanlığının qısa tarixini yazmış Kərim Ağa Fatehə görə, Hacı Çələbi gedəndən sonra şah öz yaxın qulluqçularına demişdi: "Mənim hüzurumda bir kimsənin həddi yoxdur ki, nəfəs çəkə. Şəkili Çələbi cürət sahibi imiş ki, boğazında kəndir bu əzrləri mənə elədi. Heç sözündə yanılmadı. Əlbəttə, bundan bir xəta əmələ gələcək. Mənim zənnim xəta olmaz". Şahın yanından qayıtdıqdan sonra Hacı Çələbi Məliki daha çox sıxışdırmağa başladı. Məlik yenə

ondan şaha şikayət etdi. Nadir şah Çələbinin üzərinə 100 tümən cərimə qoydu. Hacı Çələbi cəriməni verməkdən boyun qaçırdıqda onu hüzuruna çağırdı. Bu dəfə edamdan yaxa qurtarmayacağını yaxşı dərk edən Hacı Çələbi şahın hüzuruna getməkdən imtina etdi. Öz tərəfdarlarını toplayıb Məlik Nəcəfi öldürdü, Şəki vilayətini müstəqil xanlıq, özünü isə xan elan etdi. Bu hadisə 1743-cü ildə baş verdi.

Hacı Çələbi tezliklə Nadir şah ordusunun Şəkiyə yürüş edəcəyini anladığına görə, Şəki əhalisini Gələsən-görəsən qalasına köçürüb, oraya lazımı azuqə ehtiyatı topladı.

Nadir şahın başı osmanlılarla müharibəyə qarışıq idi və yalnız 1744-cü ilin payızında Şəkiyə gələ bildi. O, 15 minlik qoşunla Gələsən-görəsən qalası üzərinə hücum etdi. Bu, şahın Azərbaycana dördüncü yürüşü idi. Yol dar dərələrdən keçdiyindən o, ordunun əsas qüvvələrini artilleriya ilə birlikdə Daşbulaq kəndi yaxınlığında, Kotan düzü deyilən yerdə qoymuşdu. Bir neçə gün amansız döyüş getdi. Carlılar, balakənlilər və dağistanlılar şəkiliblərin köməyinə gəlmişdilər. Şəkiliblər dar keçidlər və meşə örtüyündən istifadə edib arxadan şah qoşunlarına basqın etdilər. Şah 500-dən çox döyüşçü itirib Bərdəyə geri çəkildi. Bərdədə bir qədər dincini alan Nadir şah Dərbəndə tərəf irəlilədi. Oğlu Nəsrulla Mirzəni isə Qəzvinə yollayıb Gilandan dəniz yolu ilə Dərbəndə azuqə göndərilməsinə əmr etdi. Şah qoşunları yolboyu bütün kəndləri qarət etdilər.

1745-ci ilin əvvəllərində Nadir şah Ərəşə dönüb yenidən Gələsən-görəsən qalası üzərinə yeridi. Ancaq yenə də uğur qazana bilmədi. Qəzəbindən Şəki şəhərinə od vurdurdu.

Gələsən-görəsən üzərinə 5 ay davam edən basqınlardan sonra Nadir qala qarşısında üç min döyüşçü qoyub özü buranı tərk etdi.

Yalnız 1746-cı ilin martında ərzaq çatışmazlığı nəticəsində qalada yaranmış ağır vəziyyətlə əlaqədar Hacı Çələbi Nadir şahın hakimiyyətini tanıdığını bildirdi. Nadir şah da güzəştə getdi və Hacı Çələbini yenidən Şəkiyə vəkil təyin etdi. Lakin bununla Azərbaycanda xalq azadlıq hərəkatı heç də sona çatmadı.

XVIII əsrin 40-cı illərində Xəzər hövzəsində ingilis-rus rəqabəti. Rusiya dövlətinin Xəzərsahili vilayətlərindən imtina etməsi, Xəzər dənizində ingilislərin fəaliyyətinin genişlənməsi üçün böyük imkanlar açdı. Onlar Xəzər dənizi vasitəsilə apanlan ticarətdə hegemon mövqə tutmağa çalışdılar. Lakin Xəzər ticarəti ingilislərə o halda böyük gəlir verə bilirdi ki, onlara Rusiya ərazisindən gediş-gəliş üçün istifadə etməyə icazə verilsin. 1734-cü ildə, bağlanmış rus-ingilis ticarət müqaviləsinin 8-ci maddəsinə görə İngiltərə Volqa-Xəzər yolu ilə İranda ticarət etmək hüququ qazandı. Lakin Cənubi Qafqazda mürəkkəb siyasi proseslər

getdiyindən ingilislər bu yoldan istifadə etməyi təxirə salmalı oldular. Yalnız Xəzərsahili vilayətlərdə nisbi sakitlik bərpa olunduqdan sonra dəniz kapitanı Con Elton Volqa- Xəzər yolu ilə Xəzərin cənub sahilinə göndərildi. Bu dövrdə Nadir şah Hindistanda yürüşdə olduğundan Elton Rəştə gəldikdən sonra iqamətgahı Məşhəd şəhərində olan şahzadə Rzaqulu Mirzəyə 10 maddəlik xahişnamə göndərdi. Xahişnamədə Elton öz hökuməti adından İran hökumətindən xahiş edirdi ki, Xəzərsahili limanlar da daxil olmaqla İran dövləti hüduunda Böyük Britaniya tacirlərinə imtiyazlar verilsin. Müsbət cavab alan Elton Peterburqa yola düşdü. Burada o, ingilislərin Xəzər dənizindəki gələcək tədbirlərinə dair təkliflərini yazılı şəkildə Böyük Britaniyanın səfiri E.Fincə təqdim etdi. Elton eyni zamanda ehlə hesab edirdi ki, ingilislər Xəzər dənizində öz mövqelərini möhkəmləndirdikdən sonra Hindistan və Çin kimi uzaq ölkələrlə əlaqələrini xeyli asanlaşdıracaqlar.

Elton öz məlumatında həmçinin Xəzər dənizinin gəmiçilik üçün əhəmiyyətini qeyd edir və göstərirdi ki, işlərin müvəffəqiyyətlə gedəcəyi təqdirdə ingilislər Xəzərsahili vilayətlərdə özlərinə layiq rəqiblə rastlaşmayacaqlar. Xəzər ticarətinin üstünlüyünü, Xəzərsahili vilayətlərin zənginliyini, bu yerlərin gəlirlərini göstərən Elton məktubunda sahil zolağında yerləşən Şirvan və Gilan əyalətlərinin Britaniya tacirlərinə böyük gəlir verə biləcəyini xüsusi qeyd edirdi.

Sonralar ingilis konsulu Fincə məlumat verən Elton bildirdi ki, o, iranlılarla osmanlılar arasındakı düşmənçilikdən istifadə edərək Rzaqulu Mirzədən alınmış ipəyin Londona, əvvəllər olduğu kimi, Türkiyə ərazisi vasitəsilə deyil, daha qısa və rahat yolla - Xəzər dənizi və Rusiya vasitəsilə yola salmağa razılıq almışdır.

Xəzər ticarəti ingilislər üçün daha bir üstünlüyə malik idi. Fransa ilə İspaniya arasında əmələ gələn düşmənçilik İngiltərənin toxuculuq sənayesini xammalsız qoya bilərdi. Tezliklə İngiltərə hökuməti Xəzər dənizində üznmək üçün Volqada gəmilər hazırlanmasına icazə aldı. Kazan şəhərində iki gəmi hazır olduqdan sonra Elton çoxlu ingilis taciri ilə birlikdə həmin gəmiləri mahud və hazır məhsullarla yükləyib İrana yola düşdü.

Əvvəllər rus tacirləri Peterburqda, Moskvada aldıkları ingilis, holland mahudlarını Şamaxı, Təbriz, Bakı və Rəştdə baha qiymətə verirdilərsə, indi həmin mahud buraya ingilislər tərəfindən gətirilərək Peterburq, Moskva qiymətləri ilə satılırdı. Ona görə də Azərbaycan və İran şəhərlərində rus tacirlərinin mallarına nisbətən ingilis tacirlərinin gətirdikləri mallar daha yaxşı satılırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilislərin 4 il ərzində (1741-1744) Həştərxandan cənuba göndərdikləri məhsulun ümumi dəyəri rus tacirlərinin 8 il ərzində (1737-1744) göndərdikləri malların dəyərindən 262128 manat çox idi. Göründüyü kimi,

artıq 40-cı illərin əvvəllərində ingilislər özlərinin yüksək keyfiyyətli və çox ucuz maları ilə rus tacirlərinin Xəzər ticarətindən sıxışdırıb çıxarmağa başlamışdılar.

İlk dövrlərdə Rusiya hökuməti bu məsələyə böyük əhəmiyyət verməsə də, müəyyən vaxtdan sonra rus tacirləri və dənizçilərinin gətirdikləri xəbərlər hökuməti yaranmış vəziyyət haqqında ciddi düşünməyə məcbur etdi.

Elə bu vaxt İranda Nadir şahın etibarını qazanmış Elton söz vermişdi ki, ehtiyac olarsa, ingilis gəmiləri vasitəsilə Qafqazın Xəzərin sahilli vilayətlərində yerləşən İran əsgərləri üçün ərzaq, sursat və geyim gətirmək mümkündür. Elton həmçinin şaha İran üçün hərbi gəmilər hazırlamağa söz vermişdi. Tezliklə Rusiyanın dövlət xadimləri ingilislərə Xəzər dənizində imkan yaratdıqları üçün peşman oldular. Çünki onların fəaliyyəti rus gəmiçiliyini və Rusiyanın Xəzər dənizi hövzəsindəki Şərqi ticarətini zərbə altında qoyurdu.

Rusiyada xəbərlər yayılırdı ki, Nadir şahın etibarını qazanmış Elton Rusiyadan İrana gələn tacirlərlə çox pis davranır.

Müəyyən vaxt keçdikdən sonra konsul Arapov Peterburq məlumat verərək bildirdi ki, Elton Nadir şaha 3 il ərzində uzunluğun 34 arşın olan bir neçə yeni gəmi hazırlanacağını vəd etmişdir. Tezliklə Peterburqa belə bir xəbər çatdı ki, Eltonu Xəzər dənizindəki İran donanmasının baş komandanı təyin edən Nadir şah İran hərbiçilərinə dənizçilik işini öyrətməyi də ona tapşırırdı.

Rus tacirlərinin ingilis tacirləri ilə rəqabət iqtidarında olmadığını görəndə, ingilislərin Xəzər dənizindəki fəaliyyətindən qorxuya düşən rus hökuməti 1746-cı ildə onları Rusiya vasitəsilə İran və digər Şərqi ölkələrinə getmək hüququndan məhrum etdi.

Azərbaycanda İran hakimiyyətinin süqutu. Şirvan və Şəkij üsyanlarından sonra Azərbaycanda xalq kütlələrinin vəziyyəti daha da pisləşdi. Hər yerdə dağıntı və aclıq hökm sürürdü.

Çoxsaylı vergi və mükəlləfiyyətləri xəzinənin başlıca gəlir mənbəyi hesab edən Nadir şah xalq kütlələrinin ağır vəziyyətinə baxmayaraq, əhali üzərinə yeni vergilər qoyulması haqqında fərmanlar verirdi. Hökumətin bu tədbirləri xalq kütlələrinin yeni silahlı üsyanlara başlaması üçün təkan oldu.

XVIII əsrin 40-cı illərinin sonlarında Azərbaycanın cənub vilayətlərində İran əleyhinə güclü üsyanlar başlandı. Bu üsyanın başında özünü Sam Mirzə kimi qələmə verən yalançı şahzadə dayanırdı. III Sam Mirzə Əfşarlara qarşı həlledici çıxışa əhalinin şüa hissəsinin adətən, təntənəli qeyd etdiyi Novruz bayramının birinci günü başlamış qərara aldı. Əhalinin mərkəzi hökumətə nifrətindən istifadə edən Sam Mirzə şəhərlilərin böyük bir hissəsini öz tərəfinə cəlb edərək silahlı dəstələr yaratdı və onların köməyi ilə yerli üsuli idarənin demək olar ki, bütün nümayəndələrini qırıb

hakimiyyəti ələ aldı. Bu dövrdə artıq İran dövləti tam tənəzzül keçirirdi. İranın özündə dövlət əleyhinə çıxışlardan bərk təşvişə düşən Nadir şah Azərbaycana cəza dəstəsi göndərmək üçün qüvvə tapa bilmirdi. Nadir şah 1747-ci il iyunun 19-da bəzi məlu matlara görə, mayın 9-da öldürüldü.

Nadir şahın qətli ilə onun dövləti əslində süqut etdi. İranda şah taxtı uğrunda qanlı müharibələr başlandı. Silah gücünə İran tərkibinə ilhaq edilmiş ölkələr tədricən özlərinin keçmiş müstəqilliklərini bərpa etməyə başladılar.

Bu dövrdə Azərbaycanda da müstəqil xanlıqların yaranması prosesi gedirdi. Araz və Kür çayları arasında Qarabağ xanlığı, Zəngəzur dağlarından Araz çayınadək ərazidə Naxçıvan xanlığı yarandı. Gəncə xanlığı Murovdağ silsiləsindən Kür çayına qədər uzanırdı. Şirvan yaylasında Şamaxı xanlığı, Azərbaycanın şimal-qərbində isə Şəki xanlığı möhkəmləndi.

Abşeron yarımadasında Bakı xanlığı, Azərbaycanın şimal-şərqində, Xəzər dənizinin qərb sahilində Quba və Dərbənd xanlıqları yarandı. Bakı xanlığından cənubda Salyan, Cavad və Talış xanlıqları formalaşdı. Azərbaycanın cənubunda Təbriz, Urmiya, Ərdəbil, Xoy, Qaradağ, Marağa, Maku və Sərab xanlıqları meydana gəldi.

Bu xanlıqlardan əlavə, Azərbaycanda Qutqaşın, Qəbələ, Ərəş, Qazax, Şəmşədil və İlisu sultanlıqları yarandı. Sonuncudan şimalda Car-Balakən camaatı yerləşirdi. Qarabağ xanlığının dağlıq hissəsində Vərəndə, Xaçın, Gülistan, Dizaq, Cərabərd mülkiyyətləri mövcud idi.

Azərbaycanda bu xanlıqlar və digər feodal mülkləri İranda hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan feodal qrupları ilə mübarizədə yarandı. Hakimiyyət uğrunda mübarizədə bu qruplar Azərbaycan feodallarını öz tərəflərinə çəkməyə və bununla da mövqelərini möhkəmləndirməyə cəhd göstərirdilər. Nadir şahın ölümündən sonra İranda qarışıqlıqdan istifadə edərək daha qəti addımlar atan III Sam Mirzə belə qruplardan birinin başçısı oldu.

Sam Mirzə tezliklə Lənkəran və Bakı xanlarını öz tərəfinə çəkərək Rəştə yürüş etdi. Zəngin ticarət şəhərinə olan bu yürüş qarət məqsədi daşıyırdı. Bu dövrdə İranın müxtəlif yerlərində, xüsusilə Nadir şahın qohumlarından şah tacına çoxlu iddiaçı meydana çıxdı. Bunlardan biri Nadir şahın qardaşı oğlu, sonradan Adil şah adını qəbul etmiş Əliqulu Mirzə Əfşar idi. Şah taxtına rəqibin meydana gəlməsi və onun Rəştdə olması xəbərini eşidən Adil şah öz ordusunu oraya yeritdi. III Sam Mirzə Rəşti tərəkəb Təbrizə tələssə də burada əhali Əfşarlar sülaləsi nümayəndələrinə qarşı üsyan qaldırılmışdı. Təbrizə gələn Sam Mirzə hakimiyyəti ələ keçirdi və şəhər əhalisinin fəal köməyi ilə hələ Nadir şah tərəfindən qoyulmuş idarə sistemini ləğv etdi. Beləliklə, yalançı şahzadə Təbrizin də hakimi oldu III Sam Mirzə Təbrizdə pul zərb etdirməyə başladı. O, eyni zamanda Azərbaycan xanlarına özünün ali hakimiyyəti haqqında

fərmanlar göndərdi. Lakin öz müstəqilliklərini elan etməyə macal tapmış Azərbaycan xanları Sam Mirzənin fərmanını rədd etdilər. Əfşar sülaləsinin nümayəndələri ilə mübarizədə Azərbaycan xanlarında kömək almaq ümidindən məhrum olan Sam Mirzə Nadirin canşinlərinə qarşı mübarizə aparılan yerlərdə əhaliyə yardım göstərməyi qərara aldı, O, İrəvan qalasına yürüş etdi. Burada əhali Nadir şahın əmisi oğlu və keçmiş sərkərdəsi Əmiraslan xana qarşı üsyan qaldırmışdı.

Şəhər əhalisinin üsyanını yatıran Əmiraslan xan III Sam Mirzənin dəstəsini darmadağın etdi. Bu məğlubiyyətdən sonra Sam Mirzə müttəfiqlərin yardımına daha çox ehtiyac hiss etdiyindən Qarabağ, Gəncə və Şamaxı xanları ilə görüşərək özünün rəhbərliyi altında onlara ittifaq yaratmağı təklif etmək qərarına gəldi.

Sam Mirzəyə yardım göstərmək əslində öz hakimiyyətini təhlükə altında qoymaq demək idi. Çünki yalançı şahzadə İran Səfəvilər dövlətini bərpa etmək şüarı altında fəaliyyət göstərirdi. Bu dövlətə qarşı uzun müddət mübarizə aparın xanlar Sam Mirzənin yaxınlaşması xəbərini eşitdikdə öz qüvvələrini birləşdirib onu məğlub etdilər və Arazın o tayına qovdular.

Təbrizə qayıdan Sam Mirzə hakimiyyətdə uzun müddət qala bilmədi. Tezliklə Əmiraslan xanın ordusu Təbrizə doğru irəliləyərək Sam Mirzənin dəstəsini məğlubiyyətə uğratdı, özünü isə edam etdi.

Yalançı şahzadə üzərindəki qələbədən sonra Əmiraslan xan 1748-ci ildə özünü İranın müstəqil hakimi elan etdi. Onun ilkin mükləri sırasına Təbriz və onun bölgələri daxil idi. Lakin şah taxtının iddiaçıları ilə döyüş meydanında toqquşmaq istəməyən Əmiraslan xan özünü şah elan etməkdən çəkindi. Məhz bu mülahizələrə görə Əmiraslan xan pulları da öz adından deyil, İmam Rza adından buraxdırırdı.

Əmiraslan xan qısa müddət ərzində çox böyük əraziləri, o cümlədən bütün əyalətləri ilə birlikdə Təbrizi, Ərdəbili, Xalxalı, Gəncəni və Azərbaycanın cənubundakı bir sıra əyalətləri özünə tabe etdi. Lakin Azərbaycanın şimal ərazilərində yerləşən bir sıra xanlıqlar, o cümlədən Bakı, Şamaxı, Şəki, Dərbənd, Quba onun hakimiyyətini tanımaqdan qəti imtina etdilər.

Həmin vaxt Adil şah müxtəlif üsullarla Əmiraslan xanı öz tərəfinə çəkməyə hazırlayırdı. O, hətta ittifaq bağlamaq təklifi ilə Əmiraslan xanın yanına öz elçisini də göndərmişdi. Lakin Adil şahın təklifini qəbul etməyən Əmiraslan xan ərdəbilli Rzaqulu xanın ordusu ilə Rəştə tərəf hərəkət etməyə və şəhəri ələ keçirməyə çalışdı. Rzaqulu xan geri dönərkən Adil şahın göndərdiyi ordu tərəfindən darmadağın edildi. Əmiraslan xan Şirvan və Şəkiyə doğru yürüşündə uğur qazana bilmədi. Bu vilayətlərin xanları ordu toplayaraq Əmiraslan xanın yolunu kəsdilər və onun ordusuna Kür çayını keçməyə imkan vermədilər. Əmiraslan xan geri dönməyə məcbur oldu.

Bu dövrdə Azərbaycanın şimal vilayətlərinin xanları öz müstəqilliklərini həm də Adil şahın ordularından qorumağa çalışırdılar. Bu münasibətlə Qarabağ, Bakı, Dərbənd, Quba, Şamaxı, Şəki hakimləri Adil şahın yanına nümayəndələr göndərərək onların müstəqilliyini tanımaq tələbini irəli sürdülər. "Əks halda özlərini Nadir şahın vaxtındakı kimi aparmağa məcbur olacaqlarını" elan etdilər.

Belə cəsarətli ultimatumu görə onları cəzalandırmaq imkanı olmayan Adil şah təklif edilən şərtlərlə razılıq verdi və hətta onlara xələt bağışladı.

Əmiraslan xan da, öz növbəsində, Azərbaycanın şimal vilayətləri hakimlərinə qarşı silah işlətməyin mənasızlığını başa düşərək, könüllü tabe olmaq haqqında onlarla danışıqlar aparmaq qərarına gəldi. Əmiraslan xanın cəhdləri heç bir nəticə vermədi. Belə olduqda, o öz ordusunu parçalamıq və əvvəlcə, heç olmazsa, Şirvanın qədim paytaxtı Şamaxını əvəz edən Yeni Şamaxını ələ keçirməyi qərara aldı.

Düşmən ordusunun yaxınlaşması xəbəri Şamaxı hakimlərini qorxuya saldı. Müttəfiqlərin köməyi olmadan düşməni dəf etmək iqtidarında olmayan hakimlər əhalini taleyin ümidinə buraxaraq qalanı tərk etdilər.

Şamaxını müqavimətsiz ələ keçirən Əmiraslan xan şəhərin hakimi vəzifəsinə Əhməd xanı təyin etdi və onun yanında döyüşçü qoyaraq sürətlə Gəncəyə doğru irəlilədi. Əmiraslan xan getdikdən sonra ətraf kəndlərin əhalisi şəhəri tərk edən şamaxılılarla birləşərək düşməni təqib etməyə və ona böyük zərbələr vurmağa başladılar. Sonra onlar Şamaxıya dönərək, Əhməd xanın başçılığı altında olan qarnizonu bütünlüklə məhv etdilər.

Azərbaycan xanlarının müstəqilliyindən çox narahat olan Adil şah onları öz tərəfinə çəkmək üçün hakimlərə yenidən hədiyyələr göndərməyi qərara aldı. Lakin Azərbaycan xanları İranda vəziyyəti gündən-günə pisləşən Adil şahdan hədiyyələr qəbul etmək istəmədilər.

1748-ci ilin sonunda Adil şah ara vuruşmalarının qurbanı oldu. O özünün İranın şahı elan edən doğma qardaşı İbrahim Mirzə tərəfindən hakimiyyətdən devrildi.

İbrahim şah, hər şeydən əvvəl, özünün əsas rəqibi hesab etdiyi Əmiraslan xanı aradan götürməyi qərara aldı. Elə ilk toqquşmada Əmiraslan xan məğlubiyətə uğradı və sonralar xəyanət nəticəsində İbrahim şahı təslim edildi. Öz sələfi kimi İbrahim şah da Azərbaycan xanlarının köməyinə ehtiyac duyurdu. Bu münasibətlə o da xanlara hədiyyələr göndərərək özünün şah tacını qəbul etdiyini bildirdi və onlardan hərbi kömək istədi. Lakin şamaxılı Hacı Məhəmmədəli xan istisna olmaqla, Azərbaycan xanları İbrahim şahın hakimiyyətini tanımaqdan imtina etdilər. Bu azmış kimi, qubalı Hüseynəli xan, şəkili Hacı Çələbi, salyanlı Səfərəli xan və bakılı Mirzə Məhəmməd xan İbrahim şahı qulluq göstərdiyinə görə Şamaxı xanını cəzalandırmaq qərarına gəldilər.

Onlar öz aralarında razılığa gəldilər və hər kəs dəstəsi ilə Yeni Şamaxıya doğru hərəkət edərək onu mühasirəyə aldı. Lakin mühasirə gözlənilən nəticəni vermədi. Xanlar arasında ixtilaf yarandı və bundan məharətlə istifadə edən İbrahim şah şamaxılı Məhəmmədəli xana kömək üçün ordu göndərdi. Bu dövrdə Quba xanı ilə düşmənçilik edən Dərbənd xanının ordusu da Şamaxı xanının köməyinə yetişdi.

Azərbaycan xanları cənubdan İran, şimaldan isə Dərbənd qoşunlarının gələ biləcəyini güman etmirdilər. Onlar həmçinin Yeni Şamaxım azsaylı qoşunla ələ keçirə biləcəklərini düşünmüşdülər və buna görə də hər bir xan 200-300 döyüşçü ilə kifayətlənmişdi. Azsaylı müttəfiq qoşunları üç hissəyə bölünməyə və üç cəbhədə döyüşməyə məcbur oldular. Bu gözlənilməz hadisə Azərbaycan xanlarını möhkəm qəzəbləndirdi və onlar ittifaqa girərək heç vaxt İbrahim şahı tabe olmayacaqlarına and içdilər.

Hələ 1748-ci ildə Azərbaycan feodallarının İrana qarşı yaranmış ittifaqı Azərbaycanda İran hökumranlığının tam ləğv olduğunu göstərirdi. İttifaq bağlandıqdan sonra xanlar ilk növbədə Şamaxı xanından intiqam almaq qərarına gəldilər. Bu dəfə nisbətən böyük qüvvə toplayan müttəfiqlər öz qoşunlarını Yeni Şamaxıya doğru yönəldilər. Yeni Şamaxının - Ağsunun mühasirəsi cəmi 8 gün çəkdi.

Hacı Məhəmmədəli xanı hakimiyyətdən devirən qaliblər şamaxılılara "iranlı Şah İbrahimə xidmət etməməyə və onun təbəəsi olmağa and içdirdilər".

XVIII əsrin birinci yarısında İran hökumranlığına qarşı çıxış edən Azərbaycanın feodal hakimləri yerli əhaliyə arxalanırdılar. Məhz bu mübarizə Azərbaycan ərazisində yadelli hökumranlığın ləğv edilməsinə gətirən əsas amillərdən olmuşdur.

XII FƏSİL

XVIII ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA AZƏRBAYCANIN SOSIAL-İQTİSADI QURULUŞU

Kənd təsərrüfatı və aqrar münasibətlər. XVIII əsrin əvvəllərində hələ də Səfəvi dövlətinin tərkibində olan Azərbaycan keçmişdəki kimi öz təbii sərvətlərinin zənginliyi ilə fərqlənirdi.

Ölkə iqtisadiyyatının əsas sahələrini əkinçilik və maldarlıq təşkil edirdi. Günəşli günlərin bolluğu və torpağın münbitliyi burada müxtəlif kənd təsərrüfatı bitkilərinin yetişdirilməsinə zəmin yaradırdı.

Əkinçilikdə əsas yeri dənli bitkilər tuturdu. Bu sahədə Şirvan, Təbriz, Gəncə, Qarabağ, Quba, Qazax, Lənkəran, həmçinin Şəkinin bərəkətli torpaqlarından daha çox məhsul əldə edilirdi. Qara torpaq sahələrdə, xüsusilə Kür və Arax çaylarından çəkilən süni suvarma sistemi - arx və qanovlar əkinçilərə buğda, arpa, düyü, darı və digər dənli bitkiləri yetişdirmək üçün imkan yaradırdı. Dənli bitkilər arasında əsas yeri taxılçılıq tuturdu.

Taxılçılıq üçün daha əlverişli sahələr Kür çayı boyunca yerləşən kəndlərə məxsus idi. XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycana gəlmiş iezuit missionerləri Şirvanda kəndlilər tərəfindən torpağın işlənməsinin və burada yüksək keyfiyyətli taxıl məhsulu götürülməsinin şahidi olmuşlar. Onların yazılarında oxuyuruq: "Torpaq 3 qədər münbitdir ki, gübrəyə ehtiyacı yoxdur. Torpağa yalnız bir və ya iki il istirahət verildikdən sonra yenidən əkinə başlayırlar. Əldə edilən buğda çox gözəldir, ondan əla çörək bişirilir".

Quba əyaləti də taxılla zəngin idi. Belə ki, Quba kəndliləri Şəki, Dərbənd, Bakı və digər yerləri buğda ilə təmin edirdilər. Müşkür mahalında da keyfiyyətli və bol taxıl məhsulu yetişdirilirdi. Dövrün müasiri, XVIII əsrin 20-ci illərində Şirvanda olmuş İ.Qerber bu barədə öz xatirələrində yazmışdır: "Bu mahal bütün Şirvanı, Şamaxını və Dağıstanın bir hissəsini buğda, arpa, darı ilə təmin edir.

Həmin bitkilərin bu yerlərdə xeyli miqdarda əkilməsinə buraya Kürdən axan ıxırdə çaylar kömək edir".

Dənli bitkilər arasında çəltik də mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Çəltik əsasən Talışda, Cavadda, Marağada, Şəkiddə, həmçinin Təbriz və Şirvan əyalətlərinin vadilərində əkilirdi.

Vergi verən əhalinin həyatında əsas yeri nisbətən az su tələb edən arpa tuturdu. Kəndlilər həmçinin paxlalı bitkiləri də becərirdilər.

Ölkənin kənd təsərrüfatında ipəkçiliyin böyük rol oynadığı xüsusi qeyd edilməlidir. Şirvanda, Şəkiddə, Ərəşdə, Təbrizdə, Gəncədə, Qubada, Lənkəranda və digər yerlərdə həm keyfiyyət, həm də kəmiyyətcə fərqlənən xam ipək hazırlanırdı. XVIII əsrin 16-18-ci illərində Şirvanda olmuş Rusiya dövlətinin elçisi A.P.Volinski xatirə "Jurnalı"nda bu barədə yazmışdır: "Onlar (əhali. - *məsul red.*) ipəyə böyük maraq göstərirlər, buranın hər yerində külli miqdarda ipək əldə edilir. Elə bir kənd tapılmaz ki, orada istər dəniz kənarında, istərsə də Kürün sahillərində, ipək zavodu (eməlatxanası. - *məsul red.*) olmasın".

Azərbaycanın kənd təsərrüfatında dənli bitkilərlə yanaşı texniki bitkilərin də (pambıq, zəfəran) yetişdirilməsinə əhəmiyyət verildi.

Suya daha çox ehtiyacı olduğundan pambıq əsas etibarilə ovalıqlarda, süni suvarma üçün şərait olan yerlərdə əkilirdi. Pambığın bol yeri Mil və Muğan düzənlikləri, habelə Şirvan çölləri idi. Salyan kəndlərində, habelə Gəncə və Naxçıvan şəhərlərinin ətraf kəndlərində də pambıq əkilirdi. Zəfəranın yetişdirilməsi üçün yalnız Abşeron iqlimi əlverişli idi.

Qazax, Ərəş, Təbriz, Ərdəbil, Göyçay kəndlərində texniki bitki olan küncüd əkilirdi.

Azərbaycanda istər kənd, istərsə də şəhər əhalisi geniş miqyasda bağçılıq və bostançılıqla məşğul olurdu. Üzümçülük Təbriz, Naxçıvan, Ordubad, Salyan, Şamaxı və Bakıda daha artıq inkişaf etmişdi. Bağçılıq Gəncə, Quba, Şəki, Təbriz və s. yerlərdə geniş yayılmışdı.

Kənd təsərrüfatının əsas sahələrindən biri də maldarlıq idi. Müxtəlif yem otları ilə zəngin Muğan, Mil, Şirvan, Qarabağ düzənlikləri, habelə geniş otlaqlara malik Savalan, Böyük və Kiçik Qafqaz dağları maldarlığın inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Maldarlar ölkəni ət, yağ, süd, pendir, yun və s. kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təmin edirdilər.

Şirvan, Təbriz, Qarabağ, Urmiya, Qaradağ, Naxçıvan əyalətlərinin otlaqlarında qoyun, keçi, inək, eamış sürüləri otlayırdı. Azərbaycan kəndlərində atçılığın inkişafına da böyük əhəmiyyət verilirdi. At həm süvari qoşunlarına lazım idi, həm də ondan nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə olunurdu. Nəqliyyat vasitəsi kimi qatır, öküz, dəvə və ulaqdan da geniş istifadə olunurdu.

Dəniz kənarında və çay sahilində yerləşən kəndlərdə balıqçılıq da inkişaf etmişdi. Təsərrüfatın bu sahəsi çox zaman iearəyə verilirdi. İ.Qerberin yazdığına görə, Təkcə Salyanda balıq tutmaq hüququ ildə 15000 manata iearəyə verilirdi.

XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi beş torpaq mülkiyyəti forması mövcud idi: a) dövlət torpaqları - *divani*; b) şah ailəsinə mənsub torpaq sahələri - *xalis*; c) yerli feodallara məxsus torpaq sahələri -

mülk; ç) dini ocaqlara məxsus torpaqlar - *vəqf*; d) kənd icmasının torpaqları - *camaat torpağı*.

Divani torpaqların əhəmiyyətli hissəsi dövlətə qulluq müqabilində feodalların ixtiyarında idi (*tiyul* şəklində). İstər xəzinənin bilavasitə ixtiyarında, istərsə də feodalların əlində olan torpaqların böyük bir hissəsindən kəndlilər pay torpaqları şəklində istifadə edirdilər.

Səfəvilər dövründə geniş yayılmış vəqf torpaq mülkiyyəti Nadir şah hakimiyyət başına gəldikdən sonra (1736) xeyli məhdudlaşdı. Onun əmri ilə vəqf torpaqlarının xeyli hissəsi müsadirə olunub dövlət torpaqlarına qatıldı.

XVIII əsrin birinci yarısında da Azərbaycanda əsasən iki sinif mövcud idi: feodallar və kəndlilər. Feodal sinfini xanlar, şah tərəfindən vəzifəyə qoyulmuş bəylərbəyi və digər məmurlar təmsil edirdi.

Feodal torpaqlarında yaşayan kəndlilər - rəiyyətlər, rəncbərlər, elatlar öz ağalarına bir sıra vergi verməklə yanaşı, mükəlləfiyyət də daşıyırdılar. Feodal rentasının əsasını kənd təsərrüfatı vergiləri təşkil edirdi. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda mürəkkəb vergi sistemi mövcud idi.

Ağır vergilər kənd zəhmətkeşlərini dilənçi vəziyyətinə salmışdı. Bu barədə mənbələrin birində oxuyuruq: "Hər şeyə malik olan bu gözəl ölkə heyatı səfali, rahat, məftunedici edə biləcəyi halda, kasıblar və bədbəxtlər yurduna çevrilmişdir... bu ondan irəli aəlr ki, ağır vergilər xalqı taqətdən salmışdır".

Azərbaycan ərazisində Osmanlı əsgərləri ilə İran sərbazlarının apardıqları müharibə, habelə Nadir şahın hərbi yürüşləri nəticəsində ölkənin təsərrüfat həyatına ciddi ziyan vurulmuşdu. Yadelli işğalçılar yerli əhalinin ərzağı hesabına dolanırlar, məl-qarasını mənimləyərək, nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə edirdilər.

Vergi və mükəlləfiyyətlərin ağırlığı həmişə olduğu kimi yenə də rəiyyət, rəncbər və elatların bəynuna düşürdü.

XVIII əsrin birinci yarısında İranda mövcud olan vergilər Azərbaycanda da tətbiq olunurdu: torpaq vergiləri (*malcəhət, uşr, çobanbəyi*), adambaşına alınan vergi (*sər-şəməri, cizyə*), qoşunları saxlamaq üçün (*ulufa, sursat, əsbə çapar*), hərbi qulluq mükəlləfiyyəti (*çərik*), şah və dövlət məmurlarının xeyrinə toplanan vergi (*rüsumat, təhzilat, pişkəş, xəracə təyin mütərəddin*), dövlət və feodallar üçün görülməli işlər (*bikar və əvariz*), torpaqbaşı vergisi (*rahdari*) və s.

Vergilər dövlət xəzinəsini dolduran yeganə maddi mənbə idi. Vergi verməkdən bəyün qaçırmasınlar deyə, şah hokuməti 15 yaşma çatmış bütün kişi cinsindən olanları siyahıya alırdı. Müasirlərin yazdığına görə hər üç ildən bir siyahılar təzələnilir və vergiverənlərin sayı artırılır. Siyahıyaalmadan sonra dövlət

məmurları - vergi-toplayanlar çeyirtkə kimi kəndlərə daraşır, vəzifələrini yerinə yetirərkən həm öz ciblərini unutmur, həm də zorakılığa yol verirdilər.

Nadir şahın hakimiyyət başına gəldiyi vaxt dövlət xəzinəsi Şah Sultan Hüseyn və II Təhmasibin səhlənkarlığı nəticəsində demək olar ki, boşalmışdı. Nadir şah dövlətin gəlirini yalnız vergilərin miqdarının və sayının çoxaldılması sayəsində müəyyən qədər bərpa etməyə nail olmuşdu.

1739-cu ildə Hindistana uğurlu yürüşündən sonra böyük qənimət ələ keçirən Nadir şah nüfuzunu qaldırmaq məqsədilə əhalini üç il vergi verməkdən azad etdi. Müasirlərin verdikləri məlumata görə, Nadir şah 100 min döyüşçüdən ibarət ordu saxlayırdı. XVIII əsrin 40-cı illərində Şimali Azərbaycanda və Cənubi Dağıstanda Əfşar zülmünə qarşı üsyanlar baş verdikdə Nadir şah çoxsaylı qoşunlarını şimala doğru yeritdi. Yürüş zamanı qoşunlar, bir qayda olaraq, yerli əhalinin hesabına dolanırdılar. Nadir şah yürüşdən qayıtdıqdan sonra sərf olunmuş xərcləri ödəmək üçün 1739-cu ildə xalqa "bağışladığı vergilərin" zorla toplanılması barədə fərman verdi. Beləliklə, əhalidən üçillik vergi toplanıldı. Vergi toplanılarkən özbaşınalıq və zorakılıq baş alıb gedirdi. Bu işə əhalinin narazılığının daha da artmasına gətirib çıxarırdı.

Şəhərlər. Sənətkarlıq. XVIII əsrin birinci yarısında hərbi əməliyyatlar zamanı şəhərlər kəndlərə nisbətən daha çox dağıntılara məruz qalırdı. Məlumdur ki, müharibələr zamanı sərkərdələr ilk növbədə iqtisadi cəhətdən daha zəngin olan şəhərləri - ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərini zəbt edirdilər. Məhz buna görə də yerli hakimlər, hər şeydən əvvəl, şəhərlərin gözəlliyindən çox, onların müdafiə qabiliyyətini möhkəmləndirməyə füdr verirdilər. Qala divarlarından kənardakı ev və bina tikdirməkdən ehtiyatlanan şəhər zadəganları öz imarətlərini yalnız şəhər daxilində inşa etdirməyi daha üstün tuturdular. Belə hallarda özlərinə bina - mülk tikdirən varlılar nə şəhərin planlaşdırılmasına, nə də xarici görünüşün pozulmasına əhəmiyyət verirdilər. Buna görə də şəhərin küçələri get-gedə daralır, şəhər meydanları təcridən aradan çıxırdı. XVIII əsrin birinci rübündə Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən birində - Şamaxıda olmuş ingilis səyyahı Eon Bel öz xatirələrində yazmışdır: "O (Şamaxı. - *məsul red.*), amfiteatr şəklində, dağ döşündə tikilmişdir. Şəhər böyük olsa da, burada eanişinin, hakimin və bəzi zəngin tacirlərin binalarından başqa digər evlər püs vəziyyətdədir".

1721-ci ildə Şirvanda baş verən üsyan zamanı Şamaxı şəhəri böyük zərər çəkmişdir. Lakin 1734-cü ildə Şamaxıya vurulan zərər heç nə ilə müqayisə edilə bilməz. Həmin il şamaxılılar İranın gələcək hökmdarı Nadirə müqavimət göstərdikləri üçün onların şəhəri yerlə yeksan edildi və əhali Ağsuya köçürüldü. Beləliklə, Azərbaycan xəritəsində "Yeni Şamaxı" adı altında təzə bir şəhər əmələ

gəldi. 1743-cü ildə Şirvanda Əfşarların zülmünə qarşı qalxan üsyanı yatırarkən İran sərbazları Yeni Şamaxını da alt-üst etdilər. 1747-ci ildə Şirvanda olmuş ingilis səyyahı Eon Hanvey Köhnə Şamaxı haqqında belə yazmışdır: "Tarixçilərin haqqında bəhs etdikləri Şamaxıda, deyilənə görə, 12000 ailə yaşayırmış, şəhərin çoxlu və qəşəng ictimai binası vardı, şübhəsiz, Nadir şahın dağın o tərəfində yaratdığı Yeni Şamaxıdan fərqlənirdi".

Azərbaycanın digər mühüm şəhərlərindən biri də Gəncə idi. 1703-cü ildə Gəncədə olmuş hollandiyalı rəssam Korneli de Bruyin yazmışdır: "Gəncə Şamaxıdan dörd dəfə böyükdür. Şəhərdə əksəriyyəti iki mərtəbədən ibarət olan daş evlər, yaraşığı enli küçələr, böyük karvansaralar, qubernatorun (bəylərbəyinin. - *məsul red.*) əzəmətli sarayı vardır. Şəhərin ortasından qəşəng çay axır, burada çoxlu bağ vardır, yaxşı şərab hazırlanır, meyvəsi boldur... bura İranın ən böyük şəhərlərindəndir".

Gəncənin ətrafı təbii zənginliyi ilə fərqlənirdi. Burada dəmir, mis, qurğuşun, mineral duz yataqları mövcud idi. Məhz bu zənginlik Gəncə şəhərində sənətkarlığın müxtəlif növlərinin inkişafı üçün zəmin yaratmışdı. Azərbaycanın siyasi həyatında olduğu kimi, təsərrüfat həyatında da mühüm rol oynayan şəhərlərdən biri Təbriz idi. Ən qədim zamanlardan bu şəhərdən keçən beynəlxalq ticarət yolu onun formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. 1717-ci ildə Rusiya dövlətinin Təbrizdəki elçisi A.P. Volinski bu şəhər haqqında belə yazır: "Təbriz şəhəri iki dağ arasında olan rəvan yerdə salınmışdır. Onun uzunluğu beş verst, bəlkə də bir az çox məsafəni əhatə edir, eni bir verstə yaxındır. Deyilənlərə görə, burada 36000 yaşayış evi vardır. Tikintiləri daşdandır və yaşıllığa qərq olmuşdur". Buradan ildə 100 min tümən gəlir əldə edilirdi.

İngilis səyyahı Eon Hanvey Təbrizi Səfəvi dövlətinin ikinci şəhəri hesab edir və yazır ki, 1721-ci ildə baş verən zəlzələ zamanı təqribən minlərlə adam həlak olmuşdur.

Ölkənin iqtisadi həyatında Bakı, Dərbənd, Naxçıvan, Lənkəran, Ərdəbil, Xoy, Maku, Urmiya, Astarə və digər şəhərlər də əhəmiyyətli rol oynayırdı. Lakin 20-30-cu illərdə Dərbəndi, Bakım, Lənkəranı, Astaranı Rusiya ələ keçirmiş, Naxçıvan, Xoy, Maku, Urmiya və s. isə Türkiyə tərəfindən zəbt olunmuşdu.

Azərbaycan şəhərlərində sənətkarlığın müxtəlif növləri, o cümlədən dərzilik, papaqçılıq, zərgərlik, dəmirçilik, misgərlik, dabbaglıq və s. ilə məşğul olurdular.

Sənətkarlığın inkişafı şəhərlərin coğrafi mövqeyindən, ab-havasından və ətraf mühitdən asılı idi. Məsələn, Gəncə ətrafında kobalt yataqları olduğundan burada metalşləmə və boyaqçılıq sənəti başqa şəhərlərə nisbətən daha geniş inkişaf

etmişdi. Təbriz, Şamaxı, Gəncə, Şəki, Ərəş şəhərləri ətrafında tut ağacları bu şəhərlərdə ipəkçiliyin inkişafı üçün zəmin yaratmışdı. Abşeronda bir çoxları neftçıxarma və neft emalı ilə məşğul olurdu. XVIII əsrin 30-40-cı illərində Bakıda iki dəfə olmuş alman səyyahı İ.Lerx bu barədə belə yazmışdır: "Neft birdən-birə yanmır; tünd qonur rəngdədir, distillə edildikdə (saflaşdırıldıqda. - *məsul red.*) açıq-sarı rəngə çalır. Ağ neft özü-özlüyündə bulanıq rəngdədir, lakin distillə edildikdən sonra spirt kimi şəffaf olur və tez də yanır. Sənətkar dükanları (eməlatxanaları. - *məsul red.*) adətən, bazar meydanında, karvansaralarda və yaxud xüsusi küçələrdə yerləşirdi".

Sənətkarların əksəriyyəti *əsnaf* adlanan sex təşkilatları ətrafında birləşirdi. Lakin əsnaf Avropa şəhərlərində olan sex təşkilatlarından qat-qat zəif idi və ona görə də şəhər həyatında həlledici rol oynaya bilmirdilər.

XVIII əsrin birinci yarısında ölkənin ümumi iqtisadi tənəzzülə şəhər təsərrüfatında öz əksini tapmışdı. Bu, sənətkarlar tərəfindən hazırlanan malların keyfiyyətcə aşağı səviyyədə olmasına gətirib çıxarırdı.

Məhz buna görə də Azərbaycan şəhərlərindən əksər hallarda xammal ixrac olunurdu. Ölkənin təsərrüfat həyatında olduğu kimi, sənətkarlıqda da feodal münasibətləri hökm sürürdü.

Ticarət. Şəhərlərin təsərrüfat həyatında ticarət əhəmiyyətli rol oynayırdı. Ölkənin mühüm ticarət mərkəzləri olan Şamaxı, Ərdəbil, Naxçıvan, Dərbənd, Təbriz, Gəncə, Bakı və Şamaxıdan eyni zamanda magistral beynəlxalq ticarət yolları keçdiyindən həmin şəhərlər həm də xarici və tranzit ticarətdə iştirak edirdilər. Şəhərlər bir-biri ilə karvan yolları vasitəsilə əlaqə saxlayırdılar. Ən gur karvan yolu Azərbaycanla Rusiya arasında idi. Rus tacirlərinin karvanları cənuba doğru aşağıdakı şəhərlərdən keçirdi: Həştərxan-Qızılyar-Tərki-Dərbənd-Bakı-Şamaxı-Cavad-Lənkəran-Rəşt.

XVII əsrin sonu - XVIII əsrin əvvəllərində Yaxın Şərq ölkələrində baş verən ümumi iqtisadi böhran Azərbaycan şəhərlərində ticarətin inkişafına mənfi təsir göstərmişdi. Ölkənin iqtisadi geriliyinə XVIII əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycan ərazisində aparılan Osmanlı - Səfəvi müharibələri də az təsir etməmişdi. Müharibə nəticəsində Azərbaycanın Xəzər böyü əyalətlərində yerləşən şəhərlərdən başqa demək olar ki, bütün şəhərləri tranzit əhəmiyyətini itirmişdi. Məsələn burasındadır ki, qeyd edilən illərdə Azərbaycanın cənub-qərb və şimal-qərb hissəsində İranla Türkiyə arasında müharibə gedərkən Azərbaycanın Xəzər böyü əyalətlərində müvəqqəti olsa da Rusiya dövləti hökmranlıq edirdi. Rusiyanın hakim dairələri, ticarət sahəsində Yaxın Şərq ölkələri ilə əlaqə kəsildiyi üçün əsas diqqəti Volqa-Xəzər ticarət yolundan maksimum istifadə etməyə yönəlmişdir, Cənubi Qafqaz

ölkələri ilə yanaşı, uzaq Hindistanla, hətta Çinlə belə ticarət əlaqəsi yaratmağa çalışaraq, Xəzər dənizində gəmiçiliyin inkişafına ciddi əhəmiyyət verirdi. Azərbaycan tacirləri də öz növbəsində rus gəmilərindən istifadə edərək mallarını Həştərxana, oradan isə Rusiya daxilindəki şəhərlərə, hətta Avropa bazarlarına çıxarırdılar.

Volqa-Xəzər ticarət yolunda Xəzər boyunca yerləşən liman şəhərlərindən ən əhəmiyyətli Bakı şəhəri idi: belə ki, Bakı körfəzi gəmilərin yan alması üçün əlverişli olmaqla yanaşı, Həştərxan və digər limanlar kimi qış mövsümündə donmurdu. Bu isə öz növbəsində Bakı vasitəsilə ilbəyu ticarət aparmağa imkan verirdi. Təsadüfi deyildir ki, yerli məhsullarla yanaşı, burada Rusiyadan, İrandan, Hindistandan və qonşu Qafqaz ölkələrindən gətirilən mallar da satılırdı.

Şamaxının Xəzər dənizindən kənarında yerləşməsinə baxmayaraq, şəhərin bazarlarında əvvəllər olduğu kimi, yenə də qızğın ticarət gedirdi.

Şamaxıda ticarətin sönməməsinə səbəb Niyazabadla daim əlaqə saxlanması idi. Əsrlərdən bəri zəngin bazara malik olan Şamaxı şəhərinə xarici ölkə malları yenə də Volqa-Xəzər ticarət yolu, Niyazabad limanı vasitəsilə gətirilirdi. Təsadüfi deyildir ki, müasirlər Rusiyada, İsveçdə və Hollandiyada alver edən çoxlu şamaxılı tacirin olması haqqında məlumat verirlər. Şamaxının beynəlxalq ticarət sahəsindəki rolu haqqında başqa bir mənbədə deyilir: "Bu şəhər böyük ticarət mərkəzi olmaqla bərabər, Moskvalılar və iranlıların mallarının saxlanıldığı yerdirdi. Moskvalıların burada karvansarası və yaxud mağazaları vardır. Onlar buraya qalay, mis, dəri, xəz və ölkələrinin digər mallarını gətirirlər. İranlılar və hindlilər burada ipək və pambıq parça, həmçinin ipək saplar satırlar. Tatarlar at və qul satırlar. Burada elə bazar da vardır ki, küçələrin ayrıncıdadır, küçələrin hər iki tərəfində dükənlər yerləşir. Dükənlərin bəzisinin üstü örtülüdür".

Rus dövlətinin elçisi A.P.Volnski 1716-1718-ci illərdə Şamaxıda olarkən burada aparılan qızğın ticarətin şahidi olmuşdur. O da Şamaxı bazarında hər cür mallarla yanaşı, qullar da satıldığını göstərmişdir. Lakin Şamaxıda xam ipək və ipək məmulatı, xüsusilə müxtəlif rənglərə bəyənmiş saplar və parçalar üstünlük təşkil edirdi. Xaricdən gələn tacirlər həmin malları böyük həvəslə alırdılar. A.P.Volnski Şamaxıda olarkən bir çox xarici tacirlərlə, o cümlədən İngiltərə, Fransa, Hindistan kimi Ölkələrin nümayəndələri ilə görüşmüşdü. Şamaxıda çoxlu rus, erməni, gürcü tacirinə də təsadüf edilirdi. Xarici tacirlərin əksəriyyəti ruslar idi.

Şamaxıda hakimiyyət başında olan İran dövlətinin məmurları və tacirlər yerli mallara xarici tacirlərin böyük marağını görüb qiymətləri artırır, gömrük xərclərini çoxaldır, onlardan gətirdikləri malları nisyə alır və çox zaman borclarını qaytarmırdılar. Bu isə ticarətin normal gedişinə böyük əngəl törədirdi.

Rus tacirləri A.P.Volnskiyə bildirdilər ki, 1707-ci ildən bəri yalnız Şamaxıda alver edirlər. Həmin müddət ərzində yerli tacirlər və dövlət məmurları onları çox incitmiş, mallarını mənimşmişlər.

Rus tacirlərinin şikayətlərini dinlədikdən sonra A.P. Volnski "İranda, Şamaxıda və Niyazabad körpüsündə rus tacirlərinə, əlahəzrət çarın təbəələrinə vurulan ziyanlar haqqında" 10 maddədən ibarət geniş məktub yazaraq Şirvan bəylərbəyi Keyxosrova göndərdi və ondan belə hallara son qoyulmasını tələb etdi. Lakin A.P. Volnski Şamaxıda rus tacirlərinin işlərinin qaydaya salınması sahəsində heç bir iş görə bilmədi və səfərini davam etdirərək İsfahana yola düşdü.

1717-ci ildə isə A.P.Volnski ilk dəfə olaraq Rusiya ilə İran arasında ticarət müqaviləsi bağlanılmasına, həmçinin Şamaxıda Rusiyanın konsulluğunun açılmasına nail oldu. Rus elçisinin səyi ilə şah rus tacirlərinə qarşı maneələrə son qoyulması haqqında Şirvan bəylərbəyi Keyxosrova fərman göndərdi. Şirvan bəylərbəyinə eyni zamanda tapşırıldı ki, şahın fərmanı əsasında Dərbəndin və Niyazabadın gömrük rəisləri bundan sonra rus tacirlərini sıxışdırmasınlar.

1721-ci il Şirvan üsyanı zamanı Şamaxı şəhərinin ticarətinə də böyük ziyan dəydi. Lakin hakimiyyəti ələ keçirmiş Hacı Davud götürülən gəliri nəzərə alaraq, şəhərdə ticarətin dirçəldilməsi üçün tədbirlər gördü. Bunun nəticəsində Şamaxıda qısa bir müddət ərzində ticarət çiçəklənməyə başladı.

1723-cü il Şirvan üsyanından iki il sonra Şamaxıda olmuş ingilis Henri Bryus öz xatirələrində Şamaxını bütün Cənubi Qafqazın ən məşhur ticarət şəhəri kimi qələmə vermişdir. O yazır: "Şamaxıda bütün Şərq xalqlarının şirkətləri vardır. Məhz bu səbəbə görə də şəhərdə bütün ölkələrdən gələn tacirlərə rast gəlmək olur".

1724-ci ildə Rusiya ilə Türkiyə arasında bağlanmış İstanbul müqaviləsinə əsasən Şirvana daxili muxtariyyət verildikdən sonra Şamaxı şəhərinin ticarəti demək olar ki, büsbütün əvvəlki vəziyyətinə qayıtdı. Bakı şəhərinin komendantı knyaz Baryatinski 1724-cü ildə mərkəzə göndərdiyi məktubunda Bakı limanına tez-tez Şirvan, o cümlədən Şamaxı və Quba tacirlərinin karvanlarının gəldiyini yazırdı.

XVIII əsrin birinci yarısında ticarət sahəsində Gəncə heç də Şamaxıdan geridə qalmırdı. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, Gəncədən ildə hər birinin ağırlığı 100, bəzən 400 rus futuna bərabər olan 100 tay xam ipək ixrac edilirdi.

Gəncə bazarında yerli mallar və sənətkarların hazırladıkları əşyalardan başqa, qonşu ölkələrdən - Rusiyadan, hətta Qərbi Avropa ölkələrindən gətirilən mallara təsadüf edilirdi.

1724-1735-ci illərdə Türkiyə qoşunlarının işğal zonasında olan Gəncə, Təbriz, Naxçıvan, Ərdəbil, Xoy və Azərbaycanın digər şəhərlərində ticarət xeyli zəiflədi.

Şəhərlərdə ticarət əsasən bazar meydanında aparılırdı. Bu ona görə idi ki, şəhər hakimləri ticarətin gedişinə lazımı nəzarət edə bilsinlər. Ticarət aparən tərəflər dövlət xəzinəsinə lazım olan müxtəlif gömrük haqqı verməli idi. Bazar meydanının mərkəzində qapan adlanan xüsusi mizan-tərəzi qoyulmuşdu. Satılmaq üçün gətirilən bütün mallar həmin tərəzidə çəkilib və tacirdən malın keyfiyyətindən və kəmiyyətindən asılı olaraq müəyyən gömrük-mizan pulu alınırdı.

Əgər tacir istədiyi şəhərə mal satmaq üçün getmək istəyirdisə, hər hansı şəhər və kənddən, yaxud körpüdən keçərkən *rahdari* adlanan gömrük haqqı verməli idi. Rahdari gömrüyünün miqdarı sabit deyildi. Rahdari gömrüyü də malın həmindən, keyfiyyət və kəmiyyətindən, satılacaq yerdən asılı olurdu.

Rahdari gömrüyü şahın xəzinəsinə külli miqdarda gəlir gətirən vergilərdən idi. Xarici ticarətdən başqa vergilərlə yanaşı, təcüməçilərin nəfinə olaraq *dilmanə pulu* da alınırdı. Təkcə Şamaxıda rus tacirləri ildə təqribən 1000 manatdan artıq dilmanə pulu verməli olurdular.

Saysız-hesabsız ticarət vergiləri, habelə ölçü, çəki müxtəlifliyi, vahid pul sisteminin olmaması, hərbi yürüşlər, feodal ara müharibələri ticarətin məhdudlaşmasına gətirib çıxarırdı. Bu, eyni zamanda şəhər təsərrüfatının tənəzzülü ilə nəticələnirdi. Təsadüfi deyildir ki, XVIII əsrin birinci yarısında baş verən üsyanlarda şəhər əhalisi, xüsusilə ticarətlə məşğul olanlar və sənətkarlar yaxından iştirak edirdilər.

Xalq hərəkəti. Gündən-günə şiddətlənən feodal istismarı sinfi mübarizənin kəskinləşməsinə gətirib çıxarırdı ki, bu da ilk növbədə kəndlilərin vergidən bəyun qaçırması və mükəlləfiyyətləri yerinə yetirməməsi ilə nəticələnirdi. Bəzi hallarda feodal istismarı kəndliləri kütləvi halda doğma yurdlarını qoyub qürbət ellərə qaçmağa məcbur edirdi. XVIII əsrin əvvəllərində Şamaxıda olmuş iezuit İohan Laman Moskvadakı missioner Emiliana göndərdiyi məktubunda yazırdı ki, "kəndlilərin istismarı elə bir dərəcəyə çatmışdır ki, baş götürüb qaçmaq istəyirlər, inanıram ki, əgər onların hər hansı bir yerdə təhlükəsiz sığınacağı olsaydı, bir nəfər də kənddə qalmazdı". Uzaq yerlərə qaçmış kəndlilər çox zaman acıdan ölməsinlər deyə qarətə əl atır, feodal malikanələrini dağıdır, tacir karvanlarına basqın edirdilər.

Şah Sultan Hüseynin 15 yaşına çatmış hər kəsin vergi siyahısına salınması barədə fərmanından sonra qaçqın kəndlilərin sayı bir neçə dəfə artdı. Şahın siyahıyaalma fərmanı geniş xalq kütləsi üçün əsil bəlaya çevrildi. Vergi toplayanların acgözlüyü və tamahkarlığı üzündən saysız-hesabsız kəndli ailəsi öz doğma yurdunu tərk edib qürbət ölkələrə gedirdi. Qaçqın kəndlilərin sayı çoxaldıqca becərilməyən torpaqların sayı da artırdı. Beləliklə, dövlət xəzinəsinin də

gəliri müvafiq olaraq azalırdı. Məhz vəziyyətin belə şəkil alması şahı məcbur etdi ki, 1710-cu ildə qaçqın kəndlilərin zorla geri qaytarılması barədə fərman versin. Fərman 12 il müddətində feodallara "öz" kəndlilərini tapıb geri qaytarmağa icazə verirdi. Şah Sultan Hüseynin fərmanında deyilirdi ki, 12 il müddətində başqa mahallara qaçmış və özlərinə yeni yer seçmiş, lakin dövlətə vergi verməyən kəndlilər geri qaytarılıb öz sabiq torpaqlarında oturdulmalıdırlar. Kəndlinin köçməsindən 12 ildən çox vaxt keçərsə, heç kəs onu yeni mahaldan qaytara bilməz.

Nadir şah çalışırdı ki, əhalinin vergi verən qismini torpaqdan ayrılıb qaça bilməsin. Görülən tədbirlərə əsasən kəndlilər təbii fəlakətlər, hətta yoluxucu xəstəliklərin baş alıb getdiyi zamanlarda belə öz doğma yurdlarını tərk edə bilmirdilər. 1737-ci ildə Qarabağ və Gəncəyə qaçan bir çox kəndliləri şah məmurları zorla öz torpaqlarına qaytarmışdılar. Qaçqınlıq bəzi hallarda açıq mübarizəyə çevrilir, kəndlilər silaha əl atmalı olurdular.

1709-cu ildə şamaxılılarla iranlılar arasında çaxnaşma baş vermişdir. Onlar bir neçə kəndi yandırmış və qarət etmişdilər. Həmin ildə Şirvan bəylərbəyi Həsənəli xan silahlanmış kəndli dəstələri ilə toqquşmalı olmuşdur. Üsyançılar məğlub olduqdan sonra ona başçılıq edən Lütfuli bəy qaçmışdır.

1711-ci ildə Təbrizdə üsyan baş vermişdir. Katolik missioneri Jozef Mari Təbrizdə vətəninə göndərdiyi məktubunda yazırdı ki, bu üsyan zamanı 3000 təbrizli qubernatorun (bəylərbəyin) sarayına basqın etmişdir.

A.P.Volmskinin səfərət "Jurnalı"nda qeyd edilmişdir ki, ağır vergilər üzündən üsyan hər tərəfi bürümüşdür. O göstərirdi ki, "şərəfsiz hakimlər vergi toplayarkən ilk əvvəl dövlətdən çox öz mənafeələrini güdürdülər".

XVIII əsrin 20-ci illərində kəndli üsyanının alovları Şimal-Şərqi Azərbaycanı da şəhər və kəndlərini bürüdü. Lakin burada sinfi mübarizə xalq azadlıq hərəkatı ilə birləşib İranın və yerli feodalların əleyhinə çevrildi.

1724-cü il İstanbul müqaviləsinə əsasən, Azərbaycan ərazisinin böyük bir hissəsi Osmanlı Türkiyəsinin ixtiyarına keçdikdən sonra da ölkədə xalq azadlıq hərəkatı, yerli feodalların zülmünə qarşı mübarizə səngimədi. Osmanlı qoşunları Təbriz, Gəncə, Xoy, Naxçıvan, Ərdəbil, Mərənd və s. şəhərləri işğal edərkən şəhər camaatının, yoxsulların və sənətkarların ciddi müqavimətinə rast gəldilər.

1732-ci il Rəşt və 1735-ci il Gəncə müqavilələri əsasında Azərbaycanda İran hakimiyyəti bərpa olunduqdan sonra da ölkə daxilində şəhər yoxsullarının və kəndlilərin mübarizəsi davam etdi. XVIII əsrin birinci yarısında ən güclü kəndli üsyanlarından biri 1743-cü ildə Şirvanda baş vermişdir.

1743-cü ildə Şəkiddə də İran əleyhinə ciddi mübarizə başlandı. Azərbaycanda yerli və yadelli feodallar əleyhinə qalxan üsyanlar nəticədə İran hakimiyyətinin əsaslarını sarsıtdı.

XIII FƏSİL

AZƏRBAYCAN XVIII ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA

Azərbaycanda xanlıqların yaranması. Azərbaycanın XVIII əsrin ikinci yarısındakı tarixi əslində müstəqil və yarımasılı dövlət qurumlarının - xanlıqların tarixindən ibarətdir. Azərbaycan ərazisində xanlıqlar başlıca olaraq İran hökmranlığı ilə mübarizədə yarandığından onların meydana gəlməsi ilə sosial-iqtisadi və siyasi şərtləri ümumi xarakter daşıyırdı. Lakin xanlıqların yaranması formaea bir-birindən fərqlənirdi.

Azərbaycan ərazisində ilk müstəqil xanlıqların yaranması XVIII əsrin 40-cı illərinə aiddir. Əgər onlardan bəzisi Nadir şah dövlətinin süqutundan sonra meydana gəlmişdisə, digərləri hələ Nadir şahın hökmranlığı dövründə İran əleyhinə mübarizə nəticəsində formalaşmağa başlamışdı. Xanlıqların bəzisi isə öz başlanğıcını hələ Səfəvilər dövlətinin tərkibində yarımmüstəqil inzibati varlıq kimi mövcud olduğu dövrdən götürür.

Şəki xanlığı XVIII əsrin 40-cı illərinin sonlarına yaxın güclü siyasi qüvvəyə çevrildi. Qəbələ və Qutqaşın sultanları Şəki xanının hakimiyyətini tanımağa məcbur oldular. 1751-ci ildə Şəki xanı müəyyən müddətə Qazax və Borçalı mahallarını da özünə tabe etdi.

Hacı Çələbinin hakimiyyəti dövründə Şəki xanlığı yeni torpaqlar ələ keçirmək uğrunda Kartli-Kaxeti çarlığı ilə fasiləsiz müharibələr aparırdı. Tərəflərin növbə ilə qələbə çaldığı bu müharibələr hər iki ölkənin məhsuldar qüvvələrinin vəziyyətinə dağıdıcı təsir göstərirdi. Hacı Çələbinin ölümündən sonra (1755) hakimiyyət oğlu Ağakəşi bəyə, onun ölümündən sonra isə Hüseyn xana keçdi. Bu dövrdə Şəki xanlığı artıq xeyli zəifləmişdi.

1768-ci ildə bir-birilə ittifaq bağlayan Şəki və Quba xanları Şamaxı xanlığına hücum edib, onu Öz aralarında bölüşdürdülər. Bir neçə ildən sonra Şəki xanlarının qohumları arasında baş verən çəkişmələr ona gətirib çıxardı ki, 1779-cu ildə Hüseyn xanın ölümündən sonra hakimiyyət Əbdülqədirdə, 1781-ci ildə Məhəmməd həsən xana, 1795-ci ilin dekabrında isə Səlim xana keçdi.

Azərbaycanın digər xanlıqlarında olduğu kimi, Şəki xanlığında da kənd təsərrüfatının aparıcı sahəsi əkinçilik və maldarlıq idi. İqtisadiyyatda ipəkçilik mühüm yer tuturdu. Demək olar ki, hər bir həyətdə tut ağacları vardı. Kəndlərin əhalisi ipək salmaqla məşğul olurdu. Şəki ipəyi Azərbaycanın hüduudlarından kənarda da məşhur olub, Rusiya, İtaliya, Türkiyə və İrana ixrac edilirdi.

Kənd təsərrüfatı ilə bərabər sənətkarlıq və ticarət də inkişaf etmişdi. Sənətkarlığın başlıca növləri xanlığın paytaxtı Şəki şəhərində cəmləşmişdi. Burada ipək parçalar, mis qablar, silah, kənd təsərrüfatı alətləri, məişət əşyaları və s. hazırlanırdı. Müxtəlif sex təşkilatlarında - əsnaflarda dəmirçilər, misgərlər, toxucular, dulusçular, boyaqçılar, dabbağlar, bənnalar, dülgərlər, pınəçilər, sabunbişirənlər, dərzilər, zərgərlər, silahsazlar və b. birləşirdi. Sənətkarlıq istehsalı bəzi kəndlərdə də inkişaf etmişdi. Bütün sənətkarlıq məhsullarına vergilər qoyulurdu. Şəhər sənətkarlığının səciyyəvi cəhətlərindən biri məhsulun istehsalçının özü tərəfindən satılması idi.

Şəki xanlığı qonşu Azərbaycan xanlıqları, Gürcüstan, Dağıstan, İran və digər dövlətlərlə geniş ticarət aparırdı. Bu dövrdə Rusiya ilə ticarət durmadan artırdı. Şəki xanlığı Rusiya ilə iki yolla - Dərbənd vasitəsilə quru yolla və Bakı vasitəsilə Xəzər dənizi ilə ticarət əlaqələri saxlayırdı.

Çoxsaylı gömrük növləri ticarətin inkişafına böyük əngəl törədirdi. Xanlığa gətirilən və oradan aparılan bütün mallardan gömrük toplanırdı. Şəkili Məhəmməd həsən xanın dövründə xanlıqda vergilərin toplanmasını hüquqi cəhətdən möhkəmləndirən və hakim sinfin mənafelərini təmin edən "Dəsrur ül-amal" ("Qanunlar məcmuəsi") hazırlanmışdı. İltizam sistemi, pul, ölçü və çəki vahidlərinin müxtəlifliyi, gömrük maneələri, həmçinin natural təsərrüfatın hökmranlığı ticarət və sənətkarlığının inkişafına mane olur, əmtəə-pul münasibətlərinin artımını ləngidirdi.

Şəki xanlığında aşağıdakı torpaq mülkiyyəti formaları - *dövlət torpaqları, mülklər, məhsul və icma torpaqları* mövcud idi. Şəki xanlığının sosial əsasını feodallar və kəndlilər təşkil edirdilər. Bundan əlavə, Şəki şəhərində tacirlər və sənətkarlar da yaşayırdılar.

Şəki şəhəri xanlığın mədəni mərkəzi idi. Şəhərdə feodal uşaqlarının oxuduqları məktəblər – mədrəsələr fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycan ədəbiyyatında realist istiqamət daha da inkişaf edirdi. Yaradıcılığını şifahi xalq ədəbiyyatından götürən şairlər - Nəbi Süleyman, Razi poeziyanın görkəmli nümayəndələri sayılırdılar. Şəki şairləri arasında şəkiliblərin Nadir şaha qarşı qəhrəmanlıq mübarizəsini tərənnüm edən Nəbi önəmli yer tuturdu.

Təbiiq inəəsənət və memarlıq yüksək səviyyəyə çatmışdı. Ağac üzərində bədii oyma, qızıl, gümüş və misdən hazırlanmış məmulat, tikmələr sənətkarların yaradıcılığında mühüm yer tuturdu. XVIII əsrdə Azərbaycanın qiymətli memarlıq

abidələrindən biri əsrin sonunda şirazlı memar Hacı Zeynalabdin tərəfindən tikilmiş Şəki xanlarının sarayı idi. Sarayın divarları bu günə qədər öz təravətini saxlayan rəsmlərlə bəzədilmişdir. Azərbaycanın XVIII əsr və XIX əsrin əvvəllərinə aid olan digər gözəl memarlıq abidələri - Şəki xanovların evi, Cümə məscidi və s. əsasında xalq istedadlarının yaradıcılığına dair fikir yürütmək mümkündür.

Qarabağ xanlığının əsasını Cavanşirlər tayfasından olan Pənahəli xan (1748-1763) qoymuşdur. Xanlıq İran hökuməti ilə mübarizədə yaranmış və möhkəmlənmişdir. Pənahəli xan gənəliyində qardaşı Behbudəli bəylə Nadir şahın yanında qulluq edirdi. Lakin 1738-ci ildə qardaşı edam edildikdən sonra Pənahəli xan doğma Qarabağa qayıtmadı.

Nadir şah tərəfindən təqib edilən Pənahəli xan müəyyən müddət Zəngəzur yaylağında, Qara Murtuza bəyin yanında oldu, sonra isə öz tərəfdarlarını toplayaraq, inzibati mərkəzlərə - Gəncəyə, Naxçıvana, Şəkiyə və digər yerlərə yürüşə başladı. Pənahəli xan dine əhalini öz tərəfinə çəkmək üçün əl keçirdiyi mal-qaranı, atları onlara bağışlayırdı.

Tezliklə iyirmi minlik heyətdən ibarət Cavanşir-Otuzkilər tayfasının başında duran Pənahəli xan İran əsarətinə qarşı mübarizə aparan üsyançı dəstəyə rəhbərlik etməyə başladı.

Lakin İran və ona düşmən olan yerli feodalların hücumlarından qorunmaq üçün gənə xana etibarlı sığınacaq - qala lazım idi. 1748-ci ildə Pənahəli xanın Kəbirli mahalında ilk iqamətgahı - Bayat qalası yarandı. Qısa müddət ərzində burada qala divarları, bazar, hamam tikildi. Təbriz və Ərdəbildən sənətkarlar dəvət edildilər. Bayat qalasının tikilməsi və Qarabağ xanlığının qüdrətinin artması tezliklə Şəki, Şirvan və Qarabağın bəzi feodal mülklərini narahat etdi. Onlar Pənahəli xana qarşı birgə çıxış etmək haqqında razılığa gəl-dilər. Mülklər Şəki xanı Hacı Çələbiyə məlumat verərək bildirdilər ki, "...Pənahəli xan burada taxta çıxmış, qala və səngər tikdirmişdir. Əgər dəfəndə bir qədər təxir edilsə, sonra onun qarşısında durmaq mümkün olmayacaqdır".

Pənahəli xan, hər şeydən əvvəl, mülklərlə haqq-hesabı çürütmək qərarına gəldi. Nadir şahın yürüşlərinin fəal iştirakçısı olan və onun ordusunu ərzaqla təmin edən beş Qarabağ mülkinin müəyyən imtiyazları vardı. Nadir şah dövlətinin süqutundan sonra onlar bu imtiyazlardan məhrum edildilər. Öz keçmiş imtiyazlarından əl çəkmək istəməyən mülkləri itaətdə saxlamaq məqsədilə Pənahəli xan onlar arasında nifaq törətdi. Vərəndə mülki Şahnəzər hakimiyyət üstündə öz əmisini Məlik Hüsünü öldürdü. Bu, Şahnəzərə qarşı Güllüstan, Eərəbərd və Dizaq mülklərinin ittifaq bağlamasına gətirib çıxardı. Şahnəzər öz qızını Pənahəli xanın oğlu İbrahimxəlil xana verərək digər mülklərdən ayrıldı, hətta onlara qarşı çıxdı. Həmin

vaxtdan digər məliklər Pənahəli xanın hakimiyyətini qəbul etməyə və onun vassalı olmağa razı oldular. Qarabağ məlikləri ilə mərkəzi xan hakimiyyəti arasında mübarizə dini əsasda deyil, torpaq və hakimiyyət uğrunda gedirdi.

Şəkili Hacı Çələbi Pənahəli xana qarşı daha qətiyyətlə hərəkət etmək qərarına gəldi. O öz müttəfiqləri ilə Bayat qalasını mühasirəyə aldı və bir ay ərzində onu ələ keçirməyə cəhd göstərdi. Lakin Pənahəli xanın qoşunları və "kiçikdən tutmuş böyüyə qədər çoxsaylı təbəələri onun köməyinə gəldilər". Böyük itkilərlə məğlub olan Hacı Çələbi Kürün o tayına çəkildi və məyusluqla dedi: "Pənah xan bu vaxtacan bir sikkəsiz gümüş idi, biz gəldik, ona sikkə vurduq və qayıtdıq". Lakin Bayat qalası müdafiə imkanları baxımından zəif idi. Pənahəli xan öz iqamətgahını Şahbulaq yaylağından köçürdü. Bura da iqlim və hərbi-strateji cəhətdən əlverişli olmadı, yeni yer axtarmaq lazım gəldi.

Nadir şahın varisləri arasındakı çəkişmələrdən istifadə edən Pənahəli xan öz hakimiyyət və nüfuzunu xeyli əraziyə, daha doğrusu, Ərdəbilə qədər yaya bildi. Bu dövrdə Gəncənin də işlərinə müdaxilə edən Pənahəli xan burada hakimiyyətə öz adamını - Ziyadoğlu nəslinin nümayəndələrindən birini gətirdi. Pənahəli xan öz mülklərini cənub-şərqə və cənub-qərbə tərəf genişləndirdi. Tatev, Sisian, Qafan, Məğri məhəllələrini özünə tabe etdi.

Qeyd olunmalıdır ki, o dövrdə mülklərin sərhədləri sabit deyildi. Bir çox kiçik hakimlər itaət etdiklərini bildirsələr də, tez-tez daha güclü hökmdarların himayəsinə keçirdilər. Lakin Pənahəli xan Qarabağda öz hakimiyyətini möhkəmləndirə bildi və güclü xanlıq yaratdı ki, bu xanlıq da Şimali Azərbaycan xanlıqlarının İran hücumlarından müdafiəsində mühüm rol oynadı. Pənahəli xan öz mülklərini daha da genişləndirmək, gücünü artırmaqla özünün müstəqilliyini təmin etməyə cəhd göstərdi.

Qarabağ xanlığı Pənahəli xanın varisi İbrahim xanın (1763-1806) dövründə daha da gücləndi. Qarabağ xanlığında əhalinin əsas məşğuliyyəti əkinçilik və maldarlıq idi. Pənahəli xan və İbrahim xanın dövründə Mil düzünün keçmiş əsrlərdə dağıdılmış suvarma kanallarını bərpa etmək üçün cəhd göstərilmişdi. Cəvvarx, Luvarx, Sanarx, Xanarxı və s. qaydaya salınmışdı ki, xanlar onların istismarından xeyli gəlir əldə edərdilər.

Qarabağda kənd təsərrüfatının bağçılıq, bostançılıq, arıçılıq kimi mühüm sahələri ilə yanaşı, sənətkarlıq və ticarət də inkişaf edirdi. Qarabağın kəndli sənətkarları əsasən xalça toxumaq və gön-dəri məmulatı hazırlamaqla məşğul olurdular. Burada toxuculuq, ipəkçilik, dulusçuluq, dəmirçilik, ağac emalı, çilingərlik də inkişaf etmişdi.

Şuşa Azərbaycanın ticarət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. Burada Qarabağın hüduqlarından da kənarda *işlədilən pənahabadi* adlı mis pul kəsirdilər.

Azərbaycanda məhsuldar qüvvələrin ümumi durğunluğu şəraitində yaşayan digər xanlıqlarda olduğu kimi, Qarabağ xanlığında da kəndlilərin vəziyyəti ağır idi. Sarayın, ordunun ehtiyacları üçün sərf olunan külli miqdarda vəsait rəiyyətdən toplanırdı. Qarabağ xanlığında vergi və mükəlləfiyyətlərin 17 əsas növü var idi: *malcəhət* (yaxud bəhrə), *mirzəyana*, *otaqxərci*, *at arpası*, *dişkirəsi*, *çobanbəyi*, *qırxxana*, *kələntərlikxərci*, *fərraşpulu*, *şərbətçipulu* və s. Vergi və mükəlləfiyyətlərin toplanması soyğunçu xarakter daşıyırdı. Xanlıqda vergilərin toplanmasının vahid qaydası yox idi. Bu isə, şübhəsiz ki, vergi yığanların özbaşmalığı üçün geniş imkanlar açırı. Vergi toplayan zaman onlar güc və təzyiqdən istifadə edirdilər. Xan, bəy, sultan və naiblər, habelə hakim sinfin digər nümayəndələri xalq kütlələrinin istisman hesabına külli miqdarda sərvət toplayırdılar.

*Quba xanlığı*nin banisi Hüseynəli xan (1726-1758) hələ 1726-cı ildə rus hakimiyyət orqanları tərəfindən bu vəzifəyə təqdim olunmuş, rus çarı onu Quba xanı təyin etmişdi. Hüseynəli xan sonralar Gülhan, Altıpara, Doqquzpara icmalarını öz mülklərinə birləşdirdi. Bu yerlərdə olmuş rus səyyahı akademik S.Qmelin göstərir ki, Gülhan, Altıpara, Şabran və digər qonşu torpaqlar Quba xanlığının mülkləri idi. Hüseynəli xan xarici siyasətdə Rusiyaya meyil edirdi. Nadir şahın dövründə zahirən ona itaətini bildirən Hüseynəli xan Quba və ətraf rayonları idarə edirdi. Əfşarlar dövlətinin süqutundan sonra Hüseynəli xan müstəqil hakim oldu. Onun dövründə Salyan və Rudbar Quba xanlığına tabe edildi.

Hüseynəli xan Qubada möhtəşəm bir saray tikdirmişdi. Quba şəhərinin özü isə kiçik şəhər olub, cinahlarda qülləli qala divarları ilə əhatə edilmişdi.

Quba xanlığı əlverişli coğrafi mövqeyə malik idi. Münbit torpaqlar, mülayim iqlim əkinçiliyin, bağçılığın və maldarlığın inkişafına şərait yaradırdı. XVIII əsrdə Azərbaycanda olmuş səyyahlar (Korneli de Bruyin, Marşal fon Biberşteyn və b.) Qubanın gözəl mənzərəsi və təbiəti haqqında maraqlı fikirlər söyləmişlər.

Quba xanlığında əhalinin böyük əksəriyyəti kənd təsərrüfatı ilə məşğul olurdu. Dağ kəndlərində arpa, buğda, kətan əkilirdi. Quba Dərbənd və Bakını taxılla təmin etməklə bərabər, Qızıyara və Həştərxana da taxıl göndərirdi.

Quba xanlığında sənətkarlıq istehsalında qadın əməyi geniş tətbiq edilirdi: qadınlar pambıq və yun əyirir, xalça toxuyurdular. Burada ticarət və sənətkarlığın inkişafına Rusiya ilə sıx əlaqələr də təsir göstərirdi. Xanlığın ərazisindən keçən karvan yolları Rusiyanı Şamaxı, Təbriz və İsfahanla birləşdirirdi. Dənizin, habelə Bakı və Dərbənd limanlarının yaxınlığı beynəlxalq ticarətin imkanlarını xeyli artırır.

Quba xanlığının yüksəlişi Fətəli xanın hakimiyyətə gəlməsi ilə bağlıdır. Onun hakimiyyəti dövründə Quba xanlığı ərazisinə Muğan, Gilan, Ərdəbil və digər

yerlərdən buranı özünə daimi yaşayış yeri seçən kəndlilər, sənətkarlar, hətta bəzi feodallar da köçürdülər.

Faktlar Quba xanlığına böyük əhali axını olduğunu sübut edir. Əhalinin sıxlığı Quba xanlığının iqtisadi, siyasi cəhətdən güclənməsinə xəzinənin gəlirinin və ordunun sayının artmasına müsbət təsir göstərirdi ki, bu da xanlığın nüfuz dairəsinin genişlənməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Fətəli xan dövründə Qubada müxtəlif hərbi obyektlər tikilmiş mülki tikililər bərpa edilmişdir. Rus məmuru yazırdı ki, "Quba Qudyalçay, yaxud Dəliçayın sağ sahilində yerləşir. Fətəli xan tərəfindən üç tərəfdən çiy kərpiedən hörülmüş xəndəklə möhkəmləndirilmişdir, dördüncü tərəfdən çayın sıldırım sahililə müdafiə olunur". XVIII əsrin 60-cı illərində Quba xanlığı iqtisadi, hərbi-siyasi baxımdan Azərbaycanın bir çox xanlıqlarından üstün idi və ölkənin siyasi həyatında mühüm rol oynamağa başlamışdı.

Lənkəran (Talış) xanlığı. Müstəqilliyi yerli iri feodallardan biri olan Seyid Abbas bəy tərəfindən elan edilmiş bu xanlığın siyasi və iqtisadi mərkəzi qala divarları ilə əhatələnmiş Lənkəran şəhəri idi. Seyid Abbas xanın ölümündən sonra tarixdə talışlı Qara xan kimi tanınan Cəmaləddin Mirzə bəy (1747-1786) taxta çıxdı. Onun dövründə xanlığın siyasi sabitliyinə və iqtisadi inkişafına yönəldilmiş xətt aydın hiss olunurdu. Qara xanın dayağı hakim sinfin əksəriyyətini təşkil edən xırda feodallar idi. Onların köməyi ilə Lənkəran xanı yerli iri feodalların mərkəzdənqaçma meyillərinə qarşı mübarizə apara bilmişdi.

Xanlığın iqtisadiyyatının əsasını kənd təsərrüfatı, ilk növbədə, əkinçilik və maldarlıq təşkil edirdi. Sənətkarlığın əsas sahələri Lənkərandə cəmləşmişdi. Bir sıra kəndlərdə sənətkarlıq istehsalı xeyli inkişaf etmişdi. Burada orta əsrlərdə Azərbaycan üçün səciyyəvi olan kənd təsərrüfatı alətləri, gil və mis qablar hazırlanırdı.

Təbii ehtiyatlar hesabına kənd təsərrüfatı və sənətkarlığın inkişafı, xanlığın Xəzər dənizi sahillərində əlverişli coğrafi mövqeyi burada ticarətin inkişafına şərait yaradırdı. Xanlığın Qafqazın, Yaxın Şərqi bir sıra ölkələri və Rusiya ilə sabit ticarət əlaqələri vardı. Başlıca ticarət mərkəzi Lənkəran idi. Lənkəranla Həştərxan arasında ticarət, demək olar ki, ilbəyü davam edirdi. Xarici ticarət Rusiya, İran və qismən Türkiyə ilə iqtisadi əlaqələrin yaranmasında müəyyən rol oynayırdı.

Qara xanın varisi Mir Mustafa xanın dövründə (1786-1814) xarici siyasətdə böyük çətinliklərə baxmayaraq, Talış xanlığı xeyli möhkəmlənmişdi.

Bakı xanlığı. 1747-ci ildə Nadir şah Əfşarın ölümündən sonra yerli feodallardan Mirzə Məhəmməd ağa şahın Bakıdakı əlaltısı Səlimi qovdu və özünü müstəqil xan elan etdi (1747-1786). Digər xanlıqlarla müqayisədə Bakı xanlığı hərbi-siyasi cəhətdən fərqlənirdi. Onun ərazisi kiçik olub, eni 60, uzunluğu isə 80 verst idi.

Bütün Abşeron yarımadası ilə birlikdə Bakı şəhəri və 39 kənd də onun tərkibinə daxil idi. Bakı xanlığı Şərqi feodal dövrlərinin xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən dövlət qurumu idi. Onun başında inzibati, maliyyə, hərbi və məhkəmə hakimiyyətini öz əlində cəmləşdirən xan dayanırdı. Hakimiyyətdə olduğu 20 il ərzində Mirzə Məhəmməd xan dağıdılmış təsərrüfatın bərpaı, qalanın möhkəmləndirilməsi, daxili və xarici siyasətlə məşğul olmuşdu. Neft və duz hasilatı, zəfəran becərilməsi təsərrüfatın aparıcı sahələri idi.

Bakı xanlığında inkişaf etmiş sənət növləri - xüsusilə xalçaçılıq, həmçinin zərgərlik, dulusçuluq, dəmirçilik və s. geniş yayılmışdı. Azərbaycanın digər şəhərlərində olduğu kimi, Bakıda da sənətkarlar istehsal əlamətinə görə sex təşkilatlarında - əsnaflarda cəmləşmişdilər.

Həm daxili, həm də xarici ticarət, o cümlədən yerli məhsulların (neft, duz, zəfəran və s.) ixracı Bakı xanlığının başlıca gəlir mənbələrindən idi. Bakı xanlığı, demək olar ki, Azərbaycanın bütün xanlıqları, həmçinin Qərbi Avropa və Şərqi ölkələri ilə geniş ticarət aparırdı. Xanlığın iqtisadi əlaqələrində Rusiya ilə ticarət mühüm yer tuturdu. Məsələn, mənbələrdə Azərbaycan-Rusiya ticarət əlaqələrində Bakının mövqeyi haqqında belə yazılmışdır: "Müsəlman şəhərləri arasında onun bir rəqibi də yox idi və indiyədək heç bir şəhər Rusiya ilə onun qədər daimi əlaqələrə malik deyildi". XVIII əsrin ikinci yarısı ərzində Bakı Xəzər dənizi hövzəsində Rusiya Şərqi ticarətinin başlıca mərkəzlərindən biri olaraq qalmaqda davam edirdi.

Mirzə Məhəmməd xanın varisləri dövründə Bakı xanlığı qubalı Fətəli xandan vassal asılılığına düşdü. 60-cı illərdə görkəmli dövlət xadimi, qubalı Fətəli xanın başçılığı altında güclənmiş Quba xanlığının Bakı xanlığı ilə əlaqələri möhkəmləndi. Fətəli xan 1766-cı ildə öz bacısı Xədicə Bikanəni bəylik Məlik Məhəmməd xana (1768-1784) əvə verdi və bununla Bakı xanlığının Quba xanlığından asılılığını təmin etdi. Həmin dövrdən hökmlü və möhkəm iradəli Xədicə Bikanənin təsiri ilə Bakı hakimi əslində Fətəli xanın vassalına çevrildi.

Gəncə xanlığı Gəncə bəylərbəyliyi əsasında yaranmışdı. Bu bəylərbəyilik irsi olaraq kiçik fəsilələrlə XVII əsrdən 1804-cü ilə qədər Qacarlar tayfasının Ziyadlı oymağına məxsus Ziyadoğlular nəslinə tərəfindən idarə olunmuşdur. Xanlığın banisi Qacarlar tayfasının yerli nəslinin nümayəndəsi Şahverdi xan Ziyadoğlu idi. Gəncə istər hərbi-siyasi, istərsə də iqtisadi-təsərrüfat baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi; o, Şərqi ticarətinin aparıldığı mühüm mərkəz idi. Yarandığı vaxtdan bu xanlıq qonşu feodal hakimlərin hücum obyektinə çevrilmişdi. Bu baxımdan qarabağlı Pənahəli xan, onun varisi İbrahimxəlil xan, həmçinin Kartli-Kaxeti hakimləri Teymuraz və II İrakli xüsusilə fərqləndirilirdi. Gəncə xanları düşmənlə mübarizədə gah bu, gah da digər, daha güclü düşmən arasında hiylə işlətməli olurdular.

Şahverdi xanın ölümündən sonra onun oğlu - II İraklinin yardım göstərdiyi Məhəmmədhəsən xan (1760-1780) hakimiyyətə gəldi. Lakin iyirmiillik hökmranlıqdan sonra o, doğma qardaşı Məhəmməd xanın (1780) təşkil etdiyi sui-qəsdin qurbanı oldu. Məhəmməd xan isə öz növbəsində II İrakli ilə birgə Gəncəni ələ keçirən Pənahəli xan tərəfindən kor edildi. Bundan sonra Gəncə xanlığı eyni vaxtda qaliblərin təyin etdikləri iki nümayəndə tərəfindən idarə olundu. Qarabağ xanlığının nümayəndəsi Qulu bəy, Kartli-Kaxetinin nümayəndəsi isə Ledivan bəy Keyxosrov Androniaşvili idi. Belə vəziyyət 1785-ci ilə qədər davam etdi. 1785-ci ildə Gəncədə hakimiyyəti Rəhim bəy (1785-1786) ələ aldı. Lakin Qarabağ və Kartli-Kaxeti hakimləri yenidən Gəncə xanlığının işlərinə müdaxilə etməyə başladılar. Nəticədə hər il II İrakliyə 11500 manat xərac verməyi öhdəsinə götürən Ziyadoğlu nəslinin nümayəndəsi Cavad xan (1786-1804) hakimiyyətə gəldi. O, 1795-ci ildə bu xəracı verməkdən imtina etdi.

Dərbənd xanlığının banisi Məhəmmədhüseyn xan özünün amansız daxili siyasəti ilə yalnız zəhmətkeş kütlələrin deyil, həm də feodal təbəqənin bir çox nümayəndələrinin nifrətini qazanmışdı.

1759-cu ildə dərbəndlilərin xahişi ilə qubalı Fətəli xan Dərbəndə hərbi yürüş etdi. Dərbəndlilərin özlərinin köməyi ilə şəhər Fətəli xanın əlinə keçdi. Bu hadisədən sonra, demək olar ki, Azərbaycanın şimal xanlıqlarının Rusiyaya birləşdirilməsinədək Dərbənd və Quba xanlıqları vahid bir dövlət oldular.

Şamaxı xanlığı yerli feodalların və şəhər əyanlarının xarici və ölkə daxilindəki düşmənlərə qarşı apardıqları inadlı mübarizənin gedişində yarandı. Bir neçə əsr ərzində Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtı, sonralar isə Şirvan bəylərbəyliyiinin mərkəzi olmuş Şamaxı şəhəri, demək olar ki, XVIII əsrin sonlarına qədər həm iqtisadi, həm də ticarət baxımından özünün üstünlüyünü saxlamışdı. Bütün Şirvan əyalətinin ən əsas şəhəri olan Şamaxı, hətta Nadir şah tərəfindən dağıdıldıqdan sonra belə, Azərbaycanın ən mühüm iqtisadi mərkəzlərindən biri olaraq qalmaqda davam edirdi. Nadir şah dövlətinin süqutundan sonra Şamaxının siyasi həyatında köklü dəyişikliklər baş verdi. Nisbətən kiçik ərazidə iki xanlıq yarandı: mərkəzi Ağsu olmaqla, Yeni Şamaxı və mərkəzi Şamaxı olmaqla, Köhnə Şamaxı.

1748-ci ildə Hacı Məhəmmədəli xan başda olmaqla, bir qrup feodal Yeni Şamaxıda hakimiyyəti ələ keçirib, Köhnə Şamaxını hədələməyə başladı. Səfəvi Nəbi Zamavinin oğlu olan Hacı Məhəmmədəli xan Nadir şahın vergiyiğarı idi və eyni zamanda şah ordusunu ərzaqla təmin edirdi. Yerli əhali Nadir şahın bu əlaltına nifrət bəsləyirdi. İrana meyilli olan Hacı Məhəmmədəli xan yerli əhali üzərinə çoxlu, həm də nəzərdə tutulmayan vergilər qoyurdu. Köhnə Şamaxıda Xançobanı tayfasının Sərkərlər nəslindən olan Məhəmməd Səid xan möhkəmləndi. Məhəmməd Səid xanın

atası Əsgər bəy və babası Allahverdi bəy böyük mülk sahibi idi. Allahverdi bəyin mülkləri Arazdan Altıağaca qədər uzanırdı. O, öldükdən sonra varislərinə böyük mülklər qalmışdı.

Şamaxıda mövcud olan ikihakimiyyətlik uzun müddət davam edə bilməzdi. 1763-cü ildə silahlı nöqərlərə və tabeliyində olan elatlara arxalanan Məhəmməd Səid xan Yeni Şamaxını ələ keçirib Hacı Məhəmmədəli xanı əsir aldı. Yeni Şamaxı Köhnə Şamaxıya birləşdirildi və onlar üzərində Məhəmməd Səid xanın hakimiyyəti bərqərar olundu. Beləliklə, hər iki xanlıq birləşdirildi və Köhnə Şamaxı yeni xanlığın mərkəzi oldu. Bu qanlı mübarizədə Məhəmməd Səid xana onun doğma qardaşı Ağası xan böyük yardım göstərdi.

Şamaxı xanlığı mühüm iqtisadi rayonları əhatə etməklə, xeyli maddi ehtiyata malik idi və strateji əhəmiyyət kəsb edirdi. Yeni və Köhnə şamaxılıların vahid bir xanlıqda birləşməsi nəticəsində Şamaxının hərbi-siyasi gücü xeyli artdı.

Lakin hadisələrin sonrakı gedişi göstərdi ki, Şamaxı qonşu feodalların hücumu üçün açıqdır və xanlıq bu hücumlar qarşısında dayanmaq iqtidarında deyildir. Tez-tez baş verən basqınlar, şübhəsiz ki, onun iqtisadi inkişafına ziyan vurdu. Bu, 1768-ci ildə Şamaxı xanlığının qubalı Fətəli xan tərəfindən işğalının səbəblərindən biri oldu.

Naxçıvan xanlığının əsasını Kəngərli boyunun başçısı Heydərqulu xan qoymuşdur. Xanlığı gücləndirmək və təcavüzlərdən qorumaq məqsədilə Heydərqulu xan (1747-1763/64) hakimiyyətinin ilk dövründə daha güclü olan Qarabağ xanlığına arxalanırdı. Heydərqulu xanın ölümündən sonra 1787-ci ilə qədər hakimiyyət uğrunda mübarizə nəticəsində Naxçıvan xanlığı zəifləyir, Xoy, Qarabağ, İrəvan xanlıqları, Kartli-Kaxeti çarlığı və İran arasında ardı-arası kəsilməyən mübarizənin obyektinə çevrilir.

İrəvan xanlığı Çuxursəd bəylərbəyliyi əsasında təşəkkül tapmışdı. Nadir şah qətlə yetirildikdə İrəvan bəylərbəyi Pir Mahmud xan hakimiyyəti əldən verməməyə cəhd göstərmişdisə də, İrəvanda İran ağalığına qarşı üsyana başçılıq edən yerli feodal Mir Mehdi xan özünü xan elan edərək, müstəqil İrəvan xanlığının əsasını qoydu.

Lakin İrəvan xanlığı keçmiş bəylərbəyliyin bütün ərazisini əhatə edə bilmədi. Onun bir hissəsi Naxçıvan və digər xanlıqların tərkibinə daxil edildi. İrəvan xanlığı Azərbaycanın qərbində Göyçə gölü ətrafında yerləşmiş və 15 mahaldan ibarət idi: Qırxbulaq, Zəngibasar, Qamibasar, Vedibasar, Şənur, Suran, Dərək, Saatlı, Talə, Seyidli-Axaeli, Sərdarabad, Gərpi, Abaran, Dərəçiçək və Göyçə. Xanlığın mərkəzi İrəvan şəhəri idi.

1751-ci ildə bu xanlığı Urmiya xanı Fətəli xanın sərkərdəsi Azad xan zəbt etdi. 1755-ci ildə Mir Mehdi xanın qardaşı Həsənəli xan İrəvan xanlığını öz hakimiyyəti

altına almağa müvəffəq oldu. Daha sonra isə xanlıq taxtına Həsənəli xanın qardaşı Hüseynəli xan keçdi.

Xanlıq əhalisinin böyük əksəriyyətini Azərbaycanlılar təşkil edirdi. İrəvan şəhəri əhalisinin yalnız dördü biri ermənilər idi. Xanlığın ərazisində erməni dini mərkəzi "Üçmüəzzin" ("Eçmiədzin"), "Üçkilsə" yerləşirdi, kilsənin başçısı katolikos İrəvan xanı tərəfindən təyin olunurdu. İrəvana yiyələnməyə çalışan qonşu Kartli-Kaxeti çarları erməni katolikosunun köməyindən istifadə etmək məqsədilə onunla gizli əlaqə saxlayırdılar.

1765 və 1769-cu illərdə gürcü çarlarının İrəvana hücumları nəticəsində xan onlara müəyyən qədər bac verməyə məcbur olmuşdu. Lakin Mərkəzi İranda hakimiyyəti ələ almış Kərim xan Zəndin tələbi ilə Hüseynəli xan Kartli çarı II İrakliyə bac verməkdən imtina etdi.

1779-cu ildə Kərim xan Zəndin vəfatından sonra II İrakli İrəvan xanlığına 20 minlik qoşunla hücum etsə də, güclü müqavimətə rast gəlmiş və geri çəkilməmişdir.

İrəvan xanlığının Osmanlı imperiyası ilə həmsərhəd olması bu dövrdə müstəsna əhəmiyyət kəsb edirdi. Osmanlılar İrəvanı gürcü təcavüzündən, ermənilərin himayədarı Rusiyanın ekspansiyasından müdafiə edirdilər.

80-ci illərdə İrəvan xanlığında hakimiyyət uğrunda baş verən çəkişmələr nəticəsində xanlıq xeyli zəiflədi və bir müddət Xoy xanlığından asılı vəziyyətə düşdü.

Rusiyanın Cənubi Qafqazda nüfuzunun artmasından narahat olan Osmanlı sultanı yeni İrəvan hakimi Qulaməli xanı Gürcüstan əleyhinə qaldırmağa çalışdı, lakin Qulaməli xan öldürüldü və yerinə Əliməhəmməd xan keçdi.

II İrakli knyaz Baqratıonun başçılığı ilə İrəvan xanının köməyinə min əsgərlik qoşun göndərdi. 80-ci illərin sonlarında İrəvan xanlığı Kartli-Kaxeti çarlığının asılılığından çıxdı. 1795-ci ildə Ağa Məhəmməd şah Qacarın yürüşü zamanı İrəvan qalası 35 günlük mühasirədən sonra təslim oldu. İran şahı İrəvan hakimi Məhəmməd xanı həbs edərək yerinə Əliqulu xanı qoydu. 1797-ci ildə Ağa Məhəmməd şahın ölümündən sonra əhali Əliqulu xanı İrəvandan qovdu. İran hökmdarı Fətəli şah Məhəmməd xanı həbsdən buraxaraq yenidən xan təyin etdi. Məhəmməd xan müstəqil siyasət yürüdərək İrandan asılı olmağa çalışdı.

Qaradağ xanlığı Azərbaycanın cənubunda yerləşən zəif xanlıqlardan biri idi. Onun əsasını qoyan köçəri tayfalardan birinin müdrik başçısı olan Kazım xan (1748-1752) qonşu feodal hakimlərə münasibətdə ehtiyatlı siyasət yeridir, ölkənin daxili işlərini qaydaya salaraq, abadlıq işləri ilə məşğul olur, xanlığın mərkəzi Əhərdə müxtəlif ictimai binalar tikdirirdi. Qaradağ xanlığı 1782-ci ildə Xoy və Qarabağ

xanlıqlarının birləşmiş qüvvələri tərəfindən işğal edildi. Bundan sonra Qaradağ xanlığı, demək olar ki, öz müstəqilliyini itirdi.

Təbriz xanlığının banisi Dünbuli tayfasının görkəmli nümayəndəsi Nəcəfqulu xan (1745-1780) olmuşdur. O, Təbrizdə urmiyalı Fətəli xan Əfşarın fəal yardımını ilə möhkəmlənmişdi. Buna görə də Təbriz xanlığı müəyyən vaxt ərzində Urmiya xanlığından asılı vəziyyətdə olmuşdu. Faktiki olaraq Nəcəfqulu xan Təbriz xanlığını Urmiya xanının naibi kimi idarə edirdi. Lakin 1763-cü ildə Fətəli xan Əfşar Kərim xan Zənd tərəfindən məğlub edildikdən sonra Təbriz xanlığı tam müstəqillik qazandı. Nəcəfqulu xanın gördüyü ilk tədbirlərdən biri öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün Təbrizin ətrafına qala divarları çəkdirmək oldu.

Marağa xanlığının əsasını Əliqulu xan Müqəddəm (1747-1750) qoymuşdur. Elə bir əhəmiyyət kəsb etməyən bu xanlıq Ağa Məhəmməd Qacar hakimiyyətə gələnə qədər müstəqil idi.

Ərdəbil xanlığının banisi Şahsevən tayfasının başçısı Nəzərəli xan (1747-1783) olmuşdur. Onun hakimiyyəti dövründə xanlıq inkişaf etmişdi. Nəzərəli xan nikah diplomatiyası vasitəsilə qarabağlı İbrahim xanla dostluq əlaqələri yaratmışdı və Lənkəran xanlığı ilə də mehriban qonşuluq münasibətində idi. İran hakimi Kərim xan Zənd Ərdəbil xanlığını ələ keçirmək üçün cidd-cəhd göstərirdi. Onun məsləhəti ilə Gilan hakimi Hidayət xan Ərdəbildən uzaqlarda olan Nəzərəli xanın üzərinə xaincəsinə basqın edib onu əsir götürdü və Ənzəliyə apardı. Lakin Kərim xanın ölümündən sonra (1779) ərdəbillilər Gilana hücum edib Nəzərəli xanı əsirlikdən qurtardılar.

Urmiya xanlığının başçısı Əfşarlar tayfasından olan Fətəli xan Əfşar (1747-1763) idi. Öz sərhədlərini genişləndirmək məqsədi güdən Fətəli xan müəyyən vaxt ərzində Cənubi Azərbaycanda xeyli ərazi tuta bilmişdi. Lakin 1763-cü ildə onun özü Kərim xan Zənd tərəfindən məğlub edildi. Bundan sonra Urmiya xanlığı özünün əvvəlki əhəmiyyətini itirdi.

Xoy xanlığının ilk hakimi Şahbaz xan (1747-1763) olmuşdur. O, Nadir şah dövründə Xoy vilayətinin hakimi olmuş Murtuzqulu xanın oğlu idi. Şah şübhələndiyinə görə, Murtuzqulu xanı qətlə yetirmiş, vilayətə onun oğlu Şahbaz xanı hakim təyin etmişdi. Nadir şahın ölümündən sonra o özünü Xoy xanlığının müstəqil hakimi elan etmişdi. Mülayim siyasət yeridən Şahbaz xan Fətəli xan Əfşarla dostluq münasibətləri saxlayırdı.

Maku xanlığının banisi Bayat tayfasının başçısı, Nadir şahın sərkərdələrindən biri Əhməd Sultan (1747-1778) idi. Şahın ölümündən sonra vətənə qayıdan Əhməd Sultan Makunu müstəqil xanlıq, özünü isə xanlığın hakimi

elan etmişdi. Xanlığın paytaxtı iki tərəfdən dağlarla əhatə olunmuş Maku şəhəri idi. Maku xanlığı öz ətrafında 30 kəndi birləşdirirdi.

Sərab xanlığının əsası Şəqaqi tayfasının başçısı Əli xan (1747-1786) tərəfindən qoyulmuşdur. Nadir şahın ölümündən sonra paytaxtdakı qarışıqlıqdan istifadə edən Əli xan özünü həmtayfaları arasında xan elan etdi. O, Məhəmmədhəsən xan Qacarla mübarizədə öz müstəqilliyini qoruyub saxlasa da, Kərim xanın nominal hakimiyyətini qəbul etməyə məcbur olmuşdu. Lakin onun ölümündən sonra Sərab xanlığı yenidən müstəqilliyə nail olmuş, öz sərhədlərini genişləndirməyə cəhd göstənməmişdi.

Adları çəkilən xanlıqlardan başqa, Kür ilə Araz çaylarının qovuşuğunda *Cavad xanlığı* və Kür çayının mənsəbində daha bir kiçik xanlıq - *Salyan xanlığı* mövcud idi.

Xanlıqların qarşılıqlı münasibətləri və Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi təşəbbüsü. Xanlıqlar dövrü Azərbaycan tarixində feodal dağınlığı və şiddətli feodal ara çəkişmələri ilə səciyyələnir. Hakim feodallar - xanlar bir-biri ilə mübarizə apararaq ərazilərini genişləndirməyə, vergi verməyə qadir olan rəiyyətin sayını artırmağa ean atırdılar. Müəyyən bir həddən sonra bu, obyektiv surətdə Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi prosesinə çevrilirdi. Bu baxımdan urmiyalı Fətəli xan Əfşarın, şəkili Hacı Çələbi xanın, qarabağlı Pənahəli xanın təşəbbüsləri təqdirə layiq olsa da, heç bir müsbət nəticə verməmişdir.

Hacı Çələbi özünü xan elan etdikdən, 1747-ci ildə Qəbələ və Ərəş sultanlığını Şəki xanlığına birləşdirdikdən sonra Şəmsəddin məhalını özünə tabe etmək istədikdə Kartli çarı Teymuraz və Kaxeti çarı II İrəklinin simasında güclü rəqiblərlə toqquşmalı olmuşdur. Gürcü çarları da başqa feodal hakimləri kimi qonşu xanlıqlar hesabına varlanmağa çalışırdılar. Gürcü mənbələrinin birində etiraf olunur ki, Teymuraz və II İrəklinin qoşunları ilə toqquşma zamanı Hacı Çələbi xanın döyüşçüləri düşməni darmadağın etmişlər. Gürcü çarları 4000 nəfər itirmiş, qoşunlarının bir hissəsi Alazan çayında batmış, bəziləri isə əsir düşmüşdülər.

Hacı Çələbi xan xarici düşmənlərin yürüşünü dəf etdiyi zaman Azərbaycanın digər xanlıqları arasında torpaq və rəiyyət üstündə mübarizə davam etməkdə idi. Məğlub olmuş gürcü çarları Azərbaycan xanları arasında gedən rəqabətdən öz xeyirlərinə istifadə etməyi qərara aldılar. Onlar ilk növbədə Şimali Azərbaycanda böyük nüfuza malik olan qarabağlı Pənahəli xanı öz tərəflərinə çəkməyi planlaşdıraraq, Hacı Çələbi xanın gündən-günə qüvvətlənməsinin qonşu xanlıqlar üçün təhlükəli olduğunu ona bildirdilər və birlikdə Şəki xanlığına hücum etməyə çağırtdılar.

Torpaqlarını genişləndirmək və rəiyyətin sayını çoxaltmaq arzusunda olan Pənahəli xan gürcü çarlarının təklifini qəbul etdi. Tezliklə Hacı Çələbi xandan ehtiyat

edən qaradağlı Kazım xan, naxçıvanlı Heydərqulu xan, Gəncəli Şahverdi xan və irəvanlı Hüseynqulu xan da bu ittifaqda birləşdilər. Danışıqlar aparmaq üçün II İrakli müttəfiqlərə Gəncədə görüşməyi təklif etdi.

Gəncə görüşünə II İrakli və atası Teymuraz heç kəsə bildirmədən böyük bir ordu ilə gəldilər. Gürcü qoşunları qəflətən basqın edərək danışıqların iştirakçısı olan Azərbaycan xanlarını əsir götürdülər və Tiflis istiqamətində irəlilədilər. Bundan xəbər tutan Hacı Çələbi xan vaxt itirmədən düşməni təqib edərək, Qızıl qaya adlanan yerdə onları məğlubiyyətə uğrattı. Teymurazla II İrakli aradan çıxıb Tiflisə tələsdilər. Hacı Çələbi xan əsirlikdən qurtardığı xanlarla görüşmədən düşməni təqibdə davam etdi və nəticədə Borçalı və Qazax mahallarını ələ keçirdi. Həmin mahalların idarəsini oğlu Ağakışiyə tapşırıb Şəkiyə döndü. Lakin çox keçmədi ki, Gürcüstandan gələn qoşunların təzyiqi altında Ağakışı Şəkiyə qayıtmalı oldu.

Müəyyən vaxtdan sonra Hacı Çələbi xan Cəbrayıl torpağı uğrunda bir daha II İrakli ilə toqquşmalı oldu. Döyüş yenə də şəkililərin qələbəsi ilə nəticələndi. Gürcü qoşunları üzərində qələbədə ruhlanan Hacı Çələbi xan öz dövlət sərhədlərini genişləndirməyi qərara aldı. 1755-ci ildə Hacı Çələbi xan qubalı Hüseynəli xanla toqquşmalı oldu. Lakin həmin döyüşdə şəkililər məğlubiyyətə uğradılar. Bu hadisədən sonra Hacı Çələbi xan vəfat etdi. Atasını Şəki xanlığında əvəz edən Ağakışı çox keçmədən qayınatası Qazıqumuxlu Məhəmməd xan tərəfindən qətlə yetirildi. Şəki xanlığının taxtına sahib olan Məhəmməd xan da hakimiyyəti əldə saxlaya bilmədi. 40 gün xanlıq etdikdən sonra Hacı Çələbi xanın nəvəsi Məhəmmədhüseyn xan onu taxtdan saldı və Şəki xanlığını 22 il ərzində idarə etdi. Onun hakimiyyəti dövründə Şəki xanlığında feodal ara çəkişmələrinin demək olar ki, qarşısı alındı. Nəticədə xanlıqda təsərrüfatın bütün sahələrində, o cümlədən kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq və ticarətdə müəyyən irəliləyiş əmələ gəldi. Xanlıqda müharibələr zamanı sıradan çıxmış suvarma sistemi, ticarət yolları, kəndlər təcridən bərpa olunmağa başladı. Lakin bu tədbirlər çox davam edə bilmədi. Məhəmmədhüseyn xan feodal ara müharibəsinin qurbanı oldu. Onu əmisi Hacı Çələbi xanın digər oğlu Əbdülqadir xan qətlə yetirdi. Lakin Əbdülqadir xanın hakimiyyəti də çox davam etmədi. Tezliklə Əbdülqadir xanı Məhəmməd həsən xanın oğlu Hüseynağa xan qətlə yetirib hakimiyyəti ələ alsada, Şəki xanlığının taxtında cəmi iki il oturma bildi. Beləliklə, əldən-ələ keçən Şəki xanlığı siyasi cəhətdən zəiflədiyi kimi, iqtisadi sahədə də sarsıldı.

Azərbaycan torpaqlarını birləşdirməyə səy göstərən hakim feodallardan biri də qarabağlı Pənahəli xan idi. 1751-ci ildə Pənahəli xan ona qarşı olan güclü hücumun qarşısını almışdı. İlk dəfə o, Məhəmməd həsən xan Qacarın yenidən əsas qoyulmuş

Şuşa qalasına həmlələrini müvəffəqiyyətlə dəf etmiş, ikinci dəfə Qarabağ qoşunları Urmiya xanlığının döyüşçüləri ilə toqquşmalı olmuşlar.

Urmiya xanlığının banisi Fətəli xan Əfşar da fəaliyyətinin ilk günlərindən qonşuluğundakı pərakəndə xanlıqları birləşdirib vahid dövlət yaratmağa təşəbbüs etmişdir. Öz arzusunu həyata keçirmək üçün Fətəli xan hərbi qüvvəsini artırmaq məqsədilə Nadir şahın sabiq sərkərdəsi Azad xanla ittifaq bağladı. Azad xanın 15 minlik dəstəsi Fətəli xanın qoşunları ilə birləşdi. Fətəli xan Əfşar həmçinin Xoy xanlığının hakimi Şahbaz xanı da öz tərəfinə çəkməyə nail oldu. Tezliklə Xoy xanlığının qoşunları da Əfşar ordusunun tərkibinə daxil edildi. Bundan sonra Fətəli xan Əfşar Azərbaycanın digər xanlıqlarını özünə tabe etmək məqsədilə geniş fəaliyyətə başladı və buna Cənubi Azərbaycan çərçivəsində qismən nail oldu. Az müddət ərzində Urmiya xanlığına Qaradağ, Marağa, Təbriz xanlıqları, habelə bir sıra xırda feodal malikanələri tabe edildi.

Belə mühüm qələbələrdən sonra Fətəli xan Əfşar həmin uğurların əldə edilməsində böyük rol oynayan Azad xana rəsmi olaraq xan rütbəsi verməklə onu birləşmiş qoşunların baş sərkərdəsi təyin etdi. Beləliklə, Urmiya xanlığının bütün hərbi yürüşlərində Azad xan önəmli rol oynamağa başladı. Fətəli xan Əfşar isə Urmiyada qalaraq həm xanlığın idarəsi ilə məşğul olur, həm də Azad xanın ixtiyarında olan qoşunları ərzaq, silah və əlavə döyüşçülərlə təmin edirdi.

Bir sıra Cənubi Azərbaycan xanlıqlarını öz ətrafında birləşdirməklə qüvvətlənən Fətəli xan Əfşarı artıq Təkcə Cənubi Azərbaycan xanlıqları təmin etmədi. O, nəzərini Şimala dikdi. Çox keçmədi ki, Fətəli xan Əfşarın qoşunları Qarabağ xanlığının hüdudlarına daxil olub Şuşa qalasını mühasirəyə aldı. Qala ətrafında səngər qazdırıb mövqeyini möhkəmləndirən Fətəli xan Əfşar qarabağlı Pənahəli xandan tabe olmağı tələb etdi. Tezliklə Şuşanı mühasirəyə alan Əfşar qoşunlarına müləklər də öz dəstələri ilə qoşuldular. Müqavimət göstərməyi lüzumsuz hesab edən Pənahəli xan oğlu İbrahim ağanı Fətəli xan Əfşara girov verməklə Şuşa qalasını mühasirədən azad etdi. Bu hadisədən sonra Urmiya xanlığına Lənkəran xanlığı və Qutqaşın sultanlığı da tabe oldu.

Həmin vaxt İranda bir çox vilayətləri özünə tabe edən Kərim xan Zənd Cənubi Azərbaycan xanları üzərində öz hakimiyyətini yaymağa səy göstərdi. Burada o, Fətəli xanın qoşunları ilə mübarizədə məğlub olub geri çəkildi. Bu qələbədən ruhlanan Fətəli xan Kərim xan Zəndi İrana qədər təqib etdi. Lakin o, dərk edə bilmədi ki, geri çəkilməklə Kərim xan Zənd eyni zamanda onun üçün bir növ tələ hazırlamışdı. Nəticədə məğlub olub geri çəkilən Fətəli xanın özü təqib edildi. Geri çəkilməklə Fətəli xan Əfşara məlum oldu ki, Məhəmməd həsən xan Qacar onun xanlıqdan uzaqlaşmasından istifadə edərək Urmiya qalasını mühasirəyə almışdır.

Doğrudur, Fətəli xan Əfşar öz vətəninə qayıda bildi. Lakin o, yolda əziyyət çəkmiş və zəndlərdən ağır zərbə almış qoşunu ilə Qacarla bacara bilməyəcəyini anlayaraq, Məhəmməd həsən xana tabe olduğunu bildirdi. Məhəmməd həsən xan Qacar Fətəli xan Əfşarın qoşunlarını götürüb İran taxt-tacı uğrunda mübarizədə rəqibi saydığı, Şirazi özünə iqamətgah seçmiş Kərim xan Zəndə qarşı yürüş etdi. Birləşmiş qoşunlar Şirazi istiqamətində hərəkət edərkən Fətəli xan Əfşar gözlənilmədən öz qoşunları ilə birlikdə Azərbaycana qayıtdı.

Məhəmməd həsən xanın qoşunları Şirazi yaxınlaşar-yaxınlaşmaz Zənd döyüşçüləri ilə toqquşmada məğlubiyətə uğradı. Həmin qələbədən sonra Kərim xan Zənd Azərbaycana ikinci dəfə basqın etdi və Təbriz ətrafında döyüşdə məğlub olaraq geri döndü. Lakin bu məğlubiyət heç də Kərim xanı ruhdan salmadı. O, İranın bir sıra vilayətlərini birləşdirərək külli miqdarda qoşun topladı. Bundan əlavə, Kərim xan Zənd Fətəli xan Əfşarın müxtəlif yollarla özünə tabe etdirdiyi Azərbaycan xanlıqlarını Urmiya xanlığına qarşı qaldırmağa çalışdı. Kərim xan Zəndin çağırışına ilk cavab verən Pənahəli xan oldu. Qeyd edildiyi kimi, onun oğlu İbrahimxəlil ağa Fətəli xan Əfşarın yanında girov saxlanılırdı.

Beləliklə, ətrafına güclü qüvvə toplayan Kərim xan Zənd Qarabağ qoşunları ilə birlikdə 1761-ci ilin baharında üçüncü dəfə Urmiya xanlığına basqın etdi. Səkkiz ay müqavimət göstərdikdən sonra düşmən həmləsinə tab gətirməyən və aclığa məruz qalan Fətəli xan Əfşar tabe olduğunu bildirdi.

Urmiya xanlığı Zənd qoşunlarının zərbəsi altında süqut etdiyi bir dövrdə Azərbaycanın digər ərazilərində bir sıra xanlıqlar öz mövqelərini möhkəmlətməkdə davam etdirdilər. Bu qəbildən Xoy, Quba və Qarabağ xanlıqlarını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Xoy xanlığının hakimi Əhməd xan (1763-1786) Azərbaycanın bir çox xanları və həmçinin Kartli-Kaxeti çarlığı ilə diplomatik münasibətdə idi. Eyni zamanda o, bir müddət İrəvan, Naxçıvan və Qaradağ xanlıqlarını da özündən asılı vəziyyətdə saxladı. Təbriz xanlığının hakimi Nəcəfqulu xan Dünbuli də xoylu Əhməd xana tabe idi. Lazım gəldikdə o, tərəddüd etmədən öz qoşunlarını Əhməd xanın sərəncamına verir, bəzən maddi cəhətdən də ona kömək göstərmək məcburiyyətində qalırdı. Qarabağ xanlığı Xoy xanlığının yaxın müttəfiqi idi. Hər iki xanlığın birləşmiş qoşunları qənimət əldə etmək məqsədilə bir neçə dəfə uğurlu hərbi yürüşdə olmuşdu. Belə yürüşlərdən birində Qarabağ xanlığı Xoy xanlığına tabe edilmişdi. Xanlığın hakimi girov götürülərək Xoy qalasına aparılmışdı.

Nəcəfqulu xanın ölümündən sonra Təbriz xanlığı taxtına Əhməd xanın köməyi ilə oğlu Xudadad xan çıxdı. Lakin Xudadad xan öz mövqeyini möhkəmləndirdikdən sonra Təbriz xanlığından asılılığa son qoydu. Belə bir vəziyyətlə barışmayan Əhməd xan 1785-ci ildə qarabağlı İbrahimxəlil xanın

qoşunları ilə birlikdə Təbriz qalasını mühasirəyə aldı. Hər iki müttəfiq əldə edilən qəniməti yarı bölməyə razılaşdı. Əhməd xan eyni zamanda İbrahimxəlil xana Naxçıvan xanlığında onun dəstəklədiyi Abbasqulu xanın hakimiyyət başına gətirilməsinə kömək edəcəyinə söz verdi.

Təbriz şəhəri uzun müddət mühasirədə qalmadı. Şəhərlilərin varlı təbəqəsi xoşlu Əhməd xanın tərəfinə keçərək şəhərin düşməinə təhvil verilməsini tələb etdi. Xudadad xanı əsir etdikdən və təbrizlilərdən böyük miqdarda xərac aldıqdan sonra Əhməd xan geriyyə döndü. Bu uğurlu hərbi yürüşdən sonra Əhməd xan İbrahimxəlil xana verdiyi sözün üzərində dayanmadı və əldə etdiyi qəniməti özü ilə Xoya apardı. Əhməd xan həmçinin Naxçıvanda Abbasqulu xanın hakimiyyət başına gəlməsinə nail oldu. Lakin onu Qarabağ xanlığından deyil, özündən asılı vəziyyətdə saxladı və xüsusi fərmanla naxçıvanlılardan Abbasqulu xana itaət tələb etdi.

1786-cı ildə Əhməd xanın yaxın qohumları onu qətlə yetirdilər. Sui-qəsdçilərdən Eəfərqulu xan rəqiblərinə üstün gələrək hakimiyyəti ələ aldı.

Cənubi Azərbaycanda vahid dövlət yaratmaq cəhdi puça çıxdığı bir vaxtda Azərbaycanın şimalında yerləşən Quba xanlığında bu sahədə bir sıra uğurlu addımlar atılırdı. Hüseynəli xanın apardığı məqsədyönlü siyasət nəticəsində xanlığın hərbi qüvvəsi xeyli artıb möhkəmləndi. 1757-ci ildə onun oğlu Fətəli xan Salyana yürüş edərək oranı Quba xanlığına birləşdirdi. Atasının ölümündən sonra hakimiyyət başına gələn Fətəli xan (1758-1789) xanlığın daha da möhkəmlənməsinə nail oldu. Fətəli xan Azərbaycan torpaqlarını vahid dövlət ətrafında birləşdirməyə səy göstərirdi.

Bir çox xanlıqların əhalisi uzaqgörən və ağıllı siyasət yeridən Fətəli xanda özlərinin xilaskarını görür, ondan imdad diləyirdilər. XVIII əsrin rus tarixçisi Mixail Çulkov bu barədə belə yazır: "Dərbənddə yaşayan Məhəmməd Səid xan təbəələrinə zülm verməklə yanaşı, onlardan zorla həddən artıq vergi tələb edir, verməyənlərin gözlərini çıxartdırırdı. Xanın belə hərəkəti xalqı hiddətə gətirmişdi. Əhali bu zülmədən qurtarmaq məqsədilə hakimiyyət başında olan qubalı Fətəli xana müraciət etmişdi ki, Dərbəndi məhz bu il silah gücü ilə alsın".

Dərbənd xanlığını birləşdirdikdən sonra Fətəli xanın nüfuzu daha da artdı. Dərbənd şəhəri Quba xanlığının ikinci mərkəzinə çevrildi.

Dərbənd xanlığından sonra Fətəli xan diqqətini iqtisadi cəhətdən zəngin olan Bakı xanlığına yönəltdi. Fətəli xan bilirdi ki, Bakı xanlığı hərbi-siyasi cəhətdən zəifdir və xanlığın hakimi Məlik Məhəmməd xan xalq arasında o qədər də nüfuza malik deyildir.

Qeyd edildiyi kimi, Bakı xanlığı nikah diplomatiyası yolu ilə asılı vəziyyətə salınımışdı. Fətəli xan vaxtilə Qaraqaytaq hakimi Əmir Həməzəyə bəyün olduğu yetkin bacısı Xədicə Bikəni Bakı xanı Məlik Məhəmmədə ərə verməklə onunla müqavilə də bağladı. Həmin müqaviləyə əsasən, Məlik Məhəmməd yazılı surətdə söz verdi ki, həmişə Quba xanının xidmətində olacaq, həm onun, həm də varislərinin tabeliyindən çıxmayacaq. Tezliklə Xədicə Bikə qardaşının göstərişi ilə Bakı xanlığının idarə olunmasına müdaxilə etdi və iradəsiz Məlik Məhəmmədi demək olar ki, tamamilə öz təsiri altına aldı. Məlik Məhəmmədin vəfatından sonra Bakı xanlığının taxtında onun azyaşlı oğlu Mirzə Məhəmməd xan oturdu. Anası Xədicə Bikə isə onun qəyyumu olaraq xanlığın idarəsini büsbütün ələ aldı. Beləliklə də Bakı xanı tamamilə Quba xanlığından asılı vəziyyətə düşdü.

Dərbənd və Bakı xanlıqlarını Quba xanlığına birləşdirdikdən sonra qubalı Fətəli xan Şimali Azərbaycanın mərkəzində yerləşən Şamaxı xanlığını işğal etmək fikrinə düşdü. Fətəli xanın ilkin məqsədi Azərbaycanın şimalında yaranacaq dövlətin mərkəzini qədim Şirvanşahlar dövlətinin uzun müddət paytaxtı olan Şamaxı şəhərinə köçürmək idi. Digər tərəfdən, Şamaxı xanlığına sahib olduğdan sonra onun Şəki və Qarabağ xanlıqları ilə mübarizəsi xeyli asanlaşa bilərdi.

Fətəli xan Dərbənd və Bakı xanlıqlarını qan tökülmədən özünə birləşdirdiyi kimi, Şamaxı xanlığını da müharibəsiz əldə etməyi qərara aldı. O, bu barədə Şamaxı xanlığının hakimi Məhəmməd Səid xan və onun qardaşı Ağası xanla uzun-uzadı danışıqlar apardıqdan sonra razılıq əldə edildi ki, Quba xanlığı Şamaxı xanlığını hər hansı bir təcavüzdən qoruyacaq və bunun müqabilində Məhəmməd Səid xan hər il Quba xanlığının xəzinəsinə müəyyən miqdarda məbləğ verəcəkdir. Lakin çox keçmədi ki, Şəki xanlığına arxalanan Şamaxı xanlığı Quba xanlığına xərac verməkdən imtina etdi.

Bunun nəticəsidir ki, 1765-ci ildən başlayaraq Quba xanlığı ilə Şamaxı xanlığı arasında dörd il müharibə davam etdi. Şəki xanlığının şamaxılılara kömək etdiyini bilən Fətəli xan Şəki xanlığının hakimi Hüseyn xanı öz tərəfinə çəkməyə nail oldu. Bunun əvəzində Fətəli xan Şamaxı xanlığından əldə etdiyi qənimətdən Şəki xanına verəcəyinə bəyün oldu. Şəki xanlığının Quba xanlığı tərəfinə keçməsi müharibəni Fətəli xanın xeyrinə həll etdi. Beləliklə 1768-ci ildə müttəfiq qoşunları Köhnə Şamaxıya daxil oldular. Məhəmməd Səid xan xərac verməyə razılaşdı.

Qaliblər Şamaxı xanlığını öz aralarında bölüşdürdülər: Yeni Şamaxı və əlavə olaraq iki mahal şəkili Hüseyn xanın ixtiyarına keçdi. O, buranın idarəsini naibi Manaf bəyə həvalə etdi. Lakin bununla yanaşı, Yeni Şamaxıda Quba xanlığının nümayəndəsi də oturmalı idi. Köhnə Şamaxı böyük bir ərazi ilə birlikdə Quba xanlığına birləşdirildi. Yeni ərazinin idarəsini Fətəli xan doğma qardaşı Abdulla bəyə

tapşırırdı. Lakin tezliklə nalayiq hərəkətlərinə görə Abdulla bəy başqası ilə əvəz olundu.

1768-ci ilin avqustunda Yeni Şamaxıda Fətəli xanın əleyhinə hazırlanmış sui-qəsdin üstü açıldı. Naib Manaf bəy öz həmrəylərini ətrafına toplayıb Yeni Şamaxıdan Quba xanlığının nümayəndəsini çıxarmağa hazırlaşırırdı. Bu hadisədən istifadə edən qubalı Fətəli xan Şəki xanlığının nümayəndəsi Manaf bəyi Yeni Şamaxıdan qovaraq, bütünlükdə Şamaxı xanlığını Quba xanlığına birləşdirdi. Bundan sonra Fətəli xan Yeni Şamaxının idarəsini Məhəmməd Səid xana tapşırırdı. Gözlərindən məhrum olan Ağası xan qarabağlı İbrahimxəlil xanın sarayında özünə sığınacaq tapdı (1769).

1768-ci ildə Şamaxı xanlığından sonra Kürə Araz çayının birləşdiyi sahədə yerləşən, çox da böyük olmayan Cavad xanlığı da Quba xanlığına birləşdirildi. Xanlığın hakimi Həsən xan könüllü surətdə Fətəli xanın himayəsini qəbul etdi.

Beləliklə, Fətəli xan pərakəndə Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək siyasətini təcridən həyata keçirdi. Lakin onun bu hərəkəti Azərbaycanın və qonşuluqda olan Cənubi Dağstanın xudbin siyasət yürüdən bir sıra hakim feodallarının xoşuna gəlmədi. Onlar qubalı Fətəli xanın birləşdirici siyasətinə qarşı çıxmağı qərara aldılar. Quba xanlığının əleyhinə çıxmağa hazırlaşan dəstəyə Qaraqaytaq hakimi, Fətəli xanın qayını Əmir Həmzə başçılıq edirdi. O öz hərəkətlərinə bəraət qazandırmaq üçün Şamaxı ətrafında Avar hakimi Nutsal xanın qardaşları Bulueanın və Məhəmməd Mirzənin qətlə yetirilməsindən istifadə etdi.

Tezliklə Quba xanlığının əleyhinə çıxış etmək üçün hazırlanan dəstəyə Qarabağ və Şəki xanlıqlarının hakimləri, habelə Şamaxıdan qaçmış Ağası xan da qoşuldu.

Maraqlıdır ki, Qubanın özündə də Fətəli xanın əleyhinə çıxanlar tapıldı. Onlar əsas etibarilə Fətəli xanın qardaşı Abdulla bəyin tərəfdarları idi. Beləliklə, Quba xanlığı əleyhinə çıxmağa hazırlaşan dəstə xeyli qüvvələndi.

1774-cü ilin iyul ayında feodalların birləşmiş qoşunları Quba istiqamətində hərəkət edərək Xudat yaxınlığındakı Gavduşan çölündə Quba xanlığının qoşunları ilə döyüşə girdilər. Döyüş qubalıların məğlubıyyəti ilə nəticələndi. Yaralanan Fətəli xan Dərbəndə qayıtmağa məcal tapmayıb Salyana çəkildi.

Qələbədən ruhlanan Əmir Həmzə birləşmiş qoşunların başında Dərbənd istiqamətində hərəkət etdi. O, eyni zamanda bacısı Tutu Bikənin müdafiəsinə başçılıq etdiyi Dərbənd qalasına belə bir xəbər çatdırdı ki, Fətəli xan döyüşdə həlak olub, onlar xanın cənazəsini də özləri ilə gətirirlər. Lakin Tutu Bikə qardaşının yalanına inanmadı və düşməne qala divarlarından atəş açmağı əmr etdi. Əmir Həmzə qoşunlarını qala divarlarından uzaqlaşdırsa da, Dərbəndi təqribən doqquz ay mühasirədə saxladı. Bu müddət ərzində Fətəli xan dəniz vasitəsilə Dərbəndə qayıtdı.

Həmin vaxt Qaraqaytağa general Medemin başçılığı ilə rus hərbi qüvvələri gəlmişdi. Onların məqsədi Rusiya Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü S.Qmelinin ölümünə səbəb olmuş Əmir Həmzəni cəzalandırmaq idi. Məsələ burasındadır ki, S.Qmelin H.Yekaterina hökumətinin göstərişi ilə Cənubi Qafqazı və Cənubi Dağıstanı öyrənmək üçün 1771-ci ildən etibarən həmin yerləri gəzib material toplayırdı. Bundan şübhələnən Əmir Həmzə S.Qmelini həbs etdirmiş və o, həbsxanada aclıqdan ölmüşdü. Əmir Həmzənin bu hərəkəti Rusiya dövlətini dərinədən qəzəbləndirmişdi. Bundan istifadə edən Fətəli xan kömək üçün general Medemə müraciət etdi. O, tərəddüd etmədən və Rusiyanın hakim dairələrindən icazə almadan Fətəli xana kömək göstərdi. Beləliklə, düşmənin qoşunları Dərbəndin mühasirəsindən əl çəkib geriyə dönməyə məcbur oldular.

General Medemin özbaşınalığı II Yekaterina hökumətini qane etmədi və buna görə o, hətta tənbeh olundu.

Qarabağlı İbrahim xan da dağınıq Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək təşəbbüsündə olmuşdu. İbrahimxəlil xan, ilk növbədə, ona zahirən tabe olan, əslində isə həmişə əleyhinə çıxan və sərbəstliyə ean atan Qarabağ mülkləri ilə vuruşmuşdur. Digər tərəfdən, İbrahimxəlil xan onu diz çökdürməyə çalışan qubalı Fətəli xanla uzun müddət mübarizə aparmışdı. Bakılı Məlik Məhəmməd xan rəqabət aparıcı xanları barışdırmaq məqsədilə Şuşaya getmişdi. Lakin İbrahimxəlil xan Məlik Məhəmmədin səmimiyyətinə inanmayıb onu zindana salmış (1779), Məlik Məhəmməd iki il Şuşa qalasında həbsdə qalmışdı.

Qubalı Fətəli xanın Qarabağ xanlığına bir neçə dəfə basqın etməsi heç bir nəticə vermədi. 1780-ci ildə Fətəli xan öz qoşunları ilə Qarabağ xanlığı ərazisinə daxil olarkən II İrakli İbrahim xana kömək üçün şahzadələr Georgi və Davidin başçılığı altında qoşun göndərdi. Şahzadə David Fətəli xanın qoşunları tərkibində olan Dağıstandan toplanmış müzdlü döyüşçüləri yoldan çıxarıb onların Quba xanını tərk etməsinə nail oldu. Bunun nəticəsi idi ki, toqquşma zamanı Qubadan gələn qoşunlar məğlubiyyətə uğradı. 1781-ci ilin əvvəlində Fətəli xan yenidən Qarabağa basqın etdi. Bu zaman bir çox kənd qarət olundu, xeyli əhali və mal-qara zorla Quba xanlığına aparıldı.

1783-cü il iyulun 24-də Georgiyevsk şəhərində bağlanan müqaviləyə əsasən Kartli-Kaxeti çarlığı Rusiyanın himayəsinə qəbul olundu. Rusiya Gürcüstanı hər cür təcavüzdən qonuyacağına söz verdi. Tezliklə Rusiyadan Kartli-Kaxeti çarlığına polkovnik S.Burnaşovun başçılığı altında iki batalyon rus qoşunu göndərildi. Georgiyevsk müqaviləsi bağlandıqdan sonra Rusiya dövlətinin Qafqazdakı nümayəndəsi P.S.Potyomkinin imzası ilə qonşuluqda yerləşən bütün Azərbaycan xanlıqlarına hədiyyələr və eyni zamanda hədə-qorxu ilə dolu məktublar göndərildi.

Məktubda onlar II İraklini müdafiə etməyə çağırılırdılar. Bir sıra xanlıqlarda yerli hakimlər Rusiya dövlətindən ehtiyat edərək, Potyomkinə göndərdikləri cavab məktubunda İrakliyə xeyirxah münasibət bəslədiklərini bildirdilər. Lakin bəzi xanlıqlardan fərqli olaraq qubalı Fətəli xan nəinki Potyomkinə müsbət cavab göndərdi, əksinə, o, II İrakli ilə rəqabət aparan sabiq Kartli çarı Vaxtanqın nəvəsinə - Gürcüstandan qaçmış knyaz Aleksandra öz sarayında sığınacaq verdi. Fətəli xan hətta ona məqsədinə çatmaq üçün kömək edəcəyinə də söz verdi. Bundan xəbər tutan Potyomkin hər ehtimalla qarşı Tiflisdəki rus qoşunlarına hazır vəziyyətdə olmağı tapşırırdı.

Qarabağda isə İbrahimxəlil xanın əleyhinə olan məliklər onu taxtdan salmaq məqsədilə Potyomkinə bildirdilər ki, Qarabağda xan hakimiyyəti devrildikdən sonra onlar Rusiyanın himayəsi altında burada xristian dövləti yaradılması arzusundadırlar. Bundan xəbər tutan İbrahimxəlil xan diplomatik addım ataraq II Yekaterina hökumətinə bildirdi ki, o, Rusiya dövlətinin himayəçiliyini qəbul etməyə hazırdır. II Yekaterina İbrahimxəlil xanın müraciətinə biganə qalmayıb, Qafqazda fəaliyyət göstərən Potyomkinə aşağıdakı məzmununda məktub göndərdi: "Mənə elə gəlir ki, İbrahim xanın məktubu, türklərin və iranlıların məktublarından fərqli olaraq, nəzakətlə yazılmışdır. Ya xəşş olardı ki, mənə onun kim olduğunu bildirəsən: necə olub ki, xan rütbəsinə çatmışdır, cavandır, ya qoca, qüvvəsi nə vəziyyətdədir". Lakin İbrahim xan Fətəli xanın hücumlarını dəfə etdikdən sonra Xaçın məliki Mirzə xan və Vərəndə məliki Şahnəzər İbrahimxəlil xana bildirdilər ki, onlar Qarabağ xanının müttəfiqi olacaqlar.

1781-ci ildə İbrahimxəlil xan Xaçın və Vərəndə məliklərinin dəstələri ilə Tuğ qalasını mühasirəyə aldı. Müttəfiqlər Dizaq məliki Yesayı hakimiyyətdən devirməyə nail oldular və əvəzində oraya Yesayın qardaşı oğlu Bahtamı məlik təyin etdilər. İbrahimxəlil xanın Qarabağın digər məlikləri ilə mübarizəsi də onun qələbəsi ilə başa çatdı.

II Yekaterina İbrahimxəlil xana hər hansı bir hərbi kömək etməyə tələsmirdi. Bunun səbəblərindən biri də Şuşa qalasında həbsdə olan məliklərin zindandan qaçıb Tiflisə getmələri və II Yekaterinaya müraciətləri idi ki, İbrahimxəlil xana kömək edilməsin. Belə bir məlumat da var ki, həmin dövrdə Tiflisdə yerləşən rus batalyonunun komandiri S. Burnaşov Qarabağ xanlığına yürüş etmişdir. Lakin Rusiya-Türkiyə müharibəsinin başlanması buna mane olmuş və Burnaşov qoşunları ilə birlikdə Tiflisə qayıtmışdır.

Rusiya-Türkiyə müharibəsi dövründə Qarabağ xanlığının Azərbaycanın digər xanlıqları arasında nüfuzu xeyli artmışdı. Belə ki, Naxçıvan, Qaradağ, Ərdəbil, Xoy və digər xanlıqlar İbrahimxəlil xanla həmrəy və ona tərəfdar olduqlarını bildirmişdilər.

Beləliklə, şəkilli Hacı Çələbi xanın, urmiyalı Fətəli xan Əfşarın, qubalı Fətəli xanın, qarabağlı İbrahimxəlil xanın dağınıq Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək sahəsindəki təşəbbüsləri uğursuzluqla nəticələndi. Bunu ilk növbədə hər bir feodalın torpaqların birləşdirilməsi prosesində öz şəxsi mənafeyini güdməsi, istehsal münasibətlərinin geridə qalması və məhsuldar qüvvələrin zəif inkişaf etməsi, ölkənin ayrı-ayrı hissələri arasında iqtisadi əlaqələrin zəifliyi ilə izah etmək olar. Bu baxımdan onu da qeyd etmək vacibdir ki, Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi sahəsində uğur qazanan hər hansı bir hakim, feodal digər xanların ciddi müqaviməti ilə qarşılaşırdı.

Azərbaycan xanlıqları XVIII əsrin son rübündə. XVIII əsrin 80-ci illərinin sonunda bütün hakimiyyəti (Xorasan istisna olmaqla) ələ alan Qacar sülaləsinin banisi Ağa Məhəmməd xan sabiq Səfəvi dövlətinin sərhədlərini bərpa etdikdən sonra tae qoymağı qərarlaşdırdı. Məlum olduğu kimi, Səfəvi dövlətinin süqutunadək bütün Cənubi Qafqaz, Azərbaycan və Şərqi Gürcüstan bu dövlətin tərkibində idi. Məhz buna görə də Ağa Məhəmməd xan həmin ölkələri özünə tabe etmək fikrinə düşdü.

Ağa Məhəmməd xan hərbi yürüşə başlamazdan əvvəl Cənubi və Şimali Azərbaycan xanlıqlarına, habelə Kartli-Kaxeti çarlığına fərmanlar göndərdi və onlardan tabelik rəmzi kimi ən yaxın qohumlarından onun sarayına girov göndərməyi tələb etdi. İran sərhədlərindən uzaqda yerləşən Azərbaycan xanlıqları, habelə Kartli-Kaxeti çarlığı Ağa Məhəmməd xanın hədə-qorxu ilə dolu fərmanını rədd etdilər. İran sərhədləri yaxınlığında yerləşən xanlıqların bir çoxu Ağa Məhəmməd xandan ehtiyat edərək, zahirən də olsa, ona itaətə hazır olduqlarını bildirdilər. Azərbaycan xanlıqlarının əksəriyyətini silah gücünə tabe etməyə hazırlaşan Ağa Məhəmməd xan Fars və Şiraz əyalətlərində baş vermiş üsyanlara görə öz yürüşünü təxirə salmalı oldu.

1793-cü ildə Ağa Məhəmməd xan yenidən Azərbaycan xanlıqlarına fərmanlar göndərərək onlardan tabe olmağı tələb etdi və əks təqdirdə silaha əl atmağını bildirdi.

İran hökmdarının hədəsi bir sıra Azərbaycan xanlıqlarını qorxutmadı. Ağa Məhəmməd xana sərt cavab verənlərdən biri də qarabağlı İbrahimxəlil xan idi. O, İrandan gələn qasidə bildirdi: "Mənim atam vəsiyyət edib ki, heç kəsə bac-xərac verməyim, heç bir dövlətə də tabe olmayım".

Cənubdan yaxınlaşan təhlükə qarşısında qarabağlı İbrahimxəlil xan və Talış xanlığının hakimi Mir Mustafə xan ümumi düşmənlə qarşı birlikdə müqavimət göstərməyi qərara aldılar. Tezliklə onların ittifaqına Kartli-Kaxeti çarı II İrakli və irəvanlı Məhəmməd xan da qoşuldular.

Qarabağ xanlığı daxilində düşmənə müqavimət məqsədilə qızğın hazırlıq işlərində Azərbaycan xalqının görkəmli şairi, Qarabağ xanının vəziri Molla Pənah Vaqif böyük fədakarlıq göstərdi. Tezliklə Şuşa qalasına çərik dəstələri eəm oldu. İbrahimxəlil xan Qarabağ döyüşçülərinin bir hissəsini Şuşada saxlayıb, digər hissəsini qala divarlarından kənardakı yol keçidlərində yerləşdirdi. İbrahimxəlil xan, düşmən keçə bilməsin deyə, Araz çayı üzərindəki Xudafərin körpüsünü dağıtmağı əmr etdi.

Ətrafına kifayət qədər qoşun toplamış İbrahimxəlil xan dostluq və həmrəylik əlaməti olaraq şamaxılı Mustafa xana və II İrakliyə qarabağlılardan ibarət dəstələr göndərdi. II İrakli də öz növbəsində şahzadə Aleksandrın başçılığı altında Qarabağa gürcü qoşunları yolladı.

Cənubi Qafqazda, xüsusilə Şimali Azərbaycanda ona qarşı görülən tədbirlərdən xəbər tutan Ağa Məhəmməd xan yürüşə başlamağa təəddüd etdi. Lakin Dərbənd, Gəncə və Şəki xanlıqlarından bir-birinin ardınca gələn elçilər Ağa Məhəmməd xana itaət etməyə hazır olduqlarını bildirdikdən sonra İran hökmdarı bir qədər ürəkləndi. Yuxarıda adları çəkilən xanlıqların elçiləri ilə aparılan danışıqlardan aydın oldu ki, xanlıqlar arasında birlik yoxdur və onlar birgə müqavimət göstərmək üçün hələ də razılığa gələ bilməmişlər. Ağa Məhəmməd xan belə bir əlverişli fürsəti əldən vermədi və yürüşə başlamaq üçün son hazırlıq işlərini gördü.

Azərbaycan xanlıqları ümumi düşmənə müqavimət üçün vahid cəbhə yaratmasalar da, şamaxılı Mustafa xan, Talış xanlığının hakimi Mir Mustafa xan, bakılı Hüseyinqulu xan, naxçıvanlı Kəlbəli xan yerləşdikləri qalaları möhkəmlətməklə yanaşı, ərzaq ehtiyatları da toplayırdılar. Lakin xanlıqlardan heç biri birləşmək qərarına gəlmədi. Bunun əvəzində onlardan bəzisi özlərinə qüvvətli arxa axtararaq sadələvhlüklə Rusiya dövlətinin vədlərinə inandı və hərbi kömək üçün II Yekaterina hökumətinə müraciət etdi.

Azərbaycan xanlarının və eləcə də Kartli-Kaxeti çarlığının Rusiyaya müraciət etməsindən xəbər tutan Ağa Məhəmməd Ərdəbildən Şimali Azərbaycana üç istiqamətdə 100 min nəfərdən ibarət ordunun hərəkət etməsi haqqında əmr verdi.

İran ordusunun birinci dəstəsi Muğan, ikinci dəstəsi şahın qardaşı Əliqulu xanın başçılığı altında İrəvan, Ağa Məhəmməd xanın özünün rəhbərlik etdiyi üçüncü dəstə isə Qarabağ istiqamətində irəlilədi.

İrəvana doğru hərəkət edən sərbazlar Naxçıvan qalasının önündə ayaq saxlamalı oldular. Naxçıvanlılar düşmənə ciddi müqavimət göstərdilər. Ağa Məhəmməd xanın tabe olmaq haqqında qalaya göndərdiyi tələbə naxçıvanlılar Kəlbəli xanın başçılığı altında düşmənə sarsıdıcı zərbələr endirməklə cavab verdilər. Planları

pozulmasının deyə Ağa Məhəmməd xan Naxçıvan qalasının mühasirəsindən əl çəkib İrəvana doğru hərəkət etməyi qərara aldı. Müdafiəsi pis təşkil edilmiş İrəvan qalası zəif müqavimət göstərdi və az bir müddət ərzində düşmən əlinə keçdi.

Ağa Məhəmməd xanın rəhbərlik etdiyi İran qoşunlarının əsas dəstəsi 1795-ci ilin iyun ayında Şuşa qalasını mühasirəyə aldı. Sərbazlar qalaya arasıkəsilmədən atəş açmağa başladılar. Lakin düşmənin həmləsi qarabağlıları əsla qorxutmadı. Onlar bir neçə dəfə qaladan çıxaraq düşməne ağır zərbələr endirdilər. Nəhayət, Ağa Məhəmməd xan aclıq yolu ilə şuşalılarn müqavimətini qırmağı qərara aldı. Lakin iş elə gətirdi ki, sərbazların özləri aclığa məruz qaldılar. Məsələ bundadır ki, şuşalılar bir neçə dəfə qaladan çıxaraq qəflətən İran qoşunlarının ehtiyat ərzağını ələ keçirdilər. Bu hadisədən hiddətlənən Ağa Məhəmməd xan qoşunlarına ətrafdakı kəndləri və yaşayış məntəqələrini talamağı əmr etdi.

Şuşanın mühasirəsi bir aydan artıq davam etdi. İran sərbazlarının Şuşa ətrafında məğlubiyəti, yubanmaları şahın planlarını alt-üst edə bilirdi. Odur ki, düz 33 gündən sonra Ağa Məhəmməd xan ordusuna Şuşanın mühasirəsindən əl çəkib Tiflis istiqamətində irəliləməyi əmr etdi. Tiflis şəhərini qarət və darmadağın etdikdən sonra İran sərbazları 1795-ci il sentyabrın 20-də külli miqdarda qənimət, habelə 20 min əsirlə şəhəri tərk etdilər.

Həmin ilin noyabrında Ağa Məhəmməd xanın ordusu Gəncəyə çəkildi və buradan o, yenə də Şuşaya qasid göndərərək tabe olmağı tələb etdi. Bu dəfə də şuşalılar rədd cavabı verdilər. Bundan sonra Ağa Məhəmməd xan qışlamaq üçün ordusunu Muğana çəkdi.

İran qoşunları Muğanda yerləşdiyi zamanda Azərbaycanda feodal ara müharibələri kəsilirdi. Bəzi xanlar Ağa Məhəmmədin Azərbaycanda olmasından öz xeyirlərinə istifadə etməyə çalışırdılar. Şamaxılı Mustafa xanın malikanəsində gözü olan şəkili Məhəmməd Həsən xan onu Ağa Məhəmmədin nəzərindən salmaq məqsədilə yaxın adamı Hacı Seyid bəyi İran hökmdarının düşərgəsinə göndərdi. Ağa Məhəmməd xan şamaxılı Mustafa xanı cəzalandırmaq üçün sərkərdəsi Mustafa xan Dəvəlini Şamaxıya yolladı. Şəki xanlığının qoşunu da İran sərbazları ilə birləşdi.

Düşmən qüvvələrinin yaxınlaşmasından xəbər tutan şamaxılı Mustafa xan vaxt itirmədən şəhər əhalisini Fit dağında yerləşən əlçatmaz qalaya köçürdü. Ağa Məhəmmədin qoşunları heç bir müqavimətə rast gəlmədən Şamaxıya daxil oldular. İran sərbazları və Şəkidən gələn dəstələr boşaldılmış şəhəri qarət etməklə kifayətləndilər.

Şamaxıdakı "qələbədən" ruhlanan Ağa Məhəmməd xan Azərbaycanın, eləcə də Dağıstanın feodal hakimlərinə fərman göndərərək tabe olmalarını tələb etdi. Fərmanda Ağa Məhəmməd xan bütün Azərbaycan xanlıqlarının ona tabe olması

barədə yalan da yazmışdı. Lakin İran hökmdarının hiyləsi baş tutmadı. Qubalı Şeyxəli xan və Gəncəli Cavad xandan başqa Azərbaycanın heç bir feodal hakimi Ağa Məhəmməd xanın fərmanını qəbul etmədi.

Ağa Məhəmməd xan Mustafa xan Dəvəlini Şamaxı xanlığına təyin edərək, ona Şamaxı şəhərində oturmağı əmr etdi. Mustafa xan Dəvəli hakimiyyət başına gələn kimi xanlıq əhalisini qarət etməyə başladı. Lakin qəddarlıq və zorakılıq xalqın iradəsini qıra bilmədi. Yerli əhali silaha əl atıb Mustafa xan Dəvəlini qətlə yetirdi. Bu hadisə Ağa Məhəmməd xanı xeyli məyus etsə də, Mustafa xan Dəvəlinin öldürülməsinə görə əhaliyə divan tutmaqdan ehtiyat etdi.

Şamaxı şəhərini tərk etmiş xanlığın hakimi Mustafa xan da öz növbəsində İran sərbazları ilə mübarizəsini davam etdirirdi. Fit dağında mövqeyini möhkəmləndirən Mustafa xan İran sərbazlarının Dərbənd istiqamətində hərəkətinə mane oldu. Toqquşma zamanı şamaxılılar 3000 sərbazı məhv etdikləri halda, özləri 100 döyüşçü itirdilər. Bundan əlavə, şamaxılılar İran qoşunlarından 4 ədəd top da qənimət götürdülər. Bu topları Ağa Məhəmmədin sərbazları Tiflis şəhərini qarət etdikləri zaman ələ keçirmişdilər.

Şəkili Məhəmmədhəsən xan öz dəstəsi ilə Ağa Məhəmməd xanın qoşunlarının tərkibində hərbi əməliyyatlarda iştirak edərkən, onun kiçik qardaşı Səlim ağa saray çevrilişi edərək Şəki xanlığında hakimiyyəti ələ aldı. Məhəmmədhəsən xanın Ağa Məhəmməd xana xidmət etməsindən narazı olan saray əyanları və əhali Səlini ağanın hərəkətini müdafiə etdilər. Şəki xanlığının yeni hakimi Ağa Məhəmməd xandan ehtiyat edərək özünə dayaq axtardı. Tezliklə o, qarabağlı İbrahimxəlil xanın simasında müttəfiqini tapdı. O, İran sərbazlarının gec-tez Şəkiyə basqın etmələri ehtimalı qarşısında şəhər əhalisini daha etibarlı olan Gələsən-görəsən qalasına köçürtdü.

Şəki xanlığında hakimiyyətdən uzaqlaşdırılan Məhəmmədhəsən xan kömək üçün Ağa Məhəmməd xana müraciət etdi. Lakin həmin vaxt Ağa Məhəmməd xanın özünün yerli hakimlərin köməyinə ehtiyacı vardı. Hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmış Məhəmmədhəsən xan artıq Ağa Məhəmməd xana lazım deyildi. Odur ki, onun gözlərini çıxartdırıb İrana göndərdi.

Ağa Məhəmməd xanın Cənubi Qafqaza dağıdıcı yürüşündən sonra Rusiya Cənub sərhədlərinin təhlükəsizliyini qorumaq və Xəzər dənizindəki hakim mövqeyini saxlamaq, habelə 1783-cü il Georgiyevsk müqaviləsinin şərtlərinə əməl etmək məcburiyyəti qarşısında qaldı. 1795-ci ilin noyabr ayında Mozdok şəhərindən Cənubi Qafqaza ilkin mərhələdə iki istiqamətdə rus qoşunları göndərildi. Tiflisə polkovnik Siroxnevin başçılığı ilə iki yeger batalyonu, Dağistan və Azərbaycan istiqamətində isə

general-mayor Savelyevin komandanlığı altında piyada batalyonu hərəkət etdi. Ağa Məhəmməd xanın Azərbaycanı tərk etməsinin başlıca səbəblərindən biri də bu oldu.

Rus qoşunları Cənuba doğru hərəkət etdikləri vaxt II Yekaterina general Qudoviçə sərəncam göndərərək ondan bütün Cənubi Qafqazı, habelə Xəzər dənizi sahillərini İran təcavüzündən qorumağı tələb etdi. Bu dövrdə II Yekaterina hökumətinin məqsədi Qara dənizlə Xəzər dənizini Rusiyanın rəqibləri üçün mübarizə meydanına çevirməkdən ibarət idi.

Xəzər dənizi eyni zamanda Rusiyanın Orta Asiya ölkələrinə də nüfuz etməsində böyük rol oynaya bilərdi. Odur ki, II Yekaterinanın əmrinə əsasən İran qoşunları silaha əl atdıqları təqdirdə düşmənə atəş açmaq və Ağa Məhəmməd xanın qoşunlarını Şamaxı, Bakı və Xəzər dənizi sahillərinə buraxmamaq tapşırılmışdı. Siroxnevin və Savelyevin qoşunları Cənubi Qafqaza çatır-çatmaz Rusiyadan buraya böyük bir hərbi qüvvə göndərilməsi qərarlaşdırıldı. Rus qoşunlarının Cənuba doğru hərəkət etməsi xəbərini eşidən Ağa Məhəmməd xan, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Azərbaycanı tərk etməyə məcbur oldu.

1795-ci ildə Kartli-Kaxeti çarlığını, eləcə də Tiflis şəhərini darmadağın edən İran qoşunları Şuşada qarabağlıların qəhrəmancasına müqavimətinə rast gəlib geri çəkilməyə məcbur oldular.

1796-cı ildə Rusiya qoşunlarının Azərbaycana yürüşü ilə əlaqədar İran tərəfindən təhlükə sovuşdu. Lakin bunu Rusiya tərəfindən şimali Azərbaycanlılara "kömək" adlandırmaq olmazdı. Çar hökuməti hələ I Pyotrın vaxtından Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasətini həyata keçirməyə ean atırdı. Rusiya strateji məqsədlərdən başqa, Xəzər dənizində əlverişli liman olan Bakıda və Azərbaycan ərazisində, digər dayaq məntəqələrində möhkəmlənməyi nəzərdə tuturdu ki, bu da Yaxın və Orta Şərqi ölkələrinin hamısı ilə ticarət üçün əlverişli zəmin yaratmalı idi. Bu barədə II Yekaterina xüsusi "Manifest" də vermişdi. Nəzərdə tutulmuş bütün bu tədbirlər 1797-ci ildə həyata keçirilməli idi.

Cənubi Qafqaza hazırlanan yürüşə rəhbərliyi II Yekaterina özünün sevimlilərindən biri olan V.Zubova həvalə etdi. Rus ordusu Cənubi Qafqaza, daha doğrusu Azərbaycana iki istiqamətdə irəliləməli idi: karvan yolu ilə gedərək, ilk növbədə böyük strateji əhəmiyyətə malik Dərbənd qalasını ələ keçirməli, sonra isə dəniz yolu ilə Dərbəndə doğru bir neçə hərbi gəmi hərəkət etməli idi. V.Zubov Dərbənd və Bakını almalı, burada piyadalarla gəmiləri birləşdirib vahid ordu ilə qarşıda duran tədbirləri həyata keçirməli idi. Bakı şəhərində V.Zubova rus qoşunları üçün hərbi ləvazimat və ərzaq anbarı yaratmaq da tapşırılmışdı.

1796-cı il aprelin 18-də V.Zubovun başçılığı ilə rus qoşunlarının Azərbaycana yürüşü başlandı. Rus qoşunları Savelyevin mühəsirəyə aldığı Dərbənd qalasına yaxınlaşdı.

Ağa Məhəmməd xan Azərbaycanı tərk edəndən sonra meydana tək qalmış qubalı Şeyxəli xan Rusiya tərəfindən yaxınlaşan təhlükənin qarşısını almaq üçün digər Azərbaycan xanlıqlarından kömək istədi. Lakin Şeyxəli xanın çağırışına cavab olaraq yalnız bakılı Hüseynqulu xan Dərbəndə iki ədəd top göndərməklə kifayətləndi.

Rus qoşunlarının yaxınlaşması ilə əlaqədar olaraq Dərbənddə böyük iğtişaş baş verdi. Şəhərdə bir-birinin əksinə iki cəbhə yarandı: rus qoşunlarının gəlməsini alqışlayanlar və bunu istəməyənlər. Məsələdən xəbər tutan V.Zubov Dərbənd istiqamətindəki yürüşünü sürətləndirdi. Həmin il mayın 2-də rus qoşunu şəhərin lap yaxınlığında düşərgə saldı. Dərbənd qala divarlarına böyük ümid bəsləyən Şeyxəli xan müqavimət göstərməyi qərara aldı. Lakin rus ordusunun toplarından atılan atəşlə qala divarlarının zədələnməsi Şeyxəli xanı təslim olmağa vadar etdi. Tarixi mənbələrə görə şəhərdəki ermənilərin satqınlığı da bu işdə az rol oynamamışdı. Dərbənd qalasında iki həftə qaldıqdan sonra V.Zubov Dərbənd xanlığının idarəsini Şeyxəli xanın Rusiyaya meyil edən bacısı Pəricə xanıma tapşırıraq, Bakı istiqamətində hərəkət etdi.

Bakılı Hüseynqulu xanın rus qoşunlarının Abşeron yarımadasına yaxınlaşmasına mənfi münasibət bəslədiyindən xəbər tutan V.Zubov təcili olaraq ona məktub göndərdi və yürüşün əsl mahiyyətini ört-basdır edərək xoş niyyətlə gəldiyini bildirdi. Hüseynqulu xan V.Zubovun səmimiyyətinə inanmasa da, Rusiyanın hərbi texnikasından ehtiyat edərək onu xoş məramla qarşılaşmağı daha üstün tutdu. 1796-cı il iyun ayının 13-də Hüseynqulu xan V.Zubovun düşərgəsinə yollandı.

İki gündən sonra rus qoşunları general-mayor Raxmanovun başçılığı və Şeyxəli xanın müşayiəti ilə Bakı qalasına, təqribən eyni vaxtda Qubaya daxil oldular. V.Zubovun əmrinə əsasən Qubada Dərbənd xanlığından asılı olmayan müstəqil xanlıq yarandı. Bakıda və Qubada müəyyən miqdarda rus qoşunları saxlayan V.Zubov Şamaxıya doğru irəlilədi. Diplomatiya yolu ilə hərəkət edən Zubov çapar vasitəsilə Şamaxılı Mustafə xana hədiyyələr və məktub yolladı. Hədiyyələri və məktubu alan Mustafə xan Zubova xəbər göndərdi ki, onun pişvazına özü çıxacaq. Rus qoşunları Şamaxıya tərəf hərəkət etdikdə Şəki xanlığının hakimi Səlim xan Zubovun düşərgəsinə gəldi. Həm Şamaxılı Mustafə xan, həm də şəkili Səlim xan Zubovla yaxşı münasibətdə olmaqla, hər şeydən əvvəl, Rusiyadan Ağa Məhəmməd xanın əleyhinə hərbi kömək almaq məqsədini güdürdülər.

Rus qoşunlarının Azərbaycanda, Dərbənd istisna olmaqla, heç bir müqavimət görülmədən hərəkət etməsinə Ağa Məhəmməd xan biganə qala bilməzdi. Odur ki, İran hökmdarı öz adamlarını, o cümlədən qardaşı oğlu Əsgər xanı Azərbaycana

- Şəki, Şamaxı və Gəncə xanlıqlarına göndərərək onların ruslar əleyhinə çıxmasını tələb etdi.

Ağa Məhəmməd xanın sərbazlarının Azərbaycanda törətdikləri vəhşiliklərin şahidi olan xanlar İran hökmdarının təbliğatına uymadılar. Gəncəli Cavad xan da Ağa Məhəmməd xanın müraciətini cavabsız qoydu.

Cənubi Qafqazda mövqeyini möhkəmlədən Zubov II Yekaterinanın "Manifest" inə əsasən Azərbaycanda yuxarıda qeyd edilən tədbirləri həyata keçirməli idi. Lakin 1796-cı il noyabrın 6-da II Yekaterinanın gözlənilməz ölümü Rusiya dövlətinin nəzərdə tutduğu tədbirlərin həyata keçirilməsini bir müddət təxirə saldı. Sankt-Peterburqda taxta çıxan I Pavel Rusiya qoşunlarının tezliklə Cənubi Qafqazdan geri dönməsi barədə əmr verdi. Rus qoşunları Azərbaycandan çıxıb getdikdən sonra Ağa Məhəmməd şah 1797-ci ildə ona müqavimət göstərənlərə divan tutmaq məqsədilə Qafqaza, xüsusilə Azərbaycana ikinci yürüşə başlamağı qərara aldı.

Azərbaycanlıların itaətsizliyindən hiddətlənən Ağa Məhəmməd şah bu dəfə onlar üçün daha ağır aqibət hazırlayırdı. Yerli əhalinin mübarizliyinə əmin olan şah öz sələflərinin təcrübəsindən istifadə edərək, Azərbaycanda I Şah Abbasın əhalini doğma torpaqlarından zorla qürbət yerlərə köçürülməsi siyasətini tətbiq etməyi və beləliklə, xalqın müqavimətini qırmağı qərara aldı. Bu barədə dövrün müasirlərindən P.Q. Butkov yazırdı: "Onun məqsədi şuşah İbrahim xanı əzdikdən sonra əsas qüvvəsi ilə Gürcüstana tərəf hərəkət etmək, sonra isə vaxtilə böyük Şah Abbasın etdiyi kimi, şamaxılıları, talışları, gürcüləri və başqalarını öz vilayətlərinə -Mazandaran və Astrabada köçürmək idi".

Lakin Ağa Məhəmməd şah Cənubi Azərbaycan xanlıqlarını tamamilə özünə tabe etməmiş şimala doğru hücumdan çəkindi. Bu məqsədlə o, ilk növbədə qardaşı Əliqulu xan başda olmaqla böyük bir sərbaz dəstəsini Təbriz xanlığına göndərdi. Tezliklə Ağa Məhəmməd şahın özü də Ərdəbilə gəldi. O, burada birinci yürüşü ərəfəsində olduğu kimi, Azərbaycanın bütün xanlıqlarına və Kartli-Kaxeti çarlığına fərmanlar göndərərək onlardan tabe olmağı tələb etdi. Əks təqdirdə, yurdlarını darmadağın edəcəyi ilə hədələdi. Şah cavab gözləmədən yerli əhali arasında çaxnaşma salmaq məqsədilə öz dəstələrini yaxın xanlıqlara yola saldı.

Naxçıvana göndərdiyi süvari dəstəsinə şah konkret əmr vermişdi: xanlığı darmadağın edib, əhalisini İranın ucqarlarına köçürsün. Bu dəfə Ağa Məhəmməd şahın daha hazırlıqlı qoşunlarına müqavimət göstərə bilməyəcəyinə əmin olan Naxçıvan xanlığının hakimi Kəlbəli xan yurdunu, özünü və əhalisini gözlənilən cəzadan qurtarmaq üçün qiymətli hədiyyələrlə Ərdəbilə gəlib şahdan imdad dilədi. Ağa Məhəmməd şah hədiyyələri alandan sonra 1796-cı ildə rus qoşunları Azərbaycanda

olarkən onlarla əlaqə saxladığına görə xanın gözlərini çıxartdırıb həbs etdi və Tehrana göndərdi.

Ağa Məhəmməd şah Xoy xanlığının hakimi Hüseyn xanla da belə xaincəsinə rəftar etdi. Xanı danışıqlar aparmaq üçün öz düşərgəsinə dəvət etdi və oradaca həbsə alıb Tehrana yolladı.

Şah hələ də 4000 sərbazla İrəvanda qalmaqda olan Təvəkkül xana kömək məqsədilə Zəfər xanı oraya göndərdi. İrəvanlı Məhəmməd xan da rus qoşunlarının komandanı V.Zubovla məktublaşmışdı. Məhəmməd xan "günahını" yumaq məqsədilə, habelə Qacar nəslindən olduğuna görə qiymətli hədiyyələrlə şahın düşərgəsinə gəldi. Hədiyyələrdən imtina etməyən Ağa Məhəmməd şah ondan 500000 tümən dəxi tələb etdi. Əks təqdirdə, xanı dar ağacı ilə hədələdi. Məhəmməd xan 200000 tümən nağd pul verdikdən sonra əmlakını satıb daha 300000 tümən verəəyinə and içdi. Bütün bunlara baxmayaraq, Məhəmməd xan, arvadı və uşaqları həbs edilib Qəzvinə göndərildi.

Ağa Məhəmməd şah Talış xanlığını zəbt etməyi Süleyman xana tapşırırdı. Düşmənin yaxınlaşdığını eşidən Mir Mustafa xan 200 ailə ilə Sarı adasına köçdü. Lənkəranın yerdə qalan əhalisi əlçatmaz dağlara çəkildi.

İran şahının yürüşünün əsas istiqaməti yenə də Qarabağ idi. Buna görə də Süleyman xan Lənkərandan qayıdan kimi şah onu Sadıq xan Şəqaqi və 10 min sərbazla kəşfiyyat məqsədilə şahın qoşunlarının keçəəyi yolların əmin-amanlığını təmin etməyə göndərdi.

İran ordusunun ön dəstəsi Qarabağa hərəkət edən kimi Ağa Məhəmməd şah Sadıq xan Şəqaqinin vətəni Sərab xanlığını zəbt etdi. Bu hadisədən sonra Ağa Məhəmməd şah Qarabağa doğru hərəkət edib, Araz çayının kənarında öz sərkərdələrinə çatdı. Sərab xanlığının Ağa Məhəmməd şah tərəfindən zəbt olunması xəbərini eşidən Sadıq xan bundan qeyzlənsə də, şaha hiss etdirmədi.

Qarabağlı İbrahimxəlil xanın əmri ilə Araz üzərindəki Xudafərin körpüsü uçurulduğuna görə İran qoşunları Araz çayını çox çətinliklə keçə bildilər. Qayıqlardan bəzisi sürətlə axan çay sularına tab gətirməyib çevrildi. Nəticədə bir çox sərbaz həlak oldu.

Düşmənin çayı keçdiyini görən qarabağlı İbrahimxəlil xanın əmri ilə onun döyüşçüləri külli miqdarda qayığı arabalarla çayın yuxarı başına daşıyıb düşmən düşərgəsindən bir qədər aralıda boşaldılar. Qarabağlılar qayıqları ağır daşlarla doldurub qaralıq düşən kimi çaya buraxdılar. Ağır yüklü qayıqlar suda çox üzə bilməyib bir-birinin ardısaahildən uzaqlaşmadan batdı. Beləliklə, daşla dolu qayıqlar Arazın məerasını dəyişdi. Çay sahiləndən çıxıb düşmən düşərgəsinə tərəf güclü sel kimi axdı. Gecə axan bu sel sərbazları o qədər çaşdırdı ki, təlaş içərisində hərə bir

tərəfə baş götürüb qaçdı. Səs-küyə yuxudan ayılan Ağa Məhəmməd şah nə baş verdiyini birdən-birə başa düşmədi. Səma tamamilə təmiz idi, yağış yağmırdı, lakin dəhşətli qüvvə ilə gələn sel düşərgənin yerləşdiyi sahədən keçərək qarşısına gələn hər şeyi özü ilə aparırdı. Şah öz canını bir təhər qurtardı. Sel yalnız hündürlükdə qurulmuş toplara xətər toxundura bilmədi. Səhər seli əmələ gətirən qayıqlardan yaranmış süni bəndi görünən şahın əmri ilə toplardan həmin bəndlərə atəş açıldı. Tezliklə çayın suyu yenidən əvvəlki mərasına qayıtdı. Qəflətən axan sel yalnız sərbazların azuqəsini, geyimini deyil, həmçinin külli miqdarda silahı da aparmışdı. Şah qarabağlıların bu əməlinin əvəzini yerli əhalidən çıxdı. Sərbazlar çəyirtkə kimi kəndlərə darışıb əhalinin son tikəsini əlindən aldılar. Sənətkarlara, xüsusilə dəmirçilərə zorla silah hazırlatdırdılar.

İran sərbazları Qarabağın kəndlərində qarətlə məşğul olduqları zaman yerli silahlı dəstələr bir neçə dəfə düşmən düşərgəsinə uğursuz həmlələr etdilər.

Ətraf kəndlərdən lazımi miqdarda ərzaq və silah topladıqdan sonra Ağa Məhəmməd şah ordusunu Şuşa qalasına doğru apardı.

İran qoşunları Əsgəran qalası ətrafında qarabağlıların güclü müqavimətini qırıb Şuşaya yaxınlaşdılar.

1797-ci ildə İbrahimxəlil xan yenə də Şuşa qalasının müdafiəsinə rəhbərlik etmiş, mərdlik və vətənpərvərlik nümunəsi göstərmişdir. İbrahimxəlil xanın bu xüsusiyyətlərinə bələd olan və Şuşa qalasının 1795-ci il mühasirəsinin acı təcrübəsini unutmamış Ağa Məhəmməd şah birdən-birə hücumə keçmədi. O, Şuşa yaxınlığında mövqeyini möhkəmləndirdiyi zaman İrandan oraya əlavə olaraq bir neçə ədəd top gətirdi. Qəti hücumə hazırlıq gördükdən sonra Ağa Məhəmməd şahın əmri ilə sərbazlar Şuşaya basqın etdilər. Lakin İran qoşunlarının hücumu yenə də uğursuz oldu. Axırda Ağa Məhəmməd şah atəşi qala divarlarının eyni nöqtəsinə vurmağı əmr etdi ki, bəlkə həmin hissədə yarıq əmələ gəlsin. Həqiqətən də toplardan açılan yaylım atəşləri qala divarlarının bir hissəsini zədələyərək düşmən qoşunlarının Şuşaya soxulması təhlükəsini artırdı. Bunu gören İbrahimxəlil xan düşmənin topxanasını susdurmağı qərara aldı. İbrahimxəlil xanın başçılığında altında qalanın qapılarından eyni vaxtda üç yüngül süvari dəstəsi çıxaraq cəld düşmən topxanası üzərinə hücum etdi. Qarabağlıların məqsədini tez duyan Ağa Məhəmməd şah təcili surətdə əks tədbir gördü. O, sərbazları iki hissəyə bölərək, birinə Qarabağ süvarilərinin qarşısını almağı, digərinə isə qala divarı istiqamətində irəliləməyi əmr etdi.

Şahın topxanası üzərinə şığıyan qarabağlılar sayca üstün olan düşmənlə üz-üzə gəldilər. Topxana sıradan çıxarılsa da, döyüş meydanında çoxlu qarabağlı həlak oldu. Lakin düşmən piyadaları tərəfindən yol bağlandığından qələbə qazanmış qarabağlılara qalaya qayıtmaq müyəssər olmadı. İbrahimxəlil xan özünün az saylı

dəstəsi ilə mühasirəni yarıb keçməyə və Dağıstan tərəfə pənəh aparmağa məcbur oldu.

Şuşa qalasının müdafiəçiləri başsız qaldılar. Şəhərdə çaxnaşma yarandı. İranpərəst ünsürlər hərəkətə gəldilər. Belə bir mülahizə yürütmək mümkündür ki, satqınlar tərəfindən qala divarlarının İbrahimxəlil xanın üzünə bağlanması onun Qarabağı tərک etməsinin səbəblərindən biri olmuşdur.

Daha bir dəlil sübut edir ki, İbrahimxəlil xan Şuşa qalasını qorxaq bir şəxs kimi tərک etməmişdir. Məsələ burasındadır ki, İbrahimxəlil xanın Dağıstan tərəfə hərəkət etdiyini bilən Ağa Məhəmməd şah onu yolda haqlamaq üçün cəld 2000 nəfərlik süvari dəstəsi göndərdi. Tərtər çayını keçərkən düşməni İbrahimxəlil xanın dəstəsi ilə qarşılaşmış, lakin baş verən döyüşdə qarabağlılar düşməni darmadağın edib dağlara çəkilmişlər.

Ağa Məhəmməd şah İbrahimxəlil xanın ardınca qoşun göndərməklə bərabər Şuşanın müdafiəçilərinə də məktubla müraciət etdi. Məktubda deyilirdi ki, İbrahimxəlil xan qorxaq kimi qaçdı və şuşalıları başsız qoydu. Müqavimət göstərmək mənasızdır. Şuşalıları könüllü surətdə tabe olsalar, onlar məhv edilməyəcək, maldövlətlərinə və namuslarına toxunulmayacaq. Daha sonra şah məktubda bildirirdi ki, əgər müqavimət görsəm, qalanı alan kimi kişilərin hamısını qılıncdan keçirəcəyəm, qadrları isə sərbazlara paylayacaq, şəhəri Tiflis kimi alt-üst edəcəyəm.

Ağa Məhəmmədin məktubu ilə əlaqədar Şuşanın ağsaqqalları toplaşib məşvərətləşdilər. Məclisə toplaşanlar arasında ixtilaf baş verdi. Hərbçilərdən İsmayıl adlı birisi təklif etdi ki, son damla qanımızadək mübarizə aparmalıyıq. Onsuz da şəhəri aldıqdan sonra şah hamımızı köləyə çevirəcəkdir. Əgər mübarizə davam etdirilərsə, o vaxta qədər İbrahimxəlil xan da topladığı yeni qüvvə ilə gəlib köməyə çatar.

Ruhanilərin başçısı baş müəttəhid Hacı Babək bu təklifin əleyhinə çıxaraq bildirdi ki, o, Ağa Məhəmməd şahın vədinə o qədər də inanmır və danışıqlar aparmaq üçün şahın düşərgəsinə getmək niyyətindədir. Uzun sürən mübahisədən sonra Hacı Babək qala divarından enib kəcavə ilə Ağa Məhəmməd şahın hüzuruna yollandı.

Görüş zamanı Hacı Babək Ağa Məhəmməd şahı çatdırdı ki, Tiflis şəhərinin və gürcülərin aqibətindən xəbərdar olan şuşalıları onu qalaya buraxmaqdan ehtiyat edirlər. Ağa Məhəmməd şah Quranı götürüb ona öz möhürünü basdı və and içdi ki, müqavimətə rast gəl-məsə, Şuşada bir nəfər də toxunmayacaqdır. Şah eyni zamanda Hacı Babəkə tapşırırdı ki, onun gəlişi münasibətilə şuşalıları 500000 əşəfi toplamaladırlar. Lakin Hacı Babək təzminatı 200000 əşəfiyə endirməyə nail oldu.

Düşməni düşərgəsindən qayıdan Hacı Babək bütün ağsaqqalları yığıb üzərində Ağa Məhəmməd şahın möhürü olan Quranı onlara göstərdi. Yalnız bundan

sonra şaha təzminat vermək üçün əhalidən pul və daş-qaş toplanıldı. Adların nişan üzüklerini də barmaqlarından zorla çıxarırdılar.

Lazımı məbləğ iki günə toplandı. Bundan sonra qalanın əsas darvazası açıldı. Başda Hacı Babək olmaqla Şuşanın ağsaqqalları duz-çörəklə Ağa Məhəmməd şahın pişvazına çıxdılar. Şuşalılar elə güman edirdilər ki, təzminat verməklə qəddar Ağa Məhəmməd şahın qəzəbindən yaxa qurtara biləcəklər. Lakin onlar əbəs yerə belə səxavətə ümid bəsləyirdilər. Şah tələb etdiyi təzminatı aldıqdan sonra, Qurana and içdiyinə baxmayaraq, sərbazlara şəhəri qarətə icazə verdi. Vədini pozan Ağa Məhəmməd şah dinc əhalini qəddarlıqla təhqir edir, şuşalıları 1795-ci ildə ona qarşı göstərdikləri müqavimətə, İbrahimxəlil xana rəğbət və sədaqətə görə təqsirləndirirdi.

Şuşada İbrahimxəlil xanın sarayında yerləşən Ağa Məhəmməd şah sərbazlara əmr etdi ki, qətlə yetirdikləri qurbanların başlarını bədənlərindən ayırıb ayrıca toplansınlar. Şahın məqsədi Şuşanın ən yüksək yerində insan kəllələrindən piramida hördürmək idi. Şah istəyirdi ki, həmin piramidanı görənlər hər kəs dəhşətə gəlib bir daha ona qarşı silah qaldırmasın.

Şuşada olarkən Ağa Məhəmməd şah Şimali Azərbaycanın bütün xanlarının yanına gəlməsini, yaxud da ən əziz adamlarını girov göndərmələrini əmr etdi. Lakin xanların əksəriyyəti şahın birinci çağırışına dərhal cavab vermədi. Bakılı Hüseynqulu xan hətta iki "dəvətdən" sonra belə Şuşaya getmədi. Onda Ağa Məhəmməd şah üçüncü dəfə qəsid və məktubla bərabər Bakıya qoşun da göndərdi.

Hüseynqulu xan məcburiyyət qarşısında Şuşaya getməli oldu. Şuşada şah 1796-cı ildə rus qoşunlarını qəbul etdiyi üçün onu xeyli danladıqdan sonra özünü və ailəsini həbs edib Tehrana göndərdi. O, həmçinin bəkililərdən təzminat almağı əmr etdi. Ağa Məhəmməd şah eyni zamanda Bakı xanlığının idarəsini ona qulluq göstərən qubalı Şeyxəli xana həvalə etdi.

Mustafa xan qaçdıqdan sonra Şamaxıda özünü xan elan etmiş Qasım xan, qeyri-səmimi olsa da, İrana tabeliyini bildirdi. Lakin tezliklə o, keçmiş Mustafa xan tərəfindən devrildi və hakimiyyətdə qalmaq naminə Ağa Məhəmməd şahın sarayına pənah apardı. Şəki xanı qasidlər vasitəsilə İrana tabe olduğunu bildirdi.

Ağa Məhəmməd şahın birinci yürüşü zamanı ona kömək edən Gəncə xanlığının hakimi Cavad xan özünün keçmiş xidmətlərinə güvənərək şahın hüzuruna gəlməyə tələsdə. Lakin şah onu da qandallarla "mükafatlandıraraq" edam olunacağı ilə hədələdi. Çünki o da 1796-cı ildə rus qoşunlarına müqavimət göstərməmişdi.

Beləliklə, 1797-ci ildəki ikinci yürüşü zamanı Şimali Azərbaycan xanlıqlarına qarşı qəsbkarlıq planlarını həyata keçirmək Ağa Məhəmməd şaha müəyyən dərəcədə müyəssər oldu.

Qarşıda Gürcüstana da ikinci yürüş gözlənilirdi. Lakin sui-qəsd nəticəsində Ağa Məhəmməd şahın Şuşada öldürülməsi (1797-ci il iyulun 4-də) bu səfəri saxladı. Sui-qəsdin təşkilatçılarından biri İbrahimxəlil xanın qardaşı Mehrrəli xanın oğlu Məhəmməd bəy idi. Həmin gecə o öz adamlarını üç dəstəyə bölüb, birinə İran sərbazlarının sərkərdələrini həbs etmək, digərinə dustaqları zindandan buraxmaq, o birinə isə plan baş tutmadığı təqdirdə hazır vəziyyətdə olmağı tapşırırdı.

Səhər açılar-açılmaz sərbazlar şahın öldürülməsi xəbərini eşidib qeyri-mütəşəkkil vəziyyətdə İrana qaçmağa başladılar. Şuşalılar İran qoşunlarını Araz çayının sahillərinə qədər təqib etdilər.

Şuşada hakimiyyət müvəqqəti olaraq Məhəmməd bəyin əlinə keçdi. O, Ağa Məhəmmədin öldürülməsi xəbərini əmisi İbrahimxəlil xana çatdırıb, ona geri qayıtmağı təklif etdi. Tezliklə İbrahimxəlil xan Şuşaya qayıtdı və minnətdarlıq əvəzinə Məhəmməd bəyə şübhə ilə yanaşmağa başladı. İbrahim xana çatdırmışdılar ki, xanlığın vəzirliyi şair Molla Pənah Vaqifin öldürülməsində Məhəmməd bəyin əli olmuşdur. Bundan əlavə, Məhəmməd bəyi bir sıra digər əməllərdə də təqsirləndirildilər. Məlum olduğu kimi, İbrahimxəlil xan Mehrrəli xanı özünün ümdə rəqibi kimi nəinki dövlət işlərindən uzaqlaşdırmış, hətta onu Şuşadan çıxmağa məcbur etmişdi. Əmisinin ona qarşı münasibətini görəndə Məhəmməd bəy təqibdən canını qurtarmaq üçün Şuşanı tərk etməli oldu və Şəkiyə pənah gətirdi. Lakin Məhəmməd bəy yanıldı. Şəkidə Səlim xan onu həbs edərək qan düşməni olan şamaxılı Mustafaya xana təhvil verdi. Mustafa xan Məhəmməd bəyi edam etdi.

Ağa Məhəmməd şahın qətlindən sonra Bakı, Gəncə və İrəvan xanları öz şəhərlərinə qayıtdılar.

İranda Ağa Məhəmməd şahın qardaşı oğlu Baba xan Fətəli şah adı ilə taxta çıxdı. Elə ilk gündən yeni şah İranda hakimiyyətini möhkəmləndirməklə məşğul oldu. Beləliklə, Ağa Məhəmməd şahın ölümü və İranda hökm sürən hərəc-mərclik nəticəsində Azərbaycan xarici müdaxilədən bir qədər yaxa qurtardı.

Gözləmək olardı ki, yuxarıda sadalanan hadisələrdən sonra Azərbaycan xanlıqları bir mərkəz ətrafında birləşməyin zərurətini dərk edəcək, vahid dövlət yaradacaqlar. Lakin təəssüf ki, belə olmadı. İran qoşunlarının getməsi ilə ölkədə kəskin daxili feodal ara müharibələri başlandı.

Bundan istifadə edən İranın yeni hökmdarı Fətəli şah Cənubi Qafqazı zəbt etmək fikrinə düşdü. Lakin bunun üçün Rusiya ilə münasibətləri qaydaya salmaq lazım idi. Bu məqsədlə Fətəli şah 1797-ci ildə özünün nümayəndəsi Ağa Mir Seyid Həsəni I Pavelin sarayına göndərdi. İran şahının məqsədini öyrəndikdən sonra I Pavel İran hökumətinə Cənubi Qafqaza olan hər cür iddiadan əl çəkməyi məsləhət gördü.

Nümayəndəsinin Sankt-Peterburqdan qayıtmasını gözləməyən Fətəli şah Cənubi Qafqazın bütün hakim feodallarına fərman göndərərək onlardan itaət əlaməti olaraq girov və böyük məbləğdə pul tələb etdi. Rədd cavabını alan Fətəli şah öz qoşunlarına sərhədi keçməyi və feodal pərakəndəliyi hökm sürən Cənubi Qafqazı ələ keçirməyi əmr etdi.

Cənubi Qafqazı fəth etmək fikrindən daşınmayan Rusiya dövləti artıq hərbi əməliyyatın başlanması və xətinin çatdığını qəət etdi. I Pavel qoşunların Cənubi Qafqaza yeridilməsi haqqında əmr verdi. Rusiya dövlətinin tədbirlərindən xəbər tutan İran qoşunları təcili geri çəkildilər. Belə olduqda Rusiya dövləti də özünün Cənubi Qafqaza yürüşünü dayandırdı.

Sərbazlarının müasir texnika ilə silahlanmış Rusiya qoşunlarından qat-qat zəif olduğunu anlayan Fətəli şah ordusunun təşkilində yeniliklər aparmağa başladı. Döyüşçülərin təlimi üçün Avropa ölkələrindən, əsasən Fransadan hərbi mütəxəssislər dəvət edildi.

Beləliklə, XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqaz uğrunda birinci Rusiya-İran müharibəsinin başlanması üçün zəruri şərtlər meydana çıxdı.

XIV FƏSİL

XVIII ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA AZƏRBAYCANIN İCTİMAİ-İQTİSADI VƏ ZİYYƏTİ

Kənd təsərrüfatı və aqrar münasibətlər. Günəşli günlərin çoxluğu və münbit torpaqlar Azərbaycanda müxtəlif bitkilər, o cümlədən kətan, küncüd, buğda, arpa, çəltik və s. yetişdirmək üçün əlverişli şərait yaradırdı.

Ölkə iqtisadiyyatında mühüm yer tutan ipəkçilik Şamaxı, Şəki, Qarabağ, Talış, Naxçıvan və digər xanlıqlarda inkişaf etmişdi.

Kənd təsərrüfatında arıçılıq, üzümçülük, bostançılıq, xüsusilə bağçılıq müəyyən rol oynayırdı. Bunlar əsasən Qarabağ, Təbriz, Marağa, Gəncə, Şəki, Quba, Urmiya, Naxçıvan və s. xanlıqlarda yayılmışdı.

Quba, Bakı və digər xanlıqlarda əhali əkinçiliklə məşğul olurdu. Abşeron həmçinin özünün ətirli zəfəranı ilə məşhur idi. Burada bostançılıq da inkişafda idi.

Talış xanlığında çəltik və şəkər çuğunduru yetişdirilirdi. Xəzər dənizi və Kür çayı sahillərində yaşayan əhali balıqçılıqla məşğul olurdu.

Kənd təsərrüfatının mühüm sahələrindən biri də maldarlıq idi. Maldarlıqla əsasən yarımköçəri həyat sürən tayfalar məşğul olurdular. Qışlaqlarda və yaylaqlarda xırda və iribuyuzlu mal-qara bəslənilirdi.

XVIII əsrin ikinci yarısında, əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, eyni feodal mülkiyyət formaları mövcud idi. Lakin bu baxımdan dövrün səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, xanlıqlarda dövlət torpaqları ilə xan ailəsinə məxsus torpaqların birləşdirilməsi müşahidə olunur. Bu torpaqlar xan və onun ailəsinin başlıca gəlir mənbələrindən sayılırdı. Xanlıqlar dövründə *mülk, vəqf və camaat* torpaq mülkiyyəti formaları da mövcud idi.

XVIII əsrin ikinci yarısında şərti torpaq mülkiyyət forması kimi *tiyul* geniş yayılmışdı. Bu dövrdə də tiyul xanlar tərəfindən müəyyən şəxslərə vəzifəyə və xidmətə görə verilir.

Əvvəllər olduğu kimi, Azərbaycan xanlıqlarında feodallar və kəndlilər əsas sinifləri təşkil edirdilər.

Xan, bəy, sultan və məliklərdən, habelə torpaq sahiblərindən əlavə, feodal zümrəsinə ruhanilər, yarımköçəri tayfaların başçıları olan *elbəyilər* də daxil idi. Xidmət müqabilində yarımoturaq, bəzən isə oturaq kəndlilərlə birlikdə torpaq alan elbəyilər eyni zamanda torpaq sahiblərinə çevrilirdilər. Elbəyilər xan qarşısında hərbi mükəlləfiyyət daşıyırdılar.

Ruhani zümrəsi iki dərəcəyə - ali və aşağı dərəcələrə bölünürdü.

Kəndli sinfi əsasən *rəiyyət* və *rəncbərdən* ibarət idi. Kəndlilərin əksəriyyətini təşkil edən rəiyyət divan, mülk və vəqf torpaqlarında yaşayırdı. Rəiyyətin bir qismi kənd icmasının onlar üçün ayırdığı torpaqları becərir və kimin torpağında yaşamasından asılı olaraq feodallara, yaxud xəzinəyə əsas vergi kimi məhsul rentası ödəyirdi.

Ən ağır vəziyyətdə yaşayan kəndli rəncbər idi. Öz torpağı olmayan rəncbər xanın və digər feodalların mülklərində işləyərək yığılan məhsulun müəyyən hissəsini - adətən, $\frac{1}{3}$ -ni alırdı.

Rəncbərlərin sıralarının artmasının mənbələri müxtəlif idi. Adətən, aclıq və məhrumiyyətlərə məruz qalan rəiyyət özünün kiçik torpaq sahəsini feodala satmağa məcbur olur və beləliklə, rəncbərə çevrilirdi. Rəncbərlərin sayı həmçinin əsirlərin və digər xanlıqlardan qaçmış kəndlilərin hesabına da artırdı.

Maldarlıq təsərrüfatı ilə məşğul olan elatlar da kəndli sinfinə məxsus idi. Onlar yarımköçəri həyat tərzini keçirməklə birbaşa tayfa başçılarından asılı vəziyyətdə olurdular.

Xanların kəndliləri itaətdə saxlamaq üçün nöqərlərdən və maaflardan ibarət ayrıca dəstələri vardı. Xüsusi imtiyazlara malik olan həmin şəxslər bütün vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad edilirdilər.

Azərbaycan xanlıqlarındakı sarayları, hərəmxanaları, məmurlar aparatını, ordunu saxlamağa və digər ehtiyacları ödəməyə külli miqdarda vəsait tələb olunurdu ki, bunun da əsas ağırlığı zəhmət keş kütlənin üzərinə düşürdü.

Azərbaycan xanlıqlarında əsas vergi *malcəhət* (Naxçıvan və Şirvan xanlıqlarında bu vergi *bəhrə* adlanırdı) idi. İndi müxtəlif xanlıqlarda onun həəmi 1/10-lə 1/3 arasında təəddüd edirdi. Feo-dallar otlaqlardan istifadə müqabilində rəiyyətdən *çöpbaşı* adlı əlavə vergi alırdılar. Kəndli bağlarından toplanan *bağbaşı* adlı vergi məhsulun 1/10-ni təşkil edirdi. Bayram günlərində rəiyyət "hədiyyə" olaraq feodala bayramlıq gətirməli idi. Kəndlilərdən *toypulu* da alınır. Əgər toy kəndlinin ailəsində olurdusa, onda o, bəyə toyxərci verməli idi. Toy bəyin ailəsində baş verirdisə, onda bəy kəndlidən toypulu tələb edirdi. Hər bir kəndli həyətindən *otaqxərci* deyilən vergi də yığılırdı.

Kəndli xanın atları üçün arpa verməli idi. Bu vergi *at arpası* adlanırdı. Rəiyyət tez-tez öz hesabına xanın müzdlü əsgərlərini də saxlamalı olurdu. Bu mükəlləfiyyət *dişkirəsi* adlanırdı. Rəiyyətdən həmçinin xan dəftərxanasının və inzibati idarəetmənin digər qurumlarının xərclərini ödəmək üçün mirzəyanə, kələntərlik və digər vergilər toplanılırdı. Vergiyiğanlar xanın əmrinə əsasən öz xeyirlərinə *darğalıq* adlı vergi toplayırdılar.

Kəndli feodalın xeyrinə olaraq bir sıra mükəlləfiyyətlər - *biyar* və *əvrəz* yerinə yetirməli idi. Biyar ildə 3 gündən 6 günədək, əvrəz isə 2 gün olurdu. Əvrəz zamanı kəndin bütün əhalisi ya qala divarı hörməli, körpü çəkməli, ya da feodalın təsərrüfat və ev işlərində birlikdə çalışmalı idi.

Kəndlilərin gəlirinin çox hissəsi müxtəlif vergi və mükəlləfiyyətlərin ödənilməsinə sərf olunurdu.

Mirzə Camal Qarabağ xanlığında vergi və mükəlləfiyyətlər haqqında maraqlı məlumatlar verir. O yazır ki, hər il Novruz bayramında sərkərdələrə xanın adından müxtəlif hədiyyələr - xələtlər, atlar, silahlar bağışlanırdı. Feodallar da bunun müqabilində xana öz adlarına layiq hədiyyələr gətirirdilər. İbrahimxəlil xan səfərdə olarkən və ya hər hansı yerdə düşərgə qurarkən minbaşılarm, yüzbaşılarm, bəylərin, ağaların əksəriyyəti, bəzi döyüşçülər, katiblər, eşik-ağası, darğalar və yolçular xanın mətbəxindən yemək alırdılar. Çox vaxt xanın mətbəxinin birgünlük xərci onlarla qoyundan, qırx puddan artıq düyüdən və s. ibarət olurdu. Bütün bunlar çoxlu xərc tələb edirdi və əsasən istehsalçıların amansız istismarı hesabına ödənilirdi. Belə mənərə demək olar ki, bütün xanlıqlarda müşahidə edilirdi.

Məhəmmədhəsən xan dövründə Şəki xanlığında "Dəsuləməl" adlı qanunlar məcmuəsi tərtib olunmuşdu. Burada bütün vergi və mükəlləfiyyətlər "təmizləndirdi".

Xanlıqlarda onların mühüm gəlir mənbələrindən olan iltizam sistemi mövcud olmuşdur. Ən başlıca iltizam növləri aşağıdakılar idi: mizan, yaxud tərəzi, tamğa, rahdari, neft hasilatı, baliqtutma qəssabxana və ya sallaqxana, dabbagxana, sabun bişirilməsi və iltizamçılar müəyyən olunmuş məbləği əvvəlcədən xəzinəyə verir, sonra isə həmin məbləği bir neçə qat artıq ödəyirdilər.

Digər ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da vergilərin toplanması qarət xarakteri daşıyırdı. Xanlıqlarda vergilərin toplanması üçün xüsusi qayda yox idi. Bu isə başda darğa olmaqla vergitoplayanların özbaşmalığı üçün əlverişli şərait yaradırdı.

Bununla belə, acımdan ölməsinlər deyə, kəndlilər yeganə yaşayış mənbəyi olan kənd təsərrüfatından əl çəkmirdilər. XVIII əsrin son rübündə Azərbaycanda kənd təsərrüfatının və kəndlilərin ağır vəziyyətinin şahidi olmuş səyyah F. Biberşteyn yazırdı: "Fasiləsiz müharibələr və bu ölkə əhalisinin narahət əhvalı əkinçiliyə ziyan vursa da, yaşamaq zərurəti buranın əhalisinə onu tamamilə atmağa mane olurdu. Arasıkəsilməyən hərbi toqquşmalar nəticəsində suvarma sisteminin dağılmasına, əkin sahələrinin azalmasına, onlarla kəndin talan edilməsinə və s. baxmayaraq, kənd təsərrüfatı nəinki məhv olur, əksinə, bəzən ticarət üçün məhsul da verirdi". Daha sonra Biberşteyn yazırdı: "Quba öz məhsulunun bir hissəsini hətta qonşulara, xüsusilə Dərbənd və Bakı şəhərlərinə də verə bilir. Kəndlilər səpin və əkinlə çox çətin şəraitdə məşğul olurlar. Onları hər an kənddən təhlükə gözləyirdi. Dəfələrlə hazır məhsul yadelli işğalçıların qənimətinə çevrilir, buna görə də aramsız müharibələr və qarətlər əhalini həmişə özləri ilə silah gəzdirməyə məcbur edir. Kəndlilər hətta yer şumlayanda, səpəndə, biçəndə yanlarında xəncər gəzdirir, yaxınlıqda isə tüfəng qoyurlar".

Demək olar ki, bütün xanlıqlarda kəndlilər belə ağır şəraitdə çalışır, onların əməyindən isə feodal əyanlar bəhrələndirilirdi.

Şəhərlər, sənətkarlıq və ticarət. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan ərazisində Təbriz, Şamaxı, Naxçıvan, Ərdəbil, Dərbənd, Bakı, Maku, Urmiya, Xoy, Əhər, Gəncə, Şəki kimi qədim şəhərlərlə yanaşı, Şuşa (Pənahabadın), Yeni Şamaxı kimi təzə şəhərlər də meydana gəldi. XVIII əsrin ikinci yarısında adları çəkilən şəhərlərin hamısı bu və ya digər xanlıqların mərkəzi idi. Həmin şəhərlər əsas etibarilə qala divarları ilə əhatə olunmuşdu. Düşmənin qəfil hücumunun qarşısının müəyyən qədər alınması məqsədilə belə qalaların ətrafında xəndək qazılır və su ilə

doldurulurdu. Hər bir paytaxt şəhərdə əsas, bayır və sənətkarlıq məhəllələri yerləşirdi.

Azərbaycanda tez-tez baş verən feodal ara müharibələri və xarici işğalçıların basqınları zamanı şəhərlərə ciddi ziyan toxunurdu. XVIII əsrin ikinci yarısında ən çox zərər Şamaxı şəhərinə dəydi. Bu şəhər Azərbaycan ərazisində Osmanlı qoşunları çıxarıldığı zaman, 1734-cü ildə Nadir xan tərəfindən yerlə yeksan olunmuş, əhalisi isə Ağsuya köçürülmüşdü.

Şamaxının cənub-qərbində, təxminən 40 kilometr məsafədə yerləşən Ağsu az bir zaman içində qala hasarları ilə əhatə olunduqdan sonra "Yeni Şamaxı" adını aldı. Bu şəhərə Nadir özünün yaxın adamlarından Hacı Məhəmmədəli xanı hakim təyin etdi. 1743-cü ildə İran hakimiyyətinə qarşı çevrilmiş Şirvan üsyanında Yeni Şamaxı Nadir şahın qoşunları tərəfindən bir daha dağıdıldı.

Azərbaycanda xanlıqlar əmələ gəldiyi zaman Şirvanın Xançobanı tayfasından olan Allahverdi bəyin oğlu Məhəmməd Səid xan qardaşı Ağası xan və digər yaxın adamları ilə birlikdə Köhnə Şamaxıya köçdü. Elə bu zaman şamaxılıların bir qismi öz doğma şəhərinə qayıdaraq buranı bərpa etməyə başladı. Köhnə Şamaxıya həmçinin qaçqın rəiyyələr də gəldilər. Təcridən köhnə Şamaxıda həyat yenidən canlanmağa başladı. Beləliklə, Şamaxı xanlığında iki mərkəz əmələ gəldi: Yeni Şamaxı və Köhnə Şamaxı. Lakin bu vəziyyət çox davam etmədi. 1761-ci ildə ətrafına lazımı qüvvə topladıqdan sonra Məhəmməd Səid xan Yeni Şamaxını tutdu. Şamaxı xanlığında ikihakimiyyətlik aradan qalxdı, hakimiyyət Məhəmməd Səid xan və onun qardaşı Ağası xanın əlinə keçdi. 1768-ci ildə Şamaxı xanlığı Quba xanlığı tərəfindən işğal olundu. Qubalı Fətəli xan rəsmən Köhnə Şamaxını inzibati və iqtisadi mərkəz elan etdi. Beləliklə, Yeni Şamaxının əhalisi zorla əvvəlki paytaxta köçürüldü. Bu hadisədən sonra Köhnə Şamaxı yenidən öz xarabalıqları içərisindən dirçəlməyə başladı.

1775-ci ildə Quba xanlığında siyasi vəziyyətin kəskinləşməsi ilə əlaqədar olaraq Fətəli xan keçmiş Şamaxı xanı Məhəmməd Səid xanla barışmağa və Yeni Şamaxını ona qaytarmağa məcbur oldu. Bu hadisə ilə əlaqədar olaraq şəhər əhalisi bir daha zorla Köhnə Şamaxıdan Yeni Şamaxıya köçürüldü.

XVIII əsrin 90-cı illərində Şamaxıya yeni bir fəlakət üz verdi 1795-ci ildə İran hökmdarı Ağa Məhəmməd xanın yürüşü ilə əlaqədar olaraq Şamaxı xanlığının hakimi Mustafa xan düşməndən ziyan çəkməsin deyər, əhalini Fətəli dağında yerləşən qalaya köçürdü. Mustafa xanın əmrinə riayət etməyənlərin evlərini xan özü dağıtdırdı. İran qoşunları şəhəri boşalmış görüb onu alt-üst etdi.

Göründüyü kimi, tarixən qısa bir müddət ərzində Köhnə Şamaxı və Yeni Şamaxı şəhərləri dəfələrlə feodal basqınlarının qurbanı olmuşdur. Əhalinin tez-tez

bir şəhərdən digərinə köçürülməsi onlarda həmişəlik olaraq bir şəhərdə yaşamaq inamını puç etmişdi. Odur ki, əhalinin böyük bir qismi özü üçün qəşəng və rahat ev tikməkdən imtina edərək, zirzəmilərdə yaşamağı daha üstün tuturdu. Köhnə Şamaxını ağ daşdan tikilmiş gözəl naxışlı yaşayış binaları, məscidlər, məqbərələr, hamamlar və digər binalar bəzəyirdisə, Yeni Şamaxıda evlər əsas etibarilə kiçik və yaraşıqsız olub, əksəriyyəti palıqdan tikilmiş daxmalardan ibarət idi.

Yeni Şamaxı kiçik şəhər olub, ətrafına qala divarları çəkilmişdi. Qalanın dördkünc və dairəvi bürcləri var idi.

Azərbaycanın qədim şəhərlərindən biri də Şəki idi. XVIII əsrin 40-cı illərindən başlayaraq Şəki ətrafında müstəqil xanlıq yaradıldıqdan sonra şəhər xanlığın, eləcə də Azərbaycanın siyasi və iqtisadi həyatında mühüm rol oynamışdır. Şəki yalnız 1765-ci ildə qala divarları ilə əhatə olunmuşdur. Mərkəz kimi möhkəmləndikdən sonra şəhərdə istehsal qüvvələrinin inkişafı üçün əlverişli şərait yarandı.

Şəki şəhərində gözəl memarlıq abidəsi olan Xan sarayı və digər bu kimi binaların mövcud olmasına baxmayaraq, evlər ümumiyyətlə kiçik və yaraşıqsız idi. Yaşayış evlərinin əksəriyyəti hasarlarla əhatə olunmuşdu. Bu hasarlar şəhərdə ayrı-ayrı döngələr əmələ gətirirdi.

Azərbaycanın digər şəhərlərində olduğu kimi, Şəkidə də inşaat işləri aşağı səviyyədə aparılır, evlər çiy kərpiyə tikilir, damlarda meyvə qurudulurdu.

Şəhər evləri əsasən bir və ikimərtəbəli idi. Birmərtəbəli evlərin küçüyə pəneərəsi olmazdı ki, evə baxan olmasın. Evlərin kommunal quruluşunun narahatlığı qış zamanı yaşayışı daha da çətinləşdirirdi.

Başqa şəhərlərdə olduğu kimi, əhalinin əsas hissəsi kiçik evlərdə və zirzəmilərdə yaşayırdı. Kasıb ailələrdə bir və ya iki otaq olardı. Bunlar həm yataq otağını, həm də mətbəxi əvəz edərdi. Otaqların birində təndir, yaxud da ocaq yandıqlar, tüstü baca vasitəsilə evdən kənara çıxarıldı.

Şəhərin varlı təbəqələrinə, hakim siniflərə məxsus olan evlərdə otaqların miqdarı daha çox, mətbəx ayrı, ev avadanlığı zəngin idi. Təndir əvəzinə demək olar ki, hər bir dövlətin evində buxarı vardı; saxsı və ucuz qablar yerinə qızıl və gümüş qab-qacaq işlədilər, palaz və ya həsir əvəzinə yerə bahalı xalı-xalçalar döşənər, camaxatanlarda böyük sandıqlar olardı. Yorğan-döşək həmin sandıqların üstünə yığılardı. Bəzi varlılar otaqlarının divarlarına milli naxışlarla bəzək vurdurur, pəneərələrə al-əlvan şüşələr saldırdılar.

XVIII əsrin ikinci yarısında digər Azərbaycan şəhərləri kimi, Şəki də bir neçə dəfə daxili feodal müharibələrinə məruz qalmışdı. Bu da şəhər əhalisinin sayca azalmasına səbəb olmuşdu. Təkcə bunu göstərmək kifayət edər ki, XIX əsrin

əvvəllərində Şəkiddə cəmi 6000 adamın yaşaması qeydə alınmışdır. Görünür, feodal ara müharibələri zamanı Şəkiddən xeyli adamlarla başqa yerlərə qaçmışdı.

Bakı-Badkubə (bir çox səyyahlar Bakını belə adlandırırdılar) özünün nadir tarixi abidələri ilə memarlıq sənəti muzeyinin xatırladırdı.

XVIII əsrin əvvəllərində Bakının ətrafında iki cərgə-xarici və daxili qala divarları olduğu halda, əsrin son rübündə xarici hasarın bir hissəsi dəniz ləpələrinin təsiri nəticəsində dağılmışdı.

Bakı qalası digər xanlıqların paytaxtlarına nisbətən kiçik olub, cəmi 600 sajen sahəni əhatə edirdi. Qala yarımdairəvi şəkildə tikilmişdi. Şəhərin küçələri plansız salındığından nəqliyyata və adamların gediş-gəlişinə maneçilik törədirdi. Bakı xanlığının paytaxtı olan bu şəhərin izi indi də İçərişəhərdə qalmaqdadır. Bakıda da evlər bir və ya ikimərtəbəli idi. İkimərtəbəli evlərdə ev sahibi özü ikinci mərtəbədə yaşayıb, birinci mərtəbədə isə ya dükan açıb alver edir, ya sənətkarlıqla məşğul olur, yaxud da onu kirayəyə verirdi.

Azərbaycan şəhərlərinin əksəriyyətində olduğu kimi, Bakıda da hər kəs yalnız öz tikdiyi evin, həyətin rahat olması üçün çalışır, küçələrin, eləcə də bütün şəhərin xarici görkəminə əhəmiyyət vermirdi.

Şəkiddə və digər paytaxt şəhərlərdə olduğu kimi, Bakı ətrafında da keşikçi qüllələri tikilmişdi. Bakı Azərbaycanın qədim şəhərlərindən olsa da, əhalinin sayı baxımından bir o qədər fərqlənməmişdir. Çar Rusiyası tərəfindən işğal edildiyi zaman şəhərin təxminən üç və ya dörd min sakini vardı.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın mərkəz şəhərlərindən biri də Naxçıvan sayılırdı. Naxçıvan bu dövrə öz keçmiş şöhrətini itirə-itirə gəlib çatmış şəhərlərdən biri idi. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda mövcud olan iqtisadi və siyasi pərakəndəlik Naxçıvanın da inkişafına öz mənfi təsirini göstərmişdi. Naxçıvan müstəqil xanlığın paytaxtı olsa da, möhtəşəm bina və abidələri ilə fərqlənmirdi. Xan sarayından başqa, demək olar ki, Naxçıvandakı evlərin əksəriyyəti birmərtəbəli idi. Evlərin damları yastı olub, biri digərinə bənzəyirdi. Şəhər evlərinin əksəriyyəti daş və palçıqdan hörülmüş hündür hasarlarla əhatə edilmişdi.

Azərbaycanın digər şəhərləri kimi, Naxçıvan da daxili feodal müharibələri və yadelli işğalçıların basqınları nəticəsində xeyli ziyan çəkmişdi. XVIII əsrin sonlarında İran hökmdarı Ağa Məhəmməd şahın yürüşləri zamanı şəhərə böyük xətər toxunmuşdu. Naxçıvanlıların düşməne ciddi müqavimətindən qəzəblənən İran dövləti başçısının ikinci yürüşü zamanı (1797) Naxçıvan şəhəri qarət edilmiş və bir çox binalar dağıdılmışdı. Şahın əmri ilə naxçıvanlıların bir

qismi zorla İrana köçürülmüşdü. Bu hadisədən sonra Naxçıvan əhalisinin sayı daha da azalmışdı.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda mühüm siyasi və iqtisadi mərkəz kimi şöhrət tapan şəhərlərdən biri də Gəncə idi. Gəncə Təkcə Azərbaycanda deyil, bürün Cənubi Qafqazda gözəl və böyük şəhərlərdən sayılırdı. Bağlı-bağatlı və yaraşılı küçələri olan Gəncə şəhəri yaşıllığa bürünmüşdü. Səyyah Avriil Filip Gəncəyə gəlişini belə təsvir edir: "Biz oraya (Gəncəyə. - *məsul red.*) baharın ortalarında gəldik, saysız-hesabsız çiçəkli və yarpaqlı ağaclarla örtülən evləri yaşıllıq daha da gözəlləşdirirdi, mən belə bir valehedici mənərə görməmişəm".

Gəncə şəhərinin yerləşdiyi bölgə dəmir, mis, qurğuşun, duz və s. faydalı qazıntılarla da zəngin idi. Bu təbii zənginlik öz növbəsində Gəncə şəhərində sənətkarlığın inkişafı üçün əlverişli zəmin yaratmışdı. Gəncə şəhərində hazırlanan sənətkarlıq əşyaları Təkcə daxili bazarda satılmır, xaricə də ixrac edilirdi. Gəncə eyni adlı xanlığın paytaxtı oldandan sonra dəfələrlə Kartli-Kaxeti çarlığı və Qarabağ xanlığı tərəfindən hədələnmiş, hətta qısa müddətə həmin feodal dövlətləri tərəfindən zəbt olunmuşdu.

1778-ci ildə saray çəkişmələrinin qurbanı olan Gəncə xanlığının hakimi Məhəmmədhasən xanı ona sui-qəsd edən qardaşı Məhəmməd xan əvəz etdi. Onun hakimiyyəti dövründə Gəncə xanlığı xeyli zəiflədi. Vəziyyətin belə bir şəkil almasından istifadə edən II İrakli Gəncəni zəbt etmək fikrinə düşdü. Lakin o, tələsməyib bu işdə Azərbaycanda böyük nüfuzə malik olan və tez-tez ittifaqa girdiyi qarabağlı İbrahimxəlil xandan istifadə etməyi qərara aldı. Zəngin Gəncə şəhərində çoxdan gözü olan İbrahimxəlil xan tərəddüd etmədən II İraklinin təklifini qəbul etdi.

Beləliklə, 1780-ci ildə İrakli və İbrahim xanın qoşunları Gəncə qalasını mühasirəyə aldılar. Ciddi müqavimət göstərə bilməyən Gəncə qarnizonu təslim oldu. Qaliblər Gəncə xanlığını birlikdə idarə etməyi qərarlaşdırıb, öz nümayəndələrini Gəncə şəhərində yerləşdirdilər.

Bu hadisədən sonra altı il müddətində Gəncə xanlığı İbrahim xanın təyin etdiyi Həzrətqulu bəy və II İraklinin nümayəndəsi Keyxosrov tərəfindən idarə olundu. Lakin tezliklə İbrahimxəlil xanla II İrakli arasında Gəncə üstündə ziddiyyət baş verdi.

Hər iki hakim feodal Gəncə xanlığına tam sahib olmaq üçün tədbirlər görməyə başladı. Mübarizə yerli feodalların köməyindən istifadə edən İbrahimxəlil xanın qələbəsi ilə nəticələndi. II İraklinin nümayəndəsi və qoşunları Gəncəni tərək

etməli oldular. Lakin bu hadisədən sonra İbrahimxəlil xanın nümayəndəsi də Gəncədə çox qala bilmədi. Gəncəlilər üsyan qaldırıb onu da qovdular. Beləliklə, Gəncə xanlığı üsyan başçılarından biri olan Rəhim bəyin əlinə keçdi. Lakin bir ildən sonra onu xan taxtında qardaşı Cavadın xan əvəz etdi.

1786-cı ildə Gəncəni yenidən Qarabağ xanlığı və Kartli-Kaxeti Çarlığının qoşunları mühasirəyə aldılar. Nəticədə şəhərə ciddi ziyan dəydi.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın ən böyük şəhərlərindən biri də Təbriz idi. Bu şəhər Azərbaycanın tarixən əmələ gəlmiş ticarət mərkəzlərindən olmaqla bərabər, ölkənin siyasi tarixində də böyük rol oynamışdır. Təbriz tutduğu coğrafi və strateji mövqeyinə görə Şərqlə Qərb arasındakı əlverişli ticarət yolunun dünyən nöqtəsi idi. Bu şəhər hələ çox qədimdən yalnız Azərbaycanda deyil bütün Yaxın Şərq şəhərləri arasında zənginliyinə və ticarət əlaqələrinə görə müstəsna yer tuturdu. Təbrizdən keçən və böyük iqtisadi əhəmiyyətə malik olan karvan yolları bu dövrdə şəhərin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Mənbələrdə Təbrizin iqtisadi əhəmiyyətindən bəhs edilərək, şəhərin ölkənin Avropa və Asiya ilə ticarətdə önəmli yer tutduğu göstərilir. Bu, Təbrizin əlverişli coğrafi mövqeyi və tranzit yolunda yerləşməsi ilə izah edilir.

Azərbaycan müvəqqəti olaraq İran dövlətinin əsarəti altında düşdüyü zaman Təbriz şəhəri nəinki öz ticarət əhəmiyyətini itirməmiş, hətta İranın paytaxtı İsfahanı belə bu sahədə geridə qoymuşdu. XVIII əsrin ikinci yarısında yaşamış rus tarixçisi M.Çulkov Təbriz şəhərinin üstünlüyündən bəhs edərək yazır ki, bu şəhər İsfahan kimi qəşəng və zəngin bazara malikdir. Təbriz bazarı "Qeysəriyyə" - yəni "şah bazarı" adlanırdı.

XVIII əsrin ikinci yarısında müstəqil xanlığın mərkəzinə çevrildikdən sonra Təbriz şəhəri bir növ öz zənginliyinin qurbanı olmuşdur. Şəhər bir neçə dəfə qonşu xanlıqlar, xüsusilə Urmiya və Xoy hakimləri tərəfindən basqın və qarətə məruz qalmışdır. Bu isə təsərrüfata və əhalinin sayına mənfi təsir göstərmişdir.

Yuxarıda haqqında bəhs edilən şəhərlərlə yanaşı, Azərbaycanın bir çox şəhərləri, o cümlədən Ərdəbil, Xoy, Urmiya, Lənkəran, Dərbənd və s. XVIII əsrin ikinci yarısında ayrı-ayrı bölgələrin həm ticarət, həm də siyasi mərkəzləri idi. Qeyd etmək lazımdır ki, adı çəkilən şəhərlərin demək olar, hamısı ya feodal ara müharibələrinin, yaxud da Xaricdən basqınların qurbanı olmuşdur. Bu isə, ilk növbədə, vaxtilə çiçəklənən şəhərləri tənəzzülə gətirib çıxarmışdır. Qədim şəhərlərin tənəzzüllü ilə yanaşı, XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan ərazisində bir sıra yeni şəhərlər də meydana gəlmişdir. Yeni şəhərlərin təşəkkülü qədim şəhərlərin meydana gəlməsindən tamamilə fərqlənir. Yeni şəhərlər, ilk növbədə, xanlıqların istinadgahı kimi yaranmış, sonralar isə təcridən ölkənin həm siyasi, həm

də iqtisadi həyatında həlledici rol oynamağa başlamışdır. Bunlar Şuşa, Yeni Şamaxı (Ağsu), Quba şəhərləridir.

Quba şəhəri müstəqil xanlığın mərkəzi kimi yalnız XVIII əsrin 40-cı illərində özünü göstərmişdir. Müstəqil Quba xanlığının əsasını qoyan Hüseynəli xan Quba şəhərini xanlığının mərkəzinə çevirdi və onun ətrafına qala divarları çəkdi.

1759-cu ildə qubalı Fətəli xan Dərbənd xanlığı ilə Quba xanlığını birləşdirdikdən, xüsusilə 1789-cu ildə Fətəli xan öldükdən sonra Quba xanlığı ilə bərabər Quba şəhəri də öz siyasi mövqeyini itirdi. Dərbəndin isə həmin vaxtdan etibarən siyasi və iqtisadi əhəmiyyəti artdı.

1796-cı ildə Rusiya qoşununun Azərbaycana yürüşü zamanı Quba xanlığı ilə Dərbənd xanlığı müvəqqəti olaraq rəsmi surətdə ayrılısalar da, ruslar Azərbaycan ərazisini tərk etdikdən sonra yenidən birləşdilər.

Yuxarıda göstərilən səbəblər Quba şəhər əhalisinin sayının azalmasına təsir göstərməyə bilməzdi. Demək olar ki, XVIII əsrin ikinci yarısında, xüsusilə onun son rübündə Azərbaycanda əhalinin sayı baxımından Qubadan kiçik şəhər yox idi.

Lakin Quba şəhəri Fətəli xanın hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın böyük bir ərazisinin, daha doğrusu, 1760-1780-ci illərdə qubalı Fətəli xanın hakimiyyəti altında birləşən hissəsinin siyasi mərkəzi olmuşdur.

XVIII əsrin ikinci yarısında əmələ gələn inkişaf edən şəhərlər sırasında siyasi və iqtisadi mərkəz kimi Şuşa şəhəri xüsusi yer tutur. Müstəqil Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli xan özünə əlçatmaz bir istinadgah salmaq istəyirdi. Şuşa qalası dəniz səviyyəsindən 1400 metr hündürlükdə yerləşən, meşələrlə örtülmüş, bir tərəfdən uçurum, digər tərəfdən isə sıldırım qayalarla əhatə olunmuş təbii bir qala idi. Pənahəli xan həmin yeri seçdikdən sonra burada qala divarları, sonra isə evlər və imarətlər tikdirmişdir. İnşaat işləri bitdikdən sonra Pənahəli xan və Qarabağın bir çox zadiməganları və sənəkarları qalaya köçmüşlər. Tezliklə qalaya Qarabağdan və Azərbaycanın digər yerlərindən də köçüb sakin olanların sayı artdı. "Pənahabadın" adını ilə məşhurlaşan yeni paytaxta başqa şəhərlərdən köçənlər məhəllə-məhəllə yerləşdirildilər. Bunu Pənahabadın şəhərindəki küçə Adları (Təbrizi, Əylisli, Qazançalı, Köçərli, Qurdlar, Culfalar və s.) bir daha təsdiq edir.

Şuşanın etibarlı qala hasarları ilə əhatə olunması burada dinc quruculuq işlərinin aparılması üçün geniş imkanlar yaratdı. Qalada tikinti işləri sürətlə genişləndirildi. Hər bir məhəllə üçün məscid hamam, mədrəsə və s. inşa edildi. Şuşa qalasında xan sarayı da tikildi. Qala hasarlarından əlavə, xanın əmri ilə şəhərdən bir qədər aralıda daha iki istehkam inşa olundu. Qarabağ xanlığı taxtında müvəqqəti olaraq

atasını əvəz edən Mehrəli xanın hakimiyyəti dövründə (təqribən 1758-1763-cü illər arasında) Şuşadan bir qədər uzaqda "Əsgəran" qalası tikildi. Bu qalada əsasən Şuşa qalasına gedən yolu qoruyan əsgərlər yerləşdirilmişdi.

Şuşa qalası inşa edilən gündən 1797-ci ilədək buraya bir dəfə də olsun düşmənin ordusu soxula bilməmişdi. Əgər Azərbaycanın Bərdə, Gəncə, Şamaxı kimi qədim şəhərləri keçmiş şöhrətləri ilə öyünə bilirdilərsə, XVIII əsrin ikinci yarısında Şuşa öz inkişaf səviyyəsi ilə onları ötmüşdü.

Şəhərlərin inzibati cəhətdən idarə olunmasını asanlaşdırmaq məqsədilə xanlar şəhərləri məhəllələrə bölürdülər. Hər bir məhəllənin kətxuda və ya şəhər bəyi simasında ağsaqqalı - başçısı var idi. Onlar vergi toplayır, naiblərin, xanların sərəncamını yerinə yetirirdilər.

Şəhər idarəsində polis vəzifəsini dağçalar iera edirdilər. Onlar eyni zamanda şəhər və bazarda qayda-qanun yaratmalı idilər. Şəriət qanunlarını müdafiə etmək üçün dağçaya böyük səlahiyyətlər verilmişdi. Əgər kimsə zorakılıqda, ədalətsizlikdə və ya nalayiq hərəkətlərdə təqsirləndirilsəydi, dağçanı onu özü bildiyi kimi cəzalandıra və ya cərimə edə bilirdi. Dağçaları öz vəzifələrini layiqincə yerinə yetirməyə həvəsləndirmək məqsədilə xanlar xüsusi olaraq *dağlıq* adını ilə vergi də müəyyən etmişdilər.

Şəhər həyatında gecələr şəhərin keşiyində durmaq kimi məsuliyyətli vəzifə vardı. Mövcud qaydaya görə, əhali növbə ilə gecələr şəhərin keşiyində durmalı idi. Lakin xanlar belə bir mükəlləfiyyəti pul ilə əvəz edib, əhalidən gecə keşikçiliyi əvəzinə müəyyən miqdarda pul toplayırdılar. Şəhərlilərdən bu məqsədlə toplanılan pulla axtışlar şəhərin keşiyini çəkmək xüsusi dəstələr təşkil edirdi. Gecə keşikçiləri *əsas*, keşikçibaşları isə *əsasbaşı* adlandırılırdı. Onların səlahiyyəti heç də dağçanın səlahiyyətindən az deyildi.

Gecə keşikçiləri ayrı-ayrı dəstələrə bölünərək, onlara həvalə olunan məhəllənin keşiyini çəkirdilər. Həmin dəstələr bilavasitə əsasbaşı qarşısında məsuliyyət daşıyırdılar. Bazar və eləcə də sənətkar dükanlarının öz əsasları var idi. Həmin əsaslar üçün məvəcib sənətkar və tacirlərdən toplanılırdı.

Şəhər idarəsində sənətkar təşkilatlarının (əsnafların) başçılıq etdiyi ustabaşılar da müəyyən rol oynayırdılar. Lakin ustabaşılardan nüfuz dairələri öz təşkilatları çərçivəsində məhdudlaşmışdı. Onlar yalnız sənətkarların inzibati, maliyyə, mülki məhkəmə məsələlərinə baxırdılar.

Şəhərlərdə cinayət və mülki məsələlərə üç növ məhkəmədə baxılırdı: *məhkəməyi-şəriyyə* və *əsnafməhkəməsi*.

Bu məhkəmələrdən ən işgüzarı məhkəməyi-şəriyyə idi. Həmin məhkəmədə cinayətkarların işinə baxılır, talaq verilir və irsi mübahisələr həll olunurdu. Məhkəməyi-şəriyyədə rəs mi olaraq hakim *qazı* idi.

Məhkəməyi-ali gec-gec və fəvqəladə hadisələr zamanı çağırılırdı. Bu məhkəmə bilavasitə xana tabe idi. Burada əsas etibarilə canilərin və digər cinayətkarların işlərinə baxılırdı.

Əsnaf məhkəmələrinin başında ustabaşı dururdu. Burada nisbətən yüngül məsələlər həll olunurdu: sənətkarlarla usta, yarımusta və şagird arasındakı mübahisələr, əsnaf qayda-qanununun pozulması, yerli əhəlinin ustalardan şikayətləri və s.

Xanın hüququnun hüdudsuz olmasına baxmayaraq, çox zaman məhkəmələrdə ali silkin üzvlərinə güzəştə gedilir və mübahisə əksər hallarda onların xeyrinə həll edilirdi.

Məhkəmələrdə hakimlərdən başqa mirzə, götürəçilər və bir neçə qasid də olurdu. Burada mülki və cinayət işlərinə şəriət qanunları əsasında baxılırdı. Lakin məhkəmələrdə eyni zamanda xalq adət və ənənələri də nəzərə alınır.

XVIII əsrin ikinci yarısında hər xanlığda əsas etibarilə bir mərkəzi şəhər mövcud idi. Şəhərlərin idarə edilməsi həm sadə, həm də mürəkkəb idi. Elə xanlıq vardı ki, orada şəhəri bilavasitə xanın özü idarə edirdi, bəzən isə o, şəhərin idarəsini *naibə*, *kələntərə*, yaxud da *qalabəyiyə* tapşırırdı. Şəhər məmurlarına həmçinin əsasbaşı da daxil idi.

Naib əsas etibarilə təsərrüfat və inzibati məsələlərlə məşğul olur, vergilərin vaxtlı-vaxtında toplanılması işi də ona tapşınırdı. Sənətkarlar üzərinə vergi qoyulması, vergilərin qaydaya salınması da naibin öhdəsinə düşürdü. Lakin onun fəaliyyəti Təkcə bununla bitmirdi. Xan müvəqqəti olaraq şəhərdən çıxdıqda (müharibəyə, ziyarətə, ova, səyahətə və s. getdikdə) şəhəri idarə işi naibin əlində cəmlənirdi.

Zəngin təbii sərvətə malik Azərbaycan torpağında tarix boyu sənətkarlığın, demək olar ki, bütün sahələrinin inkişafı üçün əlverişli şərait olmuşdur. Lakin siyasi hadisələr, qonşu dövlətlərin arasıkəsilməyən basqınları ölkədə sənətkarlığın tam mənada inkişafına maneçilik törədirdi. Bəzi hallarda yerli feodallar idarə etdikləri ərazidə zəngin faydalı qazıntı yataqlarının mövcud olduğunu bildikləri halda, qonşu feodalların basqınından ehtiyatlanaraq həmin yataqlardan istifadə etmirdilər. Beləliklə, ölkənin təbii sərvətləri istifadəsiz qalırdı. Rusiyanın Qədim Aktların Mərkəzi Dövlət Arxivində (Moskva) bu barədə bir şəxsin çox maraqlı məlumatı vardır. Hadisələrin şahidi olmuş həmin adam yazır ki, Quba xanlığında qızıl, gümüş və qurğuşun mədənləri tapılmışdır. Lakin xan qonşu Dağıstan feodallarının

basqınlarından çəkinərək qızıl, gümüş mədənlərinin yenidən qumla örtülüb basdırılmasını və xalqdan gizli saxlanılmasını əmr etmişdir. Qurğuşun mədənlərindən isə istifadə olunmuşdur. XIX əsrin əvvəllərində Təbrizdə olmuş səyyah V.Dittel yazır ki, Təbriz şəhərinin geoloji mövqeyindən məlum olur ki, burada zəngin mis və gümüş yataqları vardır. Bu mədənlərin kəşf olunmasına baxmayaraq, onlardan heç zaman lazımınca istifadə edilməmişdir.

Qarabağ və Naxçıvan xanlığında az miqdarda gümüş, mis, qurğuşun və s. hasil olunurdu. Daşkəsəndə dəmir və mis mədənləri şöhrət tapmışdı.

Naxçıvanda kükürd, Gəncədə isə mis və zəy daşları əldə edilirdi. Cənubi Qafqazın bir çox yerlərinə Bakıdan və Naxçıvandan duz aparılırdı.

Yuxarıda göstərilən faktlar XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan xanlıqlarında sənətkarlığın inkişafı üçün əlverişli zəmin olduğunu bir daha sübut edir.

Şəhərlərin əksəriyyətində sənətkarlığın inkişafı üçün yaxşı şərait olsa da, XVIII əsrin ikinci yarısında ölkənin iqtisadi və siyasi pərakəndəliyi, tez-tez baş verən feodal ara müharibələri onlara şəhərin xarabalığa çevrilməsinə, yüzlərlə sənətkarın, şəhər əhalisinin yurd-yuvasını tərk etməsinə səbəb olmuşdur.

Yerli hakimlər dağıdılmış şəhər təsərrüfatını, o cümlədən sənətkarlığı bərpa məqsədilə başqa şəhərlərdən öz şəhərlərinə usta və sənətkarları dəvət etməyə məcbur olurdular. Belə bir addımı ilk öneə Şamaxılı Məhəmməd Səid xan atmışdır. O, dağıdılmış Şamaxıda ipəkçiliyin inkişafı və bərpası üçün Təbrizdən yüz usta dəvət etmişdi.

Tez-tez baş verən müharibələr sənətkarlığın keyfiyyətə də geriləməsinə səbəb olmuşdu. Müharibələr zamanı bir çox sənətkarlar dükanlarını bağlayıb şəhərlərdən uzaqlaşmışdılar. Çox vaxt yerli hakimlərin özləri məcburiyyət qarşısında sənətkarları şəhərdən çıxmağa vadar edirdilər. Belə hallar Şamaxı, Lənkəran, Şəki və digər şəhərlərdə baş vermişdir. Bəzən isə sənətkarların özləri heç bir şagird, yarımusta (kargər) götürmədən və xammalla çoxlu pul sərf etmədən ev şəraitində sənətləri ilə məşğul olurdular.

Bütün bunlar Azərbaycan şəhərlərində şəhər təsərrüfatının məhdudlaşmasına və hazırlanan əşyaların keyfiyyətinin pisləşməsinə gətirib çıxarırdı.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan şəhərlərindəki tənəzzül bütün şəhərlərdə eyni vaxtda müşahidə olunmurdu. Belə hallar, ilk növbədə, siyasi hadisələrlə bağlı idi. Məsələn, mənbələrin verdiyi məlumata görə, XVIII əsrin 60-cı illərində Məhəmməd Səid xanın hakimiyyəti illərində müəyyən tədbirlər nəticəsində Şamaxıda ipəkçilik bərpa olunmuş və inkişaf etmişdi. Lakin on il sonra Şamaxıda olmuş rus səyyahı S.Qmelin burada ipəkçiliyin tənəzzülündən danışır. Qmelindən bir

neçə il sonra Şirvanda olmuş E.Forster yazır ki, burada külli miqdarda ipək əldə edilir ki, onun da ildə 400 tonu ixrac olunur.

Azərbaycan xalçaçılarının məhsulları xarici bazarda yüksək qiymətləndirilirdi. Şamaxı xanlığının üç iri kəndi - Basqal, Müci və Lahicə bir növ sənətkarlıq mərkəzlərinə çevrilmişdi. Bu kəndlərin sənətkarları tərəfindən hazırlanan mallar bazarlarda böyük şöhrət tapmışdı. Basqal və Mücidə müxtəlif ipək parçalar, kəlağayılar istehsal edilir, Lahicədə isə mis avadanlıqları, həmçinin müxtəlif silahlar o cümlədən tüfəng, xəncər və s. hazırlanırdı. Lahicənin məhsulları həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət etibarilə heç də o dövrün mərkəzi şəhərlərində istehsal olunan məhsullardan geridə qalmırdı. Adı şəhərlərdəki sənətlərin, demək olar ki, bütün növləri burada mövcud idi. Lakin Lahicə inzibati mərkəz deyildi, əhalisi çox az, sahəsi də şəhərə nisbətən kiçik idi.

Təbriz, Ərdəbil, Xoy, Şəki, Qarabağ, Urmiya, Gəncə və digər xanlıqlarda da müəyyən iqtisadi canlanma müşahidə olunurdu.

XVIII əsrin ikinci yarısında sənətkarlıqda nisbi canlanma özünü göstərsə də, ölkə texnika cəhətdən geridə qalmaqda davam edirdi. Hətta Abşeronda əsrlərdən bəri neft istehsalı ilə məşğul olduğu halda, nefti yenə də ibtidai üsulla əldə edirdilər. Bununla belə, Abşeron kəndləri və Bakı ətrafında istehsal olunan neft tulluqlara doldurularaq hər gün atla, qatırla, dəvə və yaxud gəmi karvanları ilə uzaq şəhərlərə aparılıb baha qiymətə satılırdı.

XVIII əsr mənbələrindən birində yazılmışdır: "Bakının ətrafında çoxlu miqdarda neft bulağı vardır. Bu bir növ qara və çox asanlıqla yanan yer yağdır". Səyyah E.Bel yazır ki, mən bulaq suyuna bənzərini də görmüşəm. Məlumdur ki, neft heç də yerdən şəffaf halda çıxmır. Lakin yuxarıda misal gətirdiyimiz kəlmələrin müəllifi "bulaq suyuna bənzər" neftin mövcud olduğundan xəbər verir. Çox güman ki, İngiltərədən gələn səyyah bu sözləri yazdıqda, ağ nefti (kerosini) nəzərdə tutur. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, yerli əhali nefti emal edərək, ondan şəffaf rəngli ağ neft almış. Bu barədə səyyah İ.Lerx də məlumat verir. O yazır ki, əhali nefti emal etməklə ondan "spirtə" bənzər ağ neft alır. Şübhəsiz, Lerx burada adı kerosini nəzərdə tutmuşdur. Müəllif neftin xüsusiyyəti haqqında belə məlumat verir: "Neft tez yanmır, o, tünd-qonur rəngdədir, amma emal olunduqdan sonra açıq-sarı rəngə çalır. Ağ neft bir qədər bulanıqdır. Lakin emal edildikdə, "spirt kimi şəffaf olur və çox tez alovlanır".

XVIII əsrdə Azərbaycandakı sənətkarlar sırasında neftayıranlar da var idi.

Ümumiyyətlə, XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan sənayesində sənətkar emalatxanaları çərçivəsində məhdudlaşmış kустar istehsalı üsulu hökm sürürdü.

Azərbaycan şəhərlərində iki cür sənətkara təsadüf edilirdi: sənətkar səxlərinin üzvləri və ev şəraitində fərdi əməklə məşğul olan sənətkarlar.

Azərbaycan şəhərlərindəki sənətkar səxləri *əsnaf* adlanırdı. Əsnaflar bütün Yaxın Şərç ölkələrində olduğu kimi, sözün tam mənasında, Təkcə sənətkarları deyil, eyni zamanda müxtəlif peşə və iş sahiblərini də öz ətrafında birləşdirirdi. Belə şəhərlərdə dəmirçi, papaqçı, dərzı, toxucu və digər əsnaflarla yanaşı, əllaf, tuluqcu, pəhləvanlar və b. da var idi.

Əsnaf inzibati idarəsi ustabaşı, ağısaqqallar, igidbaşı və xəzinədən ibarət idi. Əsnaflar öz homrəyliklərini bu və ya digər küçə və məhəllələrdə cəmləşməklə nümayiş etdirirdilər. Qədim şəhərlərdəki küçə adları buna bir daha sübutdur. İndiyədək Şəki, Şamaxı, Bakı, Şuşa və digər şəhərlərdə xalq arasında sənət adı ilə çağırılan məhəllələr mövcuddur. Şəkiddə belə məhəllələr digər şəhərlərə nisbətən daha səciyyəvi olduğu üçün buradakı küçə adları misal gətirilə bilər: Şalbarlar (şaltoxuyanlar), Sabunçular, Xarratlar, Zərgərlər, Dulusçular, Dabbağlar, Çanaxçılar, Çölməkçilər, Sərkərlər və s.

Şuşa şəhərində dəmirçi, qalayçı, başmaqçı, dabbağ əsnaflarının olması barədə məlumat vardır.

Bakı qalasında sənətkar məhəllələrinin olduğunu sübut edən dəlillərdən biri budur ki, Bakı rus qoşunları tərəfindən işğal edildikdən sonra general A.Yermolov belə bir əmr vermişdi: "Sənətkarların qaladına (indiki İçərişəhərdə) yaşamasına icazə verməli, lakin misgərlər və dəmirçilər yalnız şəhərin kənarında yaşamağıdır. Boyaqçılar, dabbağlar və ümumiyyətlə sənətlə məşğul olan sənətkarlar da mütləq oradına (şəhərin kənarında. - *məsul red.*) yerləşdirməlidirlər". Bu sənəddən məlum olur ki, köhnə Bakının müəyyən küçələrində misgərlər, dabbağlar və kiçik şəhərin havasını çirkləndirə bilən digər sənətkarlar cəmləşmişdilər. Məhz buna görə də yerli hakimiyyət orqanları onları şəhərdən çıxarmağa məcbur olmuşlar.

Sənətkarlardan vaxtılı-vaxtında vergi almaq məqsədilə onlara öz mallarını əsasən bazar və karvansaralarda satmağa icazə verilmişdi.

Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, XVIII əsrin ikinci yarısında da Azərbaycanda ticarət əməliyyatı həm karvan yolları, həm də Xəzər dənizi vasitəsilə aparılırdı.

Karvan yolu ilə ən qızğın ticarət Şimal istiqamətində-Bakı-Dərbənd-Tərki-Qızılyar-Həştərxan; Cənub istiqamətində isə Bakı-Şamaxı-Cavadın-Lənkəran-Rəşt marşrutu ilə aparılırdı.

Volqa-Xəzər ticarət yolunda isə Bakı limanı xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu yolla həm Rusiyaya, həm də Rusiyanın çayları vasitəsilə Qərbi Avropa ölkələrinə, xüsusilə İngiltərə və Hollandiyanın bazarlarına çıxmaq olurdu.

Karvan yollarında Şamaxı şəhəri də mühüm rol oynayırdı. Buradan tacirlər karvan vasitəsilə Bakıya, yaxud Qobustan düzü ilə Şabrana, oradan isə dənizlə

Həştərxana, Volqa ilə Moskvaya və uzaq ölkələrə mal aparırdılar. Həştərxandan Azərbaycana gələn gəmilər Dərbənddə, Niyazabadında, Bakıda, Salyanda və Cavadında lövbər salıb ya mal satır, yaxud da mal mübadiləsi ilə məşğul olurdular. Qara dəniz vasitəsilə Azərbaycana mal gətirən tacirlər Gürcüstanı keçərək Balakən-Şəki-Şamaxı-Bakı və yaxud Gəncə-Şuşa-Lənkəran-Ənzəli istiqamətində hərəkət edirdilər. Tacirlər İran və Hindistana mallarını əsasən Xəzər dənizi vasitəsilə aparırdılar.

Karvan yolları və dəniz yolu təkcə tranzit ticarətə xidmət etmir, yerli şəhərləri də bir-biri ilə birləşdirirdi. Ticarətin aparılması və inkişafında ölkə daxilindəki körpülər, karvansaralar və ovdanlar da əhəmiyyətli rol oynayırdı.

Körpülər, adətən, çayların dar keçidlərində tikilirdi. Ticarət yolu ağzında olan körpülərin yaxınlığında isə karvansaralar yerləşirdi. Dövrün müasirlərindən P.Zubov Azərbaycanın ticarət əlaqələrindən bəhs edərkən yazır ki, bunu yolboyu gözə çarpan karvansaralar, yaxud onların qalıqları sübut edir.

Çoxlu qazanc götürmək və ticarəti inkişaf etdirmək məqsədi güdən yerli hakimlər karvansaraları özləri üçün münasib yerlərdə, əsasən karvan yollarında tikdirirdilər.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda mövcud olan bütün şəhərlər daxili və xarici ticarətdə iştirak edirdi. 1780-ci ildə Cənubi Qafqaz bölgəsində, xüsusilə Gürcüstanda bir müddət yaşamış rus hərbi xadimi S.Burnaşov öz xatirələrində yazır ki, İran və Hindistanla ticarət əsas etibarilə Gəncə şəhəri vasitəsilə aparılırdı.

Azərbaycanın əsas ticarət mərkəzlərindən biri Şamaxı şəhəri olmuşdur. Bu şəhər XVIII əsrdə dəfələrlə işğala məruz qalsa da, beynəlxalq aləmdə ticarət əhəmiyyətini itirməmişdi. Hələ də Şamaxıda cəmləşmiş Şirvan ipəyinə xarici bazarda böyük ehtiyac duyulurdu. XVIII əsrin ikinci yarısında yaşamış rus tarixçisi M.Çulkov yazır ki, Şamaxı ipəyi Türkiyəyə, Hindistana, İtaliyaya, demək olar ki, Avropa və Asiyanın bütün şəhərlərinə ixrac edilirdi.

Dünyanın bir çox ölkələrindən, o cümlədən Rusiyadan, İrandan, Hindistandan, Türkiyədən, Hollandiyadan, İngiltərədən Şamaxı ipəyi və ipək məmulatı almaq üçün çoxlu tacir gəlir və satmaq üçün özləri ilə müxtəlif əşyalar gətirirdilər.

İpəkçilik sayəsində Şamaxı şəhəri uzun müddət bütün Cənubi Qafqazın ən gür bazarına çevrilmişdi. Buraya Azərbaycanın bir çox şəhərlərindən, xüsusilə Gəncədən, Şəkidən (Nuxa), Ərəşdən xam ipək və ipək məmulatı gətirilirdi. Maraqlıdır ki, bir çox hallarda Türkiyədən gələn tacirlər Şamaxıdan aldıqları ipəyi aparıb Qərbi Avropa fabriklərinə türk ipəyi kimi satırdılar.

Azərbaycanın bir çox şəhərlərində ipəkçiliklə məşğul olurdular. İpək və ipək məmulatı həm dəniz, həm də karvan yolları ilə uzaq diyarlara aparılırdı. Azərbaycanın cənubunda ipəkçilik mərkəzi kimi Ərdəbil şəhəri məşhur idi. Buradan çox zaman İzmir, Hələbə və İstanbulla karvan vasitəsilə ipək yola sınırdı.

Şuşada istehsal olunan ipəyi, adətən, Şəki, Naxçıvan, Xoy və Təbriz şəhərlərindən gələn tacirlər alırdı. Xarici bazarda Naxçıvanda hazırlanan qırmızı və ağ bezin müştəriləri daha çox idi. Naxçıvandan xanlığın kənarına həmçinin pambıq, çəltik, şərab və s. məhsullar da aparılırdı. Naxçıvan bezinə Qarabağ, İrəvan xanlıqlarında, çəltiyə Mərənddə, Xoyda, Təbriz xanlığında, pambığa isə Türkiyənin Bayazid, Qars şəhərlərində, Qarabağ xanlığında və Tiflisdə tələbat daha çox idi.

Ordubadın meyvələrinə, xüsusilə xuşibərinə (quru) də xarici bazarda müştəri tapılırdı.

Azərbaycanın ticarətində Şəki əhəmiyyətli rol oynayırdı. Burada istehsal olunan xam ipək Şamaxı və Tiflisə daşınırdı.

Əlverişli təbii limanda yerləşən Bakı şəhərinin ticarət sahəsindəki fəaliyyəti daha geniş idi. 1796-cı ildə Bakıda olmuş rus qoşunlarının komandanı V.Zubov yazır ki, Bakı Xəzər dənizində ən yaxşı limandır. Gəmilər burada 7 sajən² dərinliyində təhlükəsiz qala bilər. Bakının ətrafı neft bulaqları ilə zəngindir. Buraya Rusiyadan, Mazandarandan, Gilandan, Azərbaycanın cənubundan çoxlu tacir gəlir.

Xəzər dənizində Rusiya donanması daha da inkişaf etdikdən sonra Bakı şəhəri tranzit ticarətdə bütün Cənubi Qafqaz şəhərləri arasında birinciliyi öz əlinə aldı. Müasirlərin yazdıqlarına görə həmin dövrdə Bakıya "karvanlar axışb gəlirdi". Çünki Bakıdan İran körfəzinədək rahat və təhlükəsiz yol vardı. Bu yol hələ Şah Abbasın vaxtında salınmışdı. İran körfəzindən karvan yolu ilə Bakıya gətirilən mallar Gürcüstana, oradan isə Qara dəniz vasitəsilə Qərbi Avropa ölkələrinə aparılırdı.

Bakının eoğrafi şəraiti yerli əhalini ticarətlə məşğul olmağa eəlb edirdi. Şəhərin varlı tacirləri, uzaq məsafələri qət etmək üçün gəmilər olmadığından, çox vaxt rus tacirlərinin gəmilərini iltizama və yaxud icarəyə götürüb Xəzər dənizində mallarını Rusiyaya və İrana daşıtdırırdılar. Bakının ticarət məhsullarını əsasən neft, zəfəran və duz təşkil edirdi.

Karvan ticarətində mühüm əhəmiyyət daşıyan şəhərlərdən biri də Təbriz idi.

Yaxın Şərqi ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da bazar şəhərin ən gur və qızğın yeri idi. Burada ticarət əməliyyatından başqa dərvişlər çıxış edir, xanın

² 1 sajən - 3 arşın və ya 2,134 metrə bərabərdir.

carçıları fərmanlar oxuyur, əhalini əvarizə və yaxud səfərbərliyə dəvət edir, müharibənin baş verəcəyindən, bu və ya digər caninin və cinayətkarın cəzalandırılacağından xəbər verirdilər.

Şəhərlərdə, adətən, bir əsas bazar olurdu. Lakin iri şəhərlərdə ticarət həmçinin karvansaralarda da aparılırdı. Şəhər bazarlarında ticarət əsasən iki növdə gedirdi: topdansatış və pərakəndə satış. Pərakəndə satış bazar meydanında təsadüfi alıcı ilə tacir arasında aparılırdı. Topdansatış ticarət həm nağd, həm də hüquqi sənədlər əsasında gedirdi. Belə hallarda satıcı ilə alıcı arasında bir növ müqavilə bağlanılırdı. Müqavilələrdə hər iki tərəfin imza və ya barmaq yerlərindən əlavə, mütləq şahidlərin də imzası olmalı idi. Hər hansı bir ev və ya dükan fərdi şəxslər tərəfindən kirayəyə verildiyi zaman da belə müqavilələr bağlanılırdı.

Azərbaycan şəhərlərinin hamısında ticarətin bütün növləri üzərində böyük gömrük qoyulmuşdu. Feodal mülkanəsinin, demək olar ki, hər bir guşəsində - qala qapısından tutmuş, çayların keçidlərinə, hətta dini ocaqlara gedən yollaradək xanın rahdar və bacdarları durur, gəlib-gedənlərdən yolxərci alırdılar. Rahdar və bacdarların vəzifəsi, demək olar ki, eyni idi, hər ikisi gömrük toplayırdı. Lakin bununla belə, onların fəaliyyətində müəyyən fərq vardı: bacdarlar gəlmə tacir və səyyahlardan, bir növ, *torpaqbasdı* gömrüyü alır, rahdarlar isə həmin vergini xanlığın daxilində toplayırdılar.

Rahdari gömrüyü xanın ən böyük gəlirlərindən idi. Bu gömrüyün miqdarı, hər şeydən əvvəl, aparıb-gətirilən malın keyfiyyət və kəmiyyətindən asılı idi. Bu gömrük eyni zamanda ticarətin normal gedşinə böyük zərbə endirirdi. Çünki bütün keçid yollarını xanın silahlı dəstələri kəsmişdilər. Rahdari vermədən xanlığın daxilində bir yerdən başqa yerə getməyə heç kəsin ixtiyarı yox idi.

XVIII əsrin ikinci yarısında ticarətin elə bir sahəsi yox idi ki, vergi ilə əhatə olunmasın. Vergilərin sayı və miqdarı o qədər çox idi ki, xanın vergi toplayanları vəzifələrinin öhdəsindən gələ bilmirdilər. Məhz buna görə də çox vaxt vergi toplamaq hüququnu iltizama verirdilər.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın ictimai quruluşu özünün iqtisadi əsaslarına görə hələ də natural təsərrüfat çərçivəsindən kənara çıxmamışdı. Təbiidir ki, belə bir şəraitdə pulun hakim rolundan danışmağa dəyməz. Çünki feodal təsərrüfatında vergilərin əsasını məhsulla toplanan vergi təşkil edirdi. Pul isə əmtəənin vahid bir ekvivalenti kimi özünü tamamilə doğrulda bilmirdi. Lakin bu heç də həmin dövrdə Azərbaycan şəhərlərində pulun rolunu azaltmırdı. Bunu XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan şəhərlərində zərb olunmuş mis və gümüş pullar bir daha təsdiq edir. Numizmatik nümunələrin mövcud olması göstərir ki, öyrəndiyimiz natural vergi ilə yanaşı, pul da əmtəə mübadiləsində müəyyən rol oynamışdır. Pulun əmtəə

mübadiləsində zəif mövqə tutmasına təkcə natural təsərrüfat səbəb deyildi. Belə bir vəziyyət, həmçinin ayrı-ayrı xanlıqlardan ibarət Azərbaycanda vahid pul sisteminin olmamasından doğurdu. Demək olar ki, bütün böyük şəhərlərdə -xüsusilə Şamaxı, Gəncə, Bakı, Şəki, Dərbənd, Şuşa (Pənahabadın) və digər xanlıq mərkəzlərində, hər xanın xüsusi mis və gümüş pulu zərb olunurdu. Pul zərb olunan emalatxana *zərbxana* adlanırdı. Adları çəkilən şəhərlərdə zərb olunan pullardan xalq arasında pənahabadın adlanan (Pənahabadın - Şuşa) pul nəinki Azərbaycanda, hətta yüksək keyfiyyətli olduğuna görə qonşu ölkələrdə də işə gedirdi. Çox zaman xanlar zərbxanaları iltizama verərək böyük gəlir əldə edirdilər.

Xanlıqlar dövründə zərb olunan pulların sabit qiyməti yox idi. Ölkənin daxili vəziyyətindən asılı olaraq, yerli hakimlər pul vahidlərinin qiymətini artır, yaxud aşağı sala bilərdilər. Belə bir vəziyyətin mövcud olması şəhərlərdə pul dövriyyəsinə, eyni zamanda ticarətin normal şəkildə aparılmasına ciddi maneə törədirdi.

Hər bir xanlığın pulu o xanlıqda əsas pul hesab olunurdu. Lakin bundan əlavə, həmin xanlıqda digər xanlıq və ölkələrin də pulları dövr edirdi. XVIII əsrdə Azərbaycanda müxtəlif ölkələrin, hətta Hollandiyanın pulu da işlənirdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bir xanlığın pulu başqa bir xanlığa keçdikdə öz dəyərini xeyli itirirdi. O dövrün səyyahı, Azərbaycanın bir çox şəhərlərində olmuş S.Qmelin yazır ki, "...bir xanlıqdan başqa bir xanlığa keçdikdə pulun dəyərsiz olması o saat üzə çıxır". Bəzi şəhərləri istisna etməklə, demək olar ki, Azərbaycanın şəhərlərində zərb olunan pullar İranda kimi *abbasi* adlanırdı. Ümumiyyətlə, Azərbaycan şəhərlərindəki pul vahidləri əsasən İranda işlənən pul terminlərinə uyğun gəlirdi: *abbasi, tımən, qran, şahı* və s.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan xanlıqlarında pul sistemi kimi çəki və ölçü vahidləri də müxtəlif idi. Demək olar ki, hər bir xanlığın özünəməxsus uzunluq ölçüsü və çəki daşları vardı. Bu isə xüsusilə gəlmə tacirlərlə yerli əhəlinin alverinə ciddi maneçilik törədir, hərə-mərcliyə, narazılığa səbəb olurdu. Alıcı və satıcıların özünəməxsus ölçüsü vardı; necə deyərlər, alver vaxtı hərə öz arşını ilə ölçürdü.

XV FƏSİL

XVIII ƏSR AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ

Maarif. Elm. XVIII əsrin birinci yarısında yadellilərin basqınları, Azərbaycan ərazisində gedən Türkiyə-İran dağıdıcı feodal ara müharibələri nəticəsində ölkənin

təsərrüfat-ticarət və mədəni həyatı pozulmuşdu. Bu, şübhəsiz ki, maarifin inkişafına da mənfi təsir göstərirdi. Maarif müəssisələrinə bağışlanmış vəqf torpaqları acgöz məmurlar və yerli feodallar tərəfindən zəbt olunurdu.

1736-cı ildə Muğanda taxta çıxdıqdan sonra Nadir şah maarif müəssisələrinin və vəqf torpaqlarının idarəsi işləri ilə məşğul olan *sədr üssuduru* (sədrlər sədrini) vəzifəsindən çıxarıb edam edərək, vəqf torpaqlarını ələ keçirdi və maarif müəssisələrini əsas gəlir mənbələrindən məhrum etdi. Beləliklə, nizami tədris müəssisələri aradan çıxdı və yalnız bəzi molla müdərrişlərin öz təşəbbüsləri ilə yaratdıqları az əhəmiyyətli məktəblər və mədrəsələr fəaliyyət göstərdi. Xanlıqlar dövründə (1747-1800) bu sahədə elə bir nəzərəçarpan dəyişiklik baş vermədi. Maarif müəssisələrini dolandıran vəqf torpaqları ya xanların əlinə keçmiş, yaxud da ruhanilər tərəfindən mənimsənilmişdi.

Məktəblər məscidlərin bir guşəsində, xüsusi dükanlarda, yaxud şəxsi evlərdə yerləşir və adətən, onların yaradıcılarının, müəllimlərin adını ilə adlandırılırdı. Məsələn, Qıraq Salahlıda Molla Eəbrayıl məktəbi, Şıxlıda Molla Vəli Vidadi məktəbi, Gəncədə, Şuşadına Molla Pənah Vaqif məktəbi və s.

Məktəbdə, adətən, ancaq bir müəllim olurdu və o, məktəbin həm də rəisi - *məktəbdar* idi. Məktəbdarlar məktəb binasına və s. çəkdiyi xərc müqabilində, habelə tədris haqqı kimi şagirdlərin valideynlərindən hər həftə ("həftəlik") pul, peşqəş, bayramlıq və s. alırdılar. Valideynlərin maddi yardımını, adətən, məktəbləri dolandırmaq üçün kifayət etmədiyindən müəllimlər məktublar, dualar yazmaq, kəbin kəsmək və s. ilə də məşğul olurdular.

Bir qayda olaraq, uşaqlar 6 yaşından məktəbə gedirdilər. Dərs otaqları həsir və ya kilimlə döşənilir, şagirdlər əyləşmək üçün özləri ilə evdən döşəkçə gətirirdilər. Uşaqlar məktəbdə başıaçıq və ayaqqabısız otururdular. Dərs müddəti, adətən, gündə 6-8 saat davam edirdi. Dərs vəsaiti çox məhdud idi. Şagirdlər əlifbanı öyrəndikdən sonra Quranın "Cüzəmmə" adlı kiçik bir hissəsini, sonra isə Quranı oxuyub başa çatdırır, habelə Sədinin "Gülüstan"ını və s. kitabları oxuyurdular. Müəllimlərin əksəriyyəti əzsavadlı olduğundan həmin kitabların məzmununu izah edə bilmir və şagirdlər onları mexaniki əzbərləyirdilər. Məktəblərdə şagirdlərin istirahəti, əyləncəsi üçün xüsusi vaxt ayrılmadığı üçün onlar tez yorulur və qavrama qabiliyyətləri zəifləyirdi.

Yoxsulların öz uşaqlarına təhsil vermək imkanı yox idi. Övladlarını kiçik yaşlarından özləri ilə işə aparır, onlara sənətlərini öyrədirdilər.

Bir növ ali tədris müəssisələri olan mədrəsələrdə ixtisaslı ruhani kadrları yetişdirilirdi. Mədrəsələr, adətən, böyük məscidlərin, xüsusilə cümə məscidlərinin nəzdində yerləşirdi. Mədrəsə binasında qismən geniş bir dərs otağı və tələbələrin

yaşadıqları kiçik otaqlar - *hücrələr* olurdu. Mədrəsədə təlim edən şəxs *müdərris*, təhsil alan şəxs isə *tələbə* adlanırdı. Tələbə mədrəsədə əlifbanı, Quranı öyrənməklə yanaşı, islam fəlsəfəsi, fiqh (islam qanunları), ərəb-fars dillərini də öyrənirdi. Mədrəsələrdə müəyyən dərəcədə ədəbiyyat, riyaziyyat, nücum (astronomiya) elmləri də tədris olunurdu. Fənlərin müxtəlifliyinə baxmayaraq, onların hamısı bir müdərris tərəfindən tədris olunurdu.

Mədrəsələrdə yaş fərqi nəzərə alınmır, ayrı-ayrı yaşlılar bir yerdə məşğul olurdular. Tədris vəsaiti çox az olduğundan tələbələr vaxtın çoxunu xətlərini gözəlləşdirməyə sərf edirdilər. İstər məktəblərdə, istərsə də mədrəsələrdə hüsn-xəttə xüsusi diqqət yetirilir, hətta bu və ya digər şəxsin savadın səviyyəsi onun xəttinin gözəlliyi ilə müəyyən edilirdi. Buna görə də təsadüfi deyildi ki, mədrəsə bitirənlərin əksəriyyəti gözəl xəttə, lakin zəif biliyə malik olurdu. Ən istedadlı tələbəni müəyyən müddət şəxsən baş ruhani - *müctəhidin* özü çalışdırırdı. Müctəhidlər əksər hallarda tələbə ilə öz evində məşğul olurdular.

Mədrəsələrin saxlanılmasına çəkilən xərc və ərzaq məscidə, mədrəsələrə vəqf edilmiş torpaqlardan alınır.

İstər məktəblərdə, istərsə də mədrəsələrdə təhsil müddəti müəyyən və məhdud deyildi. Bu, şagirdin və tələbənin təhsili başa vurmağı haqqında müəllim və müdərrisin nə vaxt vəsiqə verməsindən asılı idi.

Məktəb və mədrəsələrdə şagirdlərə və tələbələrə qarşı çox ağır cəza növü - ayağını falaqaya salıb döyülməsi tətbiq olunurdu.

Məktəb və mədrəsələrdən başqa fərdi tədris növü də mövcud idi. Xan, bir sıra varlı bəy və tacir uşaqları ilə onların evində ayrılıqda bir müəllim məşğul olurdu. Sərxana müəllimi adlanan bu şəxslərin maddi təminatı şagirdin valideyni hesabına olurdu.

XVIII əsrdə Azərbaycanda elm sahəsində elə bir ciddi irəliləyiş baş verməmişdir. Coğrafiyaşünas alimlər Hacı Zeynalabdin Şirvani və onun kiçik qardaşı Hacı Məhəmmədəli Şirvani, habelə tarixçi Əbdürrəzzaq bəy o dövrün tanınmış şəxsiyyətləri idi.

XVIII əsrin axırları və XIX əsrin əvvəllərində yaşamış *Zeynalabdin Şirvani* demək olar ki, ömrünün 40 ilini səyahətdə keçirmiş, Avropa, Asiya və Afrika ölkələrində 60 min kilometrə çox yol qət etmişdir. O, Hind və Atlantik okeanlarından, habelə bir çox dənizlərdən keçmiş, Kiçik Asiya, İran yaylalarını, Orta və Mərkəzi Ərəbistan səhralarını, Sudan cəngəlliklərini, Seylon, Hindistan və Hind-Çin meşələrini gəzmiş, Nil çayını müşahidə etmiş, Hindiquş, Tyanşan, Himalay, Pamir və digər çətin dağ silsilələrini aşmışdır. H.Z.Şirvani səyahətlər zamanı müşahidə etdiklərini qələmə alaraq "Riyaz üs-səyahə" ("Səyahət

bağçaları"), "Bustan üs-səyahət" ("Səyahət bostanı"), "Kəşf ül-maarif" ("Mərifətlərin kəşfi") və bir çox başqa əsərlərini yazmışdır. Həmin əsərlərdə müşahidə olunmuş ölkələrin tarixini, etnoqrafiyasını öyrənmək üçün qiymətli məlumatlar vardır. H.Z.Şirvaninin elm sahəsindəki xidmətləri dünya alimləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş, o, görkəmli coğrafiyaşünas, habelə tarixçi, maarifpərvər, filosof və şair kimi tanınmışdır.

H.Z.Şirvaninin kiçik qardaşı *Hacı Məhəmmədəli Şirvani* Hindistan, Ərəbistan, Əfqanıstan, İran, İraq, Misir, Türkiyə və s. ölkələri gəzmiş, öz təəssüratını "Həqiqət əl-həqaiq" ("Həqiqətlər həqiqəti") adlı əsərində əks etdirmişdir. Hacı Məhəmmədəli Şirvani eyni zamanda tarixçi, filosof, maarifpərvər və şair olmuşdur.

XVIII əsrin ikinci yarısı, XIX əsrin əvvəllərində yaşamış *Əbdürrəzaq* bəy tanınmış tarixçi və şair idi. Təbriz xanı Nəcəfqulu xanın 10 yaşlı oğlu Əbdürrəzaq 16 il müddətində Kərim xan Zəndin yanında Şirazda girov saxlanılmış və yalnız Kərim xanın ölümündən sonra vətənə qayıda bilmişdir. Əbdürrəzaq bəy uzun müddət Təbriz-Xoy xanlığının vəziri olmuşdur. O, "Məasəri Sultaniyyə" ("Sultan abidələri"), "Tarixi-Dənabilə" ("Dünbulilərin tarixi"), "Təcrübat əl-əhrr və tesəliyyə əl-əbrar" ("Azadələrin təcrübəsi və müqəddələrin təsəllisi"), "Nigaristani-Dara" ("Dara gülüstani") və s. əsərləri yazmışdır. Azərbaycan tarixini öyrənmək üçün onun "Məasəri Sultaniyyə" və "Tarixi-Dənabilə" əsərləri xüsusilə böyük əhəmiyyətə malikdir. Birinci əsərdə XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan və İranda cərəyan edən hadisələr öz əksini tapmışdır. Yeganə nüsxəsi Ermənistanın "Matenadaran" adlanan Əlyazmalar İnstitutunda hiş olunan ikinci əsərdə isə Dünbuli tayfasının tarixi və mənşəyi haqqında məlumat verilmişdir.

Ədəbiyyat. Qonşu dövlətlərin hərbi qüvvələrinin Cənubi Qafqaza soxulması, Nadir şahın hakimiyyəti və Azərbaycan xanlıqlarının qısa müstəqillik dövrü ilə əlaqədar baş verən dramatik hadisələr Azərbaycan ədəbiyyatına böyük təsir göstərmişdir.

XVIII əsr poeziyasının diqqətəlayiq xüsusiyyəti əsasən müxəmməs formasında yazılmış, dövrün gerçək hadisə və şəxslərinə həsr olunmuş irihəcmli şeirlərin meydana gəlməsidir. Tarixi həqiqiliyi ilə seçilən bu əsərlər əsrin bir çox hadisələrini və ictimai-siyasi həyatın faktlarını aydınlaşdırmağa, dərk etməyə kömək edir. Bunlar XVIII əsr Azərbaycanlılarının taleyinə düşən həyat sarsıntılarının bir növ aynasıdır.

Bir sıra əsərlərdə müəlliflər (məsələn, *Zari*) Nadir şahın siyasətinə, təyin olunmuş ağır vergilərə, zülmə qarşı öz qəzəbini bildirmişlər. Bu cür mötəvlər şair *Şakir Şirvaninin* "Əhvali-Şirvan" əsərində daha aydın nəzərə çarpır. Özünü Sam Mirzə

adlandıran bir şəxs Nadir şaha qarşı çıxaraq Şamaxı şəhərini tutur. Bu hərəkəti boğmaq üçün göndərilən qoşun, dinc şəhərdə qarışıqlıq və dağıntılar törədir, qədim tikililər, çiçəklənən bağlar viran olur, günahsız insanlar məhv edilir. Bu faciəli hadisələrin şahidi olan Şakir, Nadir şaha məktub formasında yazdığı müxəmməsdə doğma şəhərinin qismətinə düşmüş bu bəlalardan danışır və hökmdarı ədalətə çağıraraq zor işlədələrin labüd cəza alacaqlarını vəd edirdi.

Həcminə görə böyük olan ikinci əsər *Ağa Məsih Şirvaninin* yenə də Şamaxıda baş vermiş hadisələrə həsr etdiyi müxəmməsdir. O, 1749-cu ildə baş vermiş hadisələrin real təsvirini verir. Təbiətə avantürist olan, öz şöhrətpərəst məqsədlərinə çatmaq naminə heç bir əməldən çəkinməyən Əhməd xan Şahsevən bir neçə xanı aldaraq Şamaxını zəbt etməyə və sonra da öz təsvirini Azərbaycanın digər ərazilərinə yaymağa cəhd göstərir.

Şamaxının tanınmış şəxsləri öz növbəsində yardım üçün bir sıra feodal hökmdarlara müraciət edirlər. Xanlar, o cümlədən qarabağlı Pənahəli xan, şəkili Hacı Çələbi xan və b. onların köməyinə gəlirlər. Hələdici döyüş qəsbkarların məğlubıyyəti ilə nəticələnir.

Əhməd xan öldürülür, onun və müttəfiqlərinin qoşunu darmadağın edilərək pərən-pərən salınır. Müəllifin rəğbəti bütünlüklə qaliblərin tərəfindədir, o, Əhməd xanı quldur hərəkətlərinə görə hiddətlə damğalayır və ədalət keşiyində duran qüvvələrin uğuruna sevinir.

Müxəmməs çox dinamik tərzdə yazılmış, hadisələr sürətlə və maraqla cərəyan edir. Qarşı duran qüvvələrin düzülüşünün, silah və manevrlərin, döyüşün gedişatının müfəssəl təsviri verilmiş səhnələr xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Yaradıcılığının bir hissəsini qulluq etdiyi Şəki xanlarına həsr etmiş şair *Nəbi* şeirlərində Hacı Çələbi xanı, onun Nadir şaha qarşı cürətli çıxışını və digər hərbi şücaətlərini əks etdirən çoxlu faktiki material vermişdir. Burada Şəkinin adlı-sanlı, tanınmış, müdrik əyanları haqqında da bəhs olunur. Müxəmməslərin birində Nəbi düşmən hiyləsinin qurbanı olmuş Çələbinin oğlu Ağakəşi xanın faciəli ölümünü nəql edir.

İncəsənəti himayə edən görkəmli Şəki xanı şair *Hüseyn xan Müştəğa* bir neçə şair, o cümlədən Nəbi şeir həsr etmişdir. Onların sırasında *Molla Vəli Vidadinin* "Müsibətnamə"si daha önəmlidir. Vidadi Hüseyn xanı düşmən əhatəsində təsvir edir, onu taxtdan salmaq üçün ən çirkin vasitələrə əl atan namərd əleyhdarlarını qəzəblə damğalayır. Müştəqın obrazında Vidadi özünün ədalətli və vicdanlı hökmdar haqqında arzusunu əks etdirmişdir.

Aşıq Şikastə Şirinin poeması Ağa Məhəmməd şahın Tiflisə soxulması ilə əlaqədar (1795) baş vermiş faciəli hadisələrə həsr olunmuşdur. Şair əhalinin başına gələn fəlakətləri, amansız qarətləri ürək ağrısı ilə təsvir edir.

Bu əsərlərin müəllifləri xanlıqlar arasında və daxilə gedən çəkişmələri damğalayır, daha qabaqcıl və uzaqgörən xadimləri tərəfləyirdilər. Tarixi mövzulara həsr olunmuş şeirlər həm də bu baxımdan maraqlıdır ki, onlarda zamanın gerçək hadisələri və real şəxslər təsvir edilmişdir; məlum olduğu kimi, adətən, orta əsr Şərq poeziyası öz dövrünün hadisələrini əks etdirməkdən çəkinirdi.

XVIII yüzillik bizə bir sıra maraqlı nəsr nümunələri də vermişdir. Bunlardan ən əhəmiyyətli xalq dastanı "Şəhriyar və Sənubər" əsasında naməlum müəllif tərəfindən yazılmış "Şəhriyar" əsəridir. Dastanda sevgililərin məhəbbətinə mane olan ictimai bərabərsizliyin amansızlığı təsvir edilir. Sənubərin atası zadəgandır, varlı da olsa tacirlə qohumluğu özünə əskiklik bilir. Yalnız Şəhriyar Tiflisin hakimi təyin olunduqdan sonra vəziyyət dəyişir: sevgililər ictimai iyerarxiya pilləsində bərabərləşirlər. Dastanın müəllifi sosial vəziyyətindən asılı olmayaraq bir sıra təsirli, təmiz, ağıllı və cəsarətli insan obrazları yaratmışdır. Dastanın əsas qəhrəmanları olan Sənubər və Şamamabəyini, eləcə də ağılı, şücaəti, fərəsəti ilə seçilən sadə qız Pərizadın rəğbət hissi ilə təsvir edilmişdir.

XVIII əsr nəsr janrının digər maraqlı nümunəsi "Oğru və qazı" novellasıdır. Bu əsər qanun keşiyində duran şəxsə xırda dələduz arasında gedən dialoq üzərində qurulmuşdur. Oğru dini sofistikanın köməyi ilə özünü müdafiə etməyə çalışan qazının çirkin hərəkətlərini ifşa edir. Müəllif hər kəsin öz xeyrinə yazı biləcəyi əhkamlara çox böyük incəliklə istehza edir. Qazının bu əhkamlara istinadın cəhdləri dərhal onun hiyləgər opponenti tərəfindən müqəddəs təlimatlardan uğurla seçilmiş digər misallarla təkzib olunur. Nəticədə onların hər ikisi müxtəlif üsullarla avam camaatı aldadır, qarət edir.

Lakin əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, XVIII əsrdə də ədəbiyyatın başlıca növü nəzn olaraq qalırdı. Bu dövrlərdə biz lirik formanın demək olar ki, tam üstünlüyünü görürük.

Əslində yalnız *Məhcur Şirvaninin* "Qisseyi-Şiraz" məsnəvisini epik janra aid etmək olar. Məsnəvi xalq nağıllarının motivləri əsasında yazılmışdır. Əsərin qısa süjeti belədir: Şah Ərdəşir sonsuzdur, münəcimlərin məsləhəti ilə şahın arvadını meşəyə aparılaraq öldürülür. Lakin onun yeni doğulmuş oğlu vəfat etmiş Şah Ərdəşirə sadıq qalan digər vəzir Aqilin söyləri nəticəsində sağ qalır. Şirzadın adına verilən oğlan bir çox maneələri keçərək özünü cəsarətli və namuslu insan kimi göstərmiş və Qabil şahın qızı Xurşidbanu ilə evlənmişdir. Nəhayət, qolundakı biləzik onun kim olduğunu

aşkara çıxarmışdır. Xeyir qüvvələr qalib gəlmiş və Şirzadın atasının taxt-tacına sahib olmuşdur.

Məhcur bəzi işarələrlə müasir siyasi həyatın mühüm cəhətlərinə toxunur. Ehtimal etmək olar ki, özünü hökmdar elan edən Kamilin simasında taxta zorakılıqla çıxan Nadir şahın obrazı yaradılmışdır.

Poema xeyirin qalib gələcəyinə nikbin inamı, haqsızlıqla mübarizəyə çağırışı ilə seçilir. Məhcur folklor üslubundan, xalq danışıq dilinin incəliklərindən bəca istifadə etmişdir.

XVII əsr kimi, XVIII yüzillik də aşıq poeziyasının yüksəlişi dövrüdür. XVIII əsrdə *Xəstə Qasım*, *Saimi*, *Saleh*, *Ürfani*, *Mələli* və b. aşıqlar, habelə üslubca onlara yaxın şairlər yazıb-yaratmışlar. Onların poeziyasını xalqın ümid və arzularına olan yaxınlıq fərqləndirir. Mövzu baxımından bu şeirlərdə real fəaliyyətdə olan insanla bağlı məhəbbət motivləri və dünyəvi qadının gözəlliyinin tərənnümü üstünlük təşkil edir. Lakin bu şairlər ictimai bərabərsizlikdən, sadə insanların ağır güzəranından bəhs edən didaktik-əxlaqi şeirlərə də az yer verməmişlər. İbrətəməz poeziyanın ən böyük ustası aşıq Xəstə Qasım idi. Onun bir çox ustadnamələrindən həm XVIII əsrdə, həm də sonrakı əsrlərdə yaradılmış müxtəlif dastanların giriş hissələrində geniş istifadə olunmuşdur.

Baba Şirvaninin "Bədənlə Ruhun mübarizəsi" şerində dünyəvi və idealist görüşlər qarşı-qarşıya qoyulur və nəticədə Ruhun gətirdiyi dəlillər "daha inandırıcı" olsa da, Bədənin görüşləri burada nisbətən geniş təbliğ olunur.

Əvvəllər olduğu kimi, XVIII əsrdə də Şərq lirikasının klassik ənənələrinə əsaslanan nəzn geniş yayılmışdır. *Nişat Şirvani* öz incə məhəbbət qəzəlləri ilə geniş şöhrət tapmışdı. *Arif Şirvani*, *Arif Təbrizi*, *Ağa Məsih Şirvani*, *Məhcur Şirvani*, *Şakir Şirvani* və başqaları əzuzun müxtəlif forma və növlərdə bir çox lirik əsərlər yaratmışlar. Bu şairləri qüssə, tənhalıq, yer üzünün qayda-qanunlarından narazılıq, zalım insanlara qarşı hiddət notları bir çox cəhətdən birləşdirir.

Bəzi şeirlərdə ictimai etiraz daha aşkar və konkret səslənir. Belə ki, *Arif Şirvani* bir sıra satiralarında Şirvan hakimi Mustafa xanı yalançılıqla günahlandırmış, onun əyanlarını isə acgözlükdə, xudbinlik və cəhalətdə ittiham etmişdir. Şair xanı xeyirxahlığa, ağıllı məsləhətlərə diqqət yetirməyə çağırır.

Digər şairlər öz görüşlərini daha mücərrəd və üstüörtülü şəkildə ifadə edirlər. Bu cəhətdən *Nişatın* "Görmədim" mürəbbəsi və *Ağa Məsihin* "Yox oldu" rədifli mürəbbəsi daha səciyyəvidir.

XVIII əsrin poeziya zirvəsində iki görkəmli sənətkar - *Molla Pənah Vaqif* və *Molla Vəli Vidadi* durur. Bu iki dost şairi çox amillər yaxınlaşdırır. Onlar birlikdə poeziya dilini, şeir formasını dəyişmiş və xalq üçün daha anamlı etmişlər. Məhz Vaqif və Vidadi yaradıcılında klassik və xalq ənənələri birləşdirilmişdir. Lakin

onların hər biri özünəməxsus tərzdə, bir-birindən fərqli halda həyatı qavramış, dərk etmişdir və bu da onların yaradıcılığında təkrar olunmaz iz buraxmışdır.

Vidadi (1709-1809) humanistdir, qəmküsardır, xalqın kədərinə dərinlənəndən duyandır. Onun lirikasında qüssə-kədər əhvali-ruhiyyəsi üstünlük təşkil edir. Bu kədər doğma diyara həsr etdiyi qoşmada səslənir. Burada vətənə şəfqətli məhəbbət, doğma yerlərdən uzaqda yaşamağa məcbur olmuş insanın həsrət duyğuları öz əksini tapır.

Bu mövzu Vidadidə tənhalıq mövzusu, köməksiz insanın zorakılıq qarşısında gücsüzlüyü mövzusu ilə səsləşir:

*İstəmərim bu dünyanın malını, Qovğasını, fitnəsini, alını.
Qarıblikdə bıkəslərin halını Fikr elərim, gözim dolar qan ilə.*

Bu, şair humanizminin əsası, ruhun fəryadıdır.

Vidadinin dünyagörüşü onun Vaqiflə nəzm yazışmasında özünü daha parlaq büruzə verir. Bu bir az kinayəli dialoqda Vidadi dostunu qayğısızlıqda məzəmmət edir və tezliklə həyatın bütün qəmginliyini dərk edəcəyini və bundan sarsılacağını qabaqcadan xəbər verir. Vidadi öz tərəf müqabilini xəbərdar edərək deyir ki, bu dünyanın qoluzorlularının iltifatına inanma, onlardan təşəkkür gözləmə:

*Çox bulanma bu dünyanın qanına, Vəfa yoxdur sultanına, xanına.
Danasını bir də qoymaz yanına Bizim inək kimi təpər, ağılarsan.*

Vidadinin kədər fəlsəfəsi şairin müsəddəsində (altılıq) daha qabarıq nəzərə çarpır. Bu şeir bir növ şairin dünya, insan ehtirasları, varlığın mənası haqqında düşüncələrinin nəticəsidir. Vidadi burada fəryadın etmir, şikayətlənmir. Onun kədəri heç də əvvəlkindən az deyil, lakin şairin zehmində sərt notlar da səslənməyə başlayır. Şər və zülmət əbədi deyil, lakin əfsus ki, xeyir də fanidir. Hər şeyin sonu var:

*Sultani-cahan olsa, gedər, canə inanma,
Bir gün pozulur, şövkətü-divanə inanma.*

*Çün baqi deyil, mülki-Süleymana inanma,
Gəl aqıl isən, gərdişi-dövrənə inanma.*

Bununla yanaşı, Vidadiyə nəciblik, mərdlik xüsusiyyətləri xasdır. O, düzlüyü, cəsarəti, zəka və müdrikliyin qüdrətini, böyük məqsədlər naminə yüksək rəşadətə hazır olan fədakar insanları təənnüm edir:

*Onə qəmdir oda bir mərdin ucundan yanasan,
Verəsən canını bir canə ki, min canə dəyər.*

Vaqif Azərbaycan poeziyasının ən görkəmli liriklərindən biridir. Xalqçılıq, obrazlar zənginliyi, cıllanmış bədii sənətkarlıq, canlı və ifadəli dil, gerçəkliyi nikbin dərkətmə - bütün bunlar Vaqifin yaradıcılıq simasının ən əhəmiyyətli xüsusiyyətləridir.

Vaqif faciəli bir həyat yaşamışdır. O, sadə bir müəllim olsa da, öz qeyri-adi qabiliyyəti və bacarığı sayəsində Qarabağ xanlığının baş vəziri kimi fəaliyyət göstərmiş, ömrünün sonunadək bu vəzifədə çalışmışdır. Dövrünün ən bilikli şəxsiyyəti sayılan Vaqifin astronomiya və memarlıq haqqında da məlumatı var idi.

Qonşu xalqlarla sülh münasibətlərinin tərəfdarı olan Vaqif 1795-ci ildə İran qoşunlarının Şuşaya hücumunun qarşısının alınmasında yaxından iştirak etmişdir. İki ildən sonra Ağa Məhəmməd şahın qoşunları Qarabağı aldıqda Vaqif həbsxanaya salınaraq hər an ölümünü gözləmişdir. Şahın öldürülməsi şairin həyatını çox qısa müddətə xilas etsə də, bir neçə aydan sonra o, saray çəkişmələrinin qurbanı olmuşdur.

Vaqif poeziyasının şöhrəti Azərbaycanda geniş yayılmışdır. O, digər xalqlar arasında da yaxşı tanınır, şeirləri başqa dillərə tərcümə edilirdi.

Vaqif lirikasının əsas mövzusu məhəbbət və insan gözəlliyinin təənnümüdür. Sevgiyə, yüksək romantik təmələ əsaslanan ənənəvi münasibətdən fərqli olaraq, Vaqif dünyəvi, cismani məhəbbəti təənnüm edir. Onun sevgilisi büt deyin, real qadındır. Vaqifin qəhrəmanı canlıdır, ehtiraslı bir insandır. O, sevgidə fəlsəfi məna axtarmır, onu hər gün qarşılaşdığı gözəllər ruhlandırır. Belə ki, şair milli və dini ehkamları bir yana qoyaraq poeziya üçün gözəlliyin yeni tipini konkret şəkildə təsvir edir. Onun gürcü gözəllərinə həsr etdiyi şeirlərə müraciət etmək kifayətdir.

Vaqif nikbin şairdir. Təkcə bu xüsusiyyətləri ona Azərbaycan poeziyası tarixində xüsusi mövqə qazandırmışdır. Vaqif şeirlərinə qədər nikbinliyin bu cür parlaq ifadəsi poeziyamıza xas olmamışdır. Vidadi ilə nəzm yazışmalarında Vaqif qeyri-ixtiyari olaraq materialist dünyagörüşü səviyyəsinədək yüksəlir:

Ta cəsədin cüda olmayıb candan,

*Bil özünü artıq sultandan, xandan,
Qəriblik, ayrılıq nədir ki,
ondan Bu qədər çəkibsen azar, ağlarsan?*

Həyat sevinclərini bu cür tərənnüm edən şair insan əzablarına və feodal cəmiyyətinin ədalətsizliyinə də biganə deyil. "Görmədim" müxəmməsində şair öz əsrinin, mühitin ümumbəşəri nöqsanlarının əzəmətli ittihamçısı kimi çıxış edir:

*Mən cahan mülkündə mütələq doğru halət görmədim,
Hər nə gördüm, əyri gördüm, özgə babət görmədim.*

Vaqifin çəkdiyi acıları özü dərk etmiş, qəzəbi lakonik ifadələrlə edilmişdir. Dövrün ictimai qanunauyğunluqlarını o, tam aydınlığı ilə qiymətləndirir:

*Müxtəsər kim, böylə dünyadınan gərək etməz həzər,
Ondan ötrü kim, deyildir öz yerində xeyri-şər,
Alilər xaki-məzəllətdə, dənilər mötəbər,
Sahibi-zərdə kərəm yoxdur, kərəm əhlində zər,
İşlənen işlərdə əhkamü-ləyaqət görmədim.*

Klassik Şərq poeziyasının sirlərinə, onun bədiif ifadə vasitələrinə dərindən yiyələnən şair onları aşıq tapıntıları ilə sıx şəkildə caladırmış, çox vaxt folklorndan, xalq dilindən istifadə etdiyindən, şerin tamamilə orijinal səslənməsinə nail olmuşdur. Məhz Vaqifin sayəsində xalq şeir forması olan qoşma yazılı poeziyada geniş tətbiq edilmiş və ədəbiyyatın demokratikləşməsində, həyatın realist qavranılmasına yaxınlaşmasında mühüm rol oynamışdır.

XVIII əsr Azərbaycan poeziyası, xüsusən aşıq sənəti və üslubuna görə ona yaxın olan yazılı ədəbiyyat qonşu Qafqaz xalqlarının poeziyasına da müəyyən təsir göstərmiş, onların bir çox aşıqları öz qoşmalarının bütöv və ya bir hissəsini Azərbaycan dilində yaratmışlar. Azərbaycan poeziyasının nümunələri Gürcüstan, Ermənistan və Dağıstanda geniş yayılmışdı. Qafqaz xalq ədəbiyyatının qarşılıqlı təsirinə parlaq nümunə Azərbaycan, erməni, gürcü dillərində eyni uğurla yaradan erməni şair və aşığı *Sayat Novanın* yaradıcılığıdır. Azərbaycan dilində yazdığı

şeyrlərdə Sayat Nova aşiq poeziyası atributlarından incəliklə istifadə etmək bacarığını nümayiş etdirmişdir.

XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı milli mədəniyyətin təkamülündə mühüm mərhələ olmuşdur. Folklor ünsürlərinin, poeziyanın xalq üslubu və növlərinin, xalq dili xüsusiyyətlərinin yazılı ədəbiyyata keçməsi, canlı insan hissələrinin, konkret şəxs və hadisələrin, gerçəkliyin realist inikasının təsvirinə meyil XVIII əsrin ədəbi prosesi üçün səciyyəvi olan mühüm məqamlardır. Bu dövrün uğurları Azərbaycan ədəbiyyatının keyfiyyətə yeni inkişaf mərhələsi üçün zəmin yaratdı.

Epiqrafik abidələr. XVIII əsr epiqrafik abidələrinə, əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, memarlıq abidələri, məzar daşları, saxsı, metal, taxta və s. bərk materialdan düzəldilmiş məişət əşyaları üzərində rast gəlmək olur. Həmin kitabələr ölkəmizin ərazisində qalmış müxtəlif formalı sənduqə, başdaşı, sinədaşı, qoç və at heykəlli məzar daşları, məscid, karvansara, hamam, ovdan, mədrəsə, qala hasarları və s. istehkam və ictimai binalar üzərində qoyulmuş löv-hələlə həkk olunmuşdur.

XVIII əsr kitabələrini mətnlərinə görə beş yerə bölmək olar:

1. İnşaat xarakterli - yəni binanın tikinti tarixindən bəhs edən kitabələr. Bu kitabələrdə bəzən binanı tikdirən şəxsin, tikən memarın, inşaatçı ustanın, kitabəni yazan xəttat-nəqqaş-həkkakın, dövrün hökmdarının, əyanların, vəzifə sahiblərinin adları qeyd olunurdu.

2. Sənədlərin lapidar nüsxələri. Buraya dövlət sənədləri, hökm, fərman; ictimai sənədlər - vəqfnamə, müraciətnamə, dövrün müxtəlif ictimai-iqtisadi, siyasi vəziyyəti haqqında xəbər verən məlumatlar daxildir. Belə kitabələrin mətni nisbətən genişdir, lakin sayı çox azdır.

3. Epitafiyalar məzar daşlarına həkk olunmuş yazılardır. Epitafiyalarda dəfn olunan şəxsin adını, ölüm tarixi və ictimai vəziyyəti haqqında qısa məlumat verilir.

4. Dini mətnlər. Bütün kitabələrdə dini mətnlərə geniş yer verilir. Tarixi abidənin təyinatına uyğun Quran ayələri və hədislər seçilir. Dəfn olunanların ictimai mənsubiyyətinə, şəxsi ləyaqətinə, mənsub olduqları təriqətə, fəlsəfi dünyabaxışlarına uyğun dini mətnlər - ayə, hədis və dualar yazılmışdır.

5. Mənzum parçalar: qəmgin mərsiyələr, bayatılar, hikmətli beyt və rübailər, adətən, məzar daşlarına yazılmışdır. Lakin XVII-XX əsrin əvvəllərinə aid inşaat kitabələrinin də mənzum tərtib olunması hallarına təsadüf edilir. Ordubadın, Bakı cümə məscidləri yanındakı mədrəsələrin, Dərbənddəki Fərruxiyyə mədrəsəsinin, Şah Abbas məscidinin, Dərbənd Cümə məscidinin, Bakı Cümə məscidinin, Suraxanıda hind atəşgədəsinin kitabələrini buna misal göstərmək olar.

Fərruxiyyə mədrəsəsi üzərində onun bütün orta əsr boyu fəaliyyət göstərməsini sübut edən bir neçə mənzum kitabə yazılmışdır. Burada Quba xanı

Şeyxəli xanın vaxtında mədrəsə binaları ikidəfə 1220(1805)-ci ildə, h. 1204(1789/90)-cı illərdə təmir edilməsi göstərilir. Kitabələr nəstəliq xətti ilə fars dilində yazılmışdır.

XVIII əsr kitabələri Azərbaycanda elmin, maarifin, tədrisin inkişaf etməsini, bədii daşyonma sənəti, memarlıq məktəblərinin fəaliyyət göstərməsini sübut edən bir sıra alim, müdərris, memar, inşaatçı usta, nəqqaş və xəttatların adlarını elm aləminə bəxş etmişdir.

Elm-mədəniyyət mərkəzlərindən sayılan Qax rayonunun Ənbərçay cəməsində elmi-pedaqoji fəaliyyəti ilə şöhrət tapmış alim Seyid Məhəmmədin (vəf. 1127/1715) məzarı bu gün belə xalq tərəfindən böyük ehtiramla ziyarət olunmaqdadır. Seyid Məhəmmədin övladlarından Molla Yusif, Molla Fətəli, Molla Nəsir, Molla Məhəmməd kimi alimlər bu ənənəni əsrimizin əvvəllərinə kimi davam etdirmişlər. Qax rayonunun Ləkit cəməsində 300 ilə qədər fəaliyyət göstərmiş alim Ramazan Əfəndi və onun övladlarının - alim Hacı Yaqub Əfəndi, alim Hacı Hüseyin Əfəndi, alim Ramazan Əfəndi, alim Qazi Məhəmməd Əfəndi, Molla Sultan, Hacı Ramazanın adları cəmənin baş fasadına hörülmüş başdaşlarına yazılmışdır.

Zaqatala rayonunun Əliabadın cəməsində alim-müdərris Hacı Rzaqala Əfəndi, Ear cəməsində alim-müdənisi Məhəmməd Əfəndi və elmi-pedaqoji fəaliyyəti bu kimi cəmələrlə, mədrəsələrlə bağlı olan alim-müdənislərin adına bir sıra kitabələrdə rast gəlmək mümkündür. Belə alim-müdənislər cəmələrin nəzdində mədrəsə binası tikdirir, orada yaşayır və bütün həyatını elmə, tədrisə həsr edir, vəfatından sonra cəmələrin yanında dəfn olunurdular. Məzarlarının sonradan ziyarətgaha çevrilməsi, xalq kütlələri tərəfindən müqəddəslər kimi yad edilməsi onların elmi-pedaqoji fəaliyyətinə verilək qiymətdir.

I Şah Abbas dövründə Ordubadında tikilmiş cəmə və mədrəsə, Bakıda və digər şəhərlərdə mövcud olan cəmə, mədrəsə, məktəb-məscid binaları üzərində qalmış kitabələr həmin elm, maarif-tədris mərkəzlərinin XVIII əsrdə və daha sonralar fəaliyyətdə olduğunu sübut etməkdədir. Ordubadın mədrəsəsinin giriş hissəsində - baştağda mavi şirli yerlikdə sarı rənglə nəstəliq xətti ilə farsca yazılmış böyük bir kitabə qoyulmuşdur. Kitabə bəzi yerlərdən tökülmüşdür. Qalan hissələrdən məlum olur ki, Ordubadda mədəniyyət, maarif və təhsilin inkişafı məqsədilə "şah dövlətinin yüksək məqamlı köməkçisi, rəhbərliyin dühası məclis-nəvis (kargüzar) Məhəmməd İbrahim" mədrəsə binasını 1126/1714-cü ildə bərpa etmişdir. Kitabədə katib Məhəmməd İsmayıl Əbd-ən-Nəsirin, sərkar Hacı Saleh və Hacı Məhəmməd b. abid Dəvatdarın da adları qeyd olunmuşdur.

Kitabələr üzrə əsas XVII əsrdə qoyulmuş, XVIII əsrdə və XIX əsrin əvvəllərində davam etmiş bir sıra memarlıq, bədii daşyonma, xəttatlıq, nəqqaşlıq, heykəltəraşlıq məktəbləri, onların banilərini, görkəmli ustaların adları aşkar edilmiş, məktəblərin fəaliyyətinin xronoloji çərçivəsi, təsir dairəsi müəyyənləşdirilmişdir. Bunlarda əhəngdaşı üzərində işləmiş bakılı usta Seyid Taha, xəttat Nəziri və Şirvan Abşeron məktəbinin bir sıra davamçılarının əsərləri zamanəmizdək gəlib çatmışdır. Əhəngdaşına yazılmış kitabələr Bakı, Şamaxı, Dərbənd, Qarabağ, Qəbələ, Quba xanlıqlarının ərazisində qalmışdır. Şimal-qərb rayonları ərazisində yaşayıb-yaratmış xəttat-həkkaklar çaylaq daşları üzərində işləmişlər. Yerli material ustaların iş üslubuna əsaslı təsir etmişdir. Çaylaq daşlarının sərtliyi, onun üzərində kitabə və nəbati motivlərin həkk olunmasının çətinliyinə baxmayaraq, bu ustaların tərtib etdiyi kitabələr bədii cəhətdən üstünlük təşkil edir.

Şimal-qərb rayonlarının ustalarının tərtib etdiyi kitabələrin mətnləri əsasən ərəb dilində yazılmışdır. Bu, ustaların ərəb dilini yaxşı bildiyini sübut edir. Gözəl süslənəx xətti, qabartma üsulla həkk olunmuş kitabələrin əksəriyyəti nəbati ornament motivləri ilə bircə tərtib olunmuşdur. Kitabələri haşiyələyən ornament motivlərinin sxemini bir-birinə əks istiqamətdə dalğalanan qoşa xətlər təşkil edir. Xətlərin üzərində üçləçəkli fiqur, islimi naxışlar oturdulmuşdur. Naxışların mürəkkəb motivlərində iki və ya üçrəsmli fiqurlar üst-üstə düzülmüşdür. İnşaat kitabələrinin, epitafiyaların haşiyələrində və festonlarında çatmatağ formasında tamamlanan şaquli ox üzrə mürəkkəb sxemli nəbati motivlər və həndəsi ornamentlərlə həmahəng tərtib edilmiş bədii yazılı lövhələr, Azərbaycanın şimal-qərb rayonları ərazisində fəaliyyət göstərmiş bədii daşyonma sənəti məktəbinin ən nəfis, orijinal və dolğun nümunələrini təşkil edir. Bunlardan İlisu lövhələri çox maraqlıdır.

Şimal-qərb bölgəsində fəaliyyət göstərmiş xəttat-nəqqaş Əli, Molla Şahmərz b. Molla Səfallah, Şeyx Məhəmməd, Molla Qurban, Abdulla, Molla Xəlil, Əyyub b. Molla Mahmud (Şeyx Məhəmməd nəslindən), heykəltəraş Abid (Ordubadın) və başqalarının işləri qeydə alınmışdır. Kitabələrə əsasən, şimal-qərb bölgəsi üzrə memar, inşaatçı usta, xəttat, nəqqaş və həkkak adları elm aləminə indiyə kimi məlum olan 8 nəfərdən 146-ya çatdırılmışdır.

XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycan ərazisində gedən İran-Türkiyə müharibələrinin ağır nəticələri - iqtisadi böhran, şəhər və kəndlərin dağılması, əhalinin yurdsuz qalaraq aclıq, xəstəlik nəticəsində məhv olması dövrün kitabələrində öz oksini tapmışdır. Bu barədə Ordubadın rayonunun Vənənd kəndindəki kitabədə (h. 1145/1732) maraqlı məlumat verilir: "...bahalıq və qəhətlik nəticəsində zamanə cəhənnəmi andırırdı. Zəmanə elə pis olmuşdu ki, Vənənd kəndi və onun ətrafı bir il içərisində üç dəfə talan edilmişdi. Bir çox müsəlman qadının və kişilər öldürülmüş və

əsir alınmışdı. Digər Allah bəndələri qaçaraq Arazi keçmiş, o taydakı kəndlərdə məskən salmışdılar. O pozğunluq zamanında alver qapısı bağlanmışdı..."

Kitabənin əvvəlində siyahısı verilmiş ərzaq mallarının qiymətinin hədsiz dərəcədə bahalandığı qeyd olunmuşdur.

Kitabənin yazıldığı tarixdən bir neçə il sonra, yəni 1736-cı ilin martında Nadir özünü Muğanda İran şahı elan edəndən sonra ölkənin iqtisadi vəziyyəti daha da pisləşmişdi. Nadir şahın apardığı arasıkəsilməyən müharibələr nəticəsində demək olar ki, XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda tikinti işləri aparılmamış və bununla əlaqədar kitabələr də yazılmamışdır.

Bu, bir daha göstərir ki, vəziyyət Vənənd kitabəsində göstəriləndən yaxşı olmamışdır. Azərbaycan ərazisində bu gün də xalq kütlələri tərifiəndən ziyarətəgahə çevrilmiş sufi, alim, şeyx, mövlana, təriqət mürşidlərinin məzarları mövcuddur.

İlk orta əsrlərdə qatı dini təriqət kimi yaranmış sufizm böyük inkişaf yolu keçərək müsəlman dünyasının ədəbiyyatına, incəsənət və mədəniyyətinə təsir etdiyi kimi, siyasi həyatında da böyük rol oynamışdır. Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində - Şəki, Qax, Zaqatala, Oğuz, Balakən, Qəbələ, Şamaxı və digər rayonlarında sufi-qardaşlıq cəmiyyəti "Nəqşibəndiyyə" şeyxlərinin - mürşidlərinin, ruhani alimlərin, müqəddəslərin məzar daşları aşkar edilmişdir. Kitabələrə əsasən cəmiyyətin mərkəzi Şəki rayonundakı Baqqal kəndində olmuş, Baş Laysk, Balakən rayonunun Katex kəndində fəaliyyət göstərmişdir.

Baqqal kəndində cəmiyyətin "Ələviyyə" qolunun əsasını qoymuş Mövlana Şeyx Mahmud Əfəndi XIII əsrdə Səlib yürüşlərinə qarşı bütün islam dünyasını birləşdirməyə çalışsan Seyid Əhməd Bədəvinin nəslindəndir. XVI əsrdən Şəliyə qarşı düşmənçilik aşıllayan "Nəqşibəndiyyə"nin "Ələviyyə" qolu Şəliyə də eyni cəmiyyətdə birləşdirməyə çalışmışdır.

Azərbaycanda "Ələviyyə"nin gərgin fəaliyyəti dövrü Rusiyanın 1801-ci ildə Gürcüstanı, Azərbaycanın Gəncə, Quba, Şəki, Şirvan Qarabağ, Talış xanlığını tutması və Qafqaza marağının artması ilə üst-üstə düşürdü. Rusiya hələ XVIII əsrin axırlarında Gürcüstan və Kiçik Asiyadan İstanbula çıxmaq istəyirdi, Gürcüstanda möhkəmlənmək üçün isə Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində möhkəmlənmək lazım idi. Əhalisi milli tərkibcə müxtəlif olan bu bölgədə məzhəb ayrılıqları da vardı. Çar Rusiyası bundan istifadə etməyi planlaşdırmışdı.

Məhz buna görə də qeyd olunan bu bölgədə "Ələviyyə" cəmiyyətinin şeyxləri çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı müstəqillik uğrunda gedən xalq hərəkatına başçılıq etmiş və ölkənin siyasi həyatında mühüm rol oynamış, sosial-siyasi şəraitlə və əsrin əvvəlinə kimi müxtəlif hadisələrlə əlaqədar olaraq ayrı-ayrı formalarda özünü göstərmişdir.

İlk mənbələrdən və epigrafik abidələrdən məlum olduğu kimi, Azərbaycanda bir sıra tikinti işləri aparılmışdır. Nu xada, Şuşada, Naxçıvanda xan sarayları, Ağdamda imarətlər, Pənah xana və nəslinə aid günbəzlər tikilmişdir. XVIII əsrin ikinci yarısında Bayat, Şahbulaq (Tərnəküt), Pənahabadın (Şuşa) qalaları salınmış və həmin qalalarda bazar, karvansara, məscid, hamam və s. binalar inşa edilmişdir. Bakı, Şamaxı, Ordubadın, Dərbənd, Quba və digər Azərbaycan şəhərlərində hərbi istehkam, ictimai-mülki binalar tikilmiş, üzərində kitabələr qoyulmuşdur.

Kitabələr memarlıq abidələrinin bina olunması, bərpa və təmir edilməsinə dair məlumat verməklə bərabər, bir çox sosial-iqtisadi, siyasi-inzibati məsələlərin aydınlaşdırılmasına da tarixi mənbə kimi kömək edir.

Kitabələrdə bir sıra yüksək peşə dərəcələrinə (ustadın əl-əsatid, rəis əl-əsatid - ustalar ustası, usta) layiq görülmüş inşaatçıların, o cümlədən Məhəmməd vəli, Məhəmməd xan Eanai, Dərviş Zaxuri, Molla Həsən Qurdqulu, Usta Məhəmməd Kunalu, Əbdülvəli Zaxuri, İlisulu Übeydulla, Ayba, Bacı əl-Qu muqi, Ustadın Seyid b. Aşur, şamaxılı ustalar Eəfər və Həşim, Hacı b. Hüseyin, nuxalı Əzizin oğlanları Ustadın Məhəmmədnəbi, Abbasəli və b. adları qalmışdır.

İncəsənət və memarlıq. Qədimdən təşəkkül tapmış ənənələri davam etdirən xalq ustalarının xanlıqlar dövründə yaratdıqları diqqəti cəlb edən memarlıq abidələri, dekorativ-təbiiq incəsənət nümunələri nəzərə alınmazsa, bu dövrün təsviri incəsənəti ümumiyyətlə durğunluq dövrü kimi səciyyələnmə bilər.

XV-XVII əsrlərdə öz inkişaf zirvəsinə çatmış və Orta Şərqdən xaricdə belə şöhrət tapmış miniatur boyakarlıq və təbiiq incəsənət XVIII əsrdə təcridən tənəzzül edir.

Bu dövrün təsviri incəsənətinin ən geniş yayılmış və inkişaf etmiş sahəsi, ən gözəl nümunələri XVIII əsrin memarlıq abidələrində dövrümüzə qədər çatmış divarüstü boyakarlıqdır. Əsrlər boyu ölkəmizin başına gələn təbii və ictimai fəlakətlər nəticəsində tarix bizə divarüstü boyakarlığın daha qədim nümunələrini saxlamışdır. İstifadə olunmuş boyaların keyfiyyətsizliyi naxışların sıradan çıxmasına səbəb olmuşdur.

Monumental və xalq-dekorativ incəsənətinin bu önəmli sahəsinin Azərbaycanda geniş rəvac tapması bir sıra yazılı qaynaqlarla təsdiq edilir. 1796-cı ildə rus qoşunlarının Azərbaycana yürüşünün iştirakçısı P.Q. Butkov Dərbənddə yaşayış evi interyerinin bəzəyini təsvir edərək yazır ki, orda olan süjetli kompozisiyaların bəzisi "başçıları fillərə minmiş qədim asiyalıların döyüşünü, bəzisi sevgililərin görüşünü, bəzisi isə atlı ovçuların maralları qovaraq onları qılıncla öldürməsinə təsvir edir".

P.Q. Butkovun Bakı Xan sarayının divar naxışları haqqında öləri yol yazıları böyük maraq doğurur: "Bakıda qoşunlar bir neçə gün qalmışdılar. Bulqakov həmişə

sırf Şərq zənginliyi ilə seçilən Xan sarayında yaşayırdı. Buradakı divarlarda böyük ustalıqla rəngli boyalarla çəkilmiş və qızılı rənglə işlənmiş tarixi rəsmlər xüsusi dəyərə malik idi. General Bulqakovun əmrinə görə xüsusi iskanə ilə bir neçə rəsm divarlardan qoparılmış və iş elə məhəratlə görülmüşdü ki, rəsmlər bütöv qalmışdı". Şübhə yoxdur ki, burada söhbət sonuncu Bakı xanı Hüseynqulu xanın sarayı haqqında gedir.

Şamaxı darvazasından qalaya çıxış yolunun sol tərəfində yerləşən saray hələ XIX əsrin 50-ci illərində dururdu. Elə bu illərdə də Hans Hauzenin verdiyi xəbərə görə, saray "Avropa zövqünə uyğun dəyişdirilmiş" və orada şəhərin komendantı yaşamışdır.

Bu məlumatlara əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, göstərilən rəsmlər İrəvan sərdarı sarayındakı rəsmlər kimi kətan üzərində yağlı bəya ilə işlənmiş, sonra isə divarlara quraşdırılmışdır. Onların bir hissəsi, Mirzə Qədimin işləri kimi, 1806-cı ildə general Bulqakovun əmri ilə yüksək ustalıqla divardan qoparılmış, qalanları isə ya çıxarılmış, ya da XIX əsrin 50-ci illərində "Avropa zövqü ilə" dəyişdirilərkən məhv edilmişdir.

XVIII əsrdə Azərbaycanda divar naxışlarının ən gözəl və tipik nümunələri Şəki Xan sarayında və Şəki xanovların evində, Lahıc, Şuşa, Ordubadın və digər şəhərlərdəki yaşayış evlərinin, ictimai tikililərin interyerində qorunub saxlanılmışdır.

İnteryerin divar naxışları ilə dekorativ tərtibatı ənənəvi xarakter daşıyır. Xan sarayı və Şəki xanovların evinin memarlıq interyerində naxışların kompozisiyasının tərkibində rəssamlar və xalq ustaları müəyyən olunmuş üslubun əsas prinsiplərinə riayət etmişlər.

Naxışların bölgüsü interyerin memarlıq hissələrinə, memarlıq-dekorativ elementlərinin forma və xüsusiyyətlərinə tam uyğun gəlirdi. Divar üzərində yüksək olmayan panel yerləşdirilir, böyük orta hissəni memarlıq-dekorativ elementlərlə zəngin bəzədilmiş panno təşkil edir. Yuxarıda friz və ya karniz xətti və nəhayət, naxışlı ilaoren çəkilir. Bir çox hallarda bütün divar səthi, eləcə də qapılar, taxçalar, tavanlar və buxarının ətrafı naxışla örtülür, bu da bütünlüklə interyerin bəzəyinə xalça xarakteri verir.

Panel üzərindəki naxış motivləri əsasən çoxüzlü və ulduzu fiqurlardan ibarət həndəsi ornamental kompozisiyalar, üslublaşdırılmış nəbati motivlər, bəzi hallarda isə realistcəsinə təsvir olunmuş gül dəstələri və ya budaqlar üzərində quşlardır.

Fantastik və real heyvan, quş, eləcə də nağıl qəhrəmanlarının təsvirləri ilə yanaşı, Azərbaycanın divar naxışlarında portret xarakterli və süjetli-tematik kompozisiyalar da vardır.

Portret təsvirlərinin və insan fiqurları olan süjetli naxışların ən yaxşı nümunələri Şəkixanovlar evinin və Şəki xanları sarayının memarlıq dekorunda qorunub saxlanmışdır. Şəkixanovlar evin divarlarındakı yeddi taxçada Nizaminin ölməz poemasının qəhrəmanlarının - yeddi personajın təsviri verilmişdir. Onlardan dördü bəldən aşağı güllərlə əhatə olunmuş halda, üçü isə boyu bərabəri təsvir edilmişdir. Bəzi fiqurlar bəsit icra olunmuş şərti mənzərə fonunda verilmişdir. Portret təsvirləri arasında Bisütun dağınyı yaran əfsanəvi Fərhadın obrazı daha böyük maraq doğurur. Bu naxışın kompozisiya və obraz həllində rəssamın ənənəvi müstəvi üslubdan uzaqlaşmaq cəhdi hiss olunur. Fərhadın təsviri fiqurun ahəngdar modelləşdirilməsi, pozaların dinamikliyi və özünəməxsus psixoloji ifadəliliyi ilə seçilir.

Şəkixanovlar evinin naxışlarında plafonun ornament kompozisiyasına İrənin son dövr saray naxışlarını xatırladan dörd yarımçılpaq mələk təsvirinin daxil edilməsi mövzu qeyri-adiliyi baxımından maraq doğurur. Realist üslubda işlənmiş mələklər fiqurların plastik modelləşdirilməsi, eləcə də rakurs və hərəkətin çox uğurla seçilməsi ilə fərqlənir.

Portret xarakterli naxış Ordubadın rayonu Vənənd kəndindəki bir yaşayış binasında da qorunub saxlanılmışdır. Bəyü bərabəri təsvir olunmuş gənc oğlan və qız fiqurları obraz şərhinə, kompozisiya rəng həllinə, çəkiliş üslubuna, eləcə də geyim və digər fərqli cəhətlərinə görə, Şəkixanovlar evinin portret təsvirlərinə çox uyğun gəldiyindən, bunların da XVIII əsrin sonunda naməlum rəssam tərəfindən icra edildiyi təxmin olunur.

Azərbaycanın divar naxışlarında çoxfiqurlu süjet kompozisiyaları yalnız Şəki xanlarının sarayında qorunub saxlanılmışdır. İkinci mərtəbədəki zəlin frizində çəkilmiş döyüş səhnələri çox maraqlıdır. 1940-cı ildə frizin bəzi hissələri və sonrakı qatlardan təmizlənilib açılmış ilk rəsm XVIII əsrin naməlum rəssamlarının işlərini XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərinə məxsus xalq rəssamlarının (Usta Qəmbər, onun qardaşı Səfər, oğlu Şükür, Şamaxı rəssamları Qurbanəli, Abbasqulu və başqalarının) əsərləri ilə müqayisədə araşdırmağa imkan verdi. Hazırda mövcud olan naxış 1902-ci ildə son bərpa işləri zamanı Usta Qəmbər və onun şagirdləri tərəfindən icra edilmiş və keçmiş təsvirin süjet və kompozisiyasının təkrarı olsa da, rəsm baxımından bir qədər zəifdir. Təsvirlərin koloriti əvvəlkindən daha tünd boyalarla icra edilmiş, ümumi üslub isə miniatür rəngkarlıqdan daha çox xalq üslubu rəsmləri ilə səsleşir.

Döyüş səhnələrində İrə-Türkiyə müharibəsi təsvir olunmuşdur. Müxtəlif geyimli və yaraqlı atlı dəstələri öz sərkərdələri şah və sultan başda olmaqla dalğalanan bayraqlar altında bir-birinə qarşı hərəkət edirlər. Onlarla yanaşı, piyadına və atlı dəstələri döyüşə girirlər. Hər iki tərəfdən artilleriya atəş açır, piyadalar

əlbəyaxa vuruşur; hər tərəfdə ölənlərin cəsədləri və kəsilmiş başlar görünür; sahibini itirmiş, hürkmüş atlar müxtəlif tərəflərə qaçır. Bir az kənarda silahlı döyüşçülər əsirləri gətirir, digərləri isə öldürülmüş düşmən başlarını hökmdarın ayaqları altına atırlar. Bu təsvirlər də ənənəvi xarakter daşıyır; mənzərə və səmə şərtidir. Perspektiv tamamilə yox dərəcəsidədir: kompozisiyanı içəriyə açmaq üçün rəssam fiqurları bir-biri üzərində yerləşdirmiş və ya ikinci planda yerləşən fiqurlar bir az kənara çəkilməmişdir. Belə ki, adamlar və atlar bütövlükdə yalnız ön planda, dəstənin önündə, axırında təsvir olunmuşlar, qalanları isə bir xətt üzərində verilmiş və yalnız başları görünür. Beləliklə, qoşun kütləsini göstərmək üçün rəssam şərti olaraq on at üzərində otuzdan çox atlı təsvir etmişdir.

Kompozisiya quruluşunun göstərilən şərtlilikləri, şübhəsiz, orta əsr miniatür rəngkarlıq ənənələri ilə bağlıdır. Lakin miniatür rəngkarlığın təsviri dilinin məlum şərtləri yalnız bunda təzahür etmir. Süjetin şərhindən detalların təsvirinədək bütün bədii quruluş miniatür rəngkarlığın təsirini əks etdirir.

Bütün bu cəhətlər ov səhnələrinin təsviri üçün də xarakterikdir. Bu səhnələrdə xan, onun atlıları tüfəng və nizələrlə heyvanları-məral, qaban, ayı və fantastik əjdahanı öldürürlər.

Şəki sarayının birinci mərtəbəsində yerləşən zəlin stalaktit karnizinin naxışları mövzu qeyri-ədiliyi və ifadə üslubuna görə bütün naxışlardan tamamilə fərqlənir. Böyük olmayan stalaktit özləklərin səthində kontur rəsmlə və yalnız göy rənglə Azərbaycanın digər naxışları ilə heç bir üslub və tematik əlaqəsi olmayan müxtəlif janrlı səhnələrin miniatür təsviri verilmişdir. Burada, məsələn, əmək prosesləri və musiqiçi dəstələri, ovçu ilə it, əsasən memarlıq motivli mənzərələr və s. təsvir edilmişdir. Bu naxışlar süjeti və obrazların realist şərhini, perspektivin mövcud olması, rəsmlərin incəliyi və yüksək icraçı ustalığı ilə seçilir. Bütün bu cəhətlər və digər tərəfdən, mənzərə, memarlıq, geyim və personajların xarakteri rəssamın Qərbi Avropa rəngkarlığı ilə tanış olduğunu göstərir.

Güman edilə bilər ki, bu naxışlar Şəki xanının yanında qulluq edən və 1819-1820-ci illərdə Şəkiddə olmuş ispan inqilabçısı Van Qalenin xatirələrində adını çəkilən italyan rəssamı tərəfindən iera olunmuşdur.

Orta əsr miniatür rəngkarlığında olduğu kimi, Azərbaycanın divar rəsmlərində də dünyəvi tematika geniş yayılmışdır. Həmin divar rəsmlərinin icraçıları olan xalq usta və rəssamları Azərbaycan miniatür rəngkarlığı ənənələrindən geniş istifadə etmişlər. Digər tərəfdən, divar rəsmləri süjet, dekorativ üslub, rəngarəng naxış zənginliyinə görə naxıştəkmə, basmanaxış, xalçaçılıq sənəti və xalq yaradıcılığının digər növləri ilə bilavasitə bağlıdır.

Xalq yaradıcılığı ilə bu cür qırılmaz bağlılıq, rəssamın ətraf həyatla canlı əlaqəsi Azərbaycan divar rəsmlərinə çox vaxt özünəməxsus realizm xüsusiyyətləri verir.

Ölkə iqtisadiyyatında natural təsərrüfatın hakim olduğu şəraitdə sənayedə sənətkarlıq üstünlük təşkil edirdi. Şəhərlərdə və bəzi kəndlərdə külli miqdarda pambıq, ipək və yun parça istehsal edən, dəri emalı ilə məşğul olan, eləcə də zərgərlik məmulatı, mis və gil qablar hazırlayan emalatxanalar mövcud idi. Bu malların satışı həm xanlıq daxilində, həm də xanlıqlar arasında aparılırdı.

XVIII əsrdən bugünədək külli miqdarda dekorativ-təbiiqi incəsənət nümunələri, o cümlədən daş və ağac üzərində bədii oyma, döymə metal məmulatı, xalçalar, saxsı qablar, parçalar və naxışlı tikmələr qorunub saxlanılmışdır.

Müxtəlif dekorativ incəsənət növləri arasında aparıcı yer xalçaçılığa məxsusdur. Əvvəllər olduğu kimi, XVIII əsrdə də Quba, Bakı, Şamaxı, Qarabağ, Gəncə, Qazax, Təbriz, Ərdəbil xalça məmulatı ilə məşhur idi. Bunlar həm əhalinin ehtiyaclarını ödəmək, həm də xarici ticarət məqsədilə istehsal olunurdu. Yazılı mənbələrlə yanaşı, müxtəlif Avropa və Şərq kolleksiyalarında saxlanılan xalçalar bunu bir daha təsdiq edir. Xalçalar xovlu (xalça, xalı, gəbə və s.) və xovsuz (palaz, kilim, sumaqı, zili və s.) toxunurdu. Xovlu xalçalar naxışlarının incəliyi və rənglərin zənginliyi ilə fərqlənirdi.

Ötən əsrlərin xalçaçılıq ənənələrini davam etdirən bu xalçalar iki böyük qrupa bölünürdü: ornamentli xalçalar və süjetli-tematik xalçalar. İkinci qrup xalçalar daha az miqdarda istehsal edilir və XVI-XVII əsrlərdə olduğu kimi, mürəkkəb kompozisiya, süjet rəngarəngliyi və texnikasının incəliyi ilə seçilirdi.

Xüsusi kolorit zənginliyi və naxış rəngarəngliyi ornamentli xalçalara xas idi. Azərbaycanın müxtəlif rayonlarının XVIII əsrə aid ornamentli xalçalarının müqayisəsi göstərmişdir ki, uzaq keçmişdə qəbul olunmuş kompozisiya üsulları və ornament motivləri nəsildən-nəslə təkrar edilərək, çox nadir hallarda yeni elementlərlə təzələnməmişdir.

Bu dövr Azərbaycan xalçalarının ən gözəl nümunələri sırasında öz dekoruna görə seçilən iki xovlu xalçanı (1800-cü ildə biri Bakının Suraxanı, digəri isə Xilə kəndində toxunmuşdur), habelə XVIII əsrdə Qazaxda (Almaniya, şəxsi kolleksiya) və Qarabağda toxunmuş süjetli kompozisiyalı xovsuz xalçaları (Kiyev, Qərb və Şərq İncəsənəti Muzeyi) misal göstərmək olar.

XVIII əsrdə xalçaçılıqla yanaşı, Azərbaycanda ipək, pambıq və yun parça istehsalı da mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bədi parçaların istehsalı Şamaxı və Təbriz kimi ənənəvi mərkəzlərlə bərabər, XVIII əsrdə Gəncə, Şəki və Marağa şəhərlərində də geniş inkişaf etmişdi. Məsələn, Şamaxıda 1500-ə yaxın toxuculuq

dəzğahı işləyirdi. Rusiya Elmlər Akademiyasının üzvü S.Qmelin qeyd edirdi ki, Şamaxıda ipək parça istehsal edən fabriklər vardı. Görünür, bu, muzzdlu əməkdən istifadə olunan manufakturanın rüşeymi idi. Şamaxıda istehsal olunan ipək parçaların çeşidi zənginliyi ilə fərqlənirdi. Burada öz istehsal texnikası, rəngi ilə seçilən daray, tafta, kimxa və s. növlü parçalar hazırlanırdı. Yüksək keyfiyyətli bu parçalar geniş yayılmış və Qafqazdan kənara, o cümlədən İrana, Kiçik Asiyaya, eləcə də Həştərxana, oradan da Rusiyanın içərilərinə aparılırdı.

Xalq yaradıcılığının geniş yayılmış növlərindən biri də bədii tikmədir. Azərbaycan Tarixi Muzeyində saxlanılan həmin dövr bədii tikmə nümunələri onların yüksək bədii səviyyəyə və müxtəlif icra texnikasına malik olduğunu göstərir.

Təkəlduz və güləbətini kimi ənənəvi üslubla yanaşı, XVIII əsrdə məişət əşyalarına, paltara bəzək vurulduqda müxtəlif metallardan -gümüş, tunc və s. hazırlanmış dairə, bonucuc, rəmlərdən geniş istifadə olunurdu. Bu tikmələrdə əsas üstünlük rəngbərəng yastı, parıltılı, ortası dəşik metal dairələrə - pələlərə verilirdi. Onlardan daha çox Gəncə, Şuşa, Şəki, Qazax və Naxçıvanda istifadə olunurdu. Taxça üçün pərdələrdən və podnos örtüyündən tutmuş at çulunadək ən müxtəlif əşyalar pələrlə bəzədilirdi.

Qarabağ xanının təkəlduzla tikilmiş papağı, Naxçıvanda güləbətini ilə işlənmiş qadının köynəyi - arxalıq və Şuşadına hazırlanmış muncuqlu əl ağacı - bürüncək XVIII əsr tikməsinin ən gözəl nümunələridir (Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyi). Onlar nəinki müxtəlif iş üsulu, eləcə də rənglərin və naxış motivlərinin zənginliyi ilə seçilir.

Azərbaycanda dəmir, mis, qızıl və digər metalların mövcud olması nəticəsində bədii metalışləmə sənəti geniş vüsət almışdır. Yazılı mənbələrin məlumatına görə, XVIII əsrdə bədii metalışləmə sənətinin mərkəzi Təbriz, Şamaxı, Şəki, Gəncə, Naxçıvan olmuşdur. Bakı, Moskva, Leninqradın və bir sıra xarici ölkələrin muzeylərində (məsələn, Bern Tarix Muzeyinin zəngin kolleksiyasını göstərmək olar) XVIII əsrə aid külli miqdarda bədii metalışləmə nümunəsi saxlanılır.

Metaldan hazırlanan əşyalar arasında mis döymə qablar daha geniş yayılmışdı. Əcnəbi səyyahlar bu dövr bir sıra Azərbaycan şəhərlərində forma və dekoruna görə gözəl olan ev əşyaları - sərpuş, aftafa, cam, şamdan, manqal və s. hazırlayan xüsusi misgər məhəllələri olduğunu qeyd edirlər. İrandakı rus səfirliyinin həkimi İ.Lerx 1745-ci ildə Şamaxıda hazır məhsula naxış vuran xüsusi oymaçı emalxanaların mövcud olduğunu da yazır. Müxtəlif növlü metal əşyaların hazırlanmasında bədii emalın məlum olan bütün üsullarından - nəqqaşlıq, oyma,

şəbəkə, cizgiçəkmə, minalama, inkrustasiyadan istifadə edilirdi. Bu zaman ornamentlə bəzəmənin bütün növləri tətbiq olunurdu.

XVIII əsrdə Azərbaycanda bədii metalışləmənin yüksək səviyyədə olmasını təsdiq edən gözəl əşyalar arasında şamaxılı usta Seyidzadə tərəfindən hazırlanmış gümüş bant qabı (Bern Tarix Muzeyi), Gəncədə hazırlanmış dəstəmaz üçün mis dolça, Təbrizdə hazırlanmış, üzərində Nizami poeziyası mövzusunda təsvirlər olan üçayaqlı masa (Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyi), eləcə də forma və dekoruna görə orijinal, üzərində 1717-ci il tarixi və Usta Nəcəfqulunun adını göstərilən Lahic pirindən gətirilmiş samovar xüsusilə fərqlənir.

Azərbaycanda ağac üzərində bədii işləmələrdən, əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, əsasən oyma, inkrustasiya və şəbəkə daha geniş yayılmışdı.

Əvvəlki yüzilliklərlə müqayisədə müəyyən texniki irəliləyişə nail olan bədii oymadan daha çox istifadə edilirdi. Rusiya və Qərbi Avropa ilə əlaqələrin inkişafı nəticəsində bədii oyma bir qədər modernləşmişdi. Bu dövrdə yüksək relyefli naxışlar, qoşa quş fiqurları və s. təsvir edən motivlər yaranır, əsrin sonunda isə oyma üzərində bəyali naxışlardan istifadə olunurdu.

Ağac üzərində bədii işləmənin yüksək sənətkarlıq nümunələri sırasında qaşiq, mücrü, Şəki xan sarayı və Şəkixanovlar evinin bir sıra memarlıq detalları qeyd oluna bilər.

Dekorativ-tətbiqi incəsənətin daha geniş yayılmış bir növü də daş və gəc üzərində bədii oyma olmuşdur. Daş üzərində oyma Abşeron, Şamaxı, Quba, Şəki, Qazax və digər yerlərdəki başdaşılarda təzahür edir. Bunlar əsasən sərdabəsiz daş plitələr olub, nəbatı və həndəsi elementlərlə bəzədilirdi.

Lakin əvvəlki dövrlərlə müqayisədə başdaşılının naxışlarında təsviri motivlərə - heyvan, quş, insan fiqurları və məişət əşyalarına da təsadüf edilir.

XVIII əsrə aid gəc üzərində oymanın ən gözəl nümunələri Şəki və Gəncədə qalmaqdadır. Bunlar arasında Şəki xan sarayı və Şəkixanovlar evindəki gözəl dekorlu buxarılar və Gəncədə daxili səthi oyma naxışlarla bəzədilmiş günbəzli yaşayış evləri diqqəti cəlb edir. Bu dövrün döymə bədii işləmə növünün gözəl nümunəsi Şəki xan sarayının fasadında tovuz quşları təsvir olunan pannodur. Bu panno kompozisiya aydınlığı, yüksək sənətkarlıq və XVIII əsr üçün səciyyəvi olan iki stilistik sistemin - ənənəvi və burada yeni yaranmış kompozisiya üsulu, ornament motivlərinin birləşməsi ilə fərqlənir.

XVIII əsr bədii sənətkarlıq və tətbiqi incəsənət nümunələrinin bu cür səthi xülasəsi belə onların xalq məişəti ilə bilavasitə əlaqəli olmasını təsdiq etməyə əsas verir.

Azərbaycanda XVIII əsrin ikinci yarısında baş verən tarixi və sosial-iqtisadi dəyişikliklər memarlığın inkişafı istiqamətinə də əsaslı təsir göstərmişdi. Bu, əsasən tikililərin tipologiyasında daha qabarıq nəzərə çarpır. Lakin artıq yeni şərtlərlə müəyyənləşdirilən stilistik xüsusiyyətlər də vardı.

Memarlıq fəaliyyətinin əsas sahələri və tikililərin tipologiyası o dövrdə Azərbaycanın bu və yadigar ərazisində xalq memarlığı xüsusiyyətlərinin təsirinin artmasını göstərir. Xalq memarlığının bu təsiri o zaman memarlıq fəaliyyətinin həlledici ünsürü olsa da, əvvəlki dövrlərin monumental memarlıq ənənələri yenə də mühüm təsirə malik idi. Xanlıqların ümdə cəhətlərindən biri iqamətgah və onun müvafiq istehkamu kimi saray komplekslərinin yaradılması zərurəti olmuşdur.

Şəhər ətrafında və xanlıq ərazisində müdafiə sistemlərinin inşası da mühüm idi. İbadət yerlərinin inşasında məhəllə məscidlərinin tikilişi əsas yertuturdu. Əvvəlki dövrlərdə memarlıq zənginliyi baxımından Azərbaycan memarlığında ön cərgədə duran memorial memarlıq abidələrinin inşası XVIII əsrdə zəifləyir və bu sahədə aparıcı yeri kiçikhəcmli səkkizguşəli türbələr tutur.

Şəhərsalmanın - xanlıqların paytaxtının salınmasında iki əsas meyil qeyd olunmalıdır.

Birinci meyil xanlar tərəfindən paytaxt kimi Azərbaycanın qədim tarixi şəhərlərinin seçilməsidir. Bunlardan Bakını, Naxçıvanı, Gəncəni göstərmək olar. Bu qrup paytaxt şəhərlərə, 1734-cü ildə Nadir şah tərəfindən əsasən dağıdılmasına baxmayaraq, Şamaxı da aid edilə bilər. Lakin bu dövrdə bir sıra xanlıqların yeni mərkəzləri də yaradılır və bununla əlaqədar şəhərsalma işində mühüm tədbirlərin aparılması müşahidə edilir. Şəhərlərin bu qrupuna, ilk növbədə, Qarabağ xanlığının paytaxtı Şuşanı aid etmək olar. Bu qrup şəhərlərə Quba da daxildir. Qədim Şəki 1772-ci ildə baş vermiş seldən sonra yeni ərazidə, müasir şəhərin ərazisində salınmışdır.

O dövrün şəhərsalma fəaliyyəti üçün ən çox səciyyəvi olan obyektlər Şəki və Şuşadır. Azərbaycan şəhərlərində şəhərsalma fəaliyyəti saray komplekslərinin inkişafından, yerləşdirilməsindən və ya müdafiə qurğularının tikilməsindən başlamışdı. Şəhərin ticarət və yaşayış tikililəri yerləşən hissələri isə mütəmadi olaraq dəyişirdi.

Mürəkkəb relyefdə yerləşən Şəki və Şuşanın tikintisində təbii şəraitdən ustalıqla istifadə olunması daha səciyyəvidir. Böyük Qafqaz dağlarının qolunda salınmış Şəki şəhəri planlaşdırma baxımından inşaatçılar tərəfindən küçələrin relyef istiqamətində pilləli strukturda, şəhərin ən yüksək nöqtəsinə ucalan amfiteatr kimi işlənmişdir. Şəhərin özündə isə ayrı-ayrı yaşayış evləri təbii landsaftda bacarıqla

düzülmüş bir mənzərə kimi görünür. Şəhərin ən əlverişli hissəsi olan "yuxarı başda" Şəki xan sarayı kompleksinin iç qalası yerləşir.

Şəki öz dövrü üçün yüksək dərəcədə abadın bir şəhər idi: küçələri daşla örtülmüş, saxsı borularla çəkilmiş su kəməri vardı.

Şuşa salınarkən ilk növbədə təbii şəraitdən məharətlə istifadə edilmiş, ərazinin əlçatmaz, alınmaz olması nəzərə alınmışdır. Şəhər yerləşən əraziyə yalnız şimaldan yaxınlaşmaq mümkün olduğundan, burada qala divarları tikilmişdir. Beləliklə, Şuşa olduqca möhkəmləndirilmiş şəhər idi. Şəhərin istehkam qurğuları öz növbəsində şəhər istehkamları və ya xan qalaları şəklində inşa olunmuşdur. Lakin şəhərlərdəki istehkam qurğuları ilə yanaşı, istehkam halına salınmış ayrı-ayrı qovşaqlar da mövcud idi.

Şamaxının dağıdılması ilə əlaqədar Mustafə xan öz iqamətgahını Fitdağ adlanan yeni, alınmaz bir əraziyə köçürərək orada qala tikdirir. Fitdağ qalasının yerini tədqiq edərkən burada qala divarları ilə yanaşı, xan üçün nəzərdə tutulmuş bir çox yaşayış tikililəri də aşkar edilmişdir. Bunlar sırasında inqilabdan əvvəl "Divanxana" adlanan bir tikili vardı ki, bu da xan iqamətgahının geniş kompleksdən ibarət olduğunu göstərir.

Bu dövrdə ayrı-ayrı qəsrlər də tikilirdi. Bunlardan ən əhəmiyyətli Pənah xanın ilk iqamətgahı olan "Şahbulağı" qəsrı idi. Qəsrlər eləcə də şəhər daxilində tikilirdi. Şuşa şəhərindəki "Qara Böyükxanım" qəsrı o cümlədənədir.

Bu dövrün maraq doğuran müdafiə kompleksi Əsgəran yaşayış məntəqəsi yaxınlığındakı müdafiə divarlarıdır. Bu divarlar Qarabağ xanlığı ərazisinə basqınların qarşısında siper idi. Hər yerdə bəzi hallarda "Koroğlu" qalası adlandırılan müdafiə qalaları tikilirdi.

Xan sarayları. Bizə qədər gəlib çatmış ən qiymətli saray şəhərin yuxarı hissəsində, Şəki qalasının daxilində tikilmiş Şəki Xan sarayıdır.

Şəki şəhərinin Sankt-Peterburq Hərbi-Dəniz Arxivindən aşkar edilmiş 1853-cü ilə aid planı göstərir ki, günümüzədək gəlib çatan, 1763-cü ildə inşa olunmuş Şəki sarayı geniş saray kompleksinin bir hissəsidir.

Şəki Xan sarayı plan üzrə hər iki mərtəbəsi eyni olan və qabaq hissəsi cənuba baxan ikimərtəbəli binadır. Sarayın quruluşu yerli yaşayış memarlıq ənənələrinə yaxındır. Birinci və ikinci mərtəbənin mərkəzində böyük zal, zalın kənarında kiçik dəhlizlər, dəhlizlərdən qərbə və şərqə tərəf zallarla müqayisədə kiçik otaqlar yerləşir. Beləliklə, hər mərtəbə üç hissədən ibarətdir. Şəki Xan sarayının fasadını onun daxili quruluşunu dəqiq əks etdirir. Fasadının mərkəzi hissəsi rəngbərəng şüşələri olan "şəbəkə" üslublu pəncərə ilə bəzədilmişdir. Bu mərkəzi hissə cinahlardan birinci və ikinci mərtəbələrin dəhlizini birləşdirən portal

kompozisiyalarla tamamlanır. Sarayın yan otaqlarının fasadın hissəsi də başdan-başa "şəbəkə" üslublu şüşəbəndlə tikilmişdir. Şüşəbənddən kənarda qalan kiçik divar səthləri isə suvaqla örtülmüş, üzərinə freska üsulu ilə ornamentli naxışlar vurulmuşdur. Sarayın bütün otaqları divar rəsmləri ilə bəzədilmişdir.

Təəssüf ki, XIX əsrdə aparılan bir sıra təmirlər nəticəsində əvvəlki rəsmlər sonradan bədii cəhətdən xeyli zəif olan rəsmlərlə örtülmüşdür. Lakin XVIII əsrə aid əvvəlki rəsmlərin bir hissəsi, xüsusilə ikinci mərtəbədəki zəlm plafonunu bəzəyən və XVIII əsrə aid kompozisiya və kolorit incəliyinə görə çox gözəl olan rəsm təmizləmə yolu ilə açılmışdır.

Plafon ornamentli kompozisiya üsulu ilə işlənmiş və üzərində ustanın adını - "Ustadın Abbasqulu" yazılmışdır.

Hazırda tədqiqatçılar Ustadın Abbasqulunu Şəki Xan sarayının müəllifi, yaradıcısı hesab edirlər. Sarayda aparılmış son təmirlər zamanı onun bədii rəsmlərinin Usta Qarabaği (ikinci mərtəbə), şamaxılı Usta Mirzəcəfər (birinci mərtəbənin zəli) və şamaxılı Usta Qurbanəli (yan otaqlar) tərəfindən icra olunduğu aydınlaşdırılmışdır.

Sarayda ağac üzərində oymaların gözəl nümunələri, xüsusilə oyma taxta qapılar qalmaqdadır. Saray kompleksinin şəbəkəsi dekorativ tətbiqi incəsənətin parlaq nümunəsidir.

Məlumdur ki, şəbəkənin mürəkkəb həndəsi ornamentlərdən ibarət ağacdən olan əsası kiçik taxta detallardan, yapışqan və mıxdan istifadə olunmayaraq quraşdırılmışdır, aradakı boşluqlar isə rəngarəng şüşələrlə örtülmüşdür. Sarayın interyerinə daxilədən baxdıqda şəbəkənin ornament kompozisiyası və rəngarəng şüşələr sayəsində əfsanəvi bir mənzərə görünür.

Şəki Xan sarayı bütövlükdə yüksək sənətkarlıqla icra edilmiş memarlıq əsəridir. Saray həm də rəngkarlıq və xalq-dekorativ incəsənəti sintezinin nümunəsidir.

XVIII əsrdə Bakıda İçərişəhər qala divarları daxilində, Şamaxı darvazası yaxınlığında əzəmətli saray kompleksi inşa olunmuşdur.

Bu kompleks XIX əsrin əvvəllərində rus hərbi mühəndislərinin apardığı ölçülər əsasında bizə məlumdur. Həmin mühəndislərin ölçülərində kompleks "Xan və iki qaçmış bəyin sarayı" adlandırılmışdır. Bütün bunlar göstərir ki, həmin kompleks bütövlükdə xan ailəsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Saray ansamblı baş həyat ətrafında qruplaşaraq bir çox tikililərdən ibarət idi. Xan sarayının planlaşdırılmasında Bakıdakı Şirvanşahlar sarayı və Ordubadın şəhəri yaşayış binasından irəli gələn elementləri görmək çətin deyil. Bu

kompleksdən "Bakıxanovlar evi" adını altında məlum olan çox böyük fraqmentlər bizə gəlib çatmışdır.

Digər şəhərlərdəki xan sarayları (o cümlədən İrəvandakı Sərdar sarayı) dövrümüzədək gəlib çatmasa da (erməni ekstremistləri dağıtmışlar), Şəki Xan sarayı və Bakı Xan sarayı timsalında o zamanın xan saraylarının xüsusiyyətləri haqqında təsəvvür yaratmaq olar.

Dini tikililər. Bu dövrün əsas dini tikililəri məhəllə məscidləri idi. Lakin bununla yanaşı, şəhərin mərkəzində Cümə məscidi əhəmiyyətini daşıyan ayrı-ayrı daha iri məscidlər də inşa olunurdu. Bu baxımdan ilk növbədə iki tərəfi qoşa minarələrlə əhatə olunmuş portal üslublu, əsas fasadını ilə diqqəti cəlb edən Şuşadakı "Gövhər ağa" məscidi və İrəvandakı "Göy məscid" diqqətəlayiqdir.

Ümumiyyətlə, məhəllələrə xidmət etmək üçün nəzərdə tutulmuş kiçik məscidlər də tikilirdi. Ordubadında "Dilbər", "Yuxarı anbar", "Sərsəhyar" məscidləri, Şəkidə gözəl minarəli "Gilək" məscidi buna misal ola bilər. Minarəli məhəllə məscidləri Şuşa şəhərində də inşa edilirdi.

Memorial tikililər. Memorial tikililərin əsas növü səkkizbucaqlı türbələrdir. Onlar bir çox xanlıqlarda - Şamaxı, Quba, Şuşa və Qazaxda inşa edilirdi. Üstü piramida şəkilli günbəzlə örtülmüş bu adı səkkizbucaqlı tikililər, adətən, kiçikhəcmli olmaqla öz bədii ahəngdarlığı və konstruktiv həlli ilə seçilir. Maraqlı dini tikililərə bir çox səyyah və şərqşünasın diqqətini cəlb etmiş Suraxandakı atəşpərəstlər məbədini də aid etmək olar. Bu abidə öz ümumi planına görə Azərbaycanın beşbucaq şəklində həyəti olan şəhər karvansaralarını xatırladır. Həyətin mərkəzində daimi atəş üçün qaz xətti çəkilmişdir və əsl ibadət yeri olan rotunda - pavilyon yerləşir. Həyəti əhatə edən tikililər məbəddə qulluq edən din xadimləri və ibadətə gələnlərin qalması üçün hücrələrdən ibarətdir. Şübhəsiz, mərkəzi məbəd tikilisi, daha doğrusu, Atəşgahın mehrabı Azərbaycanda hələ Midiya dövründə geniş yayılmış bu cür mehrabların qədim inşası ənənəsini bir növ özündə əks etdirir.

Bu qrupdan olan çoxsaylı tikililərdən ən əhəmiyyətli Şamaxıdakı "Yeddi günbəz" türbəsi kompleksidir. Bu tikililər üzərində göstərilən tarix XIX əsrin başlanğıcına aid olsa da, onların əsası XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində qoyulduğundan memarlıq baxımından XVIII əsrə xas olan bütün xüsusiyyətləri özündə əks etdirmişdir.

"Yeddi günbəz" kompleksi yeddi türbədən ibarət olmuş, onlardan yalnız dördü bizə gəlib çatmışdır. Salamət qalan yazılar bu türbələrin xan sülaləsinə mənsub olan şəxslərin dəfni üçün nəzərdə tutulduğunu güman etməyə əsas verir.

Bir türbənin yazısında onun inşa tarixi 1810-cu il göstərilmiş və şamaxılı Mustafa xanın anasının türbəsi olduğu qeyd edilmişdir. Türbə üzərindəki ayrıca yazıda onu inşa edənin "Ustadın Tağı memar" olduğu göstərilmişdir.

XVIII əsr memarlığı Azərbaycanın inkişafının milli ənənələri irsiliyindən irəli gələn əsas tarixi meyilləri, onun üslub və tipoloji xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Fəlsəfi fikir. İctimai-iqtisadi ziddiyyətlərin kəskinləşməsi, feodal pərakəndəliyinin güclənməsi Azərbaycan şəhərlərinin iqtisadi və mədəni tənəzzülünə, sənətkarların əvvəlki əsrlərə nisbətən ölkənin ictimai-siyasi həyatındakı fəal rolunun zəifləməsinə gətirib çıxardı. Bu, dövrün dünyagörüşünün inkişafının həm sürət, həm də keyfiyyət xüsusiyyətlərində özünü büruzə verdi.

Feodal pərakəndəliyinin vüsət alması və elm də daxil olmaqla şəhər mədəniyyətinin geriləməsi daxili çəkişmələr nəticəsində parçalanmaqda olan cəmiyyəti birləşdirən amillərdən birinin - rəsmi islamın mövqelərinin möhkəmlənməsinə gətirib çıxardı.

İctimai meydanda gedən sosial bəlalara və ilk növbədə zorakılığa qarşı humanist ideallar uğrunda mübarizə bu əsrdə daha da güclənir. Azərbaycan mədəniyyəti tarixi üçün ənənəvi olan özündən əvvəlki klassik mədəniyyətin tədqiqi və təbliği XVIII əsrin fəlsəfi fikir tarixində xüsusi yer tutmaqda davam edir.

Azərbaycan mədəniyyətinin görkəmli nümayəndəsi olan Mirzə Əbutalib xan Təbrizinin (1751-?) yaradıcılığı XVIII əsrə aiddir.

O, Nadir şah dövründə Hindistana köçmüş Azərbaycanlı ailəsində anadan olmuşdur. Mirzə Əbutalib Təbrizinin yaradıcılıq irsində onun tarixi əsərləri və orta əsr Şərq poeziyasına, xüsusən Xaqani və Ənvərinin yaradıcılığına həsr olunmuş tədqiqatları önəmli yer tutur. O, 1791-ci ildə orta əsr şairləri haqqında "Xülasət ül-əfkar" adlı təzkiyə yaratmışdır.

XVIII əsr panteist fəlsəfəsi Azərbaycanda sufizmin ideoloqu Mirzə Həsən Zünuzinin (1758-ci ildə Xoy şəhərində doğulub) irsi ilə təmsil olunur. Zünuzi "Bəhr əl-ülum" və "Riyaz ül-cənnət" əsərlərinin müəllifidir.

Məftun təxəllüsü ilə yazıb-yaradan Əbdürrəzaq bəy Dünbulinin (1762-1827) irsi də bu əsrə aiddir. Ensiklopedik biliyə malik alim, antik və Şərq fəlsəfəsinin dərin bilicisi olan Dünbuli tarix, fəlsəfə, etnoqrafiya və ədəbiyyata dair əsərlərin müəllifidir. "Həqiqi əl-Ənvər", "Hədəiqi əl-üdəba", "Məsnavi", "Humayunnamə" və s. əsərlər onun yaradıcılığına aiddir.

Hakim təbəqələrin əxlaqının tənqidi mənəvi kamillik, sutl panteizmi və demokratik meyillərin vəhdətini biz Məshinin (XVII-XVIII əsrlər) yaradıcılığında, xüsusən, onun "Vərqa və Gülşə" poemasında və "Qövsü Təbrizi" fəlsəfi poeziyasında aşkar edirik.

XVIII əsr ictimai, fəlsəfi fikir tarixində öz dini skeptisizmi ilə tanınmış Mirzə Mehdi İlahi Təbrizi dövrünün görkəmli şairi və alimi idi.

Görkəmli şair və mütəfəkkir Molla Vəli Vidadinin müasiri olduğu cəmiyyətin ictimai-etik nöqsanlarını ifşa edən və insan ləyaqətinə hörmət aşılayan, yüksək humanizmi əks etdirən yaradıcılığı XVIII əsrin ideoloji həyatında mühüm bir mərhələ olmuşdur. Şairin alçaldılmış və təhqir olunmuşların həyatını yaxşılaşdırmaq yollarının səmərəsiz axtarışları onun görüşlərində bədbinlik və dini əhvali-ruhiyyə yaratmışdır. Yer üzünün hökmdarlarına inamını itirən şair Allaha ümid edir. Vidadinin fikrincə, yalnız Allah bu dəhşətli dünyanı dəyişdirməyə, yaxşılaşdırmağa qadirdir.

Azərbaycan mədəniyyətinin parlaq nümayəndələrindən biri, dövrünün mütərəqqi siyasi xadimi şair Molla Pənah Vaqif idi.

Vaqif irsinin əsas xüsusiyyəti kimi xalq yaradıcılığını, xüsusən aşıq poeziyası realist ənənələrini ondan əvvəl gələn Şərq və Azərbaycan klassik mədəniyyətinin ictimai-siyasi və etik ideyalarının nəzəri dərinliyi ilə sintezini qeyd etmək lazımdır.

Vaqif poeziyasında məhəbbət və həyatda insanlar arasındakı təzadlı münasibətlər haqqında dərin fəlsəfi düşüncələr mövzuları çarpazlaşır. Özündən əvvəlki Şərq və Azərbaycan klassik fəlsəfi poeziyasından fərqli olaraq, Vaqif yaradıcılığında məhəbbət panteist məzmununda deyil, yalnız dünyəvi xarakter daşıyır.

Lakin bütünlükdə nikbin və həyatsevər Vaqif yaradıcılığının ikinci bədbin tərəfi də vardır - zorakılıq və bərabərsizlik hakim olan dünyaya inamsızlıq. Şair deyir ki, hər şey yalan, əyri, dünyada düzgün bir şey yoxdur. Nə dostluq, nə sevinc, nə mənəvi rahatlıq, nə gördüyün işlərə görə ədalətli mükafat, nə də fərəh hissi doğuran kamillik vardır. O öz şikayətlərini "Görmədim" rədifli məsnəvisində vermişdir.

Vaqiflə çağdaş folklor ədəbiyyatında - "Koroğlu", "Aşıq Qərib", "Əsli və Kərəm", "Şəhriyar" və s. dastanlarda dünyanın zorakılığı, zülm, riyakarlıq bədbinlik deyil, zülmə qarşı fəal mübarizə hissi doğurur.

XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində Şərqi islam aləmində Azərbaycan mütəfəkkiri və alimi, dövrünün böyük səyyahlarından biri olan Zeynalabdin Şirvaninin irsi geniş yayılmışdı.

Şirvaninin dünyagörüşündəki idealizmlə materialist dünyanı Allahla eyniləşdirən Nemətulla sufilik təriqətinin yaydığı panteizm bir-biri ilə uyğunlaşır.

Cəlaləddin Rumi "Məsnəvi"sinin 1895-ci il Bombay nəşrində Şirvaninin Ruminin həyat və yaradıcılığına dair tədqiqatından giriş kimi istifadə olunmuşdur. Burada onun Həllac Mənsur, Mahmud Şəbüstəri, Əvhədi Marağayi, Əbdürrəhman Cami və başqaları haqqında fikirləri mütəfəkkirin panteizmlə bağlılığını bir daha təsdiq edir.

Şirvaninin əsərlərində biz sufilik təriqətləri və onların nəzəriyyəsi, fərqləri, panteist filosofların yolu və onların nəzəriyyəsinin qısa izahı, sufilik haqqında qeyri-ciddi alimlərin rəyləri, "sufi" ifadəsinin mənşəyi və yaranma tarixi və s. problemlər haqqında xüsusi şərhərlə rastlaşırıq.

Şirvani varlıq, idrak, ruh, materiya və s. ilə bağlı məsələlərin həllinə panteist mövqedən yanaşır. O, canlıların iyerarxiyası haqqında danışarkən varlığın iki mərhələsi olduğunu təsdiq edir: birinci, mücərrəd varlıqdır - dərkedilməzdir, ikinci, dərk ediləndir, maddi dünya ilə bağlıdır.

Nəticədə Şirvani hər iki mərhələni eyniləşdirir. Mütəfəkkirin idrak nəzəriyyəsində təsəvvür elementləri mövcuddur: Allahı dərk etmək tələbi, ilahi vəhy haqqında nəzəriyyə və s. bizi əhatə edən maddi dünyanın dərk edilməsində şüur və elmin rolunu nəzərə çarpdıran rəşionalizm nəzəriyyəsi ilə uyğunlaşdırılır.

Şirvaninin idrak nəzəriyyəsinə Şərq peripatetiklərinin nəzəriyyəsi, xüsusən onların fəal şüur, elm və təcrübənin vəhdəti, didaktik və etik kateqoriyaların vəhdəti, hisslərin harmoniyası haqqında təsəvvürlər xeyli təsir göstərmişdir. Şirvaninin təlimində sosial və etik problemlərin şəhvi xüsusi yer tuturdu. Mütəfəkkir zülm və qəddarlığa qarşı çıxış etmiş, hakim təbəqələrin nümayəndələrini cəhalətdə və əxlaqsızlıqda günahlandıraraq onlara son dərəcə tənqidi yanaşmışdır.

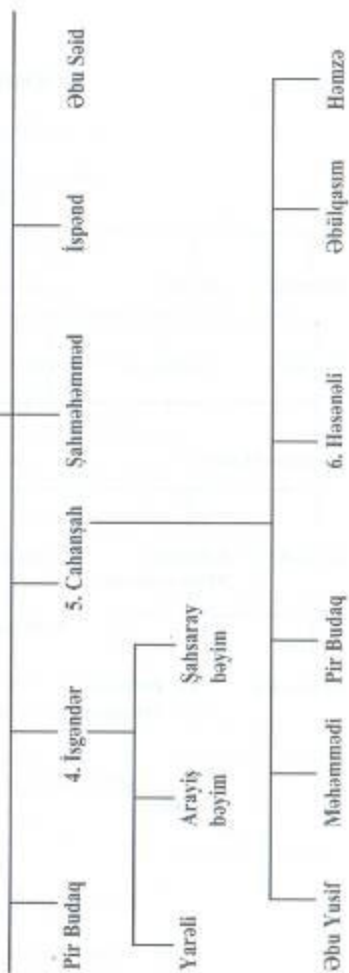
Şirvaninin etik təsəvvürlərində materialist cəhətlər humanizm, idealizm və tərkidünyalıq, zülmə itaət Allahın mərhəmətinə ümid etmək ideyaları ilə daim çulğəşir.

Mütəfəkkir müasiri olduğu cəmiyyəti dəyişdirmək yolu ilə utopik ədalətli dövlət yaratmaq haqqında düşünür və ictimai kamilliyin geniş proqramını təklif edir. Bu proqramda əsas diqqət cəmiyyətin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmişdir.

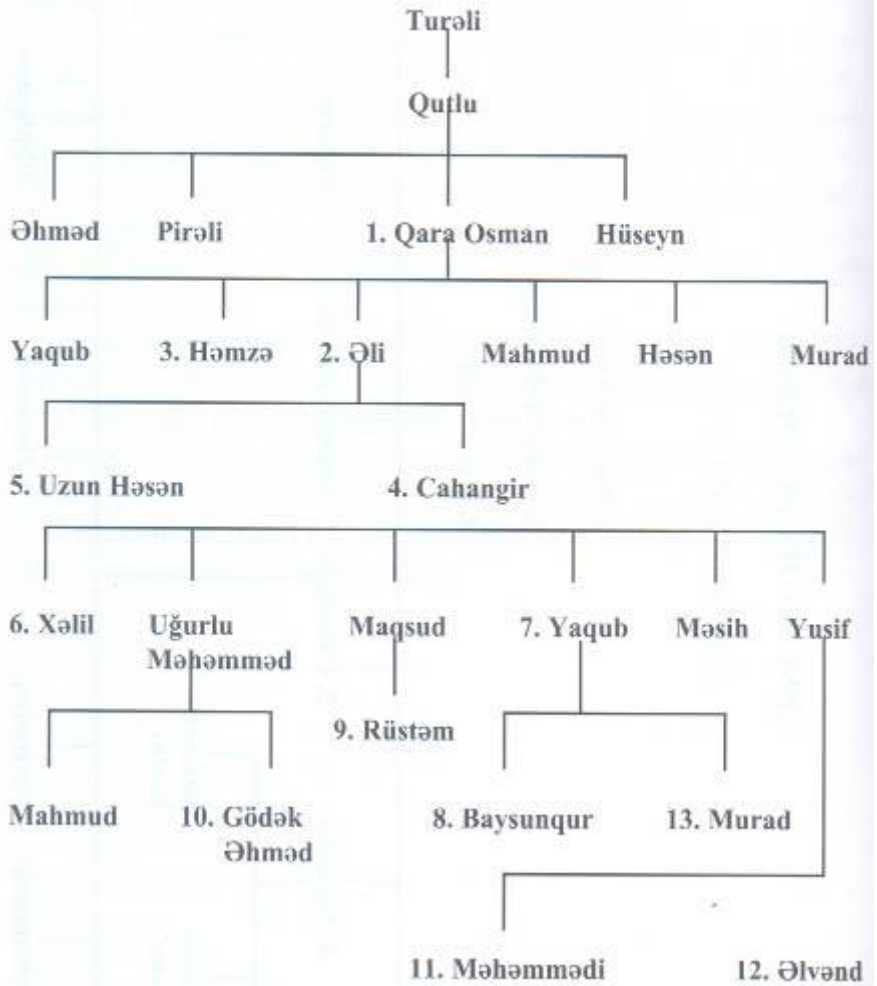
GENEALOJİ CƏDVƏLLƏR

QARAQOYUNLULAR

1. Bayram Xoca
2. Qara Məhəmməd
3. Qara Yusif

AĞQOYUNLULAR

ŞİRVANŞAHLAR

(XIII-XVI əsrlər)

I Gərşasb ibn II Fəribürz
(1204-1225)

III Fəribürz (1225-1244)

II Axsitan (1244-1260)

II Fərruxzad (1260-1267)

II Gərşasb (1267-1294)

III Fərruxzad (1294-1317)

Keykavus (?)

Keyqubad (1317-1345)

Sultan Məhəmməd

Kavus (1345-1372)

I İbrahim (1382-1417)

Huşəng (1372-1382)

I Xəlilullah (1417-1465)

Fərrux Yəsər (1465-1500)

Bəhram bəy (1500-1501)

II İbrahim
(Şeyxşah, 1502-1524)

Qazi bəy (1501)

Sultan
Mahmud (1502)

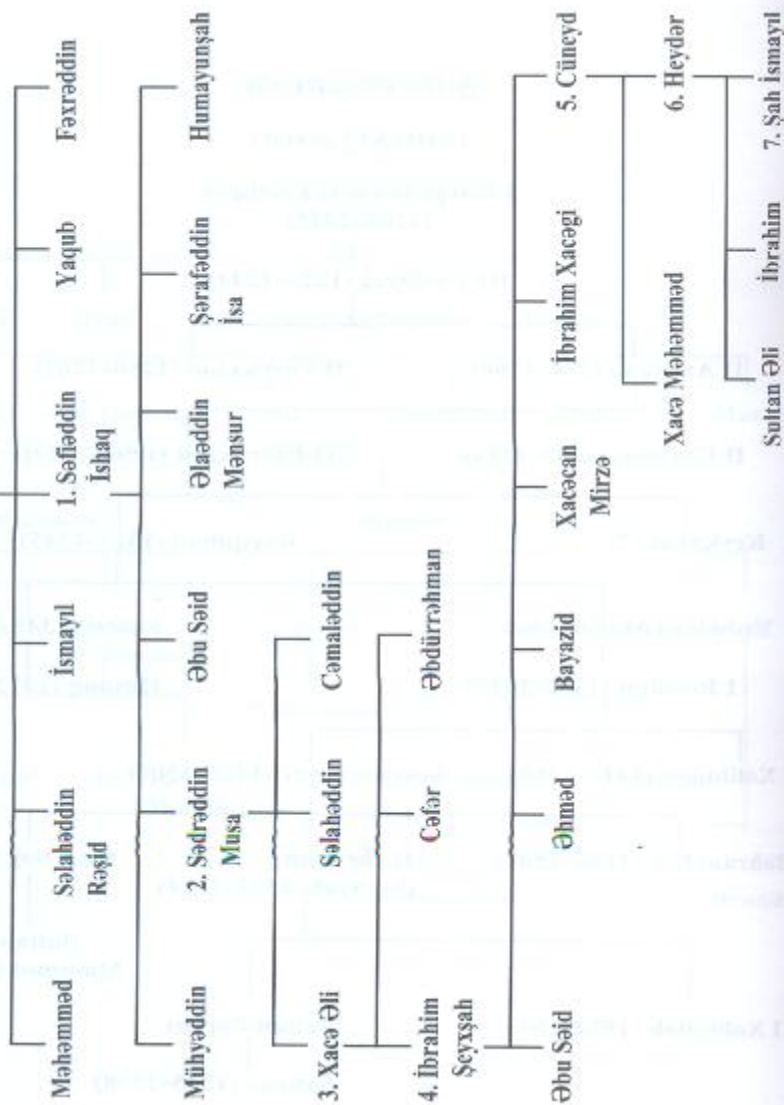
II Xəlilullah (1524-1535)

Sultan Fərrux

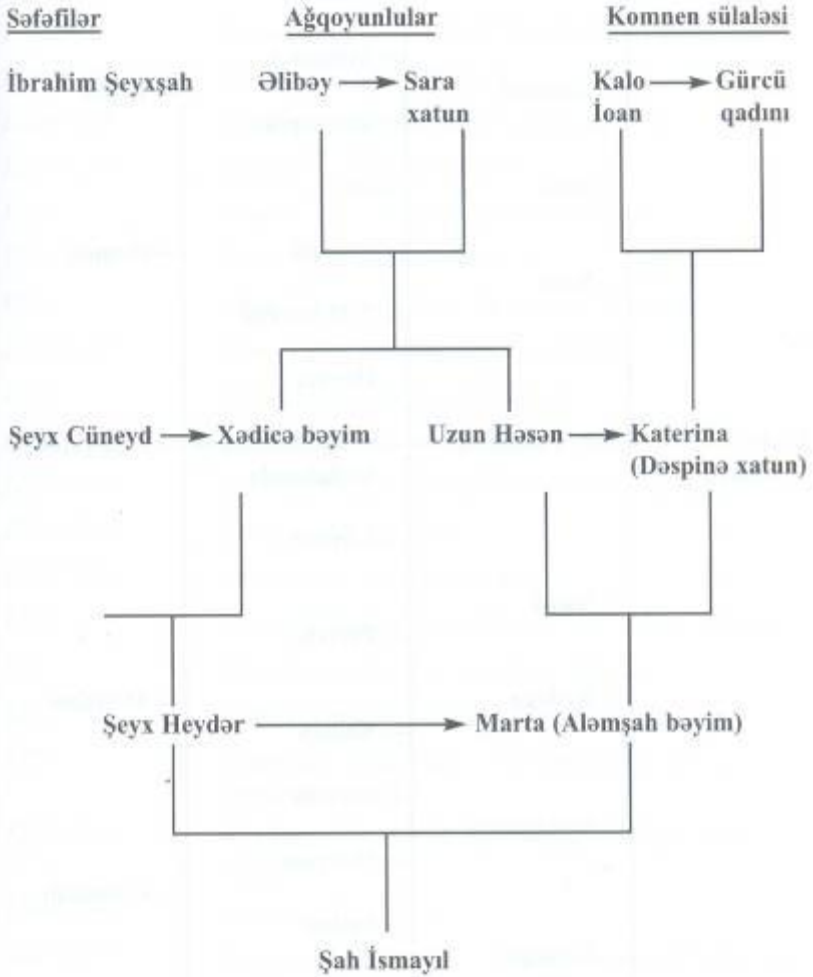
Şahrux (1535-1538)

I ŞAH İSMAYİLİN ƏCDADLARI

Əminəddin Cəbrayıl

**SƏFƏİLƏRİN AĞQOYUNLULAR VƏ
BİZANS KOMNEN SÜLALƏSİ İLƏ QOHUMLUĞU**

XRONOLOJİ CƏDVƏL

1200-1271	Tarixçi Gəncəli Kirakos
?-1203	Şirvanşah I Fərruxzad ibn II Mənuçəhrin hakimiyyəti
1201-1280	Məhəmməd Nəsirəddin Tusi
1204-1225	Şirvanşah I Gərşasb ibn II Fərruxzadın hakimiyyəti
1210-1225	Atabəy Özbəyin hakimiyyəti
1215	Həsən Cəlal tərəfindən Alban dövlətinin bərpası
1215-1261	Həsən Cəlal (Alban hökmdarı)
1216	Alban Qanzasar kilsəsinin inşasına başlanması
1220-1222	Monqolların Azərbaycana ilk yürüşləri
1223	Qıpçaqların Azərbaycana basqını
1225	Gürcü feodallarının Gəncəyə hücumu
1225-1231	Azərbaycanda Xarəzmşah Cəlaləddinin hakimiyyəti
1225-1244	Şirvanşah III Fəribürz
1230-1294	Musiqişünas Səfiəddin Urməvi
1231	Gəncədə Bəndərin başçılığı ilə Cəlaləddinə qarşı üsyan
1231	Monqolların Azərbaycana ikinci yürüşü
1235	Gəncənin monqollar tərəfindən işğalı
1239	Dərbəndin monqollar tərəfindən tutulması və Azərbaycanın tam işğalı
1239-1256	Azərbaycanda Ali monqol xaqanlığı canişininin hakimiyyəti
1244-1260	Şirvanşah II Axsitan
1247-1318	Dövlət xadimi, tarixçi və həkim Fəzlullah Rəşidəddin
1252-1320	Filosof Mahmud Şəbüstəri
1252-1334	Səfəvilər sülaləsinin banisi Şeyx Səfiəddin

1254	Əhalinin monqollar tərəfindən siyahıya alınması
1256-1357	Azərbaycanda Hülakular (Elxanilər) dövləti
1256-1265	Monqol hökmdarı Hülaku xanın hakimiyyəti
1259	Marağa rəsədxanasının açılışı
1260-1267	Şirvanşah II Fərruxzad
1262, 1265, 1288, 1290, 1318	Qızıl Orda xanlarının Azərbaycana yürüşləri
1265-1282	Monqol hökmdarı Abaqa xan
1267-1294	Şirvanşah II Gərşasb
1274-1338	Əvhədi Marağayi Rüknəddin
1276	Arranda Abaqa xana qarşı üsyan
1281-1345	Alim, tarixçi Həmdullah Mustovfi Qəzvini
1282-1284	Monqol hökmdarı Əhməd Tekudar
1284-1291	Monqol hökmdarı Arqun xan
1291-1295	Monqol hökmdarı Keyxatı xan
1293-1375	Görkəmli alim, dövlət xadimi Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani
1294-1317	Şirvanşah III Fərruxzad
1295	Monqol hökmdarı Baydu xan
1295	Qazan xanın islam dinini qəbul etməsi
1295-1304	Qazan xan
?-1308	Riyaziyyatçı Übeyd Təbrizi
XIII-XIV əsrlər	Mərdəkan, Nardaran, Ramana, Ərk qalalarının inşası
XIII-XV əsrlər	Bakıda Şirvanşahlar kompleksinin tikilməsi
XIV əsrin əvvəlləri	Təbrizdə universitet səviyyəli Ali mədrəsənin açılışı
XIV əsrin əvvəlləri	Təbrizdə Dar üç-şöfa (xəstəxana) binasının tikilməsi
XIV əsrin əvvəlləri	Mahmudabad şəhərinin inşası
1304-1316	Sultan Məhəmməd Xudabəndə (Ulcaytu)
1316-1335	Sultan Əbu Səid

1318	Təbrizdə Rəbi-Rəşidi məhəlləsinin qarət edilməsi
1318, 1319, 1320, 1322, 1334	Hülakular dövlətində mərkəzi hakimiyyətə qarşı üsyanlar
1322	Bərdə türbəsinin tikilməsi
1325-1390	Əssar Təbrizi
1334-1392	Şeyx Sədrəddin Səfəvi
1335	Qızıl Orda xanı Özbəyin Azərbaycana yürüşü
1335-1336	Monqol hökmdarı Arpa xan
1336	Monqol hökmdarı Musa xan
1336-1338	Monqol hökmdarı Məhəmməd xan
1339-1340	Monqol hökmdarı Satıbəy xatun
XIV əsrin 40-cı illəri	Hülakular dövlətinin parçalanması
1340	Bağdadda Cəlairilər dövlətinin təsisəsi
1340-1344	Monqol hökmdarı Süleyman xan
1340-1357	Çobani feodallarının Azərbaycanda faktiki hökmranlığı
1340-1392	Fəzlullah Nəimi
1344-1355	Monqol hökmdarı Ənuşirəvani-Adil
1344, 1346, 1357	Təbrizdə Çobani feodallarına qarşı üsyanlar
1345-1372	Şirvanşah Kavus
1345-1357	Monqol hökmdarı Həsən xan
1355-1434	Şah Qasım Ənvər
1357	Qızıl Orda xanı Bərdi bəy
1357-1359	Çobani əmiri Əxicuq
1359	Fars hakimi Məhəmməd ibn Müzəffərin Təbrizi işğal etməsi
1359-1410	Azərbaycan Cəlairilər dövlətinin tərkibində
1359-1374	Şeyx Üveys Cəlairi
1364-1367	Şirvanşah Kavusun Cəlairilərə qarşı mübarizəsi

<i>1369-1417</i>	İmadəddin Nəsimi
<i>1372-1382</i>	Huşəng ibn Kavus
<i>1374-1382</i>	Sultan Hüseyn Cəlairi
<i>1382-1538</i>	Şirvanşah Dərbəndilər sülaləsi
<i>1382-1417</i>	Şirvanşah I İbrahim
<i>1382-1410</i>	Sultan Əhməd Cəlairi
<i>1385, 1387, 1394</i>	Qızıl Orda xanı Toxtamışın Azərbaycana yürüşləri
<i>1386, 1392, 1399</i>	Teymurun Azərbaycana yürüşləri
<i>1387, 1393, 1397, 1400</i>	Teymurun Əlinəcəqalaya hücumları
<i>1387-1401</i>	Əlinəcəqalanın qəhrəmancasına müdafiəsi
<i>1392-1427</i>	Şeyx Xacə Əli Səfəvi
<i>1402-1473</i>	Əbdürreşid ibn Saleh Bakuvî
<i>1402</i>	Şirvanşah İbrahim və Şəki xanının Teymurun I Bayazidə qarşı yürüşündə iştirakı, Ankara döyüşü
<i>1404</i>	İspaniyalı Klavixə Təbrizdə
<i>1405-1406</i>	Azərbaycanda Teymurilərə qarşı üsyan
<i>1406, may-iyun</i>	Şirvanşah İbrahimin Təbrizə gəlişi
<i>1406, iyul</i>	Cəlairi Sultan Əhmədin Təbrizə qayıtması
<i>1406, 14 oktyabr</i>	Naxçıvan yaxınlığında Qaraqoyunlu Qara Yusiflə Teymuri Əbubəkr arasında döyüş
<i>1408, 21 aprel</i>	Təbriz yaxınlığında Qara Yusifin Teymuri Əbubəkr üzərində qələbəsi
<i>1410, 30 avqust</i>	Təbriz yaxınlığında Qara Yusiflə Cəlairi Sultan Əhməd arasında döyüş
<i>1410-1420</i>	Qara Yusifin hakimiyyəti
<i>1410-1467</i>	Qaraqoyunlu dövləti
<i>1412, dekabr</i>	Kür sahilində Şirvanşah İbrahim və gürcü çarı II Konstantinlə Qara Yusif arasında döyüş
<i>1417-1465</i>	Şirvanşah I Xəlilullahın hakimiyyəti

1420, 1429, 1435	Teymuri Şahruxun Azərbaycana yürüşləri
1421, 30 iyul - 1 avqust	İskəndərlə Şahrux arasında Ələşkert döyüşü
1422-1429 və 1431-1435	Qaraqoyunlu İskəndərin hakimiyyəti
1427, 1434	İskəndərin Şirvana yürüşləri
1427-1447	Şeyx İbrahim (Şeyxşah) Səfəvi
1429, 17-18 sentyabr	İskəndərlə Şahrux arasında Səltmas döyüşü
1436-1467	Cahanşahın hakimiyyəti
1447-1460	Şeyx Cüneyd Səfəvi
1453-1457	Cahanşahın İrani zəbt etməsi
1453-1478	Uzun Həsənin hakimiyyəti (1468-ci ildən Azərbaycanda)
1453	İstanbulun II Mehmed (Fateh) tərəfindən alınması
1458	Cahanşahın Heratı alması
1460-1488	Şeyx Heydər Səfəvi
1465-1500	Şirvanşah Fərrux Yəsərin hakimiyyəti
1465	Təbrizdə "Göy məscid" in tikilməsi. Şirvanşah elçisi Həsən böyün Moskvaya səfəri
1466	Rusiya elçisi Vasili Papinin Şirvana gəlişi
1466-1467, 1472	Afanasi Nikitin Azərbaycanda
1467	Təbrizdə Sarvanqulu üsyanı və onun Arayış böyüm və Şahsaray böyüm tərəfindən yatırılması
1467, 10 noyabr	Uzun Həsənlə Cahanşah arasında Muş düzündə döyüş
1468-1469-cü illərin qışı	Teymuri Əbu Səidin Muğanda Uzun Həsən tərəfindən məğlub edilməsi
1471-1473	Venesiya elçisi Katerino Zeno Azərbaycanda
1472-1473	Ağqoyunlu-Osmanlı müharibəsi
1473, 1 avqust	Malatiya döyüşü
1473, 11 avqust	Otluqbeli döyüşü

1474-1478	Venesiya elçisi İosafat Barbaro Azərbaycanda
1474-1475	Venesiya elçisi Ambroco Kontarini Azərbaycanda
1478, 5 yanvar	Uzun Həsənin vəfatı
1478-1490	Sultan Yaqubun hakimiyyəti
1481-1512	II Sultan Bayazidin hakimiyyəti
1483	Təbrizdə "Həşt-behişt" sarayının tikilməsi
1483, 1487, 1488	Şeyx Heydər in Şirvan və Dağıstana yürüşləri
1487, 17 iyul	İsmayıl Səfəvinin Ərdəbildə anadan olması
1488, 9 iyul	Şahdağın ətəyində Şeyx Heydər ilə Şirvanşah və Ağqoyunlu qoşunları arasında döyüş
1488-1494	Şeyx Sultan Əli Səfəvi
1489	Sultan Yaqubun islahat cəhdləri
1489-1493	Körpə İsmayılın anası və qardaşları ilə İstəxr qalasında (Fars əyalətində) həbsdə qalması
1490-1492	Ağqoyunlu Baysunqurun hakimiyyəti
1492-1497	Ağqoyunlu Rüstəm padşahın hakimiyyəti
1494-1499	İsmayılın Gilanda (Lahicanda) qalması
1494-1556	Məhəmməd Füzuli
1497	Ağqoyunlu Gödək Əhmədin hakimiyyəti
1499	Ağqoyunlu dövlətinin Əlvənd və Murad arasında iki hissəyə bölünməsi
1499-1500	İsmayılın Ərzincan səfəri
1500-cü ilin sonları	İsmayılın Çobani yaxınlığında Fərrux Yəsəri məğlub etməsi
1501-ci ilin yazı	İsmayılın Bakını alması
1501-ci ilin ortaları	Şərur düzündə İsmayılın Ağqoyunlu Əlvəndi məğlub etməsi
1501-ci ilin payızı	İsmayılın Təbrizdə şah elan edilməsi. Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin yaranması
1501-1524	I Şah İsmayılın hakimiyyəti

1502-1524	Şirvanşah II İbrahim (Şeyxşah) hakimiyyəti
1503, 21 iyun	Həmədan yaxınlığında Şah İsmayılın Ağqoyunlu Sultan Muradı məğlub etməsi
1503-1504	Şiraz, Qum, Kaşan, Yezdin alınması
1504	Gülxəndan, Firuzkuh, Usta qalalarının alınması
1504-1505-ci illərin qışı	Türkiyə sultanı II Bayazidin elçi göndərərək Səfəvilər dövlətini tanıması
1506-1507-ci illərin qışı	Kürdüstana, Şirsarıma qarşı yürüş
1507-ci ilin yayı	Ələüddövlə Zülqədərle döyüş. Diyarbəkirin zəbti
1508, 21 oktyabr	Şah İsmayılın Bağdadı tutması
1509-1510-cu illərin qışı	Şah İsmayılın Şirvana ikinci yürüşü
1510, 2 dekabr	Mərv yaxınlığında Şah İsmayılın Özbək Şeybani xanı məğlub etməsi
1511	Anadoluda Şahqulu üsyanı
1512-1520	Sultan Səlimin hakimiyyəti
1514, 23 avqust	Çaldıran döyüşü
1515	Diyarbəkirin Sultan Səlim tərəfindən zəbt edilməsi
1516-1517	Səfəvilərin Gürcüstana yürüşləri
1518	Şah İsmayılın Almaniya imperatoru V Karla məktubu
1520-1566	I Sultan Süleyman Qanununin hakimiyyəti
1521	Gürcü çarlarının Səfəvilərdən asılılığı qəbul etməsi
1524-1535	Şirvanşah II Xəlilullahın hakimiyyəti
1524, 23 may	I Şah İsmayılın vəfatı
1524-1576	I Şah Təhmasibin hakimiyyəti
1525-1527	Rumlu əmirlərin hökmranlığı
1527-1531	Təkəli əmirlərinin hökmranlığı
1531-1534	Şamlı əmirlərinin hökmranlığı
1534, 1535, 1548, 1554	I Sultan Süleymanın Azərbaycana yürüşləri

1538	Şirvanın Səfəvilər dövlətinə birləşdirilməsi
1540, 1546, 1551, 1554	Səfəvilərin Gürcüstana yürüşləri
1542	Təvəkkül ibn Bəzzazın "Səffət əs-səfa" ("Safların safı") əsərinin Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi
1544	Hindistan hökmdarı Humayunun Səfəvilər sarayına gəlməsi və hərbi yardım alması
1547, 1549, 1554	Şirvanda Səfəvilərə qarşı üsyanlar
1551	Şəkinin Səfəvilər dövlətinə qatılması
1552	Səfəvilərin Osmanlı ərazisinə yürüşü
1555, 29 may	Amasiya sülhü
1555	Paytaxtın Təbrizdən Qəzvinə köçürülməsi
1560-1634	Tarixçi İskəndər bəy Münşi
1562	Antoni Cenkinsonun Azərbaycana gəlişi
1563	London ticarət şirkətinin nümayəndələri Olkok, Ren, Çininin Azərbaycana gəlişi
1565	Şah Təhmasibin tamğa vergisini ləğv etməsi
1565-1567	Conson, Kitçin və Edvardsin Azərbaycana gəlişi
1568-1569	Edwards, Spark, Çempən, Dovset və Pinqlin Azərbaycana gəlişi
1569-1574	Benister və Deketin başçılığı ilə nümayəndələrin Azərbaycanda olması
1571	Venesiya elçisi Vinçentso Alessandrinin Qəzvinə gəlişi
1571-1573	Təbrizdə şəhər yoxsullarının üsyanı
1574-1595	III Sultan Muradın hakimiyyəti
1576, 22 avqust-1577, 24 noyabr	II Şah İsmayılın hakimiyyəti
1578, 13 fevral-1587	Şah Məhəmməd Xudabəndinin hakimiyyəti
1578-1590	Səfəvi-Osmanlı müharibələri
1578, 9 avqust	Çıldır döyüşü

<i>1578-1581</i>	Kırım tatarlarının Şirvan və Qarabağa basqınları
<i>1578, 28 noyabr</i>	Ağsu çayı üzərində Kırım tatarlarının Səfəvilər tərəfindən məğlub edilməsi
<i>1580</i>	İngilis taciri Berrounun Azərbaycana gəlişi
<i>1585</i>	Türkman və Təkəli tayfalarının qiyamı
<i>1587-1629</i>	Şah Abbasın hakimiyyəti
<i>1590</i>	İstanbul sülhü
<i>1595</i>	Paytaxtın Qəzvindən İsfahana köçürülməsi
<i>1599-1601</i>	Hüseynəli bəyin başçılığı ilə Oruc bəy Bayatın Səfəvi elçiliyi tərkibində Avropaya səyahəti
<i>1599, 29 iyul</i>	I Şah Abbasın Herat yaxınlığında Din Məhəmməd xanı məğlubiyətə uğratması
<i>1602, fevral</i>	Dəli Həsənin Şərqi Anadoluda Cəlalilər hərəkatına rəhbərlik etməsi
<i>1603-1617</i>	I Sultan Əhmədin hakimiyyəti
<i>1603, 14 sentyabr</i>	I Şah Abbasın osmanlılara qarşı hərbi əməliyyata başlaması
<i>1603-1607</i>	Səfəvi-Osmanlı müharibəsi
<i>1603, 21 oktyabr</i>	I Şah Abbasın Təbriz şəhərini tutması
<i>1603, 16 noyabr</i>	Səfəvi ordusunun İrəvan qalasını mühasirəyə alması
<i>1604, 8 iyun</i>	İrəvan qalasının osmanlılardan azad edilməsi
<i>1605, may</i>	Ciğaloğlu Sinan paşanın Azərbaycana yürüşü
<i>1605, 7 noyabr</i>	I Şah Abbasın Sufiyan yaxınlığında Osmanlı ordusu üzərində qələbəsi
<i>1606</i>	Azərbaycanda Cəlalilər hərəkatının yenidən yüksəlişi
<i>1606, 5 iyul</i>	Gəncənin osmanlılardan azad edilməsi
<i>1606-1607</i>	Gəncədə Şah Abbas məscidinin inşası
<i>1606</i>	Lori, Tbilisi və Dmanisi qalalarının azad edilməsi
<i>1607, yanvar</i>	Bakıda osmanlılara qarşı üsyanın başlanması
<i>1607, 9 yanvar</i>	I Şah Abbasın Şamaxı üzərinə yürüşü

<i>1607, fevral-mart</i>	Dərbənddə osmanlılar öleyhinə üsyanlar
<i>1607, 27 iyun</i>	Şamaxı şəhərinin osmanlılardan azad edilməsi
<i>1610 -1612</i>	Osmanlı-Səfəvi müharibəsi
<i>1610, aprel</i>	Quyucu Murad paşanın başçılığı altında Osmanlı ordusunun Azərbaycana yürüşü
<i>1610</i>	Anadolu Cəlalilərinin Səfəvi dövlətini tərk etməsi
<i>1612, 17 oktyabr</i>	İstanbulda Səfəvi-Osmanlı sülhünün imzalanması
<i>1613, oktyabr</i>	I Şah Abbasın Gürcüstana yürüşü
<i>1614 -1616</i>	Şirvanda Məlik Pirinin (Dəli Məlik) başçılığı altında üsyan
<i>1616-1618</i>	Osmanlı-Səfəvi müharibəsi
<i>1616-cı ilin yayı</i>	I Sultan Əhmədin Səfəvilərə qarşı yeni müharibəsi
<i>1616, avqust</i>	Möhəmməd Paşanın başçılığı ilə Osmanlı ordusunun İrəvanı mühasirəyə alması
<i>1616</i>	Səfəvi dövlətində ingilis tacirlərinə ticarət hüququnun verilməsi
<i>1617-1618</i>	I Sultan Mustafanın hakimiyyəti
<i>1617, noyabr</i>	Kırım xanı II Cambəy Gərayın Azərbaycana yürüşü
<i>1618-1623</i>	II Sultan Osmanın hakimiyyəti
<i>1618, may</i>	II Sultan Osmanın əmri ilə Xəlil paşanın Azərbaycana yeni yürüşü
<i>1618, 10 sentyabr</i>	Sərab yaxınlığında Sınıqkörpü adlanan yerdə I Şah Abbasın Osmanlı ordusunu məğlub etməsi
<i>1618, 26 sentyabr</i>	Mərənddə Səfəvi-Osmanlı sülhünün imzalanması
<i>1622-1623</i>	I Şah Abbas tərəfindən Bağdad, Kərbəla, Nəcəf, Mosul və Kərkük şəhərlərinin osmanlılardan geri alınması
<i>1623-1640</i>	IV Sultan Muradın hakimiyyəti
<i>1624-1626</i>	Səfəvi-Osmanlı müharibəsi
<i>1625, 30 iyun</i>	I Şah Abbasın Əlkitçay dərəsində gürcüləri ağır məğubiyyətə uğratması
<i>1628, mart</i>	I Şah Abbasın elçisi Təhmasibqulu xanın İstanbula gətməsi

<i>1629, 19 yanvar</i>	I Şah Abbasın vəfatı
<i>1629-1642</i>	I Şah Səfinin hakimiyyəti
<i>1629</i>	Talışda üsyan
<i>1629, iyul</i>	IV Sultan Muradın Səfəvilərə qarşı yeni hərbi əməliyyatı
<i>1630, 30 aprel</i>	Osmanlı ordusunun İrəvanı tutması
<i>1630, 6 oktyabr</i>	Xosrov paşanın Bağdadı mühasirəyə alması
<i>1631-1632</i>	Kazakların Bakı şəhərinə hücumları. Dərviş Rzanın rəhbərliyi altında Qəzvin ətrafında üsyan
<i>1635-ci ilin yayı</i>	IV Sultan Muradın Azərbaycana yürüşü
<i>1635, 10 avqust</i>	Osmanlı ordusunun İrəvanı tutması
<i>1635, 11 sentyabr</i>	IV Sultan Muradın Təbrizi ələ keçirməsi
<i>1635, 15 sentyabr</i>	Təbrizin osmanlılardan geri alınması
<i>1636, 2 aprel</i>	I Şah Səfinin İrəvanı geri alması
<i>1638, 25 dekabr</i>	Osmanlı ordusunun Bağdadı tutması
<i>1639, 17 may</i>	Qəsri-Şirində Səfəvi-Osmanlı sülhünün bağlanması
<i>1639-1640</i>	Dərviş Rza tərəfdarlarının üsyanı
<i>1640-1648</i>	Sultan İbrahimin hakimiyyəti
<i>1642-1667</i>	II Şah Abbasın hakimiyyəti
<i>1648-1687</i>	IV Sultan Mehmedin hakimiyyəti
<i>1650</i>	II Şah Abbasın xüsusi səfəri Məhəmmədqulu bəyi Moskvaya göndərməsi
<i>1667-1694</i>	Şah Süleymanın hakimiyyəti
<i>1668, 4 yanvar</i>	Şamaxıda zəlzələ
<i>1668-ci ilin yayı</i>	Stepan Razinin başçılığı altında kazakların Bakını talan etməsi
<i>1677</i>	Çuxursəddə və Naxçıvanda üsyanlar
<i>1687-1691</i>	II Sultan Süleymanın hakimiyyəti
<i>1696-1722</i>	Şah Sultan Hüseynin hakimiyyəti
<i>1699-1702</i>	Səfəvi dövlətində təbəələrin ümumi siyahıya alınması

<i>1707-1709</i>	Erməni fırıldaqçı siyasətəbazı İsrail Orinin Azərbaycana və İrana casusluq səfəri. Car-Balakən bölgəsində üsyanlar
<i>1709-1711</i>	Şirvanda üsyanlar
<i>1709-1809</i>	Molla Vəli Vidadi
<i>1710</i>	Qaçqın kəndlilərin zorla geri qaytarılması barədə şah fərmanının verilməsi
<i>1713</i>	Səfəvi elçisi Fəzlulla bəyin Rusiyaya səfəri
<i>1716-1718</i>	Rus dövlətinin elçisi A.P.Volnskinin Azərbaycana və İrana səfəri
<i>1716</i>	A.P.Volnskinin Şamaxıya birinci gəlişi
<i>1717, iyun-iyul</i>	Rusiya-İran ticarət müqaviləsinin bağlanması
<i>1717-1797</i>	Molla Pənah Vaqif
<i>1717-1718</i>	A.P.Volnskinin Şamaxıya ikinci gəlişi
<i>1718-1719</i>	Hacı Davudun başçılığı ilə Şirvanda üsyanın birinci mərhələsi
<i>1720-1721</i>	Şirvanda üsyanın ikinci mərhələsi
<i>1721, avqust</i>	Hacı Davud və Qazıqumuxlu Surxay xanın başçılıq etdiyi Şirvan üsyançılarının Şamaxını tutması
<i>1722, iyul</i>	I Pyotrun başçılığı ilə rus qoşunlarının Azərbaycana və İrana hərbi yürüşünün başlanması
<i>1722, 23 avqust</i>	Rus qoşunlarının Dərbənd şəhərinə daxil olması
<i>1722, 5 sentyabr</i>	Rus ordusunun yürüşünün dayandırılması və I Pyotrun Rusiyaya dönməsi
<i>1722, oktyabr</i>	İsfahanın üsyançı əfqan qəbilələri tərəfindən alınması
<i>1722, dekabr</i>	Hacı Davudun Türkiyənin himayəsinə qəbul edilməsi və Şirvan xanı təsdiq olunması; Rus eskadrasının Rəşt şəhərini zəbt etməsi
<i>1723, avqust</i>	Rus eskadrasının Bakını zəbt etməsi
<i>1723, sentyabr</i>	Peterburqda Rusiya hökuməti ilə İran elçisi İsmayıl bəy arasında "müqavilə" bağlanması
<i>1724, 12 iyul</i>	İstanbulda Səfəvi irsini bölüşdürmək barədə Osmanlı-Rusiya müqaviləsinin bağlanması

1724, iyun	Osmanlı qoşunlarının İrəvan şəhərini alması
1724	Bakı şəhərində Dərgahqulu bəyin başçılığı ilə ruslara qarşı hazırlanan qiyamın üstünün açılması
1725, may	Osmanlı qoşunlarının Təbrizi alması
1725, avqust	Gəncənin Osmanlı qoşunları tərəfindən alınması
1725, dekabr	Ərdəbilin Osmanlı qoşunları tərəfindən alınması
1726-1727	Müşkür, Niyazabad, Cavad, Salyan, Astara, Lənkəran, Qızılağac və Talışın rus qoşunları tərəfindən işğalı
1726-1758	Qubalı Hüseynəli xanın hakimiyyəti
1727-1728	Hacı Davudun Şirvan xanı vəzifəsindən azad edilməsi və Surxay xanın Şirvan hakimi təsdiq olunması
1728, iyun	Qaradağlı Əbdürrezaq xan və yalançı şahzadə İsmayıl Mirzənin rəhbərliyi ilə üsyan
1730	Nadir xan Əfşarın İsfahan şəhərini əfqanlardan azad etməsi. Bakıda ruslara qarşı Dərgahqulu xanın başçılığı etdiyi yeni qəsdin üstünün açılması
1732, 16 yanvar	Kirmanşahda Osmanlı komandanlığı ilə II Təhmasib arasında sülh müqaviləsinin bağlanması
1732, 21 yanvar	Rəşt şəhərində Rusiya-İran müqaviləsinin bağlanması
1733, fevral	Bağdad şəhərində Nadirlə Əhməd paşa arasında sülh müqaviləsinin bağlanması
1734, avqust	Nadirin Şamaxını ələ keçirməsi
1735	Hacı Davudun vəfatı
1735, 10 mart	Gəncə şəhərində Nadirlə Rusiya nümayəndəsi S.Qolitsin arasında müqavilənin bağlanması
1743	Şəkiddə üsyan
1744, noyabr	Nadir şahın qoşunla Şəki üzərinə hərəkət etməsi
1747, 20 iyun	Nadir şahın sui-qəsd nəticəsində öldürülməsi
1747	III Sam Mirzənin başçılığı ilə üsyan. Əliqulu Mirzənin özünü Adil şah adı ilə şah elan etməsi. Qəbələ və Ərəş hakimlərinin Şəki xanlığına yürüşü. Seyid Abbas xanın özünü Talış xanı elan etməsi

1743-1755	Hacı Çələbi xanın hakimiyyəti
1747-1759	Dərbəndli Məhəmmədhüseyn xanın hakimiyyəti
1747-1760	Gəncəli Şahverdi xanın hakimiyyəti
1747-1762	Bakılı Mirzə Məhəmməd xanın hakimiyyəti
1747-1786	Talışda Cəmaləddin Mirzə bəyin (Qara xanın) hakimiyyəti
1748	Bayat qalasının tikilməsi. Əmiraslan xanın özünü İrən hakimi elan etməsi
1748-ci ilin sonu	Adil şahın taxtdan salınması
1748-1763	Qarabağlı Pənahəli xanın hakimiyyəti
1751	Məhəmmədhesən xan Qacarın Şuşaya yürüşü
1752	Gürcü çarları Teymuraz və II İrəklinin Şəki xanlığına yürüşü
1755	Hacı Çələbi xanla qubalı Hüseynəli xan arasında toqquşma
1755-1779	Şəkili Hüseyn xanın hakimiyyəti
1757	Pənahabad (Şuşa) qalasının inşası. Salyan sultanlığının Quba xanlığına birləşdirilməsi
1758-1789	Qubalı Fətəli xanın hakimiyyəti
1758-1763	Əsgəran qalasının tikilməsi
1759	Urmiyalı Fətəli xan Əfşarın Şuşaya hücumu
1760-1780	Gəncəli Məhəmmədhesən xanın hakimiyyəti
1760	Məhəmmədhesən xan Qacarın Şuşaya yürüşü
1761	Kərim xan Zəndin Qarabağa yürüşü. Dərbəndin Quba xanlığına birləşdirilməsi
1763	Məhəmməd Səid xanın Yeni Şamaxını ələ keçirməsi
1763-1786	Xoylu Əhməd xanın hakimiyyəti
1768	Şamaxı xanlığının Quba və Şəki xanlıqları arasında bölüşdürülməsi. Cavad xanlığının Quba xanlığına birləşdirilməsi

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

Azərbaycan dastanları. - Bakı, 1977.

Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri, 12 cildə. Dastanlar, 2-ci c. - Bakı, 1987.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə. 1-ci c. - Bakı, 1957.

Azərbaycan incəsənəti. - Bakı, 1992.

Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə, 1-8-ci c. - Bakı, 1982-1989.

Azərbaycan tarixi. 1-ci c. - Bakı, 1958.

Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər. - Bakı, 1996 (prof.

S. Əliyarlının redaktəsi ilə).

Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. - Bakı, 1989.

Azər oğlu Balaş. Məhəmməd Əmani. - Bakı, 1977.

Anar. Dədə Qorqud dünyası. "Azərbaycan" jurnalı, 1985, JVQI1.

Anar. Şairin zəfəri; Şairin kədəri. "Azərbaycan", 1986, № 8.

Araslı H. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. - Bakı, 1956.

Aslanov Elçin. Azərbaycan miniatürünün tacı. "Qobustan", 1988, №4.

Axundov N. Qarabağ salnamələri. - Bakı, 1989.

Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm. - Bakı, 1951.

Bertold Şpuler. Tarix-e moqol dər İran. Tərcümə-ye Məhəmməd Mir Aftab.-Tehran, 1351 h.

Budaq Qəzvani. Cəvahir əl-əxbar. Saltıkov-Şedrin adına Sankt-Peterburq Dövlət Kitabxanasının əlyazması. B.Dornun kataloqu, № 288.

Vəliqulu bəy Şamlu. Qisəs ül-Xaqani.-Tehran (əlyazma).

Vəliyev Vaqif. Azərbaycan folkloru. - Bakı, 1985.

Qazi Bürhanəddin. Divan. Ön söz, tərtib və lüğətin müəllifi filologiya elmləri doktoru, professor Əliyər Səfərli. - Bakı, 1988.

Qazi Əhməd Qumi. Xülasət ət-təvarix. - Tehran, Mehdi Bəyani kitabxanasının əlyazması.

Qiyasi Cəfər. Yaxın-uzaq ölkələrdə (Orta əsr Azərbaycan memarlarının beynəlxalq əlaqələri haqqında). - Bakı, 1985.

Qiyasi Cəfər. Ərdəbil (Planlaşma-memarlıq inkişafı). "Qobustan", 1987, №2.

Qasimov X.S. Azərbaycan İtibahı probleminin öyrənilməsi tarixindən. Azərbaycan EA Xəbərləri, TFH seriyası, 1998, 1-4.

Qızılbəşlər tarixi. Tərcümə və şərhlər M.Ə.Məhəmməd inindir. - Bakı, 1993.

Quliyev Ə.N. Azərbaycan-Rusiya münasibətləri tarixindən (XV-XVIII əsrlər). - Bakı, 1958.

Quluzadə M. Böyük amallar şairi. - Bakı, 1973.

Qurbani. - Bakı, 1990.

Dəlil İ. H. Ə. Azərbaycan-Rusiya münasibətləri (fars və Azərbaycan-dilli sənədlərdə). - Bakı, 1976.

Dəlil İ. H. Ə. Azərbaycanın Cənub xanlıqları. - Bakı, 1979.

Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə). - Bakı, 1979.

Zeynəddin bin Həmdullah Qəzvini. Zeyl-e tarix-e qozi-de. Fars dilindən tərcümə, müqəddimə, qeydlər və göstəricilər M.D. Kazımov və V.Z.Piriyevindir. - Bakı, 1990.

Əbdü bəy Şirazi. Təkmilət ül-Əxbar. Azərbaycan EA Tarix İnstitutunun arxivi, inv. № 5067.

Əbdül Lətif Əfəndi. Şəki xanlığının tarixi. - Bakı, 1958.

Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri. Tarix-e Şeyx Üveys. Tərcümə, müqəddimə, şərhlər və qeydlər M.D.Kazımov və V.Z.Piriyevindir. - Bakı, 1984.

Əbdülqasım Kaşani. Tarix-e Ulcaytu. Be-kuşəş-e Məhin Həmbəli. -Tehran, 1348 h. (1969).

Ələəddin Ətaməlik Cüveyni. Tarix-e cahanquşa. Be ehti-mam-e Məhəmməd bin Əbdülvəhab Qəzvini. - London, 1911 (1-ci c), 1916 (2-ci c), 1937(3-cü c).

Əlizadə Ə.Ə. Monqol istilasına qarşı Zaqafqaziya xalqlarının birgə mübarizəsi. SSRİ EA Azərbaycan Filialının Xəbərləri, 1942, JN9 10.

Əliyev F. M. Şimali Azərbaycan şəhərləri (XVIII əsrin ikinci yarısında). - Bakı, 1960.

Əliyev F.M. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda ticarət. -Bakı, 1964.

Əliyev F.M. Naxçıvan xanlığı. -Bakı, 1996.

Əliyeva N.A. Yaqut əl-Həməvi. Azərbaycanın müsəlman ölkələri ilə mədəni əlaqələri haqqında. II Beynəlxalq Bakı simpoziumunun materialları. -Bakı, 1997.

Əssar Təbrizi. Mehr və Müştəri. Farscadan çevirəni M.Sultanovdur. -Bakı, 1988.

Əfəndiyev O.Ə. Səlnaməçi Bəcən Şah İsmayıl Xətayi haqqında. Şah İsmayıl Xətai (Məqalələr toplusu). - Bakı, 1988.

Əfəndiyev O.Ə. Xətayinin şəxsiyyəti. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 29 yanvar 1989.

Əfəndiyev O.Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. -Bakı, 1993. Əfəndiyev R. Azərbaycanın maddi mədəniyyət nümunələri. - Bakı 1993.

Əfəndiyev R. Azərbaycanın bədii sənətkarlığı (Metal məmulatı və zərgərlik). -Bakı, 1966.

Əfəndiyev R. Azərbaycan el sənəti. -Bakı, 1971.

Əfəndiyev R. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətləri. - Bakı, 1976.

Əfəndiyev R. Azərbaycan bədii sənətkarlığı dünya muzeylərində. -Bakı, 1980.

Əfəndiyev R. Azərbaycan xalq sənəti. -Bakı, 1984.

Əhmədov Q.M. Orta əsr Beyləqan şəhəri. - Bakı, 1979.

İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fı-t-Tarix. - Bakı, 1959.

İbn Bəttutə. Səfərnamə. Cəld-e əwəl və dovvom. Tərcümə-ye Məhəmməd Əli Müvəhhəd. - Tehran, 1348 h.

İbn Ərəşah. Zəndegani-ye şegoftavər-e Timur. Tərcümə-ye Məhəmməd Əli Nəcəti. - Tehran, 1339 h.

İbrahim əl-Əmini.Fütuhət-i Şahi-Sankt-Peterburq və Düşənbə əlyazmaları.

İbrahimov C. Qaraqoyunlu dövləti. - Bakı, 1948.

İbrahimov C. Azərbaycanın XV əsr tarixinə dair oçerklər.-Bakı, 1958.

İbrahimov C. Səfəvilərin Ərdəbil hakimiyyəti tarixinə dair. - Bakı, 1958.

İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Araşdırma, Tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri Ziya Bünyadov və Hüsəməddin Məmmədovdur. - Bakı, 1996.

İsgəndər bəy Hacınski. Qubalı Fətəli xan. -Bakı, 1959.

İsgəndər bəy Türkman. Tarixi-ələmərayi Abbasi. - Tehran, 1334-1335 h.

İsmayılov M., Bağirova M. Şəki xanlığı.-Bakı, 1997.

Kazımov Qəzənfər. Qurbani və poetikası. - Bakı, 1966.

İsgəndər bəy Türkman. Tarixi-ələmərayi Abbasi. - Tehran, (əlyazma).

Kərim Ağa Fateh. Şəki xanlığının müxtəsər tarixi. Həcə Seyid Əbdül Həmid. Şəki xanları və onların nəsiləri. - Bakı, 1958.

Kərimov Qasım. Şəriət və onun sosial mahiyyəti. -Bakı, 1987.

Kərimov Kərim. Azərbaycan miniatürləri. - Bakı, 1980.

Kərimov Lətif. Azərbaycan xalçası, 1-ci c. -Bakı-Leningrad, 1961.

Mahmudov Y.M. Öyrənilməmiş səhifələr. - Bakı, 1972.

Mahmudov Y.M. Səyyahlar, kəşflər. - Bakı, 1985.

Mahmudov Y.M. Səfəvi dövlətinin tarixinə dair yeni sənəd toplusu ("Şah İsmayıl Marin Sanudonun gündəliklərində") Azərbaycan EA Xəbərləri, TFH seriyası, 1986, № 1.

Mahmudov Y.M. Azərbaycan diplomatiyası. - Bakı, 1996.

Mahmud ibn Hidayətullah Aşuftei Nətənzi. Nəqavat əlasar fi-zikr əl-əxyar.-Tehran, 1350 h.

Məmmədov Zakir. XIII əsrdə yaşamış bəzi Azərbaycan mütəfəkkirləri haqqında. Azərbaycan EA Xəbərləri, TFH seriyası, 1968, Ms 3.

Məmmədov R.A. Naçıvan şəhərinin tarixi oçerki. - Bakı, 1977.

Məmmədova Ş.K. Müasir İran tarixşünaslığı Şah İsmayıl Xətayi haqqında. Şah İsmayıl Xətayi (Məqalələr toplusu). - Bakı, 1988.

Məmmədova Ş.K. "Xülasət ət-təvarix" Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi - Bakı, 1991.

Məmmədov Ə. Şah İsmayıl Xətayi. - Bakı, 1961.

Məmmədzadə K.M., Salamzadə Ə.V. Şəkinin memarlıq abidələri. - Bakı, 1987.

Məmmədov R., Piriyev V. Teymurun Əlincə səfəri. "Elm və həyat", 1977, № 9.

Mənsurov Eldar. Muğam adlarının yaranması haqqında. "Qobustan", 1986, №3.

M ə s i h i. Vərqa və Gülşə. - Bakı, 1977.

Məhəmməd Məsum ibn Xaceki İsfahani. Xülasət əs-siyar. - Tehran (əlyazması).

Məhəmməd Yusif Qəzvinli. Xüldi bərin. Tehran (əlyazması).

Məhəmməd Tahir Vəhid. Abbasnamə-Tehran, 1329 h.

Məhəmmədəli Tərbiyat. Danışməndani-Azərbaycan. Azərbaycanın görkəmli elm, sənət adamları. - Bakı, 1987.

Mənuçöhr Mortazəvi. Təhqiç dər bare-ye dövre-ye ilxanan-e İran-Təbriz, 1341 h.

Mir Bəxtəvər xan. Mirat ül-aləm. Özbəkistan EA Əlyazmalar İnstitutunun kitabxanası, inv. № 5.

Mirzə bəy Həsən əl-Hüseyni Qunabadi. Rövzət üs-Səfəviyyə.-Tehran, 1227 h.

Mirxond. Rövzət əs-səfə. Litoqr. çapı. - Bombay, 1261 h.

- Muradov V. Orta əsr Azərbaycan şəhərləri. - Bakı, 1983.
- M u s ə v i T. M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair fars dilində yazılmış sənədlər. - Bakı, 1965.
- M u s ə v i T. M. Bakı tarixinə dair Orta əsr sənədləri. - Bakı, 1967.
- Musəvi T.M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər (XVI-XVIII əsrlər). - Bakı, 1977.
- Mustafayeva N.İ. Azərbaycanın Cənub xanlıqları. - Bakı, 1995.
- Nemətova M.X. Şirvanın XIV-XVI əsrlər tarixinin öyrənilməsinə dair.-Bakı, 1959.
- Nemətova M.X. Azərbaycanın epiqrafik abidələri (XVII-XVIII əsrlər).-Bakı, 1963.
- N ə c ə f o v T. H. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin siyasi tarixinin Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqinə dair. "Azərbaycan tarixinin problemləri" - Bakı, 1993.
- Nəsimi. 3 cildə. - Bakı, 1973.
- N ə s i m i (Məqalələr məcmuəsi). - Bakı, 1973.
- Nizaməddin Şami. Zəfənamə. Türkdilindən tərcümə və qeydlər Z.M. Bünyadovundur. - Bakı, 1992.
- Onullahi S.M. XV əsrdə Azərbaycanda dövlət quruluşunun bəzi məsələlərinə dair. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, TFH seriyası, 1966, № 4.
- Onullahi S.M. Təbrizin mədəniyyət tarixindən (X-XVII əsrlər). "Qobustan", 1974, № 3.
- Onullahi S.M. Təbrizin maarif və məktəb tarixindən (XIII-XV əsrlər). Azərbaycan EA Xəbərləri, TFH seriyası, 1976, № 4.
- Onullahi S.M. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. - Bakı, 1982.
- Petruşevski İ. P. XV əsrdə Azərbaycan dövlətləri. Azərbaycan EA Tarix İnstitutunun əsərləri. 1-ci c. - Bakı, 1951.
- Piriyev V.Z. Azərbaycan Hülakular dövlətinin tənəzzülü dövründə (1316-1360-cı illər). - Bakı, 1978.
- Piriyev V.Z. Teymurun və Toxtamışın Azərbaycana yürüşləri və işğalçılara qarşı mübarizə (1385-1401-ci illər). Azərbaycan EA Xəbərləri, TFH seriyası, 1983, №1.
- Piriyev V. Z. Hülakular və Cəlairilər dövründə Azərbaycanda məhkəmə sistemi və mühakimə qaydaları. Azərbaycan EA Xəbərləri, TFH seriyası, 1986, №1 (I məqalə), 1986, №2 (II məqalə).

- Piriyev V.Z. Qarabağ XIII-XIV əsrlərdə. "Azərbaycan" qəzeti, 5 dekabr 1989.
- Rasim Əfəndi. Daşlar danışır. - Bakı, 1980.
- Rəşidəddin Fəzlu lla h. Vəqməmə-ye Rəb'i-Rəşidi.-Tehran, 1350 h.
- S a d ı q o v H. Rusiya-Türkiyə münasibətlərində Cənubi Qafqaz problemi (1787-1829- cu illər). - Bakı, 1991.
- Saib Təbrizi. Seçilmiş əsərləri.-Bakı, 1980.
- S e l a n i k i Mustafa Əfəndi. Tarixi- Selaniki. 1563-1600 (Azərbaycan və qonşu ölkələrin tarixinə dair iqtibaslar). Osmanlı türk dilindən tərcümə edənı akad. Z.M.Bünyadov. - Bakı, 1992.
- S e y i d o v M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. - Bakı, 1989.
- Səfərova Z.Y. Səfiəddin Urməvi. - Bakı, 1995,
- Səfərova Z.Y. Azərbaycanın musiqi elmi (XIII-XX əsrlər). - Bakı, 1998.
- Tarix-i Həbib əs-siyər fi-Əxbar əfrad-i bəşər, təlifı Qiyasəddin b. Hümməddin əl-mədovv be Xondəmir. 1-2-ci c. - Tehran, 1333 h.
- Tarix-i Şah İsmayıl Səfəvi. Britaniya Muzeyinin əlyazması, 3248.
- Türkmən tarixindən yarpaqlar. Hazırlayan Fazil Mehdi Bayat. - Bağdad, 1975.
- Fəzlullah bin Abdulla Şira zi. Tarix-e Vəssaf.-Tehran, 1338 h.
- Fərzəliyev Ş.F. Həsənbəy Rumluxətt vəxəttatlar haqqında. ADU-nun elmi əsərləri. Şərqsünaslıq seriyası, 1971, №2.
- Fərzəliyev Ş.F. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə (Həsən bəy Rumulunun "Əhsən üt-təvarix" əsəri üzrə). - Bakı, 1983.
- Fərzəlibəyli Ş.F. Azərbaycan və Osmanlı imperiyası (XV-XVI əsrlər). - Bakı, 1994.
- Foma M e t s o p s k i. Teymurləngin tarixi-Bakı, 1957.
- Füzuli. Seçilmiş əsərləri. 2 cilddə.- Bakı, 1988.
- Hafiz Əbru. Zeyl-e Came ət-təvarix-e Rəşidi. Be ehtimam-e Xanbaba Bəyani.- Tehran, 1350 h.
- Hacıyev Maqsud. İsfahanda Azərbaycan abidələri. "Qobustan" 1987, №3.
- Hacıbəyov Üzeyirbəy. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları. -Bakı, 1985.
- Həmdullah Mustovfi Qəzvini. Tarix-e qozide, be ehtimam-e Əbdül Hüseyn Nəvai.-Tehran, 1339 h.
- Həmdullah Mustovfi Qəzvini. Zeyl-e tarix-e qozide. Giriş, tərcümə, şərhlər və göstəricilər M. V. Kazımovun və V. Z. Piriyevindir. -Bakı, 1986.
- Həmidova Ş.P. XVIII əsrin II yarısında Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri tarixindən. - Bakı, 1985.

Həsən Rumlu. Əhsən üt-təvarix 1-ci c.-Tehran, 1344 h.

Həsən Rumlu. Əhsən üt-təvarix 2-ci c.-Baroda, 1931.

Xacə Zeynalabidin Əli Əbdi bəy Şirazi. Təkmülət ül-əxbar. Fars dilindən tərcümə, müqəddimə və şərhlər Əbülfəz Həşim oğlu Rəhimlinindir. - Bakı, 1996.

Xurşah ibn Qubad əl-Hüseyni. Tarix-i İlçi-i Nizamşah. Britaniya Muzeyinin əlyazması.

Cavad Heyət. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış. - Bakı, 1993.

Cəvahirəl Nəhrü. Ümumdünya tarixinə nəzər. - Bakı, 1986.

Cəlaləddin Məhəmməd Yezdi. Tarixi-Abbasi.-Tehran əlyazması.

Cəfərov Nizami. Azərbaycan milli mədəniyyətinin təşəkkül mərhələləri. "Qobustan", 1988, №4.

Cəfərov Nizami. Füzulidən Vaqifə qədər. - Bakı, 1991.

Şah İsmayıl Xətai. (Məqalələr toplusu). - Bakı, 1988.

Şah İsmayıl Səfəvi. Əsnad və mükatibati tarixi həmrəh ba yaddaşt-haye təfsili, beehtemame doktor Əbdülhüseyn Nəvai.-Tehran, 1347 h.

Şah Təhmasibin təzkirəsi. Fars dilindən tərcümə və müqəddimə Ə.H. Rəhimovundur. - Bakı, 1996.

Şah Təhmasib Səfəvi. Əsnad və mükatibati tarixi həmrəh bayad-daşt-haye təfsili, beehtemami doktor Əbdülhüseyn Nəvai.-Tehran, 1350 h.

Şeyx Hüseyn ibn Şeyx Abdal Zahidi. Silsilət ən-nəsəbi-Səfəviyyə.-Berlin, 1924.

Şərəfəddin Əli Yezdi. Zəfəməmə (Azərbaycan tarixinə dair seçmələr). Tərcümə, ön söz və izahlar V. Z. Piriyevidir. - Bakı, 1996.

Şərifli M.X. XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda ticarət və ticarət yolları. SSRİ EA Azərbaycan Filiəlinin Xəbərləri, 1945, № 1.

Şirin Bəyani. Tarix-e al-e Cəlayir.-Tehran, 1345 h.

Rus dilində

Абдуллаев Г.Б. Из истории северо-восточного Азербайджана (60-80-е гг. XVIII в.). - Баку, 1958.

Абдуллаев Г. Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией. - Баку, 1965.

Абдуллаев Н. Ковровое искусство Азербайджана. - Баку, 1971.

Абдурахманов А. Азербайджан во взаимоотношениях с Россией. Турцией и Ираном в первой половине XVIII века. - Баку, 1964.

Абидова М.А. К истории внешней политики Ак-Коюнлу (Война с Турцией 1472-1473 гг.). Тр. САГУ, 1959

Агахи А.М. К вопросу о взаимоотношении философии и религии в средневековой истории народов Ближнего и Среднего Востока. В кн.: Методологические вопросы истории развития средневековой философии народов Закавказья. - Баку, 1982.

Акимушкин О.Ф., Иванов А.А. Персидские миниатюры XVI- XVII вв. - М" 1968.

Алиев СМ. Работы Ахмеда Кесрави по средневековью. В сб.: Ближний и Средний Восток. М., 1962.

Алиев Ф.М. Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупации в Азербайджане в первой половине XVIII в. - Баку, 1975.

Алиев Ф.М. Миссия посланника русского государства А.П. Волынского в Азербайджане (1716-1718 гг.). - Баку, 1979.

Алиев Ф.М. Азербайджано-русские отношения (XV-XVIII вв.) ч. 1. - Баку, 1985.

Али-заде А.А. К истории рудников и монетного обращения в Азербайджане в XIII-XIV вв. Изв. АзФАН СССР, 1942, № 7.

Али-заде А. А. Борьба Золотой Орды и государства Ильханов за Азербайджан. Изв. АН Азерб. ССР, 1946, № 5 (ст. 1), № 7 (ст. 2).

Али-заде А.А. Земельная политика Ильханов в Азербайджане (XIII-XIV вв.). Труды Ин-та истории им. Бакиханова, т. I., Баку, 1947.

Али-заде А.А. Из истории государства Ширваншахов в XIII-XIV вв. Изв. АН Азерб. ССР, 1949, № 8.

Али-заде А. А. Монгольские завоеватели в Азербайджане и сопредельных странах в XIII-XIV веках. Вопросы истории, 1952, № 8.

Али-заде А.А. К вопросу о положении крестьян в Азербайджане в X-XIV вв. - ТИИФ, т. III, 1953.

Али-заде А.А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв. - Баку, 1956.

Али-заде А.А. Общность взглядов ученых Ирана и Азербайджана XI-XIV вв. по вопросам социально-экономического характера. Изв. АН Азерб. ССР, 1968, № 1.

Али-заде А.А. Низам ал-Мульк, Рашид ад-Дин и Мухаммед Нахичевани (к истории развития общественной мысли), ст. 2-я. Изв. АН Азерб. ССР, СИФП, 1969, № 1.

Али-заде А.А. Реформаторские воззрения и общность взглядов по экономическим вопросам между Низам ал-Мулькаком, Рашид ад-Диниом и Мухаммедом Нахичевани (XI-XIV вв.). Изв. АН Азерб. ССР, СИФП, 1971, № 2.

Али-заде А.А. Единство взглядов Низам ал-Мулька, Рашид ад-Дина и Мухаммеда Нахичевани по некоторым вопросам социально-экономического характера, ст. 4. Изв. АН Азерб. ССР, СИФП, 1976, № 1.

Альтман М. Из истории торгово-дипломатических связей Москвы и Ширвана. Труды Инта истории АН Азербайджана, т. 1, Баку, 1947.

Альтман М.М. Исторический очерк города Гянджи, - Баку, 1949.

Аминзаде А. А. Из истории философской и социально-политической мысли Азербайджана XVII-XVIII вв. - Баку, 1972.

Антология педагогической мысли Азербайджанской ССР. - М., 1989.

Английские путешественники в Московском государстве в XVI в. Перев. с англ. Ю.В.Готье. - Л., 1937.

Аракел Даврижский (Тебризский). История. Пер. на русск. язык Т.Тер-Григоряна. Научный архив Ин-та истории АН Азербайджана, инв. № 1276.

Аракеля А. Карабах до завоевания российским царизмом. Исторический журнал, 1938, № 2.

Армянская анонимная хроника 1722-1736 гг. Перев. с турецк. и примеч. З.М.Бунятова. - Баку, 1988.

Армянские источники о монголах. Пер. с древнеарм. А.Г.Галстяпа, 1962.

Арунова М.Р., Ашрафян К.З. Государство Надир шаха Аф-шара. - М., 1958.

Аскерова Н. Архитектурный орнамент Азербайджана. - Баку, 1961.

Ахмед бек Джаваншир. О политическом существовании Карабахского ханства с 1747 по 1805 гг. - Шуша, 1901.

Ахмедов Г.М. О "Тимуровской стене" города Байлакана. Советская археология, 1964, № 1.

Ахмедов Г.М. Средневековый город Байлакан. - Баку, 1972.

Ашрафян К.З. Падение державы Сефевидов (1502-1722). См.: Очерки по новой истории стран Среднего Востока. М., 1951.

Ашурбейли СБ. Очерк истории средневекового Баку. - Баку, 1964.

Ашурбейли СБ. Государство Ширваншахов (VI-XVI вв.). -Баку, 1983.

Ашурбейли СБ. Экономические и культурные связи Азербайджана с Индией в средние века. - Баку, 1990.

- Ашурбейли СБ. История города Баку. (Период средневековья). - Баку, 1992.
- Бакиханов Аббас-Кули Ага. Гюлистан-Ирам. - Баку, 1926.
- Бакиханов А. Гюлистан-Ирам. - Баку, 1988.
- Барбаро и Контарини о России. - Л., 1971.
- Бартольд В.В. Краткий обзор истории Азербайджана. Соч., т. II, Л. - М., 1963.
- Бартольд В.В. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира. - Соч., т. II, ч. 1. - М., 1963.
- Бартольд В.В. Улугбек и его время. Соч., т. II, ч. 2. - М., 1964.
- Бартольд В.В. Персидская надпись на стене Анийской мечети Мануче. Соч., т. IV. - М., 1966.
- Бартольд В.В. История турецко-монгольских народов. Соч., т. V. - М., 1968.
- Бартольд В.В. Турецкий эпос и Кавказ. Соч., т. V. - М., 1968.
- Бартольд В.В. Историко-географический обзор Ирана. Соч., т. VII. - М., 1971.
- Белокуров С.А. Сношения России с Кавказом. Материалы, извлеченные из Московского главного архива Министерства иностранных дел. БИПР, т. I (1576-1613). - М., 1889.
- Березин И.И. Индусы на Апшеронском полуострове. ЖЧВВУЗ, 1846, № 235.
- Березин И.И. Путешествие по Дагестану и Закавказью. - Казань, 1849.
- Бертельс Е.Э. Низами и Физули. - М., 1962.
- Боголюбова Е.В. Культура и общество. - М., 1978.
- Босворт К.Е. Мусульманские династии. - М., 1961.
- Брагинский И.С. Проблемы востоковедения. - М., 1974.
- Бретаницкий Л.С. Зодчество Азербайджана XII-XV вв. и его место в архитектуре Переднего Востока. - М., 1966.
- Бретаницкий Л.С, Веймари Б.В. Искусство Азербайджана IX-XVIII вв. - М., 1976.
- Бретаницкий Л.С. Особенности застройки феодального Баку как отражение гражданской истории города. В кн.: Ближний и Средний Восток. - М., 1980.
- Бромлей Ю.В. Этносоциальные процессы: Теория, история современность. - М., 1987.

Буниятов Дж.З. Материалы из сочинений Закарийи ал-Казвини об Азербайджане. Изв. АН Азерб. ССР, СИФП, 1976, № 3.

Буниятов З.М. Некоторые дополнения к генеалогии Ширван-шахов-Кесранидов. Изв. АН Азерб. ССР, СИФП, 1955, № 6.

Буниятов З.М. Новые материалы по генеалогии Ширваншахов-Кесранидов. ДАН Азерб. ССР, 1971, № 1.

Буниятов З.М. Ширван в XII-первой половине XIII вв. Изв. АН Азерб. ССР, СИФП, 1975, № 4 (ст. 1); 1976, № 2 (ст. 2).

Буниятов З.М. Видные деятели Азербайджана в сочинении Ибн ал-Фувати (ст. 2-я). Изв. АН Азерб. ССР, СИФП, 1979, № 2.

Буниятов З.М. Новые материалы о видных деятелях Азербайджана (ст. 4-я). Изв. АН Азерб. ССР, СИФП, 1980, № 3.

Буниятов З.М. Насир ад-Дин Мухаммад ат-Туси и развитие науки в Азербайджане в XIII веке (заметка к юбилею). Изв. АН Азерб. ССР, СИФП, 1982, № 1.

Буниятов З.М. Несколько замечаний по поводу этнических процессов в Ширване (до первой трети XIII века). ДАН Азерб. ССР, 1986, № 4.

Бушев П.П. История посольств и дипломатических отношений Русского и Иранского государств в 1586-1621 гг. - М., 1976.

Бушев П.П. Посольство Артемия Волынского в Иран в 1715-1718 гг. (по русским архивам). - М., 1978.

Валуев П.Н. Фатали Хан Кубинский. - Баку, 1942. Веймари Б.В. Искусство арабских стран и Ирана VII-XVII вв. -М., 1974.

Велиев М.Г. Население Азербайджана. Музеи этнофафических сокровищ. См.: Азербайджанский настольный календарь. - Баку, 1925.

Гаджи и ев В. Г. Сочинение И. Гербера "Описание стран и народов между Астраханью и рекою Курой находящихся" как источник по истории народов Кавказа. - М., 1979.

Гейбуллаев Г. А. Монгольские топонимы в Азербайджане. Изв. АН Азерб. ССР, СИФП, 1981, № 3.

Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана. - Баку, 1986.

Гейдаров М.Х. Ремесленное производство в городах Азербайджана в XVII веке. - Баку, 1967.

Гейдаров М.Х. К вопросу о значении торговли и торговых путей Азербайджана в XIII-XIV веках. Изв. АН Азерб. ССР, СИФП, 1981, № 1 (ст. I), 1981, № 3 (ст. II).

Гейдаров М.Х. Города и городское ремесло Азербайджана в XIII- XVIII вв. - Баку, 1982.

Гейдаров М.Х. Социально-экономические отношения и ремесленные организации в городах Азербайджана в XIII-XVII вв. - Баку, 1987.

Гордлевский В.А. Из религиозной жизни кызылбашей Малой Азии. - Избр. соч., т. I, М., 1960.

Гордлевский В.А. Кара-Коюнлу. Избр. соч., т. III. - М., 1962.

Гордлевский В.А. Внутреннее состояние Турции во второй половине XVI в. Избр. соч., т. III. - М., 1962.

Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. -М.-Л., 1950.

Гумилев Л.Н. Этнос: Мифы и реальность. Дружба народов, 1988, № 10.

Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия. Баку, 1991.

Гуревич А.Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. - М., 1990.

Гусейнов А. Азербайджано-русские отношения XV-XVII веков. - Баку, 1963.

Гусейнзаде А.А. Параллели огузских этнонимов в топонимии Азерб. ССР. Советская тюркология, 1977, № 4.

Гутнова Е.А. Историография истории средних веков, 2-е изд. -М., 1985.

Дадашзаде М.А. Азербайджанская литература. - М., 1979. Джавахарлал

Неру. Открытие Индии. Перевод с английского (в 2-х книгах). - М., 1989.

Джидди Г.А. Средневековый город Шемаха (IX-XVII вв.). -Баку, 1981.

Джиованни дель Плано Карпини. История монголов. Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны. Редакция, вступительная статья и примечания Н. П. Шастиной. - М., 1957.

Дубровин Н. Поход графа В.А. Зубова в Персию в 1796 г. Военный сборник, 1874, № 2-6.

Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. - М., 1985.

Есаи Хасан Джалалян. Краткая история страны Албанской (1702-1722). Перев. с древнеармянского Т. Тер-Григоряна. Подготовил к изд. З. М. Буниятов. - Баку, 1989.

Жирмунский В.М. Огузский героический эпос и "Книга Кор-кута". Тюркский героический эпос. - Л., 1974.

Заходер Б.Н. История восточного средневековья. Халифат и Ближний Восток. - М., 1944.

- Заходер Б.Н. Империя Тимура. Исторический журнал, 1941, №6.
- Зевакин Е.С. Прикаспийские провинции в эпоху русской оккупации XVIII века. Изв. об-ва обследования и изучения Азербайджана, 1927, № 5.
- Зевакин Е.С. Азербайджан в начале XVIII века. Изв. об-ва обследования и изучения Азербайджана, 1929, вып. IV, № 8.
- Зевакин Е.С, Полиевктов М.А. К истории прикаспийского вопроса. - Тифлис, 1933.
- Ибрагимов Дж. Феодалные государства на территории Азербайджана в XV веке. - Баку, 1962.
- Иванов М.С. Очерк истории Ирана. - М., 1952.
- Инальджик Х. Международные торговые пути и Османская империя. Материалы V Международного конгресса экономической истории. - М., 1970.
- Иоанн де Галонифонтибус. Сведения о народах Кавказа (1404 г.). - Из соч. "Книга познания мира". - Баку, 1980.
- Иоганн Шильтбергер. Путешествие по Европе, Азии и Африке с 1394 года по 1427 год. - Баку, 1984.
- Йакутал-Хамави. Муджам ал-булдан. (Сведения об Азербайджане); Хамдаллах Казвини. Нузхат ал-Кулуб. (Материалы по Азербайджану). Пер. с арабского З.М.Бунятова и П.К.Жузе. - Баку, 1983.
- Казн Ахмед. Трактат о каллиграфиях и художниках. Введение, перевод и комментарии Б.Н.Заходера. - М.-Л., 1947.
- Казиев А.Ю. Миниатюры рукописи "Хамсэ" Низами (1539-1543 гг.). - Баку, 1964.
- Казиев А.Ю. Художественно-технические материалы и терминология средневековой книжной живописи, каллиграфии и переплетного искусства. - Баку, 1966.
- Казиев А.Ю. Художественное оформление азербайджанской рукописной книги XIII-XVII вв. - М., 1977.
- Керимов Керим. Султан Мухаммед и его школа. - М., 1970.
- Керимов Лятиф. Азербайджанский ковер, т. III. - Баку, 1983.
- Клавиho Рюи Гонсалес. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). Пер. со староиспанского, предисловие и комментарии И. С. Мироковой. - М., 1990.
- Книга Марко Поло. Перев. со старофранцузского И. П. Минаева. Редакция и вступительная статья И. П. Магидовича. - М., 1955.

- Книга Орудж-бека Байата - Дон Жуана Персидского. Перев. с англ., введение и комментарии О. Эфепдиева, А. Фарзалиева. - Баку, 1988.
- Комаров В. Персидская война 1722-1725 гг. Материалы для истории царствования Петра Великого. Русский Вестник, СПб, 1867, т. 68, № 4.
- Конрад Н.И. Запад и Восток. - М., 1972.
- Короглы Х. Огузский героический эпос. - М., 1976.
- Крымский А. История Турции и ее литературы. - М., 1916.
- Кулизаде З.А. Хуруфизм и его представители в Азербайджане. Баку, 1970.
- Кулизаде З.А. Мироззрение Касима Анвара. - Баку, 1976.
- Кулизаде З.А. Закономерности развития восточной философии XIII-XVI вв. и проблема Запад-Восток. - Баку, 1983.
- Кулизаде З.А. Из истории азербайджанской философии VII-XVI вв. - Баку, 1992.
- Левиатов В.Н. Фатали-хан Кубинский. Изв. АН Азерб. ССР, 1946, № 9.
- Левиатов В.Н. Из истории южных ханств Азербайджана (вторая половина XVIII в.). ДАН Азерб. ССР, 1946, № 7.
- Левиатов В.Н. О походе Фатали хана в Ардебиль. Изв. АН Азерб. ССР, 1947, № 12.
- Левиатов В.Н. Оборона крепости Гелесен-Гересен против Надир шаха. Изв. АН Азерб. ССР, 1948, № 6.
- Левиатов В.Н. Очерки из истории Азербайджана в XVIII в. - Баку, 1948.
- Лен-Пуль С. Мусульманские династии. Хронологические и генеалогические таблицы с историческими введениями. Пер. с англ, с прим. и доп. В. Бартольда. - СПб., 1899.
- Лысцов В. П. Персидский поход Петра I 1722-1723 гг. - М., 1951.
- Мамедов С.А. Азербайджан по источникам XV-первой половины XVIII вв. - Баку, 1993.
- Мамедов Ш.Ф. Развитие философской мысли в Азербайджане. - М., 1965.
- Мамедова Г.Н. Русские консулы об Азербайджане (20-60-е годы XVIII в.). - Баку, 1985.
- Марков А. Каталог Джелаиридских монет. - СПб., 1897.
- Махмудов Я.М. Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов с западноевропейскими странами. - Баку, 1991.

Мельгунов Г. Поход Петра Великого в Персию. Русский Вестник, т. ПО. М., 1874.

Миклухо-Маклай Н.Д. К вопросу о налоговой политике в Иране при шахе Аббасе I (1587-1629). Советское востоковедение, М.-Л., 1949, т. VI.

Миклухо-Маклай Н.Д. К истории политических взаимоотношений Ирана со Средней Азией в XVI в. КС ИВ АН СССР, 1952, т. IV.

Миклухо-Маклай Н.Д. Шиизм и его социальное лицо в Иране на рубеже XV-XVI вв. Сб. Памяти акад. И. Ю. Крачковского, ЛГУ, 1958.

Мирзоев А.М. Еще раз об авторе "Шаханшах-наме", Проблемы востоковедения, 1960, № 4.

Мирзоева Э.Г. К изучению института хисба (мухтасибата). ДАН Азерб. ССР, 1984, № 5.

Мирзоева Э.Г., Эфендиев О.А. Об институте городских кадиев в Азербайджане и сопредельных странах в XI-XIV веках. ДАН Азерб. ССР, 1986, №7.

Мустафаев Дж.М. Северные ханства Азербайджана и Россия (конец XVIII - начало XIX в.). - Баку, 1989.

Мустафаев Ш.Н. Восточная Анатолия от Ак-Коюнлу до Османской империи. - М., 1994.

Мустафазаде Т.Т. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII в. - Баку, 1993.

Мухаммед ибн Хиндушах Нахичевани. Даstur ал-катиб фи тайин ал-маратиб. Критический текст, предисловие и указатели А. А.Али-заде. - М., 1964 (т. I, ч. 1); 1971 (т. I, ч. 2); 1976 (т. II).

Мухаммед ал-Халаби. Поход Эмира Йашбека. Перев. с арабск. З.М. Бунпятова, Т.Б. Гасанова. - Баку, 1985.

Наджафова Н. Художественная керамика. - Баку, 1983.

569

Насави Шихаб-дин Мухаммед. Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны. Перев. с арабск., предисловие, комментарии и указатели З.М.Бунпятова. - Баку, 1973.

На сир - а д-Дин Туей. Трактат о государственных финансах. В кн.: Хатиби С. Персоязычные документальные источники по социально-экономической истории Хорасана XIII-XIV вв. - Ашхабад, 1985.

Новосельцев А.П. Города Азербайджана и Восточной Армении в XVII-XVIII вв. История СССР, 1959, № 1.

Новосельцев А.П. Об исторической оценке Тимура. Вопросы истории, 1973, № 2.

Олеарий Адам. Описание путешествия в Московию и через Московию в Персию и обратно. Введ., перев., прим. и указатель А.М.Ловягина, - СПб., 1906.

Павлова И.К. Хроника времен Сефевидов. - М., 1993.

Пахомов Е.А. Краткий курс истории Азербайджана. - Баку, 1923.

Передняя Азия в документах. Серия памяти проф. Ю.Н.Марра. Кн. 1. - Нахичеванские рукописные документы XVII-XIX вв. Перс, текст, русск. пер. и комм, под ред. Ю.Н.Марра. - Тбилиси, 1936.

Петрушевский И.П. Хамдаллах Казвини как источник по социально-экономической истории восточного Закавказья. Изв. АН СССР, 1937, № 4.

Петрушевский И.П. Из героической борьбы азербайджанского народа в XIII-XIV веках. - Баку, 1941.

Петрушевский И.П. Городская знать в государстве Хулагуидов. Советское востоковедение, т. V. - М.-Л., 1948.

Петрушевский И.П. Великий патриот ширваншах Ибрагим. -Баку, 1942.

Петрушевский И.П. Внутренняя политика Ахмеда Ак-Коюнлу. ССИА, вып. I, Баку, 1949.

Петрушевский И.П. Азербайджан в XVI-XVII вв. ССИА, вып. I, Баку, 1949.

Петрушевский И.П. Восстание ремесленников и городской бедноты в Тебризе в 1571-1573 гг. ССИА, вып. I, Баку, 1949.

Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX вв. - Л., 1949.

Петрушевский И.П. Государства Азербайджана в XV веке. ССИА, вып. I, Баку, 1949.

Петрушевский И.П. Земледелие и аграрные отношения в Иране в XIII-XIV вв. - М.-Л., 1960.

Петрушевский И.П. Ислам в Иране в VII-XV вв. -Л., 1966.

Пигулевская Н.В., Якубовский А.Ю., Петрушевский И.П., Строева Л.В., Беленицкий А.М. История Ирана с древнейших времен до конца 18 века. - Л., 1958.

Пириев В.З. Об исторической географии Азербайджана XIII-начала XV в. - В кн.: Историческая география Азербайджана. - Баку, 1987.

Пириев В.З. Ислам в Азербайджане при Хулагуидах. В сб. Актуальные проблемы современного Ислама, вып. 2. - Баку, 1988.

Пириев В.З. О некоторых вопросах государственного устройства при Хулагуидах и Джелаиридах. В сб.: Советское востоковедение. Проблемы и перспективы. - М., 1988.

Полиевктов М.А. Европейские пугешественники XIII-XVIII вв. на Кавказу. - Тифлис, 1935.

После Марко Поло. Москва, 1968.

Проект хозяйственной эксплуатации оккупированных в XVIII в. Россией прикаспийских областей Кавказа. Материалы по истории Грузии и Кавказа, вып. IV. Тбилиси, 1937.

Расим Эфенди. Каменная пластика Азербайджана. - Баку, 1986.

Рахмани А.А. "Тарих-и алам арай-и Аббаси" как источник по истории Азербайджана. - Баку, 1960,

Рахмани А. А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке. - Баку, 1981.

Рашидад-Дин. Переписка. Введение, перевод и комментарии А.И. Фалиной. - М., 1971.

Рашидад-Дин. Сборник летописей, т. III. Перевод с персидского А.К. Арендса, под ред. А.А. Ромаскевича. М.-Л., 1946.

Рзаев А.К. Очерки истории политико-правовых учений Азербайджана. - Баку, 1983.

Садиг-бек Афшар. Ганун ас-сувар. Введение, перевод, комментарии и примечания А. Ю. Казиева. - Баку, 1963.

Саламзаде А.В. Архитектура Азербайджана XVI-XIX вв. - Баку, 1964.

Сеидбейли Мариям. Сведения о деятелях Азербайджана XIII-начала XIV веков в сохранившейся части сочинения Ибн-ал-Фувати (1244- 1326) "Талхис маджма ал-адаб фи муджам ал-алкаб". Изв. АН Азерб. ССР, СИФП, 1987, № 1.

Сейфеддини М.А. Монеты Ильханов XIV века. - Баку, 1968.

Сейфеддини М.А. Монетное дело и денежное обращение в Азербайджане XII-XV вв. кн. I-II. - Баку, 1978, 1981.

- С т о р и Ч. А. Персидская литература. Био-библиографический обзор. Перев. с англ., перераб. и допол. Ю.Э.Брегель, ч. I-III. - М., 1972.
- Стрейс Я. Я. Три путешествия. - М., 1935.
- Сумбатзаде А.С. Азербайджанцы - этногенез и формирование народа. - Баку, 1990.
- Сысоев В.М. Начальный очерк истории Азербайджана (Северного). - Баку, 1925.
- Таджад-Дин ас-Салмани. Тарих-наме. Перевод с турецкого З.М.Бунятова. - Баку, 1997.
- Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. I. СПб., 1884; т. II, СПб., 1941.
- Усейиов М.А., Бретаницкии Л.С, Саламзаде А.В. История архитектуры Азербайджана. - М., 1963.
- Фазлуллах Рашидад-Дин. Джами-ат-таварих, т. III. Сост. научно-критич. текста на персидск. языке А.А. Али-заде; пер. с персидск. языка А.К. Арендса. - Баку, 1957 (русск. текст).
- Фазлуллах Рашид ад-Дин. Огузنامه. Перев. с персидск. Р.М.Шукюровой. - Баку, 1987.
- Фазлуллах ибн Рузбихан Хунджи. Тарих-и алам-арайи Амни. Перев. с англ. Т.А.Минорской. Под ред. и с предисл. З.М.Бунятова и О.А.Эфендиева. - Баку, 1987.
- Фалина А.И. Реформы Газан-хана. Уч. зап. Ин-та востоковедения АН СССР, т. XVIII, М., 1959.
- Фасих Хавафи. Муджмал-и Фасихи (Фасихов свод). Пер., предисл., прим. и указ. Д.Ю.Юсуповой. - Ташкент, 1980.
- Фехнер М.В. Торговля Русского государства со странами Востока в XVI в. - М., 1956.
- Фильрозе Н. К вопросу о формах земельной собственности в государстве Сефевидов. Очерки по новой истории стран Среднего Востока. - М., 1951.
- Хождение за три моря Афанасия Никитина. - М.-Л., 1948.
- Шараф-ханибн Шамсаддин Бидлиси. Шараф-наме. Перев., предисл., прим. и прилож. Е.И. Васильевой, т. I, М., 1967; т. II, М., 1976.
- Шахмалиев Э.М. Из истории торговой политики европейских держав на Переднем Востоке в XVI веке. - Баку, 1958.
- Шукюрзаде А.Б. Государственное устройство Карабахского ханства в XVIII в. Дис. ...канд. ист. наук. М., 1958.

Эволюция восточных обществ: Синтез традиционного и современного. - М., 1984.

Эфендиев О.А. Образование азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века. - Баку, 1961.

Эфендиев О. А. Минадои и его "История войн между турками и персами". Изв. АН Азерб. ССР, СИФП, 1967, № 1.

Эфендиев О.А. К освещению некоторых вопросов истории Сефевидов в современной иранской историографии. В кн.: Против буржуазных фальсификаторов истории и культуры Азербайджана. - Баку, 1978.

Эфендиев О. А. "Всеобщая история" Хафиза Абру как источник по истории Закавказья первой четверти XV в. В сб.: Источниковедческие разыскания 1978 г. - Тбилиси, 1984.

Эфендиев О. А. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке. - Баку, 1981.

Эфендиев О.А. "Китаби Дийарбакрийа" Абу Бакра Тихрани как исторический источник. В сб.: Источниковедческие разыскания. Тбилиси, 1982.

Юнусова Л.И. Торговая экспансия Англии в бассейне Каспия в первой половине XVIII в. - Баку, 1988.

Xarici dillərdə

Abu Bakr T i h r a n i . Kitabi Diyarbakriyya, Cuz I-II. Yayinlayanlar: Necati Lugal, Faruk Sümer. Ankara, 1962, 1964.

Aka is ma il . Sahruhun Karakoynlular üzərinə səfərləri. Tarih incələmələri Dərgisi, IV, İzmir, 1988.

Aka is ma il . Timur ve devleti, Ankara, 1991.

A l s t a d t L. Audrey. The Azerbaijani Turks, Stanford, California, 1992.

Aubin Y. Archives persanes commentees-2. Note preliminaire sur les archives du Tcima-rud, Teheran, 1955.

Aubin Y. Etudes Safavides. I. Sah ismail et les notables de L'Iraq persan. "Journal of Economie and Social History of the Orient", Leiden, 1959, vol. 2, p. 1.

Aubin Y. La Politique Religieuse des Safavides. Le Shi'izme Imamite. Paris, 1970.

Barkan O.L. Uzun Hasan Beye ait vesikalar-Tarih vesikalar?, Ankara, 1941.

Baykal B. S. Uzun Hasanın Osmanlılara karşı mücadeleye hazırlıkları ve Osmanlı-Akkoyunlu Harbinin başlanması. Belleten, c I, s. 82, Ankara, 1957.

Bekir Kutukoglu. Osmanlı-Iran siyasi münasebetleri (1578-1590), c. I, istanbul, 1962.

Bekir Kutukoglu. Osmanlı-Iran siyasi münasebetleri (1578-1612), c. II, istanbul, 1992,

Busse H. Untersuchungen zum Islamischen Kanzleiwesen (An Hand turkmenischer und safawidischer Ünümden), Kairo, 1959.

Caferoğlu Ahmet. Türk kavimleri, istanbul, 1985.

Cemal Gokce. Kafkazy ve Osmanlı imperatorlugunun Kafkazy siyaseti, Ankara, 1979.

Early Voyages and Travels to Russia and Persia by Antony Jenkinson and other Englishmen. Edit, by Delmar Morgan and C. H. Coote, vol. I-II, London, 1886.

Erendi I A. Tarihte Turk-Iran ilişkileri, Ankara, 1976.

Erzi A.S. Akkoyunlu ve Karakoyunlu tarihi hakkında araştırmalar. -Türk tarih Kurumu, Belleten, c. XVIII, s. 70. Ankara, 1954.

Feridun Bey. Münşeat us-selatin, c. 1, istanbul, 1974.

Gandjei Tourkhan. il canzoniere di Sah İsmail Hatai, Napoli, 1959.

Gandjei Tourkhan. Notes on the Life and Work Sadiki: A Poet and Painter of Safavid Times, Der islam, Band 42, Heft 1, Berlin, 1975.

Gandjei Tourkhan. Turkish in the Safavid Court of Isfahan, Turcica, tome XXI-XXIII, 1991.

Gökbilgin T.M. XVI asır başlarında Osmanlı devleti hizmetindeki Akkoyunlu umerasi. Tundyat Mecmuası, cilt LX, istanbul, 1951.

Gölpınarlı Abdulbagi. Fuzuli divanı, istanbul, 1985.

Ghulam Sarwar. History of Shah ismail Safawi, Aligarh, 1929.

Hinz Walter. Uzun Hasan ve Şeyh Cunejd (çevireni Tefvik Bıyıklıoğlu), Ankara, 1948.

Horst H. Ein Immunitatsdiplom Schah Muhammad Hudabanclas fon Yahr 989/1581, ZDMG, Bd, 105, ht. 2, 1955.

Horst H. Zwei Erlasse Schah Tahmasp I, ZDMG, Bd. 110, Ht. 2, 1961.

Howorth H. History of the Mongols, Part III. The Mongols of Persia, London, 1888.

- İbn Kemal. Tevarih-i Ali Osman, VII defter. Hazırlayan: O. Turan, Ankara, 1957.
- İsmail K., Cemender A. Azerbaycan türkleri. Ankara, 1978.
- Karaloğlu Seid Kamal. Türk edebiyatı tarihi, İstanbul, 1973.
- Karahan Abdulkadir. Fuzuli: Muhiti, hayatı ve şahsiyeti, İstanbul, 1949.
- Kırzıoğlu F. Osmanlıların Kafkas ellerini fethi (1451-1590). Ankara, 1976.
- Lockhart L. The Fall of Safavi dynasty and afgan occupation of Persia. Cambridge, 1958.
- Martin B.G. Seven Safavid Documents from Azerbaijan, Documents from Islamic chanceries. First series, London, 1965.
- Mazıoğlu Hazibe. Füzuli-Hafız, Ankara, 1956.
- Mazzaui M. Michel. The Origins of the Safavids, Wiesbaden, 1972.
- Mehmet Saray. Türk-Iran münasebetlerinde şiilin rolü, Ankara, 1990.
- Melikoff irene. Uyur idik Uyardılar, İstanbul, 1993.
- Melikoff irene. Hacı Bektas. Efsaneden gerçeğe, İstanbul, 1998.
- Mina d o i G. T. The History of the Wars between the Turks and the Persians, transl. into Engl. by Abraham Hartwell, London, 1595.
- Minorsky V.A. Soyrghal of Qasim b. Jahangir Aqqoyunlu (90Z/1498), BSOS, vol. IX, part 4, London, 1939.
- Minorsky V. La Perse au XV-e siecle entre L'Empire ottoman et Venice. Societe des Etudes iraniennes, № 8, Paris, 1933.
- Minorsky V. A civil and military review in Fars in 881/1476, BSOS, 1928, X/1.
- Minorsky V. The poetry of Shah ismail, BSOS, 1942, XI A.
- Minorsky V. The elan of the Qaraqoyunlu rulers. Fuad Köprülü Armagani, İstanbul, 1953.
- Minorsky V. Jihan-shah Qaraqoyunlu and his poetry, BSOAS, 1954, XVI/2.
- Minorsky V. Qaraqoyunlu and the Qutbshahs, BSOAS, 1955, XVII/1.
- Minorsky V. Aqqoyunlu and land reforms, BSOAS, 1955, XVII/3.
- Ogel Vahaeddin. Türk kültürünün gelişme çağları. Üçüncü Baskı, İstanbul, 1988.
- Pecevi İbrahim Efendi. Pecevi tarihi, c I-II, Hazırlayan prof. Bekir S. Baykal, Ankara, 1981-1982.
- Roemer H.R. Der Niedergang Irans nach dem Tode Ismaels des Grausamen, 1577-1581, Würzburg-Aumühle, 1939.
- Ross D. The Early years of Shah ismail, Founder of the Safavi Dynasty IRAS, 1896, vol. 29.

Savory R.M. The consolidation of Safawi Power in Persia. Der islam, Bd, 41, Berlin, 1965.

Seiichi Kitagawa. Mongol armies in Shirvan and Gürcistan. The Annual Report on cultural Science, XXXLLL-1 (No. 53), 1983. The Faculty of Letters Hokkaido University.

Sevim Ali, Yücel Yaşar. Türkiye tarihi, 1-2, Ankara, 1990.

Sümer Faruk. Azerbaycanın türkleşmesi tarihine umumi bir bakış. TTK, Belleten, cilt XXI, Temmuz 1957, Sayı: 83.

Sümer Faruk. Kara-Koyunlular, I cilt, Ankara, 1967.

Sümer Faruk. Safevi devletinin kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu türklerinin rolü, Ankara, 1976.

Sümer Faruk. Ak-Koyunlular. - Türk Dünyası Araştırmaları, sayı 40, istanbul, 1986.

Sümer Faruk. Az tanınmış bir türk hükümdarı Uzun Hasan bey, Türk Dünyası Tarih Dergisi, sayı 19, istanbul, 1988.

Sümer Faruk. Oğuzlar (Türkmanlar), istanbul, 1992, IV Baskı.

Tadhkirat al-muluk. A manual of Safavid administration. Transl. and expl. by V.Minorsky. GMS, vol. XVI, London, 1943.

Tanışel S. Osmanlı kaynaklarına göre Fateh Sultan Mehmetin siyasi ve askeri faaliyeti, Ankara, 1953.

Toğan Z.V. Azerbaycanın tarihi coğrafyası. - Azerbaycan Yurd Bilgisi, c I, istanbul, 1932.

Toğan Z.V. Azerbaycan etnografisince dair, Azerbaycan Yurd Bilgisi, c II, istanbul, 1933.

Toğan Z.V. Umumi Türk tarihine giriş, c I, En eski devirlerden 16 asra kadar, istanbul, 1946.

Turan Ş. Fateh Mehmet-Uzun Hasan mücadelesi ve Venedik. - Tarih Araştırmaları Dergisi, c III, Ankara, 1965.

Travels of Vencians in Persia (A narrative of Italian Travels in Persia in the XV and XVI centuries), Hakluyt Society, vol. 49, London, 1873.

Uzunçarşılı I.H. Osmanlı devleti teşkilatına medhal. istanbul, 1941.

Uzunçarşılı İsmail Hakkı. Anadolu beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu devletleri, Ankara, 1984.

Ülken H.Z. islam felsefesi tarihi, istanbul, 1957.

Walsh J.R. The Revolt of Alqas Mirza, Wiener zeitschrift fur die Kunde des Morgenlandes, 68 Band, Wien, 1976.

Yücel Yaşar. Kadi Bürhaneddin, Ankara, 1987.

РЕЗЮМЕ

III том "Истории Азербайджана" охватывает период от монгольских завоеваний в начале XIII и до конца XVIII вв.

Азербайджан - страна высокой культуры и развитой городской жизни - в начале XIII в. подвергся опустошительному нашествию монгольских кочевников. Огромный урон, нанесенный стране, надолго задержал ее поступательное развитие. Правители Азербайджана (Шир-ваншахи и Ильденизиды), а также соседних стран, не сумели объединить свои силы для отпора врагу, и каждый город оборонялся в одиночку. Многие города Азербайджана, такие как Марага, Ардебиль, Сараб, Шемаха, Зенджан были разрушены монголами. От цветущего Байлакана остались одни руины. Те города, где монголы встретили серьезное сопротивление (как например, Тебриз и Гянджа), во время первого нашествия им взять не удалось. Не успели уйти монголы, как в страну вторглись войска хорезмшаха Джалал ад-Дина. Вследствие этих нашествий государство Ильденизидов (или Атабеков) распалось и только ширваншахам удалось сохранить свою самостоятельность. Против ига монгольских завоевателей восставали ремесленники и городская беднота, но эти восстания жестоко подавлялись.

В 1231 г. монголы вторично вторглись в страну - на этот раз надолго - и установили свою власть в Азербайджане и соседних областях. Монгольская империя Хулагуидов (или Ильханов) охватывала территорию от Дербента до Персидского залива и от Амударьи до Средиземного моря. Азербайджан стал политическим и административным центром империи, а Тебриз ее столицей. Внуку Чингизхана Хулагу удалось создать экономически сильное государство, хотя военные столкновения Хулагуидов с Золотой Ордой на территории Азербайджана пагубно отражались на экономической и культурной жизни страны. Реформы монгольского правителя Газанхана, принявшего религию местного населения - ислам, вызвали оживление городской жизни и торговли. Возросли роль и значение Азербайджана, восстановились частично его связи со странами Востока и Запада. Марко Поло и другие европейские путешественники, посетившие страну, отмечали огромную роль азербайджанского города Тебриза как крупнейшего ремесленного и торгового центра Ближнего

Востока. Важнейшим фактором, способствовавшим экономическому и культурному развитию Азербайджана, было то, что он располагался на древней караванной дороге - шелковом пути, связывавшем Дальний Восток со Средиземноморьем и Европой.

К середине XIV в. монгольская империя вступила в период кризиса и распада. Внутри правящей династии произошел раскол и вспыхнули междоусобицы. В результате Азербайджан вошел в состав государства Джалаиридов, однако к концу XIV в. вследствие вторжений в Азербайджан иноземных завоевателей - Тохтамыша и Тимура - Джалаиридское государство сильно ослабело, Ширваншахи, правда, вновь сумели отстоять относительную самостоятельность своего государства благодаря изворотливости и искусной политике. Ширваншах Ибрагим I даже стал вассалом Тимура и принимал участие в его походах.

Империя Тимура, созданная в результате завоеваний, была непрочной и не пережила своего основателя. В этот период крепость Алинджа в Нахчеване стала опорным пунктом сопротивления народов Азербайджана и Грузии чужеземному господству. Острые внутренние противоречия, деспотизм пришлых и местных феодалов обусловили появление на почве ислама нового учения - хуруфизма, ставшего идеологией борьбы простого народа, в частности, городских ремесленников Азербайджана, с угнетателями.

В начале XV в. в стране сложилась благоприятная обстановка для избавления от господства Тимуридов и объединения азербайджанских земель. Ширваншах Ибрагим I вместе с правителями Карабаха, Шеки и Ардебилля выступили против тимуридских наместников. Союзником азербайджанских правителей стал и грузинский царь. Казалось, объединение Азербайджана под единой властью близко к осуществлению. Однако резко изменившаяся историческая обстановка не позволила этим планам воплотиться в жизнь.

В восточных областях Малой Азии (в Анатолии) на политической арене появились объединения тюркских полукочевых племен огузского происхождения - Кара-Коюнлу и Ак-Коюнлу, сумевших создать собственные государства. Основателем государства Кара-Коюнлу в Азербайджане был Кара Юсуф (1410-1420), положивший конец господству в стране тимуридских царевичей. В правление Джаханшаха (1435-1467) государство Кара-Коюнлу окрепло и достигло значительной силы. Во второй половине XV в. Азербайджан, сопредельные области Ирана и Малой Азии вошли в состав государства Ак-Коюнлу со столицей опять же в Тебризе. Выдающимся

правителем этого государства был Узун Гасан - видный азербайджанский государственный деятель и политик. В период его правления политические связи Азербайджана с европейскими государствами значительно расширились, Азербайджан впервые вошел в сферу европейской и мировой политики, с его влиянием стали считаться и на Востоке, и на Западе.

Узун Гасан вступил в соперничество с османским султаном Мехмедом Фатехом (Завоевателем) в борьбе за гегемонию на Ближнем Востоке. Осознавая, что в одиночку ему не справиться с могущественным султаном, азербайджанский правитель пошел на военно-политический союз с европейскими странами. Последние нуждались в сильном союзнике в Азии, чтобы остановить продвижение османских войск в центральную Европу. С Узун Гасаном поддерживали дипломатические отношения правители Италии, Венгрии, Австрии, Польши и других стран. Послы Узун Гасана часто посещали дворец венецианского дожа, и сенат этой республики направлял в Тебриз своих лучших дипломатов - Кате-рино Зено, Иосафата Барбаро, Амброджо Контарини, оставивших ценные описания своих пугешествий в Азербайджан. Однако этот союз, инициатором которого был папа римский, оказался неэффективным. В войне с османским султаном Узун Гасан потерпел поражение, так и не дождавшись помощи со стороны ненадежных европейских союзников: Во внутренней политике в целях централизации власти Узун Гасан стремился опираться на оседлую верхушку - мусульманское духовенство и бюрократию - и ослабить военно-племенную знать. Для ограничения своеволия чиновников, а также подъема экономики и облегчения положения населения он провел административно-налоговую реформу, основные принципы которой оставались в силе еще долго после смерти Узун Гасана. Он сумел вступить в союз с ширваншахом Фаррухом Ясса-ром и ардебильскими шейхами - Сефевидами, сплотив их на почве общих интересов Азербайджана. Вступление дальновидного Узун Гасана в родственные связи с шейхами Ардебиля и оказанная им поддержка сыграли немаловажную роль в росте кызылбашского движения и приходе к власти его внука Исмаила Сефеви.

XIII-XV вв. являются важным этапом в истории развития азербайджанской культуры и науки. В этот период жили и творили основатель Маррагинской обсерватории, разносторонний ученый, астроном и математик Насиреддин Туей, поэты Овхади Марагаи, Иззаддин Гасан оглы, Гази Бурханаддин, Джаханшах (Хагиги), великий поэт и философ Имадеддин Насими, Касим Анвар, выдающиеся музыканты - авторы трактатов по

музыке и исполнители Сефиаддин Урмави и Абдулкадир Марагаи, историк Мухаммед Нахчевани, философы Махмуд Шабуста-ри, Фазлуллах Хуруфи, астроном и историк Сеид Яхья Бакуви, географ Абдуррашид Бакуви и т.д.

В этот период были построены крепости и оборонительные сооружения в Тебризе и на Апшероне. В Тебризе появились новые кварталы - Раби Рашиди и Газанийе. Строились мечети, медресе, каравансарай в различных областях страны. Были возведены культовые сооружения шейха Сефиаддина в Ардебиле, комплекс Дворца ширваншахов в Баку. В Тебризе в 1465 г. была построена "Гей Месджид" ("Голубая мечеть"), а также великолепное дворцовое сооружение "Хешт бехишт" ("Восемь райских сфер"), руины которого сохранились до наших дней.

Вторая половина XV в. ознаменовалась усилением в стране Ардебильского владения, возглавляемого азербайджанской династией Сефевидов. Сефевиды и их приверженцы (мюриды) исповедовали ислам в его шиитской форме и носили головные уборы с 12 красными полосками в честь 12 шиитских святых. Отсюда они получили прозвище "кызылба-ши" (по-азербайджански буквально "красноголовые"), а государство, созданное ими, впоследствии стало называться Кызылбашским государством, или Сефевидским (по имени династии).

Для достижения власти шейхи Ардебилля привлекли под свои знамена племена, обитавшие в Азербайджане и соседних областях Анатолии. В этот период шейхи Джунейд и Гейдар погибли в борьбе с ширванша-хами и другими правителями Азербайджана. Однако новое выступление кызылбашей во главе с шейхом Исмаилом в 1499 г. увенчалось успехом. С относительно небольшими силами кызылбаши разбили сначала шир-ваншаха, а потом войска правителей Ак-Коюнлу. В 1501 г., заняв Теб-риз, Исмаил объявил себя "шахом Азербайджана". С одной стороны, он объединил азербайджанские земли, а с другой - поставил перед собой более широкую задачу - создание государства в Ираницах владений своего деда Узун Гасана. К 1508 г. почти весь Иран и Ирак Арабский были включены в состав Кызылбашского государства. Дальнейшее продвижение на Запад привело к столкновению шаха Исмаила с Османской империей, которая сама стремилась к завоеваниям в этом регионе. Ореол непобедимости, сопутствовавший шаху Исмаилу до этого, потускнел после поражения его в Чалдыранской битве 1514 г., когда он был разбит османским султаном Селимом.

Кызылбашское или Сефевидское государство сложилось и в течение XVI века развивалось как азербайджанское государство. Вся полнота политической власти в нем была сосредоточена в руках азербайджанской феодальной знати, пользовавшейся исключительными привилегиями: из ее рядов назначались высшие придворные должности, военачальники, правители областей (беглярбегств). Войско состояло из ополчений азербайджанских племен. Правители соседних государств также считали государство шаха Исмаила "наследником" государств Кара-Коюнлу и Ак-Коюнлу.

Османское государство, где официальной религией был суннизм, объявило ересью шиизм, а Сефевиды, в свою очередь, стали преследовать суннитов. Но религиозная вражда служила лишь прикрытием борьбы за реальные политические и экономические интересы конфликтующих сторон.

В течение XVI в. османские султаны неоднократно вторгались в Азербайджан, но закрепиться здесь им не удавалось. Учитывая подавляющее превосходство османских войск, Сефевиды в борьбе с ними проводили тактику "выжженной земли". Первый этап османо-сефевидских войн закончился заключением мира в 1555 г. Вторично султан воспользовался внутренним кризисом и ослаблением Сефевидского государства в 1578 г., когда двинул свои войска в Закавказье. В результате 12-летней войны на территории Азербайджана стране был нанесен неисчислимый урон и разрушения. По Стамбульскому миру 1590 г. Азербайджан почти целиком был выключен из состава Сефевидского государства. Оккупация страны Османской империей продолжалась до начала XVII века.

Новому Сефевидскому правителю шаху Аббасу I, проведшему ряд военно-административных реформ, удалось укрепить государство и отвоевать Азербайджан у османов. В этот период вследствие переноса столицы государства в Исфаган и ориентации центральной власти на развитие внутренних областей Ирана, Азербайджан превратился в окраинную провинцию, влияние азербайджанской кызылбашской знати было подорвано, зато возросла роль в государственном аппарате иранской гражданской и духовной аристократии. Возникли условия для постепенного превращения Сефевидского государства в государство Иранское.

В XVI-XVII вв. Азербайджан вел оживленную торговлю с Россией, странами Европы и Азии. Основное место в международной торговле принадлежало шелку-сырцу и шелковым изделиям. Главными центрами

шелководства были Шемаха и Ареш. Азербайджанский шелк пользовался широкой известностью далеко за пределами страны и был отличным сырьем для мануфактурной промышленности Западной Европы.

XVI-XVII вв. явились важнейшим периодом в развитии азербайджанской культуры. При дворе шаха Исмаила был основан литературный кружок (меджлис), который возглавлял "царь поэтов" Хабиби. Сам шах Исмаил (под псевдонимом Хатаи) создал великолепные поэтические произведения на азербайджанском языке, снискавшие ему широкую популярность. Народ обессмертил образ Шаха Исмаила в посвященных ему эпических сказаниях (дастанах).

Вершиной азербайджанской поэзии является творчество великого Мухаммеда Физули, автора поэмы "Лейли и Меджнун" и других произведений. Также обогатили азербайджанскую литературу сочинения поэтов Мухаммеда Амани, Говси Тебризи, Тарзи Афшара и др. В историко-героических дастанах народ клеймил тиранов и завоевателей, воспевал любовь, доблесть и самоотверженность в борьбе с угнетателями и врагами Родины. Таковы произведения устного народного творчества - "Шах Исмаил", "Асли и Керем", "Ашуг Гариб", "Аббас и Гюльгез" и др. Известными народными сказителями (ашугами) были Ашуг Гурбани, Ашуг Аббас из Туфаргана, Сары Ашуг, Ашуг Абдулла и др.

Возникшая в XIV в. тебризская школа миниатюрной живописи достигла в XVI веке своего наивысшего расцвета. Миниатюры выдающегося живописца Султан Мухаммеда и ныне украшают музеи Санкт-Петербурга, Лондона, Венеции, Лейпцига и других крупнейших городов мира. Особое место в азербайджанской культуре занимает Садиг-бек Афшар - миниатюрист, поэт и ученый, оставивший богатое творческое наследие. История Азербайджана и сопредельных стран этого периода отражена в трудах азербайджанских летописцев Гасан-бека Румлу и Искендер-бека Туркмана Мунши. Под именем Дон Жуана Персидского в Европе был широко известен азербайджанец Орудж-бек Баят. Он совершил путешествие по России и странам Европы (1599-1601), в Испании он обратился в христианскую веру и остался там навсегда. Историко-географическое сочинение Орудж-бека было издано на испанском языке в 1604 г.

В этот период возводились многочисленные сооружения общественного назначения - каравансарай, бани, овданы, мосты, а также культовые постройки - мавзолеи, мечети и т.д. Из сохранившихся памятников можно отметить

мавзолей шейха Джунейда в сел. Хазра Кусарского района, мавзолей в селении Агбиль Кубинского района, мост через реку Алинджа в Нахчеванской республике, восточные ворота Бакинской крепости, мечеть шаха Аббаса в Гяндже и т.д. Однако многие архитектурные памятники были уничтожены во время войн и не сохранились до наших дней.

В конце XVII - начале XVIII в. в связи с общим кризисом Сефевидского государства положение Азербайджана резко ухудшилось. Усилившаяся эксплуатация вызвала народные восстания, направленные против гнета иранских правителей. Воспользовавшись правителей. Воспользовавшись нестабильностью и анархией в Азербайджане, Россия и Турция вступили в борьбу за овладение Закавказьем. В 1722 г. Петр I ввел сюда войска и оккупировал Западное побережье Каспийского моря вместе с Баку. В ответ на это Турция захватила западные области Азербайджана. По Стамбульскому договору 1724 г. Закавказье было поделено между Россией и Турцией. Но вскоре русские войска по настоянию иранских властей ушли из Азербайджана. Новый правитель Ирана Надиршах начал войну с турками, и ему удалось изгнать их из страны. Но жестокий произвол в период правления Надиршаха вызвал повсеместные восстания, в стране развернулось освободительное движение против иранского ига. В 1743 г. восстание в Шеки под предводительством местного феодала Гаджи Челеби завершилось образованием независимого от Ирана Шеки некоего ханства.

Со смертью Надиршаха (1747) Иранское государство распалось. На территории Азербайджана образовались следующие ханства: Шекинское, Карабахское, Шемахинское, Бакинское, Кубинское, Нахчеванское, Иреванское, Тебризское, Ардебильское, Сарабское, Хойское, Урмийское, Карадагское, Ленкоранское (Талышское), Марагинское, Макинское, Джавадское. История этих ханств насыщена междоусобными войнами и дворцовыми переворотами. Наиболее сильными из них были Карабахское, Шекинское, Кубинское и Урмийское ханства. Их правители делали попытки объединения страны, но в конечном счете каждый раз терпели неудачу, наталкиваясь на сопротивление других ханов, не желавших терять своей независимости.

На территории бывшего Карабахского (Гянджинского) беглярбегства возникли два самостоятельных ханства - Гянджинское и Карабахское. Столицей первого была Гянджа, столицей второго стала крепость Панахабад, названная так в честь основателя Карабахского ханства Панахали-хана

(позднее она была переименована в г. Шуша). Шуша быстро стала политико-экономическим центром ханства, одним из крупных торговых и ремесленных городов Азербайджана. Династия Панахали-хана правила здесь вплоть до русской оккупации. По договору 1805 г. между командующим русскими войсками генералом Цициановым и карабахским правителем Ибрагим Халилханом ханство перешло в подданство России.

Кубинское ханство достигло расцвета в правление Фатали-хана (1758-1789), проводившего политику объединения азербайджанских земель. При нем к Кубинскому ханству были присоединены Дербентское, Бакинское, Шемахинское и другие ханства. Но после смерти Фатали-хана это непрочное государственное объединение распалось.

Значительная часть территории бывшего Чухурсаадского беглярбегства вошла в состав возникшего впервые Иреванского ханства, основателем которого был местный азербайджанский феодал Мир-Мехги-хан (1747-1752). Ханство состояло из 15 махалов, расположенных вокруг оз. Гёкча. Подавляющее большинство населения ханства составляли азербайджанцы. Армян было лишь около четверти населения в г. Иреване - столице ханства. Церковный глава армянского меньшинства - католикос "Учкилисы" (арм. "Эчмнадзин" от азерб. "Уч муэдзин") назначался Ире-ванским ханом. Местная династия правила ханством до начала XIX в.

Пришедший к власти в Иране Ага Мухаммед-хан Каджар дважды совершал опустошительные походы в Азербайджан, пытаясь подчинить себе его ханства. Россия также не оставляла своих планов по захвату страны, посылая сюда свои войска.

К концу XVIII в. раздробленный и ввергнутый в междоусобицы Азербайджан не был способен к активному сопротивлению внешним врагам. Рано или поздно столкновение России и Ирана на территории страны должно было произойти. Назревала первая русско-иранская война.

Несмотря на тяжелые условия - нашествия завоевателей и междоусобные войны - культурная жизнь в стране в XVIII в. не замирала. Поэты создавали произведения, отражавшие тяжелое положение народа, призывавшие его к освободительной борьбе против засилья ханов и их приспешников, гнета иноземных завоевателей. В это смутное время вершин совершенства в литературе достигли выдающиеся азербайджанские поэты Молла Вели Видади и Молла Панах Вагиф. Хотя для лирических произведений Видади

характерны чувства печали и скорби, но в них воспеваются лучшие человеческие качества - честность, смелость, готовность к подвигам во имя высоких целей. Творчество Вагифа, напротив, проникнуто оптимизмом, отличается богатством образов, живым и выразительным языком. Благодаря незаурядным способностям и таланту поэт снискал себе широкую популярность. Он был приглашен ко двору Карабахского хана в Шуше и назначен главным везиром. Вагиф был последовательным сторонником близких отношений с соседней Грузией и принимал участие в обороне Шуши от нашествия иранских войск. Будучи в дружеских отношениях, Видади и Вагиф в процессе общения и переписки духовно обогащали друг друга. Впоследствии Вагиф стал жертвой дворцовых интриг и был казнен.

Азербайджанская поэзия, особенно ашугская, оказала огромное влияние на поэзию всех народов Кавказа. Многие грузинские, армянские, лезгинские поэты слагали свои песни на азербайджанском языке. Ярким примером может служить творчество армянского поэта-ашуга Саят-Нова, слагавшего свои стихи на азербайджанском, грузинском и армянском языках. Из ученых того времени наиболее известен географ-путешественник Зейналабдин Ширвани. Свои странствования по Малой Азии, Ирану, Средней Азии, арабским странам, Африке, Индии он описал в двух своих капитальных трудах. По сей день сохранились памятники созданные азербайджанскими зодчими и мастерами изобразительного искусства, такие, как например, Дворец Шекинских ханов. Ирева-нская "Гей месджид" ("Голубая мечеть") и др. Возведенный азербайджанскими мастерами в XVIII в. великолепный дворец Иреванского хана ("Сардарский дворец"), к сожалению, не дошел до нас - он был разрушен армянскими национал-шовинистами в начале нынешнего столетия.

MÜNDƏRİCAT

<i>Giriş</i>	5
--------------------	---

I FƏSİL. Azərbaycanda monqol əsarəti. Azərbaycan xalqının monqollara qarşı mübarizəsi

Azərbaycan monqol yürüşləri ərəfəsində.....	15
Monqolların ilk yürüşü. İstilaçılara qarşı xalq müqaviməti	17
Xarəzmşah Cəlaləddinin Azərbaycanı zəbt etməsi və istilaçılara qarşı mübarizə	19
Monqolların ikinci yürüşü və Azərbaycanın istila olunması	21
Azərbaycan Hülakular dövlətinin mərkəzi kimi.....	23
Azərbaycan uğrunda Qızıl Orda xanlarının Hülakularla mübarizəsi	28
Hülakular dövlətinin süqutu. Azərbaycanda Çobanilərin hökmranlığı	32
Azərbaycan Cəlairilərin hakimiyyəti altında	34
Şirvanşahlar dövləti XIII-XIV əsrlərdə	38
Arsax-Xaçın knyazlığı	41
Teymur və Toxtamışın hücumları. Azərbaycan xalqının istilaçılara qarşı mübarizəsi	46
Azərbaycanda dövlət quruluşu və idarə sistemi	51

II FƏSİL. XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda ictimai-iqtisadi quruluş

Monqol işğallarının viranedicilik nəticələri.....	57
Kənd təsərrüfatı və aqrar münasibətlər.....	59
Vergi və mükəlləflüyətlər	62
Qazan xanın islahatları.....	66
Sənətkarlıq istehsalı. Əsnaflar.....	68
Ticarət. Ticarət yolları. Pul dövriyyəsi	73
Şəhərlər	77
Xalq hərəkatı	80

III FƏSİL. XV əsr Azərbaycan dövlətləri

XIV əsrin sonu - XV əsrin əvvəllərində Azərbaycanın siyası vəziyyəti	83
Qaraqoyunlu dövlətinin yaranması və genişlənməsi	85
Şirvanşah I İbrahimin birləşdirici siyasəti. Gürcüstanla ittifaq	91
Ağqoyunlu dövlətinin yaranması	95
Ağqoyunlu dövlətinin xarici siyasəti. Teymurilər və Osmanlı dövləti ilə mübarizə	99
Səfəvi-Qızılbaş hərəkatı. Səfəvilərin Ərdəbil malikanəsi	106
Azərbaycan-Rusiya münasibətləri. Avropa ilə əlaqələr	109
Siyasi quruluş, idarə sistemi, hərbi qüvvələr	114

IV FƏSİL. XV əsrdə Azərbaycanın ictimai-iqtisadi həyatı

Kənd təsərrüfatı və aqrar münasibətlər	118
Şəhərlər. Sənətkarlıq və ticarət. Pul dövriyyəsi	121
Uzun Həsən və onun varislərinin islahatları	128
Xalq hərəkatı	132

V FƏSİL. XIII-XV əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti

Maarif. Elm	135
Ədəbiyyat	140
Epiqrafik abidələr	147
İncəsənət və memarlıq	159
Fəlsəfi fikir	177
Maddi mədəniyyət	184

VI FƏSİL. Azərbaycan XVI əsrdə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti

XV əsrin sonu - XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycanın siyası vəziyyəti	200
Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin yaranması	203
I Şah İsmayılın daxili və xarici siyasəti	208
I Şah Təhməsin dövründə Səfəvilər dövlətinin vəziyyəti	215
XVI əsrin ikinci rübündə Osmanlı işğalına qarşı mübarizə	220

Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin süqutu. Osmanlı imperiyasının	
Azərbaycanı zəbt etməsi	226
Səfəvilər dövlətinin Avropa ölkələri ilə əlaqələri	232
Siyasi quruluş, idarə sistemi, hərbi qüvvələr	236

VII FƏSİL. XVI əsrdə Azərbaycanın ictimai-iqtisadi həyatı

Kənd təsərrüfatı və aqrar münasibətlər.....	242
Şəhərlər. Sənətkarlıq.....	246
Ticarət. Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri.	
Pul dövriyyəsi	253
1571-1573-cü illər Təbriz üsyanı	261

VIII FƏSİL. Azərbaycan XVII əsrdə

Azərbaycan Osmanlı və Səfəvi feodallarının hakimiyyəti altında	263
Azərbaycan xalqının azadlıq mübarizəsi. Cəlalilər hərəkatı	266

Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin İran dövlətinə çevrilməsinin başlanğıcı	274
XVII əsrin birinci yarısında Osmanlı-Səfəvi müharibələri və Azərbaycan.....	277
XVII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın siyasi vəziyyəti.....	289

IX FƏSİL. XVII əsrdə Azərbaycanda ictimai-iqtisadi münasibətlər

Kənd təsərrüfatı və aqrar münasibətlər.....	295
Şəhərlər. Sənətkarlıq.....	303
Ticarət. Pul dövriyyəsi.....	311
XVII əsrin sonlarında Azərbaycanda iqtisadi tənəzzül.....	316
Xalq hərəkatı	319

X FƏSİL. XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti

Maarif. Elm.....	323
Ədəbiyyat.....	329
Epigrafiya abidələri	338
İncəsənət və memarlıq	344
Xalçaçılıq	354
Bədii metal.....	355
Daş üzərində oymalar	356
Ağac üzərində oyma bəzəkləri	359
Keramika	360
Fəlsəfi fikirlər	370

XI FƏSİL. Azərbaycan XVIII əsrin birinci yarısında

Səfəvi dövlətinin tənəzzülü və XVIII əsrin əvvəllərində. Azərbaycanda xalq azadlıq hərəkatının qüvvətlənməsi	380
Şirvan üsyanı. 1722-1735-ci illərdə Azərbaycanın Xəzərboyu əyalətlərinin Rusiya tərəfindən işğal olunması.....	383
1724-cü il İstanbul müqaviləsi. 1724-1735-ci illərdə Azərbaycanın qərb və cənub-qərb ərazisinin Osmanlı Türkiyəsi tərəfindən işğal edilməsi.....	397
Çarizmin Azərbaycanın Xəzərboyu əyalətlərində iqtisadi siyasəti. 1732-ci il Rəşt müqaviləsi	400
Azərbaycan torpaqları Osmanlı hakimiyyəti dövründə (1723-1735-ci illər)	406
Xarici işğalçılara qarşı xalq azadlıq mübarizəsi	409
Azərbaycan ərazisində İran-Osmanlı müharibələri.	

1735-ci il Gəncə müqaviləsi	411
XVIII əsrin 30-40-cı illərində Azərbaycanda xalq hərəkatı	415
XVIII əsrin 40-cı illərində Xəzər hövzəsində ingilis-rus rəqabəti.....	422
Azərbaycanda İran hakimiyyətinin süqutu	424

XII FƏSİL. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanın sosial-iqtisadi quruluşu

Kənd təsərrüfatı və aqrar münasibətlər	430
Şəhərlər. Sənətkarlıq	434
Ticarət.....	436
Xalq hərəkatı	440

XIII FƏSİL. Azərbaycan XVIII əsrin ikinci yarısında

Azərbaycanda xanlıqların yaranması.....	442
Xanlıqların qarşılıqlı münasibətləri və Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi təşəbbüsü.....	455
Azərbaycan xanlıqları XVIII əsrin son rübündə.....	466

XIV FƏSİL. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın ictimai-iqtisadi vəziyyəti

Kənd təsərrüfatı və aqrar münasibətlər	481
Şəhərlər, sənətkarlıq və ticarət	484

XV FƏSİL. XVIII əsr Azərbaycan mədəniyyəti

Maarif. Elm.....	503
Ədəbiyyat.....	506
Epiqrafik abidələr.....	513
İncəsənət və memarlıq	519
Fəlsəfi fikir	531

<i>Genealoji cədvəllər</i>	535
<i>Xronoloji cədvəl</i>	541
<i>Ədəbiyyat</i>	556
<i>Xülasə (rus dilində)</i>	577

“ELM” REDAKSIYA -NƏŞRİYYAT
VƏ POLİQRAFİYA MƏRKƏZİ

Mərkəzin direktoru
Şirindil ALIŞANLI

Baş redaktor:
Teymur KƏRİMLİ

Bədii və texniki redaktoru
Nəriman VEYSƏLOĞLU

Kompüter tərtibatçısı:
Aliyə QABİLQIZI

Nəşriyyat redaktoru və korrektoru:
Roza KƏRİMOVA

Yığılmağa verilmişdir. 14.03.2007. Çapa imzalanmışdır 21.09.2007.
Formatı 60x90 1/16. Fiziki çap vərəqi 37+3.5 illüstr. Ofset çap üsulu.

Tirajı 25000. Sifariş 203.
DÜST 5773-90, DÜST 4,482-87

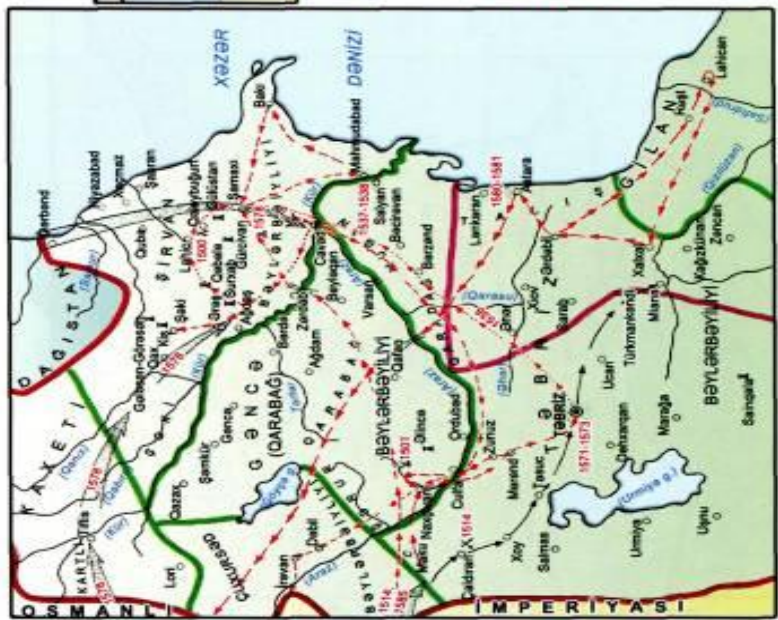
Kitab “CBS-PP” MMC mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, Şərifzadə küç, 3.

XƏRİTƏLƏR
ŞƏKİLLƏR

AZƏRBAYCAN 16-cı ƏSRDƏ

- Səlvəvilər dövlətinin sərhədi
- Səlvəvilər dövləti yazıqdağı dövləti
- XVI əsrdə İsmail Şirvanlı Səlvə-Ozarkın müstəqil dövləti
- Ağıl əmirliyi xətti
- 1558-ci ildə Səlvəvilər dövlətinin paytaxtı
- Qalələr
- Şəhərlər
- Kəndlər
- 1586-cı ildə Osmanlı sülhünə görə Osmanlı-Səlvəvilər bəyliklərinin sərhədi
- Ən böyük İsmail Şirvanlı bəyliklərinin sərhədi
- 1558-ci ildə Səlvəvilər dövlətinin sərhədi (vassal əmirlik dərəcəsi)
- I İsmayilin əvvəlki sərhədi
- Ərdəbilin dərəcəsi (1499-1500-cü illər)
- Ərdəbilin "İkinci" (1500-1501-ci illər)
- Tənzimləyən əvvəlki Səlvəvilər və Şirvanlı bəylikləri
- 1514, 1578, 1598-ci illərdə Osmanlı bəyliklərinin Şirvanlı və Şirvanlı bəyliklərinin sərhədi
- Böyük və kiçik Osmanlı bəylikləri
- Vassal bəyliklərin paytaxtı və şirvanlı bəyliklərinin paytaxtı
- Ən böyük İsmail Şirvanlı bəyliklərinin paytaxtı
- 1514, 1578, 1598-ci illərdə Osmanlı bəyliklərinin Şirvanlı və Şirvanlı bəyliklərinin sərhədi
- Böyük və kiçik Osmanlı bəylikləri
- Vassal bəyliklərin paytaxtı və şirvanlı bəyliklərinin paytaxtı

Xəritə 3.

Şekil 1. Cüme mäscedi. XIV asr. Bakr.

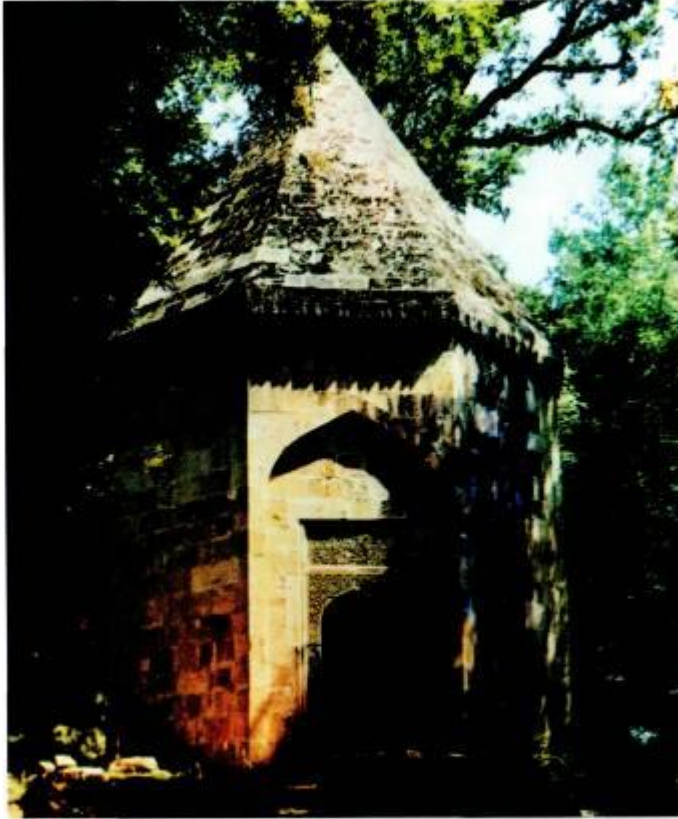
Şəkil 2. Pir Hüseyn xanəqahı. Orta əsrlər.

Şəkil 3. Qarabağlar türbəsi. XIV əsr. Şərur rayonu. Qarabağlar kəndi.

Şəkil 4. Bördə türbəsi. XIV əsr. Memar Əhməd ibn Əyyub Naxçıvani.

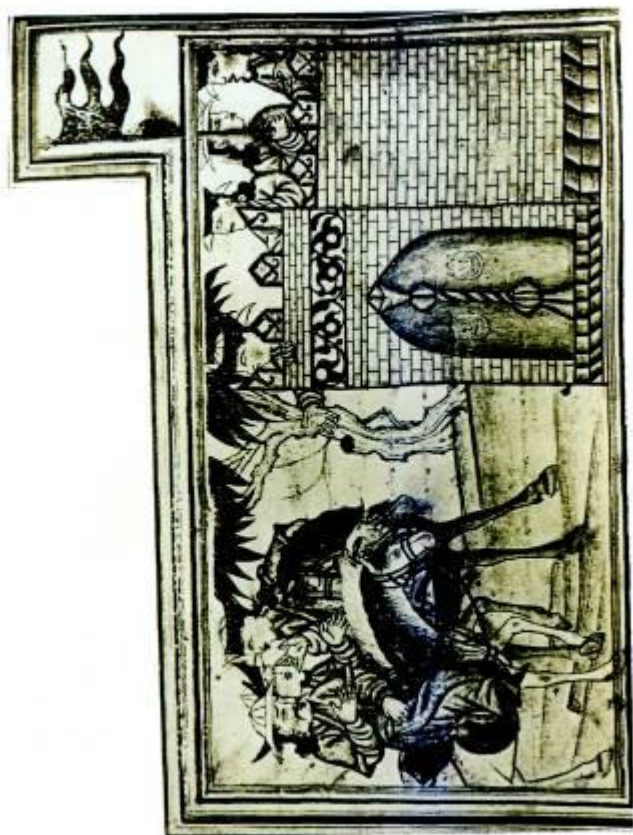
Şəkil 5. Şeyx Bədrəddin türbəsi, XV əsr. Qəbələ rayonu. Həzrə kəndi.

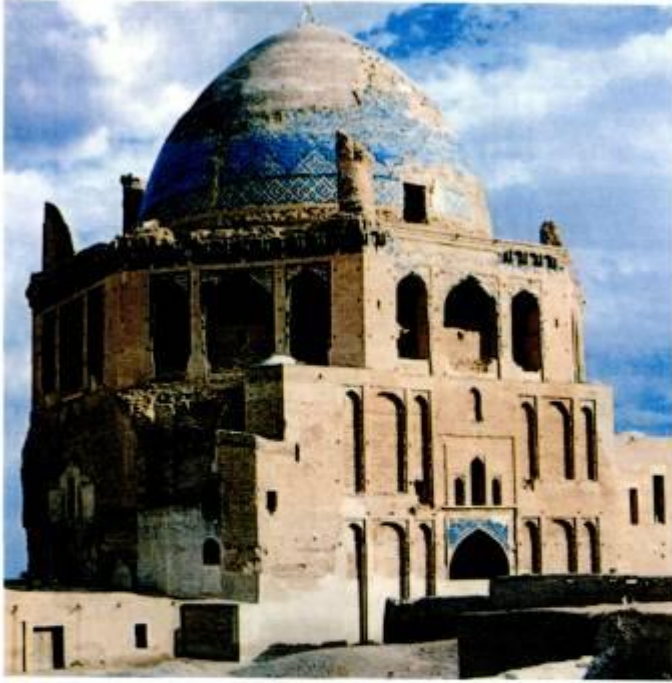
Şakil 6. İbn-Behtaşı. Simurq. XIII asr. Marağa.

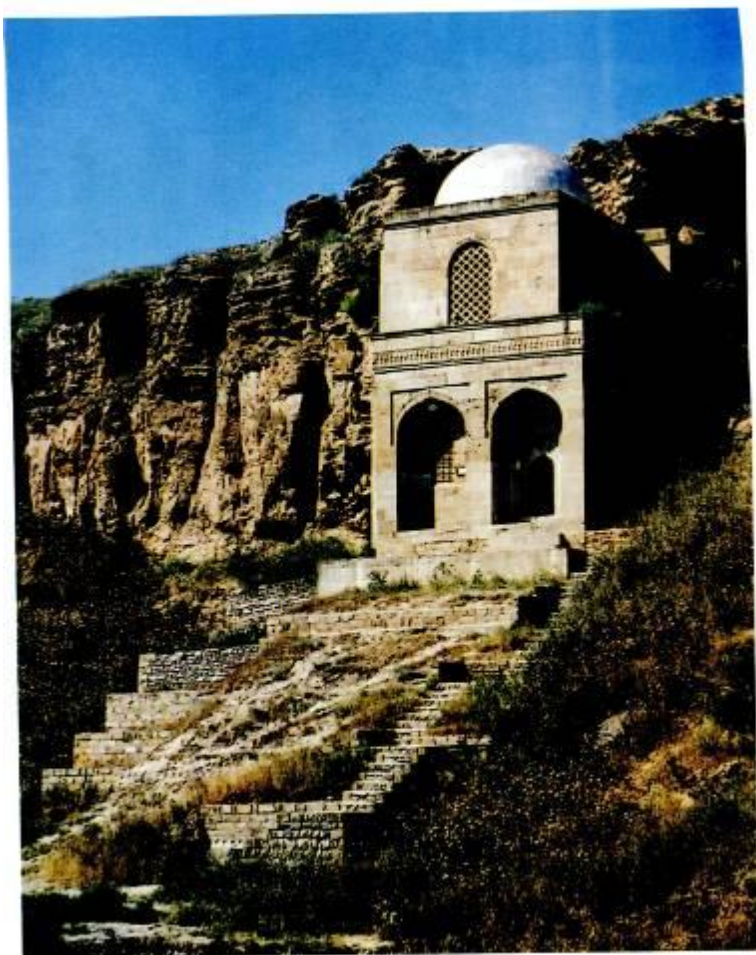
Şakil 7. Bürtinc tiyan. XIV asr. Usta Əbdülöziz Şərəfəddin oğlu Təbrizi.

Şakil 8. Qalaya hücum, Reşidoddin, "Cami ot-tavarix", XIV esr. Tebriz.

Şekil 9. Məhəmməd Xudabəndə Olcaytu türbəsi. XIV əsr. Sultaniyyə.

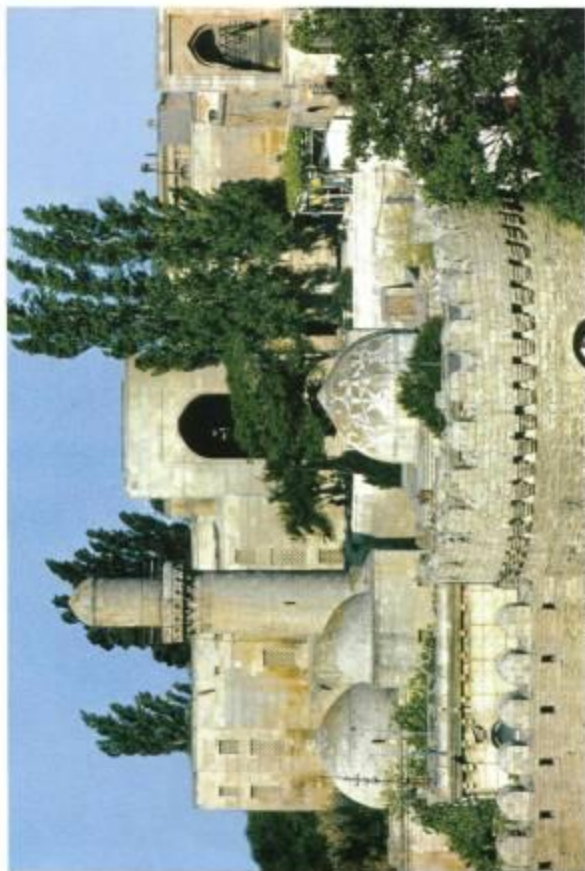
Şəkil 11. Bədii oymalı məzar daşı. XVII əsr. Abşeron. Buzovna qəsəbəsi.

Şəkil 12: Bürünc üstürlab. XV əsr. Usta Şükrullah Müxlis Şirvani.

Şəkil 13: Şirvanşah Fərrux Yəssarın dəbilqəsi. XVI əsr.
Əsgəri muzey, İstanbul.

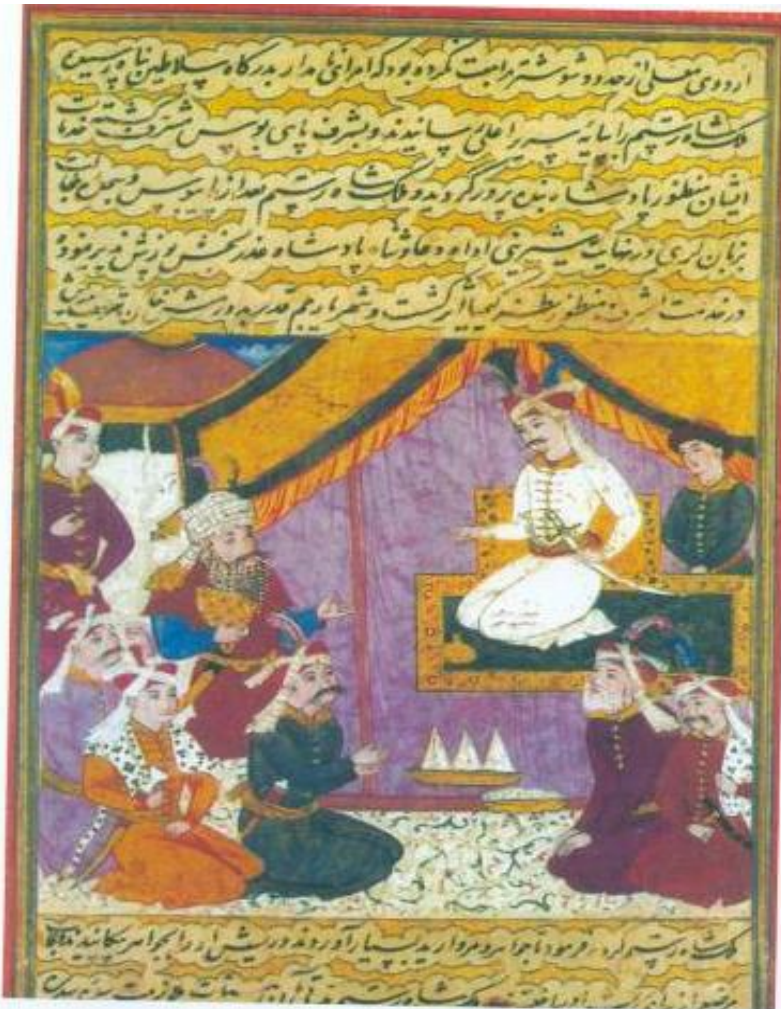
Şəkil 14. Şirvanşahlar sarayı kompleksi, XV əsr. Bakı.

Şekil 15. Şirvanşahlar sarayı, Divanxana, XV əsr. Bakı.

Şekil 16. Şah İsmayıl Xətayi. XVI əsr. Uffitsi muzeyi, Florensiya. İtaliya.

Şekil 18. Mülîk şah Rüstüm II Şah İsmayılın qəbulunda. XVII əsr. Miniatur. İsfahan.

Şekil 19. II Şah Abbas moğol safirini qəbul edərkən. XVIII əsr. Miniatur.

Şəkil 22. Bədii süjetli parçalar və tikmələr. XVI əsr, Təbriz.

Şekil 23. Şah Tahmasib eyanlar arasında. XVI est. Tebriz.

Şakil 25. Şah Tohmasib hind şahı Humayunu qobul edərken. XVI əsr. Tebriz

Şakil 26. Bədii vaz.
XVI-XVII əsrlər.

Şakil 27. Ulduz qlobusu. XIII əsr.
Marağa. Usta Məhəmməd Ordı.

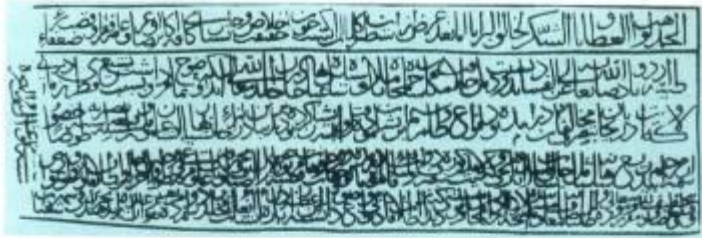
Şakil 28. Ulduz qlobusundan fraqment, XIII əsr. Marağa.

Şəkil 29. Bədii nimçələr. XIII-XVII əsrlər, Təbriz, Beyləqan.

Şəkil 30. Şəhərin gecə mənzərələri.
XVI əsr. Miniaturü Mir Seyyid Əli çəkmişdir.

Şekil 31. Səfəvi hökmdarı I Şah Abbasın Ordubad şəhər əhəlisini vergilərdən azad edilməsi haqqında fərmanın kitabəsi. XVII əsr.

Şekil 32. Şah Təhmasibə aid edilən polad döbilqo. XVI əsr. Təbriz.

Şakil 33. Şeyx Cüneyd türbosi, XVI est, Qusar rayonu, Hozro kandi.

Şəkil 34. Şeyx Səfi türbəsinin kaşı bəzəkləri. XVI-XVII əsr, Ərdəbil.

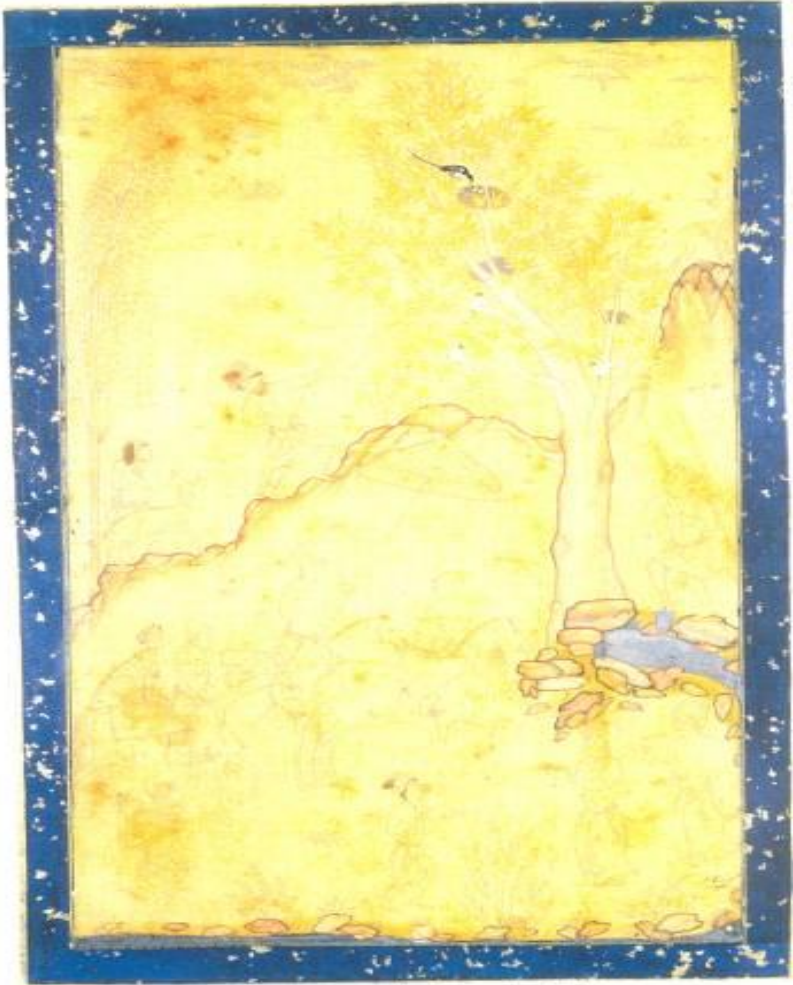
Şekil 35. Kocarielerin hayatı. XVI asr.
Tobriz. Miniatürü Mir Seyyid Əli çəkmişdir.

Şəkil 36. Qatıra minmiş dərviş. XVI əsr.
Təbriz. Miniaturü Sadıq bəy Əfşar çəkmişdir.

Şekil 37. Şah Təhmasib ov zamanı. XVI əsr.
Təbriz. Miniaturü Soltan Məhəmməd çəkmişdir.

Şakil 38. Şoltan bulaq başında, XVI 6sr.
Tobriz. Rosmi Moh6mm6di 6okmişdir.

Şekil 39. Firdovsinin "Şahname"sine Müzaffər Əlinin kağızda çəkdiyi rəsm. XVI əsr.

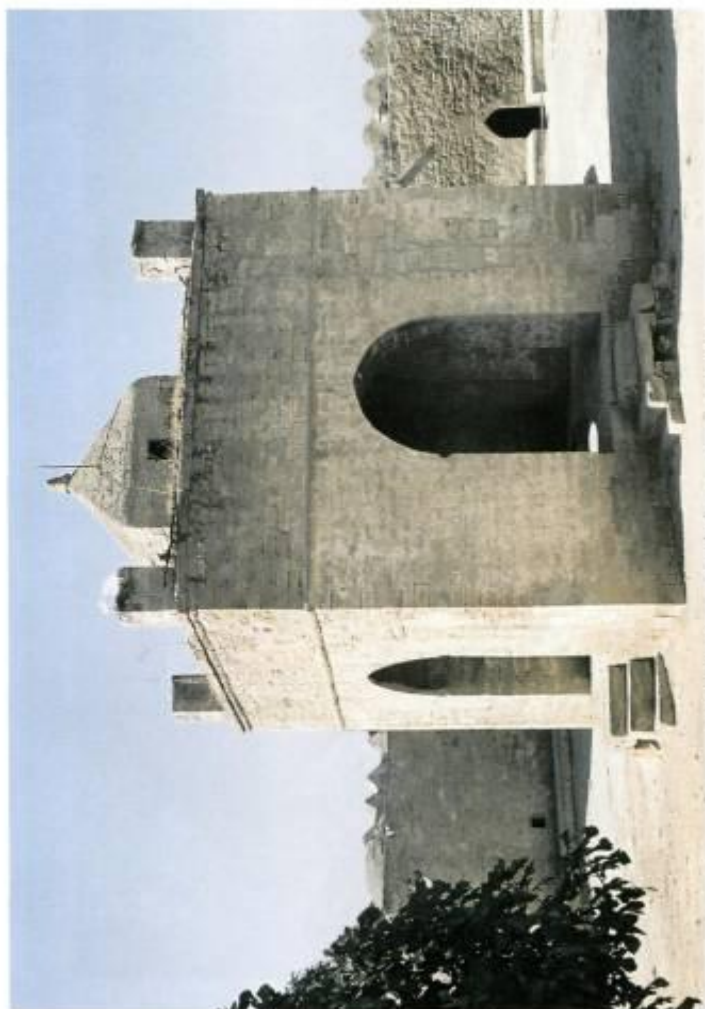
Şökil 40 . Mis dolça. XVI  sr. Azərbaycan.

Şökil 41. Nevrit n hazırlanmıř v  řah İsmayılın adı həkk olunmuř əjdaha dəstəkli bardaq. XVI  sr.

Şəkil 42. Şah Təhmasibin qardaşı Bəhram Mirzə üçün hazırlanmış Öəmir Xosrov Döhləvinin "Xəmsə"sinin iki səhifəlik titul varaqı. XVI əsr. Təbriz.

Şəkil 43. Atəsgah, XVII əsr, Suraxana, Bakı.

Şekil 44. Daşdan yonulmuş at fiqurları. XVIII  sr.
1. Gəncə bölgəsi. 2. Tovuz bölgəsi.

Şəkil 45. Bakı şəhəri XVIII əsrin II yarısında. Qalmanın ümumi görünüşü. Rəsam S.Q. Qincelinin qravürası.

Şekil 46. Şeki hanları sarayından ümumi görünüş, XVIII. ösr.

Şokil 47. Şeki xanları sarayının bazək hissöləri. XVIII ösr.

Şəkil 48. XIII-XVIII əsrlərə aid gümüş sikkələr. 1. Teymurilər dövrü. 2. Müzəffərilər dövrü (XIV əsr). 3-4. Hülakülər dövrü. 5-6. Səfəvilər dövrü. 7. Naxçıvan xanlığı dövrü (XVIII əsr). 8-10. Gəncə xanlığı dövrü (XVIII əsr). 11. Qarabağ xanlığı pənəhabadisi (XVIII əsr). 12. Şirvanşahlar dövrü.

Şekil 49. Sanduqa. XVI osr. Urud kendü. Zangezur bölgesi.

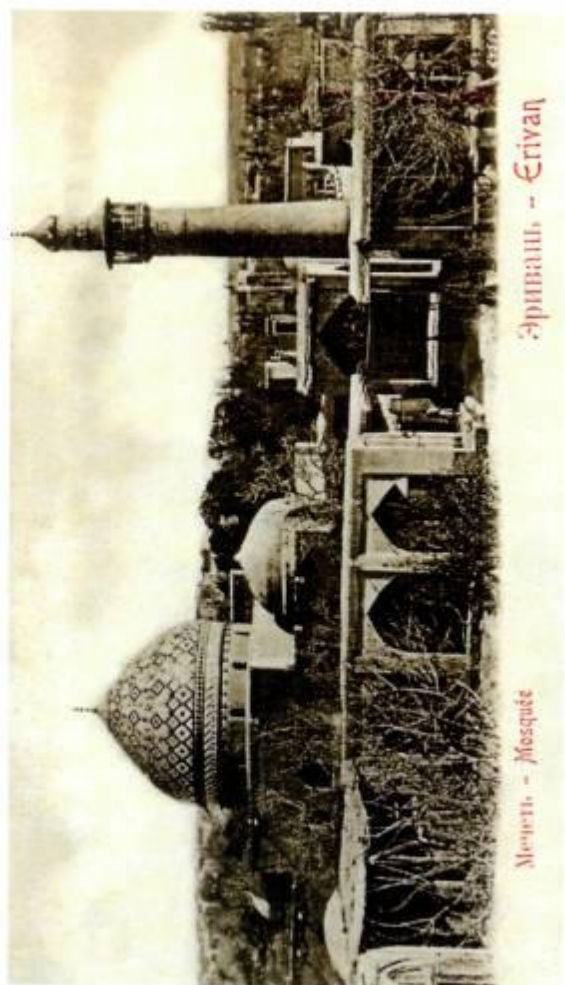
Şekil 50. Şeyx Sofi xalısı (10,5m x 53,4m). XVI ösr. Tobriz.

Şəkil 51. "Əjdaha" adlı xalça, XVIII əsr. Qarabağ xanlığı.

Şekil 52. "Yarpaq" adlı xalça. XVIII ősr. Şamaxı bölgəsi.

Эривань - Эриван

Мечеть - Mosque

Şəkil 55. Göy məscid. İrəvan şəhəri, XVIII əsr.

Şakil 56. İrəvan xanlığının bayraqları. XVIII-XIX əsrlər.

Şakil 57. Gencə xanlığının bayraqları, XVIII-XIX əsrlər.

